

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

HADİS EDEBİYATINDA *KİTÂBÜ'Z-ZÜHD*'LER
(HİCRÎ İLK BEŞ ASIR)

İSMET AKTÜRK
DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
PROF. DR. FİKRET KARAPINAR

KONYA-2024

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

HADİS EDEBİYATINDA *KİTÂBÜ'Z-ZÜHD*'LER
(HİCRÎ İLK BEŞ ASIR)

İSMET AKTÜRK
DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
PROF. DR. FİKRET KARAPINAR

KONYA-2024

KISALTMALAR

Bk.	: Bakınız
Krş.	: Karşılaştırınız
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Trc.	: Tercüme eden
Trs.	: Tarihsiz
Thk.	: Tahkik eden
(r.a)	: Radiyallahu anh
(r.anha)	: Radiyallahu anha
(s.a)	: Sallallahu aleyhi ve selem
H.	: Hicrî
M.	: Milâdî
S.B.E.	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
SDÜ:	: Süleyman Demirel Üniversitesi

ÖNSÖZ

Muhaddisler, tedvin döneminden hemen sonra Kitâbü'l-imân, Kitâbü's-salât gibi müstakil konulara hasredilmiş kitaplar kaleme almaya başlamışlardır. *Kitâbü'z-zühd*'ler de bu konulu hadis tasnifi türlerinden biridir. Zühd konusu, muhaddisler nezdinde gündemini hiç kaybetmemiş; Hadisin altın çağının ürünleri olan Câmî' ve Sünen türü kitaplarda bir bölüm halinde yer almayı da başarmıştır. Hatta bu konuda müstakil eser telif eden, külliyat kaleme alan müellifler dahi olmuştur. Asırlar geçmesine rağmen müellifler aynı isimle kitaplar kaleme almaya devam etmişlerdir. Burada bazı müelliflerin zühd kavramı yerine rikâk kavramını tercih ettikleri belirtilmelidir.

Günümüze kadar araştırmacılar, zühd konusunu incelerken daha çok tasavvuf kaynaklarına başvurmayı tercih etmişlerdir. Bu hususla ilgili olarak muhaddislerin kaleme aldığı Kitâbü'z-zühd'ler dikkatlerden kaçmıştır denebilir. Bu durumun ortaya çıkmasında muhaddislerin zühd kavramının tanımıyla çok ilgilenmeyip bu konuya dair yaklaşımlarını hacimli eserler kaleme alarak ortaya koymuş olmalarından ileri geldiği söylenebilir.

Kitâbü'z-zühd'ler son yıllarda ülkemizde dikkatleri çekmeye başlamıştır. Zühd edebiyatının tespiti ve muhtevaları üzerine bir takım incelemeler kaleme alınmıştır. Ancak, literatür tanıtımı ve muhteva analizi açısından zühd kitaplarının tamamını kapsayıcı bir çalışma kaleme alınmamıştır. Bu nedenle Hicrî ilk beş asırda muhaddislerce kaleme alınmış *Kitâbü'z-zühd*'leri tanıtmak ve muhteva analizi yapmak üzere bu konu doktora tezi olarak tespit edilmiştir. Başlık ise *Hadis Edebiyatında Kitâbü'z-zühd'ler (Hicrî İlk Beş Asır)* olarak belirlenmiştir.

Girişte konunun amacı, önemi, yöntemi, konuyla alakalı olabilecek daha önce kaleme alınmış literatür hakkında bilgi verildikten sonra zühd ve rikâk kavramları tanıtılacaktır. Birinci bölümde ilk beş asırda yazılmış zühd kitapları ve müellifleri tanıtılacaktır. İkinci bölümde söz konusu kitapların muhtevaları zühd ve hikmet, zühdün temel kavramları, zühd ahlakı, zühd ve ibadât, zühdü özendiren ölüm ve başlıkları altında analiz edilecektir.

Öncelikle verdiği emekten ve gösterdiği sabırdan ötürü ilk danışmanım Prof. Dr. Bilal Saklan'a, çalışmamızın bu aşamaya gelmesinde çok kıymetli katkıları olan danışmanım Prof. Dr. Fikret Karapınar'a, engin tecrübelerini benden esirgemeyen TİK üyesi hocalarımız Prof. Dr. Adil Yavuz'a ve Prof. Dr. İsmail Hakkı Atçeken'e teşekkürü bir borç bilirim. Tezin her aşamasında fikirlerine başvurduğum Dr. Öğr. Üy. Mustafa Demir'e, tezin son okumasını

gerçekleştiren Dr. Öğr. Üy. Hasan İşlam Sak, Arş. Gr. Dr. Abdullah Esat Bağcı ve Doğ. Dr. Mustafa Derviş Dereli kardeşlerime müteşekkirim.

Sağlık sorunları sebebiyle çalışmalara ara verdiğim iki yıllık süreçte daima yanımda olan mesai arkadaşım Doğ. Dr. Yusuf Erdem Gezgin, Arş. Gr. Adem Koroğlu, Öğretim görevlisi Abdülmuttalip alışkan kardeşlerime ve diğer mesâî arkadaşlarıma çok teşekkür ederim.

Burada tek tek ismini zikredemediğim bu uzun ve yorucu süreçte katkısı, emeği, desteği bulunan aileme, hocalarıma ve arkadaşlarıma minnettarım.

İsmet AKTÜRK

Konya-2024

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	İsmet AKTÜRK		
	Numarası	138106033020		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri/Hadis Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
	Tezin Adı	Hadis Edebiyatında <i>Kitâbü 'z-züh'd</i> 'ler (Hicrî İlk Beş Asır)		

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

**Öğrencinin Adı Soyadı
İmzası**

İsmet AKTÜRK

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	İsmet AKTÜRK		
	Numarası	138106033020		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Hadis		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Fikret KARAPINAR		
	Tezin Adı	HADİS EDEBİYATINDA <i>KİTÂBÜ'Z-ZÜHD</i> 'LER (HİCRÎ İLK BEŞ ASIR)		

Kitâbü'z-zühd'ler, muhaddislerin merfu, mevkuf ve maktu hadisleri bâb başlıkları altında tasnif ederek oluşturdukları telif türlerinden biridir. Bu konu, Câmi', Sünen türü kitaplarda bölüm olarak yer almıştır. Bazı müellifler, kitaplarına "zühd" yerine "rikâk" ismini vermeyi tercih etmişlerdir. Bu nedenle *Kitâbü'r-rikâk*'lar da çalışmanın kapsamına girmektedir. Ayrıca İbn Ebü'd-Dünyâ'nın her biri zühd konularından birine hasredilmiş 53 kitabı da kapsam dahilindedir. Bu muhtevayı yansıtmaya çalışmamızın konusu "Hadis Edebiyatında *Kitâbü'z-zühd*'ler" olarak belirlenmiştir. Hicrî ilk beş asırdaki zühd kitapları bir doktora tezi için oldukça yeterli bir kapsama sahip olduğundan, ayrıca hicrî beşinci asır sonrasında kaleme alınan zühd kitaplarının genelde isnadları hazfedilerek telif edildiğinden çalışma Hicrî ilk beş asırla sınırlandırılmıştır. Birinci bölümde bu süre zarfında yaşamış ve eseri günümüze ulaşmış 22 müellif ve eseri tanıtılmıştır. Tezin amacı, *Kitâbü'z-zühd* müellifleri arasındaki ilişkiyi ve etkileşimi, eserlerin muhtevasını ortaya koyup muhaddislerin zühd anlayışını tespit etmektir.

Birinci bölümde müellifler tanıtılırken teracim ve tabakat kitapları esas alınmıştır. Eserlerin tanıtımında başlıklar arası uyum, konu bütünlüğü, diğer kitaplardan farklı olan yönler, kendinden önceki eserle irtibat tespit edilmeye çalışılmıştır.

İkinci bölümde muhteva analizini gerçekleştirebilmek için bütün kitaplardaki 845 konu başlığı zühdün Kur'an'dan şahitleri, zühd ve hikmet, zühdün temel kavramları, zühdün ahlakı, zühd ve ibadât, zühdü ve ölüm başlıkları altında toplanmıştır. Konular işlenirken müelliflerin kullandıkları merfu hadisler merkeze alınmıştır. Konu, ilgili mevkuf, maktu ve peygamber kavilleriyle desteklenmiştir. Rivayetler birebir lafız olarak nakledilmemiş, muhtevaları yansıtılarak metin inşa edilmiştir.

Zühd müelliflerinin pek çoğunda hoca-öğrenci ilişkisi bulunmaktadır. Kitapların muhtevaları yüksek oranda birbirleriyle uyumludur. İbn Ebü'd-Dünyâ ve Beyhakî diğer müelliflerden farklı olarak sûfilerin sözlerine de yer vermişlerdir. Bu tutum, onların kitaplarına zenginlik katmıştır. İbn Ebü'd-Dünyâ, *Zemmü'd-dünyâ* kitabı yazmakla kalmayıp ayrıca bir de *İslâhu'l-mâl* kitabı kaleme alarak dünya ve servet ile ilgili konuları daha bütüncül bir şekilde ele almayı başarmıştır. Söz konusu bütüncül yaklaşım onun diğer kitaplarında da mevcuttur.

Bu çalışmada, muhaddislerin zühd anlayışının sadece dünyadan yüz çevirmek olmadığı tespit edilmiştir. Muhaddislerin zühd anlayışı Kur'an-ı Kerim'in muhtevasına uygundur. Zühd kitaplarının oldukça güçlü bir kavramsal alt yapısı bulunmaktadır. Zühd ile güzel ahlak arasında derin bir ilişki mevcuttur. Zühd, kişinin kendisini tamamen ibadete vermesi olarak görülmemelidir. Kişi, ibadetleri önemsemeli ve özünü kavramalıdır. İbadetlerde esas devamlılık ve samimiyettir. Zühdün temel sac ayaklarından birisi de ölüm ve ötesine olan inançtır. Bu inanç kişiye hayatını, düşünce yapısını, fiillerini ve sözlerini inandığı dine göre düzenleme bilinci sağlar.

Hadis, Hadis Edebiyatı, *Kitâbü'z-zühd*, *Kitâbü'r-rikâk*, zühd, rikâk.

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	İsmet AKTÜRK		
	Student Number	138106033020		
	Department			
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)	X	
	Supervisor	Prof. Dr. Fikret KARAPINAR		
	Title of the Thesis/Dissertation	Kitāb Al-Zuhd in Hadith Literature (First Five Centuries of Hijri)		

ABSTRACT

Kitāb al-zuhdh is one of the types of compilations that the muhaddiths created by classifying the hadiths of meru', mawquf and maqtu' under the titles of bāb. This subject was included as a chapter in books such as Jāmi' and Sunan. Some authors preferred to call their books "rikāq" instead of "zuhd". For this reason, the Kitāb al-rikāqs are also included in the scope of this study. In addition, Ibn Abū al-Dünyā's 53 books, each of which is devoted to one of the topics of zuhd, are also included. In order to reflect this content, the subject of our study has been determined as "Kitāb al-zuhd in Hadith Literature". Since the books of zuhd in the first five centuries of Hijrī have a sufficient scope for a doctoral thesis, and since the books of zuhd written after the fifth century of Hijrī were generally written by dropping their isnads, the study was limited to the first five centuries of Hijrī. The first chapter introduces 22 authors who lived during this period and whose works have survived to the present day.

The aim of the thesis is to reveal the relationship and interaction between the authors of Kitāb al-zuhd, the content of the works, and to determine the understanding of zuhd among the muhaddiths. In the first chapter, the introduction of the authors is based on terajim and tabaqat books. In the introduction of the works, the harmony between the titles, the integrity of the subject, the aspects that are different from other books, and the connection with the previous work were tried to be determined.

In the second part, in order to analyze the content, 845 topics in all the books were grouped under the headings of the Qur'anic witnesses of asceticism, asceticism and wisdom, the basic concepts of zuhd, the ethics of zuhd, zuhd and ibādāt, and death and beyond that encourages zuhd. While dealing with the topics, the hadiths used by the authors are taken as the center. The subject matter is supported by the relevant mawquf, maktu and prophetic sayings. The narrations have not been transmitted verbatim, but the text has been constructed by reflecting their content.

Most of the authors of zuhd have a teacher-student relationship. The contents of the books are highly compatible with each other. Ibn Abū al-Dünyā and al-Bayhaqī, unlike other authors, also included the sayings of Sufis. This attitude added richness to their books. Ibn Abū al-Dünyā not only wrote a book on Zamm al-dünyā, but also a book on Islāhu al-māl, which provides a more holistic approach to the issues of the world and wealth. This holistic approach is also present in his other books.

In this study, it has been determined that the muhaddiths' understanding of zuhd was not only turning away from the world. The muhaddiths' understanding of zuhd is in accordance with the content of the Holy Qur'an. The books of zuhd have a very strong conceptual infrastructure. There is a deep relationship between zuhd and good morals. Zuhd should not be seen as giving oneself completely to worship. One should care about worship and understand its essence. The essence of worship is continuity and sincerity. One of the main pillars of zuhd is the belief in death and beyond. This belief provides the person with the consciousness of organizing his life, thoughts, deeds and words according to the religion he believes in.

Hadith, Hadith Literature, Kitāb al-zuhd, Kitāb al-rikāq, zuhd, rikāq.

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	v
ÖNSÖZ	vi
ÖZET	viii
ABSTRACT	ix
İÇİNDEKİLER.....	x
GİRİŞ.....	1
0.1. ARAŞTIRMA HAKKINDA GENEL BİLGİLER.....	1
0.1.1. Konusu.....	1
0.1.2. Amacı ve Önemi.....	2
0.1.3. Yöntemi	3
0.1.4. Literatürü	4
0.2. Kavramsal Çerçeve.....	10
0.2.1. Zühd.....	11
0.2.2. Rikâk.....	15

BİRİNCİ BÖLÜM

KİTÂBÜ'Z-ZÜHD LİTERATÜRÜNÜN GELİŞİMİ

1.1. Müstakil eserler öncesi durum.....	20
1.1.1. Zeynelabidin Ali b. Hüseyin'in (ö. 94/712) es-Sahîfe fi'z-zühd'ü	20
1.1.2. Alkame b. Mersed'in (ö. 120/737) Zühdü's-semâniye mine't-tâbiîn'i	22
1.1.3. Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153/770) el-Câmi'indeki zühdle ilgili bâblar	23
1.1.4. Malik b. Enes'in (ö. 179/795) Muvattâ'ındaki ilgili bâblar	26
1.1.4.1. Yahya b. Yahyâ el-Leysî (ö. 234/849) rivayeti	26
1.1.4.2. Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805) rivayeti	28
1.1.4.3. Ebû Mus'ab ez-Zührî (ö. 242/857) rivayeti.....	29
1.1.5. Ebû Muhammed Abdullah b. Vehb el-Mısırî'nin (ö. 197/813) Câmi'indeki ilgili bâblar	31
1.2. Müstakil eserler dönemi	32
1.2.1. Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797) ve Kitâbü'z-zühd'ü.....	33
1.2.1.1. Hayatı	33
1.2.1.2. Kitâbü'z-zühd'ü.....	37

1.2.2. Mu‘âfâ b. İmrân (ö. 185/801) ve Kitâbü’z-zühd’ü.....	44
1.2.2.1. Hayatı	44
1.2.2.2. Kitâbü’z-zühd’ü.....	46
1.2.3. Vekî‘ b. Cerrâh (ö. 197/812) ve Kitâbü’z-zühd’ü	52
1.2.3.1. Hayatı	52
1.2.3.2. Kitâbü’z-zühd’ü.....	55
1.2.4. Esed b. Mûsâ (ö. 212/827) ve Kitâbü’z-zühd’ü	61
1.2.4.1. Hayatı	61
1.2.4.2. Kitâbü’z-zühd’ü.....	63
1.2.5. İbn Ebû Şeybe el-Kûfî (ö. 235/849) ve Kitâbü’z-zühd’ü	66
1.2.5.1. Hayatı	66
1.2.5.2. el-Musannef’in “Zühd” Bölümü.....	68
1.2.6. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Kitâbü’z-zühd’ü.....	77
1.2.6.1. Hayatı	77
1.2.6.2. Kitâbü’z-zühd’ü.....	80
1.2.7. Hennâd b. Serî (ö. 243/857) ve Kitâbü’z-zühd’ü	89
1.2.7.1. Hayatı	89
1.2.7.2. Kitâbü’z-zühd’ü.....	91
1.2.8. Dârimî (ö. 255/869) ve Sünen’in “Rikâk” Bölümü.....	92
1.2.8.1. Hayatı	92
1.2.8.2. Sünen-i Dârimî’nin "Rikâk" Bölümü	94
1.2.9. Buhârî (ö. 256/870) ve el-Câmi‘u’s-sahîh’in “Rikâk” Bölümü	97
1.2.9.1. Hayatı	97
1.2.9.2. el-Câmi‘u’s-sahîh’in “Rikâk”Bölümü.....	100
1.2.10. Müslim (ö. 261/875) ve el-Câmi‘u’s-sahîh’in “Zühd ve Rekâik” Bölümü	107
1.2.10.1. Hayatı	107
1.2.10.2. el-Câmi‘u’s-sahîh’in “Zühd ve Rekâik” Bölümü.....	110
1.2.11. İbn Mâce (ö. 273/887) ve Sünen’in “Zühd” Bölümü	117
1.2.11.1. Hayatı	117
1.2.11.2. Sünen’in “Zühd” Bölümü.....	118
1.2.12. Ebû Bekir el-Merrûzî (ö. 275/888) ve Kitâbu’l-vera‘ı	121
1.2.12.1. Hayatı	121
1.2.12.2. Kitâbü’l-vera‘ı	122

1.2.13. Ebû Dâvûd (ö. 275/889) ve Kitâbü'z-zühd'ü	124
1.2.13.1. Hayatı	124
1.2.13.2. Kitâbü'z-zühd'ü	126
1.2.14 Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890) ve Kitâbü'z-zühd'ü	128
1.2.14.1. Hayatı	128
1.2.14.2. Kitâbü'z-zühd'ü	129
1.2.15. Tirmizî (ö. 279/892) ve el-Câmiu's-sahîh'inin "Ebvâbü'z-zühd" ve "Sıfatü'l-kıyâme ve'r-rekâik ve'l-vera'" bölümü	130
1.2.15.1. Hayatı	130
1.2.15.2. Sünen'in "Zühd" ve "Sıfatü'l-kıyâme ve'r-rekâik ve'l-vera'" bölümü	131
1.2.16. İbn Ebû'd-Dünyâ (ö. 281/894) ve Zühde dair Eserleri	138
1.2.16.1. Hayatı	138
1.2.16.2. Zühde İlgili Eserleri	142
1.2.17. İbn Ebû Âsım en-Nebîl (ö. 287/900) ve Kitâbün fihî zikrû'd-dünyâ ve'z- zühd fihâ ve's-samt ve hıfzu'l-lisân ve'l-uzle Adlı Eseri	150
1.2.17.1. Hayatı	150
1.2.17.2. Zikrû'd-dünyâ	152
1.2.18. Hüseyin b. Saîd el-Ehvâzî (300?)	155
1.2.18.1. Hayatı	155
1.2.18.2. Kitâbü'z-zühd'ü	155
1.2.19. Ebû Saîd İbnü'l-A'râbî (ö. 341/952) ve Ma'ne'z-zühd ve'l-makâlât ve sıfatü'z-zâhidîn adlı eseri	156
1.2.19.1. Hayatı	156
1.2.19.2. Ma'ne'z-zühd'ü	159
1.2.20. Nesâî (ö. 303/915) ve es-Sünenü'l-kübrâ'sının "Rekâik" ve "Mevâiz" bölümü	161
1.2.20.1. Hayatı	161
1.2.20.2. "Rekâik" ve "Mevâiz" bölümü	162
1.2.21. Ca'fer el-Huldî (ö. 348/959) ve el-Fevâid ve'z-zühd ve'r-rekâik ve'l- merâsî adlı eseri	163
1.2.21.1. Hayatı	163
1.2.21.2. el-Fevâid ve'z-zühd adlı kitabı	165
1.2.22. Hâkim en-Nisâbûrî (ö. 405/1014) ve el-Müstedrek'in "Rikâk" bölümü	167
1.2.22.1. Hayatı	167

1.2.22.2. el-Müstedrek'in "Rikâk" bölümü	167
1.2.23. Beyhakî (ö. 458/1066) ve Şuabu'l-îman'ın "ez-Zühd ve Kısaru'l-emel" bâbı ve ez-Zühdü'l-kebîr'i	169
1.2.23.1. Hayatı	169
1.2.23.2. Şuabü'l-îmân'ın "Zühd ve Kısaru'l-Emel" Şûbesi.....	170
1.2.23.3. ez-Zühdü'l-kebîr'i	174
1.3. Genel Değerlendirme.....	180

İKİNCİ BÖLÜM

KİTÂBÜ'Z-ZÜHD'LERİN MUHTEVA ANALİZİ

2.1. Zühdün Kur'ân-ı Kerîm'den Şahitleri	188
2.2. Zühd ve Hikmet	198
2.2.1. Mü'minin fazileti.....	200
2.2.2. Zühdün temel ilkeleri	203
2.2.2.1. Yeterince değerlendirilemeyen iki nimet	203
2.2.2.2. Gariblerden olmak	204
2.2.2.3. Sünnete bağlılık	205
2.2.2.4. İmkan olarak kendinden aşağıda olana, ahlak olarak kendinden üstün olana bakmak.....	206
2.2.3. İlmin fazileti ve ilim öğrenmede niyetin önemi	207
2.2.4. Tefakküh.....	212
2.2.5. Tefekkür	213
2.2.6. Emr bi'l-ma'ruf nehy-i ani'l-münker	215
2.3. Zühdün Temel Kavramları	218
2.3.1. Terk.....	218
2.3.1.1. Hevânü'd-dünyâ	222
2.3.1.2. ez-Zühd fi'd-dünyâ.....	229
2.3.1.3. Ashabın yaşayışı.....	240
2.3.1.4. Fitnetü'l-mâl	246
2.3.1.5. Islâhu'l-mâl.....	251
2.3.1.6. Kısaru'l-emel.....	258
2.3.2. Uzlet	266
2.3.3. Riya ve sum'a	274
2.3.4. Sabır ve şükür	279
2.3.5. Rıza.....	286

2.3.6. Takva ve vera‘	289
2.3.7. Tevekkül ve yakîn	302
2.3.8. Fakr.....	307
2.3.9. Zikir	313
2.3.10. Hamd ve şükür.....	317
2.3.11. Tevbe ve istiğfar	323
2.3.12. Hubbullah	330
2.3.12.1. Hüsnü’z-zan billâh.....	332
2.3.12.2. Allah’ın rahmeti.....	333
2.3.12.3. Merhamet.....	334
2.3.13. Havf.....	337
2.3.13.1. Havf ve recâ arasında bulunmak	338
2.3.14. Haşyetullah	340
2.3.14.1. Bükâ.....	341
2.3.14.2. Hüzün	345
2.3.14.3. Kerahiyetü’d-dıhk.....	347
2.3.15. Huşû.....	351
2.3.16. Uhuvvet	353
2.3.16.1. Allah için birbirini sevmek.....	356
2.3.17. Sohbet.....	360
2.3.17.1. Allah için yedirmek ve giydirmek.....	361
2.3.17.2. Mü’münleri sevindirmek	362
2.3.17.3. Hasta ziyareti	363
2.3.17.4. Küsleri barıştırmak	363
2.3.17.5. Borç vermek/ ertelemek	364
2.3.18. Muhalefetü’n-nefs ve’l-hevâ	364
2.3.19. Muhâsebetü’n-nefs	365
2.3.20. Şeytanın tuzakları	369
2.2.21. Vesvese.....	371
2.4. Zühd Ahlâkı.....	371
2.4.1. Hüsnü’l-huluk.....	372
2.4.2. Hayâ.....	375
2.4.3. Tevâzu ve kibir	377

2.4.4. Kanaat.....	386
2.4.5. Hilim ve Rıfk.....	387
2.4.6. Samimiyet.....	389
2.4.7. Birr ve ism	390
2.4.8. es-Samt ve Hıfzu'l-lisan	392
2.4.8.1. Münâkaşa.....	397
2.4.8.2. Gıybet	398
2.4.8.3. Nemmamlık	400
2.4.8.4. Namusa dil uzatmak	401
2.4.8.5. İki yüzlülük.....	402
2.4.8.6. Kişiyi yüzüne karşı övmek	403
2.4.8.7. Şaka yapmak.....	404
2.4.8.8. Alay etmek.....	406
2.4.8.9. Kıssa anlatmak.....	407
2.4.9. Sıdk ve kızb	410
2.4.10. Gazab.....	412
2.4.11. Müslümanların birbirleri üzerindeki hakları	413
2.4.12. Haset.....	415
2.4.13. Hizmet	416
2.4.14. Ameli gizlemenin fazileti	419
2.4.14.1. Tanınmaktan ve şöhretten kaçınma	421
2.4.15. Ayıpları gizlemek	423
2.4.16. Helal lokma yemek.....	424
2.4.17. Emanete riâyet.....	425
2.4.18. Sıla-i rahim	428
2.4.19. Cömertlik.....	429
2.4.20. Yiğitlik.....	431
2.4.21. Adalet ve zulüm.....	432
2.5. Zühd ve İbâdetler.....	433
2.5.1. En üstün ameller	433
2.5.2. İbadetlerde orta yolu tutmak ve devamlılık.....	435
2.5.3. İbadetleri ertelememek	438
2.5.4. Çok ibadet etmek.....	441

2.5.5. İhlâs ve niyet.....	442
2.5.6. Kur'ân-ı Kerîm Kıraati	443
2.5.7. Namaz.....	445
2.5.7.1. Mescitler.....	447
2.5.7.2. Teheccüd.....	449
2.5.8. Oruç	450
2.5.9. Temizlik.....	452
2.6. Zühdü Özendiren Ölüm ve Ötesi.....	453
2.6.1. Ölüm	453
2.6.2. Kabir ahvali	457
2.6.3. Kıyametin alametleri	461
2.6.4. Kıyamet	463
2.6.5. Ahiret Ahvali	466
2.6.5.1. Haşr.....	466
2.6.5.2. Sûr ve Ba's	468
2.6.5.3. Hesab, Arz ve Kısas	468
2.6.5.4. Sırat.....	470
2.6.5.5. Allah'ın ahirrette inanan kullarına merhameti	472
2.6.6. Havz ve Kevser.....	473
2.6.7. Şefaât	476
2.6.8. Cennet.....	482
2.6.9. Cehennem	489
2.7. Genel Değerlendirme.....	493
SONUÇ	502
KAYNAKÇA	510
EKLER.....	522
1. <i>Kitâbü 'z-züh'd</i> 'lerin bâb ve rivayet sayıları	522
2. İbn Ebü'd-Dünyâ'nın zühde dair eserleri ve rivayet sayıları	524

GİRİŞ

0.1. ARAŞTIRMA HAKKINDA GENEL BİLGİLER

Bu başlık altında tezin konusu, amacı, yöntemi ve konu ile ilgili daha önce kaleme alınmış çalışmalar hakkında kısa bilgiler verilecektir.

0.1.1. Konusu

Hadis Literatürünü tespit eden çalışmalar belli bir olgunluğa ulaşmıştır. Artık araştırmacılar söz konusu literatürün türlerini incelemeye yönelmişlerdir. Hadis edebiyatı türleri arasında geleneği oluşmuş “*Kitâbü’z-zühd*”lerin doktora seviyesinde henüz incelenmediğini tespit edilmiştir. Bu nedenle bu konunun araştırılmasına karar verilmiştir.

Tezimiz Hicrî II. asrın başlarında ilk örnekleri görülen merfu, mevkuf, maktu‘ rivayetlerden meydana gelen *Kitâbü’z-zühd*’ler ile çoğunluğu H. III. asırda telif edilen Musannef, Câmi‘, Sünen türü eserlerin *Kitâbü’z-zühd* ve *Kitâbu’r-rekâik* bölümlerinin tanıtımını ve muhtevalarının tahlilini içermektedir. Hadis kitaplarının “zühd” bölümlerinin muhtevasıyla aynı içeriğe sahip olduğu ve günümüze ulaşan ilk zühd kitabı olan İbnü’l-Mübârek’in kitabının Nuaym b. Hammâd nüshasının *Kitâbü’r-rekâik* olarak adlandırılmasından dolayı “Rekâik” bölümleri de çalışmamızın kapsamına dahil edilmiştir. Adında zühd kelimesi yer alan bir kitabı bulunmasa da zühd kitaplarında yer alan konulara dair müstakil kitaplar kaleme alan İbn Ebü’d-Dünyâ da çalışmanın kapsamı dahilindedir.

Çalışmada hadisçilik yönü ağır basan müelliflerin, hadisçilerin yöntemine uygun bir şekilde isnadlı rivayetlerle telif etmiş oldukları zühd kitapları ele alınmıştır. Bu nedenle örneğin bu şartları taşımayan Haris el-Muhâsibî’nin *Kitâbü’z-zühd*’ü kapsam dışı bırakılmıştır.

Alanla ilgili doktora düzeyinde çalışma bulunmadığından literatür incelemesini başlangıçtan günümüze kadar getirmek çalışmanın sınırlarını aşacağından konu Hicrî ilk beş asırla sınırlandırılmıştır. Hicrî V. asırdan sonra yazılan zühd kitaplarının çoğu isnadları hazfedilerek telif edilmiştir. Bu nedenle

çalışma Hicrî ilk beş asrı kapsamaktadır. Hicrî VI. asır ve sonrasında kaleme alınan Zühd kitaplarının sayısı ilk beş asırda kaleme alınanlarla nispetle sayıları ciddi oranda azaldığı ve çoğunluk tasnif dönemi eserlerinden derleme usulüyle kaleme alındığı için kapsam dışı tutulmuştur.

0.1.2. Amacı ve Önemi

Hicrî II. asrın başlarında hadisler muhaddisler tarafından belirli kriterlere göre tasnife tâbî tutulmuşlardır. Muhaddisler belli konulardaki rivayetleri bir araya getirerek çeşitli eserler oluşturmuşlardır. *Kitâbu'l-iman*, *Kitâbu's-salât*, *Kitâbu's-savm* gibi pek çok örneği bulunan bu telif türünden birisi de *Kitâbü'z-zühd*'lerdir. Müstakil konu merkezli eserler, aynı konu başlıklarıyla Hicrî III. asırda telif edilen *Kütüb-i Sitte*'nin içinde de yer almışlardır. Bu durum Zühd konusu için de geçerlidir. Buhârî, Müslim ve Tirmizî'nin *Câmi*'lerinde, Nesâî'nin *es-Sünenü'l-Kübrâ*'sında, İbn Mâce ve Darîmî'nin *Sünen*'lerinde müstakil olarak “Zühd” veya “Rekâik” bölümleri mevcuttur.

Amacımız, birinci bölümde zühd edebiyatının ortaya çıkışı ve gelişimini, hadis kaynaklarında yer alan “zühd” ya da “rekâik” bölümlerini incelemektir. Bunu yaparken araştırmada müelliflerin ilmî kişiliği, hangi konulara ağırlık verdikleri, eserlerin birbirleriyle olan ilişkisi, etkileşimi, müstakil Zühd kitaplarıyla *Kütüb-i Sitte*'de yer alan mezkur bölümlerinin benzerlik ve farklılıkları tespit etmek hedeflenmiştir.

*Kitâbü'z-zühd*ler; hadis edebiyatına ait merfû, mevkuf, maktu' rivayetleri muhtevî kitaplardır. Ancak, Zühd hareketinin, Tasavvuf'un ilk evresi veya Tasavvuf'u ortaya çıkaran amillerden biri olduğu kabulünden ötürü Tasavvuf literatürünü *Kitâbü'z-zühd*lerle başlatanlar olmuştur. Özellikle Hicri II. ve III. asırlarda kaleme alınmış zühd kitaplarında tevazu, cömertlik gibi iyi huylara teşvik; kibir, cimrilik, haset gibi kötü huylardan sakındırmakla ilgili bölümler ve rivayetlerin bulunması sebebiyle, bu kitaplar ahlak kitapları olarak da kabul edilmiştir. Zühd literatürü, ahlak, tasavvuf ve hadis ilmiyle ilgilenen araştırmacıların dikkatini çekmeye başlamış ve bazı incelemeler kaleme alınmıştır. Ancak, tespit edebildiğimiz kadarıyla Arap dünyasında ve Türkiye'de Zühd literatürü doktora seviyesinde

incelenmemiştir. Bu sebeplerle *Hadis Edebiyatında Kitâbü'z-zühdler* konusu doktora tez konusu olarak seçilmiştir.

Bu türün herhangi birisinin bâb başlıklarına bakıldığında oldukça canlı ve güncel bir içeriğe sahip oldukları ve yakın zamanda tekrar gündeme gelmeye başlayan bu literatürün incelenmesinin ilim dünyasına olumlu katkılar sağlayacağını düşündüğümüz için bu konuyu çalışmaya karar verilmiştir.

0.1.3. Yöntemi

Birinci bölümde, Hicrî V. asrın sonuna kadar telif edilen müstakil *Kitâbü'z-zühd*'ler'den ve Musannef, Câmi, Sünen türü eserlerin “zühd” ve “rekâik” bölümlerinden oluşan Zühd literatürü incelenecektir. Bunun için tabakât, teracim kitaplarından, ansiklopedi maddelerinden ve çağdaş araştırmalardan yararlanarak müelliflerin hayatı ve ilmi kişiliği kısaca ortaya konulduktan sonra eserinin genel tanıtımı yapılacaktır. Burada tarihî kaynakların izin verdiği ölçüde her müellifin kendinden önceki ve sonraki zühd müellifleriyle hoca-talebe ilişkisinin bulunup bulunmadığına bakılacaktır. Söz konusu ilişkinin isnadlara yansıyor yansımadığına dikkat edilecektir. Böylelikle birinci bölümde zühd edebiyatı genel hatlarıyla tanıtılmış, ikinci bölümde yapılacak tahlil için de alt yapı hazırlanmış olacaktır.

İkinci bölüm için *Kitâbü'z-zühd*'ler ve temel hadis kaynaklarında yer alan “Zühd” ve “Rikâk” bölümlerinde yer alan bütün bâb başlıkları tablo halinde bir araya getirilecektir. Ardından bu başlıklar tarafımızdan geliştirilen üst başlıklar altında toplanacaktır. Her bir başlığın muhteva analizi gerçekleştirilirken zühd müelliflerinin konuyu ele alırken kullandığı merfu hadisler başlığın ana çerçevesini belirlemede kullanılacaktır. Mevkuf ve maktu hadislerden ise bu çerçevenin belirginleştirilmesini sağlamada faydalanılacaktır.

İkinci bölümde yer alan alt başlıklar başlıkların hemen akabinde söz konusu başlığın hangi zühd müellifinin kitabından alındığı ve başlığın ilgili eserde kaçınıcı sırada yer aldığı zikredilecektir. Böylelikle araştırmacılara hızlıca başlığın kaynağına ulaşma fırsatı sunulmuş olacaktır. Örneğin “Zühdün temel kavramları” başlığına ait “uzlet” konusunun kaynakları şu şekilde belirtilmiştir: Uzlet konusuna İbn Mûbârek

15 ve 57. sırada, Mu‘âfâ b. İmrân 4. sırada, Hennâd 101. sırada, Buhârî, 34. sırada yer vermiştir. Beyhakî ise 2. sırada “el-Uzle ve’l-hamûl” faslı açmıştır.

Zühd kitapları arasında ale’r-ricâl olanlar ve konu başlığı bulunmayanlar da mevcuttur. Bu eserleri incelerken ele alınan konuları tercih edilen rivayetlerden yola çıkarak ortaya koymaya çalışacağız.

Bu bölümde müelliflerin hangi konuları eserlerine aldıklarına da dikkat edilecektir. Böylelikle zühd hadislerinin dünyadan el etek çekme, dünyaya önem vermeme gibi yanlış zühd anlayışına sebep olduğu yönündeki değerlendirmelerin vakıaya uygunluğu tespit edilecektir. Son olarak, elde edilen veriler değerlendirmeye tâbî tutulacaktır.

Dipnotlarda bazen kronolojik sıraya uyulmadığı görülebilir. Bunun sebebi, işlenen bâb başlığı hangi kitapta yer alıyorsa dipnotta önce o kitabın zikredilmesinin gerekli görülmesidir.

Burada belirtilmelidir ki bu çalışma tasavvuf alanına ait değildir. Bu çalışma bir hadis tezidir. Ele aldığı kitaplar muhaddis nosyonu ağır basan şahıslar tarafından kaleme alınan eserlerdir. Muhaddislerin kitaplarına “Kitâbü’z-zühd” adını koyarken kullandıkları zühd ifadesi tasavvuftaki zühd kavramıyla aynı değildir. Tasavvuftaki zühd seyr-i sülûkun bir mertebesi olarak görülürken muhaddisler kavrama çok geniş bir anlam yüklemişlerdir. Çalışmanın ikinci bölümünde yapılacak muhteva analizi muhaddislerin zühd anlayışını ortaya koyacaktır.

Bu araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden veri analizi tekniği kullanılmıştır.

0.1.4. Literatürü

Burada, Kitâbü’z-zühd’leri konu edinen tez, makale türü akademik çalışmalar hakkında bilgi verilecektir. Ardından bu çalışmaların onlardan farkı belirtilecektir.

Ferid, Ahmed, *el-Bahru’r-râik fi’z-zühd ve’r-rekâik*, Cidde: Mektebetü’s-sahabe, 1991. Müellif, ihlas, ilim ve ulemanın fazileti, kalbin halleri, türleri, manevi hastalıkların sebepleri, gönlün diri tutmayı sağlayacak araçlar, nefsin halleri, riya, kibir, kendini beğenme hastalıkları ve tedavileri, tevbe, emr bi’l-ma’ruf nehy ani’l-

münker, cihad, zühd, sabır ve şükür konularını âyet ve hadislerle ele almış ve şerh etmiştir. Çalışma çağdaş dönemde kaleme alındığı için araştırmamızın kapsamı dışında kalmıştır.

Alican Tatlı, *Zühd açısından dünya ve nimetleri*, İstanbul: Erkam Yay., 2005. Araştırmacı, çalışmasının giriş bölümünde dünya ve zühd kavramları üzerinde durmuştur. Zühd başlığında Kur'an ve sünnetin zühde yaklaşımı ve tasavvufun zühde yaklaşımı ele alınmıştır. Birinci bölümde ilahî olan ve olmayan dinlerin dünyaya bakışı, inanç grupları açısından dünyanın neliği incelenmiştir. İkinci bölümde ise dünya nimetlerinden beş tanesi üzerinde durulmuş, dünya nimetlerinden faydalanmada çekimser olunmasının sebepleri sıralanmıştır. Üçüncü bölümde, ayet ve hadislerde dünyanın övülen ve yerilen özellikleri belirtilmiş, son olarak dünyanın tehlikelerinden korunma yolları belirtilmiştir. Bu çalışma, yöntem ve muhteva olarak tezimizden farklıdır.

Ahmet Yıldırım, “*Hadis Edebiyatında Zühd Literatürü ve Zühdle İlgili Rivayetlerin İncelenmesi*”, Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2008/1, sayı: 20.

Bu makale SDÜ bilimsel araştırma projeleri birimi tarafından desteklenen “Hadis edebiyatında Zühd literatürü ve Zühdle ilgili rivayetlerin incelenmesi” adlı çalışmanın özetini ve ortaya çıkan sonuçları içermektedir.

Mustafa Sabri Yılmaz, *Ahmed b. Hanbel'in Kitâbü'z-zühd'ü bağlamında zühd hadislerinin değerlendirilmesi*, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana, 2009 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

Tezin birinci bölümü girişe ayrılmıştır. İkinci bölümde zühd kavramı ele alınmıştır. Bu tezin üçüncü bölümünde Ahmed b. Hanbel'in (241/855) hayatı kısaca incelendikten sonra Hicrî I-VI. asır arasında yazılmış *Kitâbü'z-zühd*'ler Ahmet Yıldırım'ın konuyla ilgili çalışmasından yararlanılarak kaydedilmiş, ulaşılabilen eserler kısaca tanıtılmıştır. Dördüncü bölümde Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbü'z-zühd*'ündeki hadislerin tercümeleri, “Hz. Peygamber'in günlük hayatı ile ilgili rivayetler” başlığı altında sıralanmış olup vaat edildiği gibi değerlendirmeye tâbî tutulmamıştır. Beşinci bölümde ise “Namaz, sabır, merhamet, hasta ziyareti, sağlık,

günahları küçümsememek, dile sahip olmak ile ilgili rivayetler” başlıkları altında hadislerin tercüme ve sıralanmıştır. Bu çalışmada hadisler belli üst başlıklar altında tasnif edilmeye çalışılmıştır. Bunun yanında çalışmada zühd alanının problemleri görülmesi ve zühd kitaplarındaki hadislerin sıhhat analizine tabi tutularak *Kitâbü’z-zühd*’lerdeki sorunun kaynağı olan rivayetleri tespit düşüncesi yerinde bir yaklaşım olarak gözükmektedir. Bütüncül ve derinlikli bir okuma yapıldığında –bazı zayıf rivayetler bulunsun da- *Kitâbü’z-zühd*’lerin muhtevasının özelde Kur’ân-ı Kerîm’in genelde İslam düşüncesiyle uyumluluk arz ettiği görülecektir.

Ahmet Yıldırım-Nuri Tuğlu, *Veki’ b. Cerrâh ve Kitâbü’z-zühd adlı eseri*, Süleyman Demirel üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2010/2, sayı: 25, s. 128-144. Bu makalede araştırmacılar öncelikle Veki’ b. Cerrah’ın hayatı, hocaları, talebeleri ve hadisçiliği incelenmiştir. Ardından kitabın muhtevası doğrudan zühdle alakalı konular, zühdle ilişkisi dolaylı olduğu düşünülen konular, ahlaki davranışlarla ilgili konular, genel konular başlıkları altında rivayet dağılımları ve sayıları zikredilmiştir. Bu çalışma, *Kitâbü’z-zühd*’in muhtevalarını analiz çalışmalarından biri olması hasebiyle kıymetlidir. Bu çalışma ayrıca *Kitâbü’z-zühd*’in dağınık muhtevasının belli bir düzen içinde yeniden tasnif edilmesi ve analize tabi tutulmasının gerekliliğini ortaya koyduğundan önemli bir makaledir.

Şeref el-Kuzât, *el-Hedyü’n-nebevi fi’r-rekâik*, Ürdün, 2012. Müellif, *Sahihi’l-Buhârî*’nin *Kitâbu’r-rikâk* bölümünden seçtiği yirmi bir hadisi daha çok İbn Hacer’in *Fethu’l-Bârî*’sinden yararlanarak şerh etmiştir. Bu haliyle, bu çalışmanın araştırmamıza ciddi bir katkı sunması beklenemez.

Mehmet Emin Özafşar, “Zühd ve Rekâik”, İstanbul: DİA, 2013. Özafşar, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi için kaleme aldığı bu maddede, söz konusu literatür hakkında kısa kısa bilgiler vermiştir. Ancak, bu maddede, bazı *Kitâbü’z-zühd*’lerin zikredilmediği görülmektedir. Örneğin zühd ve rekâik konusunda bir külliyat kaleme alan İbn Ebü’d-Dünyâ’nın asıl adı *Zemmü’d-dünyâ* olan ancak *Kitâbü’z-zühd* başlığıyla neşredilen eserine değinilmemiştir. Ayrıca Özafşar’ın İbn Hazm’ın (ö. 456/1064) *Müdârâtü’n-nüfûs* adlı kitabını Hicrî V. asırda zühd literatürünün önemli bir örneği olarak zikretmesi yerinde değildir. Bu kitap

muhteva olarak ahlak kitabıdır. Hem başlık olarak hem de içerik olarak *Kitâbü'z-zühd*'lerin çerçevesine girmemektedir.

Ahmet Yıldırım, *Din Dünyevileşme ve Zühd*, Ankara: Ankara Okulu Yay., 2.bs., 2014.

Hadislerde zühd ve dünyaya bakış başlıklı ikinci bölümde toplam kırk rivayet belli konu başlıkları altında kısaca ele alınmıştır. Konunun başında araştırmacı zühd ile ilgili her hadisi ele almadığını belirtmiştir. Bu başlık altında hadisin sadece tercümelerine yer verilmiş, senetler de zikredilmemiştir. Hadis alimlerinin söz konusu hadisler hakkındaki değerlendirmeleri aktarılmıştır.

Çalışmanın araştırmamızla doğrudan ilgili olan kısmı Zühd edebiyatı başlığıdır. Bu başlıkta doksan iki tane eserin künyesi verilmiştir. Yıldırım, bu sayıya isminde zühd kelimesi geçen tespit edebildiği her kitabı not ederek ulaşmıştır. Burada araştırmacı, kitapların rivayet ağırlıklı olup olmamasına önem vermemiştir. Bu nedenle Hâris el-Muhâsibî'nin *Kitâbü'z-zühd*'ünü de listeye eklemiştir. Yıldırım, ayrıca çağdaş dönemde Muhammed Abdürrahim Muhammed tarafından Hasan-ı Basrî'nin zühdle alakalı kavilleri derlenerek oluşturulan eseri de zikretmiştir. Bu eser, Hasan-ı Basrî'nin kendi telifi olmadığı için çalışmamızda bu kitap da liste dışı kalmıştır. Bu çalışma, söz konusu yönleriyle bizim araştırmamızdan farklılık arz etmektedir. Söz konusu listede günümüze ulaşmamış *Kitâbü'z-zühd*'ler ve müellifleri de eklenmiştir. Biz, araştırmamızda günümüze ulaşmamış *Kitâbü'z-zühd*'leri zikretmedik.

Ali Arslan, “*el-Câmi'u's-sahîh*’in “*Kitâbü'r-rikâk*” bölümünün bâb başlıklarına göre Buhârî’nin rikâk anlayışı”, Tarih Okulu Dergisi, Eylül 2015, Yıl 8 sayı 23 s. 139-162.

Hacı Bayram Başer, “*Tasavvufu Önceleyen Dönemde Ahlak Literatürü*”, Edt. Ömer Türker-Kübra Bilgin Tiryaki, İslam Ahlak Literatürü: Ekoller ve Problemler (Ankara: Nobel yayıncılık, 2016). Bu çalışmada Başer, *Kitâbü'z-zühd*'leri İslam ahlak literatürü’nün ilk örnekleri olarak görülebileceğini ortaya koymaya çalışmıştır.

İslam dünyasında olduğu gibi Batı’da zühd hakkında çalışmalar yapılmaya başlandığı görülmektedir. Faryal Salem *The Emergence of early sufi piety and Sunni*

scholasticism- Abdullah b. al-Mubârek and the formation of sunî identity in the second Islamic Century adlı kitabında¹ İbnü'l-Mübârek'in biyografisini detaylı bir şekilde ele almış ve bir başlıkta İbnü'l-Mübârek'in zühd anlayışını tasvir etmeye çalışmıştır.

Hacı Bayram Başer, *Şeriat ve Hakikat: Tasavvufun Teşekkül Süreci*, İstanbul: Klasik yayınları, 2017. Tasavvuf tarihi çalışmalarında bugüne kadar ihmal edilen *Kitâbü'z-zühd*'ler araştırmacının dikkatini çekmiştir. Başer, zühdü, İslam dindarlığının temel karakteri olarak görmüş ve *Kitâbü'z-zühd*'ler ile tasavvuf klasikleri arasında muhteva benzerliklerini tespit ederek *Kitâbü'z-zühd*'lerin tasavvuf literatürünün öncüsü olduklarını öne sürmüştür. Bu çalışma, tasavvuf literatürüyle *Kitâbü'z-zühd*'ler arasında irtibat kurması yönüyle kıymetlidir.

İbrahim Kutluay, “Tasavvuf İstilahlarının Oluşumunda Hadislerin Kaynaklık Değeri: Sahîh-i Buhârî'nin Kitâbü'r-Rikâk'ta Kullandığı Bâb Başlıkları Özelinde”, *Buhara'dan Konya'ya İrfan Mirası ve XIII. Yy. Medeniyet Merkezi Konya*, ed. Dilaver Güner, 2 Cilt (Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2018), 262-294. Kutluay, bu tebliğinde *Sahîhu'l-Buhârî*'nin “Rikâk” bölümünde yer alan bâb başlıklarının tasavvuftaki hal ve makamlardan hangilerine tekabül ettiğini sorgulamış sonuç olarak Buhârî'nin zühd, takva, vera, fakr, tevekkül, tevbe, murakabe ve istikamet kavramlarını tespit etmiştir. Bu çalışma, tasavvufun bazı kavramlarını İslam'ın temel kaynaklarından biri olan hadis ilmiyle irtibatlı olduğunu ortaya koyması açısından çok kıymetlidir. Son üç çalışma tasavvuf ve hadis branşları arasında interdisipliner bir okuma yapmaları hasebiyle ayrıca kıymetlidirler.

Ebû Mes'ûd el-Mevsîlî Muâfâ b. İmrân, *Kitâbü'z-zühd*, çev. Ahmet Yıldırım-Halil İbrahim Doğan (İstanbul: Ensar Yayınları, 2018).

Arap dünyasında zühd literatürü daha çok ilgili eserlerin tahkiki şeklinde gerçekleşmiştir. Bu konuda Vekî' b. Cerrâh'ın ve Hennâd b. Serî'nin kitabını tahkik eden Abdurrahman Abdülcebbar el-Ferivâî ve İbnü'l-Mübârek'in kitabının Nuaym b.

¹ Bu çalışma Islamic History and Civilization genel başlığı altında gerçekleştirilen pek çok incelemeyi kapsamaktadır. Faryal Salem'in incelemesi inrich Biesterfeld-Sebastian Günther'in editörlüğünde gerçekleşmiştir. Bk. Faryal Salem, *The Emergence of early sufi piety and Sunni scholasticism- Abdullah b. al-Mubârek and the formation of sunî identity in the second Islamic Century*, Leiden: Brill, 2016.

Hammad nüshasını tahkik eden Âmir Hasan Sabri dikkatleri çekmektedir. Özellikle Âmir Hasan Sabri'nin Kitâbü'r-rekâik için kaleme aldığı Mukaddime İbnü'l-Mübârek'in hadisçiliğini ele alması ve eserin kaynaklarını ortaya koyması açısından oldukça kıymetlidir.

Bu çalışma sadece senedli bilgi nakletme yöntemini kullanan, hadisçilik yönü ağır basan müellifler tarafından kaleme alınmış *Kitâbü'z-zühd* ve *Kitâbü'r-rikâk*'ları ele aldığı için diğerlerinden ayrılmaktadır. Bu çalışmada, literatürü tespit eden diğer çalışmalardan farklı olarak her bir müellif tanıtılacak, varsa selef ve halefleriyle ilişkisi tespit edilecektir. Ayrıca eserlerinin muhtevaları hakkında bilgi verilecektir. Literatür hakkında yapılan diğer çalışmalarda İbn Ebü'd-Dünyâ'nın kitapları dikkatlerden kaçmıştır. Oysa İbn Ebü'd-Dünyâ zühd kitaplarındaki pek çok bâb başlığına dair müstakil kitaplar kaleme alarak bir zühd külliyyatı ortaya koymuştur. Çalışma bu yönden de diğerlerinden ayrılmaktadır. Böylelikle hicri ilk beş asırda kaleme alınan zühd kitaplarının daha kapsamlı tespiti yapılmış, literatürün fotoğrafı çekilmiş, müellifler arası ilişki ortaya konmuş olacaktır.

İkinci bölümde söz konusu tarih aralığında kaleme alınan zühd ve rikak kitaplarının hemen hemen tamamını kapsayacak şekilde muhteva analizine tabi tutulması bu çalışmayı diğerlerinden farklı kılan bir diğer özelliktir.

Bu çalışma, Kitâbü'z-zühd'leri temel aldığı için muhtevası ve ortaya koyduğu sonuçlar itibarıyla tasavvuf ilmiyle de ilişkisi bulunmaktadır. O nedenle burada tasavvuf-hadis ilişkisine dair Türkiye'de son yıllarda kaleme alınmış çalışmalara değinmek yerinde olacaktır.

Abdullah Aydın, *Doğuş devrinde Tasavvuf ve Hadis*, (Ankara: Sehâ Neşriyat, trs.). Aydın, bu çalışmasında Cüneyd-i Bağdâdî'den önce yaşamış zâhid ve sûfilerin hadise ilmine karşı tavırları, hadis ilmindeki yerleri tespit etmeye çalışmıştır.² Çalışmasında kullandığı temel kaynaklardan biri Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbü'z-zühd*'üdür. Müellif burada bir de İbnü'l-Mübârek'in kitabını zikretmekle yetinmiştir.³ Söz konusu kitapta "Tasavvufun menşei ve ilk üç asırda gelişme seyri"

² Aydın, *Doğuş devrinde Tasavvuf ve Hadis*, (Ankara, Sehâ Neşriyat, trs.), 18.

³ Aydın, *Doğuş devrinde Tasavvuf ve Hadis*, 21.

başlığı altında “Kur’an ve Sünnete göre zühd” konusu doyurucu bir şekilde işlenmiştir. Bu başlığın muhtevası çalışmamızla uyum içindedir. Aydınli, ayrıca “tasavvufun iç kaynakları” başlığı altında Rasûlullah’ın ve ashabın ibadet hayatını ortaya koyduktan sonra “dini tecrübelerin intikalı ve zühd kitapları” başlığı açmıştır. Aydınli bu başlık altında Hicrî ilk üç asırda kaleme alınmış on *Kitâbü’z-zühd* müellifine yer vermiştir. Araştırmacı, burada müellifin muhaddis olmasını gerekli görmediği için Bişr b. el-Hâris’i ve Hâris el-Muhâsibî’yi de zikretmiştir.⁴ Aydınli, bu çalışmasında zâhid ve sûfilerin hadis ilmine bakışlarını ve bu ilimdeki durumlarını Hâris el-Muhasibî özelinde ortaya koymuştur. Biz ise bizzat muhaddisler tarafından kaleme alınan *Kitâbü’z-zühd*’leri esas alarak onların zühd anlayışını ortaya koymaya çalışacağız. Bu yönüyle araştırmamız, Aydınli’nin çalışmasından ayrılmaktadır.

Tasavvuf-hadis ilişkisine dair son dönemde yapılan çalışmalardan bir diğeri Muhittin Uysal’a ait *Tasavvuf kültüründe hadis- Tasavvuf kaynaklarındaki tartışmalı rivayetler* adlı çalışmadır. Uysal, belli başlı sûfilerin hadis ilmindeki yerini ve kitaplarındaki hadislerin sıhhat durumunu tespit etmeye çalışmıştır. Söz konusu müellifler arasında *Kitâbü’z-zühd* müellifi bulunmamaktadır. Ancak Uysal, çalışmasının dördüncü bölümünde “Tasavvuf kitaplarındaki ihtilaflı haberler”i konularına göre tasnif etmiştir. Bu konulardan birisi de “zühd”dür. Uysal bu başlık altında 45 tane ihtilaflı rivayet incelemiştir. Uysal’ın tespit ettiği problemlili rivayetlere zühd kitaplarında rastlamadığımızı söyleyebiliriz.⁵ Bu çalışma da Abdullah Aydınli’nin çalışması gibi bir hadisçi tarafından tasavvuf klasiklerinin incelenmesine dayanmaktadır. Bizim çalışmamız ise muhaddisler tarafından kaleme alınmış *Kitâbü’z-zühd*’leri incelemeyi amaçlamaktadır. Bu yönüyle her iki çalışmadan ayrılmaktadır.

0.2. Kavramsal Çerçeve

Burada zühdün tasavvuf kaynaklarında yer alan tanımlarına yer verilmeyecek olup kavramların sözlük anlamlarına, Kur’ân-ı Kerim’de ve hadislerde nasıl geçtiğine değinilecektir. Tasavvuf kaynakları zühdü daha çok seyr-i sülûkun bir

⁴ Aydınli, *Doğuş devrinde Tasavvuf ve Hadis*, 65.

⁵ Bk. Muhittin Uysal, *Tasavvuf kültüründe hadis-Tasavvuf kaynaklarındaki tartışmalı rivayetler*, (Konya: Yediveren yayınevi, 2001), 346-370.

aşaması olarak görmektedirler. Bu yaklaşımın bir sonucu olarak ilgili kaynaklarda zühdün onlarca farklı tanımının yapıldığı görülmektedir. Bu çalışmada esas alınan *Kitabü'z-zühd*'lerin bâb başlıklarına göz atıldığında muhaddislerin zühd kavramına tasavvuf literatüründeki zühd tanımlarından çok daha geniş bir anlam yükledikleri görülecektir. Özellikle İkinci bölümde ortaya konacak başlıklar ve muhteva, muhaddislerin zühde nasıl baktıkları, bu kavrama nasıl bir çerçeve çizdiklerini ortaya koyacaktır.

Kitâbü'z-zühd'ler ile *Kitâbü'r-rekâik*'lerin bâb başlıkları ve muhtevaları incelendiğinde birbirlerine oldukça benzedikleri görülmektedir. Aslında iki kavramın da sözkonusu literatürde tercih edilmesi eseri günümüze ulaşmış ilk müellif olan İbnü'l-Mübârek'in Hüseyin el-Mervezî nüshasının *Kitâbü'z-zühd*, Nuaym b. Hammâd nüshasının ise *Kitâbü'r-rekâik* olarak adlandırılmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Bu nedenle müelliflerin kahir ekseriyeti kitaplarına *Kitâbü'z-zühd* adını verirken bir kaç da *Kitâbü'r-rikâk* veya *Kitâbü'r-rekâik* adını vermişlerdir.

0.2.1. Zühd

Burada, zühd kelimesinin sözlük anlamı üzerinde durulacak, Kur'ân-ı Kerim'de ve merfu hadislerde nasıl geçtiği belirtilecektir. Bu çalışmanın amacı ve kapsamı dışında olduğu için sahabenin, tâbiûnun ve sonraki nesillerin zühdü nasıl tanımladıkları üzerinde durulmayacaktır.

Zühd, râğbetin zıttıdır. “Ez-zühd fi'd-dünyâ” ifadesi dünya ve içindekileri terk etmek anlamına gelir. Zahid kelimesinin çoğulu zühhad şeklinde gelir.⁶ “Zühd” dünyaya karşı râğbetin ve hırsın zıttıdır. Müzhid malı az olan kişiye denir. Bu hususla ilgili olarak İbn Manzur (ö. 711/1311), kelimenin anlamını tespit ederken Hz. Peygamber'in (s.a) “İnsanların en faziletlisi malı en az olandır (müzhid)” şeklindeki hadisine atıf yapmıştır.⁷

⁶ Ebû Bekir Muhammed b. Hasan İbn Düreyd el-Ezdî, “zhd”, *Cemheretü'l-luğa*, thk. Remzi Münir Ba'İbekî (Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1987), 2/643.

⁷ İbn Manzur Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem er-Rüveyfî, “Zhd”, *Lisânü'l-arab*, (Beyrut: Dâru Sâdır, h. 1414), 3/196-197

Zühd kelimesi Kur’ân-ı Kerim’de sadece bir yerde (وَشَرُّهُ بِتَمَنٍّ بَخْسٍ دَرَاهِمٍ مَعْدُودَةٍ) şeklinde geçmektedir.⁸ Râğıb el-İsefahânî (الزهيد) kelimesinin “az bir şey” anlamına geldiğini (الزاهد في الشيء) ifadesinin “ondan yüz çeviren, ondan az bir şeye razı olan” anlamına geldiğini belirtmiştir.⁹

Zühd kelimesi ve türevleri bazı merfu hadislerde yer almaktadır. Kelimenin geçtiği hadislerden hareketle zühd ile hikmet arasında irtibat kurulmaktadır: Ebû Hallâd, Rasûlullah’ın (s.a) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “*Bir adama dünyadan yüz çevirmek (زهد في الدنيا) ve az konuşmak verildiğini görürseniz ona yaklaşın. Zira ona hikmet ilkâ ediliyordur.*”¹⁰ Bu rivayete, İbn Mâce “zühd” bölümünün ilk bâbında yer vermiştir. Şuayb Arnavut, isnadda yer alan Ebû Ferve’nin zayıf olduğunu belirtmiştir.¹¹ Tespit edebildiğimiz kadarıyla bu rivayeti İbn Mâce’den başka *Kütüb-i Sitte* müelliflerinden hiçbirinin tahriç etmedikleri anlaşılmaktadır. İbn Ebû Âsım *el-Âhâd ve’l-mesânî* adlı kitabında içinde Ebû Ferve’nin bulunduğu bir senedle tahriç etmiştir.¹² Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-evsat*’ta zikri geçen iki müelliften farklı bir senedle hadisi tahriç etmiştir.¹³ Irâkî, *Tahrîcu ehâdisi İhyâi ulûmi’d-dîn* adlı kitabında bu rivayete değinmiş, isnadda yer alan Ebû Hâlid’in sahabe olduğunu Ebû Ferve’nin Ebû Hâlid’den hadis işitip işitmediği konusunun tartışmalı olduğunu, Buhârî’nin *et-Târihü’l-kebîr*’de her iki ravinin arasında İbn Meryem’in bulunduğu tariklerin daha doğru/sahih olduğunu belirtmiştir.¹⁴

Rasûlullah (s.a) bir kavlinde kabir ziyaretinin, kişinin dünyadan yüz çevirmesine yardımcı olduğunu belirtmiştir. Söz konusu rivayet şu şekildedir: İbn Mes‘ud (r.a), Rasûlullah’ın (s.a) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “*Ben sizlere kabir*

⁸ Yusuf, 12/20.

⁹ Râğıb el-İsefahânî, *Müfredâtü elfâzi’l-Kur’ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî (Dimaşk: Dâru’l-kalem, 2002), 384.

¹⁰ İbn Mâce, “Zühd”, 1 (No. 4101); İbn Ebî Âsım, *ez-Zühd*, 117 (No. 231); Beyhakî, *Şuabü’l-imân*, 13/119 (No. 10045).

¹¹ İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, 5/224 (dipnot no: 1)

¹² İbn Ebû Âsım, *el-Âhâd ve’l-mesânî*, 5/152 (No. 2690).

¹³ Bk. Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-evsat*, 2/247 (No. 1885).

¹⁴ Irâkî, *Tahrîcu ehâdisi İhyâi Ulûmi’d-dîn*, 1/207 (No. 188).

ziyaretini yasaklamıştım. Artık ziyaret edebilirsiniz. Çünkü o, dünyadan yüz çevirmenizi (تزهّد في الدنيا), ahireti hatırlamanızı sağlar.”¹⁵

Müfessir Dahhâk b. Müzâhim’in (ö. 105/723) mürsel olarak naklettiği şu hadiste Rasûlullah (s.a) insanların en zahidinin özelliklerini (من أزهّد الناس) saymıştır: “Kabirleri ve ölümü unutmayan, dünya süslerinin fazlasını terk eden, kalıcı olanı geçici olana tercih eden, yarını ömründen saymayan, kendini ölümlerden kabul eden kişidir.”¹⁶

Tâbiûn neslinden olan Safvan b. Süleym’in (ö. 132/749) mürsel olarak naklettiği şu hadiste Rasûlullah (s.a) zühd ehli olana hikmetin verileceğini ve bu kişiye dünyanın hastalıkları ve onların nasıl tedavi edileceği bilgisinin öğretileceğini bildirmiştir: “Kim dünyadan yüz çevirirse (زهّد في الدنيا) Allah kalbine hikmeti yerleştirir. Sözüne açık/anlaşılır kılar. Ona dünyanın hastalıklarını ve onun tedavi yollarını gösterir. Onu dünyadan selametle Cennet’e çıkarır.”¹⁷

Kelimenin geçtiği bazı hadislerin isnadı zayıftır. Bunlardan biri şudur: Sehl b. Sa’d es-Sâ’îdi (r.a) şöyle haber vermiştir: “Nebî’ye (s.a) bir adam geldi ve ‘Ya Rasûlallah! Bana işlediğimde Allah’ın ve insanların beni seveceği bir amel söyle’ demiştir. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a) ‘dünyadan yüz çevir (زهّد في الدنيا) ki Allah seni sevsin; insanların ellerindekilerden yüz çevir ki (زهّد فيما في أيدي الناس) insanlar seni sevsin’ buyurdu.”¹⁸ Bu rivayeti Hâkim, *el-Müstedrek* adlı eserinde tahriç etmiştir ancak Zehebî, *Telhis*’te,¹⁹ Şuayb Arnavut *Sünen-i İbn Mâce*’nin tahkikinde bu rivayetin senedinde yer alan Hâlid b. Amr el-Kureşî’nin hadis uyduran bir ravi olduğunu belirtmişlerdir.²⁰ Sehâvî, bu rivayetle ilgili olarak şunları söylemiştir: “Bu rivayet *el-Mu’cemü’l-kebîr*’de, *Hilyetü’l-evliyâ*’da, İbn Hibbân’ın *Ravzatü’l-ukalâ* adlı eserinde; Beyhakî, *Şuabü’l-iman*’da tahriç etmişlerdir. Ancak hepsinin isnadının Hâlid b. Amr el-Kureşî → Süfyan es-Sevrî → Ebû Hâzim → Sehl b. Sa’d es-Sâ’îdi şeklindedir. Hâkim’in bu isnadı sahih kabul etmesi doğru değildir. Hâlid b. Amr’ın

¹⁵ Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 3/572 (No. 6714); İbn Mâce, “Cenâiz”, 47.

¹⁶ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/57 (No. 35459)

¹⁷ İbn Ebû’l-Dünyâ, *Zemmü’d-dünyâ*, 61 (No. 102); Beyhakî, *Şuabü’l-iman*, 13/120 (No. 10049).

¹⁸ İbn Mâce, “Zühd”, 1 (No. 4102); Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/348 (No. 7873).

¹⁹ Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/348 (No. 7873).

²⁰ İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, 5/225 (Dipnot no: 1);

terk edilmesi konusunda icma bulunmaktadır. Hatta hadis uydurmacılığı ile itham edilmiştir. Fakat, bu rivayeti Süfyan es-Sevrî'den başka raviler de nakletmiştir. Ebû Nuaym *Hilyetü'l-evllyâ*'da Mansur b. Mu'temir → Mücahid → Enes b. Mâlik → Rasûlullah (s.a) isnadıyla da tahriç etmiştir. Bu isnadda bulunan raviler sikadır. Ancak Mücahid'in Enes b. Mâlik'ten hadis işitip işitmediği konusunda tartışma bulunmaktadır. Sebt olan raviler bu kavli nakletmişlerdir ancak hiçbirisi bu kavli Mücahid b. Cebr'den önceki nesle izafe etmemişlerdir. Sonuç olarak Nevevî ve Irâkî bu hadisi hasen bulmuşlardır.²¹

Konuyla ilgili bir diğer hadiste tarihte ortaya çıkmış yanlış zühd anlayışlarına karşı eleştiri bulunmaktadır. “*Dünyadan yüz çevirmek (الزهادة في الدنيا) ne helali haram kılmaktır ne de malı zâyî etmektir. Fakat (doğru olan) zühd, dünyadan yüz çevirmen, elinde bulunanlara Allah'ın hazinesinde bulunanlardan daha fazla güvenmemendir...*”²² İbn Mâce, bu hadisi “Zühd” bölümünün “ez-Zehâde fi'd-dünyâ” bâbında yer vermiştir. Ancak muhakkik Şuayb Arnavut, hadisin senedinde yer alan Amr b. Vâkîd el-Leysî'nin metruk bir râvî olduğu için hadisin isnadının çok zayıf olduğunu belirtmiştir.²³ Tirmizî de bu rivayeti, İbn Mâce ile aynı başlık altında ve aynı senedle tahriç ettikten sonra hadisin garib olduğunu ancak rivayeti bu senedle bildiğini ve Amr b. Vâkîd'in münkeru'l-hadîs olduğunu belirtmiştir.²⁴ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*'ta diğer iki müelliften farklı olarak Ebü'd-Derdâ'ya ulaşan bir senedle tahriç etmiştir ancak bu senedde de Amr b. Vâkîd bulunmaktadır.²⁵

Tirmizî ve İbn Mâce'nin isnadlarında Amr b. Vâkîd'in rivayeti aldığı kişi Yunus b. Meysera b. Halbes'tir. Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbü'z-zühd*'ünde Yunus b. Meysera b. Halbes bu kavli Ebû Müslim el-Havlânî'ye atfetmiştir.²⁶ İbn Ebü'd-Dünyâ ise, *Zemmü'd-dünyâ* kitabında bu rivayeti Yunus b. Meysera el-Cüblânî'nin

²¹ Şehavî, *el-Makâsîdü'l-hasene*, 106 (No. 97)

²² İbn Mâce, “Zühd”, 1 (No. 4100); Tirmizî, “Zühd”, 29 (No 2340).

²³ İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, 5/223 (dipnot no: 1).

²⁴ Tirmizî, “Zühd”, 29 (No. 2340).

²⁵ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-evsat*, 8/57 (No. 7954).

²⁶ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 18 (No. 96).

sözü olarak nakletmiştir.²⁷ Bu verilerden yola çıkarak bu sözün Yunus b. Meysera'ya veya Ebû İdris el-Havlânî'ye atfedilmesinin daha doğru olduğu söylenebilir.

0.2.2. Rikâk

“Rakk” (رَقَّ) kelimesi Kur’ân-ı Kerîm’de (وَالطُّورِ وَكِتَابٍ مَّسْطُورٍ فِي رَقٍّ مَّنْشُورٍ)²⁸ şeklinde geçmektedir. Ünlü dil âlimi Halil b. Ahmed (ö. 175/791) burada geçen “rakk” kelimesine “beyaz sayfa” anlamı vermiştir.²⁹ Hamdi Yazır, söz konusu ifadeye “yayılmış bir varakta (ince bir deri üzerine) yazılmış kitaba” şeklinde meal vermiştir.³⁰ Kelimenin bu anlamının zühd literatüründe kullanılan “rikak” kelimesiyle irtibatını kurmak pek mümkün görünmemektedir.

“er-Rikk” (الرَّقُّ) kelimesi kölelik anlamına gelir. “Rakîk”, köle demektir. “Rakka fülân” denildiğinde “felanca köle oldu” anlamına gelir. Köleye “rakîk” denmesinin sebebi sahibine itaat etmesi ve boyun eğmesinden kaynaklanır. “Rakâk” kelimesi “toprağı yumuşak yer” anlamına gelir.³¹ Zühd kitaplarında “rikâk” kelimesinin bu anlamda kullanıldığını söylemek zordur.

“er-Rikka” (الرِّقَّة) kelimesi merhamet anlamına gelir. Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcû'l-arûs*'ta “*Kalbiniz yumuşakken (الرِّقَّة) çokça dua ediniz. Çünkü o rahmettir.*”³² hadisini bu anlama şahit olarak zikretmiştir. Aynı kelime Hasan-ı Basrî'nin sözünde “Kim ana-babasına merhametli olursa (رَقَّ لَوَالِدَيْهِ) Allah onu sever.” şeklinde geçmiştir.³³ “Rakîk” kelimesi İbn Manzur'a göre kaba (غليظ) ve sert (ثخين) (yoğun) kelimelerinin zıddıdır.³⁴

²⁷ İbn Ebû'd-Dünyâ, *Zemmü'd-dünyâ*, 63 (No. 107).

²⁸ Tûr, 52/3.

²⁹ Ebû Abdîrrahmân Halil b. Ahmed el-Ferâhidî, “Rakka”, *Kitâbü'l-ayn*, thk. Mehdi el-Mahzûmî-İbrahim es-Sâmerrâî (Mektebetü'l-Hilâl, trs.), 5/24.

³⁰ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak dîni Kur'ân dili*, haz. Ertuğrul Özalp, 524.

³¹ Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, “Rakka”, *Tehzîbü'l-luğa*, thk. Muhammed Avd Mur'ib, (Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-Arabî, 2001), 8/231.

³² Kudaî, *Müsnedü's-şihâb*, 1/402 (No. 692).

³³ Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcû'l-arûs min cevâhîri'l-kâmus*, “Rakka”, thk. Abdüssettar Ahmed, Ali Hilâlî ve diğerleri (Kuveyt: et-Turâsü'l-Arabî: 1987), 25/355.

³⁴ İbn Manzur, “Rakkâ”, 10/121.

“er-Rikka” kelimesinin “incelmek” anlamı da vardır.³⁵ Hz. Osman’ın (r.a) duasında “Allah’ım yaşım ilerledi kemiklerim inceldi...” şeklinde geçmektedir. Zebîdî, “rikkatü’l-kalb” ifadesinin buradan geldiğini belirtmiştir.³⁶ Bu anlam, zühd literatüründe kullanılan “rikâk” kelimesine muhteva olarak daha çok uymakta ve “kalbi incelten, yumuşatan şeyler” anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin İbn Ebü’l-Dünyâ, *er-Rikka ve’l-bükâ* adlı kitabında Allah korkusundan, namaz kılarken, ezan okunurken, vaaz dinlerken kalbi yumuşayıp gözyaşı dökmek, peygamberlerin ağlamaları hakkındaki rivayetlere yer vermiştir.³⁷

“er-Rikka” kelimesi ve türevleri bazı hadislerde yer almaktadır. Ebû Hüreyre’nin (r.a) Rasûlullah’a söylediği şu sözde hem rikkatü’l-kalb hem de zühd kelimesinin bir arada geçmesi dikkat çekicidir: “Ya Rasûlallah! Bize ne oluyor ki senin yanındayken kalplerimiz yumuşayıp inceliyor (رقت قلوبنا) ve dünyadan yüz çevirip (زهدنا في الدنيا) ahiret ehlinden oluyoruz. Sonra senin yanından çıkınca dünyayı sevip ona iştah duyuyor, kadın ve çocuklarımızı bağrımıza basıyoruz...”³⁸

Bir başka hadiste (أرق أفئدة) ifadesi yer almaktadır. Hadisin ilgili kısmı şu şekildedir: Ebû Hureyre (r.a) Rasûlullah’tan (s.a) şöyle nakletmiştir: “*Size Yemen ehli geldiler. Onlar kalpleri çok yumuşak, gönülleri çok ince kişilerdir...*”³⁹

Rasûlullah (s.a) bir hadisinde “rikka” kelimesini zayıflık anlamında kullanmıştır. Bu hadis şu şekildedir: Mus‘ab b. Sa‘d babasından şöyle nakletmiştir: “Dedim ki ‘Ya Rasulallah! Hangi insanlar daha çok belaya düşer olur?’ Nebî (s.a) şöyle cevap verdi: ‘*Peygamberler, sonra sâlihler, sonra insanlardan onlara en çok benzeyenler durumlarına göre belaya düşer olur. Kişi dindeki durumuna göre belaya uğrar. Eğer dini sağlam olursa musibeti artırılır. Dini zayıfsa (وإن كان في دينه رقة)*’

³⁵ Halil b. Ahmed, “Rakka”, 5/25; Ezherî, “Rakka”, 8/232.

³⁶ Murtazâ ez-Zebîdî, “Rakka”, 25/355.

³⁷ Bk. İbn Ebi’l-Dünyâ, *İbn Ebi’l-Dünyâ külliyyatı*, 9/243-420.

³⁸ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/380 (No. 1075); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 13/410 (No. 8043); Tirmizî, “Sıfatü’l-cenne”, 2 (No. 2526).

³⁹ Buhârî, “Megâzî”, 70 (No. 4127); Müslim, “İman”, 90 (No. 52).

musibetleri hafifletilir. Belalar kula, yeryüzünde günahsız yürüyünceye kadar gelmeye devam eder.”⁴⁰

Bazı zühd müellifleri eserlerine “rikâk” ismi verirken kelimeye yükledikleri anlamın “kalpleri yumuşatan şeyler” olduğu anlaşılmaktadır. Gerçekten zühd/rikak kitapları, dünyanın değersizliği, ölüm, kabir ahvali, kıyamet, hesap, mizan gibi ahiret ahvalinin zorluğu gibi konuları içermesinden ötürü okuyanların kalbini yumuşatan, gözlerinin yaşarmasına sebep olan bir özelliğe sahiptir. İbnü’l-Mübârek’in kitabının Nuaym b. Hammad nüshası *Kitâbü’r-rekâik* ismini taşımaktadır. *Sahîhu’l-Buhârî* ve *Sünen-i Dârimî*’deki ilgili bölümün başlığı *Kitâbü’r-rikâk* adını taşımaktadır. *Sahîh-i Müslim*’de her iki kavram bir arada kullanılarak *Kitâbü’z-zühd* ve *’r-rekâik* başlığı koyulmuştur. İmam Tirmizî, zühd bölümünün hemen akabinde “Ebvâbu sıfati’l-kıyâme ve’r-rekâik ve’l-vera” bölümü açmıştır.

Girişte araştırmanın konusu, amacı ve yöntemi tespit edildikten sonra konu günümüzde yapılan akademik çalışmalar hakkında bilgi verilmiştir. Ardından zühd ve rikak kavramları Arapça klasik sözlükler esas alınarak tanımlanmış ayet ve hadislerde nasıl geçtiği ortaya konmuştur. Birinci bölümde ise *Kitâbü’z-zühd* literatürünün gelişimi ele alınacaktır. Bu amaçla hicrî ilk beş asırda yaşamış *Kitâbü’z-zühd* müellifleri ve eserleri tanıtılacaktır. Bu başlık altında literatür öncesi duruma da değinilecektir.

⁴⁰ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 47 (No. 294); *ez-Zühd T*, 1/91 (No. 294); Tirmizî, “Zühd”, 56 (No. 2398); İbn Mâce, “Fiten”, 23 (No. 4023).

BİRİNCİ BÖLÜM

KİTÂBÜ'Z-ZÜHD LİTERATÜRÜNÜN GELİŞİMİ

BİRİNCİ BÖLÜM

KİTÂBÜ'Z-ZÜHD LİTERATÜRÜNÜN GELİŞİMİ

Rasûlullah (s.a) pek çok hadisinde dünyanın değersizliğinden, dünyanın geçiciliğinden, gerçek hayatın ahiret hayatı olduğundan bahsetmiştir. Mal fitnesi konusunda ashabını çok açık bir şekilde uyarmıştır. Bütün peygamberlerin ortak yaşam tarzı ve dünya algısıyla paralel olarak Rasûlullah (s.a) oldukça zahidane bir hayat sürmüştür.

Rasûlullah (s.a) oldukça sade giyinmiştir. Çoğu zaman tek çeşit yemekle öğünlerini geçirmiştir. Evinde kullandığı eşyaların da oldukça sade olmasını tercih etmiştir. Çoğu zaman hasır üzerinde uyumuştur. Onun bu durumuna üzelen bir komşusunun gönderdiği yumuşak yatağı kabul etmemiştir. Rasûlullah (s.a) lüks ve konfordan bilinçli bir şekilde uzak durmuştur. Ashabını ve ümmetini bu iki husustan sakındırmıştır.

Siyer-i Nebî, Rasûlullah'ın yaptığı duaları, ettiği zikirleri, ibadet hayatı göz önüne alındığında kendisinin çok güçlü bir manevi hayatı, Allah (c.c) ile çok yakın bir ilişkisi olduğu dikkati çekmektedir. Rasûlullah (s.a) gece yatağa girdiğinde, sabah uyandığında, rüzgar estiğinde, gök gürlediğinde, namazlarının içinde veya akabinde sözün özü her fırsatta Allah'ı zikretmiştir. Zorluklar karşısında Allah'tan yardım istemiştir. Bununla birlikte imtihanlar karşısında son derece sabırlı davranmıştır. Farz namazlar dışında teheccüd, evvabin, şükür namazları kılmıştır. Uygun bulduğu günlerde nafil oruçları tutmuştur.

Rasûlullah'ın (s.a) ibadet hayatı ve maneviyatı ortaya konurken onun ahlaka, sosyal hayata, cihada ne kadar önem verdiği göz ardı edilmemelidir. Rasûlullah (s.a) ibadetlerini ihsan mertebesinde yerine getirirken, güzel ahlakın en mükemmeli ile kendini tezyin etmiştir. Bu durumla uyumlu olarak güzel ahlakın imanı kemale erdirmenin gereği olarak görmüştür. Burada şu da belirtilmelidir ki onun hayatı, konuyla ilgili sözleri doğru zühd anlayışını tespitinde son derece kritik öneme sahiptir.

Değilse tarihte pek çok toplumun düştüğü dünya-ahiret dengesini sağlayamama hatasına düşmek tehlikesiyle karşı karşıya kalırız.

Sahabenin önde gelenleri iman, ibadet, ahlak yönünden Rasûlullah’a (s.a) benzemeye çalışmışlardır. Onlar da Rasûlullah (s.a) gibi son derece zâhidâne yaşamaya gayret etmişlerdir. Ayrıca ilmi, ibadeti, cihadı hayatlarının vazgeçilmez unsurları olarak görmüşlerdir.

Tâbiûnun nesli Rasûlullah’ı (s.a) bizzat görmüş, ondan ilim, irfan, edeb öğrenmiş ashâb-ı kiramı görmüş ve dini onlar gibi yaşamaya çalışmışlardır. Onların döneminde zahidliğiyle meşhur âlim, sâlih zevât yetişmiştir. Yine bu dönemde Rasûlullah’ın, selef peygamberlerin, sahâbenin ve tâbiûnun zühde dair kavilleri nakledilmesi yaygınlaşmıştır. Tasnif döneminin hemen başlarında muhaddisler de zühde dair sözleri Kitâbü’z-zühd veya Kitâbü’r-rikâk adı altında derlemeye başlamışlardır. Söz konusu zühd literatürü bu şekilde ortaya çıkmıştır.

Bu bölümde öncelikle müstakil zühd kitapları öncesindeki durum ele alınacaktır. Ardından müstakil zühd kitapları, câmi‘ ve sünen türü kitaplarının “zühd” ve “rikâk” bölümleri tanıtılacaktır.

1.1. Müstakil eserler öncesi durum

Burada literatüre dair kaynaklarda adı geçen zühde dair risalesi günümüze ulaşan iki isim üzerinde durulacaktır. Ayrıca, Ma‘mer b. Râşid’in ve İbn Vehb’in Câmi‘indeki zühd kitaplarında aynı veya benzer şekilde yer almış bâb başlıkları incelenecektir. Burada Zâide b. Kudâme es-Sekafî (ö. 160/776) gibi literatüre dair kaynaklarda Kitâbü’z-zühd’ü olduğu belirtilen ancak eseri günümüze ulaşmamış müelliflerin üzerinde durulmayacaktır.

1.1.1. Zeynelabidin Ali b. Hüseyin’in (ö. 94/712) es-Sahife fi’z-zühd’ü

Ali b. Hüseyin’in (ö. 94/712) Hicrî 38 yılında doğduğu dile getirilmektedir. O günlerde hasta olduğu için Kerbelâ fâciasından sağ kurtulmuştur. Müminlerin anneleri Hz. Safiyye, Hz. Aişe ve Hz. Ümmü Seleme’den (r.anha), Kerbelâ şehidi

olan babası Hz. Hüseyin'den, amcası Hz. Hasan'dan, Ebû Hüreyre'den ve İbn Abbas'tan (r.a) hadis almıştır.⁴¹

Kendisinden hadis alanlar arasında çocukları, İbn Şihab ez-Zührî, Amr b. Dinâr, Ali b. Cüd'ân bulunmaktadır. İbn Sa'd (ö. 230/845) onun sika, güvenilir, pek çok hadisi mevcut, vera sahibi bir ravi olduğunu belirtmiştir. Zührî (ö. 124/742), onun hakkında "devrinde Ali b. Hüseyin'den daha üstün bir Kureyşli görmedim" demiştir.⁴² H. 94 yılında Rebiulevvel ayında Medine'de vefat etmiş ve Medîne'deki Bakî mezarlığına defnedilmiştir.⁴³

Zeynelâbidîn Ali b. Hüseyin'e ait kaynaklarda *es-Sahîfe fi'z-zühd* olarak kaydedilen risale Küleynî'nin (ö. 329/941) *er-Ravza mine'l-Kâfi* adlı eseri içinde günümüze ulaşma imkânı bulmuştur.⁴⁴ Risâlenin râvisi Ebû Hamza, bu konuşmayı istinsah ettikten sonra İmam Zeynelâbidîn'e arz etmiş o da bu konuşmanın kendisine ait olduğunu kabul etmiştir.⁴⁵

Zeynelâbidîn Ali b. Hüseyin konuşmasının başında Müslümanları tağutların ve onlara tabi olan kişilerin fitnelerinden sakındırmıştır. Konuşmasında, Müslümanların arasında çıkan bidat fırkların, zalim idarecilerin, şeytanların şerrinden korunmak için zühdden yardım almaları gerektiğini vurgulamıştır. Söz konusu vurgular arasında dünyadan yüz çevirmek ve ahirete yönelmek, Allah'ın huzurunda duracağı ve hesap vereceği bilinciyle yaşamak mevcuttur. Bir cümlesinde Allah'ı bilmekle Allah'tan korkmayı eşitlemiştir. Bu noktada "Allah'tan ancak alimler korkar" ayetine atıf yapmıştır. İlim ile amelin birbirlerinden asla ayrılmayacak iki arkadaş olduğunu belirtmiştir. Son olarak vurguladığı husus evliyanın yolundan ayrılmamak gerektiğidir.⁴⁶ Zeynelâbidîn Ali b. Hüseyin hayatında elde ettiği ilmi ve tecrübeyi bu kısa metinde hülâsa etmiş gibidir.

⁴¹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/387.

⁴² Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/387.

⁴³ Ahmet Saim Kılavuz, "Zeynelâbidîn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013) 44/365.

⁴⁴ Mehmet Emin Özafşar, "Zühd ve Rekâik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013) 44/536.

⁴⁵ <https://lib.eshia.ir/11027/8/17> Erişim tarihi: 17.04.2024 21.28

⁴⁶ <https://lib.eshia.ir/11027/8/17> Erişim tarihi: 17.04.2024 21.28

1.1.2. *Alkame b. Mersed'in (ö. 120/737) Zühdü's-semâniye mine't-tâbiîn'i*

Tam adı, Alkame b. Mersed Ebü'l-Hâris el-Hadramî'dir. Tâbiûn neslinin küçüklerinden sayılır. Ebû Abdurrahman es-Sülemi ve Târik b. Şihab gibi âlimlerden hadis almıştır. Kendisinden hadis alanlar arasında Ebû Hanife (ö. 150/767), Evzâî (ö. 157/774), Şu'be b. Haccac (ö. 160/776), Süfyan es-Sevrî (ö. 161/778) gibi devrinin en meşhur alimleri mevcuttur. Ahmed b. Hanbel onun hakkında "hadis ilminde sağlamdır" demiştir. Zehebî, onu 'imam, hüccet, fakih' olarak görmüştür. Hicri 120 (M. 737) senesinde vefat etmiştir.⁴⁷

Zühd kavramı eser ismi olmaya oldukça erken dönemde başlamıştır. Alkame b. Mersed'in eseri buna güzel bir örnektir. Alkame b. Mersed, *Zühdü's-semâniye mine't-Tâbiîn* adlı kısa risale kaleme almıştır.

Bu eserin bazı kaynaklarda İbn Ebû Hâtîm'e izafe edilmesinin sebebi İbn Ebû Hâtîm'in (ö. 327/938) risalenin râvilerinden birisi olması hasebiyle müellifin karıştırılması olsa gerektir. Risaleyi, Vekî' b. Cerrâh ve Hennâd b. Serî'nin zühd kitaplarını tahkik eden Abdurrahman Abdülcebbar el-Ferivâî neşretmiştir. Bu risalede Alkame b. Mersed, tâbiîn neslinde zühdün şu sekiz kişide zirveye ulaştığını belirtmiştir. Bu isimler sırasıyla şunlardır: Âmir b. Abdullah el-Basrî (ö. 55/675), Üveys el-Karanî (ö. 37/657), Herem b. Hayyân el-Âmirî, Rebî' b. Huseym (ö. 65/685?), Ebû Müslim el-Havlânî (ö. 62/681), Esved b. Yezîd (ö. 75/694), Mesrûk b. Ecda' (ö. 63/683), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728).

Eser, söz konusu şahıslar hakkında bir veya birkaç rivayet nakletmek suretiyle telif edilmiştir. Bu çalışma, mezkûr muhtevasına bakılarak ale'r-ricâl tasnif sistemine sahip zühd kitaplarının öncüsü olarak görülebilir. Risalede zikredilen kavillerin bazıları zühd kitaplarına intikal etmiştir. Örneğin Amir b. Abdikays başlığı altında nakledilen şu rivayet zühd kitaplarında da yer almıştır: Katâde şöyle haber vermiştir: Amir b. Abdikays'ın ölüm vakti yaklaşınca ağlamaya başladı. Niçin ağlıyorsun?' diye sorulunca 'Ben ölüm korkusundan veya dünyaya olan hırsımdan

⁴⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/206.

ağlamıyorum. Ancak ben şiddetli sıcaklarda oruç tutamayacağım ve uzun kış gecelerinde teheccüde kalkamayacağım için ağlıyorum’ demiştir.”⁴⁸

1.1.3. Ma‘mer b. Râşid’in (ö. 153/770) el-Câmi’indeki zühdle ilgili bâblar

Ma‘mer b. Râşid’in *el-Câmi*’i ile *Kitâbü’z-zühd*’ler’in arasında etkileşimin olup olmadığı tespit edebilmek için iki yol izlenebilir. Birinci yol, *el-Câmi*’in bâb başlıklarıyla *Kitâbü’z-zühd*’lerin bâb başlıklarını mukayese etmektir. İkinci yol ise ortak bâb başlığındaki hadislerin mukayesesidir. Burada birinci yol tercih edilecektir. Mukayese için İbnü’l-Mübârek, Veki‘ b. Cerrâh ve Hennâd b. Serî’nin kitapları kullanılacaktır. Başlıklarının düzensizliği ve çok uzun oluşu nedeniyle Mu‘âfâ b. İmrân’ın kitabı tercih edilmeyecektir.

	Bâb no	Ma‘mer b. Râşid (ö. 153/770)	Bâb No	İbnü’l-Mübârek (ö. 181/797)	Bâb No	Veki‘ b. Cerrâh (ö. 197/812)	Bâb No	Hennâd b. Serî (ö. 243/857)
1	33	Kibir	181	el-Kibr ve’n-nemîme	52	el-Berâe mine’l-kibr	73	Kibr
2	57	Hubbu’l-mâl	98	el-Hırs ‘alâ cem‘i’l-mâl	24	el-Hırs ‘ale’l-mâl	60	Men kerihe cem‘a’l-mâl
3	120	et-Tena‘uum ve’s-simen	149	Zemmü’t-tena‘uum				
4	135	Birru’l-vâlideyn					81	Hakku’l-vâlideyn
5	139	el-Hayâ ve’l-fuḥṣ	43	el-İstihyâu minallah	55	Hayâ	109	Hayâ
6	140	Hüsnü’l-huluk			60	el-Hulukul-hasen	104	Hüsnü’l-huluk
7	145	el-Kezib ve’s-sıdk			57	el-Kezib ve’s-sıdk	110	es-Sıdk ve’l-kezib
8	147	Teşķiku’l-kelâm					93	Teşķiku’l-kelâm
9	151	el-Muhâcera ve’l-hased			63	Hased	111	Hased
10	153	Sılatü’r-rahim			58	Sılatü’r-rahim	82	Sılatü’r-rahim

⁴⁸ Krş. Alkame b. Mersed, *Zühdü’s-semâniye mine’t-tâbiîn*, thk. Abdurrahman Abdülcebbar el-Ferivâî (Medine: Mektebetü’d-Dâr, H. 1408), 40; İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/95 (No. 280); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 183 (No. 1251).

11	155	el-İğtiyâb ve'ş- şetm	138	Gıybet	62	Gıybet	96	Gıybet
12	157	el-Hubb ve'l- buğz	127	el-İfrât fi'l- hubbi ve'l- buğz				
13	159	Muhakkirâtü'z- zünûb			39	Killetü'z- zünûb		
14	167	el-Mer'u me'a men ehabbe					50	el- Mütehabbîn
15	168	el-Mütehâbbûne fillah	49	el-Hubbu fillah	47	el-Hubbu fillah	50	el- Mütehabbîn
16	179	Ashâbü'n-Nebî (s.a)					68	Ma'îşetü ashâbi'n-Nebî
17	182	el-Yakîn ve'l- vesvese	115	el-Yakîn ve't-tevekkül				
18	183	Hidmetü'r-racûli sahibehû			69	El-Hidme ve't-tevâzu'	71	el-Hidme
19	191	(Kabzu'l-)İlim	155	Ref'u'l- Kur'an...				
20	212	Zikrullah	200	et-Terğîb fi'z-zikr				
21	214	Lillahi erhamu bi abdihi	174	er-Rahme	70	er-Rahme	108	er-Rahme
22	216	Kefâletü'l-yetîm	122	Sevâbu kâfili'l-yetîm				
23	220	Terkü'l-mer'i mâ lâ ya'nîhi		Mâ câe fi'ş- şuh		el-Berâe mine'l-kibr		Men kâle lâ etekellemü illâ bi hayr
24	221	Zühdü'l-Enbiyâ			16	Maîşetü Rasûlillah (s.a)	67	Ma'îşetü'n- Nebî (s.a)
25	223	Zühdü's-Sahâbe					68	Ma'îşetü Ashâbi'n- Nebî (s.a)
26	233	el-Buhl ve's- semâha			54	es-Sehâu ve'l-buhl		
27	245	Kıyâmu's-sâ'a	204	Ahvâlü yevmi'l- kıyâme				
28	248	el-Cenne ve sıfatühâ	179	Sıfatü'l- cenne			1-21	Sıfatü'l- Cenne
29	249	Sıfatü ehli'n-nâr	180	Sıfatü'n-nâr			26- 33	Sıfatü'n-Nâr
30	282	Birru'l-vâlideyn					81	Hakku'l-

								vâlideyn

Tablo incelendiğinde görülecektir ki *el-Câmi*’deki en az otuz bâb başlığının aynısı veya benzeri söz konusu üç *Kitâbü’z-zühd*’den en az birinde yer aldığı görülmüştür. Bu durum Ma‘mer b. Râşid’in kitabıyla *Kitâbü’z-zühd*’lerin ne kadar çok ortak başlığa sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

el-Câmi’in bazı başlıkları aynı şekilde sözkonusu zühd kitaplarında yer almasa da içerdikleri rivayetler zühd kitaplarında bulunabilmektedir. Örneğin *el-Câmi*’in 208. Bâbı olan “er-Ruhas ve’ş-şedâid” başlığının aynısı *Kitâbü’z-zühd*’lerde mevcut değildir. Ancak sözkonusu başlığın hadisleri incelendiğinde *Kitâbü’z-zühd*’lerde yer görülmüştür. Söz konusu benzerlik bâbın her bir hadisi için ayrı ayrı tespit edilmiştir. Bâbın ilk rivayeti olan “Allah’ın kulları üzerindeki hakkını” haber veren hadis Sahîh-i Buhârî’nin “Rikâk” bölümünde “Men câhede nefsehû fî tâ’atillah” bâbında ve İbn Mâce’nin “Zühd” bölümünün “Mâ yürcâ min rahmetillah yevme’l-kıyâme” bâbında yer almıştır.⁴⁹

Bâbın ikinci rivayeti olan “Lâ havle velâ kuvvete illâ billahi’l-aliyyi’l-‘azîm” zikrinin cennet hazinelerinden biri olduğunu haber veren hadis İbnü’l-Mübârek’in kitabında “Fadlu zikrillah” bâbında; Hennâd b. Serî’nin kitabında “Mâ yüstehabbu mine’l-a‘mâl” bâbında yer almıştır.⁵⁰

Bâbın üçüncü hadisi olan “geçmiş milletlerden nefesine zulmetmiş bir kişinin Allah’tan korkarak ölünce bedeninin yakılmasını ve küllerinin savrulmasını tavsiye etmesini” haber veren rivayet İbnü’l-Mübârek’in kitabında; Buhârî’nin “Rikâk” bölümünün “el-Havf minallah” bâbında, İbn Mâce’nin “Zühd” bölümünün “Tevbe” bâbında yer almıştır.⁵¹

Bâbın dördüncü rivayeti olan “Bir kediye hapsederek ölümüne sebep olan bir kadının cehennemlik olduğunu” haber veren hadis, Hennâd b. Serî’nin kitabının

⁴⁹ Krş. Ma‘mer b. Râşid, *el-Câmi*’, 11/282 (No. 20546) ; Buhârî, “Rikâk”, 37 (No. 6135); İbn Mâce, “Zühd”, 35 (No. 4296).

⁵⁰ Krş. Ma‘mer b. Râşid, *el-Câmi*’, 11/283 (No. 20547); İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/396 (No. 1122); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/516 (No. 1065).

⁵¹ Krş. Ma‘mer b. Râşid, *el-Câmi*’, 11/283 (No. 20548) ; İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/372 (No. 1056); Buhârî, “Rikâk”, 25 (No. 6116); İbn Mâce, “Zühd”, 30 (No. 4255).

“Merhamet” bâbında, İbn Mâce’nin “Zühd” bölümünün “Tevbe” bâbında ve Dârimî’nin “Rikâk” bölümünde doğrudan bâb başlığına taşınarak yer almıştır.⁵²

Bâbın beşinci rivayeti olan “kafir bir topluluk arasında yaşayan bir adamın tevbe ettikten sonra salih kulların yaşadığı köye giderken eceli gelince şeytanla melek arasındaki tartışmayı haber veren” İbn Mes‘ud’dan gelen rivayet İbnü’l-Mübârek’in kitabında yer almıştır.⁵³

Ma‘mer b. Râşid’in zühd kitaplarıyla benzer bâb başlıklarının bulunmasının yanında literatürün müstakil eser sahibi ilk müellifi İbnü’l-Mübârek ile hoca-talebe ilişkisi de bulunmaktadır. İbnü’l-Mübârek’in kitabının Nuaym b. Hammad nüshasının muhakkiki olan Âmir Hasan Sabrî’nin verdiği bilgiye göre Ma‘mer b. Râşid, Süfyân es-Sevrî’den sonra 94 rivayetle İbnü’l-Mübârek’in en çok hadis aldığı ikinci hocasıdır.⁵⁴

1.1.4. Malik b. Enes’in (ö. 179/795) Muvattâ’ındaki ilgili bâblar

Malik b. Enes’in (ö. 179/795) *Muvatta*’ının farklı rivayetleri olduğu için *Muvatta* ile *Kitâbü’z-zühd*’lerin ilişkisi Muvatta’ın en yaygın neşirleri üzerinden ayrı ayrı incelenecektir.

1.1.4.1. Yahya b. Yahyâ el-Leysi (ö. 234/849) rivayeti

Yahya b. Yahyâ el-Leysi rivayetinde zühd ile ilgili müstakil bölüm bulunmamaktadır. *Kitabu’l-Câmi*’ bölümünde yer alan “el-Mütehabbûne fillah” babı *Kitâbü’z-zühd*’de yer alan bir başlıktır.

Yahyâ el-Leysi rivayetinde bulunan *Kitâbü’l-câmi*’de “Mâ câe fî husni’l-huluk” bâbı yer almaktadır. Bu başlık altında tahriç edilen Hz. Aişe’den (r.anha) gelen “Rasûlullah’ın (s.a) asla kendi nefsi için intikam almadığını haber veren hadis”

⁵² Krş. Ma‘mer b. Râşid, *el-Câmi*’, 11/284 (No. 20549); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/622 (No. 1341); Dârimî, “Rikâk”, 93 (No. 2586); İbn Mâce, “Zühd”, 30 (No. 4256).

⁵³ Krş. Ma‘mer b. Râşid, *el-Câmi*’, 11/284 (No. 20550); İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/372 (No. 1057).

⁵⁴ Âmir Hasan Sabrî, *Kısmu’d-dirâse Şeyhu’l-islâm el-imâmü’l-hâfız Ebû Abdurrahmân Abdullah b. el-Mübârek el-Mervezî hayâtühû vemâsiruhû ve mekânethû’ilmîyye ve kitâbühu’r-rekâik*, 111.

birebir aynı lafızla olmasa da Hennâd b. Serî'nin "Hüsnü'l-huluk" başlığında yer almıştır.⁵⁵

Yahyâ el-Leysî rivayetindeki "Hüsnü'l-huluk" bâbının ikinci rivayeti Ali b. Ebû Tâlib'den gelen "*Kendisini ilgilendirmeyen şeyi terk etmesi kişinin Müslümanlığının güzelliğindedir.*" hadisidir. Bu hadis, bazı *Kitâbü'z-zühd*'lerde yer almıştır.⁵⁶ İbn Vehb ve Vekî' b. Cerrâh bu hadisi Mâlik b. Enes'ten almışlardır ancak her iki müellifin hadisi mürsel iken *Muvatta*'ın isnadı muttasıldır. Hennâd b. Serî'nin de bu hadisi Vekî' b. Cerrâh'tan almış olması literatür arası irtibata oldukça güzel bir örnektir.

İmam Malik, Yahya b. Yahyâ'nın "beleşanî" sîgasıyla naklettiği "Kişi güzel ahlâkıyla geceyi ibadetle gündüzü oruçla geçirenin derecesine ulaşır" sözü bazı zühd kitaplarında yer almıştır. İbn Ebû'd-Dünyâ bu hadisi, hem *et-Tevazu* kitabında hem de *Mudârâtü'n-nâs* kitabında tahriç etmiştir.⁵⁷ Her iki kitapta da hadis Hz. Aişe'den (r.a) merfu olarak nakledilmiştir.

Muvattâ'ın "Hayâ" bâbında yer alan Talhâ b. Rükâne'nin mürsel olarak rivayet ettiği "*Her dinin bir ahlakı vardır. İslam'ın ahlakı hayâdır.*" hadisi, Vekî' b. Cerrâh ve Hennâd b. Serî'nin kitaplarında ve İbn Mâce'nin "Zühd" bölümünde yer almıştır.⁵⁸ Vekî' b. Cerrâh'ın bu hadisi Mâlik b. Enes'ten aynı isnadla tahriç etmesi; Hennâd b. Serî'nin ise Vekî' b. Cerrâh'tan aynı isnadla almış olması üç müellif arasındaki irtibata çok güzel bir örnektir.

Muvattâ'ın "Hayâ" bâbının ikinci hadisi olan bir adamın kardeşine hayâ konusunda nasihat ettiğini gören Rasûlullâh'ın (s.a) "*Onu bırak! Çünkü hayâ*

⁵⁵ Krş. Mâlik b. Enes, *el-Muvatta* (Yahya el-Leysî rivayeti), thk. Beşşar Avvad Ma'ruf, 2/486 (No. 2627); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/597 (No. 1266) (Hüsnü'l-huluk)

⁵⁶ Krş. Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi*, 11/307 (No. 20617); Mâlik b. Enes, *el-Muvatta* (Yahya el-Leysî rivayeti), 2/487 (No. 2628); İbn Vehb, *el-Câmi*, 548 (No. 443) (Uzlet); Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 3/645 (No. 364) (el-Berâe mine'l-kibr); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/539 (No. 1117) (Lâ etekellemu illâ bi hayr); Tirmizî, "Zühd", 11 (No. 2318); İbn Ebû'd-Dünyâ, *es-Samt*, 92, (No. 107).

⁵⁷ Krş. Mâlik b. Enes, *el-Muvatta* (Yahya el-Leysî rivayeti), 2/489 (No. 2632); İbn Ebû'd-Dünyâ, *et-Tevâzu*, 210 (No. 166); *el-Mudârâtü'n-nâs*, 73 (No. 80).

⁵⁸ Krş. Mâlik b. Enes, *el-Muvatta* (Yahya el-Leysî rivayeti), 2/490 (No. 2634); Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 3/672 (No. 383); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/625 (No. 1347); İbn Mâce, "Zühd", 17 (No. 4181).

imandındır!” buyurduğunu haber veren rivayet Hennâd b. Serî’nin kitabında farklı bir isnadla yer almıştır.⁵⁹

Muvattâ’ın “Ecrü’l-merîz” bâbında tahriç ettiği “*Mü’min bir kula bir diken dahi batsa bu vesileyle Allah onun hatasını siler.*” hadisi farklı bir senedle Hennâd b. Serî’nin kitabının “Hutta’l-hatayâ” bâbında ve İbn Ebü’d-Dünyâ’nın *el-Maraz ve’l-keffârât* kitabında yer almıştır.⁶⁰

1.1.4.2. Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî (ö. 189/805) rivayeti

Muvattâ’ın Muhammed b. Hasan eş-Şeybani (ö. 189/805) rivayetinde, müstakil Câmi‘ bölümü bulunmamaktadır. Ancak, “Bâbü’s-siyer” bölümünde “Bâbu câmi‘i’l-hâdis” “ez-Zühd ve tevazu”, “el-Hubbu fillah”, “Fadlû’l-ma‘rûf ve’s-sadaka”, “Hakku’l-câr”, “Fadlû’l-hayâ”, “el-Ğıybe ve’l-bühtân” başlıkları mevcuttur.⁶¹ Bu başlıklar altında yer alan bazı hadisler Yahya el-Leysî rivayetinde de mevcuttur. Bu nedenle aynı hadisler burada zikredilmeyecektir.

“Zühd ve tevazu” başlığında Hz. Ömer’in Şam’a gittiğinde insanların alıcı gözlerle Rumların veya Farisîlerin atlarına bakmalarını eleştirtirdiği rivayet mevcuttur.⁶² Bu başlık altındaki diğer rivayet, Hz. Ömer’in bâdiyedeki insanların kıtlıktan yiyecek bulmakta zorlandıklarını öğrenince yağ yemeyeceğine dair yemin ettiğini haber vermektedir.⁶³

“el-Hubbu fillah” bâbında Enes b. Mâlik’ten gelen “Rasûlullah’ın (s.a) kıyamet için ne hazırladığını sorduğu bir bedevi namazının ve orucunun az olduğunu ancak Allah ve Resûlü’nü sevdiğini belirtmesi üzerine Rasûlullâh’ın (s.a) “*Sen sevdiğinle berabersin*” buyurduğunu haber veren hadis kaydedilmiştir. Bu hadis bazı

⁵⁹ Krş. Mâlik b. Enes, *el-Muvatta (Yahya el-Leysî rivayeti)*, 2/491 (No. 2635); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/626 (No. 1350). Ayrıca bk. Buhârî, “İmân”, 14 (No. 24); Müslim, “İmân”, 59 (No. 36); Ebû Dâvud, “Edeb”, 7 (No. 4795).

⁶⁰ Krş. Mâlik b. Enes, *el-Muvatta (Yahya el-Leysî rivayeti)*, 2/529 (No. 2712); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/244 (No. 418); İbn Ebü’d-Dünyâ, *el-Maraz ve’l-keffârât*, 107 (No. 124). Ayrıca bk. Müslim, “Birr ve sıla”, 50 (No. 2572); Tirmizî, “Cenâiz”, 1 (No. 965).

⁶¹ Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ*, (Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî rivayeti); thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf, Kahire: 1994, 298-306.

⁶² Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ* (Şeybânî rivayeti), 300 (No. 928)

⁶³ Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ* (Şeybânî rivayeti), 300 (No. 929)

*Kitâbü 'z-zühd'*lerde yer almıştır. Ancak zühd müellifleri söz konusu hadisi İmam Malik'ten almamışlardır.⁶⁴

“Hakku'l-câr” bâbında Rasûlullah'ın (s.a) “*Cebrail bana komşu hakkında o kadar tavsiyede bulundu ki komşuyu komşuya varis kılacak sandım.*” buyurduğu hadis yer almıştır. Bu hadis bazı zühd kitaplarında tahriç edilmiştir. Ancak, isnadlarda İmam Malik ile irtibat görünmemektedir.⁶⁵

“el-Ğıybe ve'l-bühtân” bâbında zühd müelliflerinin de ilgili başlık altında tahriç ettikleri el-Muttalib b. Abdullah b. Hantab el-Mahzûmî'nin haber verdiği şu hadis yer almıştır: “bir adam Rasûlullah'a (s.a) ‘gıybet nedir?’ diye sordu. Rasûlullah (s.a), ‘*Kişinin duymaktan hoşlanmayacağı şeyi senin anmandır*’ buyurdu. Adam ‘Yâ Rasûlallah! (söylediğim şey) doğruysa da mı?’ diye sordu. Rasûlullah (s.a) ‘*Eğer sen o adamda olmayan bir şeyi söylersen bu iftira olur.*’ buyurdu.” Zühd müelliflerinden İbnü'l-Mübârek bu hadisi Malik b. Enes'ten almıştır..⁶⁶

İbnü'l-Mübârek'in Malik b. Enes'ten hadis aldığı bilinmektedir. Ancak İbnü'l-Mübârek'in *Kitâbü'r-rekâik*'te Mâlik b. Enes'ten aldığı rivayet sayısı 20 ile sınırlı kalmıştır.⁶⁷ Ayrıca *Muvatta ile Kitâbü'z-zühd*'ler arasında bâb başlıkları açısından sıkı bir irtibat da bulunmamaktadır.

1.1.4.3. Ebû Mus'ab ez-Zührî (ö. 242/857) rivayeti

Muvattâ'ın Ebû Mus'ab rivayetinin “Câmi” bölümünde diğer nüshalarla ortak olan “hüsnü'l-huluk”, “hayâ”, “gazab”, “hecr”, “el-mütehabbûne fillah” başlıkları mevcuttur. Nüshanın “Mâ yü'mer mine't-tehaffuz” bâbında zikredilen “... *Kişi önemsemediği bir söz söyler ancak Allah o söz sebebiyle sahibini cennete*

⁶⁴ Krş. Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ* (Şeybânî rivayeti), 300 (No. 930); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/250 (No. 718); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/274 (No. 482) (el-Mütehabbîn); Tirmizî, “Zühd”, 50 (No. 2385). Ayrıca bk. Buhârî, “Edeb”, 96 (No. 5819); Müslim, “Birr ve sıla”, 161 (No. 2639).

⁶⁵ Krş. Malik b. Enes, *el-Muvattâ*, 301 (No. 935); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/244 (No. 701); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/503 (Hakku'l-câr).

⁶⁶ Krş. Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi*, 11/178 (No. 20259); Malik b. Enes, *el-Muvattâ* (Şeybânî rivayeti), 308 (No. 956); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/245 (Şuh); Dârimî, “Rikâk”, 6 (No. 2756). Ayrıca bk. Müslim, “Birr ve sıla”, 70 (No. 2589); Ebû Dâvud, “Edeb”, 40 (No. 4874); Tirmizî, “Birr ve sıla”, 23 (No. 1934).

⁶⁷ Âmir Hasan Sabri, *Şeyhu'l-İslâm el-imâm el-hâfiz Ebî Abdurrahmân Abdullah b. el-Mübârek el-Mervezî hayâtuhû ve meâsiruhû ve mekânethu'l-ilmiyye ve kitâbuhu'r-rekâik*, 112.

koyar.” hadisi benzer lafızlarla zühd kitaplarında yer almıştır. İbnü’l-Mübârek bu hadisi İmam Malik’ten almıştır.⁶⁸

Ebû Mus‘ab rivayetinin “Câmi” bölümünde yer alan “Mâ yukrahu mine’l-
kelâm bi ğayri zikrillah” bâbında Hz. İsa’nın “Allah’ı zikretmek dışında çok
konuşmayınız. Değilse kalpleriniz katılaşıır. (Biliniz ki) katı kalp Allah’tan uzaktır
ancak siz bilmezsiniz...” sözü yer almıştır. Bu söz bazı zühd kitaplarında mevcuttur.
İbnü’l-Mübârek, hadisi Mâlik b. Enes’ten almıştır.⁶⁹ Tirmizî diğer müelliflerden
farklı olarak hadisin garib olduğunu belirterek merfu tarîkine yer vermiştir.⁷⁰

“Mâ yuhâf mine’l-lisân” bâbında kaydedilen “dilini ve cinsel organını
haramdan koruyan kişiye Cennet’i müjdeleyen” hadis farklı lafızlarla zühd
kitaplarında yer almıştır. Ebû Mus‘ab ez-Zührî rivayeti ile zühd müellifleri arasında
arasında isnad açısından irtibat bulunmamaktadır.⁷¹

“Mâ câe fi’s-sıdk ve’l-kezib” bâbında “Doğru sözlü olmalısınız! Çünkü doğru
sözlülük iyiliğe (birr) götürür. İyilik ise cennete götürür...” hadisi bazı zühd
kitaplarında yer almaktadır. Ancak müellifler arasında isnad açısından bir irtibat
bulunmamaktadır.⁷²

“Câmiu’l-keâm” bâbında Hz. Ömer’in (r.a) bir duvarın arkasına geçip sesli
bir şekilde “Ömer mü’minlerin emiri ha! Ey İbn Hattâb! Ya Allah’tan sakınırsın ya
da Allah sana azab eder.” dediği nakledilmiştir. Bu rivayet Ahmed b. Hanbel’in zühd
kitabında Malik b. Enes’e ulaşan bir isnad ile zikredilmiştir.⁷³

⁶⁸ Krş. Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ (Ebû Mus‘ab rivayeti)*, 2/163 (No. 2073); İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/489 (No. 1392); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 16 ((No. 81); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/551 (No. 1140, 1141); Buhârî, “Rikâk”, 23 (No. 6112); Müslim, “Zühd ve rekâik”, 49 (No. 2988); Tirmizî, “Zühd”, 12 (No. 2319).

⁶⁹ Krş. Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ (Ebû Mus‘ab rivayeti)*, 2/164 (No. 2075); İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/44 (No. 135); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 50 (No. 331); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/542 (No. 1122);

⁷⁰ Tirmizî, “Zühd”, 61 (No. 2411).

⁷¹ Krş. Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ (Ebû Mus‘ab rivayeti)*, 2/165 (No. 2077); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/533 (Hıfzu’l-lisan); Buhârî, “Rikâk”, 23 (No. 6109); Tirmizî, “Zühd”, 60 (No. 2408).

⁷² Krş. Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ (Ebû Mus‘ab rivayeti)*, 2/168 (No. 2085); Vekî‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 3/697 (No. 397) (el-Kezib ve’s-sıdk); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/631 (No. 1365).

⁷³ Krş. Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ (Ebû Mus‘ab rivayeti)*, 2/170 (No. 2092); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 95 (No. 600).

“et-Terğîb fi’s-sadaka” bâbında Ebû Hüreyre’den (r.a) gelen “*Müslüman bir kul helal yoldan kazanılmış bir kazançtan sadaka verirse –Allah ancak helal (tayyib) olanı kabul eder- onu Rahmân’ın avucuna koymuş gibidir. Onu tıpkı sizin tayınızı veya deve yavrunuzu büyüttüğünüz gibi büyütür. Tâ ki verilen sadaka dağ gibi olur.*” hadisi İbnü’l-Mübârek’in kitabında bulunmaktadır. İki müellif arasında isnad açısından bir irtibat bulunmamaktadır.⁷⁴

İmam Malik’in “et-Terğîb fi’s-sadaka” bâbında zikrettiği “*Gerçek zenginlik mal çokluğu değildir. Gerçek zenginlik gönül zenginliğidir.*” hadisi pek çok zühd kitabında yer almıştır.⁷⁵

İmam Malik’in yine aynı bâbda naklettiği Lokmân’ın (a.s) oğluna “Ey oğlum! Âlimlerle birlikte otur ve dizini onların dizinin dibinden ayırma. Şüphesiz ki Allah Teâlâ, göğün bol yağmuruyla yeryüzüne hayat verdiği gibi kalpleri de hikmet nuruyla yaşatır.” vasiyeti İbnü’l-Mübârek’in ve Ahmed b. Hanbel’in kitabında geçmiştir. Ahmed b. Hanbel’in isnadı İbnü’l-Mübârek’e ulaşsa da İbnü’l-Mübârek ile Malik b. Enes arasında irtibat bulunmamaktadır.⁷⁶

Abdullah b. Mesleme el-Ka’nebî rivayetinde sadece “Mevâkîtu’s-salât”, “Salât”, “Zekât”, “Sıyâm”, “İ’tikâf” bölümleri bulunmaktadır.⁷⁷

1.1.5. Ebû Muhammed Abdullah b. Vehb el-Mısırî’nin (ö. 197/813) Câmi’indeki ilgili bâblar

İmam Mâlik’in önde gelen talebelerinden olan Ebû Muhammed Abdullah b. Vehb el-Mısırî’nin tamamı günümüze ulaşmamış olan *el-Câmi’* adlı eserinde *Kitâbü’z-zühd*’lerde yer alan “el-İhâu fillah”, “Samt”, “Uzlet” başlıkları bulunmaktadır.

⁷⁴ Krş. Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ (Ebû Mus’ab rivayeti)*, 2/174 (No. 2100); İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/228 (No. 648).

⁷⁵ Krş. Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ (Ebû Mus’ab rivayeti)*, 2/180 (No. 180 (No. 2115); Veki’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/425 (No. 181) (Zikru’l-ğînâ); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 19 (No. 99); Buhârî, “Rikâk”, 15 (No. 6081); Tirmizî, “Zühd”, 40 (No. 2373).

⁷⁶ Krş. Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ (Ebû Mus’ab rivayeti)*, 2/181 (No. 2117); İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd*, 1/487 (No. 1387); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 89 (No. 552).

⁷⁷ Bkz. Mâlik b. Enes, *el-Muvattâ (Ka’nebî rivayeti)*, thk. Abdülmecid Türkî, Dâru’l-ğarbi’l-İslâmî, 1999, 541-553.

Burada, İbn Vehb'in *Kitâbü'l-câmi'*indeki zühd müellifleriyle ortaklaşa zikrettiği birkaç hadise değinilecektir. “el-İhâu fillah” bâbındaki şu hadis zühd kitaplarında da yer almaktadır. “Allah için birbirlerini sevenler kıyamet gününde nurdan minberler üzerinde olacaklardır.” Bu hadis, İbnü'l-Mübârek'in kitabında Saîd b. el-Müseyyeb'in kavli olarak yer almıştır. Veki' b. Cerrâh ise Şehr b. Havşeb'in mürseli olarak yer verirken; Tirmizî ise “el-Hubbu fillah” bâbında Muaz b. Cebel'den merfu olarak gelen tarîki zikretmiştir.⁷⁸

“Samt” bölümünde yer alan “*Kişi (aslında) nereye varacağını bilmediği Allah'ın hoşuna gidecek bir söz söyler de Allah bu söz sebebiyle kulunu huzuruna alacağı güne kadar ondan razı olur...*” hadisi zühd kitaplarında yer almıştır. İbnü'l-Mübârek bu hadisi Malik b. Enes'ten almıştır ve Ebû Hüreyre'den (r.a) mevkuf tarikini nakletmiştir. İbn Vehb de Mâlik b. Enes'ten almıştır ancak onun isnadı diğer müellifler gibi Bilal b. Hâris el-Müzenî'ye ulaşmaktadır.⁷⁹

İbn Vehb'in “Uzlet” bâbında yer verdiği pek çok rivayetten biri “*Kendisini ilgilendirmeyen şeyi terk etmesi kişinin Müslümanlığının güzelliğindendir.*” hadisidir. Bu hadis, bazı *Kitâbü'z-zühd*'lerde yer almıştır.⁸⁰ İbn Vehb ve Veki' b. Cerrâh, söz konusu hadisi Mâlik b. Enes'ten almışlardır ancak her iki müellifin hadisi mürsel iken Muvatta'daki hadisin isnadı muttasıldır. Hennâd b. Serî'nin de bu hadisi Veki' b. Cerrâh'tan almış olması literatür arası irtibata oldukça güzel bir örnektir.

1.2. Müstakil eserler dönemi

Bu kısımda Hicrî II. Asır ile V. Asırlar arasında yaşamış olup eseri günümüze ulaşmış zühd ve rikâk müellifleri ele alınacaktır. Bu müelliflerden İbnü'l-Mübârek,

⁷⁸ Krş. Ebû Muhammed Abdullah b. Vehb el-Mısri, *el-Câmi'*, thk. Mustafa Hasan Hüseyin Muhammed Ebü'l-Hayr (Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1995), 245 (No. 163); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/522 (No. 1482); Veki' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/607 (No. 333); Tirmizî, “Zühd”, 53 (No. 2390);

⁷⁹ Krş. İbn Vehb, *el-Câmi'*, 405 (No. 294); Malik b. Enes, *el-Muvattâ (Ebû Mus'ab rivayeti)*, 2/163 (No. 2072); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/489 (No. 1392); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 16 (No. 81); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/551; Buhârî, “Rikâk”, 23 (No. 6113); Tirmizî, “Zühd”, 12 (No. 2319).

⁸⁰ Krş. Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 11/307 (No. 20617); Mâlik b. Enes, *el-Muvatta (Yahya el-Leysi rivayeti)*, 2/487 (No. 2628); İbn Vehb, *el-Câmi'*, 548 (No. 443) (Uzlet); Veki' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 3/645 (No. 364) (el-Berâe mine'l-kibr); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/539 (No. 1117) (Lâ etekellemu illâ bi hayr); Tirmizî, “Zühd”, 11 (No. 2318); İbn Ebü'd-Dünya, *es-Samt*, 92 (No. 107).

Veki' b. Cerrah, Mu'âfâ b. İmrân, Esed b. Mûsa, Ahmed b. Hanbel, Hennâd b. Serî, Ebû Bekir el-Merrûzî, Ebû Dâvud, İbn Ebû Âsım en-Nebîl, Hüseyin b. Saîd el-Ehvâzî, Ebû saîd İbnü'l-A'râbî, Ca'fer el-Huldî, Beyhâkî müstakil *Kitâbü'z-zühd* müellifleridir.

İbn Ebî Şeybe, Dârimî, Buhârî, Müslim, İbn Mâce, Tirmizî, Nesâî, Hâkim en-Nisâbûrî ve Beyhakî ise ilgili eserlerinde “zühd” veya “rikâk” bölümü açmışlardır.

İbn Ebi'd-Dünyâ ise başta *Zemmü'd-dünyâ* adlı kitabı olmak üzere 53 kitaptan oluşan “zühd külliyyatı” kaleme almıştır. Bu bilgileri zikrettikten sonra müstakil olarak kaleme alınan *Kitâbü'z-zühd*'lerin hem ilk hem de en meşhur müellifi tanıtılmaya geçilecektir.

1.2.1. Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797) ve Kitâbü'z-zühd'ü

1.2.1.1. Hayatı

Tam adı Ebû Abdurrahman Abdullah b. el-Mübârek b. Vâzıh el-Hanzalî el-Mervezî'dir.⁸¹ 118/736 yılında Türk bir babanın ve Hârizmli bir annenin evladı olarak Merv'de dünyaya gelmiştir. Çocukluk yıllarının nasıl geçtiğine dair kaynaklarda detaylı bilgi verilmemiştir. Kendisinin bu dönemden hatırladığı Ebû Müslim el-Horasânî'nin (ö. 137/755) Emevî devletine karşı başlattığı harekette Merv'de genç-yaşlı herkese siyah elbise giydirmesidir. İlim öğrenmeye 20 yaşında başlamıştır. İlmî yolculuğa başladığı 23 yaşına kadar Merv'de yaşamıştır.⁸²

⁸¹ Hayatı hakkında daha geniş bilgi için bk. Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-, *et-Târihu'l-kebîr*, thk. Muhammed Abdülmuîdhan (Haydarâbâd: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-Osmaniyye, ts.), 5/212; Abdurrahmân b. Muhammed İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1953), 1/262-281; Ahmed b. Muhammed el-Kelâbâzî, *Ricâlü Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdullah el-Leysî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1407), 1/429; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ve Züyûlüh* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004), 10/151-167; Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, thk. Amr b. Ğarâme el-'Amrî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995), 32/396-482; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvud (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996), 7/365-392; Yûsuf b. Abdurrahmân el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980), 16/6-25; Ebû Abdullah Muğoltay b. Kılıç, *İkmâlu tehzîbi'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Ebû Abdurrahman Âdil b. Muhammed-Ebû Muhammed Üsâme b. İbrâhim (el-Fârûku'l-Hadîsiyye, 2001), 8/153-162; Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb* (Haydarâbâd: Dâiratü'l-Me'ârifî'n-Nizâmiyye, ts.), 5/382-387; Raşit Küçük, “Abdullah b. Mübârek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/122-124.

⁸² Zehebî, *es-Siyer*, 8/382.

Ticaret, hac ve cihad için de yolculuklara çıkan İbnü'l-Mübârek'in ilim tahsili maksadıyla pek çok rihle yaptığı bilinmektedir.⁸³ İlim merkezlerinden Basra, Hicaz, Yemen, Mısır, Şam ve Irak'ı dolaşmıştır. Hadis aldığı hocaları arasında Hişâm b. Urve (ö. 146/763), A'meş (ö. 148/765), Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770), Evzâ'î (ö. 157/774), Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776), Mâlik b. Enes (ö. 179/795) gibi önemli âlimler bulunmaktadır. Ayrıca onun hocaları arasında Ebû Hanîfe (ö. 150/767) de bulunmaktadır. Ancak kendisinin en önde gelen hocası Süfyân-ı Sevrî'dir (ö. 161/778).⁸⁴ İleride de değinileceği üzere, İbnü'l-Mübârek, müstakil mezhep sahibi olup zâhidliğiyle maruf Süfyân-ı Sevrî'den sadece hadis almamış; onun ahlakî ve edebî kişiliğinden de istifade etmiştir.

İbnü'l-Mübârek'in talebeleri arasında İbn Vehb (ö. 197/813), Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813-14), Ebû Dâvud et-Tayalîsî (ö. 204/819), Abdürrezzâk b. Hemâm (ö. 211/826-27), Sa'id b. Mansûr (ö. 227/842), Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe (ö. 235/849), Ahmed b. Menî' (ö. 244/858-59) gibi bir kısmı telif sahibi önde gelen âlimler mevcuttur. Ayrıca rekâikle ilgili rivayetleri topladığı bilinen Ca'fer b. Süleyman ed-Dubaî (ö. 178/794), *Kitâbu 'z-zühd* müellifi Hennâd b. es-Serî (ö. 243/857); İbnü'l-Mübârek'in *Kitâbü 'z-zühd*'ünün râvileri Hüseyin b. Hasan el-Mervezî (ö. 246/860) ile Nuaym b. Hammâd (ö. 228/843) onun öğrencileri arasındadır. Buhârî ve Müslim'in hocaları arasında yer alan Kuteybe b. Sa'id es-Sekafî (ö. 240/855) de İbnü'l-Mübârek'ten hadis almıştır.⁸⁵

Abdullah b. Mübârek, çok yönlü bir âlimdir. Hocası Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814) onu âlim, fakîh, âbid, zâhid ve şair bir kimse olarak nitelendirmiştir.⁸⁶ Akranları onun Allah'ın yarattığı her güzel hasletten nasibdâr olduğunu belirtmişlerdir.⁸⁷ Rivayetleri icma ile hüccet kabul edilmiştir. Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), onun “emîru'l-mü'minîn fi'l-hadîs” olduğu kanaatindedir.⁸⁸ Kaynaklarda

⁸³ Muhammed Saîd Buhârî, *el-İmâm Abdullah b. el-Mübârek el-Mervezî* (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, ts.), 19.

⁸⁴ Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Tesmiyetü fukahâi'l-emsâr*, thk. Muhammed İbrâhim Zâyid (Halep: Dâru'l-Va'y, 1369), 130.

⁸⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 16/13-14.

⁸⁶ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1/262.

⁸⁷ Zehebî, *es-Siyer*, 8/384.

⁸⁸ Diğerleri Vekî' b. Cerrâh, Yahyâ el-Kattân, İbn Mehdî, Ebû Nuaym Fadl b. Dükeyn'dir.

İbnü'l-Mübârek'i öven, ilimdeki derecesini belirten pek çok kayıt mevcuttur. Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813) de, “Sevrî'den daha çok hadis bilen; Şu'be'den daha zâhid; Mâlik'ten daha zekî; İbnü'l-Mübârek'ten daha çok ümmetin üstüne düşerek onlara nasihatte bulunan bir kimse görmedim” demiştir. İleride de görüleceği üzere, İbnü'l-Mübârek'in bu hususiyeti *Kitâbü'z-zühd*, *Kitâbü'l-cihâd* gibi eserlerinin varlığıyla da gün yüzüne çıkmıştır.

Süfyân b. Uyeyne'nin, “Bir sahabenin, bir de İbnü'l-Mübârek'in durumuna baktım. Sahabenin Nebi (s.a) ile birlikte bulunmak, onu görmek ve onunla birlikte savaşmak dışında onun ile bir farkları bulunmadığını gördüm.” sözü,⁸⁹ İbnü'l-Mübârek'i tanıtan en çarpıcı ifadelerden biridir.

İbnü'l-Mübârek'in kişilik yönüyle zâhid bir karaktere sahip olması, hayatına da yansımıştır. Şöyle ki; cihad faaliyetlerine katılmaktan geri kalmaması yönüyle Abdullah b. Mübârek'in aynı zamanda cihad ehli bir âlim olduğu anlaşılmaktadır. Sugûr bölgelerinden⁹⁰ olan Tarsus'a defalarca gitmiş, nöbet tutmuş, savaşlara katılmış, buralarda bile hadis rivayet etmeye devam etmiştir.⁹¹ İbnü'l-Mübârek, nispeten ilerlemiş yaşına rağmen cihadı bırakmamıştır. Bir savaş dönüşü sırasında H. 181 (M. 797) yılının Ramazan ayında 63 yaşındayken Fırat nehrinin kıyısında bulunan Hît'te vefat etmiş ve oraya defnedilmiştir.

İbnü'l-Mübârek, geçimini ticaret yaparak sağlamıştır. Fudayl b. İyâz'ın “Sen bize zühd üzere yaşamayı, az malla yetinmeyi emrediyorsun; ancak bu ticaret mallarını getiriyorsun” sözüne karşılık, insanın onurunu, şeref ve haysiyetini korumak, Rabbine rahatça kulluk yapabilmek için ticaretle uğraştığını belirtmesi konumuz açısından oldukça kıymetlidir.⁹² Buradan hareketle İbnü'l-Mübârek'in, sadece istemeye dayalı pasif bir zühd değil; çalışmaya dayalı aktif bir zühd anlayışına sahip biri olduğu anlaşılmaktadır. Kaynaklarda kendisinin cömertliğiyle ilgili pek çok anekdot bulunmaktadır. Örneğin borcundan dolayı hapse giren pek çok

⁸⁹ Zehebî, *es-Siyer*, 8/388-390.

⁹⁰ Dâru'l-İslâm adı verilen İslâm ülkesiyle dârülharp denilen gayri müslim ülkelerini birbirinden ayıran sınır bölgelerine ve geçiş noktalarına verilen addır. Bk. Casim Avcı, “Sugûr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/473.

⁹¹ Buhârî, *Abdullah b. el-Mübârek*, 35-39.

⁹² Zehebî, *es-Siyer*, 8/387.

kişinin borcunu ödeyerek hapisten çıkmalarını sağlamış, hacca giden bazı Müslümanların nafakalarını temin etmiş, cihada giden askerlere, ilim yolculuğuna çıkan öğrencilere yardım etmiş, fakirlere yüklü miktarda tasaddukta bulunmuştur.⁹³

Şu haber, İbnü'l-Mübârek'in cihad için gittiği bölgelerde hadis rivayetine devam ettiğini açıkça göstermektedir: “İbn Ebi'l-Havârî, Ebû Üsâme'den şöyle nakletmiştir: Ebû Üsâme dedi ki: Tarsus'ta İbnü'l-Mübârek'e uğradım. Hadis rivayet ediyordu. ‘Ey Ebû Abdurrahman! Ben, ortaya koyduğunuz tasnifi ve bâb başlıklarını pek doğru bulmuyorum. Hocalarımızın bunu yaptığını görmedim’ dedim. İbnü'l-Mübârek bunun üzerine 20 gün hadis rivayet etmedi.”⁹⁴

İbnü'l-Mübârek, bir muhaddis olarak âsâra uyulmasını ancak hadisleri tefsir edebilmek için re'yden de yararlanılmasını tavsiye etmiştir.⁹⁵ Bu onun re'y konusunda mutedil bir tavır içinde olduğunu göstermektedir.

Abdullah b. Mübârek'in hadis alanında çeşitli eserleri mevcuttur. 282 merfu hadisten oluşan *el-Müsned*,⁹⁶ cihadın ve şehitliğin faziletiyle ilgili 262 rivayet içeren *Kitâbu'l-cihad*⁹⁷ ve tezimizle ilgili olan *Kitâbü'z-zühd* adlı eserleri günümüze ulaşmıştır. Bunların yanısıra günümüze ulaşmayan veya *Kitâbü'l-erbâîn*⁹⁸ gibi kısmen ulaşan eserleri de bulunmaktadır. *Kitâbü'l-birr ve's-sıla*⁹⁹ adlı eserin kendisine mi yoksa talebesi Hüseyin b. Hasan el-Mervezî'ye (ö. 246/860) mi ait olduğu hususu tartışmalıdır.¹⁰⁰ Kaydedilen kaynak adları, İbnü'l-Mübârek'in hangi konularda eser yazdığına ışık tutmaktadır. Çağdaş araştırmacılardan Muhammed

⁹³ Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, thk. Ahmed b. Ali (Kahire: Dâru'l-Hadis, 2000), 2/327.

⁹⁴ Ahmed b. Abdullah Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988), 8/165.

⁹⁵ Zehebî, *es-Siyer*, 8/398.

⁹⁶ Baskı bilgileri için bk. Ebû Abdurrahmân Abdullah b. el-Mübârek el-Mervezî İbnü'l-Mübârek, *Müsnedü'l-İmam Abdullah b. el-Mübârek*, thk. Subhî Bedrî es-Sâmerrâî (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1987).

⁹⁷ Baskı bilgileri için bk. Abdullah İbnü'l-Mübârek, *Kitâbü'l-cihâd*, thk. Nezih Hammâd (Cidde: Dâru'l-Matbûâtî'l-Hadîse, ts.).

⁹⁸ Eserin eksik bir nüshasının Endonezya Yazmaları 178/45 numaralı mecmua içinde kayıtlı olduğu belirtilmiştir. Bk. Buhârî, *Abdullah b. el-Mübârek*, 67.

⁹⁹ *Müsned* ile birlikte Mustafa Osman Muhammed'in tahkikiyle basılmıştır.

¹⁰⁰ Tartışma hakkında geniş bilgi için bk. Ebû Abdullah Hüseyin b. Hasan el-Mervezî, *el-Birr ve's-sıla*, thk. Muhammed Saîd Buhârî (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1419), 7-10 (Mukaddime kısmı).

Saîd Buharî, İbnü'l-Mübârek'in *Kütüb-i Sitte*'de 776 rivayetinin olduğunu, bunlardan 250'sinin *Sahîhayn*'da bulunduğunu belirtmiştir.¹⁰¹

İbnü'l-Mübârek'in konumuzla ilgili çalışmalarının kaydedilmesinden sonra *Kitâbu 'z-zühd*'ün tanıtımına geçebiliriz.

1.2.1.2. *Kitâbü'z-zühd*'ü

Çalışmamızın önde gelen kaynaklarından Abdullah b. Mübârek'in *Kitâbü'z-zühd*'ü günümüze iki farklı râvî vasıtasıyla ulaşmıştır. Söz konusu râvîler, *el-Fiten ve'l-melâhim* müellifi Nuaym b. Hammâd (ö. 228/843) ile Hüseyin b. Hasan el-Mervezî'dir (ö. 246/860). Hem Nuaym b. Hammâd'ın hem de Hüseyin b. Hasan el-Mervezî'nin bu esere İbnü'l-Mübârek dışındaki hocalarından aldıkları bazı hadisleri ekledikleri (zevâid) bilinmektedir.

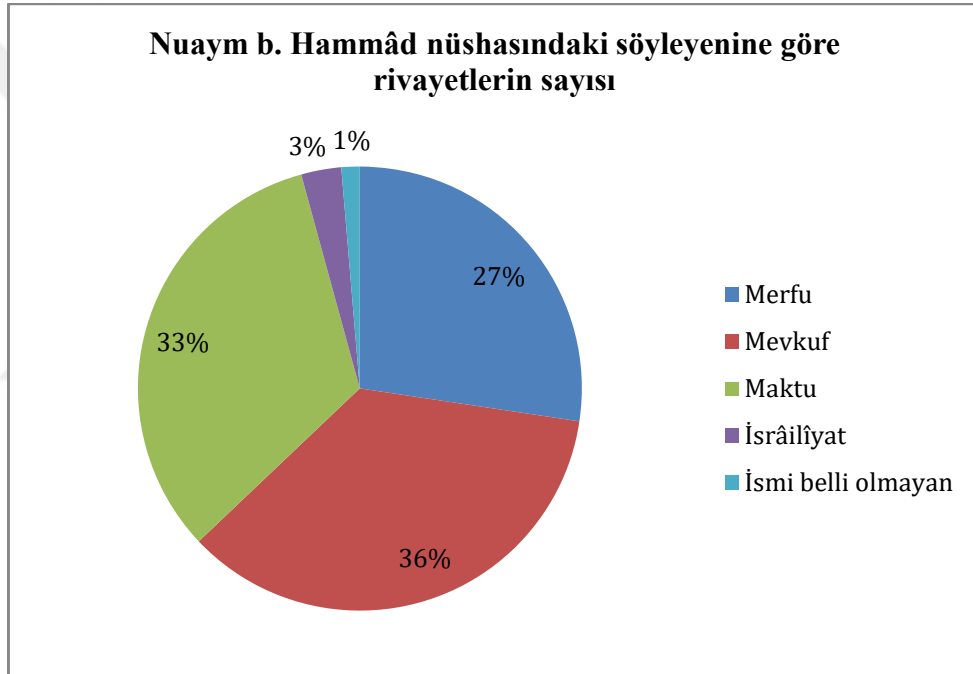
Eserin ilk tahkikli neşrini her iki nüshayı da kullanarak Hicrî 1386 (M. 1966/1967) yılında Habiburrahmân el-A'zamî gerçekleştirmiştir. Şöyle ki; A'zamî, Hüseyin b. Hasan el-Mervezî nüshasını esas almıştır. Ancak, Nuaym b. Hammâd'ın *Kitâbü'z-zühd*'e zevâidlerini eserin sonuna eklemiştir. Nuaym b. Hammâd nüshasında eserin adı *Kitâbü'r-rekâik* olarak kaydedildiği için A'zamî, çalışmayı *Kitâbü'z-zühd ve yelihi Kitâbü'r-rekâik* adıyla neşretmiştir. Bu baskının diğerinden farkı, her bir rivayetin isnadının nüshanın rivayet hakkını elde eden müstensih'e kadar zikredilmiş olmasıdır. Bu sayede eserdeki hangi rivayetin İbnü'l-Mübârek'ten geldiğini hangisinin ise Hüseyin b. Hasan el-Mervezî'nin başka hocalardan aldığı zevaid rivayet olduğu anlaşılmaktadır.

Hâbiburrahmân el-A'zamî neşrindeki bâb başlığı sayısı 48'dir. 11 cüzden oluşan kitapta son dört cüzünde bâb başlığı bulunmamaktadır. 8 ve 9. cüzlerin tamamına yakını Hüseyin b. Hasan el-Mervezî'nin zevâidinden oluşmaktadır. Bu çalışmada Hüseyin b. Hasan el-Mervezî'nin, zevâidleriyle birlikte toplam 1627 rivayet bulunmaktadır. İbnü'l-Mübârek üzerine araştırmalarda bulunan Muhammed Saîd Buharî'nin sayımına göre bu rivayetlerin 358'i merfudur. Bunlara 186 mürsel veya mu'dal rivayet eklendiğinde merfu hadislerin sayısı 544'e ulaşmaktadır. Kalan rivayetlerin 498'i mevkuf, 583'ü ise maktudur. Merfu ve mürseler birlikte

¹⁰¹ el-Mervezî, *el-Birr ve's-sıla*, 5.

düşünüldüğünde kitap içerisinde merfu, mevkuf ve maktu hadis sayılarının birbirine yakın olduğu görülmektedir. Toplam 1627 rivayetin 411'i Hüseyin el-Mervezî'nin, 436'sı ise Nuaym b. Hammâd'ın başka hocalardan aldıkları zevâid rivayetleridir.¹⁰² Araştırmacı, kitapta bulunan Rasûlullah'tan (s.a) önce gelmiş peygamberlere ve sâlih kullara ait sözlerin sayısını belirtmemiştir.

Âmir Hasan Sabrî'nin sayımına göre Nuaym b. Hammad nüshasındaki toplam 1597 rivayetin söyleyenine göre dağılımı şu şekildedir: 450 rivayet merfudur. 585'i mevkuftur. Maktuların sayısı 540'tır. Önceki peygamberler ve sâlih kullardan gelen rivayetlerin sayısını 48 olarak tespit etmiştir.¹⁰³

Kitâbü 'z-züh'd'ün 2013 yılında Âmir Hasan Sabrî tarafından tahkik edilen yeni baskısı Nuaym b. Hammâd (ö. 240/855) nüshasına dayanmaktadır ve *Kitâbü'-rekâik* adını taşımaktadır.¹⁰⁴ Nuaym b. Hammad nüshası ile Hüseyin b. Hasan el-Mervezî nüshası arasındaki temel farklardan biri, eserlerin sahip oldukları bâb başlığı

¹⁰² Muhammed Sa'îd Buhârî, *el-İmâm Abdullah İbnü'l-Mübârek*, 61.

¹⁰³ Âmir Hasan Sabrî, *Şeyhu'l-islâm el-imâm el-hâfiz Ebî Abdirrahmân Abdullah b. el-Mübârek el-Mervezî, hayâtuhû ve meâsiruhû ve mekânetuhû 'l-ilmîyye ve kitabuhu'r-rekâik*, 209-213.

¹⁰⁴ Baskı bilgileri için bk. Abdullah İbnü'l-Mübârek, *Kitâbü'r-rekâik*, thk. Âmir Hasan Sabri (Bahreyn: Mektebetü'l-Bahreyn, 2014).

sayısıdır. Nuaym b. Hammâd nüshasındaki bâb başlığı sayısı 209'dur. Hüseyin el-Mervezî (ö. 246/860) nüshası ise 48 bâb içermektedir. Hüseyin el-Mervezî nüshasının başlıkları yetersizdir. Nuaym b. Hammâd nüshasında, bâb başlığı-rivayet uyumu oldukça yüksek seviyededir.¹⁰⁵

Yine Âmir Hasan Sabrî'nin sayımına göre İbnü'l-Mübârek'in en çok hadis aldığı hocaları arasında 30 ve daha fazla rivayet aldığı hocalarının listesi şu şekildedir:

	İbnü'l-Mübârek'in <i>Kitâbü'r-rekâik</i> 'te en çok hadis aldığı hocaları	Rivayet sayıları
1	Süfyân es-Sevrî el-Kûfî (ö. 161/778)	192
2	Ma'mer b. Râşid el-Basrî es-San'ânî (ö. 153/770)	94
3	İbn Lehîa el-Mısırî (ö. 174/790)	67
4	Şu'be b. Haccâc el-Basrî (ö. 160/776)	55
5	Süfyân b. Uyeyne el-Mekkî (ö. 198/814)	54
6	Abdurrahman b. Amr el-Evzaî eş-Şâmî (ö. 157/774)	43
7	Süleyman b. el-Muğîre el-Basrî	41
8	Yahyâ b. Eyyûb el-Basrî	38
9	Mis'ar b. Kidâm el-Kûfî (ö. 155/772)	37
10	Rişdîn b. Sa'd el-Basrî	34
11	Mübârek b. Fedâle el-Basrî	33
12	İsmail b. Ayyâş el-Hımsî (ö. 181/797)	31
13	Cerir b. Hâzim el-Basrî	30 ¹⁰⁶

Tablo incelendiğinde İbnü'l-Mübârek'in *Kitâbü'r-rekâik*'te en çok hadis aldığı hocalarının dönemlerinde en çok tanınan hadis hafızları ve muhaddislerden oluştuğu görülmektedir. 192 rivayetle İbnü'l-Mübârek'in en çok hadis aldığı hocasının Hicrî 2. Asırdaki üç zühd müellifinin ortak hocası olan Süfyan es-Sevrî

¹⁰⁵ Bk. Âmir Hasan Sabrî, *Şeyhu'l-islâm el-imâm el-hâfız Ebî Abdîrrahmân Abdullah b. el-Mübârek el-Mervezî*, 228 .

¹⁰⁶ Âmir Hasan Sabrî, *Şeyhu'l-islâm el-imâm el-hâfız Ebî Abdîrrahmân Abdullah b. el-Mübârek el-Mervezî*, 111-112.

olması oldukça dikkat çekicidir. Rical kaynakları bu alimler arasındaki sıkı hoca-talebe ilişkisine şahitlik etmektedir. Ma'mer b. Râşid'in söz konusu listede 94 rivayetle 2. sırada yer alması el-Câmi' ile Kitâbü'z-zühd'ler arasındaki ilişkinin gücünü tekrar ispatlamaktır.

Kitâbu'z-zühd'ün üçüncü neşri Ahmed Ferîd tarafından gerçekleştirilmiştir.¹⁰⁷ Ahmed Ferîd, Hüseyin b. Hasan el-Mervezî nüshasını esas almış; ancak bu râvinin zevâidlerini hafız etmiştir. Bu sebeple rivayet sayısı 1203'e düşmüştür. Ahmed Ferîd ayrıca, dipnotlarda râvi biyografilerine ve rivayetlerin sıhhat durumuna yer vermiş; kitabın 1040 râvisinin yer aldığı bir fihrist hazırlamıştır.

Kitâbü'z-zühd'ün yukarıda kaydedilen üç farklı baskısına ilave olarak Hüseyin b. Hasan el-Mervezî nüshası esas alınarak hazırlanmış iki Türkçe çevirisi bulunmaktadır. Bu tercümelerden biri İshak Doğan'a¹⁰⁸ diğeri ise Abdullah Samed Afaracı'ya¹⁰⁹ aittir.

Klasik dönemde yazılmış pek çok hadis kitabı gibi İbnü'l-Mübârek'in bu kitabında da telif amacını açıklayan veya eserin yöntemini belirleyen bir mukaddime bulunmamaktadır. Bu nedenle kitabın ilk bâb başlığı, müellifin amacını ve yöntemini saptamada bizlere fikir verebilir. Bu bağlamda Nuaym b. Hammâd nüshasının ilk bâbı “(Sâlih) Amelde acele etmeye teşvik”; Hüseyin el-Mervezî nüshasındaki ise “Allah azze ve celle için ibadet etmeye teşvik” şeklindedir. Her iki başlığın aynı noktayı vurguladığı açıktır. Yine bu bâbın ilk hadisi “*İnsanların çoğu iki nimeti değerlendirme konusunda aldanmıştır: (Bunlar) sağlık ve boş vakit*” rivayetidir.¹¹⁰ Hemen akabinde ise kitâbü'z-zühdlerin pek çoğunda yer alan “*Beş şey gelmeden beş şeyin kıymetini bilin*”¹¹¹ hadisini kaydetmiştir. Görüldüğü gibi İbnü'l-Mübârek,

¹⁰⁷ Bk. Abdullah İbnü'l-Mübârek, *Kitâbü'z-zühd ve'r-rekâik*, thk. Ahmed Ferid (Riyad: Dâru'l-Mi'râci'd-Devliyye, 1995).

¹⁰⁸ Baskı bilgileri için bk. Ebû Abdurrahmân Abdullah b. el-Mübârek el-Mervezî, *Kitâbü'z-zühd*, çev. İshak Doğan (Konya: Yediveren, 2006).

¹⁰⁹ Baskı bilgileri için bk. Ebû Abdurrahmân Abdullah b. el-Mübârek el-Mervezî, *Kitâbu'z-zühd-Kalbin incelikleri*, çev. Abdullah Samed Afaracı (İstanbul: İ'tisam Yayınları, 2018).

¹¹⁰ Abdullah İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-Rekâik*, thk. Habîbürrahmân el-A'zamî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1966), 1/1 (No. 1); İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/6.

¹¹¹ İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-Rekâik*, 1/2 (No. 2); *er-Rekâik*, 2/1 (No. 2); Ebû Süfyân Vekî' b. Cerrâh, *Kitâbü'z-zühd*, thk. Abdurrahmân Abdülcebbâr el-Ferîvâî (Riyad: Dâru's-Sumey'i, 1994),

insana verilen başta sağlık ve zaman olmak üzere bütün nimetlerin kıymetinin bilinerek bunların dünya hayatında derhal amele dönüştürülmesi amacı taşımaktadır.

İbnü'l-Mübârek'in *Kitâbü'z-zühd*'ünde âle'l-ebvâb sistem uygulanmıştır. Nuaym b. Hammâd (ö. 246/860) nüshası üzerinden belirtmek gerekirse; bâb başlıkları sıklıkla konulmakla birlikte "kitâb" (ana bölüm) adlarına hiç yer verilmemiştir. Herhangi bir kitâb adı verilmemekle birlikte Kur'ân-ı Kerîm'le ilgili bâbların yer aldığı 9. cüz ile kıyamet günüyle ilgili bâbların yer aldığı 15. cüz bu yönüyle bir istisna teşkil etmektedir.¹¹² Diğer cüzlerde ise konu bütünlüğünün olduğunu söylemek güçtür. Kezâ bâbların sıralanışında bir sistematik üslûbun takip edildiğini söylemek zordur.

Bununla birlikte, birbirleriyle irtibatlı birkaç bâbın art arda geldiği de görülebilmektedir. Örneğin beşinci cüzde "Zikrû'l-Mevt" bâbından sonra "Kavlü Ömer b. Hattab ve Amr b. el-Âs 'inde'l-mevt", "Hubbü'l-mü'min likâallahî teâlâ zikruhû", "Mâ yübeşşeru bihi'l-mü'minü 'inde'l-mevt ve senâü'l-melekeyni 'aleyh" ve "Bâbü'n fî ervâhi'l-mü'minîn" bâbları sıralanmıştır.¹¹³ Aynı durum altıncı cüzde yer alan "Kerâhiyetü'l-Bünyân", "er-Rızâ bi'd-dün mine'l-'ayş", "ez-Zühd fî'd-dünyâ ve kerâhiyetü't-tekâsür", "Hevânü'd-dünyâ 'alellah" bâbları için de geçerlidir.¹¹⁴ Bununla birlikte konu bütünlüğü bulunan bâbların arasında akışı bozan tedahüllerin meydana geldiği görülebilmektedir. Örneğin yukarıda zikredilen mal ve dünya ile ilgili bâbların arasına "el-Muhafaza 'ale's-Salavât", "es-Sabr 'ale'l-musîbe" başlıklarının girdiği belirlenmiştir.¹¹⁵

İlerleyen başlıklarda zühd edebiyatının müstakil olarak ale'r-ricâl sistemde kaleme alınan eserleri üzerinde durulacaktır. İbnü'l-Mübârek'in *Kitâbü'z-zühd*'ü ale'l-ebvâb sistemde yazılmakla birlikte "Zikru Üveys el-Karanî", "Zikru Âmir b. Abdikays", "Zikru Sıla b. Eşyem"; "Fedâilu Ömer b. Abdilaziz ve ictihadîh", "Zikru

1/223; Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, thk. Muhammed Avvâme (Cidde: Dâru'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 2006), 19/57; Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebû'd-Dünyâ, *Kısarü'l-emel* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1997), 89 (No. 111).

¹¹² İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/782-784.

¹¹³ Bk. İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/281-293.

¹¹⁴ Bk. İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/320-330.

¹¹⁵ Bk. İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/342-351.

Zilkarneyn” bâbları¹¹⁶ gibi bâb başlıklarıyla kısmen ale’r-ricâl sistem özelliği de sergilemektedir. Kaydedilen bâblarda Zülkarneyn (a.s) hariç adı geçen diğer kişiler tâbiûnun önde gelen zahidleri olup –ileride değinileceği gibi- örneğin ale’r-ricâl bir zühd yazarı olan Ahmed b. Hanbel de kitabında onların her biri için başlık açmıştır.¹¹⁷ Kısacası; İbnü’l-Mübârek’in kısmen de olsa ale’r-ricâl sistemi uyguladığı ve eserin bu yönüyle zühd edebiyatını menâkıb literatürüyle irtibatlı hale getirdiği söylenebilir.

Kitâbü’z-zühd’ün başlıklandırılmasında gözlemlenen düzensizlik, eserin içerdiği rivayetlerin kaynağına veya sıhhat durumuna göre belli bir sıralama amacı güdülmemesiyle de kendini göstermektedir. Daha somut hale getirmek gerekirse; kitabın ilk bâbı merfu, ikinci ve üçüncü bâbları mevkuf, dokuzuncu bâbı maktu‘ hadislerle başlamaktadır.¹¹⁸

İbnü’l-Mübârek’in *Kitâbü’z-zühd*’ünün muhteva yönüyle en dikkat çekici hususiyeti hayatla iç içe, aktif bir zühd anlayışını sunmasıdır. Diğer bir ifadeyle - ileride de değinileceği üzere - zühd edebiyatının pek çok eseri sanılanın aksine sadece dünyayı, mal biriktirmeyi ve zenginliği kötüleyen rivayetlerden oluşmamaktadır.

Kitâbü’z-zühd’ün konularını gruplandırmak gerekirse; ihlas ve niyet, riya, dînî yaşantıda itidal gibi amelle ilgili konular; dünya sevgisi ve malıyla ilgili konular; tevbe, havf ve reca, uzlet gibi zühdün temel kavramları; ilim ve Kur’ân ile ilgili bâblar; ahlâk-ı hamîde ve zemîme; ölüm ve ahiret ile ilgili konular şeklinde bir tasnif yapılabilir.

Sekizinci cüzün çoğu, ale’l-ebvâb hadis kitaplarının ekserisinde “el-Birr ve’s-Sıla” gibi ana bölümlerde görebileceğimiz yetimin bakımını üstlenmek, mü’minleri sevindirmek, din kardeşine küsmemek, hastaları ziyaret etmek gibi konuları muhtevidir. Bu yönüyle Abdullah b. el-Mübârek, o denli sosyal, diğergâm, insanların

¹¹⁶ Bk. İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/492-521.

¹¹⁷ Ebû Abdillâh eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü’z-zühd* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1999), 170, 178, 235, 277.

¹¹⁸ Bk. İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/6, 18, 22, 41.

ve Müslümanların sorunlarıyla ilgilenen bir zâhid tipolojisine sahiptir ki; eserinde borç vermeye ve alacağını ertelemeye teşvikle ilgili bir bâb¹¹⁹ açmıştır.

İbnü'l-Mübârek'in eserinin zühd literatüründeki konumunu belirlerken esas alınabilecek ölçülerden biri de müellifin hocalarına ait rivayet sayılarıdır. İbnü'l-Mübârek'in yetişmesinde en önde gelen hocasının Süfyân es-Sevrî olduğuna yukarıda değinilmiştir. Bu hoca-öğrenci ilişkisinin ondan alınan 192 rivayetle esere bariz bir farkla yansıdığı görülmektedir. Rivayet sayıları bakımından *el-Câmi'* sahibi Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770) başta olmak üzere ilk altı hocanın kendi dönemlerinin önde gelen hadis âlimleri oldukları göze çarpmaktadır.

Kitâbü'z-zühd'ü içerdiği rivayetler açısından değerlendirirken müellifin hocalarına ait rivayet sayıları kadar bir önceki nesilden aktarılan sözlerin durumu da önemlidir. Bu bağlamda ilmi ve zühdüyle tanınan Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) sözleri, İbnü'l-Mübârek'in açık bir farkla eserinde en çok yer verdiği rivayetlerdir. Her ne kadar Hasan-ı Basrî'nin zühd kitabı yazdığına dair bir bilgi bulunmasa da kendisinin zühd ebebiyatında önemli bir konuma sahip olduğu ve kendisinden aktarılan sözlerin bir kitap hacmine ulaştığı bilinmektedir.¹²⁰

İbn Abbâs'la birlikte Kur'an'ı baştan sona üç kez tefsir ettiği kaydedilen Mücâhid b. Cebr'in¹²¹ (ö. 103/721) *Kitâbü'z-zühd*'teki kavilleri doğal olarak daha çok tefsire dairdir.¹²² Dahhâk b. Müzâhim el-Belhî (ö. 105/723), tefsir ilmindeki yüksek konumunun yanında âbid ve zâhid bir kişiliğe sahiptir. Etkili vaaz ve nasihatlerinin olduğu bilinmektedir.¹²³ Katâde b. Diâme el-Basrî (ö. 117/735), Hasan-ı Basrî'ye on iki sene talebelik etmiştir.¹²⁴ Aynı şekilde Âmir b. Abdilkays el-Basrî (ö. 55/675), Rebî' b. Huseym el-Kûfî (ö. 65/685), Ömer b. Abdülaziz (ö.

¹¹⁹ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/450.

¹²⁰ Nitekim İshak Doğan, Hasan-ı Basrî'nin zühde dair sözlerini derleyerek bir kitap hazırlamıştır. Bu kitapta 478 rivayet mevcuttur. Baskı bilgileri için bk. İshak Doğan, *Zühd - Hasan-ı Basrî* (Konya: Hüner yayınevi, 2012).

¹²¹ Muhammed Fatih Kesler, "Mücâhid b. Cebr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/442.

¹²² Örneğin bk. 159, 173, 329, 792, 805 numaralı rivayetler.

¹²³ Muhammed Eroğlu, "Dahhâk b. Müzâhim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/410-411.

¹²⁴ Abdulhamid Birişik, "Katâde b. Diâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/22-23.

101/720), zühd ve takvalarıyla ön plana çıkan tâbiîlerdir. Vehb b. Münebbih (ö. 114/732) ve Ka'b el-Ahbâr (ö. 32/652-53) ise önceki ümmetler ve kutsal kitaplar hakkındaki geniş bilgileriyle marufturlar.

1.2.2. Mu'âfâ b. İmrân (ö. 185/801) ve Kitâbü'z-zühd'ü

1.2.2.1. Hayatı

Zühd edebiyatının önemli isimlerinden biri Ebû Mes'ûd Muâfâ b. İmrân b. Muhammed el-Ezdî el-Fehmî el-Mevsilî'dir (ö. 185/801).¹²⁵ H. 120 (M. 737) yılından sonra doğmuştur.¹²⁶ Kaynaklarda hayatına dair detaylı bilgi mevcut değildir.

Mu'âfâ b. İmrân'ın dört veya beş oğlu olduğu, iki oğlunun H. 168 (M. 784) yılında Hâriciler tarafından öldürüldüğü nakledilmiştir. Taziye sırasında evinden ağlama sesleri gelmeyen Mu'âfâ'nın, yanına gelen arkadaşlarına "Baş sağlığı dilemeyin; beni tebrik edin" demesi, kendisinin metanetli ve sabırlı bir kimse olduğunu göstermektedir. Abdülkebîr, Ali ve Ahmet adlı oğullarının hadis ilmiyle iştigal ettikleri bilinmektedir. Abdülkebîr, babası ve dönemin pek çok âlimi gibi Missîs'te savaşa katılmıştır. Hudutta nöbet beklemenin sevabını bildiği için Muâfâ, -tıpkı İbnü'l-Mübârek gibi- sahâbe ve tâbiûnun uygulamasını takip ederek o dönemde sık sık Bizans ile Müslümanlar arasında el değiştiren Malatya'da murabıt olarak savaşlara katılmıştır.¹²⁷

Mu'âfâ b. İmrân'ın, dönemin önemli muhaddislerine talebelik yaptığı kaydedilmektedir. Örnek vermek gerekirse; Basra'da Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776), Hammâd b. Seleme (ö. 167/784) ve el-Mübârek b. Füdâle'den; Mekke'de İbn Cüreyc (ö. 150/767) ve Hanzala b. Ebû Süfyân el-Cumahî'den; Medine'de Mâlik b. Enes (ö. 179/795) ve Ubeydullah b. Ömer el-Umerî'den; Şam'da Evzâî'den (ö. 157/774); Mısır'da Leys b. Sa'd'dan (ö. 175/791)) hadis almıştır.

¹²⁵ Ebû Abdullah Muhammed İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990), 7/337-338; Ebû Nuaym, *Hilye*, 8/288-292; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdâd*, 13/227-230; Zehebî, *es-Siyer*, 9/80-86; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 18/147-156; İbrahim Hatiboğlu, "Muâfâ b. İmrân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/305-306; Fuat Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, çev. Mahmud Fehmi Hicâzî, 1991, 1/349, 636.

¹²⁶ Zehebî, *es-Siyer*, 9/81.

¹²⁷ Ebû Mes'ûd el-Mevsilî Muâfâ b. İmrân, *Kitâbü'z-zühd*, thk. Âmir Hasan Sabri (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1999), 22-23 (Mukaddime kısmından).

Tıpkı İbnü'l-Mübârek gibi ilk zühd yazarlarından olan Mu'âfâ'nın da Süfyân-ı Sevrî'ye (ö. 161/778) mülazemeti diğer hocalarından daha fazla olmuştur. Mu'âfâ, hocası Süfyân es-Sevrî'den hadis ilminin yanı sıra fıkıh ve edebiyat alanlarında da istifade etmiş; ayrıca hocasının günümüze ulaştığı bilinmeyen *el-Câmiu's-sağır* adlı eserinin râvîlerinden biri olmuştur.¹²⁸

Akran olmalarına rağmen İbnü'l-Mübârek (ö. 181/797), Bakıyye b. Velîd (ö. 197/812), Vekî' b. Cerrâh (ö. 197/812) kendisinden hadis dinlemişlerdir. Süreyc b. Nu'mân el-Bağdâdî (ö. 217/832), Saîd b. Süleyman ed-Dabbî (ö. 225/840) ve Bîşr b. el-Hâris (ö. 227/841) de Muâfâ b. İmrân'nın talebeleri arasındadır.

Muâfâ b. İmrân'ın ilmî durumu ve kişilik özelliklerinden söz ederken kendisi ile hocası Süfyân es-Sevrî arasındaki irtibat üzerinde durulabilir. Muâfâ b. İmrân'nın, Sevrî hakkındaki “Allah'ın kendisi ile bu ümmeti nimetlendirdiği kişilerdendir” sözüne karşılık Sevrî'nin “Kûfe'de başkalarına söylemeyeceklerinden emin olamadığım için Muâfâ b. İmrân'dan başka kimseden borç istemedim” şeklindeki iltifatı, aralarındaki yakınlığın ve güvenin derecesi hakkında fikir vermektedir. Benzer şekilde Bîşr el-Hâfî'nin meclisinde Sevrî'nin öğrencilerinden bahis açıldığında hepsinin Muâfâ b. İmrân'ın üstünlüğünde hem fikir oldukları belirtilmiştir.¹²⁹

Rical bilginleri, Mu'âfâ b. İmrân'ın sika, zâhid, verâ sahibi, cömert, ilmiyle âmil bir kimse olduğunda hem fikirdirler. Önde gelen muhaddislerden Buhârî 2, Ebû Dâvud 3, Nesâî *Müctebâ*'da 9, *es-Sünenü'l-kübrâ*'da 19, Dârimî 1, Ahmed b. Hanbel 1 rivayet ile Mu'âfâ b. İmrân'a kendi eserlerinde yer vermişlerdir.¹³⁰

Mu'âfâ b. İmrân, 185/801 yılında Musul'da vefat etmiştir. Defnedildiği kabristanlık zamanla kendisinin adıyla anılır olmuştur. Zehebî, onun hakkında “İlim ve amelin imamlarından biridir. Gözler onun gibisini zor görür” diyerek iltifatta bulunmuştur.¹³¹ Mu'âfâ hakkında “âlimlerin yakutu” ifadesini kullanan Süfyân es-Sevrî, Musul'dan gelen talebelere Mu'âfâ'yı sorar, onun hakkında olumlu kanaat

¹²⁸ Mu'âfâ b. İmrân, *ez-Zühd*, 1999, 50 (Mukaddime kısmından).

¹²⁹ Mu'âfâ b. İmrân, *ez-Zühd*, 1999, 47-48; Ebû Nuaym, *Hilye*, 6/360.

¹³⁰ Mu'âfâ b. İmrân, *ez-Zühd*, 1999, 67-68 (Mukaddime kısmından).

¹³¹ Zehebî, *es-Siyer*, 9/81.

belirtenlere hadis aktarmayı kabul edermiş.¹³² Muâfâ'nın akranı Vekî' b.Cerrâh (ö. 197/812), onu sika râvilerden biri kabul etmiştir. Kezâ İbnü'l-Mübârek'in, isnadda onu zikrederken "Sâlih adam bana rivayet etti." dediği bildirilmiştir.¹³³

Kaynaklarda Mu'âfâ'ya *el-Müsned*, *Vasiyyetü Muâfâ b. İmrân*, *Târîhu'l-Mevsil*, *el-Hadis*¹³⁴ adlı eserler atfedilmektedir. Bu eserlerden *Târîhu'l-Mevsil* günümüze ulaşmamıştır. *el-Müsned*, *el-Vasiyyet* ile birlikte Âmir Hasan Sabrî'nin tahkikiyle neşredilmiştir.¹³⁵ Çalışmamızın ana kaynaklarından olan *Kitâbü'z-zühdü* üzerinde aşağıda ayrıntılı bir şekilde durulacaktır.

1.2.2.2. Kitâbü'z-zühd'ü

Muâfâ b. İmrân'ın *Kitâbü'z-zühd'ü*, Âmir Hasan Sabrî'nin tahkiki ile 1999 yılında neşredilmiştir. İlgili neşir esas alınarak *Kitâbü'z-zühd*, Ahmet Yıldırım ve Halil İbrahim Doğan tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bu çevirinin başında Doğan'ın, müellifin hayatını ve kitabını ele aldığı bir makalesi mevcuttur.¹³⁶

Erken dönem zühd edebiyatının önemli örneklerinden biri olan Muâfâ b. İmrân'ın *Kitâbü'z-zühd'ü* Halil İbrahim Doğan'ın yaptığı sayıma göre 105 hocadan alınan 268 rivayet içermektedir. Sözü edilen 268 rivayetin 124'ü merfu, 100'ü mevkuf, 44'ü maktu olup, merfu rivayetlerin 55'i mürseldir. Ayrıca kitapta israiliyyat türünden 3 rivayet tespit edilmiştir.¹³⁷ Bu sayıları tablolastırdığımızda şu grafik ortaya çıkmaktadır:

¹³² Mu'âfâ b. İmrân, *ez-Zühd*, 1999, 23-24 (Mukaddime kısmından).

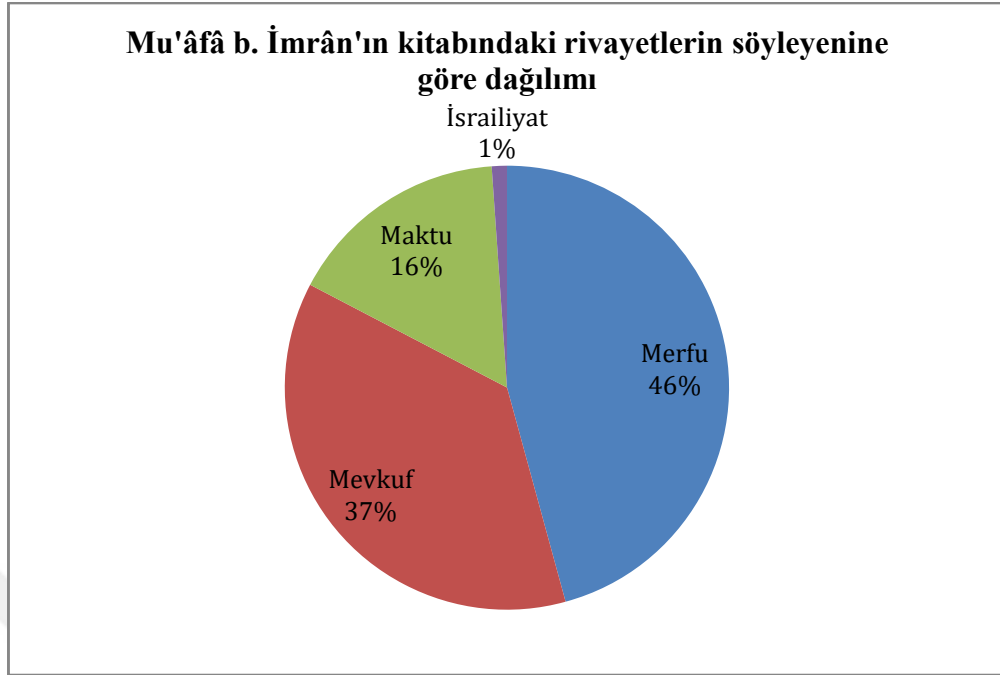
¹³³ Zehebî, *es-Siyer*, 9/82.

¹³⁴ Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali İbn Hacer, *el-Mu'cemu'l-müfehres*, thk. Muhammed Şekûr el-Meydânî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998), 140; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, 1/ 349, 636.

¹³⁵ Bk. Mu'âfâ b. İmrân, *ez-Zühd*, 1999, 85-90 (Mukaddime kısmından).

¹³⁶ Ebû Mes'ûd el-Mevsilî Mu'âfâ b. İmrân, *Kitâbü'z-zühd*, çev. Ahmet Yıldırım- Halil İbrahim Doğan (İstanbul: Ensar Yayınları, 2018).

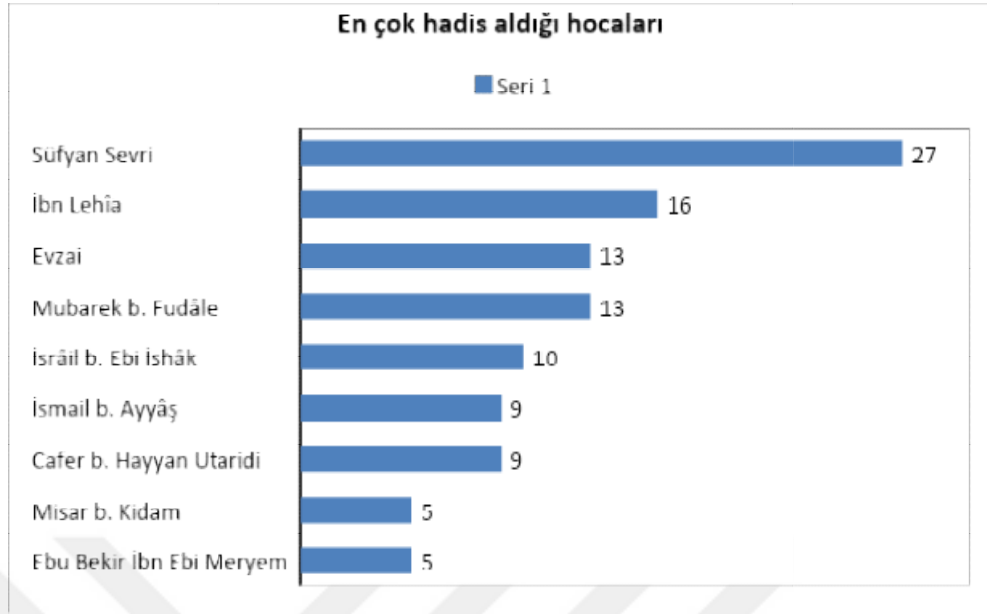
¹³⁷ Doğan, Halil İbrahim, "el-Mu'âfâ b. İmrân'ın hayatı ve Kitâbu'z-zühd'ü", 29-30 (Giriş yazısı).

Kitâbü 'z-züh'd'de yer alan mevkuf rivayetlerde Ömer b. el-Hattâb (ö. 23/644), İbn Mes'ûd (ö. 32/652-53), Ebü'd-Derdâ (ö.32/652) gibi âlim, zâhid sahabîlerin ön plana çıktığı görülmektedir. Hz. Ömer'le ilgili haberlerin daha çok halifeliği döneminde ümmetin maslahatını gözetmek, adaleti tesis etmek, lükse düşmemek konusundaki hassasiyetini ortaya koyan rivayetler olduğu belirlenmiştir.

Literatürün ilerleyen örneklerinde de yer yer tekrarlanacağı üzere İbn Mes'ûd 'un (r.a) sözlerinin *Kitâbü 'z-züh'd*'lerde sık geçmesinin nedenleri arasında kendisinin âlim ve Hz. Peygamber'in (s.a) sünnetine titizlikle uyan bir sahabi olması, züh'd üzere yaşamaya çalışması, uzun yıllar Kûfe'de kalıp tefsir ve fıkıh okullarının kurucusu olması gibi etkenler sıralanabilir.¹³⁸

¹³⁸ İsmail Cerrahoğlu, "Abdullah b. Mes'ûd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/114-117.

Mu‘âfâ b. İmrân’ın en çok hadis aldığı hocaları

Hicrî 2. yüzyılda İslam coğrafyasının farklı mekânlarında yetişmiş, muasır isimler olarak Mervli İbnü’l-Mübârek ile Musullu Mu‘âfâ b. İmrân’ın en çok hadis aldıkları hocalarının yüksek oranda örtüştüğü dikkati çekmektedir. Sözü edilen hocalar arasında ilk sırayı yine Süfyan es-Sevrî almaktadır. Onu ise İbn Lehîa (ö. 174/790), Evzâî (ö. 157/774), Mübârek b. Fudâle, İsmâil b. Ayyâş (ö. 181/797) gibi isimler takip etmektedir. Kısacası dört yıl arayla vefat eden bu iki müellifin rivayet kaynakları büyük ölçüde benzerlik arz etmektedir.

İbnü’l-Mübârek’in kitabındaki rivayet sayısı ve bâb başlığı çokluğuna karşılık Mu‘âfâ b. İmrân’ın *Kitâbü’z-zühd*’ünde tam aksi bir durum söz konusudur. Örnek vermek gerekirse; Mu‘âfâ b. İmrân’ın kitabında ölüm, kabir ahvali, cennet ve cehennem gibi ahiretle ilgili konulara hiç yer verilmemiştir. Aynı şekilde tevazu başlığı dışında güzel ahlakla ilgili konular da bulunmamaktadır. Mal ve evlat gibi konular işlenirken açılan bâb başlıklarında “dünya” kelimesine hiç yer verilmemesi yine dikkat çekicidir.

Mu‘âfâ b. İmrân’ın kitabında göze çarpan özelliklerinden birisi de yer yer uzun ve sıralı bâb başlıklarına sahip olmasıdır. “Fadlû’t-tevâzu‘ ve’t-teşdîd fi’l-kibr ve’t-tefâhur ve’l-kerâhiyetü li zâlik” başlığı bu duruma örnek verilebilir. Keza kitabın 10. bâbında on ayrı husus zikredilmiştir. Bunlar arasındaki “Siyâbü’l-beyt”,

“Hilyetü’s-suyûf” kısımları, incelenen diğer zühd kitaplarında belirlenememiştir. Ancak sözü edilen bâbda bu başlıkla uyumlu herhangi bir rivayete rastlanmamıştır.¹³⁹ Dolayısıyla Mu‘âfâ b. İmrân’ın eserinde kısmî bir başlık-muhteva uyumsuzluğu söz konusudur.

Muâfâ b. İmrân’nın eserindeki bâb başlıkları hakkında yapılabilecek değerlendirmelerden biri de diğer kitaplardaki “Fadlû’l-cû” gibi genel ifadelerin ötesinde somut örnekler üzerinden başlıklandırma yapmasıdır. Kitabın son dört bâbını oluşturan “Bâbün fi hubzi’ş-şâ’ir”, “Bâbün fi’l-lahm ve’l-iktisâd fihi”, “Bâbün fi terki’l-menhûl” bâbları, incelenen diğer eserlerde pek rastlanmayan detaylı başlıklardır.¹⁴⁰

Bir zühd yazarı olarak Muâfâ b. İmrân, tahriç ettiği bazı rivayetlerle diğer yazarlardan ayrıldığı görülebilmektedir. Örneğin “Bâbü’t-tena‘um ve ittibâu’l-hevâ ve’ş-şehvât ve’l-kerâhiyetü lizâlik” bâbında¹⁴¹ Hz. Ömer’in (r.a) komutanı Utbe b. Ferkat’a İslam askerleriyle ilgili gönderdiği emre yer verilmesi, incelenen diğer zühd kitaplarında rastlanan bir tercih değildir. Hz. Ömer bu emirnamede askerleri Acem dilini konuşmaktan, onların kıyafetlerini giymekten sakındırmakta; yumuşak kıyafetler yerine eski ve sert kıyafetler giymelerini, refah ve bolluktan sakınmalarını istemektedir.¹⁴² Görüldüğü gibi Muâfâ, açtığı bâb için seçtiği rivayetle çarpıcı bir tercihte bulunmuştur.

İncelenen zühd kitaplarında Hz. Ömer’in (r.a) söz ve fiilleriyle ilgili rivayetlerin epey bir yekûn tutması, zühdün esas itibarıyla İslam kaynaklı olduğunu, Hz. Peygamber’in (s.a) ve bazı sahabîlerin hayatında tebarüz ettiğini desteklemektedir. Muâfâ b. İmrân’ın yukarıdaki bâbda yer verdiği rivayetten de anlaşılacağı üzere Hz. Ömer, zühd üzere bir hayat yaşamaya çalıştığı gibi atadığı devlet görevlileri ile gönderdiği askerlerden de ısrarla bu konuya dikkat etmelerini istemiştir. Hz. Ömer’in Şam bölgesine komutan olarak gönderdiği Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh’a (ö. 18/639) ve Muaz b. Cebel’e (ö. 17/638) bir miktar dinar veya dirhemle

¹³⁹ Mu‘âfâ b. İmrân, *ez-Zühd*, 2018, 306-319.

¹⁴⁰ Mu‘âfâ b. İmrân, *ez-Zühd*, 1999, 279, 323.

¹⁴¹ Mu‘âfâ b. İmrân, *ez-Zühd*, 1999, 259.

¹⁴² Mu‘âfâ b. İmrân, *ez-Zühd*, 1999, 288-291 (No. 191-195).

birlikte bir adamını gönderip onların nasıl davranacağını sınaması buna bir örnektir. Benzer şekilde *Kitâbü'z-zühd*'de Hz. Ömer'in zühdüyle ilgili bir rivayette Yezîd b. Ebî Süfyân'ın çeşit çeşit yemek yediği haber verilince Ömer, Yezîd'in akşam yemeğinin gelmesini beklemiştir. Sofraya ilk olarak tirit yemeği getirilmiştir. Hz. Ömer de onunla birlikte sofraya oturmuş ve tiritten yemiştir. Ancak bir de üzerine kızartılmış et getirilince “Yemekten sonra bir yemek daha ha! Ömer'in canı elinde olana yemin olsun ki; siz onların (Allah Rasûlü ve Ebû Bekir) sünnetinden ayrılırsanız yollarından da ayrılırsınız” diyerek tepkisini ortaya koymuştur.¹⁴³

Mu'âfâ b. İmrân'ın kitabında tahriç ettiği bazı rivayetlerin, İbn Ebî'd-Dünyâ gibi literatürün muahhar yazarları tarafından, Mu'âfâ'nın senediyle eserlerine alındıkları görülebilmektedir. Sadece bu iki zühd yazarının kitaplarında tespit ettiğimiz, tâbiûndan Bükeyr b. Abdullah'ın, Bedir ehlinden hayatta kalan pek çok sahabînin Hz. Osman'ın şehit edilmesinden sonra evlerine çekildiklerini bildiren rivayet bu duruma örnek gösterilebilir.¹⁴⁴ Diğer yönüyle bu bilgi, uzletin tavsiye edilmeye başlaması ile İslam tarihinde ortaya çıkan fitneler arasında bir irtibat kurulabileceğini düşündürmektedir. Söz konusu sahâbîlerin böylesi bir durumda evlerine çekilmelerindeki temel sâik; dinlerini korumak, ihtilafa yol açarak Müslümanlara zarar verecek herhangi bir eylemin içinde yer almaktan kaçınmaktır denilebilir. Nitekim sahabenin hafızasında “*İleride fitneler zuhur edecek. O fitneler çıkınca oturan ayakta durandan, ayakta duran yürüyenden, yürüyen koşandan daha hayırlıdır*”¹⁴⁵ gibi fiten içerikli rivayetler bulunmaktaydı.

Mu'âfâ b. İmrân'ın eserindeki rivayetlere sıhhat durumları açısından göz atıldığı takdirde bazı münker rivayetlerin varlığından söz etmek gerekir. Örneğin o “Killetü'l-mâl ve'l-veled” bâbında fitne döneminde bekar olmanın evli olmaktan, az çocuğu olmanın çok çocuğu olmaktan, kısır kadınların doğurgan kadınlardan ve hatta köpek yavrusu beslemenin çocuk büyütmekten daha hayırlı olduğuna dair rivayetlere yer vermiştir. Aynı minvaldeki rivayetlerden biri de şu şekildedir: “*Denizlerin*

¹⁴³ İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-Rekâik*, 1/204 (No. 578).

¹⁴⁴ Krş. Mu'âfâ b. İmrân, *Kitâbü'z-zühd*, 212; Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebî'd-Dünyâ, *el-Uzle ve'l-infirâd*, thk. Abdülhamîd Muhammed es-Sa'denî (Kahire: Mektebetü'l-Furkân, ts.), 18 (No. 9).

¹⁴⁵ Buhârî, “Fiten”, 9 (No. 6670-6671); Ebû Dâvud, “Fiten”, 2 (No. 4262); İbn Mâce, “Fiten”, 10.

diplerinde bağı, azgın cinler vardır. (Bunlar) 136 senesinde insanların saçlarına ve derilerine yerleşirler. O zaman gelince, insanın köpek yavrusu beslemesi çocuğunu büyütmekten daha hayırlıdır.”¹⁴⁶

Yukarıda kaydedilen söz, Hâlid b. Meymûn el-Horasânî’ye aittir. Buhârî, Hâlid hakkında “ona mutabaat edilmez” hükmünü vermiştir.¹⁴⁷ Ebû Hâtim ise, “lâ be’s bih” değerlendirmesinde bulunmuştur.¹⁴⁸ Bu rivayetin senedinde ayrıca Şihâb isimli meçhulü’l-hâl bir râvi vardır.¹⁴⁹ İbn Arrâk, bu sözü el-Hakem b. Mus’ab’ın İbn Abbâs rivayeti olarak aktardığını, başka bir tarîki daha olduğunu; ancak Heysemî’nin bu söz için mevzu hükmünü verdiğini kaydetmiştir.¹⁵⁰

Diğer taraftan Hâkim’in *el-Müstedrek*’te “O zaman köpek yavrusu büyütmek, kendi evladını büyütmekten daha hayırlıdır.” şeklinde yer verdiği rivayette herhangi bir yıl zikredilmemiştir. İlgili Hâkim rivayetinde, toplumsal düzenin bozulduğu, en temel ahlaki değerlerin hiçe sayıldığı bir ortam resmedilmiştir. Durum böyle olsa da Zehebî, Hâkim’in senedindeki Seyf b. Miskîn’in vâhî olduğunu belirtmiştir.¹⁵¹ Nureddin Boyacılar, *el-Mevzûat*’a yaptığı tahkikte, ilgili rivayetin geçtiği diğer kaynakları göstermiş; son olarak da İbn Kayyim el-Cevziyye’nin “Evladı zemmeden hadislerin hepsi, baştan sona uydurmadır” değerlendirmesini aktarmıştır.¹⁵² Bu hadise kitabında yer verse de kendisinin birkaç tane çocuğunun olması, Muâfâ b. İmrân’ın çelişkiye düştüğünü veya bu rivayeti esas almadığını göstermektedir.

Muâfâ b. İmrân hakkında çeşitli çalışmalar yapan Âmir Hasan Sabrî, Muâfâ’nın toplamda 160 civarında hocasını tespit etmiş ve bunları kısaca

¹⁴⁶ Muâfâ b. İmrân, *ez-Zühed*, 1999, 187 (No. 18).

¹⁴⁷ Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, 3/174.

¹⁴⁸ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 3/352; Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî İbn Hibbân, *es-Sikât* (Haydarâbâd: Dâiratü’l-Me’ârifî’l-Osmaniyye, 1973), 4/123.

¹⁴⁹ Muâfâ b. İmrân, *ez-Zühed*, 1999, 187 (Dipnot no. 4).

¹⁵⁰ Bk. Nureddin Ali b. Muhammed İbn Arrâk, *Tenzîhu’s-şerîati’l-merfûa ani’l-ahbâri’s-şenîati’l-mevzûa*, thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf, Abdullah Muhammed Sıddîk el-Ğumârî (Beyrut: Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1399), 2/211.

¹⁵¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek ’ale’s-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1990), 3/386 (No. 5465); Cemaleddin Abdurrahmân b. Ali İbnü’l-Cevzî, *el-Mevzûât*, thk. Abdurrahmân Muhammed Osman (Medine: Mektebetü’s-Selefiyye, 1966), 2/279.

¹⁵² İbnü’l-Cevzî, *el-Mevzûât*, thk. Nureddin Boyacılar, 3/82-83.

tanıtmıştır. Bunlardan 105'inin *Kitâbü'z-zühd*'de rivayeti mevcuttur.¹⁵³ Sözü edilen hocalar arasında 16'sının metrûkü'l-hadis olduğu, bunlardan da 8'inin *Kitâbü'z-zühd*'de rivayetlerinin bulunduğu belirlenmiştir. *Kitâbü'z-zühd*'de yer alan metrûkü'l-hadis râviler Hasan b. Dînar b. Vâsıl,¹⁵⁴ Hârice b. Mus'ab ed-Duba'î,¹⁵⁵ İbrâhim b. Yezîd el-Hûzî,¹⁵⁶ Hâbîb b. Hassân el-Kâhilî,¹⁵⁷ Rebî' b. Bedr b. Amr et-Temîmî,¹⁵⁸ Salt b. Dînâr el-Ezdî,¹⁵⁹ Talha b. Amr b. Osman el-Hadramî el-Mekkî,¹⁶⁰ Abdüla'lâ b. Ebû'l-Müsâvir el-Kûfî,¹⁶¹ Abdülvehhâb b. Mücâhid b. Cebr¹⁶² şeklinde sıralanabilir.

Mu'âfâ b. İmrân'ın bazı münker râvilerden aldığı rivayetlere kitabında yer vermesi olumsuz bir durumdur. Bununla birlikte ilgili râvilerden alınan rivayet sayıları oldukça az olup bazılarının muhtevasını destekleyen rivayetler mevcuttur.

1.2.3. Vekî' b. Cerrâh (ö. 197/812) ve *Kitâbü'z-zühd*'ü

1.2.3.1. Hayatı

Tam adı Ebû Süfyân Vekî' b. el-Cerrâh b. Melîh b. Adî er-Ruâsî el-Kûfî'dir.¹⁶³ H. 128 veya 129 yılında doğmuştur (M. 745/746). Muasırı olan Fazl b.

¹⁵³ Mu'âfâ b. İmrân, *ez-Zühd*, 1999, 151.

¹⁵⁴ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehbî, *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1963), 1/488-489. Hasan b. Dînâr'ın *Kitabü'z-zühd*'de 4 rivayeti bulunmakta olup hepsini hocası Hasan-ı Basrî'den almıştır. İlgili rivayetlerin *Kitabü'z-zühd*'deki numaraları 165, 185, 250 ve 254'tür.

¹⁵⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/76-78. ed-Dubaî'nin *Kitabü'z-zühd*'deki tek rivayeti 119 numaralı rivayettir.

¹⁵⁶ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/180. el-Hûzî'nin *Kitabü'z-zühd*'deki tek rivayeti 97 numaralı rivayettir.

¹⁵⁷ Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, thk. Dâiratü'l-Me'ârifî'n-Nizâmiyye (Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1971), 2/544-545. el-Kâhilî'nin *Kitabü'z-zühd*'deki tek rivayeti 209 numaralı rivayettir.

¹⁵⁸ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/239-240. et-Temîmî'nin *Kitabü'z-zühd*'deki tek rivayeti 27 numaralı rivayettir.

¹⁵⁹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 4/434. el-Ezdî'nin *Kitabü'z-zühd*'deki rivayetleri 180, 194 numaralı rivayetlerdir.

¹⁶⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 5/24. el-Hadramî'nin, *Kitabü'z-zühd*'deki iki rivayeti olup, 133, 145 numaralı rivayettir.

¹⁶¹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 6/98. el-Kûfî'nin *Kitabü'z-zühd*'de tek rivayeti olup 155 numaralı rivayettir.

¹⁶² İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 5/453. Abdülvehhâb'ın *Kitabü'z-zühd*'de tek rivayeti olup 88 numaralı rivayettir.

¹⁶³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 6/365; Buhârî, *et-Târihu'l-kebîr*, 8/179; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/37-39; Kelâbâzî, *Ricâlü Sahîhi'l-Buhârî*, 2/767-768; Ebû Nuaym, *Hilye*, 8/368-380;

Dükeyn'in (ö. 219/834) Vekî' b. Cerrâh'ın kendisinden bir yıl önce doğduğunu söylemesi dikkate alındığında 129 senesi daha doğru görünmektedir. Zira Fazl b. Dükeyn'in (ö. 219/834) 130 yılında doğduğu bilgisinde ihtilaf bulunmamaktadır.¹⁶⁴

Vekî' b. Cerrâh varlıklı bir ailede büyümüştür. Babası Cerrâh b. Melîh, beytü'l-mâl memuru olup aynı zamanda hadis rivayetiyle de meşgul olmuştur. Ziyâd b. Alâka, Simâk b. Harb ve Mansur b. Mu'temir gibi muhaddislerden hadis almıştır. Kendisinden hadis alanlar arasında oğlu Vekî' b. Cerrâh, Abdurrahman b. Mehdî, Müsedded b. Müserhed gibi muhaddisler yer almaktadır. Yahyâ b. Ma'în onun hakkında bir rivayete göre "leyse bihî be's", diğer bir rivayete göre ise "sika" demiştir. Ebû Dâvud da bu kanaattedir. Nesâî ise "leyse bihî be's" demiştir. İbn Adî onun sadûk olduğunu, hadisleri arasında münker olanına rastlamadığını belirtmiştir.¹⁶⁵

Vekî' b. Cerrâh, takriben 15 yaşında hocası Süleyman b. Mihrân el-A'meş'ten (ö. 148/765) hadis dinlemeye başlamıştır. Mekke, Medine, Bağdat, Şam, Musul, Abadan, Tarsus gibi ilim merkezlerinin pek çoğunu dolaşmıştır.¹⁶⁶ İsmail b. Ebû Hâlid, Hişâm b. Urve (ö. 146/763), Abdullah b. Avn (ö. 151/768) da kendisinin hadis hocaları arasındadır. Ondan hadis dinleyenler arasında Humeydî (ö. 219/834), Müsedded b. Müserhed el-Basrî (ö. 228/843), İbn Ebû Şeybe (ö. 235/849), İshak b. Râhûye el-Mervezî (ö. 238/853), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) gibi bir kısmı aynı zamanda zühd müellifi olan meşhur hadis hafızları da bulunmaktadır.¹⁶⁷ Ondan hadis alanlar arasında oğulları Süfyân,¹⁶⁸ Melîh, İbrâhim ve Übeyd de bulunmaktadır.¹⁶⁹

Vekî' b. Cerrâh, H. 196 (M. 811) yılında hacca gitmiştir. Hayatının son günlerini bazı sıkıntılarla geçiren Vekî', Mekke'den ayrılmak zorunda kalmış; dönüş

Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdâd*, 8/471-486; İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 63/58-109; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 30/462-486; Zehebî, *es-Siyer*, 9/140-168; *Tezkiratü'l-huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1998), 1/223-225; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, 1/97; Mehmet Emin Özafşar, "Vekî' b. Cerrâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/43/8-9.

¹⁶⁴ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 63/66.

¹⁶⁵ Zehebî, *es-Siyer*, 9/168-169.

¹⁶⁶ Özafşar, "Vekî' b. Cerrâh", 43/8.

¹⁶⁷ Zehebî, *es-Siyer*, 9/141-142.

¹⁶⁸ Bk. Zehebî, *es-Siyer*, 12/152; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 11/200.

¹⁶⁹ Özafşar, "Vekî' b. Cerrâh", 43/9.

yolculuğu sırasında 197 yılının Muharrem ayında 68 yaşında iken Kûfe ile Mekke arasındaki Feyd'de vefat etmiştir.¹⁷⁰

Zühd literatürü açısından Vekî' b. Cerrâh da tıpkı Mu'âfâ b. İmrân ve İbnü'l-Mübârek gibi zühdü ile maruf Süfyân-ı Sevri'nin önde gelen talebelerindendir. Süfyan es-Sevrî, Vekî' b. Cerrâh'ın en çok hadis aldığı hocalarının başında gelmektedir. Kendisine “râviyetü's-Süfyân” lakabı verilmesi ve hocasının vefatından sonra onun makamına uygun görülmesi, ilmî bakımdan aralarındaki yakınlığı özetlemeye kâfidir.¹⁷¹

Vekî' b. Cerrâh, zühd edebiyatının daha sonraları kaleme alınan eserlerine kaynaklık etmiştir. Bilgisayar yardımıyla yapılan taramada İbn Ebû Şeybe'nin *Musannef*'inin “Zühd” bölümünde 170,¹⁷² İbn Hanbel'in *Kitâbü'z-zühd*'ünde 166,¹⁷³ Hennâd b. Serî'nin (ö. 243/857) *Kitâbü'z-zühd*'ünde 290¹⁷⁴ rivayetin Vekî' kanalıyla alındığı belirlenmiştir.

Eseri günümüze ulaşmayan zühd müelliflerinden, önce hadis ilmiyle uğraşıp sonraları tasavvufa yönelen, aynı zamanda Vekî'den hadis de dinleyen İbn Ebi'l-Havârî hocasının ricâl ve ilel hakkındaki sözlerini aktarmıştır.¹⁷⁵

Vekî'in hiç kimse hakkında kötü konuşmadığı, bulunduğu meclislerde yönünü kibleye dönerek oturduğu, hiç yemin etmediği aktarılmıştır. Gününü belli bölümlere ayıran Vekî', gününün bir kısmında çobanların yanına gidip onlara ders vermiş, bir kısmında ise mescitte Kur'ân-ı Kerîm'i tefsir etmiştir.

Bir hadis râvisi olarak Vekî' b. Cerrâh hakkında öncelikle –muhtemelen Kûfeli olmasının da etkisiyle- hafif derecede teşeyyu' sahibi bir kimse olduğu; ancak bu temayülün Hz. Ali'yi Hz. Osman'a öncelemekten ibaret olduğu söylenebilir. Kezâ

¹⁷⁰ Özafşar, “Vekî' b. Cerrâh”, 43/9.

¹⁷¹ Zehebî, *es-Siyer*, 9/142.

¹⁷² İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, No: 35405, 35414, 35428, 35433, 35444, 35448, 35458, 35460, 35493, 35495, 35497 v.d.

¹⁷³ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, No: 9, 13, 21, 25, 32, 35, 36, 46, 55, 56, 88, 91, 92, 99, v.d.

¹⁷⁴ Hennâd, *ez-Zühd*, No: 3, 17, 19, 21, 22, 29, 30, 31, 35, 36, 37, 38, 39, 41, 48, 49, 50, v.d.

¹⁷⁵ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 63/59.

Zehebî, Vekî'in nebiz içmesini ve sürekli Dâvûd orucu tutmasını sünnete uygun bulmamıştır.¹⁷⁶

Önde gelen hadis münekkidlerinden biri olan Yahyâ b. Maîn, Vekî' b. Cerrâh'ı kendi zamanının Evzâî'sine benzetmiştir. Vekî'den hıfzı daha güçlü ve bilgisi daha çok herhangi bir muhaddis görmediğini belirten Ahmed b. Hanbel, kendisine sorulan bir soru üzerine Vekî'î, Yahyâ b. Saîd'e tercih etmiştir.¹⁷⁷

Kaynaklarda Vekî' b. Cerrâh'a *Cüz' fi'l-hadis, el-Musannef, Kitâbü's-sünen, Kitâbü't-tefsir, Fedâilü's-sahâbe, el-Ma'rife ve't-târih, Kitâbü'l-hibe* adlı eserler izafe edilmektedir.¹⁷⁸ Abdurrahman Abdülcebbâr el-Ferivâî, günümüze ulaşan *Cüz' fi'l-hadis* ile aşağıda tanıtılacak olan *Kitâbü'z-zühd'ü*¹⁷⁹ tahkikli bir şekilde neşretmiştir.

1.2.3.2. Kitâbü'z-zühd'ü

Vekî' b. Cerrâh'ın, literatürün önemli eserlerinden biri olan *Kitâbü'z-zühd'ü* 72 bâb 539 rivayetten oluşmaktadır. 539 rivayetin 200'ünün merfu, 193'ünün mevkuf, 132'sinin maktu; ayrıca 14'ünün İsrailiyyat kaynaklı olduğu belirlenmiştir.¹⁸⁰

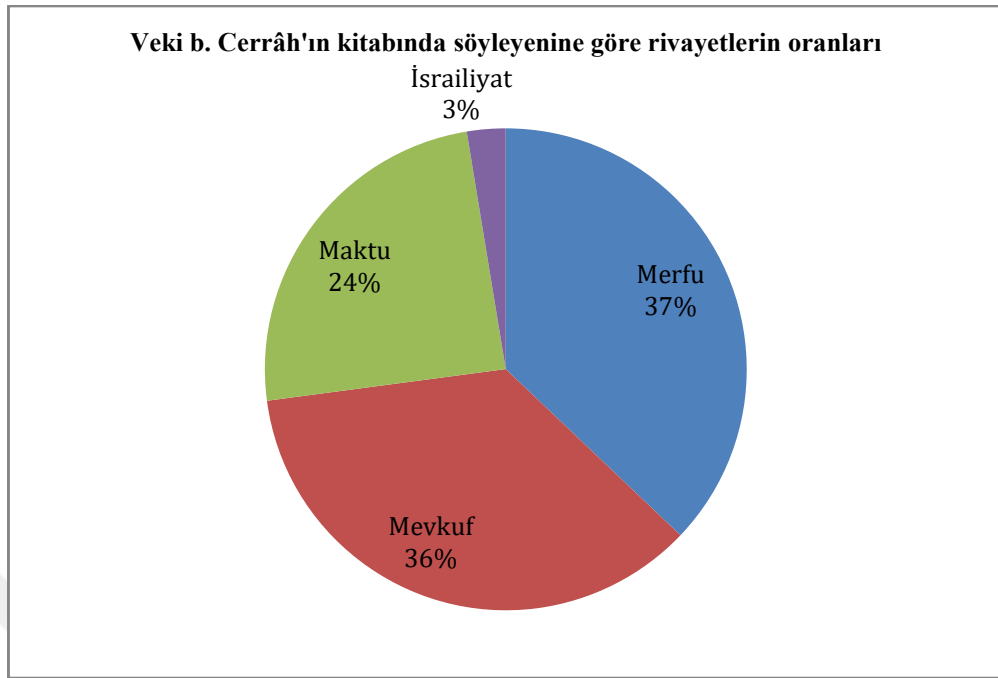
¹⁷⁶ Zehebî, *es-Siyer*, 9/143.

¹⁷⁷ Zehebî, *es-Siyer*, 9/144.

¹⁷⁸ Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. İbrahim Ramazan (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997), 53, 278; Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib İbn Atiyye, *Fihristü İbn Atiyye*, thk. Muhammed Ebu'l-Ecfân, Muhammed ez-Zâhî (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1983), 87; Ebû Bekr Muhammed b. Hayr el-İşbîlî İbn Hayr, *Fehresetü İbn Hayr el-İşbîlî*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf-Mahmûd Beşşâr Avvâd (Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2009), 166, 338; İbn Hacer, *el-Mu'cemu'l-müfrehes*, 50, 89, 113; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâü'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 2/500; Özafşar, "Vekî' b. Cerrâh", 43/9; Tuğlu Nuri, Yıldırım Ahmet, "Vekî' b. Cerrâh ve Kitabu'z-Zuhd Adlı Eseri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (Şubat 2010), 132.

¹⁷⁹ el-Ferivâî, *Kitâbü'z-zühd'ü* tahkik ederek bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır. Daha sonra bu çalışma, 1984 ve 1994 yıllarında iki kez basılmıştır.

¹⁸⁰ Bk. Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/161 (Mukaddime kısmından).

***Kitâbü 'z-zühd* Rivayetlerinin Kaynağına Göre Dağılımları**

Kitâbü 'z-zühd'deki hadislerin tahririni yapan el-Ferîvâî, sözü edilen 539 rivayetin 239'unun sahih, 100'ünün hasen, 188'inin ise zayıf olduğu sonucuna ulaşmıştır.¹⁸¹ Bilhassa 200 merfu rivayeti daha yakından incelediğimizde 105'inin sahih, 35'inin hasen, 60'ının zayıf hükmünü aldığını; belirlenen 60 zayıf rivayette irsal ve senedde zayıf râvi bulundurma gibi kusurlar ön plana çıkmaktadır.¹⁸² Benzer şekilde, el-Ferivâî'nin zayıf hükmü verdiği 73 mevkuf rivayetin¹⁸³ tahrirleri incelendiği takdirde¹⁸⁴ inkıta ve zayıf râvî bulundurma şeklinde iki maddenin ağırlık kazandığı görülmüştür.

Vekî' b. Cerrâh'ın Ebû Ca'fer Abdullah b. Misver el-Medâinî, Talha b. Amr el-Hadramî el-Mekkî,¹⁸⁵ Ali b. Yezîd el-Elhânî,¹⁸⁶ Ebû İsmail İbrahim b. Yezîd el-Mekkî,¹⁸⁷ Ebû'l-Haccâc Hârice b. Mus'ab es-Serahsî,¹⁸⁸ Ali b. Zeyd b. Cüd'ân,¹⁸⁹

¹⁸¹ Bk. Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/161 (Mukaddime kısmından).

¹⁸² Örnekler için bk. 189, 204, 237, 310, 322 numaralı rivayetler.

¹⁸³ Esasen el-Ferivâî, 81 mevkuf rivayetin zayıf olduğu kanaatine ulaşmıştır. Ancak zayıf rivayetler arasında gösterilen bazı hadislerin tahririnde isnadın sahih veya ricâlin sika olduğu kaydedilmesinden dolayı araştırmamızda 73 sayısı esas alınmıştır.

¹⁸⁴ Bk. Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/162 (Dipnot numarası 2).

¹⁸⁵ Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/388 (No. 113); Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/340.

¹⁸⁶ Bk. Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/360 (No. 133).

¹⁸⁷ Bk. Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/368 (No. 139); Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/75.

Ebû Bekir el-Huzelî, Ebân b. Ebû ‘Ayyâş gibi metrûk veya hakkında ihtilaf edilen râvilerden hadis aldığı belirlenmiştir.

Kitâbü’z-zühd’ün telif yöntemine ilişkin içerdiği bâbların sıralanışında belli bir usulün takip edilmediğini söylememiz gerekir. Aynı şekilde bâb içi merfu veya sahih rivayeti incelemek gibi bir ölçüden söz etmek mümkün görünmemektedir. Daha müşahhas hale getirmek gerekirse; kitap, tâbiûn âlimi Muhammed b. Ka‘b el-Kurâzî’nin (ö. 108/726?) sözüyle; ikinci, üçüncü, dördüncü babları merfu hadislerle; “el-Bükâ” şeklinde açılan beşinci bâb ise Hasan-ı Basrî’nin Necm sûresinin 59-60. ayetinin tefsiri sadedindeki sözüyle başlamaktadır.¹⁹⁰

Kitâbü’z-zühd’ün başında herhangi bir bâb başlığı açılmaksızın kaydedilen ilk altı rivayet, kitabın mukaddimesi sayılabilecek mahiyettedir. İlk rivayet, yukarıda değinilen el-Kurazî’nin şu sözüdür: “Allah bir kulun hayrını murad ederse onu dünyadan sakınan (zehhedehûfi’d-dünyâ), dinde ince anlayış sahibi kılar, ona ayıplarını gösterir. Kime bunlar verilmişse dünya ve ahiretin hayırları verilmiştir.”¹⁹¹ Devamında ise Hz. Ömer’in Ebû Mûsâ el-Eş‘arî’ye (r.a) gönderdiği mektupta geçen aşağıdaki cümleleri takti‘ yoluyla eserine almıştır: “Sen ahiret ameline dünya hayatında zühd üzere olmaktan daha üstünüyle ulaşamazsın”, “Fıkıh, yaşça büyük olmaktan ileri gelmez. O, Allah’ın vergisidir, rızkıdır”, “Ahlakın kötü ve alçak olanından sakın”.¹⁹²

Vekî’ b. Cerrâh’ın rivayet tercihlerinde görüleceği üzere zühdün, kişinin ahiretini kurtaracak diğer amellere yardım edeceği, hatta bu bağlamda en destekleyici unsur olacağı vurgulanmıştır. Dikkat çeken diğer bir husus ise, el-Kurazî ile Hz. Ömer’in sözlerinde zühdün faziletine ilaveten dinde ince kavrayışlı olmaya (tefakkuh) yönelik teşviktir. Tefakkuhu kısaca kişinin faydasına ve zararına olan hususları bilme çabası şeklinde tanımladığımız takdirde zühdün, belirtilen bilinçlilik halinin uygulama sahasını oluşturduğu söylenebilir. Ayrıca Hz. Ömer’in kötü

¹⁸⁸ Müellif bu hadisi mutabaât için zikretmiştir. Aynı yerde sahih tariki mevcuttur. Bk. Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/624 (No. 347); Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 1/625.

¹⁸⁹ Bk. Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/568 (No: 297).

¹⁹⁰ Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/230, 237, 242, 248.

¹⁹¹ Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/218.

¹⁹² Bk. Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/220-221.

ahlaktan sakınmayı tavsiye eden sözüne kitabın evvelinde yer verilmesi- bir önceki başlıkta ele alınan Muâfâ b. İmrân'ın *Kitâbü 'z-zühd*'ünün aksine- Vekî'in kitabında ahlak konusunun daha merkezi bir yer tuttuğunu söyleme imkanı vermektedir. Yine bâbsız rivayetlerin sonuncusu olan Süfyân-ı Sevrî'nin "*Zühd, sert şeyleri yemek, kaba kıyafetler giymek değildir; emeli kısa tutmaktır*"¹⁹³ sözü, Vekî'in muasırlarına yönelik bir uyarısı şeklinde okunabilir.

Kitâbü 'z-zühd'ün ilk bâbını "Mev'izatü'n-Nebî fi'z-zühd" şeklinde açan Vekî', tıpkı İbnü'l-Mübârek gibi "*İki nimet vardır ki insanların çoğu bunlar konusunda aldanmıştır*" ile "*Beş şey gelmeden beş şeyin kıymetini bilin...*" hadislerine yer vermiştir.¹⁹⁴

Vekî'in *Kitâbü 'z-zühd*'ündeki bâb akışını yer yer bölen tedahüllere rastlanmaktadır. Örneğin diğer zühd kitaplarında göremediğimiz "el-Hadîs 'an benî İsrâîl" ifadeleriyle açılan ve konuyla uyumlu tek rivayete yer verilen başlık, ölümle ilgili bâbların arasına girmiştir.¹⁹⁵

Kitâbü 'z-zühd'ün; mal ve dünya, zühdün temel kavramları, amel gibi literatürün başlıca konularına art arda yer verdiği görülmektedir. İbnü'l-Mübârek'in kitabında olduğu gibi kimi zaman aynı konuda birkaç bâb başlığı açılabilir. Bu duruma, 18 numaralı "Zikru'l-Fakr" bâbı ile 19 numaralı "Menziletü'l-Fakr" bâbı örnek verilebilir.¹⁹⁶ Yine 22. bâbtan itibaren sıralanan "Men kerihe'l-mâl ve'l-veled", "Zikru'l-ğınâ", "el-Hırs ale'l-mâl" bâbları zikredilebilir.¹⁹⁷ Hz. Ömer'in mukaddime rivayetlerindeki "*Ahlâkın kötü ve alçak olanından sakının*" sözü ile beliren ahlak vurgusu, kitabın sonunda ahlak-ı zemîme ve ahlâk-ı hamîdeye dair dağınık olarak açılan bâblarda tekrar yoğunluk kazanmıştır.¹⁹⁸

¹⁹³ Bk. Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/223 (No. 6); İbn Ebi'd-Dünyâ, *Zemmü'd-dünyâ*, 63 (No. 109); Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 194 (No. 466).

¹⁹⁴ Bk. Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/223-226.

¹⁹⁵ Bk. Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/269-282.

¹⁹⁶ Art arda gelen "Zikru'l-Fakr" ve "Menziletü'l-Fakr" bâbları için sırasıyla bk. Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/356, 383. Benzer şekilde art arda gelen "Men Kerihe'l-Mâl ve'l-Veled", "Zikru'l-Ğınâ", "el-Hırs ale'l-Mâl" bâbları için sırasıyla bk. 1/415, 425, 430.

¹⁹⁷ Bk. Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/415, 425, 430.

¹⁹⁸ Bk. Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 3/695-825.

Sahabe neslinden itibaren tıpkı Hz. Ömer'in (r.a), Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye yazdığı gibi ilim ehlinin birbirlerine iyiliği emretmek, kötülükten alıkoymak maksadıyla nasihat içerikli mektuplaşmalar yaptığı bilinmektedir. Bu tür mektuplar, zühd edebiyatının bazı eserlerinde kaydedilmiştir. Sözü edilen durumu anlatmak için, Vekî' b.Cerrâh'ın açtığı "Kitâbü ehli'l-hayr ba'zuhum ilâ ba'z" bâbına değinmek yeterlidir.¹⁹⁹

Mu'âfâ b. İmrân'ın *Kitâbü'z-zühd*'ünde ahiret âlemine ilişkin başlık açılmaması durumunun bir benzeri kısmen Vekî'in kitabı için de geçerlidir. Cennet ve cehenneme dair başlık açılmamakla birlikte "el-Mevt ve Sıfatuhü" biçiminde açılan bâbda büyük çoğunluğu ölüm ve ahiret ahvaliyle ilgili ayetlerin tefsiri sadedinde 25 rivayete yer verilmiştir.²⁰⁰

Vekî' b. Cerrâh'ın *Kitâbü'z-zühd*'de yanlış veya eksik anlaşılabilecek bazı konularda meselenin kapalı kalmaması için tamamlayıcı mahiyette bir hadisi ilgili bâba yerleştirdiği görülmektedir. Örneğin "Bâbü'l-fakr"da -diğer zühd kitaplarında da yer alan- "fakir müminin zenginden önce cennete gireceği"; "Allah katında fakir, yoksul ancak ihlaslı bir müminin, böyle olmayan zengin ve itibarlı kimseden kat kat üstün olacağı"; "mahşerde zenginlerin ve idarecilerin zorlu bir sorguya çekileceğine şeklindeki rivayetlerin"²⁰¹ akabinde "Sizden birinizin urganını alıp dağa giderek bir yük odunu sırtında taşıyarak onu satması ve kazandığı parayla ihtiyaçlarını gidermesi kendisi için insanlardan (birşeyler) istemesine göre daha hayırlıdır" hadisine yer vermiştir.²⁰² Vekî' b. Cerrâh, bu hadisle kendi dönemindeki bazı zahidler başta olmak üzere bütün Müslümanların fakirliğin fazileti hakkındaki hadisleri yanlış anlamamalarını; maîşetlerini temin ederek başkalarına yük olmamaları gerektiğini tavsiye ettiği söylenebilir.

Mu'âfâ b. İmrân'a benzer şekilde "Malı ve evladı kerih gören kimseler" bâbı açan Vekî', selefinin aksine konuya dair aktardığı anlam ve sıhhat bakımından

¹⁹⁹ Bk. Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 3/844-848.

²⁰⁰ Bk. Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/269-289.

²⁰¹ Bk. Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/375-380.

²⁰² Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/372 (No. 141). Ayrıca bk. Ebû Abdillâh eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'z-zühd* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999), 150 (No. 1019); Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebû'd-Dünyâ, *İslâhü'l-mâl*, thk. M. Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1993), 95 (No. 315).

problemli rivayetlere yer vermemiştir. Dünyalık mal edinmeye ve nesil sahibi olmaya mesafeli duran kimseler hakkında açılan bir bâbın, “*Onlar cennetin reyhanlarındandır*” hadisi ile bitirilmesi dikkat çekicidir.²⁰³ Vefat tarihleri arasında 12 yıl fark bulunan Musullu Mu‘âfâ ile Kûfeli Vekî‘in mal ve evlat edinmeye dair bu yaklaşım farklılıkları, zikredilmeye değer bulunmuştur.

Vekî‘ b. Cerrâh‘ın, tarama havuzumuza giren diğer zühd kitaplarında geçtiği belirlenemeyen “el-Eserü‘l-Hasen” başlığına da değinilmesi yerinde olacaktır. Vekî‘ bu başlıkta “*Allah verdiği nimetin belirtisini (eser) kulunun üzerinde görmekten hoşlanır. Bedbaht ve asık suratlı olmasından ise hoşlanmaz*” hadisinin üç ayrı tarikine yer vermiş,²⁰⁴ ilgili bâbı, Hz. Ömer‘in “*Ben, ibadet ehli genci, temiz elbiseli görmekten çok hoşlanırım*”²⁰⁵ sözüyle sonlandırmıştır.²⁰⁶ Süfyân-ı Sevrî‘nin mukaddime rivayetleri arasındaki zühdün katı yemek ve sert kıyafetler giymekten ibaret olmadığı sözü hatırlandığı takdirde Vekî‘ b. Cerrâh, bazı zahid ve abidlerin giyim ve kuşamlarında sünnete muhalif davrandıklarını görmüş olmalı ki kitabına böyle bir başlık açmıştır.

Vekî‘ b. Cerrâh‘ın kitabının, içerdiği bazı bâblar yönüyle zühd edebiyatının yakın türlerden biri olan ve daha çok haramlar ile helallerin ayrıştırılmasına eğilerek, o devrin şüpheli uygulamalarına dikkat çeken vera‘ literatürü ile irtibatı kurulabilir. Örneğin Vekî‘in, haramlara bakma konusunda açtığı “en-Nazra” bâbı,²⁰⁷ benzer bir ifadeyle Dârimî ve Tirmizî‘nin *Sünen*‘lerinde sırasıyla “Nazratü‘l-Fücâe”²⁰⁸ ve “Mâ Câe fi Nazrati‘l-Fücâe”²⁰⁹ bâblarında tahrîç edilmişken aynı konu başlığı İbn Ebü‘d-

²⁰³ Vekî‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/422 (No. 179). Muhakkik, hadisin senesinde yer alan İbn Ebû Lebîbe‘den dolayı isnadın zayıf olduğunu belirtmiştir.

²⁰⁴ Vekî‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/442-448. Rivayetlerden biri “yukâlu” temrîz sigasıyla sahabi Avf b. Mâlik‘ten merfu; diğeri ise müphem bir ravinin mürseli olarak gelmiştir. Muhakkik, hadisin tahrîcini yaparak tariklerinin sahih olduğu kanaatine varmıştır.

²⁰⁵ Abdurrahman el-Ferivâî, seneddeki Avf b. Mâlik el-Hadramî‘nin (ö. 152) metruk biri olması dolayısıyla rivayetin çok zayıf olduğunu belirtmiştir. Bk. Vekî‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/448 (Dipnot no: 1); Zehebî, *Mîzânü‘l-i‘tidâl*, 2/340.

²⁰⁶ Bk. Vekî‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/448 (No: 195).

²⁰⁷ Vekî‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 3/793-800. “en-Nazar” bâbı ayrıca zühd literatürünün ileride tanıtacağımız bir eserinde daha geçmektedir. Bk. Ebü‘s-Serî el-Küfî Hennâd b. Serî, *Kitâbü‘z-zühd*, thk. Abdurrahmân b. Abdülcebbâr el-Ferivâî (Kuveyt: Dâru‘l-Hulefâ li‘l-Kitâbi‘l-İslâmî, 1985), 2/649.

²⁰⁸ Dârimî, “İsti‘zân”, 15 (Nazratü‘l-Fücâe Bâbı)

²⁰⁹ Tirmizî, “Edeb”, 28 (Nazratü‘l-Fücâe Bâbı)

Dünyâ ve Ebû Bekir el-Mervezî'nin *el-Vera'* türü kitaplarında ele alınmıştır.²¹⁰ Yine haram ve helale bakma konusunda “*Bakışını devam ettirme! İlki senindir ancak ikinci bakışa hakkın yok!*”²¹¹ rivayetinin, tarama havuzumuza giren sünen kitaplarında benzer ifadelerle tahriç edildiği görülmektedir.²¹²

Vekî'in *Kitâbü'z-zühd*'üne hocaları yönüyle bakıldığında Süfyân es-Sevrî'nin yine açık ara önde olduğu görülmektedir. Vekî'in 107 hocasından aldığı toplam 539 rivayetin % 28'i Süfyân es-Sevrî'ye aittir.²¹³

1.2.4. Esed b. Mûsâ (ö. 212/827) ve *Kitâbü'z-zühd*'ü

1.2.4.1. Hayatı

Tam adı Esedü's-Sünne Ebû Saîd Esed b. Mûsâ b. İbrahim b. el-Halîfe Velîd b. Abdülmelik b. Mervân el-Kureşî el-Emevî'dir.²¹⁴ 132/750 yılında Mısır'da doğmuştur. Basra'da doğduğu da kaydedilmektedir. İsim benzerliği bulunan bir râvi daha vardır.²¹⁵ Dedesi İbrahim, iki ay kadar Emevî halifeliği yapmıştır. Kaynaklarda Esed b. Mûsâ'nın hayatıyla ilgili bilgiler oldukça azdır.

Esed b. Mûsâ; Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776), Hammâd b. Seleme el-Basrî (ö. 164/780), İbn Lehîa el-Mısrî (ö. 174/790), Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/797), Yahyâ b. Zekerıyya el-Kûfî (ö. 182/798) ve Vekî' b. Cerrâh (ö. 197/812) gibi önde

²¹⁰ Bk. Ebû Bekir el-Merrûzî Ahmed b. Muhammed, *Kitabü'l-vera'*, thk. Semîr b. Emîn ez-Züheyrî (Riyad: Dâru's-Sumey'î, 1997), 119 (No. 366-370) “Nazaru'l-fec'eti ve mâ yûkrahû mine'n-nazar”; Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebû'd-Dünyâ, *Kitâbü'l-vera'*, thk. Ebû Abdullah Muhammed b. Hamd el-Hamûd (Kuveyt: Dâru's-Selefiyye, 1988), 65 (No. 70) (el-Vera' fi'n-nazar).

²¹¹ Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 3/796 (No. 486).

²¹² Dârimî, “Rikâk”, 3 (Hıfzu's-Sem'); Tirmizî, “Edeb”, 28 (No. 2777) “Bâbu mâ câe fi nazrati'l-fücâe”. Zühd müellifleri arasındaki Ebû Dâvûd ise ilgili rivayeti *Sünen*'de tahriç etmiştir. Bk. Ebû Dâvûd, “Nikâh”, 43 (No. 2151) “Mâ yû'neru bihi min ğazzi'l-basar”. Benzer bir şekilde İbn Ebû Şeybe aynı rivayeti kitabının zühd dışındaki başlıklarda tahriç etmiştir. Bk. İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 4/324 (No. 17503) (Nikâh Bölümünde “Mâ Kâlû fi'r-Racûl Temürri bihi'l-Mer'etü fe Yenzuru ileyhâ Men Kerihe Zâlik”; 12/64 (No. 32746) (Kitabü'l-Fezâil Bölümünde “Fezâilü Ali b. Ebî Tâlib”)

²¹³ Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/158-159 (Mukaddime kısmından).

²¹⁴ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *et-Târihu'l-kebir*, 2/49; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 2/ 338; el-Büstî, *es-Sikât*, 7/137; Zehebî, *es-Siyer*, 10/162-164; *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/207; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/512-514; Sezgin, *Târihu't-turâsi'l-arabî*, 1, 355; Bilal Saklan, “Esed b. Mûsâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/367-368.

²¹⁵ Nişaburlu bir fakîh olan Esed b. Musa, Ebû Mâ'ser el-Medenî ve Abdullah İbnü'l-Mübârek'ten hadis dinlemiştir. Nişaburlu Ebû Vâsıl Sa'îd b. Muhammed ile Hafs b. Abdullah, Esed'in talebeleri arasındadır. Bk. Ahmed b. Ali Hatîb Bağdadî, *el-Müttefik ve'l-müfterik*, thk. Muhammed Sadık Aydın el-Hâmîdî (Dâru'l-Kâdiri li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1997), 1, 501.

gelen muhaddislerden hadis almıştır. Yine kendisinin kaynakları arasında Horasan'ın meşhur zâhidlerinden Fudayl b. İyâz (ö. 187/803), Basra'nın meşhur zâhid ve vâizlerinden Sâlih b. Beşîr el-Mürri (ö. 176/792),²¹⁶ İbn Mes'ûd'un (r.a) torunun oğlu Abdurrahmân b. Abdullah el-Mes'ûdî (ö. 165/782), uzun yıllar Hasan-ı Basrî'ye mülâzemet eden Mübârek b. Füdâle (ö. 165/782)²¹⁷ gibi önceki zühd kitaplarında isimlerine sıkça rastlanan kişiler bulunmaktadır. Kendisinden hadis dinleyenler arasında ise Ahmed b. Sâlih el-Mısri, er-Rebi' b. Süleymân el-Murâdî, oğlu Saîd b. Esed b. Mûsâ, Muhammed b. Abdülazîz er-Remlî gibi isimler bulunmaktadır.²¹⁸

Esed b. Mûsâ, Hicrî 212 (M. 827) yılının Muharrem ayında Mısır'da vefat etmiştir. Buhârî, Esed b. Mûsâ hakkında meşhûr'l-hadis; İclî ise sika değerlendirmesi yapmıştır. Nesâî, Esed b. Musâ'nın *Sünen*'i için "Keşke yazmasaydı" temennisinde bulunmuştur. İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) Esed b. Musâ'yı münkerü'l-hadis²¹⁹ görmesine karşılık, Ebû Abdullah es-Sâlihî (ö. 744/1344) bu cerhi doğru bulmamıştır.²²⁰

Dârimî, Esed b. Mûsâ'nın toplam 6 rivayetine yer vermişken bunların 5'i "Mukaddime" başlığında yer almaktadır. Esed b. Mûsâ'nın adı *Sahîh-i Buhârî*'de 1 kez mütâbaât için zikredilmiştir.²²¹ *Sünen-i Ebî Dâvûd*'daki rivayet sayısı toplam 3'tür.²²²

Kaynaklarda Esed b. Mûsâ'ya *Kitâbü'z-zühd*'e ilaveten, *Kitâbü Fadli Ebî Bekir ve Ömer, el-Müsned* adlı kitaplar atfedilmektedir. Ayrıca Mâliki fakihi Esed b. Furât'a (ö. 213/828) bid'atlardan sakınmaya ve sünnete uymaya dair yazdığı bir

²¹⁶ Zehebî, *es-Siyer*, 7/46.

²¹⁷ Zehebî, *es-Siyer*, 7/281-285.

²¹⁸ Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, 2/513.

²¹⁹ "Cerhin, Zehebî'ye göre beşinci, Irâkî'ye göre dördüncü mertebesinde bulunan ravi hakkında kullanılan bir sığa. Böyle bir ravinin rivayet ettiği hadis, başka bir senedinin olup olmadığını araştırmak ve ona göre değerlendirmek üzere yani i'tibâr için alınır." Bk. Abdullah Aydınli, *Hadis ıstılahları sözlüğü*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009), 212-213.

²²⁰ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed Salihî, *Tabakâtü ulemâi'l-hadis*, thk. Ekrem el-Bûşî, İbrahim ez-Zeybek (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1996), 2, 24-45.

²²¹ Buhârî, "Edeb", 29, (No. 5670).

²²² Ebu Davud, "Cihâd", 37; "Harâc", 24; "Sünnet", 7

mektuptan bahsedilmektedir.²²³ Bunların yanı sıra Esed b. Mûsâ adı müsned türü kitap telif eden ilk muhaddisler arasında sayılmaktadır.²²⁴ Fuad Sezgin, Mısırlı tarihçi Ebü'l-Kâsım b. Abdülhakem'in (ö. 257/870) *Fütûhu Mısır* adlı eserinde Esed b. Mûsâ'dan yaptığı iktibasların çokluğundan yola çıkarak "Esedü's-Sünne" lakaplı müellifin bu alanda bir kitabının olduğu kanaatindedir.²²⁵ Sözü edilen çalışmalar arasında günümüze ulaşan tek eser olan *Kitâbü'z-zühd* hakkında aşağıda bilgi verilecektir.

1.2.4.2. *Kitâbü'z-zühd*'ü

Esed b. Musâ'nın *Kitâbü'z-zühd*'ünün İbn Hayr el-İşbîlî'ye (ö. 575/1179) uzanan senedinde yazma nüshanın adı *Kitâbü'z-zühd ve'l-ibâde ve'l-vera'* olarak kaydedilmiştir.²²⁶ İbn Hayr bu çalışmaya "ibadet bölümleri" ve "ibadet bölümleri hariç diğer kısımlar" kayıtlarıyla iki farklı senedle ulaşmıştır. Mevcut baskılarında kitabın yalnızca cehennem, mizan, hesap, şefaât, kısas gibi ahiret ahvali hakkındaki konuları içermesinden ve İbn Hayr'dan gelen bilgilerden hareketle çalışmanın günümüze tamamen ulaşmadığı söylenebilir.

Esed b. Mûsâ'nın *Kitâbü'z-zühd*'ü ilk olarak Rudolf Leszynsky (ö. 1949) tarafından 1909 yılında Berlin nüshası esas alınarak neşredilmiştir. Raif Georges Khoury (ö. 2017), Zâhiriyye nüshasını da esas alarak 1976'da yeni bir neşir gerçekleştirmiştir.²²⁷ Kitabı tahkik ederek 3. baskıyı gerçekleştiren Ebû İshâk el-Huveynî, mezkur iki nüshayı esas almış, râvileri tanıtmış, rivayetlerin tahririni yaparak sıhhat durumunlarını belirtmiş ve neşrin sonuna bazı yararlı fihristler eklemiştir.²²⁸ Mevcut haliyle 13 bâb içeren *Kitâbü'z-zühd*, -yukarıda değinildiği gibi-

²²³ İbn Hayr, *el-Fehrese*, 182, 373; İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 89, 122; Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-Arabî*, 1/ 355.

²²⁴ Ebû Abdillâh eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût, Adil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1995), 1/52 (Mukaddime kısmından); Saklan, "Esed b. Mûsâ", 11/367.

²²⁵ Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-Arabî*, 1, 355; Saklan, "Esed b. Mûsâ", 11/368; Nadir Özkuyumcu, "İbn Abdülhakem, Ebü'l-Kâsım", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/278-279.

²²⁶ İbn Hayr, *el-Fehrese*, 334.

²²⁷ Saklan, "Esed b. Mûsâ", 11/368.

²²⁸ Ebû Saîd el-Ümevî Esed b. Mûsâ, *Kitâbü'z-zühd*, thk. Ebû İshâk el-Huveynî (Mektebetü't-Tev'iyetü'l-İsâmiyye, Mektebetü'l-Va'yi'l-İslâmî, 1993) Çalışmamızda bu baskı esas alınacaktır.

ahiret hayatının bilhassa cehennem azabına ve ehline müteallık bahisleri kapsamakta olup toplam rivayetlerin 1/3'ü sözü edilen konulardaki âyetlerin tefsiriyle ilgilidir.

Matbu nüsha üzerinden yapılan sayımda 32 merfu, 33 mevkuf, 21 maktu, 13 mürsel, temriz sîgasıyla aktarılmış 3 rivayet bulunduğu belirlenmiştir. İbn Abbâs 9, İbn Mes'ûd 8 mevkuf rivayetle ön plana çıkmaktadır. Diğer zühd kitaplarının aksine sahabe tabakasında Hz. Ömer yerine İbn Abbâs'ın ön plana çıkması, tefsir ile ilgili rivayetlerin yoğunluğuyla açıklanabilir. 6 rivayetle mürsel rivayetlerde ilk sırayı ise Hasan-ı Basrî almaktadır.

Tahkik bilgilerine bakılırsa *Kitâbü'z-zühd*'de 33 sahih, 47 zayıf, 11 çok zayıf rivayet bulunduğu görülmektedir. "Ricâlühû sikât" değerlendirmesi yapılan 7 rivayetin daha çok mevkuf veya maktu olduğu anlaşılmaktadır. 6 rivayet hakkında ise açıkça hüküm verilmemiştir.

Muhakkikin senedlere verdiği hükümlere göre sıhhat açısından hadislerin sayısına bakıldığında 33 sahih, 7 ricâli sika, 47 zayıf, 11 tane çok zayıf rivayet bulunduğu görülmektedir. Muhakkik, 6 hadis hakkında açıkça hüküm vermemiştir.²²⁹ 2 şedîdü'd-da'f ve 5 zayıf hadisin, sahih tariklerinin bulunduğu belirtilmiştir.²³⁰ Kaydedilen verilere göre kitaptaki rivayetlerin yarıdan fazlasının zayıf hükmü aldığı anlaşılmaktadır. Bir kısım zayıf rivayetlerin diğer kaynaklarda sahih tarikleri bulunabilse de bu durum eserin sıhhat açısından değerini düşürmektedir.

Esed b. Musâ'nın *Kitâbü'z-zühd*'deki metrûk râvilerini Ebû Hâtim 'Adî b. Fadl el-Basrî,²³¹ Ebû's-Semh Derrâc b. Sem'ân el-Kâs el-Mısrî,²³² Ebû Seleme Osman b. Miksem el-Burrî el-Basrî,²³³ Ebû Ubeyde Saîd b. Zerebî el-Basrî,²³⁴ Bekr

²²⁹ Sözü edilen rivayetlerin numaraları 19, 20, 32, 33, 38, 53'tür.

²³⁰ İlgili rivayetlerin numaraları 57, 65, 66, 85, 90, 97, 98'dir.

²³¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 7/46; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî, *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehû rivâye fî'l-Kütübi's-Sitte*, thk. Muhammed Avvâme (Dâru'l-Kible, 1992), 2/16; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 19/540-541; İbn Hacer, *Lisânü'l-mizân*, 7/303.

²³² İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 17/218-226; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 8/477-480. el-Mısrî'nin *Kitâbü'z-zühd*'deki rivayet numaraları 15, 22, 27, 30, 65, 81, 92 ve 99'dur.

²³³ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/58. Osman b. Miksem'in *Kitâbü'z-zühd*'de 18, 19, 38, 85 numaralı hadisleri vardır.

²³⁴ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2, 136. Said b. Zerebî'nin *Kitâbü'z-zühd*'de 1 hadisi vardır. Hadis numarası 51'dir.

b. Huneys el-Âbid el-Kûfî,²³⁵ Atâ b. Ebî Rabâh'ın öğrencisi Talha b. Amr el-Mekkî,²³⁶ Dırâr b. Amr el-Malatî,²³⁷ Ali b. Zeyd b. Cüd'ân²³⁸ şeklinde sıralayabiliriz.

Esed b. Mûsa'nın *Kitâbü'z-zühd*'üne kaynakları itibariyle bakılacak olursa; Ebû Abdurrahman Abdullah b. Lehîa el-Mısırî'nin (ö. 174/790) 14, Hammâd b. Seleme el-Basrî'nin (ö. 167/784) 12, zühdün tâbiûn neslindeki en önemli temsilcilerinden Hasan-ı Basrî'ye 13 sene mülâzemet eden Mübarek b. Füdâle el-Basrî'nin (ö. 166/782) 9, Mervân b. Muâviye'nin (ö. 193/808) 7, Ebû Muâviye Muhammed b. Hâzim ed-Darîr'in 4, *Kitâbü'z-zühd* müellifi Vekî' b. Cerrâh'ın 3 rivayetle ön plana çıktığı görülmektedir.

Esed b. Musâ'nın en çok hadis aldığı hocasının Mısır'da kadılık ve devlet memurluğu yapan, İbn Lehîa el-Mısırî (ö. 174/790) olması, kısmen bu bölgenin hicrî ilk iki asırda bir rivayet coğrafyası olarak kapalı havza özelliği taşımasıyla açıklanabilir.²³⁹ Diğer taraftan Esed b. Mûsâ'nın selefi olan daha önce zikrettiğimiz 3 zühd müellifleriyle ortak hocaları bulunmaktadır. Ancak Esed b. Musâ'nın hocalar listesinde Süfyân-ı Sevrî adı hiç geçmemektedir. Zaten rical kaynakları da Süfyân-ı Sevrî'yi Esed b. Musâ'nın hocaları arasında saymamaktadır.²⁴⁰ Yine Esed b. Musâ'nın, hocası Vekî'in 3 rivayetini yer vermişken diğer bir hocası İbnü'l-Mübârek'in hiçbir rivayetini kullanmaması dikkat çekicidir. Bu durum, *Kitâbü'z-zühd*'ün günümüze yalnızca ahiret konularını içeren bölümlerinin ulaşmasıyla bir dereceye kadar açıklanabilir.

Çalışma kapsamına aldığımız zühd literatürüne panoramik bir bakışla göz atıldığı takdirde Esed b. Musâ'nın selef zühd müellifleriyle olduğu gibi kendinden sonraki zühd yazarlarıyla da sıkı bir irtibat halinde olduğu söylenemez. İncelencek zühd kitaplarından İbn Ebü'd-Dünyâ'nın eserlerinde Esed b. Musâ adı sadece 12

²³⁵ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/ 344. Bekr b. Huneys'in *Kitâbü'z-zühd*'de 3 hadisi vardır. Hadis numaraları 24, 41, 70.

²³⁶ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/ 340. Rivayet numaraları 72 ve 90'dır.

²³⁷ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/ 328; İbn Hacer, *Lisânü'l-mîzân*, 4/ 340. Rivayet numarası 70'tir.

²³⁸ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/ 127.

²³⁹ Geniş bilgi için bk. Hüseyin Akgün, "Bölgelerarası Rivâyet Farklılıkları Açısından Mısır'daki Hadis Kültürünün Tahlili (Yezîd b. Ebî Habîb'in (ö. 128) Rivâyetleri Özelinde)", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (30 Kasım 2015), 25-26.

²⁴⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/512.

rivayette geçmektedir.²⁴¹ İbn Ebü'd-Dünyâ'nın zühde dair bütün eserleri düşünüldüğünde bu sayı oldukça azdır. Benzer şekilde, Beyhakî'nin *ez-Zühdü'l-kebîr*'inde Esed'in yalnızca 3 rivayeti bulunmaktadır.²⁴² Bu rivayetlerden biri Abdullah b. el-Mübârek → Esed b. Musâ kanalıyla gelmektedir ki; Esed'in günümüze ulaşmış haliyle *Kitâbü'z-zühd*'ünde hocası İbnü'l-Mübârek'ten hiç hadis almadığını hatırladığımız takdirde Beyhakî rivayeti daha önemli hale gelmektedir.

1.2.5. İbn Ebû Şeybe el-Kûfî (ö. 235/849) ve Kitâbü'z-zühd'ü

1.2.5.1. Hayatı

Kimlik bilgileri, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrahim el-Absî el-Kûfî'dir.²⁴³ H. 159 (M. 776) yılında Kûfe'de doğdu. Ailesi aslen Belhli'dir. İlim ehli bir aileye mensuptur. Kardeşi Osman ve Kâsım da tanınmış birer muhaddistir. İbn Ebû Şeybe, hadis tahsiline erken yaşta başlamıştır. Kûfe, Basra, Bağdat şehirleri ile Hicaz bölgesine seyahat etmiştir. Ahmed b. Hanbel, onu diğer kardeşi Osman'dan daha üstün bulmuştur. Oldukça güçlü bir hafızası olduğu belirtilmiştir.²⁴⁴

Abbâsî Halifesi Mütevekkil'in (232/847-246/861) Mutezile mezhebine karşı Ehl-i Sünnet'in savunulmasına dair başlattığı mücadelede İbn Ebî Şeybe de görev

²⁴¹ Örneğin bk. İbn Ebü'd-Dünyâ, *İslâhu'l-mâl*, 10, 107, 109; Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebü'd-Dünyâ, *er-Rikka ve'l-bükâ*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1998), 224, 244, 253; Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebü'd-Dünyâ, *er-Rızâ anillâhi bi kazâihî*, thk. Ziyâ Hasen es-Selefi (Bombay: ed-Dâru's-Selefiyye, 1410), 72, 110.

²⁴² Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, thk. Âmir Ahmed Haydar (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1996), 105, 279, 347.

²⁴³ Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *et-Târihu'l-evsat*, thk. Muhammed İbrâhim Zâayid (Halep: Dâru'l-Va'y, 1977), 2/365; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim, *el-Künâ ve'l-esmâ*, thk. Abdurrahîm Muhammed Ahmed el-Kaşkarî (Medine: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, 1984), 1/129; Kelâbâzî, *Ricâlû Sahîhi'l-Buhârî*, 1/427; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/358; Ebû Bekir Ahmed b. Ali İbn Mencûyeh, *Ricâlû Sahîhi Müslim*, thk. Abdullah el-Leysî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1407), 1/385; Hatîb el-Bağdadî, *Târihu Bağdâd*, 10/66-72; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 16/34-42; Zehebî, *es-Siyer*, 11/122-127; *Tezkiratü'l-huffâz*, 2/16-17; *el-Kâşif*, 1/592; Salahaddin Halil b. Aybek es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvut - Mustafa Türkî (Beyrut: Daru İhyâi't-Turâs, 2000), 17/237; Hayreddin Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâ'în, 2002), 4/118; Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-Arabî*, 1/108-109; Ali Yardım, "İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/442; Nihat Yatkın, *İbn Ebû Şeybe ve Musannef'i* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998).

²⁴⁴ Yardım, "İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir", 19/442.

almış, Bağdat'taki Rusâfe mescidinde binlerce kişinin bulunduğu meclislerde hadis rivayet etmiştir.²⁴⁵

İbn Ebî Şeybe'nin en çok istifade ettiği hocaları arasında Şerîk b. Abdullah en-Nehâî (ö. 177/794), Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/797), Ebû Muâviye Muhammed b. Hâzim el-Darîr el-Kûfî (ö. 195/810), Muhammed b. Fudayl ed-Dabbî (ö. 195/811), Vekî' b. Cerrâh (ö. 197/812), Abdurrahmân b. Mehdî (ö. 198/813-814), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813), Ebû Nuaym Fadl b. Dükeyn (ö. 219/834) gibi hadis hafızları bulunmaktadır.²⁴⁶

İbn Ebû Şeybe'nin ilimdeki derecesini ve hocası Vekî' b. Cerrâh'la selef-halef olarak irtibatını göstermesi açısından Zehebî'nin naklettiği şu bilgi kayda değerdir: “İbn Ebû Şeybe'nin (kendi zamanında) hadis rivayet ettiği Kûfe Mescidi'ndeki kürsü (sütun) (aslen) İbn Mes'ûd'un kürsüsüdür. İbn Mes'ûd'dan sonra sırasıyla Alkame (ö. 62/682), İbrahim en-Nehâî (ö. 96/714), Mansûr (b. Mu'temir (ö. 132/750), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778), Vekî' b. Cerrâh (ö. 197/812) ve (en sonunda) İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849) bu kürsüde hadis rivayet etmişlerdir.”²⁴⁷

Bilgisayar yardımıyla yapılan sayıma göre İbn Ebû Şeybe'nin *el-Musannef*'inde Vekî' b. Cerrâh'ın, 4000'den fazla rivayetinin bulunduğu belirlenmiştir. İbn Ebû Şeybe'nin çok hadis aldığı hocalarından Ebû Muâviye, Ebû Usâme, Yezîd b. Hârun'un rivayet sayıları 1200'ü geçmezken Vekî' rivayetlerinin sayısı oldukça fazladır. Bu durum, yine İbn Ebû Şeybe'nin zühd yazarlarından hocası Vekî' ile olan ilişkisinin gücünü göstermektedir. Buna karşılık bir diğer zühd yazarı İbnü'l-Mübârek'ten aldığı rivayetler ise 500'e ulaşmamaktadır.

İbn Ebû Şeybe'nin talebeleri arasında Buhârî, Müslim, Ebû Dâvud, İbn Vaddâh el-Kurtubî, Ebû Zûr'a er-Râzî, Ebû Hâtim er-Râzî, Ahmed b. Hanbel ve oğlu Abdullah, İbn Ebû'd-Dünyâ (ö. 281/894), İbn Ebû Âsım en-Nebîl (ö. 287/900), Ahmed b. el-Hasen Abdülcebbâr es-Sûfî gibi isimler yer almaktadır. Kaydedilen isimlere bakıldığında İbn Hanbel, İbn Ebû'd-Dünyâ, İbn Ebû Âsım gibi zühd müellifleri dikkat çekmektedir.

²⁴⁵ Yardım, “İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir”, 19/442.

²⁴⁶ Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, 16/35.

²⁴⁷ Zehebî, *es-Siyer*, 11/124.

Kaynaklarda İbn Ebû Şeybe'ye *el-Müsned*, *Kitâbü'l-ahkâm*, *Kitâbü't-tefsîr*, *Kitâbü's-sünen fi'l-fikh*, *Kitâbü't-tarih*, *Kitâbü'l-fiten*, *Kitâbü Sıffîn*, *Kitâbü'l-Cemel*, *Kitâbü'l-fütûh* ve ayrıca çalışmamızda konu edilecek *el-Musannef* adlı eserler atfedilmektedir.²⁴⁸

Ali Yardım, yukarıda kaydedilen eserlerden sadece *el-Musannef*, *Kitâbü'l-îmân*, *Kitâbü'l-edeb*, *Kitâbü't-tarih*, *Tefsîru İbn Ebî Şeybe* olmak üzere beş eseri zikretmiş; bunlardan *Kitâbü't-tefsir* hariç diğer üç eserin *el-Musannef*'in ilgili ana bölümleriyle aynı muhtevaya sahip olduğunu belirtmiştir. Dahası bunlar haricinde müellife atfedilen *Kitâbü'l-evâil*, *Kitâbü'l-fiten*, *Kitâbü'l-Cemel* gibi eserlerin yine *el-Musannef*'in ilgili bölümlerinin farklı rivayetleri olabileceğini belirtmiştir.²⁴⁹ Buna karşılık Nihat Yatkın, ilgili doktora çalışmasının İbn Ebû Şeybe'nin eserlerine ayırdığı başlığında *el-Kitâbü'l-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr*, *el-Müsned*, *Kitâbü'l-îmân*, *Kitâbü't-tarih*, *Kitâbü't-tefsîr*, *Kitâbü'l-edeb*, *Kitâbü'l-evâil*, *Kitâbü'l-Cemel* adlı eserleri sıralamış; bunlardan *el-Müsned* ve *Kitâbü't-tefsîr* hariç diğerlerinin *el-Musannef*'in bir bölümü olduğunu belirtmiştir.²⁵⁰ Kaynaklarda *Kitâbü'z-zühd*'ü *el-Musannef* ten bağımsız bir çalışma olarak zikreden herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

1.2.5.2. *el-Musannef*'in “Zühd” Bölümü

Zühd literatürünün karakteristik özelliklerini belirlemeye çalıştığımız bu bölümde, İbn Ebû Şeybe'nin *el-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr* adıyla bilinen eserinin “*Kitâbü'z-Zühd*” başlığının incelenmesi uygun görülmüştür. Çeşitli baskıları²⁵¹

²⁴⁸ Bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 280; İbn Atiyye, *el-Fihrist*, 89; İbn Hayr, *el-Fehrese*, 171-173, 177; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hedyyetü'l-ârifîn*, 1/440; a.mlf., *Îzâhu'l-meknûn fi'z-zeyl 'alâ Keşfi'z-zunûn*, thk. Mehmed Şerefeddin Yaltkaya (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 1/440; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, 1/109. Sezgin, *el-Müsned* ile *el-Musannef*'i aynı kitap olarak kabul etmiştir. *DÎA*'daki ilgili maddede, *Keşfü'z-zunûn*'da böyle belirtildiği zikredilmiştir. Ancak, İbn Hayr'ın *Fehrese*'sinde *Müsned*'in yirmi cüz olduğu ve sahabe isimlerine göre tasnif edildiği, *el-Musannef*'in ise doksan cüzden ibaret olduğunu belirtmiştir. İbn Hayr'ın bu iki kitaba ulaştığı senedler birbirlerinden farklıdır. İbn Ebû Şeybe üzerine doktora tezi hazırlayan Nihat Yatkın da bu kitapların farklı iki eser olduğu kanaatinde. Bk; Yatkın, *İbn Ebû Şeybe ve Musannef'i*, 56.

²⁴⁹ Yardım, “İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir”, 19/442-443.

²⁵⁰ Yatkın, *İbn Ebû Şeybe ve Musannef'i*, 56-62; Mehmet Efendioğlu, “el-Musannef”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/237-238.

²⁵¹ Kemal Yusuf el-Hût'un 1989 yılında 7 cilt halinde neşrettiği baskıda tahkike esas alınan nüshalar belirtilmemiştir Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef A*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Beyrut: Dâru't-Tâc, 1989). Üç muhakkik tarafından gerçekleştirilen neşirde rivayetler kısmen

yapılan *el-Musannef*'in, Muhammed Avvâme'nin tahkiki ile 26 cilt halinde basılarak râvi ve garîb kelime açıklamalarıyla zenginleştirilen baskısı esas alınmıştır. İlgili neşir, 41 “kitab” içermektedir.²⁵² Bununla birlikte çalışmamızda yer yer Mektebetü'r-Rüşd baskısına da başvurulacaktır.

İncelemeye konu edilen “Zühd” başlığı, *el-Musannef*'in 36. bölümüdür. *el-Musannef*'in son taraflarındaki ana bölümler takip edildiğinde “Kitâbu sıfati'l-cenne ve'n-nâr” ve “Kitâbü zikri rahmetillah”²⁵³ başlıklarından sonra “Kitâbü'z-Zühd” başlığının gelmesi, çoğu zühd müellifinin ahiret ahvalini ve cennet-cehennem bahislerini zühd kitaplarının muhtevasına almalarıyla benzerlik taşımaktadır.

İbn Ebû Şeybe'nin üzerinde durduğumuz eseriyle ilgili ilk olarak *el-Musannef*'in ale'l-ebvâb sistemde yazılmasına karşılık bir istisna olarak “Zühd” bölümünün ale'r-ricâl sisteme sahip olduğunu belirtmemiz gerekir. 1515 rivayet içeren “Zühd” bölümü; “zühdü'l-enbiyâ”,²⁵⁴ “zühdü'n-Nebî”,²⁵⁵ “zühdü's-sahâbe”,²⁵⁶ “zühdü't-tâbiîn”²⁵⁷ olmak üzere dört ana kategoriden oluşmaktadır. Zühd bölümünün sözü edilen tasnif sistemi merfu, mevkuf ve maktu rivayetlerin yanı sıra geçmiş peygamberlere nispet edilen rivayetlerin sayısını belirlemeyi kolaylaştırmaktadır. Ancak “Zühd” bölümünün ale'r-ricâl yapısını bozan, istisna niteliğindeki 5 konu başlığında (bâbda)²⁵⁸ yukarıda gruplandırılan dört ana

tahric edilmiştir. Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef B*, thk. Abdülhâlık Han el-Afgânî vd. (Bombay: Dâru's-Selefiyye, 1979). Pek çok yazma nüshanın tahkikiyle hazırlanan Mektebetü'r-Rüşd baskısında hadislerin tahriri yapılmamıştır. Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef C*, thk. Hamd b. Abdullah el-Cum'a - Muhammed b. İbrâhîm el-Lahîdân (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2004).

²⁵² Bk. İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, thk. Muhammed Avvame (Cidde: Dâru'l-Kıble li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 2006).

²⁵³ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 2006, 18/403-544. *el-Musannef*'in “Zühd” bölümü, -akabindeki siyer ağırlıklı bölümler dikkate alınmazsa- müellifin son bölümüdür.

²⁵⁴ Başlığın orijinali, “Mâ Zükira fî Zühdi'l-Enbiyâ Aleyhimü's-Selâm ve Kelâmihim” şeklindedir.

²⁵⁵ Başlığın orijinali, “Mâ Zükira an Nebiyyinâ Sallallahu Aleyhi ve Sellem fî'z-Zühd” şeklindedir.

²⁵⁶ Orijinal başlık da “Zühdü's-Sahâbe” şeklindedir.

²⁵⁷ Zühd bölümünde bu şekilde bir başlık açılmamakla birlikte bölümün muhtevasını daha iyi yansıtmak için Avvame neşrinde yer almayan bu kategori tarafımızdan eklenmiştir. Ancak Mektebetü'r-Rüşd baskısında böyle bir başlıklandırma yapılmıştır (Bk. İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 12/183, dipnot no 1).

²⁵⁸ Sözü edilen bâb başlıklarının ilki “Mâ Câe fî Lüzûmi'l-Mesâcid” şeklinde adlandırılmıştır. “Fî Sevâbi't-Tesbîh ve'l-Hamd”, “Mâ Câe fî Fazli Zikrillah”, “Fî Kesreti'l-İstiğfâr ve't-Tevbe” bâbları art arda sıralanmıştır. “el-Bükâ min Haşyetillah” bâbı, sözü edilen 274 rivayetin 211'ini içermesi yönüyle dikkat çekmektedir.

kategoriden rivayetler iç içe girebilmektedir.²⁵⁹ Diğer bir ifadeyle, sözü edilen istisna niteliğindeki 5 bâbdaki 274 rivayet hariç tutulursa, “Zühd” bölümünün ale’r-ricâl sisteme göre ayrıştırılan 1241 rivayetin 76’sı zühdü’l-enbiyâ, 128’i zühdü’n-Nebî, 406’sı zühdü’s-sahâbe, 631’i zühdü’t-tâbiîn kategorisinde yer almaktadır.

Zühd literatürü açısından ilgili rivayetlerin kaynağına göre dağılım oranlarını daha yakından ele almak gerekirse; İbnü’l-Mübârek’in (ö. 181/797) *Kitâbü ’z-zühd’*ü ile İbn Ebû Şeybe’nin “Zühd” bölümü, müelliflerin rivayet kullanım türleri hakkında bir fikir vermektedir. Âmir Hasan Sabrî’nin sayımına göre; İbnü’l-Mübârek bu kitabını 40 zühdü’l-enbiyâ ve’l-ümem, 450 merfu, 585 mevkuf, 540 maktu, 22 söyleyeni belirsiz toplam 1637 rivayetten oluşturmuştur.²⁶⁰ Bu verilerdeki en anlamlı sonuç, vefat tarihleri arasında yaklaşık yarım asır bulunan İbnü’l-Mübârek ile İbn Ebû Şeybe’nin (ö. 235/849) merfu rivayetlere yer verme oranlarındaki belirgin farklılıktır. İbnü’l-Mübârek’in merfu rivayetlere yer verme oranı %27 iken; İbn Ebû Şeybe’de bu oran %10’a düşmektedir.

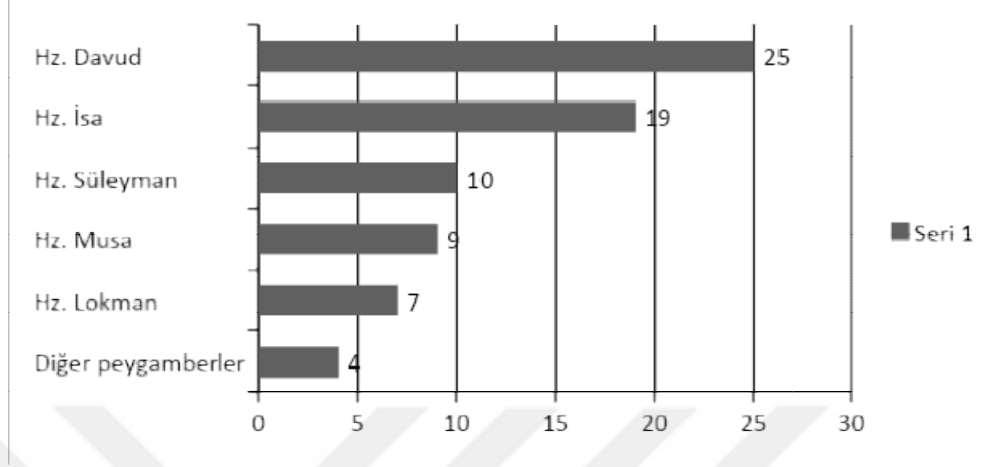
İbn Ebû Şeybe’nin “Zühd” bölümünde diğer peygamberlere nispet edilen 76 rivayete yer vermesi,²⁶¹ zühd yaşantısının sonradan ortaya çıkan bir şey olmayıp tam aksine peygamberler arası ortak bir yaşam tarzı olduğuna dikkat çekme amacı taşıyabilir. Sırasıyla Hz. Îsâ, Hz. Dâvûd, Hz. Süleyman, Hz. Mûsâ, Hz. Lokman (a.s) başlıkları altında toplanan zühdü’l-enbiyâ rivayetlerinin, ale’l-ebvâb sistemli zühd kitaplarında muhtelif bâblara dağılmış olması, temas edilen muhtemel vurgunun göze çarpmamasına yol açmıştır denilebilir. Diğer taraftan, zühdü’l-enbiyâ rivayetlerinin çoğunlukla İbn Abbâs, Abdullah b. Selâm, Abdullah b. Amr gibi sahabîler ile Hasan-ı Basrî, Mücâhid b. Cebr el-Mekkî, Sâbit el-Bünânî, Şa‘bî, Hayseme b. Abdurrahman el-Kûfî gibi tâbiîlerden geldiği; buna karşılık Vehb b. Münebbih, Ka‘b el-Ahbâr gibi İsrâiliyyât rivayetleri sıklıkla aktarmakla tanınan râvilerin geri planda oldukları dikkat çekmektedir. Dahası zühdü’l-enbiyâ rivayetlerinin sened açısından mevkuf ve

²⁵⁹ “Zühd” bölümünde ale’r-ricâl ve ale’l-ebvâb sistemlerin sözü edilen tedâhül durumu, istinsah hatalarından kaynaklanabilir. Zira araya girmiş bâbların rivayetleri, *el-Musannef*’in daha önceki bazı kitâb ve bâblarında benzer bir sırayla tahrîç edilmiştir. Belirtilen durum, muhakkiklerin gözünden kaçmış olabilir.

²⁶⁰ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 1/209-213 (Muhakkikin notu). Kaydedilen rivayet sayıları, Habîbü’r-Rahmân el-A‘zâmî neşrinde bazı farklılıklar göstermektedir.

²⁶¹ 35367 ilâ 35442 numaraları arasında yer alan “Zühdü’l-Enbiyâ” rivayetleri için bk. İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 2006, 19/23-46.

maktu şekilde aktarılmasına karşılık merfu nitelikli tek rivayetin²⁶² olduğuna temas edebiliriz.

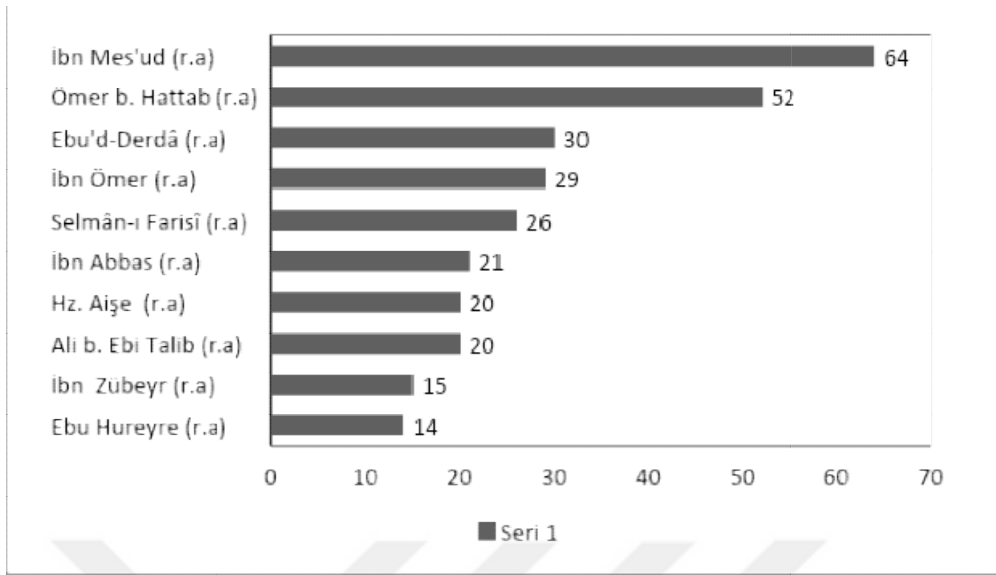
İbn Ebû Şeybe'nin *el-Musannef* adlı eserinde “Zühdü'l-Enbiyâ” Rivayetlerinin Dağılımı

Bir zühd çalışmasındaki rivayetlerin 406 rivayetle %33'ünün sahabe, 631 rivayetle %51'inin tâbiîn kaynaklı olması durumuna; Ehl-i Hadis anlayışının “mevkuf ve maktu rivayetlere bağlılık” hassasiyetinin olduğu kadar “Ümmetimin en hayırlıları benim neslimdir. Sonra onların ardından gelenler, (daha sonra da) sonra onların ardından gelenlerdir”²⁶³ rivayetinin uygulamaya yansımış bir örneği gözüyle bakılabilir.

el-Musannef'in “Zühd” bölümü zühdü's-sahâbe rivayetlerinin dağılımını gözlemlemek açısından uygun bir örneklem sunmaktadır. Aşağıdaki tabloda da görülebileceği üzere *Musannef*'in “Kitâbü'z-zühd” bölümünde Hulefâ-i Râşidîn, Muaz b. Cebel (ö.17/638), Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53), Ebü'd-Derdâ (ö. 32/652?), Selmân-ı Fârisî (ö. 36/656?), Hz. Aişe (ö. 58/678), Abdullah b. Ömer (73/693) başta olmak üzere toplam 27 sahabî için alt başlık açılmıştır.

²⁶² İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 2006, 19/34 (No. 35403). Sözü edilen tek merfu rivayetin senedinde Ali b. Zeyd b. Cüd'ân isimli mecruh râvi bulunmaktadır.

²⁶³ Buhârî, “Fedâilü Ashabî'n-Nebî”, 1; “Rikâk”, 7; Müslim, “Fedâilu's-Sahâbe”, 210; Ebû Dâvûd, “es-Sünne”, 10.

İbn Ebû Şeybe'nin *el-Musannef*'inde "Zühdü's-Sahâbe" bölümündeki en çok sözü bulunan ilk on sahabînin rivayet sayıları

Kaydedilen listenin ilk sırasında İslam çağrısını ilk kabul edenler arasında bulunan, Hz. Peygamber'e daima hizmet eden, onun vefatından sonra da âlim ve zâhid kişiliğiyle büyük hizmetlerde bulunan İbn Mes'ûd'un yer alması şaşırtıcı olmasa gerektir.²⁶⁴ Medineli Abdurrahmân b. Yezîd'e (ö. 98/716-17) hitaben tâbiîn neslini ibadet ve amel bakımından sahabe neslinden daha önde bulmasına karşılık sahabîleri dünyaya karşı daha zâhid ve ahirete daha bağlı olmaları dolayısıyla daha faziletli görmesi, zühd yaşantısı itibarıyla İbn Mes'ûd'un gözlemci kişiliğini ortaya koymaktadır.²⁶⁵ İbn Mes'ûd'un (r.a) zühd kitaplarındaki çoğu konuyla irtibatı kurulabilecek; aynı zamanda pek çok hadisin muhtevasını da yansıtan belîğ bir hutbesini burada kısmen kaydetmek yerinde olacaktır:

*"Sözlerin en doğrusu Allah'ın kelâmıdır. En güçlü kulp takva sözü (olan La ilâhe illallah)tır. Dinlerin en hayırlısı Hz. İbrahim'in (a.s) dinidir. Kıssaların en güzeli bu Kur'an'dır. Yolların en güzeli Muhammed'in (s.a) yoludur. Sözlerin en şereflişi Allah'ın zikridir. İşlerin en hayırlısı azimet üzere olanları, en şerlileri de ise sonradan uydurulanlarıdır..."*²⁶⁶

²⁶⁴ Cerrahoğlu, "Abdullah b. Mes'ûd", 1/115.

²⁶⁵ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 2006, 19/167 (No. 35692).

²⁶⁶ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 2006, 19/168-171 (No: 35694). Ayrıca bk. Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/286 (No: 497).

Zühd rivayetleri ile ön plana çıktığı daha önce belirtilen Hz. Ömer ile yukarıda kısaca temas edilen İbn Mes'ûd'la birlikte tablonun üçüncü sırasında bulunan Ebü'd-Derdâ ismine de kısaca temas etmekte yarar vardır. Başta ailesi olmak üzere yakınlarının haklarını ihmal ederek kendini tamamen ibadete veren Ebü'd-Derdâ'nın Selmân-ı Fârisî ile yaşadığı ve Rasûlullah'ın (s.a) da uyarıda bulunduğu olay, zühd kitaplarında da yer alan meşhur bir rivayete konu olmuştur.²⁶⁷ Bu ikilinin, Hz. Peygamber'in (s.a) vefatından sonra da aynı minvalde haberleştikleri ve birbirlerine nasihat ettikleri bilinmektedir.²⁶⁸ Hz. Ömer'in hilafeti sırasında Şam bölgesinde çeşitli görevler üstlenen Ebü'd-Derdâ'nın (r.a) zâhidane bir hayat yaşamaya devam ettiği, kendisini ziyarete gelen Hz. Ömer'in tanıklığıyla günümüze aktarılmıştır.²⁶⁹

el-Musannef'in “Zühd” bölümü, zühdü't-tâbiîn rivayetleri açısından da incelemeye değerdir. Hasan-ı Basrî adı, İbnü'l-Mübârek'in *Kitâbü'z-zühd*'ünde olduğu gibi İbn Ebû Şeybe'nin de en çok başvurduğu tâbiî durumundadır.

Musannef'in zühd bölümünün tâbiîne ayrılan kısmı incelendiğinde toplam 37 tâbiînin, 631 rivayetin yaklaşık %11'i ile listenin ilk sırasındaki Hasan-ı Basrî'yi; Alkame b. Kays, Mesrûk b. Ecda' gibi İbn Mes'ûd'un (r.a) seçkin talebeleri; Mücahid b. Cebr (ö. 103/721), Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713) gibi İbn Abbâs'ın (r.a) önde gelen öğrencileri; tabîûnun sekiz meşhur zâhidlerinden Âmir b. Abdikays (ö. 55/675) ile İbrahim en-Nehaî (ö. 96/714) gibi tanınmış simâlar takip etmektedir.

Listenin ikinci sırasında yer alan ve bir sahabî çocuğu olan Mutarrif b. Abdullah b. eş-Şihhîr (ö. 95/713-14), Basra'nın önde gelen âbid ve zâhidlerinden olup Ebû Zer, Osman, Ali, İmrân b. Husayn, Aîşe (r.a) gibi sahabîlerden hadis almış; Hasan-ı Basrî, Sâbit el-Bünânî, Katâde b. Diâme gibi zâhid kimselere hadis

²⁶⁷ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/204 (No. 35813); Tirmizî, “Zühd”, 63. Ayrıca bk. Buhârî, “Edeb”, 86; “Savm”, 50.

²⁶⁸ İlgili rivayetler için bk. Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Kitâbü'z-zühd*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhîm - Ebû Bilâl Ganîm b. Abbâs (Hulvân: Daru'l-Mişkât li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1993), 127 (No. 838); Ebû Dâvûd, *ez-Zühd*, 235 (No. 260); Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebü'd-Dünyâ, *Zemmü'd-dünyâ* (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1999), 156 (No. 338).

²⁶⁹ Abdullah Aydın, “Ebü'd-Derdâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/310.

okutmuş bir isimdir.²⁷⁰ Listenin üçüncü sırasındaki meşhur tâbiî vaiz ve müfessir Ubeyd b. Umeyr el-Mekkî'nin (ö. 74/693); Ömer, Ebû Zer, Ali, Aişe, İbn Abbâs (r.anhum) gibi sahabenin önde gelenlerinden hadis aldığı, ayrıca İbn Ömer'in onun sohbetlerine katıldığı bilinmektedir.²⁷¹ Hocası İbn Mes'ûd'un, "*Rasûlullah seni görseydi çok severdi!*" iltifatını kazanan, listenin dördüncü sırasındaki meşhur zâhid Rebî' b. Huseym el-Kûfî (ö. 65/685?); tâbiûn âlimlerinden İbrahim en-Nehâî ve Şa'bî gibi önemli isimlere hadis okutmuştur.²⁷² Emevî halifesi Ömer b. Abdülazîz'in (ö. 101/720) de listenin ilk sıralarında yer aldığına dikkat çekmekte yarar vardır.

el-Musannef'in "Zühd" bölümündeki rivayetleri muhteva açısından değerlendirecek olursak; öncelikle zühdü'l-enbiyâ kategorisi kapsamında Hz. İsa'ya (a.s) nispet edilen rivayetler üzerinde durulabilir. Bu bağlamda Hz. İsa'nın, havârilerine rızık konusunda tevekkül ehli olup gerektiği takdirde doğada biten otlar ve pınarlardan akan sularla beslenmeleri tavsiyesine öncelikle dikkat çekilebilir.²⁷³ Sözü edilen tavsiyeyi, o dönemde bazı din adamlarının yapılan bağışları kendilerine alıkoymalarını eleştiren âyetle²⁷⁴ birlikte okuduğumuz takdirde havarilerin idarecilerden ve insanlardan rızık konusunda müstağni kalmalarını sağlayacak bir yöntem olarak anlayabiliriz. "*Bana verdiklerinizin benzerleri hâriç öğrettiklerinizden ücret almayın. Ey yeryüzünün tuzları! Sakın bozulmayın! Bir şey bozulduğunda ancak tuzla ıslah edilir*" şeklindeki uyarının da²⁷⁵ aynı noktayla irtibatı kurulabilir. Kezâ Allah'ı anmak dışında çok konuşmanın kalbi karartacağı, Allah hakkının kul haklarından üstün tutulması gerektiği, yeterince infak etmeyen zenginlerin cennete girmelerinin zor olduğu, haramları işlemek bir tarafa onları zihinden geçirmenin bile doğru olmadığı, yeryüzünü ıslah etmekle görevli âlimlerin ve sâlihlerin bozulması durumunda toplumun da bozulacağına dair rivayetlere yer verilmiştir.²⁷⁶

²⁷⁰ Mehmet Yaşar Kandemir, "Mutarrif b. Abdullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/374.

²⁷¹ Zehebî, *es-Siyer*, 4/156-157.

²⁷² Selahattin Polat, "Rebî' b. Huseym", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/495-496.

²⁷³ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 2006, 19/24 (No. 35368, 35369).

²⁷⁴ Tevbe, 9/34.

²⁷⁵ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 2006, 19/28 (No. 35382). Ayrıca bk. İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-Rekâik*, 1/96 (No. 283); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 78, 80 (No. 480, 493).

²⁷⁶ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 2006, 19/23-29 (No. 35367-35386).

Hız. İsa'nın ev ve binit edinmeye mesafeli durduğunu²⁷⁷ belirten zühdü'l-enbiyâ rivayetlerinin, esasen dünya hayatına düşkünlüğüyle bilinen bir topluma karşı bir tavır alış şeklinde okunması isabetli görünmektedir. Zira iyi bir eşin, geniş bir evin, güçlü bir bineğin kişinin hayatını ve mutluluğunu temin eden başlıca nimetler arasında olduğunu belirten merfu hadislerin mevcudiyetini bilmekteyiz.

Ale'r-ricâl sisteme sahip "Zühd" bölümünün zühdü'n-Nebî kategorisindeki rivayetler muhteva olarak; dünya-ahiret dengesi, zemmü'd-dünya; Hz. Peygamber'in zühd yaşantısı; ilim; amel; ahlak; kabir ve ahiret ahvâli; kulun Allah Teâlâ ile ilişkisi gibi başlıklar altında özetlenebilir. Kaydedilen konu başlıklarının, aynı zamanda ale'l-ebvâb sistemli zühd kitaplarının öncelikli bâblarını oluşturması yönüyle telif sistemi farklılığının muhtevayı çok da etkilemediği söylenebilir.

Yukarıda kaydedilen muhteva birlikteliğine karşılık İbn Ebû Şeybe'nin tahric ettiği zühdü'n-Nebî rivayetleri arasında, incelenen diğer zühd kitaplarında fazlaca yer verilmeyen bazı rivayetler saptanmıştır. "Kim, 'Allah dünyayı çirkinleştirsin!' derse; dünya da o kimseye, 'Hangimiz Allah'a isyan ederse Allah onu çirkinleştirsin' diye cevap verir"²⁷⁸ rivayeti ile "Ben size keşif ve ruhban olmayı emretmiyorum"²⁷⁹ sözü bu bağlamda zikredilebilir. Bilhassa İbn Ebû Şeybe'nin ikinci kaydettiğimiz sözü, zühdü'n-Nebî rivayetlerinin sonlarına yakın bir yerde tahric etmesi, kendisinin zühd kavramına bakışını bir dereceye kadar yansıtmaktadır diyebiliriz.

Muhteva açısından zühdü's-sahâbe kategorisi kayda değer bir durum taşımaz iken Rebî' b. Huseym ile başlayan toplam 37 tâbiye ait zühdü't-tâbiîn rivayetlerinin başlıklandırılmaları, 20. sıradaki Mutarrif b. eş-Şihhîr'den sonra bazı dağınıklıklar içermektedir. Bu bağlamda Müverrik el-İclî²⁸⁰ gibi, herhangi bir başlık açılmaksızın

²⁷⁷ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 2006, 19/23, 26 (No. 35367, 35376). Son rivayette Hz. İsa'nın (a.s) kendisine teklif edilmesine rağmen merkebe binmeyi kabul etmediği geçmektedir.

²⁷⁸ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 2006, 19/130 (No. 35570). Ayrıca bk. en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek*, 4/348 (No. 7870). Son rivayette Hz. İsa'nın (a.s) kendisine teklif edilmesine rağmen merkebe binmeyi kabul etmediği geçmektedir. Bk. Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzi, *el-'İlelü'l-mütenâhiye fi'l-ehâdisi'l-vâhiye*, thk. İrşadülhak el-Eserî (Faysalâbâd: İdâratü'l-Ulûmi'l-Eseriyye, 1981), 2/313; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/535; İbn Hacer, *Lisânü'l-mizân*, 5/61.

²⁷⁹ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/87-88 (No. 35500). İlgili rivayet, incelediğimiz diğer zühd kitapları ile kullandığımız Şamile versiyonunda tespit edilememiştir.

²⁸⁰ Örneğin Mektebetü'r-Rüşd baskısında "Müverrik el-İclî" başlığı, muhakkikler tarafından eklenmiştir. İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef C*, 12/348. Yine ilgili râviler için bölüm sonunda "Câmiu Kelâmi Fülân" başlığı açılmıştır. Bk. 12/366.

rivayetlerine yer verilen birkaç tâbiî bulunmaktadır. Benzeri bir tedâhül ve dağınıklık durumu Hasan-ı Basrî'nin kavilleri için de söz konusudur.²⁸¹

Özetle belirtmek gerekirse; *el-Musannef*'in “Zühd” bölümü her ne kadar ale'r-ricâl sistemde telif edilse de rivayet tabakalarında ön plana çıkan râvileri ile muhtevası açısından ale'l-ebvâb sistemli zühd kitaplarıyla benzerlik arz etmektedir.

el-Musannef'in “Zühd” bölümünün son olarak râvilere ait cerh-ta'dîl durumlarına ilişkin genel bilgilerin verilmesi uygun olacaktır. *el-Musannef* üzerine hazırlanan bir çalışmada İbn Ebû Şeybe'nin kitaptaki hoca sayısı 271 olarak tespit edilmiş ve bu hocaların cerh-ta'dîl durumlarını gösteren bir tablo hazırlanmıştır. Sözü edilen tabloya göre mecrûh râvilerin toplam sayısı 17 olup bunlardan 2'si metrûktur.²⁸² Ancak Ömer b. Hârun ve Ebû Mehdî Saîd b. Sinân olarak belirlenen bu iki râvinin “Zühd” bölümünde rivayetleri yer almamaktadır.

Bununla birlikte diğer zühd kitaplarında ileri derecede cerh edilen bâzı râvilerin “Zühd” bölümünde rivâyetleri olduğuna değinmemiz yerinde olacaktır. Bu râvileri Ebû Ca'fer Abdullah b. Misver el-Medâinî,²⁸³ Ali b. Zeyd b. Cüd'ân,²⁸⁴

²⁸¹ Temas edilen tedâhül durumu için Muhammed Avvâme (Dârü'l-Kıble) herhangi bir açıklama yapmazken Mektebetü'r-Rüşd baskısında “Câmiu Kelâmi Akvâm fi'z-Zühd” başlığı eklenmiştir. Bk. İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef* C, 12/ 366.

²⁸² Yatkın, *İbn Ebû Şeybe ve Musannef'i*, 47.

²⁸³ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/169; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2/505; İbn Hacer, *Lisânü'l-mizân*, 5/12.

Ali b. el-Medîni'nin aktarımına göre; Abdullah b. Misver, edeb ve zühde dair hadisler uydurmuş; hatta kendisine bu eylemi hatırlatılınca bundan sevap kazanmayı umduğunu söylemiştir. Bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 5/195; *et-Târîhu'l-evsat*, 1/269.

İbn Misver'in “Zühd” bölümünde mükerrer 2 rivâyeti olduğu belirlenmiştir. Bk. İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/55 (No. 35455, 35456).

İlgili rivayetin geçtiği diğer zühd kaynakları için bk. İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/106 (No. 315); Vekî', *ez-Zühd*, 1/238 (No. 15); İbn Ebû'd-Dünyâ, *Kıсарu'l-emel*, 99 (No. 131); Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 356 (No. 974); a.mlf., *Şuabü'l-imân*, 13/133 (No. 10068, “Zühd ve Kıсарu'l-Emel” Bâbı). İlgili rivayetin geçtiği diğer kaynaklardaki isnadlarda da bazı kusurlar bulunmaktadır. Bk. Dârekutnî, *el-İlel*, 5/189; İbnü'l-Cevzî, *el-İlel*, 2/318; Mizzî, *Tehzîb*, 32/157.

²⁸⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 7/181; Ebû Ahmed el-Cürcânî İbn Adî, *el-Kâmil fi du'afâi'r-ricâl*, thk. Adil Ahmed, Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 6/335; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/128; *es-Siyer*, 5/207. Ali b. Zeyd'in konumuzla ilgili rivâyet numaraları şu şekildedir: 35307, 35403, 35565, 35848, 35920, 36193, 36228, 36348, 36481, 36877. Muhammed Avvâme, Ali b. Zeyd b. Cüd'ân'ın rivayetleri için çoğunlukla hasen hükmü vermiştir. Bk. İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 1/251 (Muhakkik dipnot no. 52). Nitekim 35565 numaralı “Zühd” bölümü rivayeti, Ali b. Zeyd'in de yer aldığı bir senedle *Sünen-i Tirmizî*'de geçmekte ve Tirmizî bu rivayet için hasen-sahih değerlendirmesi yapmaktadır. Bk. Tirmizî, “Zühd”, 21 (No: 2329, 2330).

Ebü'l-Kâsım Cüveybir Câbir b. Saîd el-Ezdî el-Belhî,²⁸⁵ Ebü'l-Mühezzim Yezîd b. Süfyân et-Temîmî²⁸⁶ şeklinde sıralayabiliriz.

1.2.6. Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Kitâbü'z-zühd'ü

1.2.6.1. Hayatı

Tam adı, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî'dir.²⁸⁷ H. 164 yılının (M. 780) Rebülevvel ayında Bağdat'ta dünyaya gelmiştir. Nesebinin Hz. Peygamber'in (s.a) dedelerinden Nizâr'a kadar ulaştığı bilinmektedir.²⁸⁸

Ahmed b. Hanbel'in babası erken yaşta öldüğü için annesinin himayesinde büyümüştür. Kaynaklarda annesinin Merv'den Bağdat'a gelirken ona hamile olduğu bildirilmektedir. Erken yaşta Kur'ân'ı hıfz etmiş, dil eğitimi almıştır. Bir süre fıkıhla meşgul olduktan sonra hadis talebine yönelmiştir. H. 179 (M. 795) yılında Abdullah b. el-Mübârek'in (ö. 181/797) hadis meclisine gitmek istemiş; ancak onun Tarsus'a doğru yola çıkması dolayısıyla kendisiyle görüşmeden Hüseyim b. Beşîr'in (ö. 183/799) hadis derslerine başlamıştır.²⁸⁹ Bağdatlı âlimlerden istifade etmiş; ardından yine ilmî seyahatlere çıkmıştır. Bu amaçla Basra, Kûfe, Mekke, Medine, Halep gibi ilim merkezlerine; ayrıca Abdürrezzâk b. Hemmâm'dan (ö. 211/826-827) hadis alabilmek için yolculuk etmek üzere katıldığı kervandaki develerin bakıcılığını yaparak Yemen'e gitmiştir.²⁹⁰

İbn Hanbel'in bilgisinden istifade ettiği hocalarının sayısı üç yüzü bulmaktadır. Abdürrezzâk'a ilaveten önde gelen hocaları Muhammed b. Ca'fer

²⁸⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/339; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/427. Cüveybir'in konumuzla ilgili rivayet numaraları şu şekildedir: 35165, 35177, 35205, 35210, 35302, 35316, 35318, 35573, 36443, 36641, 36642, 36643, 36646, 43667.

²⁸⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 9/148; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/426. Ebü'l-Mühezzim'in konumuzla ilgili tek rivayeti 35174 numaralı rivayettir. Ayrıca İbnü'l-Mübârek, Vekî', Ahmed b. Hanbel, Tirmizî, Ebû Dâvud ve İbn Mâce'nin çalışmamıza konu olan kitaplarında Ebü'l-Mühezzim'den bir kaç rivayet aldıklarına temas edilebilir.

²⁸⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 7/253; Buhârî, *et-Târihu'l-kebir*, 2/5; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 1/292-313; İbn Asâkir, *Târihu Dimeşk*, 5/252-341; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 1/437-439; Zehebî, *es-Siyer*, 11/177-358; Mehmet Yaşar Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/75-80.

²⁸⁸ Zehebî, *es-Siyer*, 11/183.

²⁸⁹ Zehebî, *es-Siyer*, 11/183.

²⁹⁰ Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", 2/75-76.

Gunder (ö. 193/809), Yahyâ el-Kattân (ö. 198/813), Abdurrahman b. Mehdî (ö. 198/813-14), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/ 814), Yezîd b. Hârûn el-Vâsîtî (ö. 206/821), Affân b. Müslim (ö. 220/835) şeklinde sıralanabilir.²⁹¹ İlk zühd müelliflerinden Vekî‘ b. Cerrâh’ın (ö. 197/812), İbn Hanbel’in en çok hadis yazdığı hocası olması, üzerinde durduğumuz literatür açısından önemlidir.

Ahmed b. Hanbel’den hadis dinleyenler arasında Buhârî (ö. 256/870), Müslim (ö. 261/875), Sâlih b. Ahmed b. Hanbel (ö. 266/880), amcaoğlu Hanbel b. İshak (ö. 273/886), Ebû Dâvûd (ö. 275/889), Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Merrûzî (ö. 275/888), Bakî b. Mahled (ö. 276/889), oğlu Abdullah (ö. 290/903) ve Ahmed b. el-Hasen b. Abdülcebbâr es-Sûfî; ayrıca *Kitâbü’z-zühd* müelliflerinden Ahmed b. Ebû’l-Havarî (ö. 246/860), Ahmed b. İbrahim ed-Devrâkî (ö. 246/860), İbn Ebû’d-Dünyâ (ö. 281/894) gibi tanınmış muhaddis ve zâhidler bulunmaktadır.²⁹²

Ahmed b. Hanbel’in hadis meclislerinde çok sayıda kişinin hadis dinlediği ve yazdığı, bir kısım insanların sadece onun güzel ahlak ve edebinden istifade etmek niyetiyle bu derslere geldiği aktarılmıştır. Kaynaklar onun zühd üzere yaşadığını, ilim için pek çok sıkıntılara katlandığını, öğünlerini kuru ekmek yiyerek geçirdiğini, son derece mütevazı olduğunu, selefın uygulamasına uyarak cihad sevabı almak maksadıyla ribata çıktığını, Allah Rasûlü’nün (s.a) sünnetine derin bir sevgi ve hürmetle bağlandığını, öğrendiği her sünnetle amel ettiğini bildirmektedir. Son derece istiğna sahibi bir kimse olan Ahmed b. Hanbel, hocası Abdürrezzâk b. Hemmâm da dâhil pek çok kimsenin gönül hoşnutluğu ile gönderdiği ikramları geri çevirmiştir.²⁹³ Kendisinin bu örnek şahsiyetinden ötürü menâkıbı, başta oğlu Sâlih olmak üzere farklı kimseler tarafından kitaplaştırılmıştır.²⁹⁴

Abdurrahmân b. Mehdî’nin, “Ahmed b. Hanbel’e bakınca Süfyân es-Sevrî’yi hatırlıyorum” demesi,²⁹⁵ aslında Sevrî’den Vekî’e, ondan da Ahmed b. Hanbel’e

²⁹¹ Arif Alkan, *Ahmed b. Hanbel’in Hadis Anlayışı ve Müsned’i* (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), 17.

²⁹² Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 1/440.

²⁹³ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 1/300-301.

²⁹⁴ Ebû’l-Fadl eş-Şeybânî Sâlih b. Ahmed, *Sîretü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Fuad Abdülmün’im Ahmed (İskenderiye: Dâru’d-Da’ve, 1404); Ebû’l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü’l-Cevzî, *Menâkıbü’l-İmâm Ahmed*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî (Dâru’l-Hicr, 1409).

²⁹⁵ Zehebî, *es-Siyer*, 11/190.

ulaşan ilim ve zühd geleneğini işaret etmesi açısından kıymetlidir. Yine Abdürrezzak'ın; Sevrî, Mâlik b. Enes ve İbn Cüreyc'i görmesine rağmen talebesi Ahmed b. Hanbel'in ilim, zühd ve takvası hakkında "Ben ondan daha fakîh ve vera'lı bir kimse görmedim" ifadesini kullanması dikkat çekicidir. Büyük muhaddis Nesâî, İbn Hanbel'in hadis ilmini fıkıh, vera', zühd ve sabırla birleştirdiğini belirtmiştir. Aynı şekilde Ebû Dâvûd, "Onun meclisleri ahiret meclisiydi. Hiçbir zaman dünya hakkında konuştuğunu duymadım" sözü, İbn Hanbel'in zâhid kişiliği hakkında fikir vermektedir.

Ahmed b. Hanbel'in biyografisi üzerinde durulurken kendisinin Mihne döneminde Kur'ân'ın mahluk olduğu iddiası karşısında yaklaşık iki buçuk yıl verdiği çileli mücadeleyi unutmamak gerekir. İbn Hanbel, hem bu dönemde hem de akabinde hadis rivayetinden oldukça geri kalsa da, devletin resmi mezhebi haline gelen Mutezile karşısında Selef akîdesinin savunulmasında sergilediği kritik duruş dolayısıyla Ali b. Medîni gibi bir muhaddisin, "Allah ridde zamanında Ebû Bekir es-Siddîk (r.a) ile mihne zamanında ise Ahmed b. Hanbel ile İslam'ı yüceltmıştır"²⁹⁶ iltifatına ulaşmıştır.

Ahmed b. Hanbel, 12 Rebülevvel 241 Cuma günü (31 Temmuz 855) Bağdat'ta vefat etmiş; çok kalabalık bir cemaat tarafından kılınan bir cenaze namazıyla oraya defnedilmiştir.²⁹⁷

Başta *el-Müsned* olmak üzere *Kitâbü'z-zühd*, *er-Red ale'z-zenâdika ve'l-cehmiyye* ile *el-Mesâil*; İbn Hanbel'in en çok bilinen eserleridir. Toplam yirmiye yakın kitabı vardır.²⁹⁸ *el-Müsned*, türünün günümüze ulaşan en hacimli ve güzel örneklerinden biridir.²⁹⁹ Arif Alkan'ın kanaatine göre; İbn Hanbel'in kitapları ekseriyetle öğrencilerinin derlemesi neticesinde telif edilmiştir.³⁰⁰ Nitekim Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Merrûzî'nin çoğunlukla Ahmed b. Hanbel'e ve kısmen

²⁹⁶ Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", 2/77.

²⁹⁷ Kandemir, "Ahmed b. Hanbel", 2/77.

²⁹⁸ Bk. İbn Hayr, *el-Fehrese*, 179; İbn Hacer, *el-Mu'cemu'l-müfehres*, 88, 129; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/48; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, 1/503-509.

²⁹⁹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnaût - Adil Mürşid (Müessesetü'r-Risâle, 2001).

³⁰⁰ Arif Alkan, *Ahmed b. Hanbel'in hadis anlayışı ve Müsned*, Ankara Ü.S.B.E., 1997 (Basılmamış doktora tezi), 22

diğer hocalarına yönelttiği soruların cevaplarını derleyerek oluşturduğu *Kitâbu'l-vera*'³⁰¹ da, ileride literatürü ana hatlarıyla tasvir etmek için inceleyeceğimiz temel kaynaklar arasındadır.

1.2.6.2. *Kitâbü'z-zühd'ü*

Zühd literatürünün önemli çalışmalarından biri olan Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbü'z-zühd'ü* üzerinde durulurken öncelikle eserin neşir bilgileri hakkında önemli gördüğümüz bazı hususlara değinilecektir. Yukarıda zikri geçen İbnü'l-Mübârek ve Muâfâ b. İmrân'ın çalışmalarına ilaveten Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Kitâbü'z-zühd'ü*nün de tahkikini yaparak bu alanda önemli bir isim olan Âmir Hasan Sabrî, *Kitâbü'z-zühd'ü*n *el-Müsned*'in üçte biri hacminde olduğu yönünde İbn Hacer'in ifadesinden³⁰² yola çıkarak mevcut yazma nüshaların tam olmadığını belirtmektedir. Ayrıca eseri tahkik etmeyi düşündüğünü; ancak tam nüshayı henüz bulamadığı için bu işe başlamadığını eklemektedir.³⁰³ Gerçekten de İbn Hacer'in *Fethu'l-Bârî*'de *Kitâbü'z-zühd'ü*den aldığı rivayetlerden 6'sının mevcut baskılarda bulunmaması³⁰⁴ Âmir Hasan Sabrî'nin kanaatini desteklemektedir.

Nüshaların noksanlığından olsa gerek *Kitâbü'z-zühd*, tahkik açısından hak ettiği ilgiyi pek görememiştir. Muhammed Saîd Besyûni Zağlûl'un hazırladığı neşirde³⁰⁵ rivayetler numaralandırılmış olsa da sadece ilgili rivayetin geçtiği birkaç kaynak zikretmekle yetinilmiştir. Son rivayetin 2379 olarak numaralandırıldığı bu baskı, Mehmet Emin İhsanoğlu tarafından Arapça metinleri kaydedilerek ve başına zühd literatürü hakkında tanıtıcı bilgilerin verildiği bir giriş yazısıyla Türkçe'ye çevrilmiştir.³⁰⁶

³⁰¹ Bk. Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Merrûzî, *Kitâbu'l-vera*, thk. Semîr b. Emîn ez-Züheyri, Mektebetu'l-Me'ârifli'n-Neşrve't-Tevzî', Riyad, 1421.

³⁰² Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali İbn Hacer, *Ta'cîlü'l-Menfa'a*, thk. İkrâmullah İmdâdulhak (Beyrut: Dâru'l-Beşâir, 1996), 1/234-235.

³⁰³ Ebû Hafs Ömer b. Ali Kazvîni, *Meşyahatü'l-Kazvîni*, thk. Âmir Hasan Sabri (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2005), 200 (Muhakkik dipnotu). Kaydedilen sayfada Kazvîni, iki ciltten oluşan *Kitâbü'z-zühd'ü*n tamamını gördüğünü belirtmektedir. Ancak kitabı Ahmed b. Hanbel'e değil de oğlu Abdullah'a nispet etmektedir.

³⁰⁴ Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *Fethu'l-bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379), 9/249-250, 498; 10/124; 11/306; 12/410.

³⁰⁵ Kitabın bu baskısı temin edilemediği için hakkında detaylı bilgi verilememiştir.

³⁰⁶ Ebû Abdillâh eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'z-zühd T*, çev. Mehmed Emin İhsanoğlu (İstanbul: İz Yayınları, 1993).

Hâmid Ahmed et-Tâhir'in hazırladığı neşir, 2004 tarihli olup 2377 rivayet içermektedir.³⁰⁷ Eserin mukaddimesinde hangi nüsha ya da nüshaların esas alındığının belirtilmemesi dolayısıyla neşrin, “tahkik eden Hâmid Ahmed et-Tâhir” kaydıyla piyasaya sürülmesi uygun olmamıştır. İlgili neşirde rivayetler numaralandırılrsa da tahric bilgisi olarak yalnız rivayetin geçtiği birkaç kaynağa yer verilmiştir. Ebû Bekir el-Kâtî'î ile Abdullah b. Ahmed b. Hanbel'in zevâid rivayetlerinin senedlerinde bu iki ismin kırmızı renkte yazılması, eserin kullanımını kısmen kolaylaştırmıştır.

Muhammed Ahmed Îsâ'nın tahkikiyle 2005 yılında Mısır'da hazırlanan neşirde rivayetler numaralandırılmış, ale'r-ricâl sisteme sahip olan kitabın zühdü'n-Nebî rivayetlerinin yer aldığı ilk bölüm rivayetlerinin tahrici yapılmış, Elbânî'nin çalışmaları esas alınarak rivayetlerin sıhhat durumları hakkında bilgi verilmiştir. Muhakkik, pek çok baskısı yapılmasına rağmen mevcut baskıların yeterli olmadığını, metnin sağlam bir mahtut veya matbu nüsha ile mukayese edilmediğini, hadislerin tahrici yapılmadığı için tahkik işine kalkıştığını belirtmiştir.³⁰⁸ Zühdü'l-enbiyâ, zühdü's-sahâbe ve zühdü't-tâbiîn rivayetlerinin tahricleri yapılmadığı için bu baskı da yeterli değildir.

Muhammed Abdüsselâm Şâhin'in 1999 yılında Beyrut'ta neşrettiği baskıda hadis numaraları yer almamakla birlikte el-Mektebetü's-Şâmile için hazırlanan belgede numaralar eklenmiş olup son rivayetin numarası 2368'dir. Tahkikli olmayan bu baskıda Şâhin, gerekli gördüğü yerlerde rivayetin geçtiği diğer kaynaklara dipnotlarda işaret etmiş, yer yer bazı isnadlar hakkında hüküm vermiştir. Bu nedenle tutarlı bir tercihle eserin kapağına Muhammed Abdüsselâm için “tahkik eden” değil

³⁰⁷ Bk. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'z-zühd*, nşr. Hâmid Ahmed et-Tâhir Hâmid el-Besyûnî, (Kâhire: Dâru'l-Hadis, 2004).

³⁰⁸ Ebû Abdillâh eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'z-zühd C*, thk. Muhammed Ahmed Îsâ (Mısır: Dâru'l-Gadi'l-Cedîd, 2005).

“dipnotlandırılan” kaydı konulmuştur.³⁰⁹ Bu çalışmada, mezkûr baskı esas alınacak; gerektiğinde diğer baskılardan da istifade edilecektir.³¹⁰

Ahmed b. Hanbel’in *Kitâbü’z-zühd*’ü, tıpkı İbn Ebû Şeybe’nin çalışması gibi ale’r-ricâl sistemde yazılmıştır. Her ne kadar kitabın aslında yer almasa da muhakkiklerin koydukları ilave başlıklardan hareketle rivayetlerin kategorik olarak şu şekilde sıralandığını söyleyebiliriz: Zühdü’n-Nebî, zühdü’l-enbiyâ, zühdü’s-sahabe, zühdü’t-tâbiîn rivayetleri. *Kitâbü’z-zühd* ile ilgili belirtilmesi gereken hususlardan bir diğeri ise Ebû Bekir el-Kâtî’î ile müellifin oğlu Abdullah’ın zevâid rivayetlerini içermesidir.

Çalışmamıza esas alınan *Kitâbü’z-zühd* baskısındaki 2368 rivayetin ilk kısmını 181 rivayetle zühdü’n-Nebî kategorisi oluşturmaktadır. Kitabın ilk 20 rivayetinden 17’si el-Kâtî’î’nin zevâididir. Abdullah’ın zevâid sayısı 54’tür. Bu durumda İbn Hanbel’in merfu hadislerinin sayısı 110 olmaktadır. Ayrıca çalışmanın en sonundaki 2328-2368 numaralı rivayetler de merfudur. Bu durumda kitaptaki toplam merfu rivayet sayısını 222 kabul ettiğimizde bu tür rivayetlerin oranı %9,3’e tekabül etmektedir. Aynı oranın İbnü’l-Mübârek’in eserinde %27, İbn Ebû Şeybe’nin eserinde ise %10 olduğu hatırlandığı takdirde zühdü’n-Nebî rivayetlerinin oranının zamanla nispeten düşmeye devam ettiği görülmektedir. Ancak İbn Hanbel’in çalışmasının günümüze bütünüyle ulaşmadığını tekrar ifade etmekte yarar vardır.

Kitâbü’z-zühd’ün ikinci kategorisi olan “zühdü’l-enbiyâ” rivayetleri için herhangi bir başlık açılmamıştır. Bu bölüm, 182 ilâ 557 numaralı rivayetler arasındaki toplam 375 rivayeti kapsamaktadır. Her ne kadar belirtildiği üzere bu bölüm herhangi bir üst başlık içermese de “Zühdü Yûnus”, “Kıssatü Nûh”, “Ahbâru Mûsâ”, “Hikmetü Îsâ” gibi alt başlıklara sahiptir. Görüldüğü üzere alt başlıkların sıralanışında kronolojik seyir takip edilmemiştir. Kaydedilen peygamberlere ilaveten bu bölümde Âdem, İbrâhim, Yûsuf, Süleyman, Dâvûd, Eyyûb, Lokman (aleyhimü’s-selâm) ile birlikte 10 farklı peygamber için alt başlık açılmıştır. Bazı peygamberler

³⁰⁹ Ebû Abdillâh eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü’z-zühd A*, nşr. Muhammed Abdüsselâm Şâhîn (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1999).

³¹⁰ Âmir Hasan Sabrî, *Kitâbü’z-zühd*’ün o dönem itibarıyla en iyi baskısının Âsım Fâris el-Hurustânî ile Muhammed İbrâhim ez-Zağlî tarafından 1994 yılında Beyrut’ta (Dâru’l-Cil) hazırlandığını belirtmektedir. Ancak bu baskıya tarafımızca ulaşamamıştır.

için “Bakiyyetü Zühdi Îsâ”, “Zühdü Îsâ” gibi mükerrer başlıklar açılması, kitabın telif sürecinde bazı eklemelerin yapıldığı izlenimini uyandırmaktadır. Benzer şekilde, bölümün hemen girişindeki “Zühdü Yûnus”, “Zühdü Süleymân”, “Zühdü Eyyûb” alt başlıkları incelendiği takdirde eserin diğer bölümlerinde yer alması gereken rivayetlerin hatalı bir şekilde mezkûr başlıklara alındığı görülebilmektedir. Kayda değer bir örnek vermek gerekirse; “Zühdü Yûnus” başlığı altındaki 31 rivayetin sadece ilk 6’sı başlıkla uyumludur.³¹¹

Ahmed b. Hanbel’in *Kitâbü’z-zühd*’ünün en dikkat çeken yönlerinden birisi de yaklaşık %14 oranındaki 340 zühdü’l-enbiyâ rivayetiyle bu bakımdan literatürün en yüksek miktarına sahip olmasıdır. Bir örnek vermek gerekirse; aynı oran, İbn Ebû Şeybe’nin “Zühd” bölümünde yalnızca %6 idi. İlgili rivayetler genel itibariyle sahabe tabakasından İbn Abbâs’a; tâbiûn tabakasından Mücâhid b. Cebr, Şa’bî, Katâde, Hayseme, Hasan-ı Basrî, Alkame, Mâlik b. Dînâr, Sâbit el-Bünânî ve Sâlim b. Ebû’l-Ca’d gibi isimlere dayanmaktadır. Ayrıca İbn Ebû Şeybe’nin “zühdü’l-enbiyâ” rivayetlerine kıyasla Vehb b. Münebbih, daha öncelikli bir kaynak konumundadır.

İbn Hanbel’in kitabındaki zühdü’s-sahabe rivayetlerinin toplam sayısı 668,³¹² genel oranı ise %28’dir. Her ne kadar bu oran, %33 mevkuf rivayete sahip İbn Ebû Şeybe’nin “Zühd” bölümünden bir miktar düşük olsa da yine de kayda değer bir orandır.

Çalışmanın yazma nüshalarında her ne kadar “Zühdü’s-Sahabe” şeklinde bir üst başlık açılmadığı anlaşılsa da 21 sahabînin rivayetlerine yer verilen bu kategoride öncelikle Hulefâ-i Râşidîn rivayetleri sıralanmıştır. Ancak devamında Aşere-i Mübeşşere’den olan sahabîlerle ilerlemek gibi bir ölçü konulmamıştır ki; aynı husus, İbn Ebû Şeybe’nin “Zühd” bölümü için de geçerlidir. Örnek vermek gerekirse; râşid halifelerden sonra ilk on sırada Ebû’d-Derdâ, Talha b. Ubeydullah, Zübeyr b. Avvâm (r.anhum) gibi farklı isimler bulunmaktadır.

Başlık-içerik uyumsuzlukları ile rivayet tedâhülleri, zühdü’s-sahâbe rivayetlerinde yine önemli bir telif sorunu olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin

³¹¹ Bk. Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 31-35 (No. 182-213).

³¹² İlgili zühdü’s-sahâbe rivayetlerinin numara aralığı 558 ilâ 1226’dır.

“Zühdü Selmân el-Fârisî” başlığı altındaki 843-907. numaralar arasındaki 64 rivayet³¹³ esasında bölümdeki en çok rivayete sahip râvilerden biri olan İbn Mes‘ûd’a ait olsa da kendisi için müstakil bir başlık açılmamıştır. Benzer şekilde, 922 ilâ 980. rivayetler müellifin oğlu Abdullah’ın zevâidleri olup başlıkla uyumsuzluklar içermektedir. Kaydedilen aralıkta çok sayıda sahâbî ve tâbiî rivayetleri birbirine karışmıştır.³¹⁴ Bölümün son başlığı olan Abdullah b. Ömer mûsnedindeki 177 rivayetten sadece ilk 33’ünün senedi kendisine dayandırılmaktadır. İlerleyen rivayetlerde yine yer yer İbn Ömer rivayetleri geçse de açılan başlık, muhtelif sahâbî ve tâbiîlere nispet edilen rivayetlerle sonlanmaktadır.³¹⁵

Hiz. Ömer, 76 rivayetle yine zühdü’s-sahâbe rivayetlerinin ilk sırasında yer almaktadır. Sözü edilen rivayetlerden 16’sı, Abdullah’ın zevâididir.³¹⁶ Listenin ikinci sırasında 64 rivayetle İbn Mes‘ûd bulunmaktadır.

“Ahbâru Abdillâh b. Ömer” başlığı hakkında yukarıda kaydedilen telif sorunları, zühdü’t-tâbiîn rivayetlerinin başlangıç yerini belirlemeyi oldukça güçleştirmektedir. Bu sebeple kategorinin başlangıcını ilk tâbiî için açılan “Zühdü Âmir b. Abdikays” başlığı olarak belirlemeyi uygun bulduk. Bu durumda zühdü’t-tâbiîn rivayetleri, 1227 ilâ 2327 aralığında olup 1100 rivayetle kitabın %46,5’ini oluşturmaktadır.³¹⁷ Kaydedilen 1100 rivayetin 570’i Abdullah’ın zevâidi olup kendisinin kitaba eklediği rivayetlerin yaklaşık ⅔’ü tâbiîn rivayetleri arasında yer almaktadır. Netice itibarıyla tıpkı İbn Ebû Şeybe’nin “Zühd” bölümünün muhtevasını %51’lik oranla zühdü’t-tâbiîn rivayetleri oluşturduğu gibi İbn Hanbel’in çalışmasında da maktu rivayetler ön plana çıkmaktadır.

Her ne kadar “zühdü’t-tâbiîn” kategorisi için 20 tâbiî veya tebe-i tâbiîn için alt başlık açılmış olsa da rivayetlerine başlıksız yer verilen diğer isimlerle birlikte bu

³¹³ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 128-135.

³¹⁴ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 137-144 (No. 922-980). Arka arkaya pek çok zevâidin yer aldığı hadis numaraları şunlardır: 1169-1227, 1473-1541, 1563-1581, 1679-1726, 1931-1972. Burada zikredilen aralıklarda Ahmed b. Hanbel’in birkaç hadisi araya girebilmektedir.

³¹⁵ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 160-168 (No. 1084-1145).

³¹⁶ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 94-104 (No. 592-666).

³¹⁷ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 178-319 (No. 1227-2327). Zühdü’n-nebî kategorisi ele alınırken de belirtildiği gibi, kitabın en sonundaki 2328-2368 numaralı rivayetler kaynağına göre merfu özelliği taşımaktadır.

sayı 50'ye ulaşmaktadır. Bu bağlamda tâbiûnun meşhur sekiz zâhidi olan Üveys el-Karanî (ö. 37/657), Âmir b. Abdikays (ö. 55/675), Ebû Müslim el-Havlânî (ö. 62/681-82), Mesrûk b. Ecda' (ö. 63/683), Rebî' b. Huseym (ö. 65/685), Herim b. Hayyân (ö. 70/690), Esved b. Yezîd (ö. 75/694) ve Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) muhtelif sayılarda rivayetleri bulunduğu temas edebiliriz.

Kitâbü 'z-zühd, her ne kadar ale'r-ricâl sistemde yazılmış olsa da muhteva olarak analiz edilmeye müsait bir çalışmadır. Mescide gitmenin faziletiyle ilgili bir rivayet³¹⁸ ile başlayan zühdü'n-Nebî kategorisi, Allah Rasûlü'nün (s.a) zâhidâne yaşantısını yansıtan aktarımlarla devam etmekte olup bu yönüyle ale'l-ebvâb eserlerdeki "Maîşetü'n-Nebî", "Keyfe kâne 'îşü'n-Nebî"³¹⁹ gibi başlıklarla uyumludur. Kategorinin devamında ise dünya-ahiret dengesi, iyi ve kötü ameller, güzel ahlak şeklinde bir konu sıralamasının olduğu söylenebilir.³²⁰

"Zühdü'l-enbiyâ" kategorisinde peygamber adlarına göre yer alan alt başlıkların muhteva açısından farklı vurgular taşıdığı göze çarpmaktadır. Söz gelimi "Kıssatü Nûh" başlığında kulun, Allah Teâlâ ile irtibatı,³²¹ "Mevâizü Îsâ" başlığında zühde ve amelleri güzelleştirmeye,³²² "Zühdü Dâvûd" başlığında ise dünyada çalışarak helal kazanmaya teşvik³²³ vurgularının ön plana çıktığı söylenebilir. Çok farklı konudan rivayetin görülebileceği "Ahbâru Mûsâ" başlığına değinirken Kur'ân-ı Kerîm'de bu peygambere ait kıssalarda geçen detaylar hakkında bilgi veren rivayetlere³²⁴ rastlanabilmektedir. Örnek vermek gerekirse 344. rivayette Hz. Mûsâ'nın, Yüce Yaratıcı'ya "Bana ne emredersin?" diye sorması üzerine aldığı "Rabbine şirk koşma!" cevabını; akabinde aynı soruyu tekrarlaması üzerine üç kez annesine iyi davranması gerektiğini bildiren³²⁵ rivayet zikredilebilir. Hz. Mûsâ'ya yönelik bu ilâhî buyruğun, muhteva olarak âyet ve hadislerle örtüştüğü göze

³¹⁸ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 7 (No. 2).

³¹⁹ Örneğin bk. Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/376; Buhârî, "Rikâk", 17; Tirmizî, "Zühd", 38.

³²⁰ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 12-30 (No. 50-181).

³²¹ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 45-48 (No. 277-295).

³²² Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 48-53 (No. 296-339).

³²³ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 59-63 (No. 359-382).

³²⁴ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 53-59 (No. 340-358).

³²⁵ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 57 (No. 344).

çarpmaktadır.³²⁶ Kısaca denilebilir ki; zühdü'l-enbiyâ rivayetleri, muhteva yönünden literatürle uyumlu olup zühd yaşantısının bütün peygamberlerin ortak bir mirası olduğu teması açıkça okunabilmektedir.

Hiz. Ömer'in 76 rivayetle zühdü's-sahâbe kategorisinin ilk sırasında yer alan merviyâtı, aynı zamanda muhteva açısından iyi bir örnekleme sahiptir. On yıl gibi uzun bir süre halifelik yapan ve bu sırada önemli fetihler ve büyük ganimetler elde eden Hiz. Ömer'in bütün bu başarılarına rağmen bir devlet başkanı olarak zâhidane bir hayat sürmeye çalışması rivayetlere konu olmuştur. Bu bağlamda kendisi, Bahreyn'den gelen misk ve anber kokularını Müslümanlar arasında adaletle paylaştırmayı arzularken; olur da sürüntü yoluyla fazla alır diye hanımı Âtike bint Zeyd'in üleştirme teklifini geri çevirmiştir.³²⁷

Yine bu minvalde mescidde ganimet mallarının taksim edildiği sırada Abdurrahmân b. Avf tarafından niçin ağladığının sorulması üzerine “*Bu var ya bu! Vallahi hangi kavme verilmişse aralarına düşmanlık ve buğz girer*” cevabını vermiştir.³²⁸ Rivayetlerin takibinden anlaşıldığı kadarıyla aynı Hiz. Ömer, hilafetinin kıtlık ve zorluk yıllarında ise halktan biri gibi yaşamaya itina göstermiştir.³²⁹ Zühd yolunu sadece kendisi tutmakla kalmayarak görevlendirdiği bazı memurlara da bu yönde telkinlerde bulunmuş;³³⁰ daha güzel kıyafetler giyip daha iyi beslenmesini isteyen kızı Hafsa'ya, ahirette Hiz. Peygamber (s.a) ve Ebû Bekir (r.a) ile birlikte olabilmek için onların tuttuğu bu yoldan ayrılmayacağını söylemiştir.³³¹ “Din, gecenin sonunda yapılan bir takım ibadetlerden ibaret değildir! Din harama

³²⁶ Bk. Bakara 2/83; Buhârî, “Edeb”, 2 (No. 5626); Müslim, “el-Birr ve's-Sıla”, 1 (No. 2548); İbn Mâce, “Edeb”, 1 (No. 3658).

³²⁷ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 98 (No. 323).

³²⁸ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 94 (No. 597). Ayrıca bk. İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-Rekâik*, 1/265 (No. 768); Muâfâ b. İmrân, *ez-Zühd*, 1999, 181 (No. 7); Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, thk. Muhammed Avvâme (Dâru'l-Kıble- Mevsûatü 'ulûmi'l-Kur'an, 2006), 19/139 (No. 35587); Ebû Dâvûd, *Kitâbü'z-zühd*, 81 (No. 65); İbn Ebû'd-Dünyâ, *İslâhu'l-mâl*, 23 (No. 18).

³²⁹ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 96, 102 (No. 608, 655).

³³⁰ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 102 (No. 653).

³³¹ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 103 (No. 660).

düşmemek (vera‘) için titizlenmektir”³³² sözü, Hz. Ömer’in dinde ince anlayışını (tefakkuh) olduğu kadar İbn Hanbel’in meseleye bakışını da özetler niteliktedir.

Zühdü’t-tâbiîn kategorisinde selefin zühd anlayışını yansıtan rivayetler ön plana çıkmaktadır. Bilhassa tâbiûn neslinden Âmir b. Abdikays ile Hasan-ı Basrî’ye nispet edilen rivayetler, zühd yaşantısının nasıl olması gerektiğine dair bilgiler sunmaktadır.³³³ Yine bu neslin önemli zâhid ve muhaddislerinden Bilâl b. Sa’d’ın (ö. 110/728?) sahabe neslini gündüzleri kendi işlerinde, geceleri ise ibadet halinde (كَانُوا رَهْبَانًا) gördüğüne dair izlenimi,³³⁴ sahabenin yaşantısı hakkında fikir vermektedir.

Kitâbü’z-zühd’ün muhtevası incelenirken 878 zevâid rivayetle müellifin oğlu Abdullah’ın katkısına değinmemiz yerinde olacaktır. İlgili zevâidlerin 54’ü “zühdü’n-Nebî”, 61’i “zühdü’l-enbiyâ”, 240’ı “zühdü’s-sahâbe”, 523’ü ise “zühdü’t-tâbiîn” rivayetleridir. Zevâid rivayetler kimi zaman müellifin kaydettiği rivayetleri açıklayıcı veya destekleyici mahiyette olabilmektedir. Örneğin 80 ve 81. rivayetler, kişinin söylediği bir söz veyahut işlediği bir fiil dolayısıyla ilahi gazap ya da rıza ile karşılaşabileceğini ifade ederken 82 numaralı zevâid rivayet, önceki iki rivayetle uyumlu olarak dili tutmakla ilgilidir. Buna karşılık Rasûlullah’ın (s.a) sabah namazını kıldıktan sonra yerinden kalkmayıp güneşin tamamen doğmasına kadar oturduğunu haber veren 83 numaralı zevâid rivayet³³⁵ ise müstakil bir fasıl açmaktadır. Zevâid rivayetlerin ağırlık kazandığı zühdü’t-tâbiîn kategorisinde “Zühdü İbrahim et-Teymî” gibi tamamen Abdullah b. Ahmed b. Hanbel’in katkısıyla müstakil bir başlığın³³⁶ ortaya çıkması şaşırtıcı değildir.

Kitâbü’z-zühd’ün muhteva analizini noktalamadan önce zühd yaşantısının mutedil sınırlarına ışık tutan bazı rivayetlerin İbn Hanbel tarafından çalışmaya alındığını belirtmemiz uygun olacaktır. Örneğin Rasûlullah’ın (s.a) sıcak bir günde oruç tutmayarak İslam ordusunun hizmetini gören sahabîler hakkındaki “*Bugün oruç*

³³² Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 104 (No. 664).

³³³ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 245-256, 292-329.

³³⁴ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-Rekâik*, 1/47 (No. 144); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 171 (No. 1163).

³³⁵ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 16 (No. 80-83).

³³⁶ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 293-294 (No. 2104-2107).

tutmayanlar sevabı alıp götürdüler”³³⁷ şeklindeki sözü; keza kendisinin yanında İsrâiloğullarının ibadet ve uzletlerinden söz edilen Vehb b. Münebbih’in, “İnsanların arasına karışan; ancak harama düşmekten sakınarak onların eziyetine katlanan kişi bence daha üstündür”³³⁸ şeklindeki kanaati, zikre değerdir.

Kitâbü’z-zühd’ün henüz mütekâmil tahriçli bir baskısı hazırlanmadığı için eser hakkında sıhhat ve rical değerlendirmesi yapılamayacaktır.

Kitâbü’z-zühd’ün selef ve muasır zühd yazarlarıyla iyi bir irtibatının olduğu söylenebilir. Söz gelimi çalışmada Abdullah b. el-Mübârek (ö. 181/797) ismi 59 kez tekrarlanırsa³³⁹ da bütün senedlerde müellif ile İbnü’l-Mübârek arasına râvi girmesi ve bu sırada yer yer senedde sadece “Abdullah” adının geçmesi dolayısıyla tam bir sayı tespiti yapmak güçleşmektedir.³⁴⁰ İbnü’l-Mübârek rivayetlerinin çoğunlukla müellifin oğlu Abdullah’ın zevâidi olduğu göze çarpmaktadır. İbn Hanbel, kitabını telif ederken zühd yazarları arasında daha önce işlediğimiz hocası Vekî’ b. Cerrâh’ın (ö. 197/812) 150 civarında rivayetini kullanmıştır.³⁴¹ Ayrıca Abdullah’ın da babası vasıtasıyla Vekî’ b. Cerrâh’a ulaşan senedleri bulunmaktadır.³⁴²

Senedlerin durumu dolayısıyla Ahmed b. Hanbel’in, “Zühd” bölümü yazarı Ebû Bekir b. Ebû Şeybe’den aldığı rivayetlerin tam sayısını belirlemek güçtür. Bununla birlikte 1163 ilâ 1223 numaralı rivayetler arasındaki 40 rivayetin,³⁴³ İbn Ebû Şeybe’ye ulaşan bir senedle müellifin oğlu Abdullah tarafından kitaba alındığına temas edilebilir.

Kitâbü’z-zühd, günümüze ulaşmayan bazı zühd kitaplarının muhtevası hakkında fikir vermesi yönüyle de önemli bir kaynaktır. Bu bağlamda İbn Hanbel ile bilhassa oğlu Abdullah’ın zühd müellifi Ahmed b. İbrâhim ed-Devrâkî’nin (ö.

³³⁷ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 10 (No. 33). Ayrıca bk. Buhârî, “el-Cihâd ve’s-Siyer”, 70 (No. 2733); Müslim, “Sıyâm”, 100 (No. 1119).

³³⁸ Örneğin bk. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü’z-zühd*, 301 (No. 2180).

³³⁹ Örneğin 82, 106, 107, 108, 113 numaralı hadislerle bakılabilir.

³⁴⁰ Örneğin bk. Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 203, 320 (No. 1411, 2336).

³⁴¹ Örneğin 21, 25, 32, 35, 36 numaralı rivayetlere bakılabilir.

³⁴² Örneğin 21, 25, 35 numaralı rivayetlere bakılabilir.

³⁴³ Bk. Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 171-177.

246/860)³⁴⁴ 80'i aşkın rivayetine yer vermesi,³⁴⁵ değinilmesi gereken önemli bir veridir.

Kendisine herhangi bir zühd kitabı atfedilmemekle birlikte rekâik rivayetlerini topladığı kaydedilen Şîi muhaddis Ca'fer b. Süleymân ed-Dubaî³⁴⁶ de İbn Hanbel'in önemli kaynakları arasındadır. İlgili rivayetler, 137 kez Ca'fer → Seyyâr tarikiyle gelmektedir ki,³⁴⁷ bu durum, rical kaynaklarında Ca'fer'in rekâik rivayetlerinin daha çok öğrencisi Seyyâr b. Hâtem el-Anezî'den (ö. 199/814) geldiği yönündeki bilgilerle örtüşmektedir.³⁴⁸

1.2.7. Hennâd b. Serî (ö. 243/857) ve Kitâbü'z-zühd'ü

1.2.7.1. Hayatı

Tam adı Ebü's-Serî Hennâd b. es-Serî b. Mus'ab et-Temîmî ed-Dârimî el-Kûfî'dir. İbn Hibbân, Hennâd'ın soyunun Arapların iki ana kolundan birini oluşturan Adnân'a kadarki şeceresini kaydetmiştir.³⁴⁹ Hennâd b. Serî, isim ve künyesi aynı olan başka bir âlim ile karıştırılmamalıdır.³⁵⁰

Hennâd'ın hayatı hakkındaki bilgiler oldukça kısıtlıdır. H. 152 (M. 769) yılında dünyaya geldiği bilinmektedir. Aralarında zühd müelliflerinin de bulunduğu İbnü'l-Mübârek, İsmail b. Ayyâş, Süfyân b. Uyeyne, Vekî' b. el-Cerrâh gibi isimler onun önde gelen hocalarından bazılarıdır.³⁵¹ Buhârî, bir başka eserinde olmak üzere *Kütüb-i Sitte* müellifleri Hennâd b. Serî'den hadis almışlardır. İmam Müslim'in

³⁴⁴ Bk. İbn Hayr, *el-Fihrist*, 339. Müslim ve *Sünen* sahiplerinin kendisinden hadis aldıkları Devrâkî hakkında geniş bilgi için bk. Zehebî, *es-Siyer*, 12/ 130; a.mlf., *Târîhu'l-İslam*, 18/31-32; *el-Kâşif*, 1/189; Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, I, 224.

³⁴⁵ Örneğin 700, 1107, 1319, 1621, 1769 numaralı rivayetlere bakılabilir.

³⁴⁶ Müslim ve *Sünen* sahiplerinin kendisinden hadis aldıkları, ayrıca zühdle de ilgilendiği anlaşılan ed-Dubaî hakkında geniş bilgi için bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/379-389; Zehebî, *es-Siyer*, 8/197-200; a.mlf., *Mizân*, 1/408-411.

³⁴⁷ Örneğin 49, 61, 132, 133, 134 numaralı rivayetlere bakılabilir.

³⁴⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/298; İbn Adî, *el-Kâmil*, 2/572; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 12/308.

³⁴⁹ Biyografisi hakkında daha geniş bilgi için bk. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 13/248; Müslim, *el-Künâ ve'l-esmâ*, 1/411; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/119-120; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 9/246; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 30/311; Zehebî, *es-Siyer*, 11/465-466; *Tezkiratü'l-huffâz*, 2/70; Moğultay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l-kemâl*, 12/168; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 11/70-71; Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/96.

³⁵⁰ Bu kişi, Ebû Saîd Abdullah b. Sa'îd el-Eşec'den hadis alan Hennâd b. es-Serî b. Yahya olup ele aldığımız Hennâd'ın kardeşinin torunudur. Ayrıca Dârekutnî'nin hocaları arasındadır. Bk. Müslim, *el-Esmâ ve'l-künâ*, 1/ 411; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Müttefik ve'l-müfterik*, 3/2025-2026; Zehebî, *es-Siyer*, 11/465-468; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 11/70-71.

³⁵¹ Zehebî, *es-Siyer*, 11/465.

aldığı 25 rivayetten³⁵² sadece 3'ünün Hennâd b. Serî'nin kitabında yer aldığı belirlenmiştir.³⁵³ Tirmizî'nin Hennâd'dan aldığı rivayetlerin sayısı çok daha fazladır.³⁵⁴ *el-Mektebetü's-Şâmile* yardımıyla yapılan taramaya göre *Sünen-i Ebî Dâvûd*'da 100,³⁵⁵ *Sünen-i Nesâî*'de 75,³⁵⁶ *Sünen-i İbn Mâce*'de 30 civarında³⁵⁷ Hennâd rivayetinin bulunduğu belirlenmiştir. Bunun yanı sıra Ebû Zür'a er-Râzî, Bakî b. Mahled, Ebû Hâtim er-Râzî, İbn Ebû'd-Dünyâ gibi büyük muhaddisler de ondan hadis almışlardır.³⁵⁸ Ahmed b. Hanbel'e Kûfe'de hadis dinlemek için kimi salık verdiği sorulduğunda Hennâd'ı işaret etmiştir.

Hennâd b. Serî'nin hadis ilmindeki durumu hakkında Ebû Hâtim sadûk,³⁵⁹ Nesâî ise sika değerlendirmesi yapmıştır.³⁶⁰ Kuteybe b. Saîd, "Vekî' b. Cerrâh'ın onu övdüğü kadar kimseyi övdüğünü görmedim" sözünü aktarmıştır.³⁶¹ İbn Hibbân, Hennâd'ı *es-Sikât* 'a alarak "Hocalarımız ondan hadis aldılar" demekle yetinmiştir.³⁶²

Kaynaklarda Hennâd'ın çok Kur'ân okuyup ağladığı, çok fazla ibadet ettiği, câriye edinmeyip evlenmediği belirtilmektedir. Öyle ki; Kûfe'nin râhibi olarak anılmış, kendisinin zühdü Hz. İsa'nın zühdüne benzetilmiştir. Hennâd, doksan bir yaşındayken Hicrî 243 yılının (M. 857) Rebûlâhir ayının bir Çarşamba günü vefat etmiştir.³⁶³

Hennâd b. Serî'nin hocaları, muâsırları ve talebeleri arasında zühd literatürünün tanınmış isimlerinin olması kendisini bu bağlamda önemli bir konuma

³⁵² Örnek rivayetler için bk. Müslim, "İmân", 376; "Salâtü'l-Müsâfirin", 131; "Küsûf", 106; "Kader", 6.

³⁵³ Tekin, "Müslim'in Yazılı Kaynakları Üzerine Bazı Tespitler", *Hadis ve Siyer Araştırmaları Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, (2015), 138.

³⁵⁴ Örnek rivayetler için bk. Tirmizî, "Tahâret", 4, 9, 12, 13; "Zekât", 1, 12, 34, 38.

³⁵⁵ Örnek rivayetler için bk. Ebu Dâvûd, "Tahâret", 107; "Salât", 11, 22; "Menâsik", 15, 23.

³⁵⁶ Örnek rivayetler için bk. Nesâî, "Tahâret", 24, "İmâme", 2; "Cenâiz", 21.

³⁵⁷ Örnek rivayetler için bk. İbn Mâce, "İftitâhu'l-Kitâb", 3; "Tahâret", 28; "Zühd", 16, 19, 39.

³⁵⁸ Zehebî, *es-Siyer*, 11/465; Ayrıca bk. Ebû Abdurrahmân Ahmed b. Şuayb en-Nesâî, *Tesmiyetü's-şüyûh*, thk. eş-Şerîf Hâtim b. Ârif el-Avnî (Mekke: Dâru Âlemi'l-Kavâid, 1423), 62; İbn Mencûyeh, *Ricâlû Sahîhi Müslim*, 2/328.

³⁵⁹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/119-120.

³⁶⁰ Nesâî, *Tesmiyetü's-şüyûh*, 62.

³⁶¹ Zehebî, *es-Siyer*, 9/466.

³⁶² İbn Hibbân, *es-Sikât*, 9/246.

³⁶³ Ebû Ya'lâ Halîl b. Abdillâh Halîlî, *el-İrşâd fî ma'rifeti ulemâi'l-hadis*, thk. Muhammed Saîd Umer İdrîs (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409), 2/578; Moğultay b. Kılıç, *İkmâlû Tehzîbi'l-kemâl*, 12/169; Ziriklî, *el-A'lâm*, 8/96.

taşımıştır. Hennâd'ın bibliyografik kaynaklarda kaydedilen³⁶⁴ ve günümüze ulaşan *Kitâbü 'z-züh'd*'ü, incelememize konu olacaktır.

1.2.7.2. *Kitâbü 'z-züh'd*'ü

Hennâd b. Serî'nin zühde dair üzerinde duracağımız çalışması, Vekî' b. Cerrâh'ın *Kitâbü 'z-züh'd*'ünü de tahkik eden Abdurrahmân b. Abdülcebbâr el-Ferîvâî tarafından neşredilmiştir.³⁶⁵ Muhakkik tarafından asıl kabul edilen nüsha adının *Kitâbü 'z-züh'd fi'd-dünyâ ve mâ fihâ*; Garrett nüshasının ise *Kitâbü 'z-züh'd* olarak kaydedildiği belirtilmiş³⁶⁶ olup tezimizde de bu kısa ad kullanılacaktır.

Kitâbü 'z-züh'd, 115 bâb ve 1442 rivayetten oluşmaktadır. Mevcut rivayetlerin takriben %40'ının merfu, %60'ının ise enbiyâ kavilleri ile âsârdan oluştuğu belirlenmiştir.³⁶⁷ Konu dağılımı itibariyle 115 bâbın ilk 40'ı ölüm, kabir ahvâli, cennet ve cehennem konularına tahsis edilmiştir.³⁶⁸ İncelenen diğer züh'd yazarlarından farklı olarak Hennâd, kabir ahvâlinin bazı halleri için bâb başlığı olarak “Berzah” ifadesini tercih etmiştir.³⁶⁹ Ölüm ötesi âleme ilişkin kitâb veya bâb açtıklarına daha önce değinilen Abdullah b. el-Mübârek ve İbn Ebû Şeybe'den farklı olarak Hennâd'ın bilhassa cennet ve cehennem hayatı hakkında detaylı tasvirler içeren başlıklar açtığı görülmektedir.

Ahiret temalı bâblarla başlayan *Kitâbü 'z-züh'd*'ün muhtevası, literatürün karakteristik amel, dünya hayatı, güzel ahlak gibi konu başlıklarıyla devam etmektedir. Ancak konu akışının sistematik bir şekilde ilerlediğini söylemek güçtür.

“Mev'iza ve kıсарu'l-emel”, “Bâbü'n fî kitâbi'l-mev'iza” şeklinde açılan bâb başlıklarında³⁷⁰ yer alan “mev'izâ” ifadesi, incelenen züh'd çalışmalarının tercemelerinde çok tercih edilen bir ifade değildir. Sözü edilen ilk bâbda Hz.

³⁶⁴ Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Yemânî (Haydarâbâd: Meclisu Dâirati'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1962), 2/240; İbn Hayr, *el-Fehrese*, 341; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 2/511; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, 1/111.

³⁶⁵ Bk. Hennâd b. Serî, *Kitâbu 'z-züh'd*, thk. Abdurrahmân b. Abdülcebbâr el-Ferîvâî (Kuveyt: Dâru'l-Hulefâli'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1985).

³⁶⁶ Hennâd b. Serî, *ez-Züh'd*, 1/22 (Mukaddime kısmından).

³⁶⁷ Hennâd b. Serî, *ez-Züh'd*, 1/25 (Mukaddime kısmından).

³⁶⁸ Hennâd b. Serî, *ez-Züh'd*, 1/52-223.

³⁶⁹ Hennâd b. Serî, *ez-Züh'd*, 1/194.

³⁷⁰ Hennâd b. Serî, *ez-Züh'd*, 1/288-303.

Peygamber (s.a) ve ashabın önde gelenleri ile âlim ve sâlih zâtların diğer kimselere verdikleri nasihat örnekleri mevcuttur. İkinci bâbda ise, selefîn aynı maksatla birbirlerine yazdıkları mektup örnekleri yer almaktadır.³⁷¹ Hennâd'ın bu başlığı, Vekî' b. Cerrâh'ın daha önce üzerinde durduğumuz “Kitâbü ehli'l-hayr ba'zahüm ilâ ba'z” başlığını akla getirmektedir ki;³⁷² sahabe nesliyle başlayıp selef-i sâlihînin devam ettirdiği, emr-i bi'l-ma'rûf nehy-i ani'l-münker amaçlı mektuplaşmalar, diğer bir yönüyle Müslümanlar arasındaki samimiyetin önemli göstergelerinden biridir. Literatürde bu uygulamanın başka örnekleri de mevcuttur.³⁷³ Yine Hennâd'ın diğer zühd kitaplarında göremediğimiz “el-Hikâye” bâbı ile gıybet eylemini kastettiği anlaşılmakta olup bâbın hemen sonrasında “el-Vüdû' mine'l-Gıybe” diye bir başlık daha açılmıştır.³⁷⁴

Hennâd'ın *Kitâbü'z-zühd*'deki hoca sayısının 52 olduğu belirlenmiş olup bu hocaların cerh-ta'dil durumlarına ilişkin bilgiler muhakkik tarafından kitaba eklenmiştir. Bu çerçevede Muhammed b. Hâzim ed-Darîr, 315; Vekî' b. Cerrâh ise 252 rivayetle³⁷⁵ Hennâd'ın en çok müracaat ettiği hocalarıdır. Benzer şekilde, İbnü'l-Mübârek'in 22; zühd çalışması günümüze ulaşmayan Muhammed b. Fudayl ed-Dabbî'nin ise 58 rivayetle,³⁷⁶ Hennâd'ın literatürle bağını güçlendiren diğer isimler olduğunu söylemek mümkündür.

1.2.8. Dârimî (ö. 255/869) ve Sünen'in “Rikâk” Bölümü

1.2.8.1. Hayatı

Tam adı Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman b. el-Fadl ed-Dârimî es-Semerkandî'dir.³⁷⁷ Temîm kabilesinin Dârim koluna mensup olduğu için Dârimî

³⁷¹ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/288-299.

³⁷² Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 3/844-862.

³⁷³ Örneğin bk. İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/66 (No. 199); 1/309 (No. 886); 2/10; Muâfâ b. İmrân, *ez-Zühd*, 1999, 287 (No. 190).

³⁷⁴ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/568-571.

³⁷⁵ Muhakkikin kaydettiği 252 sayısına karşılık Şâmile taramasında Vekî' adının 283 kez tekrarlandığı görülmektedir.

³⁷⁶ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/10-18 (Mukaddime kısmından).

³⁷⁷ Biyografisi için bk. Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bâğdâd*, 10/30-34; İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 29/310-320; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 15/210-220; Zehebî, *es-Siyer*, 12/224-232; *Tezkiratü'l-huffâz*, 2/90-91; *el-Kâşif*, 1/567; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 5/294-296; Muhammed b. Ali ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 1/242-245; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/95-96;

nisbesi almıştır.³⁷⁸ Kendisi, İbnü'l-Mübârek'in öldüğü H. 181 yılında Semerkand'da doğduğunu belirtmiştir. Hayatı ve ailesi hakkında kaynaklarda detaylı bilgi yoktur.³⁷⁹

Hadis ilmi uğrunda Hicaz, Şam, Mısır, Irak, Horasan gibi ilim merkezlerini dolaşmıştır. Hadis hafızı Ebû Nuaym Fadl b. Dükeyn (ö. 219/834), Bağdat muhaddisi olarak tanınan Affân b. Müslim (ö. 220/835), hadis hafızı Süleyman b. Harb (ö. 224/839), *Garîbü'l-hadîs* yazarı Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838), ünlü hadis âlimi Saîd b. Mansûr (ö. 227/842), Abdullah b. el-Mübârek'in *Kitâbü'z-zühd*'ünün râvisi Nuaym b. Hammâd (ö. 228/843), *Tabakâtü'r-ruvât* adlı kitabın müellifi Halîfe b. Hayyât (ö. 240/854) gibi isimlerden hadis almıştır.³⁸⁰

Dârimî'den hadis alanlar arasında Buhârî, Müslim, Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878), Ebû Dâvûd, Tirmizî, Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890), Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (ö. 290/903), Sâlih Cezere (ö. 293/906) gibi hadis ilminin altın çağının önde gelen isimleri bulunmaktadır.³⁸¹

Muhammed b. Beşşâr, yaşadığı dönemde hadis hafızlarının dört kişi olduğunu belirterek Buhârî, Müslim ve Ebû Zür'a ile birlikte Semerkand bölgesinde hadis ilminin yaygınlaşmasında büyük katkısı olan Darimî'yi de zikretmiştir. Ahmed b. Hanbel, Osman b. Ebû Şeybe gibi önde gelen hadis hafızları, Dârimî'yi akıl gücünün keskinliği; dirayet ve hıfz sahibi oluşu; ibadet, zühd ve vera' üzere yaşantısı ile övmüşlerdir.³⁸² İdareciler onu kadı olarak tayin etmek istemişlerse de kendisi bunu reddetmiştir. Belirtildiğine göre; istemediği halde Semerkand kadılığına getirilmiş, sadece bir kere fetva verdikten sonra bu görevinden ayrılmıştır. Ahmed b. Hanbel'in, "Kendisine dünya sunuldu ancak o reddetti" sözü, kadılık göreviyle ilgili

Ahmet Yıldırım, *Dârimî ve Sünen'i* (Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1990); Abdullah Aydın, "Dârimî, Abdullah b. Abdurrahmân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993).

³⁷⁸ Bk. Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdâd*, 10/30.

³⁷⁹ Yıldırım, *Dârimî ve Sünen'i*, 8.

³⁸⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 15/210-215.

³⁸¹ Ebû Bekir Muhammed b. Abdülğânî el-Bağdâdî İbn Nukta, *et-Takyîd li ma'rifeti ruvâtî's-Sünen ve'l-Mesânîd*, thk. Kemal Yûsuf el-Hût (Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988), 310; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 15/213.

³⁸² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 15/215.

olsa gerektir. *Sahîh-i Müslim* ve *Sünen-i Tirmizî*'de Dârimî'den alınan rivayetler mevcuttur.³⁸³

Dârimî, Merv şehrinde³⁸⁴ 74 yaşındayken H. 255 senesinin Zilhicce ayında terviye günü vefat etmiş; arefe günü defnedilmiştir.³⁸⁵ Kendisine, *Sünen*'den başka *Kitâbü't-tefsîr* ve *Kitâbü's-sünne* adlı iki kitap izafe edilmişse de bunlar günümüze ulaşmamıştır.³⁸⁶

1.2.8.2. *Sünen-i Dârimî'nin "Rikâk" Bölümü*

Zühd çalışmaları üzerine panoramik bir bakış oluşturmaya çalıştığımız Birinci bölüm'de *Sünen-i Dârimî*'nin "Rikâk" başlığının da ele alınması uygun görülmüştür. "Rikâk" bölümünün tercih edilmesinde, müellifin ortaya koyduğu muhteva ve diğer zühd müellifleriyle irtibat düzeyi belirleyici olmuştur. Kezâ tarihî kaynaklarda zühd çalışmalarının "rikâk" adıyla da kaydedilmesi, bu tercihin bir diğer sebebidir.

"Rikâk" başlığı, *Sünen-i Dârimî*'nin toplamdaki 23 bölümünün 20.'si olup 122 bâb, 144 rivayet içermektedir. "İsti'zân" - "Rikâk" - "Ferâiz" sıralamasından da anlaşılacağı üzere ilgili bölümün *Sünen-i Dârimî* içerisindeki bölümler arası irtibatı zayıftır. Buna karşılık İbn Ebû Şeybe'nin "Zühd" bölümü ile -ileride incelenecek olan- *Sahîh-i Müslim*'in "Zühd ve Rekâik" başlığının bölümler arası irtibatı sağlamdır. Diğer taraftan, kaydedilen sayılardan da anlaşılacağı üzere her bâb neredeyse tek rivayetten oluşup bunların tamamı merfudur.³⁸⁷

Dârimî'nin "Rikâk" bölümü, muhteva açısından dikkat çeken hususiyetler taşımaktadır. Şöyle ki; Dârimî, "*Allah her kim hakkında hayır murad ederse onu dinde ince anlayış sahibi kılar*" hadisini aynı başlıkla bölümün ilk bâbına yerleştirmiştir.³⁸⁸ Böylelikle müellifin "Rikâk" bölümünde öncelikle fikh-ı bâtın

³⁸³ Zehebî, *es-Siyer*, 12/226-229; Aydın, "Dârimî, Abdullah b. Abdurrahmân", 8/495.

³⁸⁴ Yıldırım, *Dârimî ve Sünen*'i, 13.

³⁸⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/364.

³⁸⁶ Aydın, "Dârimî, Abdullah b. Abdurrahmân", 8/495.

³⁸⁷ "Rekâik" bölümü rivayetlerinin tamamı için bk. Dârimî, *Sünen*, III, 1777-1883 (No. 2748-2891).

Bu çalışmada, *Sünen-i Dârimî*'nin Hüseyin Selim Esed tarafından gerçekleştirilen tahkikli baskısı esas alınacaktır.

³⁸⁸ Bk. Dârimî, "Rikâk", 1.

olarak adlandırılan kalbin amelleri üzerinde durmayı hedeflediği söylenebilir. Bir diğer yönüyle müellifin bu tercihiyle “tefakkuh” kavramını nasslardan hüküm istinbat etmeyi amaçlayan fikhî bir ameliyeden çok daha geniş gördüğünü söylemek mümkündür.³⁸⁹ Zühd müellifi Vekî‘ b. Cerrâh da aynı hadisi ve diğer bazı rivayetleri kullanarak “Fadlû’l-Fıkh” diye bir başlık açsa da,³⁹⁰ ilgili bâbı çalışmasının ortalarına aldığı için yukarıdaki vurguyu Dârimî kadar yansıtamamıştır denilebilir.

Bölüme ikinci sırada “Mâ câe fi’s-sıhha ve’l-ferâğ” bâbıyla devam eden Dârimî, tıpkı selefleri İbnü’l-Mübârek ve Vekî‘ b. Cerrâh gibi insanların aldandığı başlıca iki nimet olan sağlık ve zaman nimetlerini anlatan hadisi³⁹¹ bölümün hemen başında kaydetmiştir.

“Rikâk” bölümünün 3 ilâ 9. bâbları, vera‘ kavramıyla irtibatlı olarak kulak, dil ve eli muhafaza etmek hakkındaki rivayetleri içermektedir. “Hıfzu’l-yed”, “Hıfzu’s-sem” başlıkları ile diğer zühd kitaplarında göremediğimiz başlıklara yer veren Dârimî; yine sırasıyla “Hıfzu’l-lisân”, “Bâbü’s-samt”, “Bâbü’l-gıybe” ve “Bâbü’l-kizb” başlıkları açmak suretiyle güzel bir uyum yakalamıştır.

Bununla birlikte başlıklar arası irtibat, bölümün tamamında görülememektedir. Örneğin mal, dünya ve ibadetle ilgili konular dağınık vaziyettedir. “Mâ yekfî mine’d-dünyâ” 10., “Hevânü’d-dünyâ ‘alallâhi Teâla” 27., “ed-Dünyâ haziratün hulvetün” bâbı 37., “Kavlü’n-Nebî (s.a) lev enne lî misle Uhudin zeheben” bâbı 53., “Lev kâne libni âdeme vâdiyâni min mâl” 62. sırada yer almaktadır.

³⁸⁹ Fıkıh kavramının zamanla anlam kaymasına uğradığına ilişkin bk. Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazâlî, *İhyâu ulûmi’d-dîn* (Beyrut: Dâru’l-Ma’rife, ts.), 1/32. Gazâlî, burada kendi asrında insanların fetva veren kişileri en iyi fakih saydıkları oysa sahabe döneminde fıkıh ilminin nefsin hastalıklarının bilinmesi dünya sevgisinden uzak durulması, Allah korkusu gibi konuları kapsadığını belirtmiştir.

³⁹⁰ Vekî‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/479-483 (No. 229, 230).

³⁹¹ Dârimî, “Rikâk”, 2 (No. 2912).

İlgili hadisin geçtiği diğer zühd çalışmaları için bk. İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/2 (No. 1); Vekî‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/225 (No. 8); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 32 (No. 188); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/356 (No. 673); Buhârî, “Rikâk”, 1 (No. 6412); Tirmizî, “Zühd”, 1 (No. 2304); İbn Mâce, “Zühd”, 15 (No. 4170); İbn Ebü’d-Dünyâ, *Kısarü’l-emel*, 89 (No. 113); Beyhakî, *Şuabu’l-îmân*, 12/476 (No. 9767).

Dârimî, ahiret ahvaline dair konuları çoğu selefi gibi “Rikâk” bölümünün kapsamı içinde değerlendirmiştir. Bu amaçla 78 ilâ sonuncu bâb olan 122. bâb arasını kıyamet, cennet, cehennem ve diğer ahiret ahvâliyle ilgili konulara ayırmıştır.

Dârimî’nin “Rikâk” bölümünde incelenen diğer zühd çalışmalarında belirlenemeyen tercemeler bulunmakta olup bunlar şöylece sıralanabilir: “Mâ minküm ehadün illâ ve me‘ahû karînühû mine’l-cinn”,³⁹² “Ünsur ehâke zâlimen ev mazlûmen”,³⁹³ “Fadlû Ehli Bedr”,³⁹⁴ “en-Nehyü en yekûle mutirnâ bi nev’i kezâ ve kezâ”,³⁹⁵ “Kavlü’n-Nebî sallallahu aleyhi ve sellem ‘Eyyü mâ racûlin le‘antühû ev sebebtühû”,³⁹⁶ “Esmâü’n-Nebî”,³⁹⁷ “Kavlü’n-Nebî sallallahu aleyhi ve sellem lâ tüdrûnî”,³⁹⁸ “en-Nehyü ‘ani’l-kasas”,³⁹⁹ “er-Ruhsa fî’l-kasas”.⁴⁰⁰

Hadis müelliflerin genellikle “Fedâilü’s-Sahâbe” bölümünde açtıkları “Fadlû Ehli Bedr” bâbı, *Sünen-i Dârimî*’de “Rikâk” bölümüne alınmıştır ki; bu durum, zikredilmeye değer bulunmuştur. Dârimî’nin “el-Adl beyne’r-ra’iyye” bâbı altında yer verdiği “Allah bir kulunu bir toplumun başına idareci olarak getirir de o da halkını aldatarak ölürse Allah ona cenneti haram eder” hadisini,⁴⁰¹ incelenen zühd müellifleri arasında tahric eden olmamıştır. Müellifin, idarecilerin adil olması ve halkına karşı ihanet etmemesi gerektiğini zühd kapsamında değerlendirmesi dikkat çekicidir. Bir sonraki “et-Tâ‘a ve lüzûmü’l-cemâ‘a” başlığında ise, idarecilerle ilişkinin nasıl olacağına dair ilkeler ortaya koyan uzun bir rivayete yer verilmiştir.⁴⁰² Bu hadise göre; namazı ikame ettikleri sürece kötü idarecilere isyan edilmemesi; bununla birlikte işledikleri masiyetlerin kalben kerih görülmesi istenmiştir. Dârimî,

³⁹² Bk. Dârimî, “Rikâk”, 25.

³⁹³ Dârimî, “Rikâk”, 40.

³⁹⁴ Dârimî, “Rikâk”, 48.

³⁹⁵ Dârimî, “Rikâk”, 49.

³⁹⁶ Dârimî, “Rikâk”, 52.

³⁹⁷ Dârimî, “Rikâk”, 59. Aynı bâbın H. 2. asır kaynağında kullanımı dikkat çekmektedir. Bk. Ma‘mer b. Râşid, *el-Câmi‘*, 10/446 (No. 19657).

³⁹⁸ Dârimî, Rikâk, 68.

³⁹⁹ Dârimî, “Rikâk”, 63. Aynı konunun zühd çalışması günümüze ulaşmadığı belirtilen İbn Vehb’in (ö. 197/813) bir başka eserinde kullanımı için bk. İbn Vehb, *el-Câmi‘*, 666 (No. 574) (el-Cülûs ile’l-Kâs).

⁴⁰⁰ Dârimî, “Rikâk”, 63.

⁴⁰¹ Buhârî, “Ahkâm”, 8; Müslim, “İman”, 227; “İmâre”, 21; Dârimî, “Rikâk”, 77 (No. 2838).

⁴⁰² Dârimî, “Rikâk”, 78. Ayrıca bk. Ma‘mer b. Râşid, *el-Câmi‘*, 12/330 (No. 20680-20681) (es-Sem‘ ve’t-tâ‘a bâbı)

bu iki bâbdan ilkiyle aslında idarecilerin halka, ikincisiyle ise halkın idarecilere nasıl davranması gerektiğini özetlemektedir denilebilir.

Sıhhat durumu itibarıyla “Rikâk” bölümündeki 144 rivayetin 85’inin sahih, 19’unun hasen, 14’ünün isnadı ceyyid, 1’isinin kavî, 22’sinin zayıf, 3’ünün ise çok zayıf olduğu belirlenmiştir.⁴⁰³ Ayrıca isnadı zayıf olmasına rağmen diğer hadis kaynaklarında sahih veya hasen tarîkleri bulunan rivayetler gösterilmiştir ki;⁴⁰⁴ bunlar arasında isnadı çok zayıf 2 rivayet de bulunmaktadır.⁴⁰⁵ Bu haliyle “Rikak” bölümünün sıhhat açısından güçlü olduğu görülmektedir.

“Rikâk” bölümünün, içerdiği senedler üzerinden selef zühd yazarlarıyla irtibatının neredeyse hiç kurulamadığını belirtmemiz gerekir. Dârimî’nin sadece iki senedde Ebü’n-Nu‘mân üzerinden İbnü’l-Mübârek’e ulaştığı belirlenmiştir.⁴⁰⁶ Dolayısıyla Dârimî’nin “Rikâk” bölümü hakkında ulaşılan en anlamlı sonuç, muhtevasının zühd çalışmalarıyla benzerlik arz etmesine karşılık zühd müellifleriyle senedler üzerinden bir irtibatın kurulamamasıdır. Bu durum, zühd çalışmalarının kapsamını oluşturan rivayetlerin sadece zühd müellifleri üzerinden değil aynı zamanda muhaddisler üzerinden de aktarılmaya devam ettiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla-“Rikâk” bölümü özelinde belirtmek gerekirse- kapsam itibarıyla ilgili literatürün zühd müellifleri veya muhaddisler üzerinden yazılması genel görünümü pek etkilememiştir.

1.2.9. Buhârî (ö. 256/870) ve el-Câmi’u’s-sahîh’in “Rikâk” Bölümü

1.2.9.1. Hayatı

Tam adı, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl el-Cu‘fî el-Buhârî’dir.⁴⁰⁷ 13 Şevval 194’te (20 Temmuz 810) Cuma namazından sonra doğmuştur.⁴⁰⁸ Babası

⁴⁰³ Muhakkikin isnadına çok zayıf hükmü verdiği rivayet numaraları şunlardır: 2764, 2779, 2842.

⁴⁰⁴ Muhakkikin isnadını zayıf bulmasına rağmen diğer kaynaklarda sahih veya hasentarîklerini tespit ettiği rivayet numaraları şunlardır: 2753, 2784, 2815, 2819, 2821, 2831, 2879, 2882.

⁴⁰⁵ Bk.2764, 2779 numaralı rivayetler.

⁴⁰⁶ Bk. 2772, 2773 numaralı rivayetler.

⁴⁰⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 9/113-114; İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 52/50-99; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 24/430-469; Zehebî, *es-Siyer*, 12/391-471; *Tezkiratu’l-huffâz*, 2/104-105; İbn Hacer, *Tehzîbü’l-Tehzîb*, 9/47-55; Sezgin, *Târîhu’t-türâsi’l-Arabî*, 1/115-134; Muhammed Mustafa el-A’zamî, “Buhârî, Muhammed b. İsmâîl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/368-372.

Mâlik b. Enes'ten hadis dinleyen, Hammâd b. Zeyd'i gören, İbnü'l-Mübârek ile musafaha eden Buhârî'nin henüz küttâba giderken gönlüne hadis ezberleme arzusu doğmuş; yaklaşık 10 yaşındayken hocası Dâhilî'den⁴⁰⁹ hadis dinlemeye başlamıştır. 11 yaşında iken hocasının hatasını düzeltecek kadar isnad bilgisine ulaşmıştır.⁴¹⁰

Buhârî'nin daha 16 yaşında iken -zühd müellifleri arasında ele aldığımız İbnü'l-Mübârek ve Vekî' b. Cerrâh'ın kitaplarını ezberleyip görüşlerini öğrendiğini belirtmesi konumuz açısından ayrıca bir öneme sahiptir. Bu sıralarda annesi ve kardeşi ile birlikte hacca giden Buhârî, daha sonra memleketine dönmeyerek ilmî seyahatlere çıkmıştır. Bu amaçla Mekke, Medine, Bağdat, Basra, Belh, Kûfe, Mısır ve Nişabur'a gitmiştir.⁴¹¹

Buhârî, Nişabur'a vardığında Ebû Abdullah Muhammed b. Yahyâ ez-Zühli'nin (ö. 258/872) meclisinde Mu'tezile'nin halku'l-Kur'ân hakkındaki görüşü sorulunca, "Fiillerimiz mahluktur. Kur'ân telaffuzumuz da fiillerimizdendir" şeklinde cevap vermesi üzerine tartışma çıkmış; Zühli'nin itirazları sonucunda şehri terk etmek zorunda kalmıştır.

Merv'den sonra Buhâra'ya geçen Buhârî; Horasan valisinin, kitaplarının rivayet hakkını elde etmek için kendisini yanına çağırması üzerine ilmin değerini düşürmemek düşüncesiyle bu teklifi geri çevirmiştir. Vali, bu tavrı hazmedememiş olacak ki; Buhârî'nin, selefin akîdesine aykırı görüşleri olduğu iddiasını yaymıştır. Buhârî, buradan Semerkant'a gitmek üzere yola çıkmış; ancak Hartenk kasabasında hastalanarak H. 256 yılının Ramazan bayramı arefesinde vefat etmiş ve bayram günü defnedilmiştir.⁴¹²

Buhârî'nin yetişmesinde Affân b. Müslim el-Basrî (ö. 220/835), Süleymân b. Harb el-Basrî (ö. 224/839), Müsedded b. Müserhed el-Basrî (ö. 228/843), Yahyâ b. Maîn el-Bağdâdî (ö. 233/848), Ali b. Medînî (ö. 234/848-49), İshak b. Râhûye el-Mervezî (ö. 238/853), Kuteybe b. Saîd el-Belhî (ö. 240/855), Ahmed b. Hanbel (ö.

⁴⁰⁸ Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdâd*, 2/6; İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 52/55.

⁴⁰⁹ Tabakât ve terâcim kitaplarında yapılan taramada hakkında herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır.

⁴¹⁰ Zehebî, *es-Siyer*, 12/392.

⁴¹¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 52/54; A'zamî, "Buhârî, Muhammed b. İsmâil", 6/369.

⁴¹² A'zamî, "Buhârî, Muhammed b. İsmâil", 6/369.

241) Bündâr (ö. 252/866) gibi kendi dönemlerinin önde gelen hadis hafızlarının katkıları olmuştur.⁴¹³

Buhârî'nin yetiştirdiği muhaddisler arasında Ebû Hâtım er-Râzî (ö. 277/890), Tirmizî (ö. 279/892), İbn Ebû Âsım (ö. 287/900), Fakih Muhammed b. Nasr el-Mervezî (ö. 294/906), İbn Huzeyme (ö. 311/924), Muhammed b. Yusuf el-Firebrî (ö. 320/932), Hüseyin b. İsmail el-Mehâmilî (ö. 330/942), *Sahîh-i Buhârî*'nin râvîsi ve zühd literatürünün önemli isimlerinden İbn Ebü'd-Dünyâ (ö. 281/894) gibi ilim adamları yer almaktadır.⁴¹⁴

Buhârî, hadis ilminin en önde gelen otoritelerinden biri kabul edilmektedir. Kendisine hadis ilminin altın çağının diğer müelliflerinden İmam Müslim ve Tirmizî mülazemet etmiştir. Tirmizî, ondan ricâl ve ilel alanlarında çokça istifade etmiştir ki; bu münâsebet, *Sünen* olarak da adlandırılan *el-Câmiu's-sahîh*'e bilgi aktarımı yoluyla yansımıştır.⁴¹⁵

Buhârî'yi hadis edebiyatında müstesna bir konuma taşıyan *el-Câmi'u's-sahîh* adlı eseri,⁴¹⁶ aynı zamanda kendisinin hadislerden hüküm istinbat ederek bunları bâb başlıklarına yansıtması bağlamında dikkate değer bir çalışmadır. Buhârî'nin telif için gösterdiği çaba ve hassasiyet karşılığını bularak esere, hadis musannefâtı arasında üzerine en çok çalışma yapılan klasik eser olma hüviyetini kazandırmıştır.⁴¹⁷ Müellifin ayrıca *el-Edebü'l-müfred*, *Halku ef'âli'l-'ibâd*, *Ref'u'l-yedeyn fi's-salât*, *el-Kirâe halfe'l-imâm* isimli çalışmalarına ilaveten râvilerin cerh-ta'dil durumlarına ilişkin *et-Târîhu'l-kebîr*, *et-Târîhu'l-evsat*, *et-Târîhu's-sağîr* ve *ed-Du'afâü'l-kebîr* başlıklı çalışmaları bulunmaktadır.

⁴¹³ Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, 24/431-434.

⁴¹⁴ Mizzî, *Tehzibü'l-Kemâl*, 24/434-437.

⁴¹⁵ Tirmizî'nin *Sünen* adlı eserinde hocası Buhârî'den aktarım örnekleri için bk. No. 3, 30, 86, 139, 199 vd.

⁴¹⁶ Zehebî, *es-Siyer*, 12/402.

⁴¹⁷ *el-Câmi'u's-Sahîh* üzerine yapılan çalışmalar için bk. Kemal Sandıkçı, *Sahîh-i Buhârî üzerine yapılan çalışmalar* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991), 23-186.

1.2.9.2. *el-Câmi‘u’s-sahîh’in “Rikâk” Bölümü*

Zühd literatürünün karakteristik özelliklerini belirlemeye çalıştığımız bu bölümde -tıpkı *Sünen-i Dârimî*’de olduğu gibi- *el-Câmi‘u’s-Sahîh* için de “Rikâk” bölümü, incelememize konu edilmiştir.

el-Câmi‘u’s-sahîh’in 84. bölümü olan “Rikâk” başlığı, 53 bâb ve bazı mükerrerleriyle birlikte 172 rivayetten oluşmaktadır.⁴¹⁸ “Kitâbü’l-Edeb”, “Kitâbü’l-İsti‘zân”, “Kitâbü’d-De‘avât”, “Kitâbü’r-Rikâk” sıralamasına göz atıldığı takdirde ele aldığımız başlığın kendinden önceki bölümlerle -tıpkı İbn Ebû Şeybe’nin “Zühd” bölümünde olduğu gibi- irtibatının güçlü olduğu söylenebilir.⁴¹⁹

Buhârî’nin “Rikâk” bölümünün muhteva açısından sağlam bir sistematik yapıya sahip olduğunu söylemek mümkündür. Bölüme ilk 6 bâbda dünya hayatının geçiciliği ve ahiret hayatının kalıcılığı vurgusu ile başlayan Buhârî, -tıpkı İbnü’l-Mübârek, Vekî’ b. Cerrâh ve Darîmî gibi- çoğu insanın aldandığı başlıca iki nimetin sağlık ve zaman olduğunu dile getiren rivayeti birinci sırada tahriç etmiştir. 7 ila 17. bâblar arasında Müslümanın mal ve dünyaya karşı ilişkisinin nasıl olması gerektiğini belirleyen dünyalık fitnelerden sakınma, fakirliğin fazileti, Hz. Peygamber’in sade ve zâhidâne yaşantısı gibi alt konular yerleştirilmiştir. 18 ila 38. bâblar arasında ise Müslümanın Rabbi ile münasebeti üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda amellerde ölçülü olmak; havf ve recâ üzere yaşamak; ma‘siyet, riya ve sum‘adan uzak durmak; günahları küçük görmekten sakınmak gibi esaslar vurgulanmıştır. Kaydedilen bâb aralıklarında zühd kitaplarının ortak başlıklarından “Hıfzu’l-lisân”, “el-Bukâ min haşyetillah”, “Tevekkül”, “Uzlet” gibi konulara girilmiştir. “Rikâk” bölümü 39 ila 53. bâblar arasında ölüm, sekerâtü’l-mevt, sûr, kıyamet ve ahvâli, haşr, hesâb, sırat, havz, cennet ve cehennem özellikleri gibi ahiret ahvâli konularından oluşmaktadır. 90 ilâ 172. rivayeti kapsayan bu konu aralığı, takrîben bölümün yarısını teşkil etmektedir.⁴²⁰ Bu durum, pek çok zühd çalışmasının dünyadan sakındırma ve ahirete rağbet ettirme meyilli muhtevasıyla uyum arz etmektedir.

⁴¹⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiu’s-Sahîh*, thk. Mustafa Dîb el-Buga (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1987), 5/2355-2409.

⁴¹⁹ “Rikâk” bölümünden sonra daha farklı bir konu olan “Kader” başlığı gelmektedir.

⁴²⁰ Ali Arslan, “El-Câmiu’s-Sahîh’in Kitâbu’r-Rikâk Bölümünün Bâb Başlıklarına Göre Buhârî’nin Rikâk Anlayışı”, *Journal Of History School* 8/23 (01 Ocak 2015), 146.

“Rikâk” bölümünün muhteva açısından en dikkat çekici hususiyetlerinden biri, ahlaka dair konuları neredeyse hiç detaylandırmamasıdır. İncelendiği takdirde bölümün ahlâk-ı hamîdeden “et-Tevâzu”, ahlâk-ı zemîmeden ise “Mâ yûkrahû min kîl ve kâl” dışında herhangi bir bâb başlığı açmadığı görülmektedir. Buhârî bu tercihiyle -her ne kadar *el-Câmi‘u’s-sahîh* çokça mükerrer rivayet içerse de- zaten müstakil bir “Edeb” bölümü açması dolayısıyla tekrara düşmek istememiş olabilir. “Rikâk” ve “Edeb” başlıklarını ahkâm konuları dışında olması; keza -yukarıda değinildiği üzere- 81 ve 84 numaralı bu iki bölümün neredeyse peş peşe gelmesi, yukarıda yapılan değerlendirmeyi bir dereceye kadar güçlendirmektedir. Bu bağlamda Buhârî’nin *el-Edebü’l-müfred* isimli müstakil bir çalışmasının bulunduğu ayrıca temas edebiliriz.

Sahîh-i Buhârî’nin meselemiz bağlamında başlıklar düzeyindeki “Edeb” - “Rikâk” ayrımı, normalinde zühd literatüründe kaydedilen rivayetlerin zühd-rikâk-edeb başlıklı çalışmalara nasıl dağılabildiğini tipik bir şekilde göstermektedir. Örneğin İbnü’l-Mübârek’in *Kitâbü’z-zühd*’ü üzerinden bir mukayese yapacak olursak; kendisinin zühd çalışmasında yer verdiği, “Sevâbü kâfilî’l-yetîm”, “Gıybet”, “es-Sabr ale’l-belâ”, “el-İstihyâ minallâh”, “el-Hubb fillâh” gibi bâbları,⁴²¹ Buhârî’nin “Rikâk” yerine “Edeb” bölümünde başlıklandığı⁴²² dikkati çekmektedir.

Sahîh-i Buhârî’nin “Rikâk” bölümünün muhtevası üzerine yaptığımız tahriç araştırması, karşımıza şaşırtıcı sonuçlar çıkarmıştır.⁴²³ Öncelikle “sağlık ve boş vaktin kıymeti bilinmeyen başlıca nimetler” olduğunu ifade eden hadis; İbnü’l-Mübârek gibi Buhârî tarafından da bölümün ilk hadisi olarak tahriç edilmiştir. Muhteva analizi için örneklem olarak seçtiğimiz “Rikâk” bölümünün ilk 10 hadisinin, literatürün erken çalışmalarından biri olan İbnü’l-Mübârek’e ait *Kitâbü’z-zühd*’de yer alma durumu tablo halinde aşağıda gösterilmiştir:

⁴²¹ İbnü’l-Mübârek’in *Kitâbü’r-rekâik*’inde sırasıyla bk. 122, 138, 76, 43, 49. bâblar (Nuaym b. Hammâd nüshası esas alınmıştır).

⁴²² *Sahîh-i Buhârî*’nin “Edeb” bölümünde sırasıyla bk. 24, 46, 71, 77, 96. bâblar.

⁴²³ Bu ve ilerleyen paragraflarda *Kitâbü’z-zühd* - “Rikâk” bölümü ikilisi hakkında kaydedilen tespitlerin, aşağıda temas edilecek yüksek lisans tez çalışmasından daha erken tarihli olduğunu belirtmekte fayda görüyoruz.

Rivayet No	Buhârî'nin "Rikâk" Bölümü	İbnü'l-Mübârek'in <i>Kitâbü 'z-züh'd</i> 'ü
1	"İki nimet vardır ki..."	Var ⁴²⁴
2	"Hayat ancak ahiret hayatıdır..." ⁴²⁵	Yok
3	"Cennetteki kırbaç kadar yer dünya ve içindekilerden daha hayırlıdır..."	Var ⁴²⁶
4	"Dünyada bir garib veya bir yolcu gibi ol..."	Var ⁴²⁷
5	"Rasûlullah (s.a) (yere) dört köşeli bir çizgi (mürabba') bir şekil çizdi..."	Var ⁴²⁸
6	"Allah'ın altmış sene ömür verdiği kişinin mazereti kalmamıştır..." ⁴²⁹	Yok
7	"Yaşlı kişinin kalbi iki konuda genç kalmaya devam eder..."	Var ⁴³⁰
8	"Allah'ın rızasını umarak 'Lâ ilahe illallâh' diyen kişiye kıyamet günü Allah ona ateşi haram kılar..." ⁴³¹	Yok
9	"Mü'min kulum için dünya ehlinden onun sevdiği birini aldığımda o bunun ecrini Allah'tan beklerse karşılık olarak cennet vardır..."	Var ⁴³²

⁴²⁴ Krş. Abdullah b. el-Mübârek, *ez-Züh'd*, I, 1 (No. 1); Buhârî, "Rikâk", 1 (No. 6049).

⁴²⁵ Buhârî, "Rikâk", 1 (No. 6050-6051). İlgili rivayetin, selef züh'd çalışmalarındaki tahrîci için bk. Mu'âfâ b. İmrân, *ez-Züh'd*, 257 (No. 131); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/90 (No. 35504); Ahmed b. Hanbel, *ez-Züh'd*, 26 (No. 151).

⁴²⁶ Krş. İbnü'l-Mübârek, *ez-Züh'd*, 2/73; Buhârî, "Rikâk", 2 (No. 6052).

⁴²⁷ Krş. İbnü'l-Mübârek, *ez-Züh'd*, 1/5 (No. 13); Buhârî, "Rikâk", 3 (No. 6053).

⁴²⁸ Krş. İbnü'l-Mübârek, *ez-Züh'd*, I, 86 (No. 254); Buhârî, "Rikâk", 4 (No. 6054, 6055).

⁴²⁹ Buhârî, "Rikâk", 5 (No. 6056).

⁴³⁰ Krş. Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü 'z-züh'd*, I, 87 (No. 256); Buhârî, "Rikâk", 5 (No. 6057).

⁴³¹ Buhârî, "Et'ime", 14; "İstîtabetü'l-Mürteddîn", 8.

⁴³² Krş. Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü 'z-züh'd*, II, 27; Buhârî, "Rikâk", 6 (No. 6060).

10	“... Sizin hakkınızda fakirlikten endişe etmiyorum. Bilakis dünyanın size açılmasından endişe ediyorum...”	Var ⁴³³

Tablodan açıkça anlaşılacağı üzere “Rikâk” bölümündeki ilk 10 hadisin 7’sinin İbnü’l-Mübârek’in çalışmasının muhtelif yerlerinde geçtiği görülmektedir. Her ne kadar örneklem üzerinden %70 gibi yüksek bir oran çıksa⁴³⁴ da bir râvî olarak Abdullah b. el-Mübârek adının “Rikâk” bölümünde yalnızca 5 senedde bulunması⁴³⁵ dikkate değer bulunmuştur. Şu halde Buhârî’nin, ilgili rivayetleri İbnü’l-Mübârek yerine diğer râviler kanalıyla tahrîç ettiğini görmekteyiz. Bununla birlikte Buhârî’nin, “Rikâk” bölümü dışında eserinde pek çok İbnü’l-Mübârek rivayetine yer verdiği bilinmektedir.⁴³⁶ Buhârî’nin burada karşılaştığımız tercihini, Seyit Ali Güşen’in de tespit ettiği gibi,⁴³⁷ İbnü’l-Mübârek’in *Müsned*’ini telif ederken gösterdiği sıhhat hassasiyetini *Kitâbü’z-zühd* ve *Kitâbü’l-cihâd* gibi eserlerinde aynı düzeyde sergilememesi ile kısmen açıklayabiliriz.

“Rikâk” bölümündeki bazı alt başlıkların daha önce yazılan zühd çalışmalarındaki başlıklarla aynı ya da benzer olduğu belirlenmiştir. “Hıfzu’l-lisân”,⁴³⁸ “el-Bukâ min haşyetillah”,⁴³⁹ “Sıfatü’l-cenne ve’n-nâr”⁴⁴⁰ bunlardan

⁴³³ Krş. Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü’z-zühd*, I, 174 (No. 503); Buhârî, “Rikâk”, 7 (No. 6061).

⁴³⁴ Rikâk” bölümünün sadece ilk 10 hadisinin *Kitâbü’z-zühd*’de mevcudiyetini araştırırken tespit ettiğimiz %70’lik orana karşılık bu iki çalışmayı muhteva açısından karşılaştıran bir yüksek lisans tezi hazırlandığını belirtmemiz uygun olacaktır. Sözü edilen tezde yöntem olarak *Kitâbü’z-zühd*’ün ilk 17 bâbı örneklem olarak seçilmiş; bu başlıklar altındaki toplam 324 rivayetten 57 merfu hadis ile Buhârî’nin “Rikâk” bölümündeki 172 hadis karşılaştırılmıştır. Araştırma sonucunda aynı veya benzer muhtevalı 22 hadisin ortak olduğu belirlenmiştir ki; bu sayı, oran olarak %38,5’e tekabül etmektedir. İbrahim Şimşek, *Abdullah ibn el-Mübârek’in Kitâbü’z-zühd ve Buhârî’nin Kitabı’r-rikâk Bölümlerinin Mukayesesi ve Tefsir İlmi Açısından Değerlendirilmesi* (Ordu: Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 3, 79-88 Daha fazla rivayet içermesi dolayısıyla Nuaym b. Hammâd nüshasını esas alan bir neşrin kullanılması ve Buhârî’nin Rikâk bölümündeki hadislerin İbnü’l-Mübârek’in kitabında tespit edilmeye çalışılması yöntem olarak tez için daha uygun olabilirdi. Bununla birlikte çalışma faydadan hali değildir.

⁴³⁵ İbnü’l-Mübârek’in bir râvî olarak “Rikâk” bölümünde geçtiği senedler için bk. 6059, 6154, 6176, 6182, 6183 numaralı rivayetler.

⁴³⁶ Örneğin bk. 6, 159, 202, 804 numaralı rivayetler.

⁴³⁷ Seyit Ali Güşen, *İlk İki Asır Hadis Eserlerindeki Rivayetlerin Temel Hadis Kaynaklarına İntikali* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 71-76, 533.

⁴³⁸ Bk. İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/125, 132, 287; Vekî‘, *ez-Zühd*, 2/463, 542; Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/410, 529.

⁴³⁹ Bk. Vekî‘, *Kitâbü’z-zühd*, I, 248; Hennâd, *Kitâbü’z-zühd*, I, 262.

⁴⁴⁰ Bk. Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü’r-rekâik*, II, 550, 596.

birkaçıdır. Buna karşılık Buhârî'nin “zemm” kelimesini izafe ederek herhangi bir başlık açmaya mesafeli olduğu anlaşılmaktadır. Önceki çalışmalardaki “Zemmü'd-dünyâ”⁴⁴¹, “Zemmü'l-mâl”, “Zemmü'l-ginâ”⁴⁴² gibi bâblar oluşturmak yerine “Meselü'd-dünyâ fi'l-âhira”, “Mâ Yuhzeru min zehrati'd-dünyâ ve't-tenâfûs fihâ”, “Mâ yüttekâ min fitneti'l-mâl”⁴⁴³ ifadelerini tercih ettiği görülmektedir. Buhârî'nin kullandığı bu ifadelerle mal, zenginlik ve dünyaya ilişkin rivayetlerde beliren menfi mesajın bizâtihi bu şeylere değil; tam aksine insanın onları kullanırken gerçekleştirdiği tasarruflarının yönü üzerine söylendiğini vurgulama amacı taşımaktadır denilebilir.

Nitekim Buhârî'nin, seleflerinde yer almayan detaylara sahip şu rivayeti “Mâ yuhzeru min zehrati'd-dünyâ” bâbında yer vermesi, dünya malının hem tehlikesini hem de faydasını bir arada göstermesi açısından oldukça ilginç bir örnektir: “*Sizin hakkınızda en çok endişe ettiğim şey, Allah'ın sizin için yeryüzünün nimetlerini çıkarmasıdır*” buyurunca “Hayır, şer getirir mi?” diye sorulması üzerine Rasûlullah'ın (s.a) “*Hayır ancak hayır getirir. (Ancak) bu mal çekicidir, tatlıdır. Baharda yeşeren bitkiler çok yemelerinden ötürü hayvanları öldürür ya da perişan eder... Tatlı olan mala gelince onu hakkıyla alan ve hakkını veren kişi için ne güzel yardımcıdır. Ancak hakkı olmayan bir malı alan kişi yiyip de doymayan kimse gibidir.*”⁴⁴⁴ şeklinde verdiği cevapta, helâl yoldan kazanılıp helal yolda harcandığı takdirde dünya malının iyi bir yardımcı olacağı belirtilmiştir. Dolayısıyla Buhârî'nin, dünya malına bakışımızı şekillendirecek rivayetlere çok yönlü ve bütüncül baktığı anlaşılmaktadır.

“Rikâk” bölümü bâblarının dikkat çeken hususiyetlerinden bir diğeri ise toplam 53 bâbdan 22'sinin hadis metinlerinden iktibas edilmesiyle oluşturulmasıdır. “Kavlü'n-Nebî sallallahu aleyhi ve sellem hâze'l-mâl hadıratün hulvetün”, “Mâ kaddeme min mâlihî fehüve lehû”, “el-Müksirün hüm el-mukıllûn”, “Kavlü'n-Nebî

⁴⁴¹ Bk. Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü'r-rekâik*, II, 342.

⁴⁴² Bk. Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü'r-rekâik*, II, 348.

⁴⁴³ Bk. Buhârî, “Rikâk”, 2, 7, 10.

⁴⁴⁴ Buhârî, “Rikâk”, 7 (No. 6063); *Sahîh-i Buhârî*, trc. İbrahim Tüfekçi, Polen Yay., VI, 166 (No. 6427); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, XIX, 100, 101 (No. 35522); İbnü'l-A'râbî, *Kitâbü'z-zühûd*, 50 (No. 81).

sallallahu aleyhi ve sellem lev ta'lemûne mâ a'lemu le dahıktüm kalîlen ve le bekeytüm kesîran”⁴⁴⁵ bâbları örnek verilebilir.

İncelediğimiz zühd çalışmaları arasında âyet metinlerini bâb halinde kullanan tek müellifin Buhârî olduğunu belirlemiş bulunmaktayız. 4 âyeti doğrudan terceme şeklinde kullanan⁴⁴⁶ Buhârî, ayrıca 11 başlığa konuyla ilgili gördüğü âyeti eklemiştir.⁴⁴⁷ Şu durumda “Rikâk” bölümünün toplam 15 bâbında en az bir âyet kullanılmıştır ki; bu sayı, bölüm bâblarının yaklaşık %28’ni oluşturmaktadır.⁴⁴⁸ Örneğin “Meselü’l-Dünyâ fi’l-Âhira” bâbı açıldıktan sonra “*Dünya hayatı ancak bir oyun, bir eğlence, bir süs, aranızda karşılıklı bir övünme, çok mal ve evlat sahibi olma yarışından ibarettir...*”⁴⁴⁹ mealindeki âyet eklenmiştir.

“Rikâk” bölümüne ait bâbların ifadelendirilmesinde Buhârî’nin, seleflerinden istifade etmekle birlikte bazı tasarrufları da yok değildir. O, önceki muhaddislerin fikirlerinden yararlanmış; ancak onları bütünüyle tekrar etmemiş, kendi tercihlerini ortaya koymuştur.⁴⁵⁰ Bu durumun bir örneği “el-Bükâ” meselesinde görülmektedir. Müstakil zühd çalışmalarında “el-Bükâ”, “el-Hüzn ve’l-bükâ” vb. başlıklar açılmıştır.⁴⁵¹ Bu çalışmaların söz konusu başlıklarında merfu veya mevkuf tarîkleri bulunan “*Dilini tut; evin sana yetsin; günahlarına ağla*” rivayetine⁴⁵² yer verildiği görülmektedir.⁴⁵³ Buna karşılık ise Buhârî, bâbı “el-Bükâ min Haşyetillâh” ifadeleriyle açmış; rivayet tercihini ise, arşın gölgesinde gölgelenecek yedi sınıf insanı anlatan rivayeti taktî’ etmek suretiyle “*Allah’ı anınca gözleri yaşaran kişidir*” cümlesini⁴⁵⁴ kaydetmekten yana kullanmıştır. Görüldüğü üzere Buhârî’nin hem

⁴⁴⁵ Buhârî, “Rikâk”, 11, 12, 13, 27. Ayrıca bk. Ali Arslan, “Buhârî’nin Rikâk Anlayışı”, 151-152.

⁴⁴⁶ “Rikâk”bölümünün 8, 21, 46 ve 47. bâblarının adı için sırasıyla Bakara 2/23, ... âyetlerinden iktibas yapılmıştır.

⁴⁴⁷ Söz konusu bâblar için bk. 2, 4, 5, 10, 11, 13, 15, 20, 23, 39, 53. bâblar.

⁴⁴⁸ Arslan, “Buhârî’nin Rikâk Anlayışı”, 151.

⁴⁴⁹ Hadîd 57/20.

⁴⁵⁰ Arslan, “Buhârî’nin Rikâk Anlayışı”, 151.

⁴⁵¹ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/40; Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/248; Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/365.

⁴⁵² İlgili rivayetin İbn Mes’ûd’a mevkufen isnad edilen rivayetin daha sahih olduğu anlaşılmaktadır. Bk. İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, II, 55-56, dipnot nu.: 1.; Hennâd, *Kitâbü’z-zühd*, I, 265, dipnot nu. 18.

⁴⁵³ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/42 (No. 130, 134); Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/259 (No. 31); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/265 (No. 460).

⁴⁵⁴ Buhârî, “Rikâk”, 24.

başlık hem de rivayet tercihi, meseleyi ifade etmek bakımından daha vurguludur. Keza bazı müellifler, günahları küçük görmekten sakınmak konusunda açtıkları bâblarda “*Küçük günahlardan sakının*” hadisini⁴⁵⁵ tahriç etmişlerdir. Buhârî ise, 32. bâb olarak açtığı “Mâ Yüttékâ min Muhakkarâti’z-Zünûb” başlığında –yine diğer zühd çalışmalarında da geçen- Enes b. Mâlik’e mevkufen nispet edilen “Siz bugün öyle günahlar işliyorsunuz ki; onu kıldan daha ince (küçük) görüyorsunuz. Ancak biz onları Rasûlullah zamanında büyük günahlardan sayardık.” sözüne yer vermekle yetinmiştir.⁴⁵⁶

Hazırlanan bir çalışmada Buhârî’nin “Rikâk” bölümüne ait bâbların terminoloji olarak tasavvufa kaynaklık etmesi açısından çok önemli bir konuma sahip olduğu belirlenmiştir. İbrahim Kutluay, ilgili makalesinde tasavvuf kaynaklarındaki makam ve hallerden hangilerinin *Sahîhu’l-Buhârî*’nin “Rikâk” bölümünde yer aldığını saptamaya çalışmıştır. Araştırmada ilgili literatürde makâm diye nitelenen zühd, rıza, tevbe ve inabe, ihlas, fakr, havf ve recâ, tevekkül, mücâhede, mürakabe ve sabır terimlerine “Rikâk” bölümünde farklı şekillerde atıflar yapıldığı sonucuna ulaşılmıştır.⁴⁵⁷ Karşılaştığımız bu tablo, tasavvufun esasen Kur’ân ve sünnet kaynaklı olduğunu desteklemesinin yanı sıra zühd çalışmalarının her biri üzerine yapılacak müstakil araştırmaların ne derece hayati bir önem taşıdığını gözler önüne sermektedir.

“Rikâk” bölümünün bâbları hakkında açtığımız bu faslı noktalarken Buhârî’nin ilgili bölüm bâblarını belirlerken 11 alternatif yol izleyebildiğini⁴⁵⁸ belirtmemiz yerinde olacaktır.

Hadis edebiyatında sahih nitelikli merfu rivayetlerden oluşan bir eser telif geleneğinin öncüsü olan *el-Câmiu’s-sahîh*’in “Rikâk” bölümünde –selef zühd

⁴⁵⁵ Dârimî, “Rikâk”, 17 (Bâbun fi’l-Muhakkarât), İbn Ebü’d-Dünya, *Kitâbü’t-Tevbe*, 31 (No. 3) (İhzer Sağâira’z-Zünûb). Ayrıca bk. Ma’mer b. Râşid, *el-Câmi*, 9/184 (No. 20278) (Muhakkarâtü’z-zünûb).

⁴⁵⁶ Bk. Buhârî, “Rikâk”, 32; İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/78 (No. 177); İbn Ebü’d-Dünya, *et-Tevbe*, 97 (No. 111, 112); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 160 (No. 1084); Ebû Dâvud, *ez-Zühd*, 301 (No. 349); Dârimî, “Rikâk”, 54 (No. 2810).

⁴⁵⁷ İbrahim Kutluay, “Tasavvuf İstilahlarının Oluşumunda Hadislerin Kaynaklık Değeri: Sahîh-i Buhârî’nin Kitâbü’r-Rikâk’ta Kullandığı Bâb Başlıkları Özelinde”, *Buhara’dan Konya’ya İrfan Mirası ve XIII. Yy. Medeniyet Merkezi Konya*, ed. Dilaver Gürer, 2 Cilt (Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2018), 262-294.

⁴⁵⁸ Kutluay, “Tasavvuf İstilahlarının Oluşumunda Hadislerin Kaynaklık Değeri”, 1/275.

çalışmalarında da yer alan- yer yer mevkuf rivayetlerin tahric edilmesi dikkate değer bir ayrıntıdır. Örneğin “el-Emel ve Tûlûhû” bâbında iki âyet zikrettikten sonra Hz. Ali’ye ait “Dünya arkasını dönüp gitti. Ahiret ise bize doğru gelmekte. Her ikisinin de adamları vardır. Sizler ahiretin adamlarından olun! Dünyanın adamlarından olmayın. Çünkü bugün amel var hesap yoktur. Yarın ise hesap var amel yoktur.”⁴⁵⁹ sözünü muallak şekilde kaydetmiştir. Bu kavi, *Kitâbu’z-zühdler*’in ortak mevkuf rivayetlerindendir.⁴⁶⁰ Yine pek çok zühd çalışmasında yer verilen Hz. Ömer’in “Uzlet, kötü arkadaşlardan kurtuluştur”⁴⁶¹ sözü, bâb başlığına taşınmıştır.⁴⁶²

Dârimî’nin “Rikâk” bölümünün zühd müellifleri ve çalışmalarıyla senedler üzerinden irtibat düzeyinin oldukça zayıf olması durumunun, Buhârî’nin “Rikâk” bölümü için de geçerli olduğunu söylememiz gerekir. İlgili senedlerde İbnü’l-Mübârek 5, İbn Vehb 1, Vekî’ b. Cerrâh 1, kitabı günümüze ulaşmayan Muhammed b. Fudayl ed-Dabbî (ö. 195/811) ise 2 kez geçmektedir. Ancak yukarıda da ele alındığı gibi, karşılaştığımız bu durum Buhârî’nin “Rikâk” bölümünün muhteva açısından selef zühd çalışmalarıyla içerik benzerliğini çok etkilememektedir.

el-Câmi’u’s-sahîh’in “Rikâk” bölümü için tahric araştırmasına ihtiyaç duyulmamıştır. Araştırmamız, *Sahîhayn*’ın ikinci çalışması olan İmam Müslim’e ait *el-Câmi’u’s-sahîh*’in “Zühd ve Rekâik” bölümü ile devam edecektir.

1.2.10. Müslim (ö. 261/875) ve el-Câmi’u’s-sahîh’in “Zühd ve Rekâik” Bölümü

1.2.10.1. Hayatı

Tam adı, Ebu’l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc b. Müslim b. Verd el-Kuşeyrî en-Nîsâbü’rî’dir.⁴⁶³ Kuşeyrî nisbesini Benî Kuşeyr’in mevlâsı olduğu için almıştır. H.

⁴⁵⁹ Buhârî, “Rikâk”, 4.

⁴⁶⁰ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/86 (No. 255); Muâfâ b. İmrân, *ez-Zühd*, 1999, 304 (No. 220); Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/191; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 2006, 19/153-154; Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 107 (No. 693); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, ^1/290 (No. 509); Ebû Dâvûd, *ez-Zühd*, 116 (No. 106); Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 192 (No. 463).

⁴⁶¹ Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/514 (No. 250); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 2006, 19/148 (No. 35618); İbn Ebû’l-Dünyâ, *el-Uzle ve’l-infirâd*, 24 (No. 19); Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 93 (No. 118).

⁴⁶² Bk. Buhârî, “Rikâk”, 34.

⁴⁶³ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 8/182-183; Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdâd*, 13/101-103; İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 58/85-95; Zehebî, *es-Siyer*, 12/557-580; *Tezkiratü’l-huffâz*, 2/125-126; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, 10/126-128; Ziriklî, *el-A’lâm*, 7/221-222; Sezgin, *Târîhu’t-türâsi’l-Arabî*,

206 yılında Nîşâbur'da dünyaya gelmiştir. 14 yaşında hadis dinlemeye başlamıştır. İlk hocası Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Yahyâ et-Temîmî el-Minkarî'dir (ö. 226/840). 16 yaşındayken hacca gitmiş ve orada Ebû Abdurrahmân Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebî'den (ö. 221/836) hadis almıştır. Hac dönüşü Kûfe'ye uğradıktan sonra memleketine dönmüştür. Sonra tekrar ilmi seyahate çıkmıştır. Zehebî, kaynak belirtmeksizin Müslim'in ikinci seyahate H. 230 (M. 844) yılından önce çıktığını ve bu amaçla Irak, Hicaz, Şam bölgesi ve Mısır'a gittiğini kaydetmiştir.⁴⁶⁴

Müslim b. Haccâc, İmam Buhârî Nîşabur'a gelince sık sık onun yanına gitmeye başlamıştır. Hocası Muhammed b. Yahyâ ez-Zühli'nin (ö. 258/872) Kur'an'ın telaffuzunun mahlûk olup olmadığı konusunda Buhârî ile yaşadığı tartışma sonrasında sarf ettiği "Kim Kur'an'ın telaffuzu mahlûktur derse meclisimize gelmesin" sözü üzerine onun meclisini bırakarak Buhârî'den yana olmuştur. Bilâhare Müslim, hocası Zühli'den aldığı hadislerle yazdığı defterleri kendisine göndermiştir.⁴⁶⁵ Büyük hadis imamı, 55 yaşındayken 25 Receb 261 tarihinde Nîşâbur'da vefat etmiştir.

Müslim'in hadis aldığı hocaları arasında yukarıda zikredilen isimler dışında Yahyâ b. Ma'in (ö. 233/848), Züheyr b. Harb (ö. 234/849), İshâk b. Râhûye (ö. 238/853), Abd b. Humeyd (ö. 249/863-864), Hermele b. Yahyâ gibi dönemin en önde gelen hadis hafızları bulunmaktadır. Ayrıca zühd müelliflerinden İbn Ebû Şeybe, Ahmed b. Hanbel ve Hennâd b. Serî ve Dârimî de Müslim'in hocalarındandır.⁴⁶⁶

İmam Müslim'in yetişmesine katkı verdiği öğrencilerinden bazılarını Ebû Ali Sâlih Cezere (ö. 293/906), Ebû Amr el-Haffâf (ö. 299/912), İbn Huzeyme (ö. 311/924), İbn Ebû Hâtım (ö. 327/938), Sa'id b. Amr el-Berdaî şeklinde sıralamak mümkündür. İbnü'l-Mübârek'in *Kitâbü'z-zühd*'ünün rivayet hakkını Hüseyin b.

1/136-143; Mehmet Yaşar Kandemir, "Müslim b. Haccâc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006).

⁴⁶⁴ Zehebî, *es-Siyer*, 12/558.

⁴⁶⁵ Zehebî, *es-Siyer*, 12/570, 572.

⁴⁶⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 27/499-504; Zehebî, *es-Siyer*, 12/558-561.

Hasan el-Mervezî'den alan Yahyâ b. Muhammed b. Sâ'id de Müslim'in öğrencisidir.⁴⁶⁷

Bündâr lakaplı Muhammed b. Beşşâr (ö. 252/866), öğrencisi Müslim'i Dârimî, Buhârî ve Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878) ile birlikte o dönemin en büyük dört hadis hafızından biri olarak görmüştür. Ebû Amr b. Hamdân, hocası İbn Ukde el-Hemdânî'ye (ö. 332/944) Buhârî ve Müslim'den hangisinin hadis ilminde daha üstün olduğunu sorması üzerine ilk önce herhangi bir tercihte bulunmayan İbn Ukde; talebesinin ısrarı üzerine, Müslim'in sadece merfu hadislerle ilgilendiğini, buna karşılık Buhârî'nin ise bazı Şamlı ravîlerin isimlerinde hataya düştüğünü öne sürerek Müslim'i üstün bulmuştur.⁴⁶⁸ Dârekutnî (ö. 385/995) ise, Buhârî ile Müslim arasındaki irtibatı "Buhârî olmasaydı Müslim yetişmezdi" diyerek özetlemiş; ayrıca Müslim'in *el-Câmi'u's-sahih*'ini, Buhârî'nin eserini görüp ondan istifade ederek telif ettiğini belirtmiştir.⁴⁶⁹

İmam Müslim'in *Kitâbu't-temyîz*, *et-Tabakât*, *Kitâbu'l-künâ ve'l-esmâ*, *el-Münferidât ve'l-vühdân*, *Ricâlü Urve b. ez-Zübeyr ve cemâ'atun mine't-tâbi'in ve gayrihim* adlı kitapları günümüze ulaşmıştır. Ayrıca kaynaklarda kendisinin *el-Câmi'u'l-kebîr ale'l-ebvâb*, *Efrâdü's-Şâmiyyîn*, *Evlâdu's-sahâbe*, *Kitâbü hadîsi Amr b. Şuayb*, *Meşâyihu Mâlik*, *Meşâyihu's-Sevrî*, *Meşâyihu Şu'be*, *Suâlâtü Ahmed b. Hanbel* adlı kitapları olduğu kaydedilmiştir.⁴⁷⁰

Müslim'in en seçkin ve aynı zamanda konumuzu ilgilendiren eseri olan *el-Câmi'u's-sahih*, müellifin 300 bin rivayet arasından seçerek oluşturduğu bir eserdir. Müslim, bu kitabında bölüm başlıklarını bizzat kendisi tespit etmekle birlikte bölüm içi tercemeler koymamıştır. Müslim'in ulaştığı bir hadisin diğer tariklerini de kaydetme yöntemini kullanması; rivayet farklılıklarını görme, hadisi bütünüyle görebilme gibi faydalar sağlamıştır. Çalışmada bir hadisin önce sahih tariklerini

⁴⁶⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 27/500-505.

⁴⁶⁸ Zehebî, *es-Siyer*, 12/565.

⁴⁶⁹ İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar*, 75; Süyûtî, *Tedribü'r-râvi*, 1/98

⁴⁷⁰ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 282; İbn Hayr, *el-Fehrese*, 135, 265, 266, 279; İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 159; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, 1/136-143; Kandemir, "Müslim b. Haccâc", 32/93-94.

kaydedip ardından şahit ve mütâbî rivayetlerle sıhhati daha düşük rivayetleri sıralama yoluna gidilmiştir.⁴⁷¹

1.2.10.2. *el-Câmi‘u’s-sahîh’in “Zühd ve Rekâik” Bölümü*

Zühd edebiyatının genel telif özelliklerini belirlemek maksadıyla seçilen bölüm çalışmalarından biri de Müslim’in *el-Câmi‘u’s-sahîh*’inin “Kitâbü’z-Zühd ve’r-Rekâik” başlığıdır. İlgili başlık, 54 bölümlü eserin 53. bölümüdür. Toplam rivayet sayısı 75, tekrarsız rivayet sayısı ise 40’tır. İlk bakışta Müslim’in bu bölüm için tahriç ettiği rivayet sayısı, bu çalışmada incelenecek diğer *Kütüb-i Sitte* müelliflerine kıyasla daha az gibi görünse de –aşağıda görüleceği üzere- incelemeye değer bir nitelik arz etmektedir. Çalışmada Muhammed Fuad Abdülbâkî’nin neşrettiği *el-Câmi‘u’s-sahîh* baskısı esas alınmakla birlikte teyit maksadıyla yer yer Dâru Taybe⁴⁷² baskısına da göz atılmıştır.

el-Câmi‘u’s-sahîh’in geneli itibariyle karşılaştığımız telif ve tertip mükemmeliyetinin, “Zühd ve Rekâik”in de yer aldığı son bölümlerde kısmen bozulduğu göze çarpmaktadır. Bu farklılığın daha rahat takibi için eserin zühd ile irtibatını kurabileceğimiz bölümlerinden başlayarak aşağıdaki tabloyu incelememiz uygun olacaktır:

Bölüm Numarası	<i>Sahîh-i Müslim</i> ’de yer alan son on iki Bölümün Adı
45	Kitâbü’l-Birr ve’s-Sıla ve’l-Âdâb
46	Kitâbü’l-Kader
47	Kitâbü’l-İlim
48	Kitâbü’z-Zıkr ve’d-Duâ ve’t-Tevbe ve’l-İstiğfâr
Numarasız	Kitâbü’r-Rikâk
49	Kitâbü’t-Tevbe
50	Kitâbü Sıfâtî’l-Münâfikîn ve Ahkâmihim

⁴⁷¹ Mehmet Yaşar Kandemir, “el-Câmiu’s-Sahîh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/125.

⁴⁷² Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahîh-i Müslim A* (Riyad: Daru Taybe, 2006).

Numarasız	Kitâbü Sıfatı'l-Kıyâmeve'l-Cenne ve'n-Nâr
51	Kitâbü'l-Cenne ve Sıfatı Na'îmihâ ve Ehlihâ
52	Kitâbü'l-Fiten ve Eşrâtı's-Sâ'a
53	Kitâbü't-Zühd ve'r-Rekâik
54	Kitâbü't-Tefsîr

Kısaltarak adlandırmak gerekirse; “Birr”, “İlim”, “Zikr”, “Tevbe”, “Sıfâtü'l-Münâfikîn”,⁴⁷³ “Sıfatü'l-Kıyâme”, “Cennet”, “Fiten” ve “Zühd ve Rekâik” bölümlerinin peşi sıra açılmış olması, kapsamlı zühd çalışmalarının muhtevalarıyla uyumluluk taşımaktadır diyebiliriz. Bununla birlikte ilgili bölümlerin yer yer başlıklandırma ve muhteva sorunları içerdiğine temas edilmesi gerekir. İncelenen *Sahîh-i Müslim* baskılarında “Rikâk” ve “Sıfatü'l-Kıyâme” başlıklarının numara verilmeksizin kitaba eklendiği anlaşılmaktadır. “Rikâk” başlığına ayrılan kısımda Ebû Zekerîyyâ en-Nevevî'nin (ö. 676/1277) açtığı 2 bâb, ilgili baskılarda bir önceki “Zikir” bölümünün devamı olarak düşünülerek 26 ve 27. bâblar şeklinde düzenlenmiştir.⁴⁷⁴ 26. bâbın altında gelen 3 hadisten ilki, zühd çalışmalarının ortak rivayetlerinden olan “*Cennet ehlinin çoğu fakirler, cehennem ehlinin çoğunluğu ise kadınlar olduğunu gördüm*” hadisidir.⁴⁷⁵ “Zikr” bölümünde yer alması uygun olan “*Allah'ım! Verdiğin nimetinin yok olmasından, verdiğin afiyet halinin değişmesinden... sana sığınırım*”⁴⁷⁶ duası; “*Benden sonra size kadınlardan daha zararlı bir imtihan bırakmadım*”⁴⁷⁷ hadisi “Rikâk” başlığı altındaki diğer rivayetlerdir. Tek rivayet içeren 27. bâbda ashâb-ı kehf kıssası anlatılmaktadır.⁴⁷⁸ İlgili dipnotlardaki tahric bilgilerine göz atıldığı takdirde numarasız “Rikâk” başlığı

⁴⁷³ Münafıklığın özellikleri yaygın olmasa da zühd çalışmalarının kapsamına girmiştir. Bk. İbnü'l-Mübârek'in kitabında bâbı mevcuttur. Bk. İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd*, 2/51 (Ta'zîmü'l-Münâfik)

⁴⁷⁴ Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmiu's-Sahîh B*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî (Beyrut: Daru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), 4/2096.

⁴⁷⁵ Müslim, *el-Câmiu's-Sahîh B*, 4/2096 (No. 2737). Ayrıca bk. Muâfâ b. İmrân, *ez-Zühd*, 1999, 245 (No. 104); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 24 (No. 131); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/171 (No. 246); Buhârî, “Rikâk”, 16 (No. 6084)

⁴⁷⁶ Müslim, *el-Câmiu's-Sahîh B*, 4/2096 (No. 2739).

⁴⁷⁷ Müslim, *el-Câmiu's-Sahîh B*, 4/2098 (No. 2739).

⁴⁷⁸ Müslim, *el-Câmiu's-Sahîh B*, 4/2096-2099.

altındaki 4 rivayetten sadece ilki zühd literatürünün ortak rivayetlerindendir. Ancak diğer rivayetlerin de zühd kavramıyla irtibatı kurulabilir.

Bölüm başlığı-muhteva uyumsuzluğuna bir diğer örnek, tam adıyla belirtmek gerekirse, “Kitâbü’z-Zikr ve’d-Duâ ve’t-Tevbe ve’l-İstiğfâr” başlığında⁴⁷⁹ “Tevbe” kaydı geçmesine rağmen içerikte tevbeyle ilgili hadis bulunmamasıdır. Hâlbuki bu bölümden sonra müstakil “Tevbe” bölümü gelmektedir.⁴⁸⁰ Dolayısıyla ilk bölüm adındaki “Tevbe” kaydı boşa çıkmaktadır. Benzer bir durum, numarasız “Kitâbü Sıfatı’l-Kıyâme ve’l-Cenne ve’n-Nâr” başlığından sonra “Kitâbü’l-Cenne ve Sıfatı Na’îmiha ve Ehlihâ” bölümünün gelmesi ve adlandırmaya göre cennet bahislerinin yer alması gereken bu bölümde cehennem, kabir azabı, haşır, hesap günü gibi kapsam dışı rivayetler bulunmasıdır.⁴⁸¹

Zühd literatürü bağlamında Müslim’in *el-Câmi’u’s-sahîh*’i iki yönden kıyaslamaya konu edilebilir: Birincisi; kapsamlı zühd kitaplarında belli bir bütünlük ve başlıklandırma altında eserin tamamına yayılan konular, câmi türü bir eser olan *Sahîh-i Müslim*’in son bölümlerinde –temas edilen eksikliklerine rağmen- ustalıkla toplanmıştır. İkincisi; yine câmi türünde telif edilen *Sahîh-i Buhârî*’de “Edeb”, “İsti’zân”, “De’avât”, “Rikâk” bölümleri altında bir araya getirilen zühd konuları, *Sahîh-i Müslim*’de -yukarıdaki tabloda da açıkça görüleceği üzere- daha detaylı bir bölümlendirmeye tâbi tutulmuştur. Zikir, tevbe, istiğfar, dua, kıyamet, haşır, mizan, cennet, cehennem konularının müstakil zühd kitaplarının başlıklarını oluşturduğunu hatırladığımız takdirde ilgili konuların *Sahîh-i Müslim*’de yukarıda tablo halinde sunulan bölümlere nasıl yayılabildiği, aşağıdaki örnek rivayetler üzerinden görülebilmektedir:

Örnek	Bölüm Adı	Hadis Metni

⁴⁷⁹ Müslim, *el-Câmiu’s-Sahîh B*, 4/2061.

⁴⁸⁰ Müslim, *el-Câmiu’s-Sahîh B*, 4/ 2102.

Tevbe konusunun zühd kitaplarında işlenişi için örneğin bk. Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/542-560 (et-Tevbe ve Hıfzu’l-Lisân); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/447-464 (et-Tevbeve’l-İstiğfâr); İbn Mâce, “Zühd”, 30 (Zikru’t-Tevbe); Dârimî, “Rikâk”, 18 (et-Tevbe).

⁴⁸¹ Başlıkta olmaması gerektiği düşünülen rivayetler için bk. Müslim, “Sıfatü’l-Cenne”, 29-84.

1	Zikr	<i>“Kim Allah’la buluşmayı arzularsa Allah da o kuluyla buluşmayı arzular.”</i> ⁴⁸²
2	Zikr	<i>“Ben kulumun bana olan zannı üzereyim; dua ettiğinde onunla beraberim...”</i> ⁴⁸³
3	Tevbe	<i>“Rahmetim gazabımı geçmiştir.”</i> ⁴⁸⁴
4	Tevbe	<i>“Allah rahmeti yüz parça kılmıştır. Doksan dokuzunu kendi katında tutmuş bir cüzünü ise yeryüzüne indirmiştir...”</i> ⁴⁸⁵
5	Tevbe	<i>“Allah, geceleyin günah işleyenleri tevbe etmeleri için gündüzleyin (mağfîret) elini yayar; gündüzleyin günah işleyenlerin tevbe etmeleri için de geceleyin (mağfîret) elini açar! (Bu durum) güneş batıdan doğuncaya (kıyamet) kadar devam eder.”</i> ⁴⁸⁶
7	Kıyâmet	<i>“Sizden hiç kimseyi (yanlızca) ameli kurtarmaz...”</i> ⁴⁸⁷
8	Kıyâmet	<i>“... Şükreden bir kul olmayayım mı?”</i> ⁴⁸⁸
9	Cennet	<i>“Cennet nefsin hoşuna gitmeyecek şeylerle, cehennem ise şehvetlerle çevrilmiştir.”</i> ⁴⁸⁹
10	Cennet	<i>“Her biriniz Allah’a ancak hüsn-i zan besleyerek ölsün.”</i> ⁴⁹⁰

⁴⁸² Müslim, “Zikr”, 14 (No. 2683)

⁴⁸³ Müslim, “Zikr”, 19 (No. 2674). Ayrıca bk. İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/318 (No. 911); Tirmizî, “Zühd”, 51.

⁴⁸⁴ Müslim, “Tevbe”, 14. Ayrıca bk. İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/370 (No. 1051) Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 138 (No. 941).

⁴⁸⁵ Müslim, “Tevbe”, 17. Ayrıca bk. İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/312 (No. 893-894); Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 3/815 (No. 503); Hennâd b. Serî, 2/614 (No. 1318-19); Buhârî, “Rikâk”, 19; İbn Mâce, “Zühd”, 35 (No. 4293); Darîmî, “Rikâk”, 69.

⁴⁸⁶ Müslim, “Tevbe”, 31. Ayrıca bk. İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/385 (No. 1091); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/447.

⁴⁸⁷ Müslim, “Sıfatu’l-kıyâme”, 71. Ayrıca bk. İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/411 (No. 1165); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 322 (No. 2352); Buhari, “Rikâk”, 18; Dârimî, “Rikâk”, 23.

⁴⁸⁸ Müslim, “Sıfatu’l-kıyâme”, 79-81. Ayrıca bk. İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/35 (No. 107); 1/329 (No. 940); Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/384 (No. 147); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 1/18 (No. 92); Buhârî, “Rikâk”, 20.

⁴⁸⁹ Müslim, “Cennet”, 1. Ayrıca bk. İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd*, 1/228 (No. 650); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/171 (No. 244); Buhârî, “Rikâk”, 28 (No. 6122); Ebû Dâvûd, *Kitâbü’z-zühd*, 152 (No. 151).

⁴⁹⁰ Müslim, “Cennet”, 81 (No. 2877). Ayrıca bk. İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/366 (No. 1034).

Sahîh-i Müslim’in “Zühd ve Rekâik” bölümündeki toplam rivayet sayısının 75 olduğunu tekrar hatırladığımız takdirde eserin bu yönüyle çalışmamızda incelenecek diğer *Kütüb-i Sitte* kaynaklarından daha az sayıda rivayet içerdiği görülmektedir. Sözü edilen nicel azlığı, Müslim’in telif yöntemi gereği bir hadisi eserinde en irtibatlı gördüğü bölümde kaydedip eser içi tekrara pek düşmek istememesiyle bir dereceye kadar açıklayabiliriz. Bu bağlamda zühd kitaplarında dünya ve dünya malıyla ilgili görülen çok sayıda hadisin Müslim tarafından eserin “Zekât” bölümüne alındığı söylenebilir. “Yaşlının kalbi iki şeyi sevmek konusunda gençtir: Yaşama arzusu ve mal sevgisi”,⁴⁹¹ “Âdemoğlunun iki vadi dolusu malı olsa bir üçüncüsünü ister”,⁴⁹² “Zenginlik malın çok olması değil; bilakis gönül zenginliğidir”⁴⁹³ hadisleri örnek verilebilir.

“Zühd ve Rekâik” bölümünün rivayet sayısına ilişkin yukarıdaki paragrafta yer verilen tespitler, *Sahîh-i Müslim*’in zühd ile irtibatına değinilen diğer ana başlıkları dikkate alınmazsa bizleri yanıltıcı bir sonuca götürebilir. Şu durumda Müslim’in, kitabın son bölümlerinde zühd rivayetlerine epeyce yer verdiğini tekrar ifade etmekte yarar vardır. Zühdle ilişkisine değinilen mezkûr bölümler hakkında daha isabetli yorumlara gidebilmek için *Sahîh-i Müslim*’in telif ve günümüze geliş serüveninin detaylı araştırmalara konu edilmesi uygun olacaktır. Diğer taraftan, Müslim’in kaleme aldığı bu eserinde alt başlıklandırma yapmaması dolayısıyla bölümlerin zühd muhtevası açısından hususiyetleri üzerine yaptığımız değerlendirmelerin bir benzerini bâblara da uyarlamak mümkün olmamıştır.

“Zühd ve Rekâik” bölümü özelinde belirtmek gerekirse; dünya hayatı, dünya malı, sabır ve şükür, Âl-i Muhammed’in ve ashâbın geçimliği, amel, ihlas, ahlak, kabir azabının isbatı konuları özetle bölümün muhtevasını oluşturmaktadır. Zühd

⁴⁹¹ Müslim, “Zekât”, 113. Ayrıca bk. İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/87 (No. 256); Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/433 (No. 187); Buhârî, “Rikâk”, 5 (No. 6057); Tirmizî, “Zühd”, 28 (No. 2338); Tirmizî, “Sıfatü’l-kıyâme ve’-rekâikve’l-vera’”, 22 (No. 2455); İbn Mâce, “Zühd”, 27 (No. 4233); İbn Ebü’d-Dünya, *Kısarü’l-emel*, 35 (No. 18-19); 48 (No. 47); Nesâî, *es-Sünenü’l-kübra*, 10/378 (No. 11766) (Rekâik bölümü); Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 189 (No. 454).

⁴⁹² Müslim, “Zekât”, 116-119. Ayrıca bk. Ma’mer, *el-Câmi’*, 10/436 (No. 19623) (Hubbü’l-mâl); Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 12/430 (No. 185); Tirmizî, “Zühd”, 27 (No. 2337); İbn Mâce, “Zühd”, 27 (No. 4235); Dârimî, “Rikâk”, 61; Beyhakî, *Şuabü’l-îmân*, 12/496.

⁴⁹³ Müslim, “Zekât”, 120 (No. 1051). Ayrıca bk. Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/425 (No. 181) (Zikru’l-ğınâ); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 19 (No. 99); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/339; Buhârî, “Rikâk”, 15; Tirmizî, “Zühd”, 40; İbn Mâce, “Zühd”, 9; Nesâî, *es-Sünenü’l-Kübrâ*, 10/383 (No. 11786) (Kitâbu’r-Rekâik); Beyhakî, *Şuabu’l-Îmân*, 12/543 (No. 9859) (Zühd ve Kısarü’l-Emel).

bahislerinden ölüm, kıyamet, ahiret ahvali, cennet ve cehennem bahisleri –birkaç rivayet hâriç- daha önceki “Sıfatü’l-Kıyâme” ve “Cennet” bölümlerine alınmıştır.

el-Câmi ‘u’s-sahih’in “Zühd ve Rekâik” bölümü, diğer zühd çalışmalarıyla karşılaştırıldığında Müslim’in tahririnde tek kaldığı bazı rivayetler içermektedir. Bu duruma İsrailoğullarından abraş, kel ve kör birer adamın imtihanını anlatan meşhur rivayet örnek verilebilir⁴⁹⁴ ki; rivayetin şükür ve cömertlik konularıyla irtibatı mevcuttur. Çoğu *Kütüb-i Sitte* müellifi gibi Müslim’in de “Zekât” bölümüne alıp Hz. Osman’ın, Mescid-i Nebevî’yi genişletme teşebbüsünü doğru bulmayan kimselere karşı söylediği “*Kim Allah’ın rızasını kazanmak arzusuyla bir mescid yaptırırsa Allah da onun için cennette bir benzerini hazırlar*”⁴⁹⁵ hadisi, müellifin “Zühd ve Rekâik” bölümünde tekrar tahric etme ihtiyacı duyduğu bir rivayettir. İlgili hadisin mescid yaptırmanın fazileti ve bunu Allah rızasını kazanmak niyetiyle yapmak⁴⁹⁶ şeklinde Müslümanları tarih boyunca motive etmiş iki ana vurgusu bulunduğu düşünülürse; bu maksatlar sırasıyla “Mesâcid” ile “Zühd ve Rekâik” bölümlerinde yinelenmek suretiyle gerçekleştirilmiştir. Keza tarlasından kalkan mahsulü sadakalık, geçimlik ve tohumluk olarak ayıran bir adam hakkında bir buluttan “*Falancanın bahçesini sula*”⁴⁹⁷ diye bir ses gelmesini anlatan rivayet; tasadduk, infak, inâyet-i ilâhî konularıyla irtibatı dolayısıyla zühd literatürü kapsamında değerlendirilebilir.⁴⁹⁸ Şeytan hakkında ilgili *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin daha çok “Edeb” bölümlerinde tahric ettikleri⁴⁹⁹ “*Eslemek şeytandandır. Birinize esneme geldiğinde yapabildiği kadar kendini tutsun*” rivayeti,⁵⁰⁰ Müslim’in zühd kapsamına almakta tek kaldığı bir diğer örnektir.⁵⁰¹

⁴⁹⁴ Bk. Müslim, “Zühd ve Rekâik”, 10 (No. 2964).

⁴⁹⁵ Müslim, “Mesâcid”, 24; “Zühd ve Rekâik”, 43.

⁴⁹⁶ Zühd kitaplarında ihlas ve niyet konularına ilişkin açılan bazı bâblar için bk. İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/62; Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/628; Buhârî, “Rikâk”, 6; İbn Mâce, “Zühd”, 26.

⁴⁹⁷ Bk. Müslim, “Zühd ve Rekâik”, 45 (No. 2984). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 13/323 (No. 7941); İbn Hibbân, *Sahih*, 8/142 (No. 3355); Ebû Nuaym, *Hilyetü’l-evliyâ*, 3/275; La’lekâi, *Kerâmâtü’l-evliyâ*, 1/89 (No. 32); Beyhakî, *Şuabü’l-îmân*, 5/87 (No. 3133) (Zekât şubesi).

⁴⁹⁸ Bk. İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/225.

⁴⁹⁹ Bk. Buhârî, “Bed’ü’l-Halk”, 11 (No. 3115); Ebû Dâvud, “Edeb”, 96 (No. 5028); Tirmizî, “Edeb”, 7 (No. 2746).

⁵⁰⁰ Müslim, “Zühd ve Rekâik”, 56 (No. 2994).

⁵⁰¹ Örneğin bk. İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/7 (No. 20); Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/476 (No. 226).

Diğer taraftan, “Zühd ve Rekâik” bölümü konumuzla ilişkisini kurmakta zorlanacağımız rivayetler de barındırmaktadır. Misâlen “*Melekler nurdan cinler dumansız ateşten yaratılmıştır*”,⁵⁰² “... Rasûlullah (s.a) bir söz söylediğinde onun (sözcüklerini) saymak isteyen bir kimse sayabilirdi”,⁵⁰³ “*Benden (bir şey) yazmayın. Kim benden Kur’an’dan başka bir şey yazmışsa onu imha etsin. Ancak benden hadis nakledin; bunda bir beis yok...*”⁵⁰⁴ rivayetleri kaydedilebilir.

Büyük hadis imamları Dârimî ve Buhârî’nin ilgili eserleri üzerine yapılan tespitle aynı doğrultuda Müslim b. Haccâc’ın “Zühd ve Rekâik” bölümü de müellifi senedler üzerinden selef zühd yazarlarıyla yeterince irtibatlı hale getirememektedir. Bölüm isnadlarında İbnü’l-Mübârek ve Hennâd b. Serî gibi zühd literatürünün öncü isimlerine hiç rastlanmamakta; Vekî’ b. Cerrâh adı ise nadiren geçmektedir.⁵⁰⁵ İbn Ebû Şeybe adıyla çokça karşılaşılmaması⁵⁰⁶ ise “Zühd ve Rekâik” bölümüne mahsus olmayıp kitabın geneli için geçerli bir durumdur.⁵⁰⁷ Bölüm rivayetleri daha çok Muhammed b. Müsennâ (ö. 252/866), Ebû Küreyb (ö. 248), Kuteybe b. Saîd (ö. 240/855) gibi müellif hocaları üzerinden tahriç edilmiştir.

Sonuç olarak; Sahîh-i Müslim’deki zühd muhtevasının “Zühd ve Rekâik” bölümü başta gelmek üzere eserin son bölümlerine dağıldığı; ayrıca bu muhtevanın literatürün diğer örnekleriyle büyük ölçüde uyum halinde olduğu söylenebilir.

⁵⁰² Müslim, “Zühd ve Rekâik”, 60. Ayrıca bk. Ma’mer, *el-Câmi*, 11/424 (No. 20899); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 42/109 (No. 25194).

⁵⁰³ Müslim, “Zühd ve Rekâik”, 71. Ayrıca bk. Humeydî, *el-Müsned*, 1/281 (No. 249); Ebû Dâvud, “İlim”, 7 (No. 3654).

⁵⁰⁴ Müslim, “Zühd ve Rekâik”, 72. Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, XVII, 149 (No. 11085); Dârimî, “Mukaddime”, 3; Ebû Dâvud, “İlim”, 3; Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, VII, 254 (No. 7954); Hâkim, *el-Müstedrek*, I, 216 (No. 437).

⁵⁰⁵ İlgili rivayetler için bk. Müslim, “Zühd ve Rekâik”, 13, 15, 25, 55.

⁵⁰⁶ Örneğin bk. Müslim, “Zühd ve Rekâik”, 19, 21, 23, 24, 26, 34, 45, 48, 51.

⁵⁰⁷ Dilek Tekin, “Müslim’in Sahîh’inin Yazılı Kaynakları Üzerine Bazı Tespitler”, *Hadis ve Siyer Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2015), 140. Tekin, Sahîh’te İbn Ebû Şeybe’nin yaklaşık 1296 rivayeti olduğunu belirtmiştir.

1.2.11. İbn Mâce (ö. 273/887) ve Sünen'in "Zühd" Bölümü

1.2.11.1. Hayatı

Tam adı, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvîni'dir.⁵⁰⁸ H. 209 yılında (M. 824) İran'ın Kazvin şehrinde dünyaya gelmiştir. Irak, Mekke, Şam, Mısır, Rey gibi pek çok ilim merkezini dolaşmıştır. Kaynaklarda hayatı hakkında detaylı bilgi bulunmayan İbn Mâce, H. 273 senesinin Ramazan ayında 64 yaşındayken vefat etmiştir.⁵⁰⁹

İbn Mâce'nin hocaları arasında Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe, Hennâd b. Serî, zühd çalışması günümüze ulaşmayan İbn Ebi'l-Havârî (ö. 246/860), İbnü'l-Mübârek'in önde gelen öğrencilerinden Süveyd b. Sa'îd gibi isimler yer almaktadır.⁵¹⁰ Görüldüğü gibi İbn Mâce'nin zühd müellifleriyle hoca-talebe ilişkisi bulunmaktadır. Ebû't-Tayyib Ahmed b. Ravh el-Bâğdâdî, *Sünen*'in râvîsi Ebû'l-Hasen Ali b. İbrâhim el-Kattân ve Süleyman b. Yezîd el-Fâmî; İbn Mâce'nin öğrencilerinden birkaçıdır.⁵¹¹

İbn Mâce'nin *Kitâbü't-tefsîr*, *Târîhu'l-hulefâ*, râvî biyografilerine dair *et-Târîh* adlı günümüze ulaşmayan çalışmaları bulunmaktadır.⁵¹² Hadis edebiyatında *Sünen* adlı çalışmasıyla tanınan İbn Mâce'nin; ilgili eserini Ebû Zür'a er-Râzî'ye (ö. 264/878) arz ettiği, er-Râzî'nin "İnsanların eline geçerse pek çok eseri atıl bırakır" demekle birlikte isnadında zayıflık bulunan 30 civarında rivayetin tahririnin çıkarılmasını arzu ettiği kaydedilmiştir. Buna karşılık Zehebî, münker ve az sayıdaki mevzu rivayetlerin *Sünen*'in değerini düşürdüğünü, Ebû Zür'a'nın sözü eğer doğruysa bundan kastının sakıt rivayetler olduğunu, hüccet olamayacak durumdaki rivayetlerin sayısının ise 1000'i bulduğunu belirtmiştir.⁵¹³

⁵⁰⁸ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 56/270-272; Zehebî, *es-Siyer*, 13/277-281; *Tezkiratü'l-huffâz*, 2/155-156; Ziriklî, *el-A'lâm*, 7/144; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, 1/147-148.

⁵⁰⁹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 56/272.

⁵¹⁰ İbn Nukta, *et-Takyîd li ma'rifeti ruvâti's-Sünen ve'l-Mesânîd*, 119-120.

⁵¹¹ Zehebî, *es-Siyer*, 13/278.

⁵¹² Mehmet Yaşar Kandemir, "İbn Mâce", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/161.

⁵¹³ Zehebî, *es-Siyer*, 13/279.

Sünen nüshasının ulaşmasını sağlayan râvi Ebû'l-Hasan el-Kattân'ın ilgili esere bir miktar zevâidi olmuştur. İbnü'l-Kattân el-Mâğribî (ö. 628/1231), *Ziyâdâtü Ebi'l-Hasan el-Kattân 'alâ Süneni İbn Mâce* adlı risalesinde bu ziyadeleri belirtmiştir.

M. Fuâd Abdülbâkî, *Sünen*'in *Kütüb-i Sitte*'ye kıyasla 1339 zevâid rivayet içerdiğini; bunlardan 428'inin sahih, 199'unun hasen, 613'ünün zayıf, 99'unun ise çok zayıf olduğunu belirtmiştir. *el-Usûlü'l-Hamse*'ye çok sayıda zevâidi dolayısıyla İbnü'l-Kayserânî (ö. 507/1113) *Sünen*'i *Kütüb-i Sitte*'nin altıncı kitabı olarak kabul etmiştir. *Sünen-i İbn Mâce* yerine *Sünen-i Dârimî* veya *Muvatta'-ı Mâlik*'i altıncı kitap olarak sayan muhaddisler de mevcuttur.⁵¹⁴

1.2.11.2. *Sünen*'in “Zühd” Bölümü

“Kitâb” yerine “Ebvâb” kaydı ile oluşturulan ve bundan sonra kısaca “Zühd” diye adlandıracağımız “Ebvâbü’z-Zühd” başlığı, *Sünen-i İbn Mâce*'nin 37. ve son bölümüdür. Eser içi bölüm sıralamasının “Edeb”, “Duâ”, “Ta’bîrü’r-Rü’yâ”, “Fiten” ve “Zühd” şeklinde oluşturulmasından da anlaşılacağı üzere İbn Mâce'nin belli bir konu bütünlüğü gözettiği anlaşılmaktadır.

“Zühd” bölümü 39 bâb, 241 rivayetten müteşekkildir.⁵¹⁵ İbn Mâce eserinde açtığı bâbları “ez-Zühd fi’l-dünyâ”, “el-Vera’ ve’t-takvâ”, “Zikru’t-tevbe” gibi genel ifadelerle adlandırmış; Buhârî ve Dârimî gibi hadis metinlerinden iktibas yoluyla başlık oluşturma yoluna gitmemiştir. Bâb düzeni, başlık-muhteva uyumu açısından başarılı bulunan ve bu yönüyle *Sahîh-i Buhârî*'ye benzetilen *Sünen*'in sözü edilen hususiyeti,⁵¹⁶ “Zühd” bölümünde de kendisini göstermektedir.

Muhteva açısından “Zühd” bölümünün ilk 13 bâbı; mal ve dünya, fakirliğin fazileti ve Hz. Peygamber'in geçimliği ile ilgilidir. 14 ila 30. bâblar, zühdün temel kavramlarına dair açılan “Tevekkül ve Yakîn”, “el-Berâe mine'l-Kibr ve't-Tevâzu’”, “el-Hayâ”, “el-Vera’ ve't-Takvâ”, “er-Riya ve's-Sum’a”, “Zikru’z-Zünûb” gibi

⁵¹⁴ Mehmet Yaşar Kandemir, “es-Sünen (İbn Mâce)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/143.

⁵¹⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî İbn Mâce, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnaût - Muhammed Kâmil Kurra (Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), V, 223-389 (No. 4100-4341).

⁵¹⁶ İbn Nukta, *et-Takyîd li ma'rifeti ruvâti's-Sünen ve'l-Mesânîd*, 120; Kandemir, “es-Sünen (İbn Mâce)”, 38/145.

başlıklardan oluşmaktadır. İbn Mâce bu kısımda açtığı “Hikmet” bâbı ile diğer zühd müelliflerinden ayrılmıştır. Ayrıca Buhârî ve Tirmizî’nin bölüme giriş rivayeti olarak kullandıkları “*es-Sıhha ve l-ferâğ*” hadisini aynı bâb altında tahric etmiştir.⁵¹⁷ 31 ilâ 39. bâblar, çoğu zühd kitabında yer alan ölüm, kabir ve ahiret ahvali ile ilgili başlıklardır. Bu aralıktaki “Sıfatu Ümmeti Muhammed” bâbı diğer çalışmalarda pek rastlanmayan bir başlıktır. Ahlâk-ı hamîde ve ahlâk-ı zemîme konularının ilgili bölümde fazlaca detaylandırılmadığı görülmektedir.

Çoğu müelliften farklı olarak İbn Mâce, “ez-Zühd fi’l-Dünyâ” bâbı ile başladığı bölümde ilk olarak zühd kavramının ne olup olmadığının sınırlarını çizen, bir yönüyle onu tanımlayan genel muhtevalı üç rivayet sıralamıştır.⁵¹⁸ İbn Mâce’nin zühd konusuna sistematik bir bakış açısına sahip olduğuna ışık tutan bu girizgâh ile Vekî’ b. Cerrâh’ın –daha önce kaydedildiği üzere- *Kitâbü’z-zühd* isimli çalışmasına başlaması benzerlik arz etmektedir.⁵¹⁹

Zühd kitaplarının “ilmin kaldırılması, sâlih kimselerin dünyadan birer birer göçüp gitmesi, emanetin kaldırılması” gibi fiten kavramıyla ilişkilendirilebilecek konuları, tahmin edileceği üzere, eserin “Zühd” yerine “Ebvâbü’l-Fiten” bölümüne alınmıştır. “Uzlet”, “Fitnetü’l-Mâl”, “Emru bi’l-Ma’rûf ve Nehyü ‘ani’l-Münker”, “Zehâbü’l-Kur’ân ve’l-İlm”, “Zehâbü’l-Emâne” başlıkları bu bağlamda örnek verilebilir.⁵²⁰

“Zühd” bölümü, içerdiği bazı rivayetlerle incelediğimiz çalışmalardan ayrılmaktadır. Bölümün “et-Tevekkül ve’l-Yakîn” bâbındaki “*Güçlü mü’min zayıf mü’minden Allah’a daha sevimlidir...*” hadisi⁵²¹ bu bağlamda örnek verilebilir. Muhaddislerin daha çok “Menâkıb” ve “Fedâil” gibi bölümlerde tahric ettikleri “*(Rasûlullah) çadırındaki bâkire bir kızıdan daha hayâlî idi. Bir şeyden hoşlanmadığı zaman bu (durum) onun yüzünden anlaşılırdı*”⁵²² hadisi de İbn Mâce’nin “Zühd”

⁵¹⁷ Bk. İbn Mâce, “Zühd”, 15 (No. 4170)

⁵¹⁸ Bk. İbn Mâce, “Zühd”, 1 (No. 4100-4102)

⁵¹⁹ Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/217-222.

⁵²⁰ Bk. İbn Mâce, “Fiten”, 13, 18, 20, 26, 27.

⁵²¹ İbn Mâce, “Zühd”, 14. Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/395 (No. 8791); Müslim, “Kader”, 34; İbn Ebü’l-Dünyâ, *er-Rızâ ani’llah bi Kazâihî*, 79 (No. 53); Nesâî, *es-Sünenül-Kübra*, 9/230 (No. 10382) (Kitâbü Ameli’l-Yevm ve’l-Leyle)

⁵²² Buhârî, “Menâkıb”, 20 (No. 3369); Müslim, “Fedâil”, 67 (No. 2320); İbn Mâce, “Zühd”, 17.

bölümüne almakta yalnız kaldığı rivayetlerdendir. Diğer taraftan, *Sünen-i İbn Mâce*'nin H. 2. asır zühd müellifleriyle ortak olmasına karşılık incelenen *Kütüb-i Sitte* eserlerinde hiç geçmeyen rivayetler içerdiğini de söylememiz uygun olacaktır. “İlk nübüvvet (pınarından insanlara ulaşan) sözlerden biri de ‘Utanmıyorsan dilediğini yap!’ (sözüdür)”,⁵²³ “Hayâ imandandır, iman ise cennettir; açık saçık konuşma kabalıktır, kabalık ise cehennemdedir.”,⁵²⁴ “Allah katında ecir en büyük olan lokma kulun Allah’ın rızasını umarak yuttuğu öfkedir.”⁵²⁵ rivayetleri bu çerçevede örnek verilebilir.

“Zühd” bölümünün 241 rivayeti özelinde belirtmek gerekirse İbn Mâce’nin 55 rivayeti Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe’den aldığı; hatta bu alıntılarının bir yerde art arda 7 rivayete ulaştığı dikkati çekmektedir.⁵²⁶ Söz konusu bölümde Hennâd b. Serî’den 3,⁵²⁷ Hüseyin b. Hasan el-Mervezî vasıtasıyla İbnü’l-Mübârek’ten 1,⁵²⁸ Vekî’ b. Cerrâh’tan 8 rivayet alınmıştır.⁵²⁹ Netice itibarıyla *Sünen*’in içerdiği senedler üzerinden selef zühd çalışmalarıyla irtibatının daha önce incelenen *Sünen-i Dârimî* ve *Sahîhayn*’a kıyasla daha güçlü olduğu söylenebilir. Bununla birlikte bölümün daha çok Hişâm b. Ammâr (ö. 245/859 [?]), Muhammed b. Beşşâr Bündâr (ö. 252/866), Muhammed b. Abdullah b. Nümeyr (ö. 234/849), İbnü’l-Mübârek’in öğrencisi Süveyd b. Saîd gibi müellif hocalarının rivayetlerine dayandığını belirtmeliyiz. Son olarak Bûsirî’nin (ö. 840/1436) *Zevâidü İbn Mâce ‘ale’l-Kütübî’l-Hamse* adlı eserinde ele almakta olduğumuz “Zühd” bölümünün 98 zevâid rivayet içerdiği yönündeki tespiti,⁵³⁰ muhteva açısından literatüre yapılan katkının boyutunu daha somut hale getirmektedir.

⁵²³ İbn Mâce, “Zühd”, 17. Ayrıca bk. Ma’mer, *el-Câmi*, 11/143 (No. 20149); İbn Vehb, *el-Câmi*, 561 (No. 457) (Uzlet); Buhârî, “Enbiyâ”, 52 (No. 3296); Ebû Dâvud, “Edeb”, 7; İbn Ebû’l-Dünyâ, *Mekârimu’l-ahlâk*, 37 (No. 83).

⁵²⁴ İbn Mâce, “Zühd”, 17 (No. 4184). Ayrıca bk. İbn Vehb, *el-Câmi*, 571 (No. 468) (Uzlet); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 246 (No. 1753); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/626; Buhârî, *el-Edebü’l-müfred*, 210 (No. 602).

⁵²⁵ İbn Mâce, “Zühd”, 18. Ayrıca bk. Ma’mer, *el-Câmi*, 11/188; İbn Vehb, *el-Câmi*, 579 (No. 478) (Uzlet); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/119 (No. 35550); Buhârî, *el-Edebü’l-müfred*, 446 (No. 1318).

⁵²⁶ Bk. 4276-4282. rivayetler.

⁵²⁷ Bk. 4174, 4194, 4340. rivayetler.

⁵²⁸ Bk. 4211. rivayet.

⁵²⁹ Bk. 4139, 4142, 4156, 4198, 4228, 4242, 4249, 4277. rivayetler.

⁵³⁰ Ebû’l-Abbâs Ahmed b. Ebû Bekir el-Bûsirî, *Zevâidü İbn Mâce* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1993), 530-561.

Şuayb Arnaût ve beraberindeki üç muhakkikin değerlendirmeleri üzerinden yaptığımız sayıma göre “Zühd” bölümündeki 241 rivayetin 124’ünün sahih, 21’inin sahih li-gayrihî, 22’sinin hasen, 8’inin hasen li-gayrihî, 43’ünün zayıf, 16’sının çok zayıf, 1’inin ise mevzu olduğu tespit edilmiştir.⁵³¹ Ancak İbn Mâce’nin, zayıf tariklerle naklettiği hadislerden bazıları sahih olan başka tariklerle geldiği vâkidir. İbn Mâce’nin Umâre b. Cüveyn el-Abdî isimli mecrûh râvî⁵³² aracılığıyla tahriç ettiği Eşec el-‘Abdî hakkında söylenen “*Sende Allah ve Rasûlü’nün sevdiği iki haslet var: (Bunlar) hilim ve teennîdir...*” hadisi⁵³³ bu duruma bir örnektir.

1.2.12. Ebû Bekir el-Merrûzî (ö. 275/888) ve Kitâbu'l-vera'

1.2.12.1. Hayatı

Tam adı, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. el-Haccâc el-Merrûzî'dir.⁵³⁴ Kaynaklarda hayatıyla ilgili yeterli bilgi yoktur. Osman b. Ebû Şeybe (ö. 239/853), Hârûn b. Ma'rûf, Muhammed b. Minhâl, Süreyc b. Yûnus hadis aldığı hocalardandır. Asıl hocası Ahmed b. Hanbel olup vefat edinceye kadar kendisine mülâzemet etmiştir. Ebû Bekir'in hocası nezdinde en gözde öğrencisi olduğu, onun tarafından çok sevildiği ve kendisiyle dertleşecek kadar yakınlık hissedildiği belirtilmektedir.⁵³⁵ Hanbelî âlimi Ebû Bekir el-Hallâl (ö. 311/923), Muhammed b. Mahled el-Attâr ve Abdullah el-Hırakî ondan hadis almışlardır.⁵³⁶

Ebû Bekir'in, yaşadığı devirde Bağdatlılarca hatırı sayılır bir konumda görüldüğü nakledilmiştir.⁵³⁷ H. 275 (M. 888) senesinde Bağdat'ta vefat eden el-Merrûzî, hocası Ahmed b. Hanbel'in ayakucuna defnedilmiştir.⁵³⁸

⁵³¹ İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, 5/223-389.

⁵³² Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/173.

⁵³³ İbn Mâce, “Zühd”, 18 (No. 4187).

⁵³⁴ Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, thk. Muhammed Hâmid el-Fakî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 1/56-63; Zehebî, *es-Siyer*, 13/173-177; *Tezkiratü'l-huffâz*, 2/153; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/205; Ahmet Özel, “Merrûzî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004).

⁵³⁵ İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, 1/56.

⁵³⁶ Zehebî, *es-Siyer*, 13/173.

⁵³⁷ Zehebî, *es-Siyer*, 13/174.

⁵³⁸ İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, 1/61.

Kaynaklarda el-Merrûzî'ye *Kitâbü's-sünen* ve *Kitâbü't-tefsîr* isimli eserler atfedilmektedir.⁵³⁹ Onun konumuzu ilgilendiren çalışması *Kitâbü'l-vera* 'dır.

1.2.12.2. *Kitâbü'l-vera* 'ı

Zühd kavramıyla ilişkili olmakla birlikte yeterli sayıda örneği bulunmayan vera türü eserlerden biri olan el-Merrûzî'nin *Kitâbü'l-vera* 'ının literatür tahlili için tarama havuzumuza alınması uygun bulunmuştur. İncelediğimiz vera ' çalışmalarının muhteva ve konu hususiyetleri bakımından farklılık arz ettiğini görmemizden ötürü el-Merrûzî'nin *Kitâbü'l-vera* ' ı ile zühd çalışmaları arasında bir içerik kıyaslaması yaparsak şunları söyleyebiliriz: Ele aldığımız zühd eserlerinde daha çok insanın Rabbi, kendisi, diğer insanlar ve dünya ile ilişkisini betimleyip düzenleyen bir içerik mevcuttur. *Kitâbü'l-vera* 'da ise haramlar ile helâllerin ayrıştırılmasına ve mekruh şeylerin tespitine odaklanılmıştır. Söz konusu yöneliş; Rum diyarlarından getirilen balı yemenin hükmü,⁵⁴⁰ hoş görülmeyen bir kimsenin açtığı kuyudan su içmek,⁵⁴¹ içkili düğün yemeğine katılmak,⁵⁴² zaruret halinde kadının erkek doktora tedavi olması⁵⁴³ gibi o devrin güncel fıkıh meselelerinin kaydedilmesine yol açmıştır. Bu açıdan *Kitâbü'l-vera* ' , hadis kitabından öte bir fıkıh kitâbı özelliği taşımaktadır. Buradan da anlaşılacağı üzere geneli itibarıyla soru-cevap usulüyle yazılan *Kitâbü'l-vera* 'ın muhtevasını büyük ölçüde Ahmed b. Hanbel'in cevapları oluşturmaktadır.⁵⁴⁴ Ancak çalışma; Bişr b. el-Hâris (ö. 227/841),⁵⁴⁵ Ali b. Şuayb, Ebû Yûsuf el-Gasûhî, Abbâs el-Anberî gibi hocaların cevaplarını da içermektedir.⁵⁴⁶

Bir rivayet çalışması olarak *Kitâbü'l-vera* ' 95 mesele, 88'i merfu hadis olmak üzere toplam 639 kavilden oluşmaktadır. Şimdiye kadar incelenen çalışmaların aksine *Kitâbü'l-vera* 'da sistematik ve düzenli bir isnad kullanımı mevcut değildir. Merfu hadislerle ait senedlerin hazf edildiği, örneğin senedin yalnızca "Süfyân es-

⁵³⁹ Bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 281.

⁵⁴⁰ Merrûzî, *el-Vera* ' , 149.

⁵⁴¹ Merrûzî, *el-Vera* ' , 37.

⁵⁴² Merrûzî, *el-Vera* ' , 164.

⁵⁴³ Merrûzî, *el-Vera* ' , 115 (No. 384).

⁵⁴⁴ Muhtemelen cevaplarının ağırlık kazanması dolayısıyla *Kitâbü'l-vera* ' bazı kaynaklarda Ahmed b. Hanbel'e nispet edilmiştir. Bk. İbn Hacer, *el-Mu'cemu'l-müfhehres*, 91.

⁵⁴⁵ Merrûzî, *el-Vera* ' , (No. 36, 67, 173, 244, 331, 333, 342).

⁵⁴⁶ Örneğin bk. Merrûzî, *el-Vera* ' , (No. 145, 170, 389, 436, 438).

Sevrî dedi ki” şeklinde kaydedildiği çok sayıda kavil bulunmaktadır.⁵⁴⁷ Ana muhtevasını merfu rivayetler ile sahâbe ve tâbiûn kavillerinin oluşturduğu zühd çalışmalarının aksine *Kitâbü’l-vera’* tebe-i tâbiîn neslinin hatırı sayılır miktarda kavillerini barındırmaktadır.

Zühd çalışmalarına kıyasla daha düşük oranda merfu hadis içerdiğinin anlaşılmasına karşılık *Kitâbü’l-vera’*; “*Helal bellidir, haram da bellidir. (Bir de) bu ikisinin arasında insanların çoğunun (iç yüzünü) bilmediği şüpheli şeyler vardır...*” hadisi gibi meşhur ve esaslı bir rivayeti, incelediğimiz kaynaklar arasında tahriç eden tek çalışma olarak karşımıza çıkmaktadır. Benzer şekilde, “Zühd” bölümü yazarı *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin de ilgili rivayeti alışveriş bölümlerinde kullanmaya yöneldikleri görülmektedir.⁵⁴⁸

Vera’ türünde bir eser yazmasına karşılık Merrûzî; amel ve tevekkül ilişkisi gibi çoğu kez yeterince anlayamadığı için uygunsuz anlayışlara kapı aralayan meselelere doğru bir bakış açısı getirmeye çalışmıştır. Bu bağlamda tevekkülün çalışmaya ve sebeplere sarılmaya engel olmadığı *Kitâbü’l-vera’*ın “Mâ yükrahu min terki’s-sûk ve’l-‘amel”, “Mâ Yüstehabbu mine’l-Kesb”, “Mâ Yüstehabbu min ‘ameli’l-medîn”⁵⁴⁹ gibi hemen ilk bâblarında işlenmeye çalışılmıştır. Şuayb b. Harb’in kaydedilen bâb aralığındaki “Kazandığın sırada Allah’a itaat ettiğin bir bakır sikkeyi (bile) asla küçük görme. Zira (bu esnada asıl) maksat küçük para değil tâattir. Olur ki (kazandığın) o bakır sikke ile satın aldığın bir bakla midene iner de böylelikle mağfirete erersin.” sözü,⁵⁵⁰ konumuzu iyi bir şekilde yansıtmaları dolayısıyla zikre değer bulunmuştur.

Kitâbü’l-vera’, idarecilerin haksız uygulamalarını kaydeden ilginç anekdotlara da sahiptir. Örneğin İbnü’l-Mübârek Merv’de iken Cuma Mescidinde neden sadece cuma namazlarını kıldığı sorulduğunda Ebû Müslim el-Horasânî’nin

⁵⁴⁷ Örneğin bk. Merrûzî, *el-Vera’*, (No. 39, 41, 59).

⁵⁴⁸ Merrûzî, *el-Vera’*, 51-52 (No. 165). Ayrıca Bk. Buhârî, Buyû’, 2; Müslim, Mûsâkât, 108; Tirmizî, *Buyû’*, 1.

⁵⁴⁹ Sırasıyla bk. 2, 3 ve 4. bâblar.

⁵⁵⁰ Merrûzî, *el-Vera’*, 26 (No. 83).

(ö. 137/755) mescid arazisinin bir parçasını gasp yoluyla ele geçirmesini gerekçe göstermiştir.⁵⁵¹

Hem isnad uygulamasının yetersizliği hem de tahriçli bir baskısının bulunmaması dolayısıyla *Kitâbü'l-vera'* rivayetlerinin sıhhat durumu hakkında herhangi bir değerlendirme yapılmayacaktır.

1.2.13. Ebû Dâvûd (ö. 275/889) ve Kitâbü'z-zühd'ü

1.2.13.1. Hayatı

Tam adı, Ebû Dâvûd Süleyman b. Eş'as b. İshâk b. Şeddâd es-Sicistânî'dir.⁵⁵² H. 202 (M. 817) yılında Sicistan'da doğmuştur. 18 yaşında iken ilmî seyahate çıkmış; hadis öğrenme uğruna Bağdat, Basra, Mekke, Kûfe, Halep, Harran, Humus, Dimaşk, Horasan, Belh, Mısır gibi ilmi merkezleri dolaşmış;⁵⁵³ bu sırada meşhur hadis hafızı Affân b. Müslim el-Basrî'nin (ö. 220/835) cenaze namazına katılma fırsatı bulmuştur.⁵⁵⁴

Ebû Dâvûd'un hocaları arasında Ebû'l-Velîd et-Tâyâlisî (ö. 227/842), Saîd b. Mansûr (ö. 227/842), Müsedded b. Müserhed (ö. 228/843), Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848), Ali b. Medîni (ö. 234/848-49), Kuteybe b. Saîd (ö. 240/855), Müslim b. İbrâhim el-Ezdî ile zühd müellifi Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) gibi hadis hafızları bulunmaktadır.⁵⁵⁵

Hanbelî fakihi Ebû Bekir el-Hallâl (ö. 311/923), *Sünen*'in râvîsi Ahmed b. İbrahim el-Eşnânî ile zühd kitabı veyahut bölümü kaleme alan Tirmizî (ö. 279/892), İbn Ebû'd-Dünyâ (ö. 281/894), Nesâî (ö. 303/915), Ebû Saîd İbnü'l-A'râbî (ö. 341/952)⁵⁵⁶ Ebû Dâvûd'un talebelerinden bazı isimlerdir.⁵⁵⁷ Kaydedilen bilgilerden

⁵⁵¹ Merrûzî, *el-Vera'*, 33-34 (No. 107).

⁵⁵² İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/282; İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 22, 191-201; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, 2/275; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 35/77-78; Zehebî, *Tezkiratü'l-huffâz*, 2/127-128; Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/122; Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 1/207; Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, 1/149-152.

⁵⁵³ M. Yaşar Kandemir, "Ebû Dâvûd es-Sicistânî", Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi: İstanbul, 1994, 10/119

⁵⁵⁴ Zehebî, *es-Siyer*, 13/204.

⁵⁵⁵ Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdâd*, 9/57.

⁵⁵⁶ *Ma'ne'z-zühd ve'l-makâlât ve sıfatü'z-zâhidîn* sahibi İbnü'l-A'râbî aynı zamanda hocası Ebû Dâvûd'un *Sünen* ve *Kitâbü'z-zühd*'ün râvîlerinden biridir.

⁵⁵⁷ Zehebî, *es-Siyer*, 13/205-206.

hareketle kendisinin selef ve halef zühd müellifleriyle irtibat halinde olduğu görülmektedir. Bu bütünlük çerçevesinde Ehl-i hadis ve Ehl-i zühdü mensuplarının birbirleriyle hoca-talebe ilişkisini ve sîret benzerliğini betimlemesi açısından Zehebî'nin naklettiği şu söz câlib-i dikkattir:

“Süfyân-ı Sevrî, Mansûr’a (İbn Mu‘temir’e); Vekî‘, Süfyân’a; Ahmed b. Hanbel, Vekî‘e; Ebû Dâvûd ise Ahmed b. Hanbel’e benzetilirdi”.⁵⁵⁸

Hadis hafızı, fakih ve dilci olan İbrahim el-Harbî (ö. 285/899); “Dâvûd Peygamber’e demirin yumuşatıldığı gibi hadis de *Sünen*’i tasnif ettiği sırada Ebû Dâvûd için kolaylaştırıldı” değerlendirmesinde bulunarak onun hadis ilmindeki derecesini belirtmiştir. Yine İbn Hibbân (ö. 354/965), Ebû Dâvûd’un fıkıh, ilim, hıfz, amel, vera‘ bakımından döneminin en önde gelen hadis imamlarından biri olduğunu söylemiş;⁵⁵⁹ İbn Mende ise onu sâbit hadisi illetliden ayıran dört hadis hafızından biri olarak görmüştür.

Zenc isyanından sonra Basra’ya yerleşen Ebû Dâvûd,⁵⁶⁰ 16 Şevval 275’te (21 Şubat 889) orada vefat etmiş ve Süfyân-ı Sevrî’nin yanı başına defnedilmiştir.⁵⁶¹

Ebû Dâvûd’un meşhur çalışması *Kitâbü’s-sünen* dışında *Kitâbu’l-merâsil*, *Risâle ilâ Ehli Mekke*, *Kitâbü’l-kader*, *el-Mesâil elleti hâlefe aleyhâ el-İmam Ahmed b. Hanbel*, *İcâbetühû ‘alâ suâlâtı Ebî Ubeyd Muhammed b. Ali b. Usmân el-Âcurrî*, *A’lâmu’n-nübüvve* adlı kitapları bulunmaktadır.⁵⁶² *Sünen*’de zühd ve rekâike ilişkin bir bölüm açmayan Ebû Dâvûd’un müstakil bir *Kitâbü’z-zühd*’ü mevcut olup çalışmamızın ana kaynaklarından biri olarak incelenecektir.

⁵⁵⁸ Zehebî, *es-Siyer*, 13/216.

Zehebî, sözlerinin devamında bu kez Mansur b. Mu‘temir’den başlayarak Mansûr’u İbrahim en-Nehaî’ye; Nehaî’yi Alkame’ye; Alkame’yi Abdullah b. Mes‘ûd’a; İbn Mes‘ûd’u ise yaşayış itibariyle Hz. Peygamber’e benzetmek suretiyle bir silsile daha kaydetmiştir. İbn Mes‘ûd’un sahabe tabakasındaki başlıca zühd kaynaklarından biri olduğuna tekrar dikkat çekmekte fayda vardır.

⁵⁵⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/282.

⁵⁶⁰ Zehebî, *es-Siyer*, 13/ 212.

⁵⁶¹ Mehmet Yaşar Kandemir, “Ebû Dâvûd es-Sicistânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/120.

⁵⁶² İbn Hayr, *el-Fehrese*, 140-148; Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Katib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn an esâmi’i’l-kütüb ve’l-fünûn* (Mektebetü’l-Müsenna, 1941), 2/1005-1006; Sezgin, *Târîhu’t-türâsi’l-Arabî*, 1/151-152; Kandemir, “Ebû Dâvûd es-Sicistânî”, 10/121.

1.2.13.2. *Kitâbu'z-zühd'ü*

Ebû Dâvûd'un çalışmamızı ilgilendiren *Kitâbü'z-zühd'*ünün iki farklı rivayetle aktarıldığı kaydedilmiştir. Bunlardan Ebû Bekir Muhammed b. Bekr b. Dâse rivayetinin günümüze ulaştığı bilinmemektedir. Baskıya esas olan nüsha Ebu Sâid İbnü'l-Arabî'ye aittir. Her iki nüshayı da gördüğünü söyleyerek bunların kendisine ulaşan isnadlarını paylaşan İbn Hayr el-İşbilî (ö. 575/1179), İbn Dâse nüshasında çoğunlukla merfu hadislerin bulunduğunu, buna karşılık İbnü'l-A'râbî nüshasının sadece sahabe ve tâbiûn kavillerinden oluştuğunu ve ayrıca bazı farklı müsnedler içerdiğini belirtmiştir.⁵⁶³ İbn Hayr'ın, İbnü'l-A'râbî nüshası için verdiği bilgiler kitabın mevcut baskısıyla örtüşmektedir. İbn Ebû Şeybe ve Ahmed b. Hanbel'in daha önce üzerinde durulan ale'r-ricâl sistemli eserleri de dikkate alınacak olursa İbn Dâse ve İbnü'l-A'râbî nüshalarının gerçekte Ebû Dâvûd'un *Kitâbü'z-zühd'*ünün farklı parçaları olduğu düşünülebilir.

Kitâbu'z-zühd, Ebû Temîm b. İbrahim ve Ebû Bilâl Ganîm b. Abbâs tarafından 1994'te tahkik edilerek neşredilmiştir. Muhakkikler, rivayetleri tahriç etmiş ve isnadların durumu hakkında bilgi vermişlerdir.⁵⁶⁴ Ale'r-ricâl sistemde yazılan *Kitâbü'z-zühd'*ün muhakkik mukaddimesinde verilen bilgilere göre kitap, 54 sahabî ile 21 tâbiûden gelen toplam 521 rivayet içermektedir.⁵⁶⁵ Ancak bu sayılar, kitabın sonundaki içindekiler fihristinde yer alan 37 sahabî ve 14 tâbiû kayıtlarıyla uyuşmamaktadır.⁵⁶⁶ Anlaşılan o ki kitapta kendisine başlık açılmayan sahabe ve tâbiûn bulunmaktadır. Mevcut rivayetlerin 419'u sahabe müsnedlerinde, 102'si ise tâbiûn müsnedlerinde yer almaktadır. Elimizdeki baskı üzerinden konuşacak olursak; *Kitâbü'z-zühd'*deki tâbiûn kavli sayısı, İbn Ebû Şeybe ve Ahmed b. Hanbel'in kitaplarına kıyasla oldukça azdır. Örneğin incelenen diğer zühd çalışmalarının aksine Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Âmir b. Abdülkays el-Basrî (ö. 55/675), Mesrûk b. Ecda' el-Kûfî (ö. 63/683) gibi meşhur zâhid tâbiûlerin az sayıda rivayetleri varsa da kendileri için müstakil birer başlık açılmadığı görülmektedir.

⁵⁶³ İbn Hayr, *el-Fehrese*, 146-147.

⁵⁶⁴ Bk. Ebu Dâvûd Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî, *Kitâbü'z-zühd*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrahim, Ebû Bilâl Ganîm b. Abbâs, (Kahire: Dâru'l-Mişkât, 1993).

⁵⁶⁵ Ebû Dâvûd, *ez-Zühd*, 15.

⁵⁶⁶ Ebû Dâvûd, *Kitâbü'z-zühd*, 518-519. Râvi sayılardaki bu tenakuz muhtemelen muhakkiklerin başlık açılmayan sahabî ve tâbiûleri de toplam sayıya eklemelerinden kaynaklanmaktadır.

Buna karşılık mevcut baskı, tâbiûn kavillerine Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713) gibi Medine'nin önde gelen fakihlerinden birinin zühdle alakalı rivayetleriyle başlamaktadır. Ebû Dâvûd'un eserine aldığı 14 tâbiîye göz atıldığında bir kaç dışında hepsinin Medineli olduğu göze çarpmaktadır. Kezâ ilk üç sıradaki tâbiînin Medine'nin yedi fakihden Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713), Kâsım b. Muhammed b. Ebû Bekir (ö. 107/725?), Urve b. Zübeyr (ö. 94/713) olması; devamında ise Sâlim b. Abdullah b. Ömer (ö. 106/725), Zeynelâbidîn Ali b. Hüseyin (ö. 94/712) gibi yine Medineli önde gelen tâbiîler olması dikkat çekmektedir.⁵⁶⁷ Dahası Basralı ve Kûfeli hiçbir tâbiî için başlık açılmamıştır. Mevcut tablo üzerinden bir değerlendirme yapmak gerekirse; zâhid müellifleri veya muhaddis hocaları önceleyen yazarlara karşılık Ebû Dâvûd'un Ehl-i Hadis çizgisine yakın fakîh zâhidleri ön plana çıkarmaya çalıştığı söylenebilir.

Ebû Dâvûd'un ilgili çalışmasının, incelenen diğer zühd kitaplarıyla muhteva açısından büyük ölçüde uyumlu olduğu belirlenmiştir ki; muhakkiklerin tahric notlarından da bu durum açıkça görülebilmektedir. Kayda değer bir örnek vermek gerekirse; sahabe tabakasının zühd rivayetleriyle ön plana çıkan isimlerinden biri olan İbn Mes'ûd'a (r.a) nispet edilen toplam 67 rivayetin 6'sı dışında tamamı diğer zühd kitaplarında bulunabilmektedir.⁵⁶⁸ Diğer taraftan, mevcut baskıda 521 rivayet olduğu tekrar hatırlanacak olursa sadece İbn Mes'ûd müsnedindeki 67 sayısı *Kitâbü 'z-zühd'*ün aslı itibariyle çok daha fazla rivayet içerdiğine dair bir ipucu şeklinde değerlendirilebilir.

Kitâbü 'z-zühd' öncelikle geçmiş peygamberler ve ümmetler, İncil ve diğer hikmet kitapları, İsrâiloğulları ve onlardan bazı âlimler ile âbidler hakkında çeşitli bilgiler veren 24 rivayetle başlamaktadır. İlim-amel uyumu, fâsık kâriilerin durumu, riyâkar din adamlarının kalplerinin katılaşıarak ahlâken yozlaşmaları, bu tür kimselerin dini insanlara zorlaştırmaları, çokça ibadet etmekten ziyade kulun nefsinin kusurlu sayıp bunu itiraf etmesi, ucubdan sakınma gibi vurgular içeren⁵⁶⁹ bu rivayetlerin yer yer Vehb b. Münebbih (ö. 114/732), döneminin önde gelen

⁵⁶⁷ Bk. Ebû Dâvûd, *ez-Zühd*, 343-401.

⁵⁶⁸ Bk. 147, 150, 151, 168, 173, 188 numaralı rivayetler.

⁵⁶⁹ Bk. Ebû Dâvûd, *ez-Zühd*, 31-44.

zâhidlerinden Mâlik b. Dînâr (ö. 131/748), Ka‘b el-Ahbâr (ö. 32/652?) gibi şahıslara nispet edildiği görülmektedir. Akabinde “Min Kelâmi Ebî Bekr”, “Min Zühdi Ömer” gibi başlıklar altında sahabe neslinin rivayetlerine yer verilmektedir. Tabîin tabakasında ise Medineli isimlerin ağırlıklı olduğuna daha önce değinilmişti.

Ebû Dâvûd’un *Kitâbü’z-zühd*’ündeki rivayetlerin takriben %20’sinin selef veya muasır zühd müelliflerinden alındığı belirlenmiştir. Zühd rivayetlerini ilk toplayanlardan Seyyâr b. Hâtem’in 3,⁵⁷⁰ zühdle ilgili çalışmaları günümüze kısmen ulaşan İbn Vehb’in 28 rivayetinin⁵⁷¹ bulunduğu öncelikle örnek verilebilir. Yine selef müelliflerden İbnü’l-Mübârek⁵⁷² ile Vekî‘ b. Cerrâh’ın⁵⁷³ az sayıda rivayeti mevcuttur. Ebû Dâvûd, 15 rivayet aldığı hocası Hennâd b. Serî⁵⁷⁴ ile birlikte diğer hocaları Saîd b. Mansûr (ö. 227/842),⁵⁷⁵ İbn Ebû Şeybe (ö. 235/849),⁵⁷⁶ Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)⁵⁷⁷ ve *Kitâbü’z-zühd*’ü günümüze ulaştırmayan Ahmed b. Ebi’l-Havârî’den (ö. 246/860)⁵⁷⁸ az sayıda aktarımda bulunmuştur. *Kitâbü’z-zühd* daha çok Müsedded b. Müserhed (ö. 228/843), Osman b. Ebû Şeybe (ö. 239/853), Ahmed b. Amr b. Serh, Muhammed b. el-‘Alâ, Muhammed b. Kesîr gibi zühd müellifi olmayan diğer hocalardan alınan rivayetleri içermektedir.

1.2.14 Ebû Hâtım er-Râzî (ö. 277/890) ve *Kitâbü’z-zühd*’ü

1.2.14.1. Hayatı

Tam adı Muhammed b. İdris b. el-Münzir b. Dâvud b. Mihrân Ebû Hâtım er-Râzî’dir. Hicrî 195 senesinde doğmuştur. Hicrî 209 yılında hadis yazmaya başlamıştır. Ebû Nuaym Fazl b. Dükeyn (ö. 219/834), Affân b. Müslim el-Basrî (ö. 220/835) gibi döneminin önde gelen hadis hafızlarından hadis dinlemiştir. Kendisinden hadis alanlar arasında oğlu İbn Ebû Hâtım, Ebû Zur‘a er-Râzî, İbn

⁵⁷⁰ Bk. 13, 21, 116 numaralı rivayetler.

⁵⁷¹ Örneğin bk. 47, 64, 74, 79, 121, 123, 217, 252, 254, 294, 297, 304 numaralı rivayetler.

⁵⁷² Örneğin bk. 80, 196, 199, 220, 332 numaralı rivayetler.

⁵⁷³ Örneğin bk. 36, 133, 166, 175 numaralı rivayetler.

⁵⁷⁴ Örneğin bk. 128, 136, 161, 180, 183, 204, 234 numaralı rivayetler.

⁵⁷⁵ Bk. 260, 404, 467 numaralı rivayetler.

⁵⁷⁶ Bk. 104, 159, 322 numaralı rivayetler.

⁵⁷⁷ Bk. 70, 250, 518 numaralı rivayetler.

⁵⁷⁸ Bk. 212, 412 numaralı rivayetler.

Ebü'd-Dünyâ, Ebû Dâvud, Nesâî, İbnü'l-Mübârek'in Kitâbü'z-zühd'ünün ravilerinden olan İbn Sâid bulunmaktadır.⁵⁷⁹

Hatîb el-Bağdâdî, onun sebt ve hafız olan imamlardan biri olduğunu belirtmiştir. Zehebî, onun hakkında imam, hafız, nâkîd, şeyhu'l-muhaddisîn demiştir. Halîlî, onun sahabenin ihtilfalarını, tâbiûnun ve ondan sonra gelen nesillerin fikhını bildiğini belirtmiştir.⁵⁸⁰ Ebû Hâtîm, Şaban ayında hicrî 277 yılında vefat etmiştir.⁵⁸¹

Tam olarak gümûze gelmemiş eserleri Kitâbü'z-zühd ve Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm'dir.⁵⁸²

1.2.14.2. Kitâbü'z-zühd'ü

Ebû Hâtîm'in Kitâbü'z-zühd'ü Hanzer Selîm Mahmûd ed-Dûmî tarafından tahkik edilmiştir. Bu kitap 105 rivayetten oluşmaktadır. Eserde bâb başlığı bulunmamaktadır.

Allah'ın sevdiği kulların özellikleri, küsleri barıştırmak, belaya sabır, takdire rıza göstermek, tevbe etmek, namazın, hayatın kıymetini bilmek, ölümü hatırlamak, Rasûlullah'ın ve ashâb-ı kirâmın yaşantısı, kelime-i tevhidin kıymeti, Allah'a hüsn-ü zan beslemek, Allah korkusundan ağlamak gibi diğer zühd kitaplarında karşılaşılan konular bulunmaktadır.⁵⁸³ Kitapta azımsanamayacak kadar tefsire dair rivayetler mevcuttur.⁵⁸⁴ İsnadlara bakıldığında hocası İbn Tarîf'in ismi oldukça sık geçmektedir. İsnadlarda, hadis aldığı hocaları arasında zühd müellifine rastlanmamıştır.

⁵⁷⁹ Zehebî, *es-Siyer*, 13/247-248.

⁵⁸⁰ Zehebî, *es-Siyer*, 13/250.

⁵⁸¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, 2/70.

⁵⁸² İbrahim Canan, "Ebû Hâtîm er-Râzî, Muhammed b. İdrîs", (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul: TDV yayımları, 1994), 150.

⁵⁸³ Bk. Ebû Hâtîm, Muhammed b. İdris, *Kitâbü'z-zühd*, thk. Hanzer Selîm Mahmûd ed-Dûmî, Riyad: Dâru Atlas, 2000, 27-40.

⁵⁸⁴ Ör. Bk. Ebû Hâtîm, *Kitâbü'z-zühd*, 41-42; 53-54.

1.2.15. Tirmizî (ö. 279/892) ve el-Câmiu's-sahîh'inin "Ebvâbü'z-zühd" ve "Sıfatü'l-kıyâme ve'r-rekâik ve'l-vera" bölümü

1.2.15.1. Hayatı

Tam adı Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre b. Musâ b. Dahhâk et-Tirmizî'dir.⁵⁸⁵ H. 209 yılında (M. 824) Tirmizî'de dünyaya gelmiştir. Hadis ilmi için Hicaz, Basra, Kûfe ve Rey'e gittiği bilinse de Şam ve Mısır'a uğradığı hususu ihtilaflı bir konudur.⁵⁸⁶

Tirmizî'nin hadis aldığı hocaları İshak b. Râhûye el-Mervezî (ö. 238/853), Kuteybe b. Saîd (ö. 240/855), Hennâd b. Serî (ö. 243), Ebû Hafs Amr b. Ali el-Fellâs (ö. 249/864), Muhammed b. Beşşâr Bündâr (ö. 252/866), Mahmûd b. Gaylân, Ali b. Hucr, İbnü'l-Mübârek'in önde gelen öğrencilerinden Süveyd b. Nasr el-Mervezî gibi isimlerle örneklendirilebilir. Cerh-ta'dîl ve 'ilel hakkında çokça istifade ettiği ve kendisinin de övgüsünü mazhar olduğu hocası Buhârî'ye ayrıca değinmek gerekir.⁵⁸⁷

Heysem b. Küleyb eş-Şâşî (ö. 335/946), *Sünen*'in râvisi Ebü'l-Hasan el-Fezârî, Ebü'l-Abbas Muhammed b. Ahmed b. Mahmûd; Tirmizî'nin talebeleri arasında zikredilebilir.

İbn Hibbân'a ait "Tirmizî, Ali b. Hucr ile Iraklı muhaddislerden hadis aldı. Horasanlı muhaddisler ise Tirmizî'den hadis aldılar." değerlendirmesi, örnek verilen talebe adlarıyla uyumludur. İbn Hazm'ın, Tirmizî hakkında meçhul bir râvi olduğu yönündeki iddiası isabetli görülmemiştir.⁵⁸⁸ Buhârî'nin Horasan'da zühd, vera', hıfz ve ilim bakımından Ebû İsâ et-Tirmizî gibi bir halef bırakmadığı yönündeki değerlendirme, konumuz açısından mühimdir. Son yıllarını âmâ olarak geçiren⁵⁸⁹ Tirmizî, 13 Recep 279 (892) tarihinde vefat etmiştir.

⁵⁸⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 153; Mizzî, *Tehzîb*, XXVI, 250-253; Safedî, *el-Vaî bi'l-vefeyât*, IV, 207-208; Zehebî, *Siyer*, XIII, 270-77; *Tezkiretu'l-huffâz*, II, 633-35; *Mizân*, III, 678; İbn Hacer, *Tehzîbu't-tehzîb*, IX, 387-89; Zirikli, *el-A'lâm*, VI, 322; Sezgin, *Turas*, 154-159; Itr, Nureddin, *el-İmâm et-Tirmizî ve'l-muvâzenetu beyne câmi'ihî ve beyne's-sahihâyn*, 23-48; Kandemir, M. Yaşar, "Tirmizî", *DİA*, XLI, 202-204

⁵⁸⁶ Zehebî, *es-Siyer*, 13/271.

⁵⁸⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 9/389.

⁵⁸⁸ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/678; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 9/389.

⁵⁸⁹ Zehebî, *es-Siyer*, 13/273.

Tirmizî'nin *Kitâbü's-şemâil*, *Tesmiyetü ashâbi'n-Nebî*, *el-İlelu's-sağîr* adlı eserleri günümüze ulaşmış;⁵⁹⁰ ancak *Kitâbü'l-esmâ ve'l-künâ* ile *Kitâbü't-târih*'inin akıbeti bilinmemektedir. *el-İlelü'l-kebîr*'inin ise, Ebû Tâlib el-Kâdî'nin fıkıh bâblarına göre tertip ettiği hali mevcuttur.⁵⁹¹

el-Câmiu's-sahîh adıyla da bilinen *es-Sünen*, Tirmizî'nin en meşhur eseridir. İçerdiği rivayetlerin sıhhat durumları hakkında bilgi vermesi, farklı uygulamaların bulunduğu meseleleri art arda nakledip fakîhlerin bu minvaldeki görüşlerini kaydetmesi⁵⁹² kitabın kıymetini artırmaktadır. İbnü'l-Kayserânî (ö. 507/1113), *Sahîhayn*'dan ancak hadis ilminde yüksek seviyede bir ihtisasa sahip olan kimselerin yararlanmasına karşılık *Sünen-i Tirmizî*'nin mezkûr hususiyetleri dolayısıyla daha geniş kitleler tarafından kullanılabileceğini belirtmiştir.⁵⁹³

1.2.15.2. Sünen'in "Zühd" ve "Sıfatü'l-kıyâme ve'r-rekâik ve'l-vera" bölümü

Sünen-i İbn Mâce'de olduğu gibi Tirmizî'nin eserinde de bölüm başlıkları "Ebvâb" kaydıyla oluşturulmuştur. Orijinali "Ebvâbü'z-Zühd" olan ve bundan sonra kısaca "Zühd" diye adlandıracağımız ana bölüm, 64 bâb ve 110 rivayetten oluşmakta, 46 bölümlü *Sünen*'in 34. sırasında yer almaktadır.⁵⁹⁴ 35. sıradaki "Sıfatü'l-kıyâme ve'r-rekâik ve'l-vera" bölümü, hem başlık ifadesi hem içerik olarak "Zühd" bölümünün devamı niteliğinde görüldüğü için incelememize dâhil edilmiştir.⁵⁹⁵ İlgili bölüm; 60 bâb ve 108 rivayet içermektedir. Hemen devamındaki "Sıfatü'l-cenne"⁵⁹⁶ ve "Sıfatü cehennem"⁵⁹⁷ bölümleri de zühd kitaplarının ortak

⁵⁹⁰ Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-Arabî*, 1/156-159.

⁵⁹¹ Mehmet Yaşar Kandemir, "Tirmizî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/203. Tirmizî'nin müstakil *Kitâbü'z-zühd*'ü olduğundan İbn Hacer'den başka bahseden olmamıştır.

⁵⁹² Nureddin İtir, *İmam Tirmizî*, 432-437.

⁵⁹³ İbn Nukta, *et-Takyîd li ma'rifeti ruvâti's-Sünen ve'l-Mesânîd*, 98.

⁵⁹⁴ Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *Sünen-i Tirmizî*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998), 4/126-188. Çalışmamızda bu baskı esas alınmıştır. Tirmizî'ye *Kitâbü'z-zühd* adında bir eser nispet edilmekteyse de günümüze ulaştığı bilinmemektedir. Bk. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 9/ 389.

⁵⁹⁵ Nitekim bazı Sünen nüshalarında bu başlık bulunmadığı için günümüz baskılarına muhakkikler tarafından sonradan eklenmiştir. Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî, *el-Câmiu'l-kebîr B*, thk. Şuayb el-Arnaût ve diğerleri (Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), 4/417.

⁵⁹⁶ Tirmizî, *el-Câmiu'l-kebîr A*, 4/252-282.

konuları olduğu için yine incelemeye konu edilmiştir. “Sıfatü’l-cenne” bölümündeki 27 bâb, 49 rivayete ilaveten “Sıfatü cehennem” bölümündeki 13 bâb ve 32 rivayet ile birlikte mezkûr dört bölümde toplam 302 rivayet mevcuttur. *Sünen-i Tirmizî*’de zühd kavramı etrafında kümelenen bu ana bölümler, İbn Ebû Şeybe’nin “Zühd” bölümü ile Müslim’in “Zühd ve Rekâik” bölümü etrafında kümelenen genel görünümü hatırlatmaktadır.

“Zühd” bölümün 1 ilâ 12’inci bâbları; sağlık ve boş vaktin kıymetini bilmek, sâlih amel işlemeye gayret etmek, Allah korkusundan ağlamak, az gülmek, mâlâyânîyi bırakmak, az konuşmak gibi zühdün temel ahlâkî ilkelerine ayrılmıştır. İbnü’l-Mübârek, Vekî‘ b. Cerrâh, Buhârî’nin ilgili çalışmalarında olduğu gibi Tirmizî’nin de bölüme başlama rivayeti “sağlık ve vaktin kıymetini bilmek” hadisi olmuştur. 13 ilâ 20. bâblar, dünyanın değersizliği ile dünyaya aşırı bağlanmanın zararlarını konu edinmektedir.⁵⁹⁸ 21 ilâ 25. bâblar; ahir zaman ümmetinin ortalama ömrü, uzun ömrün mü’min için hayırlı olması ve emeli kısa tutmanın gerekliliği konularına ayrılmıştır. 26 ilâ 45. bâblar arasında insanın tabiatının mal ve servet biriktirme hırsı, açgözlülük, mal sevgisi gibi olumsuz tavırlara dikkat çekildikten sonra 29-35. bâblarda zühd üzere yaşamak, kişinin zarûrî ihtiyaçları, tevekkül, azla yetinmek konularına yer verilmiştir. 36 ilâ 47. bâblarda; fakirliğin fazileti, Rasûlullah’ın (s.a) ve sahabîlerin geçimi, mal edinmedeki tavrımız gibi bahisler mevcuttur. 50 ilâ 56. bâblarda Allah için sevmek, sevdiğini arkadaşına söylemek, yüze karşı övmemek gibi sohbet adabına ilişkin konular sıralanmıştır. 57-60. bâblar, başa gelen imtihanlara sabretmeye; 61 ilâ 65 bâblar ise, dili tutmaya ve az konuşmaya dairdir. Hıfzü’l-lisân konusunun tekrar etmesi, bölüm içi kısmi bir dağınıklık bulunduğu işaret etmektedir.

60 bâbdan oluştuğuna değinilen “Sıfatü’l-Kıyâme ve’r-Rekâik ve’l-Vera” bölümünün ilk 15 bâbında uygulanan kısmî adlandandırma işlemi ilerleyen alt başlıklarda tamamen terk edilerek konu geçişleri sadece araya “Bâb” kaydı girilerek sağlanmıştır. Sözü edilen ilk 15 bâb, bölüm başlığındaki “Sıfatü’l-Kıyâme” kaydıyla uyumlu olarak, “kıyamet”, “haşır”, “arz”, “sûr”, “sırât”, “şefâat” ve “havz”

⁵⁹⁷ Tirmizî, *el-Câmiu’l-kebîr* A, 4/282-299.

⁵⁹⁸ Tirmizî, *el-Câmiu’l-kebîr* A, 4/150-155.

konularına tahsis edilmiştir.⁵⁹⁹ 16 ila 26. bâblar; selefte muhalefet etmemek, ibadet ve hayır hasenat işlemeye gayret etmek, vera‘, emel ve ecel, hayâ, kişinin sürekli kendini hesaba çekmesi, ölümü hatırlamak konularını içermektedir.⁶⁰⁰ Mal ve servetin zararları, Rasûlullah’ın (s.a) geçimliğindeki sadelik konuları “Zühd” bölümünde ele alınmasına rağmen farklı rivayetler kaydedilerek 27-39. bâblarda tekrar edilmiştir.⁶⁰¹ Ahlâkî konuların ağırlık kazandığı 40. bâbdan itibaren Allah rızası için insanlara yedirip içirmek, şükür, tevazu, kibr, tevbe ve istiğfar, hıfzu’l-lisân, gıybet, insanlarla içli dışlı olmak (muhâletatü’n-nâs), iki kişinin arasını düzeltmek (ıslâhuzâtı’l-beyn), haddi aşmanın kötülenmesi (zemmü’l-bağy), akrabalık bağlarını kesmek (kat’u’r-rahm) gibi konular yer almaktadır. 60 numaralı son bâb ise, yine bölüm başlığındaki kayıtla uyumlu olarak, vera‘ konusuna ayrılmıştır.

Genel bir değerlendirme yapmak gerekirse; “Zühd” ile “Sıfatü’l-kıyâme ve’r-rekâik ve’l-vera’” bölümlerinin muhteva açısından İbnü’l-Mübârek, Vekî‘, Hennâd gibi öncü zühd müelliflerinin kitaplarıyla uyumluluk taşıdığı söylenebilir. Buna karşılık dünya malı, mâ’îşetü’n-Nebî konularının her iki bölümde tekrar etmesi,⁶⁰² kısmî bir dağınıklığa yol açmıştır. Benzer şekilde “Zühd” bölümünde “Kıсарu’l-emel” bâbı açılmasına rağmen Hz. Peygamber’in (s.a) emel ve ecel ilişkisini yere şekil çizerek anlattığı hadisin her iki bölümde kaydedilmesi,⁶⁰³ ilgili bölümlerin tertibine yönelik değerlendirmemizi haklı çıkarmaktadır.

“Zühd” bölümü ile -müstakil bir bölüm başlığı olarak açıldığı tartışması bir tarafa- “Sıfatü’l-kıyâme ve’r-rekâik ve’l-vera’” bölümünün muhteva açısından birbiriyle uyumlu olduğu söylenebilir. Hatırlanacağı üzere bu iki bölümden sonra “Sıfatü’l-Cenne” ana başlığı gelmektedir. Bu itibarla Tirmizî’nin, ahiret ahvâline ilişkin konuları “Sıfatü’l-kıyâme ve’r-rekâikve’l-vera’” bölümünün sonuna alarak devamındaki “Sıfatü’l-cenne” bölümüne daha mükemmel bir geçiş yapması mümkün olabilirdi.

⁵⁹⁹ Tirmizî, *el-Câmiu’l-kebîr* A, 4/215-238.

⁶⁰⁰ Tirmizî, *el-Câmiu’l-kebîr* A, 4/238-248.

⁶⁰¹ Tirmizî, *el-Câmiu’l-kebîr* A, 4/249-258.

⁶⁰² Örneğin bk. Tirmizî, “Zühd”, 38-39; “Sıfatü’l-kıyâmeve’r-rekâikve’l-vera’”, 31-35.

⁶⁰³ Bk. Tirmizî, “Zühd”, 25; “Sıfatü’l-kıyâmeve’r-rekâikve’l-vera’”, 22.

27 bâb ve 49 rivayetten müteşekkil “Sıfatü’l-cenne” bölümü; dereceleri, evleri, nehirleri, çarşısı, hizmetkârları, elbiseleri, kuşları ve en nihayetinde ru’yetullah nimeti⁶⁰⁴ ile detaylı cennet mükafatlarından bahsetmesi ile dikkat çekmektedir. Bu yönüyle Tirmizî örneğin hocası Buhârî’nin “Rikâk” bölümüne aldığı cennet tasvirlerini çok daha geniş tutmuştur. Aynı durum, “Sıfatü’l-cenne” bölümü kadar ayrıntılı olmasa da 13 bâb ve 32 rivayet içeren “Sıfatü cehennem” bölümü için de geçerlidir.⁶⁰⁵ *Sünen* hakkında ortaya çıkan bu tablo, Hennâd b. Serî’nin *Kitâbu’z-zühd*’ündeki detaylı cennet ve cehennem bahislerini hatırlatmaktadır. Tirmizî’nin “Zühd” bölümünde Hennâd’dan çok sayıda hadis alması da kendisinin tasnif işleminde bu hocasından yararlandığını düşündürmektedir.

Tirmizî’nin “Zühd” bölümünün, diğer zühd kitaplarında bulunmayan rivayetler içerdiği görülmektedir. Fiten muhtevalı “*Zaman kısalmadan kıyamet kopmaz. Öyle ki; yıl ay gibi, ay hafta gibi, hafta gün gibi, gün saat gibi, saat de bir ateş kıvılcımı gibi (kısa) olur*”⁶⁰⁶ rivayeti bunun örneği olarak zikredilebilir. Zühd kitaplarının Ebû Müslim el-Havlânî (ö. 62/681-82), Ebû İdris el-Havlânî (ö. 80/699) ve Yûnus b. Meysera el-Cüblânî gibi farklı isimlere nispet ettikleri “*Dünyada zühd üzere olmak, helali haram kılmak ve malı zayı etmek değildir. Aksine dünyada zühd üzere olmak, elindeki şeylerin Allah katındaki şeylerden daha güvenilir olmamasıdır...*” rivayetinin⁶⁰⁷ Ebû Zer (ö. 32/653) üzerinden merfu bir tarikini kaydetmekle çoğu müelliften ayrılan Tirmizî, ayrıca ilgili senedi güvenilir bulmamaktadır.⁶⁰⁸ Ancak bir sonraki bâbda konuya ilişkin sahih gördüğü bir rivayeti kaydetmektedir. Yine incelediğimiz zühd kitaplarının “*Veren el, alan elden üstündür*” hadisini Hakîm b. Hizâm tarikiyle kaydetmelerine⁶⁰⁹ karşılık; Tirmizî,

⁶⁰⁴ Tirmizî, *el-Câmiu’l-kebîr A*, 4/291-328.

⁶⁰⁵ Bk. Tirmizî, *el-Câmiu’l-kebîr A*, 4/329-350.

⁶⁰⁶ Tirmizî, “Zühd”, 24 (No. 2332); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 16/550 (No. 10943)

⁶⁰⁷ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 18 (No. 96); İbn Ebû’l-Dünya, *Zemmü’d-Dünyâ*, 63 (No. 107); İbnü’l-A’râbî, *ez-Zühd*, 20 (No. 6).

⁶⁰⁸ Bk. Tirmizî, “Zühd”, 29 (No. 2340). Benzer bir merfû tarik, sıhhat değerlendirmesi yapılmaksızın *Sünen-i İbn Mâce*’de de geçmektedir. Bk. İbn Mâce, “Zühd”, 1 (No. 4100).

⁶⁰⁹ Bk. Ma’mer, *el-Cami*, 11/102 (No. 2004); İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/174 (No. 503); *er-Rekâik*, 2/326 (No. 705); Muafâ, *ez-Zühd*, 295 (No. 201-202); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/102-103 (No. 35524); Buhârî, “Rikâk”, 11; Tirmizî, “Zühd”, 41; “Sıfatü’l-kıyâmeve’r-rekâikve’l-

aynı cümlelerin de yer aldığı Ebû Ümâme (ö. 86/705) rivayetini⁶¹⁰ tahriç etmekle diğer müelliflerden ayrılmıştır. Tarama havuzumuzdaki diğer zühd müelliflerine nispetle Tirmizî'nin teferrüd ettiği rivayetlere Asr-ı Saadet'te biri çalışan, diğeri Rasûlullah'ın yanına gelen iki kardeşin durumuna ilişkin değerlendirmede bulunan rivayet⁶¹¹ ile zâlim, kibirli, gâfil, inatçı ve azgın kulların kötülendiği bir rivayet⁶¹² örnek verilebilir.

Tirmizî'nin *Sünen*'de uyguladığı yöntem gereği genellikle sıhhat bakımından daha güçlü bulduğu rivayeti bâbın sonuna koyduğu bilinmektedir. Bu telif hususiyetinin örneklerini kitabın zühd ile ilgili başlıklarında bulmak mümkündür. “Lev ta‘lemûne ma a‘lemü le dahiktüm kalîlen” bâbına hasen-garîb hükmünü verdiği Ebû Zerr'in “*Ben sizin görmediklerinizi görüyor, duymadıklarınızı duyuyorum*” hadisi⁶¹³ ile başlayan Tirmizî; hemen akabinde sahih gördüğü Ebû Hüreyre'den mervî “*Benim bildiklerimi bilseydiniz az güler çok ağlardınız!*” hadisine⁶¹⁴ yer vermiştir.

Benzer bir durum da “Zühd” bölümünün “Mâ câe fi'z-zehâdeti fi'd-dünyâ” bâbı için geçerlidir. İlk sırada kaydettiği “*Dünyada zühd üzere yaşamak helali haram kılmak, malı zâyî etmek değildir...*” rivayetinin⁶¹⁵ garîb olduğunu, hadisi sadece bu vecihten bildiğini, seneddeki Amr b. Vâkîd'in münkeru'l-hadis olduğunu belirten

vera““, 29; Dârimî, “Rikâk”, 37; İbn Ebû Asım, *Zikru'd-dünya*, 73-76 (No. 149-157); İbn Ebû'd-Dünya, *Islâhu'l-mâl*, 14 (No. 4); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübra*, 10/394 (No. 11818) (Kitâbu'r-Rekâik); Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, 12/507 (No. 9807) (Zühd ve kısaru'l-emel)

⁶¹⁰ Ebû Ümâme metni şu şekildedir: “*Ey ademoğlu! Artan malını bağışlarsan, infak edersen bu senin için hayırlıdır. Eğer tutarsan bu senin için zararlıdır. Kişi yetecek kadarını tutmasından kınanmaz. Vermeye yakın akrabandan başla. (Bilesin ki) veren el alan elden üstündür.*” Bk. Tirmizî, “Zühd”, 32 (No. 2343).

⁶¹¹ Tirmizî, “Zühd”, 33 (No. 2345). Ayrıca bk. Rûyânî, *el-Müsne'd*, 2/387 (No. 1374); Hâkim, *el-Müstedrek*, 1/ 172 (No. 320) (Zehebî, Müslim'in şartı üzere sahih olduğunu belirtmiştir).

⁶¹² Tirmizî, “Sıfatü'l-kıyâmeve'r-rekâikve'l-vera”, 17 (No. 2448). Rivayet, selef zühd yazarlarının kitabında geçmemekle birlikte Tirmizî'den sonra bir kaynakta daha tahriç edilmiştir. Bk. İbn Ebû'd-Dünya, *et-Tevâzu'*, 253 (No. 204).

⁶¹³ *Sünen* muhakkiki Beşşâr Avvâd Ma'rûf'un tahriç değerlendirmelerine bakılırsa; ilgili rivayetin İbrahim b. Muhâcir dolayısıyla sıhhat derecesinin düştüğü anlaşılmaktadır. İbrahim b. Muhâcir hakkında bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/212-214.

Aynı Ebû Zerr rivayetinin mevkuf bir isnadı için bk. İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/209 (No. 35827).

⁶¹⁴ Bk. Tirmizî, “Zühd”, 9 (No. 2312 ve 2313). Ayrıca bk. Buhârî, “Rikâk”, 27 (No. 6121).

⁶¹⁵ Rivayet için bk. Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 18, (No. 96); İbn Mâce, “Zühd”, 1 (ez-Zühd fi'd-Dünyâ); İbn Ebû'd-Dünyâ, *Zemmu'd-dünyâ*, 63 (No. 107); İbnü'l-A'râbî, *ez-Zühd*, 20 (No. 6); Beyhakî, *Şuabu'l-îman*, 12/385 (No. 9597).

Tirmizî, aynı bâbı sahîh hükmünü verdiği şu hadisle bitirmiştir: “*Oturduğu bir ev, bedenini örten bir kıyafet, (karnını doyuran) bir ekmek parçası, (susuzluğunu gideren bir yudum) su dışında Âdemoğlunun hakkı yoktur*”.⁶¹⁶

Tirmizî’nin ilgili rivayetleri sıhhat derecesinden hareketle zühd konulu bölümler dâhil *Sünen*’in tamamına uyguladığı telif sistematığı, yeri geldiğinde daha sahîh olan mürsel bir tariki daha aşağı derecedeki merfu bir tarike tercih etmesiyle de gün yüzüne çıkmaktadır. Tirmizî, bu durumun kayda değer bir örneğini 11. bâba aldığı “*Kişinin kendisini ilgilendirmeyen şeyi terk etmesi Müslümanlığının güzelliğindendir*” rivayetinin mürsel tarikini merfu tarikten daha sahîh bulmasıyla göstermiştir.⁶¹⁷

Tirmizî’nin *Sünen*’in geneline uyguladığı sıhhat esaslı sıralama yöntemi, zühd konulu bölümleri de etkilemektedir ve bu telif hususiyeti, incelediğimiz zühd kaynakları arasında yalnızca ona mahsus bir durumdur. Şu durumda diğer zühd müellifleri de tıpkı Tirmizî gibi farklı yöntemler uygulasalardı bugün için bizlere zühd edebiyatının ana hatları hakkında daha hassas değerlendirmeler yapma fırsatı sunmuş olacaktı.⁶¹⁸

Tirmizî’nin kendinden önceki zühd müellifleriyle sıkı bir irtibatı olduğu göze çarpmaktadır. Öyle ki; onlardan sadece rivayet tahammülü değil aynı zamanda zühd, rekâik, vera‘, cennet, cehennem gibi bölüm başlığı olmaya müsait konuların tercihinde de yararlandığı söylenebilir.

Sünen’in zühdle ilgili bölümlerinde bulunan 302 rivayetin 48’inin senedinde İbnü’l-Mübârek geçmektedir. Tirmizî ile İbnü’l-Mübârek arasında yer alan râvi büyük ölçüde Süveyd b. Nasr el-Mervezî (ö. 240),⁶¹⁹ birkaç rivayette ise Ali b. Saîd

⁶¹⁶ Tirmizî, “Zühd”, 29-30 (No. 2340, 2341). Benzer bir örnek bk. Tirmizî, “Zühd”, 24-25 (No. 2332, 2333)

⁶¹⁷ Bk. Tirmizî, “Zühd”, 11 (No. 2317-2318)

⁶¹⁸ Keza ilk kez Tirmizî’nin kullandığı belirtilen hasen-sahîh, hasen-sahîh-garîb, sahîh-garîb, hasen-garîb gibi istilahların zühd konulu bölümlere şâmil olduğunu hatırlayabiliriz. İlgili terimler hakkında bk. İtr, Nureddin, *el-İmâm et-Tirmizî*, 238-252.

⁶¹⁹ Örneğin bk. 2304, 2321, 2334, 2347, 2376 numaralı rivayetler.

Ayrıca Süveyd’in hayatı ve vefat tarihi hakkında bk. Mizzî, *Tehzîbu’l-Kemâl*, 12/ 272-273; Zehebî, *es-Siyer*, 11/ 408; Moğoltay b. Kılıç, *İkmâl*, 6/174.

el-Kindî, Sâlih b. Abdullah, Ahmed b. Muhammed b. Mûsa isimli hocalardır.⁶²⁰ Buna karşılık Vekî' b. Cerrâh adına 13 senedde rastlanmaktadır. Ayrıca çalışması günümüze ulaşmayan Ca'fer b. Süleymân ed-Dubaî'nin 3 rivayeti bulunmaktadır ki; bu rivayetlerden birinin isnadında Ca'fer'in, rekâik rivayetlerini topladığı belirtilen Seyyâr b. Hâtem isimli öğrencisi de bulunmaktadır.⁶²¹

Tirmizî'nin zühd müellifleriyle irtibatında hocası Hennâd b. Serî'ye de değinmek gerekir. Tirmizî bu hocasından toplamda 34 rivayet almıştır.⁶²² İlk kez tanışılan birine adını, baba adını ve nesebini sormanın muhabbeti artıracağına ilişkin Hennâd'ın *Kitâbü'z-zühd*'ün “el-Mütehâbbûn” bâbında yer verdiği rivayeti⁶²³ Tirmizî yine “Zühd” bölümünün “İ'lâmü'l-Hubb” bâbında⁶²⁴ tahriç etmiştir. Keza Tirmizî ve Hennâd Cehennemdeki Hazen kuyusu hakkındaki bir rivayetin tahricinde muasır ve selef zühd kaynaklarına kıyasla teferrüd etmişlerdir ki; bu durum, Tirmizî'nin ilgili rivayeti “Zühd” bölümüne almasında—her ne kadar isnadında Hennâd bulunmasa da- hocasının etkili olduğunu akla getirmektedir.⁶²⁵

Netice itibarıyla zühd kavramı etrafında ele alınan 302 rivayetin yaklaşık 1/3'ünün isnadında zühd müellifleri bulunmaktadır. Geriye kalan rivayetlerde ise Kuteybe b. Saîd (ö. 240/855),⁶²⁶ Muhammed b. Beşşâr (ö. 252/866),⁶²⁷ Mahmûd b. Gaylân,⁶²⁸ Ebû Küreyb Muhammed b. el-'Alâ' el-Hemedânî⁶²⁹ gibi Tirmizî'nin en çok hadis aldığı hocaları karşımıza çıkmaktadır.⁶³⁰ Bu hocalardan alınan rivayetler

⁶²⁰ Bk. 2308, 2301, 2319, 2335, 2415, 2419, 2441 numaralı rivayetler.

⁶²¹ Bk. 2305, 2362, 2514 numaralı rivayetler.

⁶²² Örneğin 2308, 2311, 2319, 2335, 2392 numaralı rivayetler.

⁶²³ Hennâd, *ez-Zühd*, 1/275 (No. 486)

⁶²⁴ Tirmizî, “Zühd”, 54 (No. 2392) (İ'lâmü'l-Hubb)

⁶²⁵ Sırasıyla bk. Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/160 (No. 221); Tirmizî, “Zühd”, 48 (No. 2383).

⁶²⁶ Kuteybe b. Saîd'den zühd konulu bölümlerde toplam 22 rivayet alınmıştır. Örnekler için bk. 2318, 2320, 2324, 2338, 2339 numaralı rivayetler.

⁶²⁷ Muhammed b. Beşşâr'dan zühd konulu bölümlerde toplam 29 rivayet alınmıştır. Örnekler için bk. 2314, 2315, 2323, 2326, 2343 numaralı rivayetler..

⁶²⁸ Mahmûd b. Gaylân'danzühd konulu bölümlerde toplam 20 hadis alınmıştır. Örnekler için bk. 2327, 2328, 2333, 2342, 2353 numaralı rivayetler.

⁶²⁹ Ebû Küreyb Muhammed b. el-'Alâ'danzühd konulu bölümlerde toplam 19 rivayet alınmıştır. Örnekler için bk. 2354, 2358, 2381, 2383, 2388 numaralı rivayetler.

⁶³⁰ Bu arada Tirmizî'nin yukarıda adı geçen İbnü'l-Mübârek, Vekî' ve Hennâd'dan zühd konusu dışında da hadis aldığına dikkat çekilmesi uygun olacaktır. İbnü'l-Mübârek'ten aldığı rivayetler için bk. 636, 651, 710, 993. rivayetler. Hennâd'dan aldığı rivayetler için bk. 11, 13, 16, 17, 18. Vekî'den aldığı rivayetler için bk. 5, 13, 17, 38, 42.

zühhd literatüründen aşına olunan rivayetlerdir. Şu halde Tirmizî'nin H. 2. asır zühhd müelliflerinin çizgisinden pek çıkmadığı söylenebilir.

Tirmizî'nin incelediğimiz ana bölümlerde selef ve muasır zühhd müellifleriyle irtibatında gözlemlenen yoğunluk, kendisini Buhârî ve Dârimî'den, kısmen de Müslim'den ayıran noktaların başında gelmektedir. Ortaya çıkan bu tablo, muhaddislerin zühhd literatürü, müellifleri veyahut rivayetleriyle münasebet kurarken farklı arka plan ve gerekçelere sahip olduklarını düşündürmektedir. Bu ihtimalin en müşahhas örneği, aralarında hoca-talebe ilişkisi bulunan Buhârî ile Tirmizî'nin tercih farklılıklarıdır.

1.2.16. İbn Ebü'd-Dünyâ (ö. 281/894) ve Zühde dair Eserleri

1.2.16.1. Hayatı

Tam adı Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd b. Süfyân el-Kureşî el-Bâğdâdî'dir.⁶³¹ H. 208 (M. 823) yılında Halife Me'mûn döneminde Bağdat'ta dünyaya gelmiştir. Kureşî nisbesini Ümeyyeoğulları'nın âzatlı kölesi olan bir dedesinden almıştır. Babası Muhammed, hadisle iştiğâl etmiş; Hüseyim b. Beşîr (ö. 183/799), Ebû Bekir b. Ayyâş (ö. 193/809), Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), gibi hocalardan hadis almıştır. İbn Ebü'd-Dünyâ'nın, babasından rivayette bulunduğu belirtilmiştir.⁶³²

Çok yönlü bir âlim olduğu söylenen İbn Ebü'd-Dünyâ'nın bazı halife çocuklarına müeddiblik yaptığı bilinmektedir.⁶³³ On yıl mülazemet ettiği Muhammed b. Hüseyin el-Burculânî'den zühhd, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'dan dil ve edebiyat, Mahmûd b. Hasan el-Verrâk'tan şiir, İbn Sa'd'dan tarih, Halef b. Hişâm'dan ise kıraat alanında istifade etmiştir.⁶³⁴ Mutevassıt seviyede bir şâir olan İbn Ebü'd-

⁶³¹ İbn Ebû Hâtım, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/163; İbn Ebû Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, 1/192-195; Hatîb el-Bâğdâdî, *Târîhu Bâğdâd*, 10/89-91; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 16/72-78; Zehebî, *es-Siyer*, 13/397-404; *Tezkiratü'l-huffâz*, 2/181-182; Moğultay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l-kemâl*, 8/178; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 6/12-13; Ziriklî, *el-A'lâm*, 4/118.

⁶³² Hatîb el-Bâğdâdî, *Târîhu Bâğdâd*, 3/173.

⁶³³ Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebü'd-Dünyâ, *Kitâbu's-samt ve âdâbu'l-lisân*, thk. Necm Abdurrahmân Halef (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1986), 56 (Muhakkikin girişi).

⁶³⁴ İbrahim Hatiboğlu, "İbn Ebü'd-Dünyâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/457.

Dünyâ'nın daha çok mevâiz ve hikmet konularını işlediği bilinmektedir.⁶³⁵ Bununla birlikte İbn Ebü'd-Dünyâ araştırmalarıyla bilinen Necm Abdurrahman Halef'in de ifade ettiği gibi, kendisinin asıl yoğunlaştığı alanlar zühd, rekâik ve ahlâk başlıkları olmuştur.⁶³⁶ Öyle ki; bu alanlardaki müktesebatının, insanları çabucak rikkate getirmek veya neşelendirme bağlamında son derece geniş olduğu kaydedilmektedir.⁶³⁷

Tehzîbü'l-Kemâl'de zikredildiği kadarıyla İbn Ebü'd-Dünyâ'nın hocalarının sayısı 119'dur. Bunlar arasında Ali b. el-Ca'd e-Cevherî (ö. 230/844-45), Züheyr b. Harb (ö. 234/849), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Buhârî (ö. 256/870), Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890), Ahmed b. Cemîl el-Mervezî, isimlerine temas edilebilir. Ayrıca onun hocaları arasında Muhammed b. Hüseyin (ö. 238), Hennâd b. es-Serî (ö. 243), Ahmed b. İbrâhim ed-Devrâki (ö. 246) gibi zühd müellifleri de bulunmaktadır.⁶³⁸ İlmî seyahatlerinin az olduğu bilinen İbn Ebü'd-Dünyâ'nın yer yer tanınmayan râvilerden veya Ebû Hâtim er-Râzî, Ebû Kılâbe er-Rakkâşi, Abbâsed-Dûrî gibi akran râvilerden hadis aldığı bilinmektedir.⁶³⁹

İbn Ebü'd-Dünyâ'dan hadis alanlar arasında zühd müellifi İbnü'l-Cüneyd el-Huttelî (ö. 270/884 [?]), İbn Mâce (ö. 273/887), İbn Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 327/938), Şîi muhaddis Ebü'l-Abbâs b. Ukde (ö. 332/944), yakın öğrencisi ve kitaplarının râvisi olan Hüseyin b. Safvân el-Berzaî (ö. 340), hadis hafızı ve Hanbelî fakihî olan Ebû Bekir en-Neccâd (ö. 348/960), kâtipliğini yapan Ahmed b. Muhammed b. İshak el-Bağdâdî gibi isimler sıralanabilir.⁶⁴⁰ Görüldüğü üzere İbn Ebü'd-Dünyâ'nın hoca ve talebeleri arasında muhtelif zühd yazarları yer almaktadır.

Ebû Hâtim er-Râzî ve oğlu, İbn Ebü'd-Dünyâ'dan hadis yazan muhaddisler arasındadır. Ebu Hâtim, hocasının sadûk olduğunu belirtmiştir.⁶⁴¹ Buna karşılık

⁶³⁵ İbn Ebü'd-Dünyâ, *Kitâbu's-samt ve âdâbu'l-lisân*, 49 (Muhakkikin girişi).

⁶³⁶ İbn Ebü'd-Dünyâ, *Kitâbu's-samt ve âdâbu'l-lisân*, 54 (Muhakkikin girişi).

⁶³⁷ Zehebî, *es-Siyer*, 13/400.

⁶³⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 16/72-75.

⁶³⁹ Zehebî, *es-Siyer*, 13/399.

⁶⁴⁰ Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 16/72-76.

⁶⁴¹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/163.

müellifimiz, kezzâb oldukları belirtilen Muhammed b. İshâk b. Yezîd ed-Dabbî ile Muhammed b. İshâk el-Belhî'den hadis alması dolayısıyla eleştirilmiştir.⁶⁴²

İbn Ebü'd-Dünyâ, 281/894 yılında Bağdat'ta vefat etmiş, Bağdat kadısı Yûsuf b. Ya'kûb b. İsmâil el-Basrî tarafından kıldırılan namazın akabinde cenazesi Şenûziyye mezarlığına defnedilmiştir.⁶⁴³

İrili ufaklı yüzlerce çalışması bulunması dolayısıyla İbn Ebü'd-Dünyâ'nın kitaplarını tasnif ve ihata etmek güç görünmektedir. Bu bağlamda bazı ilim adamlarının tasnif denemeleri olmuştur. Dâru'l-Kütübi'z-Zâhiriyye'de kayıtlı bulunan *Esmâu musannefâti Ebî Bekr Abdillâh b. Muhammed b. Ubeyd b. Ebü'd-Dünyâ 'alâhurûfi'l-mu'cem* adlı risaleyi inceleyerek bunlara tespit ettiği diğer eserleri de ekleyen Salahaddin el-Müneccid, *Mu'cemü musannefâti İbn Ebü'd-Dünyâ* başlıklı bir çalışma yayımlamıştır. Söz konusu risalede, İbn Ebü'd-Dünyâ'ya nispet edilen 198 çalışma listelenmiştir.⁶⁴⁴

Necm Abdurrahman Halef'in hazırladığı listede ise 217 eser mevcuttur.⁶⁴⁵ Ancak bu listede bazı tekrarlar ya da aslında bir bölüm/bâb olmasına rağmen müstakil bir çalışma olduğu sanılan eser adları mevcuttur. Taramalarımıza göre “İnzâlü'l-hâce billah” adıyla kaydedilen çalışma, *el-Kanâ'ave't-teaffüf*'ün;⁶⁴⁶ “Zemmü'l-gıybe ve'n-nemîme” başlıklı çalışma ise *es-Samt ve âdâbü'l-lisân*'ın⁶⁴⁷ bir bölümüdür. Aynı şekilde sırasıyla “İ'tâü's-sâil” - *Mekârimu'l-ahlâk*,⁶⁴⁸

⁶⁴² İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 6/13.

⁶⁴³ Bk. Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bâğdâd*, 10/91; 14/312.

⁶⁴⁴ Salahaddin Münecid, “Mu'cemu musannefâti İbn Ebi'd-Dünyâ”, *Mecelletü Mecma'i'l-Lugati'l-Arabiyye* 49/3-4 (1974), 379-594.

⁶⁴⁵ İbn Ebü'd-Dünyâ, *Kitâbu's-samt ve âdâbü'l-lisân*, 87-110 (Mukaddime kısmından).

⁶⁴⁶ Krş. Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebü'd-Dünyâ, *el-Kanâ'a ve't-teaffüf*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1993), 44; Münecid, “Mu'cemu musannefâti İbn Ebi'd-Dünyâ”, 584.

⁶⁴⁷ Krş. Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebü'd-Dünyâ, *Zemmü'l-gıybe ve'n-nemîme*, thk. Beşîr Muhammed Uyûn (Dimaşk: Mektebetü Dâri'l-Beyân, 1992), 8-47; Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebü'd-Dünyâ, *Kitâbu's-samt*, thk. Ebû İshâk el-Hüveynî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1410), 117-174.

⁶⁴⁸ Krş. Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebü'd-Dünyâ, *Mekârimü'l-ahlâk*, thk. Mecdî es-Seyyid İbrâhîm (Kahire: Mektebetü'l-Kur'ân, ts.), 113; Münecid, “Mu'cemu musannefâti İbn Ebi'd-Dünyâ”, 584.

“Zemmu’l-fuḥṣ ve’l-bezâ’e” - *es-Samt*⁶⁴⁹; “Zemmu’l-fakr” - *Islâhu’l-mâl*⁶⁵⁰ başlıklı çalışmalar arasında da kitap bölümü - kitap ilişkisi bulunduğu dair kuvvetli bir kanaat oluşmuştur.

İbn Ebü’d-Dünyâ’nın çalışmalarını tasnif denemeleri içerisinde İbrahim Hatipoğlu’na ait olanın daha düzenli ve titiz olduğu kanaatine ulaşılmıştır. İlgili tasnifte müellifin eserleri hadis, zühd ve tasavvuf, ahlak ve edeb, tarih ve tabakât, akâid, fıkıh, kıraat, edebiyat alanlarına göre ayrıştırılmıştır. Kendisinin çok sayıda eseri bulunması dolayısıyla sadece öncelikli ilgi alanı olan zühd ve ahlak konulu kitapların alfabetik sırayla listelenmesiyle yetinilecektir:

*el-‘Azame, el-Ehvâl, el-Emr bi’l-ma’rûf, el-Evliyâ, el-Ferec ba’de’ş-şidde, Fezâilü aşri Zi’l-hicce, Fezâilü Ramazân, el-Hâifîn, el-Hayru’l-hâtim, el-Hemm ve’l-huzn, el-Hilm, Hüsnü’z-zan billâhi ‘azze ve celle, Islâhu’l-mâl, el-İhlâs ve’n-niyye, el-İhvân, el-İ’tibâr ve a’kâbu’s-sürûr ve’l-ahzân, İstinâ’u’l-ma’rûf, el-Kanâ’a ve’t-te’affüf, Kazâü’l-havâic, Kısaru’l-emel, Kitâbü’l-mevt, Muhâsebetü’n-nefs ve’l-izrâ’u aleyhâ, Mücâbü’d-da’ve, er-Ruhbân, er-Rikka ve’l-bükâ’, er-Rızâ ‘anillâh ve’s-sabr ‘alâ kazâ’ih, es-Sabr ve’s-sevâb aleyh, es-Samt ve âdâbü’l-lisân, eş-Şükrü lillâhite’âlâ, et-Teheccüd ve kıyâmü’l-leyl, et-Tevâzu’ ve’l-hamûl, et-Tevbe, et-Tevekkül ‘alellâh, el-Ukûbât, el-‘Umr ve’ş-şeyb, el-‘Uzle ve’l-infirâd, el-Vera’, el-Yakîn, Zemmü’l-bağy, Zemmü’d-dünyâ, Zemmü’l-gıybe ve’n-nemîme, Zemmü’l-hased, Zemmü’l-melâhî.*⁶⁵¹

İbn Ebü’d-Dünyâ’nın telif hayatı hakkında son olarak belirtmemiz gereken husus, kendisinin birden çok alanda kitap yazmasına karşılık sayı ve hacim itibarıyla en çok ilgilendiği konunun zühd olmasıdır. Gerçekten de İbn Ebü’d-Dünyâ, zühd literatürünün evveli ve kendi zamanı açısından değerlendirerek ilgili çalışmalarda

⁶⁴⁹ Krş. İbn Ebü’d-Dünyâ, *Kitâbu’s-samt*, 181; Müneccid, “Mu’cemu musannefâti İbn Ebi’d-Dünyâ”, 587.

⁶⁵⁰ Krş. İbn Ebü’d-Dünyâ, *Islâhu’l-mâl*, 133; Müneccid, “Mu’cemu musannefâti İbn Ebi’d-Dünyâ”, 587.

⁶⁵¹ Hatiboğlu, “İbn Ebü’d-Dünyâ”, 19/458-460. Hatipoğlu tarafından hazırlanan listede tarih kitapları arasında listelenen *Ahbâru Süfyân es-Sevrî, Ahbâru Üveys, Zühdü Mâlik b. Dinâr* isimli çalışmaların telif amacı kanaatimizce ismi geçen zâtlar hakkında biyografik bilgi vermekten öte onların zühd ve takva konularına dair sözlerini kaydetmektir. Keza ahlak kitapları kategorisine alınan *et-Takva*, alan tespitine karar verilemeyen *Mekâ’idü’ş-şeytân, el-‘Akl ve fadlüh, el-Menâmât, Kitâbü’l-muhtedarîn* isimli çalışmalar da esasen zühd kategorisine alınsa daha uygun olurdu.

birer bâb düzeyinde kalan pek çok konuya dair irili ufaklı onlarca eser kaleme almıştır. Böylelikle o, kasıtlı veya kasıtsız bir şekilde büyük bir zühd külliyyatı oluşturmuştur diyebiliriz.

İbn Ebü'd-Dünyâ'nın çalışmalarına ilişkin yukarıda kaydedilen genel bilgilerden sonra kendisinin zühd alanında telif ettiği eserler hakkında daha detaylı değerlendirmelere geçebiliriz.

1.2.16.2. Zühdle İlgili Eserleri

İbn Ebü'd-Dünyâ'nın zühde dair ekseriyeti risale çapında onlarca çalışması bulunması dolayısıyla tarama havuzumuza girecek eserlerin belirlenmesinde bir derece güçlük yaşanmıştır. Esasen Fâdıl b. Halef el-Hammâde'nin 56 kitaplık bir koleksiyon halinde yayımladığı *Mevsûatü İbn Ebi'd-Dünyâ* başlıklı neşrinin⁶⁵² tarama havuzumuzu oluşturması düşünülebilirdi. Ancak dijital kayıtlarına ulaşamadığımız bu koleksiyon bilgisayar taraması yapmamıza imkân vermemiştir. Bu sebeple hem tarama imkânı sunması hem de kısmen tahriçli baskılar içermesi dolayısıyla İbn Ebü'd-Dünyâ'nın *el-Mektebetü's-Şâmile* programının 3.64 sürümünde yer alan toplam 53 adet çalışmasının, tezimizin zühd havuzunu oluşturan kaynaklardan biri kabul edilmesi daha uygun bulunmuştur.⁶⁵³ Bu külliyyattaki *el-Vecel ve't-tevessük bi'l-amel* risalesi, neredeyse tamamına yakını Hristiyanlık tarihinin ilk keşişi kabul edilen Antonius hakkındaki menkibelerden oluştuğu için çalışmamızın kapsamı dışında tutulmuştur.

⁶⁵² Fâdıl b. Halef neşrine alınan çalışmaların listesi için bk. Fâdıl b. Halef el-Hammâde, *İbn Ebi'd-Dünyâ muhaddisen ve muslihan* (Riyad: Dâru atlati'l-hadrâ, 2012) 119-121.

⁶⁵³ Bu arada Ocak Yayınları tarafından ilk kez 2013 yılında *İbn Ebi'd-Dünyâ Külliyyâtı* adıyla yayınlanan metin ve çeviri çalışmasının, içerik itibarıyla Arap dünyasında hazırlanan neşirlere dayanması dolayısıyla tarama havuzumuza alınmasına gerek duyulmamıştır. Ancak, külliyyatı derli toplu bir şekilde bir arada sunduğu ve rivayetlerin tercümelerini de içerdiği için bu baskıdan yararlanılmıştır.

İbn Ebü'd-Dünyâ'nın <i>el-Mektebetü's-Şâmile</i> 'deki zühde dair eserle rivayet sayılarına göre sıralanışı				
Sıra No	Kitap Adı	Rivayet Sayısı	Sıra No	Kitap Adı
1	Es-Samt	754	28	El-Hevâtif
2	En-Nafaka 'ale'l-'iyâl	673	29	Mudârâtü'n-nâs
3	Zemmü'd-dünyâ	561	30	Zemmü'l-melâhi
4	Et-Teheccü'd ve kıyâmü'l-leyl	518	31	Zemmü'l-ğiybe ve'n-nemîme
5	Islâhu'l-mâl	513	32	El-Mütemennin
6	Mekârimü'l-ahlâk	488	33	Hüsnu'z-zan billah
7	Er-Rikka ve'l-bükâ	428	34	Muhâsebetü'n-nefs
8	El-Muhtedarin	369	35	Mücâbü'd-da've
9	Sıfatü'l-Cenne	364	36	El-Hilm
10	El-Ukubât	360	37	El-Emr bi'l-ma'rûf ve'l-nahy 'ani'l-münker
11	Kıсарu'l-emel	349	38	El-Evliyâ
12	El-Menâmât	344	39	Kazâu'l-havâic
13	El-Cû'	320	40	El-Akl ve fazlüh
14	El-Kubûr	274	41	Er-Rızâ 'anillâh bi kazâ
15	El-Ehvâl	272	42	El-Ferec ba'de's-şidde
16	Sıfatü'n-nâr	262	43	El-Umr ve's-şeyb
17	El-Maraz ve'l-keffârât	262	44	Mekâidü's-şeytân
18	Et-Tevâzu' ve'l-humûl	251	45	Zemmü'l-müskir
19	El-Vera'	231	46	El-İ'tibâr ve a'kâbü's-s-ıvâb
20	El-İhvân	228	47	Kıra'd-dayf
21	El-'Uzle ve'l-infirâd	208	48	Men 'âşe ba'de'l-mevt

Bu tabloyla ilgili olarak bir hususu belirtmekte yarar vardır: İbn Ebü'd-Dünyâ'nın küçük hacimli bazı eserleri daha kapsamlı başka bir eserin bölümü olarak karşımıza çıkabilmektedir. Örneğin *Zemmü'l-ğiybe ve'n-nemîme*, *Kitâbü's-samt*'ın bir bölümüdür. Ayrıca bazı kitapların başlığı göz önüne alındığında zühd ile irtibatsız olduğu düşünülebilir ancak bu eserlerin muhtevalarına bakıldığında zühd ile ilişkili olduğu görülecektir.

Her halükarda Fâdıl b. Halef neşri ile *el-Mektebetü's-Şâmile* kitaplığı eser sayısı bakımından birbirlerine yakın oldukları gibi içerdikleri risaleler de çoğunlukla aynıdır. Sözü edilen farklılıkları belirtmek gerekirse; sadece Fâdıl b. Halef koleksiyonun içerdigi eserler *el-İşrâf bi menâzili'l-eşrâf*, *Kelâmü'l-leyâlî ve'l-eyyâm*, *el-Matar ve'r-ra'd ve'l-berg*, *Maktelü Emîri'l-mü'minîn Ali* şeklinde sıralanabilir.

Sadece *el-Mektebetü's-Şamile* kitaplığında yer alan eserler ise *Kazâu'l-hevâic* ve *Mekâidü's-şeytân*'dır.

İbn Ebü'd-Dünyâ'nın tarama havuzumuza aldığımız eserlerinde isnad sistemini uyguladığı görülmüştür.⁶⁵⁴ Tespitlerimize göre *el-Cû'* isimli risalede tamamen; *Kitâbü'l-evliyâ*, *er-Rikka* ve *'l-bükâ*, *el-Uzle* ve *'l-infîrâd*, *el-Ukûbât*, *Mücâbü'd-da've* isimli çalışmalarda ise kısmen ale'r-ricâl başlık sistemi uygulanmıştır. Buna karşılık müellifin çoğu risalesi ale'l-ebvâb sistemde yazılmış; nispeten hacimli bir risale sayabileceğimiz *Zemmü'd-dünyâ* gibi bazı eserlerinde hiçbir alt başlık açılmadığı da olmuştur.

el-Mektebetü's-Şamile kitaplığında mevcut 53 çalışma, sayımlarımıza göre toplam 11.987 rivayet içermektedir. Farklı araştırmacılar ve yayınevleri tarafından hazırlanan çalışmaların bir araya getirilmesiyle oluşturulan bu kitaplık çoğu kez içerdiği rivayetlerin sıhhatine veya kaynağına göre sayısal listeler sunmadığı için Fâdıl b. Halef'in kendi hazırladığı İbn Ebü'd-Dünyâ koleksiyonu hakkında bazı verilerin burada zikredilmesi uygun olacaktır:

Araştırmacı Fâdıl b. Halef, 7 cilt halinde yayımladığı 56 kitaplık koleksiyonun başına "*İbn Ebi'd-Dünyâ: muhaddisen ve muslihan*" alt başlığıyla müstakil bir mukaddime ilave etmiştir. İlgili mevsûadaki toplam rivayet sayısı 12.790'dır. Araştırmacı, ilgili rivayetleri kaynağına göre "merfûât" ve "mevkûfât" şeklinde iki kategoriye ayırmıştır. Bu ayrıma göre koleksiyon, 2979 merfu; 9811 mevkuf rivayet içermektedir.⁶⁵⁵ Ancak Fâdıl b. Halef'in mevkuf ıstılahının kapsamını bir hayli geniş tutarak maktu rivayetleri, âsârı ve İsrâiliyyât içerikli aktarımları bir arada mütaala etmesi isabetli bir yaklaşım olmasa gerektir.

Koleksiyondaki İsrailiyyât sayısına gelecek olursak; Fâdıl b. Halef, bu konuya dair mukaddimedede bir başlık açmıştır. İbn Kesîr'in, İsrailiyyât'ı İslam'a uyan, onunla uyuşmayan ve hakkında tercihte bulunulamayan üç türü olduğuna dâir izahına yer verdikten sonra İbn Ebü'd-Dünyâ'nın kitaplarında bu türden 100 rivayet

⁶⁵⁴ *el-Vecel* ve *'t-tevessük bi'l-'amel* isimli çalışma, isnadın kısmen uygulanmamasıyla bir istisna teşkil etmektedir.

⁶⁵⁵ Bk. Fâdıl b. Halef, *İbn Ebü'd-Dünyâ muhaddisen ve muslihan*, 119-122

bulunduğunu belirterek İslam'ın peygamber tasavvuruna uymayan iki örnek kaydetmiştir.⁶⁵⁶

Fâdıl b. Halef'in İbn Ebü'd-Dünyâ koleksiyonuna dair kaydettiği bazı tespitler tartışmaya açılabilir. Bu bağlamda kendisinin ilgili mevsûada yer alan İsrâiliyat menşeli rivayetler hakkında verdiği 100 sayısı pek de ikna edici görünmemektedir. Zira belirleyebildiğimiz kadarıyla müellifin eserlerinde İsrâilî rivayet oranları değişebilmektedir. Örneğin toplam 360 rivayeti muhtevi olan *el-Ukûbât* adlı kitaptaki ilk 180 rivayetten 65'inin İsrâiliyyât kaynaklı olduğu anlaşılmaktadır ki bu sayı, kitabın ilk yarısına kıyasla % 36,11'lik bir orana tekâbül etmektedir.⁶⁵⁷ Bu arada 65 sayısına ulaşılırken “Hikmette okudum”,⁶⁵⁸ “Allah, nebilerinden birine vahyetti”⁶⁵⁹ vb. kayıtlarıyla gelenler ile Hz. Âdem,⁶⁶⁰ Eyyûb ve Yûnus'un başına gelen imtihanlar, Âd ve Semûd kavmi hakkında bilgi içeren rivayetler aynı grupta mütalaa edilmiştir.⁶⁶¹ Keza 561 rivayet içeren *Zemmü'd-dünyâ* isimli kitabın ilk 200 rivayetinden 26'sının İsrâiliyyât türünden olduğu görülmüştür.⁶⁶² Bu da kitabın ilgili kısmı için %12,5'lik bir oran anlamına gelmektedir. Şu halde sadece *el-Ukûbât* ile *Zemmü'd-dünyâ* arasındaki bu mukayese ve irtibat bile koleksiyondaki İsrâilî rivayet sayısının 100'ü aştığı ve bu tür rivayetlerin eserlere göre muhtelif dağılımlar gösterdiği sonucunu doğurmaktadır.

İbn Ebü'd-Dünyâ'nın selef zühd müellifleriyle irtibatı hakkında Fâdıl b. Halef'in tespitlerini ele alarak bunlar üzerine bazı ilave ve tashihler yapabiliriz. el-Hammâde, sözü edilen ilişkide sadece İbnü'l-Mübârek (ö. 181/797), Muâfâ b. İmrân (ö. 185/801), Vekî' b. Cerrâh (ö. 197/812) ve Esed b. Musâ (ö. 212/827) isimleri

⁶⁵⁶ Bk. Fâdıl b. Halef, *İbn Ebü'd-Dünyâ muhaddisen ve muslihan*, 191-196

⁶⁵⁷ Örnek rivayetler için bk. İbn Ebü'd-Dünyâ, *Kitâbü'l-ukubât*: 15, 16, 22, 29, 32, 33, 57, 58, 59 numaralı rivayetler.

⁶⁵⁸ Örnek rivayetler için bk. İbn Ebü'd-Dünyâ, *Kitâbul-ukubât*: 22, 29, 30 numaralı rivayetler.

⁶⁵⁹ Örnek rivayetler için bk. İbn Ebü'd-Dünyâ, *Kitâbul-ukubât*: 33, 57, 58, 59 numaralı rivayetler.

⁶⁶⁰ Örnek rivayetler için bk. İbn Ebü'd-Dünyâ, *Kitâbul-ukubât*: 103-107, 111-114, 118-121 numaralı rivayetler

⁶⁶¹ Örnek rivayetler için bk. İbn Ebü'd-Dünyâ, *Kitâbul-ukubât*: 128-132, 135-38, 172-78 numaralı rivayetler.

⁶⁶² Örnek rivayetler için bk. İbn Ebü'd-Dünyâ, *Zemmu'd-dünyâ*: 7, 31, 32, 33, 34, 35, 45, 47, 51, 62, 63 numaralı rivayetler.

üzerinde durmuştur. Buna göre İbn Ebü'd-Dünyâ; İbnü'l-Mübârek'ten 501 rivayet,⁶⁶³ Muâfâ'dan 10 rivayet,⁶⁶⁴ Vekî'den 101 rivayet,⁶⁶⁵ Esed'den ise 28 rivayet almıştır.⁶⁶⁶

İbn Ebü'd-Dünyâ'nın irtibatlı olduğu yukarıdaki isimlere *Kitâbü's-suhbe*, *Kitâbü'l-cûd ve'l-kerem*, *Kitâbü'l-himme*, *Kitâbü's-sabr*, *Kitâbu't-tâ'a* gibi eserleri bulunduğu kaydedilen Muhammed b. Hüseyin el-Burcülânî'nin⁶⁶⁷ eklenmesi yerinde olacaktır. Öyle ki İbn Ebü'd-Dünyâ, hadis hafızı Affân b. Müslim dururken el-Burcülânî'nin yanına gitmesi dolayısıyla eleştirilmiştir. Müellifin neredeyse her çalışmasında bu hocasından onlarca rivayet aldığı görülmektedir.⁶⁶⁸

İbn Ebü'd-Dünyâ'nın zühd çalışmalarında konumuzla ilgili rivayetleri toplamakla bilinen Seyyâr b. Hatem'in (ö. 200/815) 110'u aşkın rivayeti bulunmaktadır ki bunların 80'inde Seyyâr'ın hocası ve zühd müellifi Ca'fer b. Süleyman ed-Dubaî de yer almaktadır.⁶⁶⁹

Kitabının hacmi konusunda bir bilgi bulunmasa da İbn Ebü'd-Dünyâ'nın onun rivayetlerine ulaştığı anlaşılmaktadır. Bunların en az on dört tanesinde Müellif ile İbn Vehb arasındaki râvilerin Ebu Hâtim er-Râzî → Esbağ b. el-Ferec olduğu görülmektedir.⁶⁷⁰ Bu senedin önemli olan tarafı Ebû Hâtim'e nispet edilen bilgiyi desteklemesidir.

İlim hayatının başlarında hadisle meşgul olup sonrasında tasavvuf yoluna giren; bununla birlikte zühde dair çalışması günümüze ulaşmayan Ahmed b. Ebü'l-Havârî (ö. 246/860) de 75 rivayetiyle İbn Ebü'd-Dünyâ'nın kaynakları arasındadır.

⁶⁶³ Fâdıl b. Halef el-Hammâde, *İbn Ebü'd-Dünyâ*, 142-148.

⁶⁶⁴ Bk. Fâdıl b. Halef, *İbn Ebü'd-Dünyâ*, 149-150.

⁶⁶⁵ Bk. Fâdıl b. Halef, *İbn Ebü'd-Dünyâ*, 151-152.

⁶⁶⁶ Bk. Fâdıl b. Halef, *İbn Ebü'd-Dünyâ*, 153-154.

⁶⁶⁷ Bk. İbnü'n-Nedîm, *Fihrist*, 230; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyye*, II, 13.

⁶⁶⁸ Bk. İbn Ebü'd-Dünyâ, *Islâhu'l-mâl*: 174, 317, 322 numaralı rivayetler; *el-Ehvâl*: 16, 58, 59 numaralı rivayetler; *Kitâbul-Evliyâ*: 71, 85, 86 numaralı rivayetler; *Kitâbu'l-İhlâs ve'n-niyye*: 6, 8 numaralı rivayetler; *Kitâbu't-Tevâzu'* ve *'l-hamûl*: 19, 28, 73 numaralı rivayetler; *Kitâbu't-Tevbe*: 36, 130, 136 numaralı rivayetler.; *Kitâbu't-Tevekkül*: 14, 19, 32 numaralı rivayetler; *Kitâbu'l-Cû'*: 40, 46, 48, numaralı rivayetler.; *Kitâbur-Rikkave'l-bukâ*: 5, 6, 10 numaralı rivayetler; *Kitâbü's-Şûkr*: 45, 76, 77 numaralı rivayetler.

⁶⁶⁹ Örnekler için bk. İbn Ebü'd-Dünyâ, *Kitâbu'l-Cû'*: 16, 38, 47; *Kitâbu'r-Rikkave'l-bukâ*: 361, 378, 406 numaralı rivayetler.

⁶⁷⁰ Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebü'd-Dünyâ, *es-Sabr ve's-sevâb aleyh*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1997), 89; İbn Ebü'd-Dünyâ, *Kitâbu's-samt*, 188, 273, 376 numaralı rivayetler.

İlgili rivayetlerin bazısında İbn Ebü'd-Dünyâ ile İbn Ebü'l-Havârî arasındaki râvi, meşhur muhaddis ve zühd müellifi Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890) olabilmektedir.⁶⁷¹ Yeri gelmişken Ebû Hâtim'in çoğunlukla sûfilerin yer aldığı bir isnadda adının geçmesi, sûfiler ile muhaddisler arasındaki geçişkenliği örneklendiren bir durumdur. İncelenen İbn Ebü'l-Havârî rivayetlerinin yer yer Râbia el-Adeviyye (ö. 185/801 [?]), Ebû Süleymân ed-Dârânî (ö. 215/830) gibi daha erken dönem sûfilerinin kavillerine de ulaştığı görülmüştür.

Bibliyografik kaynaklarda, *Rekâiku Fudayl b. İyâz* adlı bir eserden bahsedilmektedir.⁶⁷² İbn Ebü'd-Dünyâ'nın konumuzla ilgili çalışmaları incelendiği takdirde Fudayl b. İyâz (ö. 187/803) adının geçtiği bazı senedler belirlenmiştir. İbrâhim b. el-Eş'as 34 rivayetle,⁶⁷³ Ebû Yezîd el-Feyd b. İshâk er-Rakkî yaklaşık 20 rivayetle⁶⁷⁴ sözü edilen iki zühd yazarı arasına en çok giren râvilerdir. Şu durumda İbn Ebü'd-Dünyâ'nın, günümüze ulaştığı bilinmeyen *Rekâiku Fudayl* isimli çalışmayı elde ettiği anlaşılmaktadır.

Buraya kadar yapılan tespitlerden hareketle İbn Ebü'd-Dünyâ'nın selef ve muâsır zühd yazarlarından yararlandığını söylemek mümkündür. Ancak kitaplarının hacmi göz önünde bulundurulduğu takdirde kendisinin İbn Ebû Şeybe, Hennâd ve İbn Hanbel'den istifadesinin nispeten az olduğu söylenebilir. Ayrıca Ca'fer b. Süleymân, Ahmed b. İbrâhim, İbn Ebü'l-Havârî ve Fudayl b. İyâz'a ait çalışmaların nispeten günümüze ulaşmasına İbn Ebü'd-Dünyâ koleksiyonu aracılık etmiştir.

O zamana değin kaleme alınan zühd çalışmalarından yararlandığını rahatlıkla söyleyebileceğimiz İbn Ebü'd-Dünyâ, diğer bir yönüyle de literatüre önemli katkılar yapan bir müellif olarak karşımıza çıkmaktadır. Onun kitaplarının alan açısından önemli bir dönüm noktasını teşkil ettiğini söylemek mümkündür. Daha somut hale getirmek gerekirse; İbn Ebü'd-Dünyâ'nın zühd meselelerini işleyiş ve ele alış

⁶⁷¹ Örnekler için bk. İbn Ebü'd-Dünyâ, *Kitâbu'l-Evliyâ*: 89; *Kitâbu't-Tevbe*: 75; *Kitâbu'l-Cû'*: 87, 103, 130 numaralı rivayetler..

Günümüze bir kısmı ulaşmış olan bu kitabın son rivayetlerinde Ebû Hâtim- Eşbağ- İbn Vehb silsilesi mevcuttur. Bk. Ebû Hâtim, *Kitâbü'z-zühd*, 75 (No. 104 ve 105)

⁶⁷² İbn Hayr, *el-Fehrese*, 333.

⁶⁷³ Bk. İbn Ebü'd-Dünyâ, *Kitâbu'l-Emrbi'l-ma'rûf*: (No. 70, 99); *Kitâbu'l-Evliyâ*: (No. 75); *Kitâbu'l-İhlâs ve'n-niyye* (No. 30); *Kitâbu't-Tevâzu' ve'l-hamûl* (No. 17, 88, v.d.)

⁶⁷⁴ Bk. İbn Ebü'd-Dünyâ, *Kitâbu't-Tevbe* (No. 164); *Kitâbu't-Tevekkül* (No. 15; *Kitâbu'l-Uzleve'l-infirâd* (No. 164, v.d.)

tarzında diğer müelliflere nispeten temel bazı yaklaşım farklılıkları görülmektedir. Örneğin literatürdeki dünya hayatı ve serveti yerip fakirliği öven rivayetlerle uyumluluk taşıyan *Zemmü'd-dünyâ*'ya karşılık kaleme aldığı bir diğer çalışması olan *Islâhu'l-mâl*'da ise “Fadlû'l-Mâl” diye bir bâb açarak literatüre bir yenilik getirmiştir.⁶⁷⁵ Kezâ “*Fakirlik neredeyse küfür olayazdı*” gibi geçim darlığının tehlikesini yansıtan rivayetlere yer vermiştir.⁶⁷⁶

İbn Ebü'd-Dünyâ, çoğu kez literatürde birer rivayet kaydetmekle geçilen konuları kendi kitaplarında müstakil ve detaylı başlıklar açarak işlemesiyle telif hususiyetleri bakımından alana önemli bir katkı sağlamıştır. Onun *Kitâbü'l-vera'*, bu durumu açıklayan en iyi çalışmalardan biridir. Selef zühd yazarları vera' konusunu çoğu kez “*Haramlardan sakın ki insanların en âbidi olasın...*”,⁶⁷⁷ “*Vera'lı ol ki; insanların en âbidi olasın.*”⁶⁷⁸ gibi merfu bir rivayete; Hz. Aişe'ye ait “*Azimli ve çok ibadet eden bir kimseyi geçmek her kimi sevindirirse kendini günahlardan çeksin. Allah'ın huzuruna günahların azlığından daha hayırlı bir şey ile çıkamazsınız.*”⁶⁷⁹ ya da Ömer b. Abdülazîz'e ait “*İbadetlerin en üstünü farzları edâ edip haramlardan uzak durmaktır.*”⁶⁸⁰ gibi sözlerle yer vermekle yetinmişlerdir. Buna karşılık İbn Ebü'd-Dünyâ ise, *Kitâbü'l-vera'*ın başında temel esasları ortaya koyan ana rivayetleri sıraladıktan⁶⁸¹ sonra bakma, işitme, koklama, konuşma, yeme-içme ve alış-verişte vera' gibi başlıklar altında meseleyi yüzlerce rivayetle ele almıştır.⁶⁸²

İbn Ebü'd-Dünyâ'ya ait zühd çalışmalarının dikkat çeken hususiyetlerinden biri de müellifin ilgili esere başlık-muhteva uyumunu yansıtan seçici bir rivayetle başlamasıdır. Belirtilen bu durum için *Kitâbü'z-zühd* adıyla da basılan *Zemmü'd-dünyâ* isimli kitaba bir koyun ölüsü hakkında söylenen “*Canım elinde olan Allah'a*

⁶⁷⁵ İbn Ebü'd-Dünyâ, *Islâhu'l-mâl*, 32-63 (No. 43-161).

⁶⁷⁶ İbn Ebü'd-Dünyâ, *Islâhu'l-mâl*, 121 (No. 440).

⁶⁷⁷ Tirmizî, “Zühd”, 2 (No. 2305)

⁶⁷⁸ Hennâd, *ez-Zühd*, 2/501; İbn Mâce, “Zühd”, 24 (No. 4217); İbn Ebü'd-Dünyâ, *el-Vera'*, 40 (No. 3); Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 309 (No. 822).

⁶⁷⁹ İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/22 (No. 67); Vekî' b.Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/535 (No. 273); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 136 (No. 915); Hennâd b. Seri, *ez-Zühd*, 2/452.

⁶⁸⁰ İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 2/63; Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 240 (No. 1711); İbn Ebü'd-Dünyâ, *Kitâbu'l-Vera'*, 42 (No. 6)

⁶⁸¹ İbn Ebü'd-Dünyâ, *Kitâbü'l-vera'*, 38-47.

⁶⁸² İbn Ebü'd-Dünyâ, *Kitâbü'l-vera'*, 61-91.

yemin olsun ki; dünya Allah katında şu (leşin), sahibi nezdinde (taşıdığı kıymetten) daha değersizdir” merfu hadisi örnek verilebilir.⁶⁸³ Müellifin bu seçiciliği hemen her çalışmasında sergilediği belirlenmiştir.⁶⁸⁴

İbn Ebü'd-Dünyâ'ya ait zühd koleksiyonu hakkında değinmemiz gereken noktalardan biri de kendisine ait çalışmaların merfu, mevkuf ve maktu rivayetlere ilaveten İbnü'l-Mübârek, Vekî' b. Cerrâh gibi zâhid muhaddisler ile Râbia el-Adeviyye,⁶⁸⁵ Ebû Süleymân ed-Dârânî⁶⁸⁶ gibi sûfilerin sözlerine yer vermesidir. İbn Ebü'd-Dünyâ'nın aynı zamanda Hanbelî bir ilim adamı olduğu hatırlandığı takdirde yaşadığı dönem itibarıyla sûfi kavillerine mesafe koymadığını, dolayısıyla zaman zaman dile getirilen Hanbelî-Sûfiyye çatışmasının⁶⁸⁷ onun eserlerinde görülmediğini söylemek yerinde olacaktır.

Bu bölümde ele aldığımız zühd çalışmalarının inceleme ölçütlerinden biri de bilindiği üzere ilgili çalışmanın içerdiği rivayetlerin sıhhat durumları hakkında bilgi vermektir. Ancak İbn Ebü'd-Dünyâ koleksiyonunun eser ve rivayet sayısı bakımından yüksek olması; ayrıca koleksiyonu teşkil eden parçaların farklı kişi veya ekipler tarafından tahkik edilmesi, sıhhat değerlendirmesi yapmayı epey güç hale getirmektedir. Göz attığımız tahriçli eserlerde uygulanan yöntem ve sergilenen titizlik bakımından farklı yaklaşımların mevcudiyeti de söz konusu koleksiyondaki rivayetlerin sıhhatine ilişkin sağlıklı bir hüküm vermeyi engellemektedir. Yine de bir fikir vermesi açısından 754 rivayet içeren *Kitâbü's-samt ve âdâbi'l-lisân* adlı kitabın ilk 50 hadisini örneklem olarak seçtiğimiz takdirde 6 sahih, 1 sahih ligayrihî, 19 isnâdı hasen, 10 isnadı zayıf, 11 ricâli sika, 2 isnadı muteber, 1 münker rivayet bulunduğu belirlenmiştir.⁶⁸⁸ İbn Ebü'd-Dünyâ'nın aynı eserdeki 215 hocasından

⁶⁸³ İbn Ebü'd-Dünyâ, *Zemmü'd-dünya*, 24 (No. 1). Zühd literatürünün ortak rivayetlerinden biri olan bu hadis hakkında ayrıca bk. İbnü'l-Mübârek, *Kitâbü'z-zühd*, I, 177 (No. 508); Vekî' b. Cerrâh, *Kitâbü'z-zühd*, I, 295 (No. 69) (Hevanu'd-dünya babı); Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'z-zühd*, 22 (No. 122); Hennad b. Serî, *Kitâbü'z-zühd*, I, 321; Müslim, “Zühd ve rekâik”, 2; Tirmizî, “Zühd”, 13 (No. 2321) (Hevânu'd-dünya ‘alellah); İbn Mace, “Zühd”, 3 (Meselü'd-dünya); Darimî, “Rikâk”, 27 (No. 2779); Beyhakî, *Şuab*, XIII, 80 (Zühd ve kısaru'l-emel).

⁶⁸⁴ Fâdıl b. Halef, *İbn Ebü'd-Dünyâ*, 131.

⁶⁸⁵ Örneğin bk. İbn Ebü'd-Dünyâ, *Kitâbu'l-evliyâ*, 24 (No. 50); *Kitâbu't-Tevbe*, 96 (No. 108).

⁶⁸⁶ Örneğin bk. İbn Ebü'd-Dünyâ, *Kitâbu'l-evliyâ*, 21 (No. 38; 42).

⁶⁸⁷ George Makdisi, “Hanbelî Mezhebî ve Tasavvuf”, trc. Özmen, Ramazan, Tasavvuf: İlmi ve Akademik Araştırmalar Dergisi, 2007, sayı: 18, 297-310.

⁶⁸⁸ Bk. İbn Ebü'd-Dünyâ, *Kitâbu's-samt*, 173-217 (No. 1-50).

10'unun zayıf veya meçhul; 5'inin metrûk, hadisinde nekaretlik bulunan ya da uydurmacılıkla itham edilen râvilerden olduğunu belirlenmiştir ki; bu durumda hocalarının %5'i zayıf, %2'si ise metrûk râvilerdir.⁶⁸⁹ Karşımıza çıkan bu oranların, zühd ve rekâik müellifi olmakla ön plana çıkan bir müellif için çok da yüksek olmadığı söylenebilir.

1.2.17. İbn Ebû Âsım en-Nebîl (ö. 287/900) ve Kitâbün fîhi zikrû'd-dünyâ ve'z-zühd fîhâ ve's-samt ve hıfzu'l-lisân ve'l-uzle Adlı Eseri

1.2.17.1. Hayatı

Tam adı Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Ebî Âsım ed-Dahhâk eş-Şeybânî en-Nebîl'dir.⁶⁹⁰ H. 206 senesinde doğmuştur. İlim ehli bir ailede büyümüştür. Babası Amr, hadis rivayetiyle uğraşmış birisidir. Dedesi Ebû Âsım en-Nebîl (ö. 212/828); İbn Cüreyc (ö. 150/767), Evzâî (ö. 157/774), Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) gibi döneminin en önemli muhaddislerinden hadis almış; Ali b. Medînî (ö. 234/848), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), Buhârî (ö. 256/870) gibi hadis hafızlarına hocalık etmiş birisidir. Annesi Esmâ da ilim ehli bir aileye mensup olup hadis hâfızı Mûsâ b. İsmâîl et-Tebûzekî'nin (ö. 223/838) kızıdır. İbn Ebû Âsım, anne tarafından olan dedesinden Hammâd b. Seleme'nin kitaplarını dinlemiştir. Kaydedilen nesep bağları sebebiyle İbn Asâkir, onun hakkında "Muhaddis oğlu muhaddis oğlu muhaddistir" ifadesini kullanmıştır. Kardeşi Osman da devrinin büyük ilim adamlarındandır.⁶⁹¹

İbn Ebû Âsım, uzun süre devam eden ilmî seyahatlerinden sonra Basra'ya yerleşmiştir. Ebû Velîd et-Tayâlisî (ö. 227/842), Halîfe b. Hayyât (ö. 240/854), Ahmed b. Hanbel, Hişâm b. Ammâr (ö. 245/859), Muhammed b. Beşşâr (ö. 252/866), Buhârî ve Hüdbe b. Hâlid hadis aldığı hocalarındandır.⁶⁹² *Zikru'd-dünyâ* isimli kitabı, kendisinin hocası İbn Ebû Şeybe (ö. 235/849) ile olan sıkı ilişkisini

⁶⁸⁹ Bk. İbn Ebû'd-Dünyâ, *Kitâbu 's-samt*, 127-128 (Mukaddime kısmından).

⁶⁹⁰ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/67; İbn Asâkir, *Târihu Dimeşk*, 5/104-108; Zehebî, *es-Siyer*, 8/430-439; Moğultay b. Kılıç, *İkmâlû Tehzîbü'l-kemâl*, 1/96; Ziriklî, *el-A'lâm*, 1/189; Raşit Küçük, "İbn Ebû Âsım", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999).

⁶⁹¹ İbn Asâkir, *Târihu Dimeşk*, 5/104; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 8/55-56; Mehmet Yaşar Kandemir, "Ebû Âsım en-Nebîl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 99-100.

⁶⁹² Küçük, "İbn Ebû Âsım", 19/422.

gösterecek düzeydedir. İbn Ebû Âsım'dan hadis dinleyenler arasında kızı Âtike ve Kadı Ebû Ahmed el-Assâl ile *Ahlâku'n-Nebî, et-Tevbîh ve'n-tenbîh* kitaplarının müellifi Ebû's-Şeyh el-İsfahânî⁶⁹³ (ö. 369/979) gibi isimlerler yer almaktadır. İbn Ebû Hâtım, hadis dinlediği bu hocası hakkında sadûk hükmünü vermiştir. İbn Ebû Âsım, hadisin yanı sıra fıkıh ilminde de yüksek bir paye elde etmiştir.⁶⁹⁴

H. 269-282 yılları arasında, Ahmed b. Hanbel'in oğlu Sâlih'in halefi olarak Isfahan kadılığı görevini sürdüren İbn Ebû Âsım'ın, zühd üzere bir yaşam sürdüğü biyografi kaynaklarının ortak vurgusudur. Tasavvufla irtibatlı olduğu; Horasanlı ilk sûfilerden olan Ebû Turâb en-Nahşebî (ö. 245/859) ve zâhid Osman b. Sahr'a mülazemet ettiği bilinmektedir.⁶⁹⁵

İbn Ebû Âsım, helal-haram hassasiyetini ve ezberlediği rivayetlerin miktarını göstermesi açısından şu anektod kayda değerdir: “Hz. Ali taraftarlarının çıkarttığı hadisede kitaplarımın hepsi (zayı olup) gitti. Geriye hiçbir şey kalmadı. Ezberimde elli bin hadis vardı. Bir dükkâna gidiyor, lambasının ışığında hadisleri yazıyordum. Sonra düşündüm ki; lambanın sahibinden izin almadım. Bu sebeple denize gidip yazdıklarımı sildim. Sonra (hadislerimi yazmaya) tekrar başladım.”⁶⁹⁶

İbn Ebû Âsım'ın Zâhiriyye mezhebine mensup olduğuna ilişkin Ebû Nuaym ve Ebû Abbâs en-Nesevî'nin ileri sürdükleri iddiaya Zehebî (ö. 748/1348) katılmamaktadır. Dâvûd ez-Zahîrî'nin (ö. 270/884) zayıf bulduğu elli kadar rivayet hakkında İbn Ebû Âsım'ın reddiye yazmış olması, Zehebî'nin bu konudaki en önemli argümanlarından biridir.

81 yıl ömür süren İbn Ebû Âsım, on üç yıl kadılık yaptığı Isfahan'da 5 Rebîülevvel 287 (10 Mart 900) tarihinde vefat etmiştir.⁶⁹⁷

İbn Ebû Âsım'ın 300'e yakın eser telif ettiği; ancak bunların çoğunun Basra'daki Zenc isyanında⁶⁹⁸ kaybolduğu aktarılmıştır. Günümüze ulaşan eserleri

⁶⁹³ Ali Yardım, “Ebû's-Şeyh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/343-344.

⁶⁹⁴ İbn Ebû Hâtım, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/67.

⁶⁹⁵ Zehebî, *es-Siyer*, 8/430-434.

⁶⁹⁶ Zehebî, *es-Siyer*, 8/433.

⁶⁹⁷ Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, 1/523; Küçük, “İbn Ebû Âsım”, 19/422.

Kitâbü'd-diyât, Kitâbü'l-evâil, Kitâbü'l-cihâd, el-Müzekkir ve't-tezkîr ve'z-zikr, Kitâbü'l-âhâd ve'l-mesânî şeklinde sıralanabilir.⁶⁹⁹ Bu çalışmalardan *el-Müzekkir ve't-tezkîr ve'z-zikr*; risale çapında olup Allah'ı zikretmek ve kıssacılık gibi meselelere dair 23 rivayetten müteşekkildir. Müellifin bazı rivayetlerden sonra verdiği izahlar eserin kıymetini artırmaktadır. Eser ayrıca Hz. Peygamber (s.a), Ebû Bekir, Ömer ve Osman (r. anhum) dönemlerinde kıssacıların var olmayıp fitneden sonra ortaya çıktıkları; Hz. Ömer'in Kur'ân tilâvetinde bulunması, insanlara ölüm ve hesabı hatırlatması şartıyla Temîm ed-Dârî'nin vaazda bulunmasına izin verdiği, kıssa anlatan kişinin bunu devletin izni dâhilinde yapması gerektiğine ilişkin rivayetler içermektedir.⁷⁰⁰

1.2.17.2. Zikru'd-dünyâ

İbn Ebû Âsım'ın araştırmamıza konu edilen bu çalışması, iç kapak sayfalarında kaydedilen *Kitâbün fîhi şey'ün min zikri'd-dünyâ ve fîhi hıfzu'l-lisân ve's-samt ve'l-uzle* şeklindeki tam adına rağmen dış kapağında yer alan *Kitâbü'z-zühd* adıyla piyasaya sürülmüştür.⁷⁰¹ Maksudı aşığı düşün­düğümüz bu tasarrufa karşılık uzun bir isme sahip olması dolayısıyla ilerleyen satırlarda bu kitap için *Zikru'd-dünyâ* kısaltması kullanılacaktır.

Zikru'd-dünyâ'nın mevcut baskısı 288 rivayet içermekte olup bu rivayetler kaynağına göre merfu, mevkuf, maktu, eser ve İsrâiliyyat türlerine aittir. Ancak hazırlanan baskı tahkikli olmasına rağmen rivayet türlerine dair herhangi bir sayısal bilgi verilmemiştir. Diğer taraftan, ilk 125 rivayet kaynağı itibariyle sözü edilen her tür rivayetten oluşmaktayken daha sonraki rivayetlerin tamamının merfu türünden seçilmesi dikkate değerdir.⁷⁰²

⁶⁹⁸ Kaynaklarda sayıları 500 bini bulduğu belirtilen Doğu Afrika'dan getirilen Zencler, Sevad bölgesindeki arazilerde ağır şartlar altında çalıştırıldıkları için 255-269 yılları arasında isyan çıkarttılar. Çıkan bu isyan, ancak Tolunoğulları'nın desteğiyle bastırılabilmiştir. Bk. Mustafa Demirci, "Zenc", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/249.

⁶⁹⁹ Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, 1/523.

⁷⁰⁰ Ebû Bekir Ahmed b. Amr eş-Şeybânî İbn Ebû Âsım, *el-Müzekkir ve't-tezkîr ve'z-zikr*, thk. Ebû Yâsir Hâlid b. Kâsım (Dâru'l-Menâr, 1993), 55-105.

⁷⁰¹ Ebû Bekir Ahmed b. Amr eş-Şeybânî İbn Ebû Âsım, *Kitâbün fîhi şey'ün min zikri'd-dünyâ ve fîhi hıfzu'l-lisân ve's-samt ve'l-uzle*, thk. Abdülâlî Abdülhamîd Hâmid (Bombay: Dâru's-Selefiyye, ts.)

⁷⁰² İbn Ebû Âsım, *Zikru'd-dünyâ*, 62-144.

Tasnif yöntemi açısından *Zikru'd-dünyâ*'nın tam bir bütünlük sergilediğinden söz etmek güçtür. Şöyle ki; karışık türden rivayetlerin yer aldığına değinilen ilk 125 rivayetlik kısım için hiçbir alt başlık açılmamıştır. Buna karşılık sadece merfu hadislerin başladığı 126. rivayetle birlikte “Bâbü mâ câe fî zikri'd-dünyâ” başlığı kaydedilerek çalışma adeta iki ana bölüme ayrılmıştır. Buradan itibaren “Mâ zükira Enne'n-Nebîyye sallahü aleyhi ve sellem kâle” ortak ifadesi ile hadis metinleri cümlelerinden oluşturulan alt başlıklar atılmaya başlanmıştır. Ayrıca bu kısımda her merfu rivayet için olmasa da ara ara aynı rivayetin muhtelif senedlerine yer vermeye çalışılmıştır. Örneğin Hakîm b. Hizâm'dan gelen “*Dünya çekici ve tatlıdır*” hadisinin 8 farklı tarikine yer verilmiştir.⁷⁰³

Genel muhtevaya bakılacak olursa; kitabın uzun olduğuna dikkat çekilen başlığındaki alt ifadelerle uyumlu olarak ilk 60 rivayet samt ve hıfzu'l-lisân konuları hakkındadır.⁷⁰⁴ 61-125. rivayetler; uzlet, hıfzu'l-lisân ve uhuvvet konularındaki rivayetlerin karışık halde yer aldığı bir ara kısımdır.⁷⁰⁵ 126-249. rivayetler, dünyanın ahiret karşısında değersizliğine dairdir. *Zikru'd-dünyâ* ayrıca mâlâyânîyi terk, takva, riyakârlık, gıybet, dünyalık için dinini satmak, kişiye kâfi gelecek malın miktarı, helal lokma kazanmak, Allah yolunda olmanın fazileti gibi konularda rivayetler içermektedir.

Zikru'd-dünyâ'nın 61 ilâ 125. rivayetler arasındaki konu tedâhülüne benzer şekilde kitabın muhtevasıyla uyumunu kurmakta zorlanacağımız bazı rivayetlerin bulunması dikkate değer bir husustur. Bu bağlamda uzletle ilgili rivayetlerin devam ettiği sırada zikredilen “*Zina eden, mümin olarak zina etmez...*” hadisi⁷⁰⁶ örnek verilebilir ki; bu metin, incelenen diğer zühd kitaplarında belirlenememiştir. Keza Hz. Peygamber'in (s.a) Amr b. Ümeyye ed-Damrî'yi istihbarat için Kureyş'e göndermesini anlatan rivayetin⁷⁰⁷ sadece *Zikru'd-dünyâ*'da tahriç edildiğini ve rivayetin zühdle ilişkisini kurmakta zorlandığımızı söylemeliyiz. Merfu olarak

⁷⁰³ İbn Ebû Âsım, *Zikru'd-dünyâ*, 72-76 (No. 149-157).

⁷⁰⁴ İbn Ebû Âsım, *Zikru'd-dünyâ*, 15-40.

⁷⁰⁵ İbn Ebû Âsım, *Zikru'd-dünyâ*, 15-61.

⁷⁰⁶ İbn Ebû Âsım, *Zikru'd-dünyâ*, 43 (No. 71).

⁷⁰⁷ İbn Ebû Âsım, *Zikru'd-dünyâ*, 53 (No. 98).

kaydedilen “*Ahmaktan uzaklaş*” sözü⁷⁰⁸ ile “*Ahmak oğlu ahmak dünyayı ele geçirmedikçe kıyamet kopmaz*” rivayeti⁷⁰⁹ de İbn Ebû Âsım’ın bir zühd müellifi olarak teferrüd ettiği diğer örneklerdir.

Zikru’d-dünyâ’nın ait olduğu literatürle irtibatı sadedinde öncelikle İbn Ebû Âsım’ın 17 rivayette Hüseyin b. Hasan el-Mervezî,⁷¹⁰ 3 rivayette ise Ebû Abdurrahmân Abdullah b. ed-Dubâi⁷¹¹ vasıtasıyla İbnü’l-Mübârek’e ulaştığı söylenebilir. Bilhassa el-Mervezî’de yoğunlaşan isnadlar, İbn Ebû Âsım’ın bu hocasından İbnü’l-Mübârek’e ait *Kitâbü’z-zühd*’ü dinlemiş olabileceğini düşündürmektedir. 60’ı aşkın rivayetin isnadında İbn Ebû Şeybe → İbn Ebû Âsım ikilisinin,⁷¹² yine bu rivayet grubunun yaklaşık 10’unda Vekî’ b. Cerrâh → İbn Ebû Şeybe → İbn Ebû Âsım üçlüsünün⁷¹³ yer alması, *Zikru’d-dünyâ*’nın literatür içi bağlantılarını gün yüzüne çıkarmaktadır. Bununla birlikte İbn Ebû Âsım’ın kaydettiği senedlerde Hennâd b. Serî, Ahmed b. Hanbel gibi zühd yazarları ile *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin varlığı belirlenememiştir.

Son olarak *Zikru’d-dünyâ*’nın tahkikli baskısı esas alınarak içerdiği rivayetlerin sıhhat durumuna ilişkin genel bir çerçeve çizilecektir. Tahkik sırasında çoğu râvinin tanıtılmamış olmasının yanı sıra tahripte yalnızca *Kütüb-i Sitte* kaynakları ile zühd çalışmalarının kullanılması, elde edilen sıhhat değerlendirmelerinin kıymetini düşürse de muhakkikin ilk 50 rivayet için ulaştığı sonuçlar şöyledir: 6 sahih, 21 ricâli sika, 6 hasen, 16 zayıf, 1 hükümsüz İsrâîlî rivayet. Elde edilen tabloda her ne kadar zayıf rivayetlerin oranı nispeten fazla olsa da mevzu hükmü verilmiş rivayet bulunmayışı, *Zikru’d-dünyâ*’nın sıhhat bakımından aşırı derecede düşük olmadığı yargısına ulaştırılabilir.

⁷⁰⁸ İbn Ebû Âsım, *Zikrû’d-dünyâ*, 49 (No. 89). İlgili rivayete *Şuabu’l-imân* dışındaki diğer zühd kitaplarında rastlanmamıştır. Bk. Beyhaki, *Şuabu’l-imân*, 12/60 (No. 9023). Beyhakî, bu rivayete ait isnadın zayıf olduğunu; sahih rivayetin ise mevkuf bir aktarımla geldiğini belirterek bu çerçevede 2 sened daha kaydetmiştir. Elbânî ise aynı rivayeti mevzu olarak değerlendirmiştir. Bk. Elbânî, *Dâife*, 8/185 (No. 6080).

⁷⁰⁹ İbn Ebû Âsım, *Zikru’d-dünyâ*, 97-98 (No. 192-196).

⁷¹⁰ İbn Ebû Âsım, *Zikru’d-dünyâ* (No. 1, 3, 9, 16, 17, 20, 21, v.d)

⁷¹¹ İbn Ebû Âsım, *Zikru’d-dünyâ* (No. 3, 239, 243).

⁷¹² Örneğin bk. İbn Ebû Âsım, *Zikru’d-dünyâ* (No. 6, 7, 11, 12, 26, 28, 30, 39, v.d.)

⁷¹³ İbn Ebû Âsım, *Zikru’d-dünyâ*, (No.11, 23, 26, 80, 111, 115, 159, 183, 240, 263)

1.2.18. Hüseyin b. Saîd el-Ehvâzî (300?)

1.2.18.1. Hayatı

Şîî bir müellif olduğu için Sünni kaynaklarda hakkında bir bilgi tespit edemedik. Kitâbü'z-zühd'ü tahkik eden Celaledin Ali'nin verdiği bilgiler de oldukça kısıtlıdır. *Kitâbü'z-zühd*'ü neşreden Celaledin Ali es-Safir'in verdiği bilgilere göre tam adı Hüseyin b. Saîd b. Hammad b. Mihrân el-Kûfî el-Ehvâzî'dir. Aslen Kûfeli'dir. Sonra Ehvaz'a gitmiştir. Son olarak ise vefat edinceye kadar kaldığı Kum'a yerleşmiştir. Kendisi, adil, sika, fakih bir muhaddistir.⁷¹⁴

1.2.18.2. Kitâbü'z-zühd'ü

Hüseyin b. Saîd el-Ehvâzî'nin Kitâbü'z-zühd'ü 'ale'l-ebvâb tasnif sistemine sahiptir. Eser, Celaledin Ali es-Safir tarafından tahkik edilmiş, bâb başlıkları ve rivayetler numaralandırmıştır. Bu baskıya göre eserde 20 bâb başlığı ve 290 rivayet bulunmaktadır.⁷¹⁵

Bâb başlıklarına bakıldığında genel olarak diğer zühd müellifleriyle uyumlu/benzer bir muhtevaya sahip olduğu anlaşılmaktadır. “Bâbu's-samt illâ bi hayr ve terkü'r-raculi mâ lâ ya'nîhî”, “hüsnu'l-huluk”, “birru'l-vâlideyn” bunlardan bir kaçıdır. Sadece 2. bâbda “edeb”e dair; 4. bâbda ma'ruf ve münkere dair; 7. bâbda kölelere dair; 9. bâbda meleklerle dair başlık açılması eseri diğer zühd kitaplarından farklılaştıran özelliklerdir.

Hüseyin b. Saîd el-Ehvâzî Şîî bir müellif olduğu için kitabında merfu hadislerin yanında imamların da sözleri bulunmaktadır. Eserin sonunda muhakkik tarafından hazırlanan fihrist üzerinden yaptığımız sayımda kitapta 38 merfu hadis bulunmaktadır.⁷¹⁶ İmamlar genel olarak künyeleriyle anıldıkları için kim olduklarını tespit etmek güçtür. Hüseyin b. Saîd'in kitabındaki rivayetler genel olarak tarandığında kendinden önceki müelliflerden herhangi birine rastlanılmamıştır. Bu durum müellifin daha çok Şîî ilim ve rivayet geleneğine dayanarak bu kitabı hazırladığını göstermektedir.

⁷¹⁴ Hüseyin b. Saîd, *ez-Zühd*, 15 (Mukaddime kısmından).

⁷¹⁵ Bkz. Hüseyin b. Saîd, *ez-Zühd*, thk. Celaledin Ali es-Safir, Beyrut: Dâru'l-A'râf, 1993.

⁷¹⁶ Bkz. Hüseyin b. Saîd, *ez-Zühd*, 181.

İsnadında merfu olduğuna delalet eden lafızların bulunduğu rivayetlerin metinleri genel olarak sünnî kaynaklardaki metinlerle uyum içindedir. Şu rivayet bu duruma bir örnektir: Ebû Ca'fer aleyhisselam şöyle demiştir: Rasûlullah (s.a) hutbesinde şöyle derdi: “*Mü'mine sövmek fasıklıktır. Onu öldürmek küfürdür. Malını haksız yere yemek günahdır. Onun malının haramlığı kanının haramlığı gibidir.*”⁷¹⁷

İmamlara izafe edilen bazı sözlerin merfu halleri mevcuttur. Şu rivayet onlardan biridir: Süleyman b. Hâlid, Ebû Ca'fer'in şöyle dediğini nakletmiştir: “Size İslam'ı, onun fer'ini, aslını, zirvesini ve çatısını haber vereyim mi? ‘Olur’ dedim. Bunun üzerine şöyle dedi: ‘Aslı namazdır. Fer'i zekattır. Zirvesi ve çatısı cihaddır.’” Bu kavi, sünnî hadis kaynaklarında merfu olarak mevcuttur.⁷¹⁸

1.2.19. Ebû Saîd İbnü'l-A'râbî (ö. 341/952) ve Ma'ne'z-zühd ve'l-makâlât ve sıfatü'z-zâhidîn adlı eseri

1.2.19.1. Hayatı

Tam adı, Ebû Saîd Ahmed b. Muhammed b. Ziyâd b. Bîşr b. Dirhem el-Basrî el-'Anezi'dir. H. 240 yılında (M. 854) Basra'da dünyaya gelmiştir. Hayatı hakkındaki bilgiler oldukça azdır.⁷¹⁹

Ebû Sa'id İbnü'l-A'râbî, hadis tahsili için Bağdat, Dimaşk, Remle, Mısır ve Mekke'ye gitmiştir. Mekke ile irtibatı ve orada elde ettiği ilmi konum dolayısıyla şeyhu'l-harem ünvanı elde etmiştir.⁷²⁰

İbnü'l-A'râbî'nin hadis dinlediği hocaları arasında İmam Şâfiî'nin gözde talebesi Hasen b. Muhammed ez-Za'ferânî (ö.260/874), Sa'dân b. Nasr, Abbâs et-Terkûfi, Abdullah b. Eyyûb el-Muharremî, Abbâs b. Muhammed ed-Dûrî gibi isimler

⁷¹⁷ Krş. Hüseyin b. Saîd, *ez-Zühd*, 46 (No. 23); Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 11/168 (No. 20224); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/286 (İbn Mes'ud'un meşhur uzunca hutbesinde yer almıştır); Buhârî, “Edeb”, 44 (No. 5697); Müslim, “iman”, 116 (No. 64).

⁷¹⁸ Krş. Hüseyin b. Saîd, *ez-Zühd*, 48 (No. 26); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/529; Tirmizî, “iman”, 8 (No. 2616); İbn Mâce, “Fiten”, 12 (No. 3973).

⁷¹⁹ Ebû Abdurrahmân Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî, *Tabakâtü's-süfiyye*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 320; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 10/375; Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *Er-Risâle*, thk. Abdülhalîm Mahmûd - Mahmûd b. eş-Şerîf (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.), 159-160; İbn Asâkir, *Târihu Dimeşk*, 5/353-357; Zehebî, *es-Siyer*, 15/407-412; *Tezkiratü'l-huffâz*, 3/47; Ethem Cebecioğlu, “İbnü'l-A'râbî, Ebû Saîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 1999), 493; Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-Arabî*, 1/661.

⁷²⁰ Sülemî, *Tabakâtü's-süfiyye*, trc. Abdurrezzak Tek, 272.

sayılabilir.⁷²¹ Ayrıca İbn Ebü'd-Dünyâ, İbnü'l-A'râbî'nin telif ettiği bazı eserlerde sıkça atıfta bulunduğu hocalarından biridir.⁷²² Diğer taraftan İbnü'l-A'râbî'nin; Ebü'l-Hüseyn en-Nûrî (ö. 295/908), Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909), Amr b. Osman el-Mekkî (ö. 297/910) gibi sûfilere talebelik ettiğini ve bu birikimin bir neticesi olarak tasavvufa dair kitaplar yazdığını belirtmek, kendisinin sûfiyye bağlantısını tebarüz ettirmek bakımından dikkate değerdir.⁷²³

İbnü'l-A'râbî'nin hadis okuttuğu talebeler arasında Ebü'l-Kâsım et-Taberânî (ö. 360/971), Mâlikî fakihî ve muhaddis İbn Müferric el-Kurtubî (ö. 380/990), İbnü'l-Mukrî el-İsfahânî (ö. 381/991), Ebû Süleymân el-Hattâbî (ö. 388/998), Ebû Abdullah b. Mende (ö. 395/1005)⁷²⁴ gibi meşhur ilim adamları yer almaktadır. Müellife ait *el-Mu'cem* ve *Ma'ne'z-zühed* adlı kitaplarının râvisi olan Malikî âlimi, İbnü'n-Nuhhâs et-Tüçibî'nin (ö. 416/1025)⁷²⁵ adını da bu vesileyle zikretmek yerinde olacaktır.

İbnü'l-A'râbî'nin hadisçiliği hakkında Sülemî (ö. 412/1021) ve Ebû Ya'lâ el-Halilî (ö. 446/1055) sika değerlendirmesinde bulunmuşlardır. İbn Hacer ise onun imam, hâfız, sika, sadûk ve zâhid olmakla birlikte bazen vehme düştüğünü kaydetmiştir.⁷²⁶ Ayrıca Sülemî'den naklen Ahmed b. Atâ'nın İbnü'l-A'râbî hakkında "Fıkıh ilmiyle uğraşıyor, ashâbü'l-hadîs düşüncesine ve Zâhiriyye mezhebine meylediyordu" dediği bilgisini paylaşmıştır.⁷²⁷

Bir ilim adamı olarak İbnü'l-A'râbî'nin ön plana çıkan özelliklerinden biri de kendisinin iyi bir kitap râvisi olmasıdır.⁷²⁸ Hadis edebiyatının en mühim örneklerinin

⁷²¹ Zehebî, *es-Siyer*, 15/408.

⁷²² Ahmed b. Muhammed el-Basrî Ebû Saîd İbnü'l-A'râbî, *Mu'cemu İbnü'l-A'râbî*, thk. Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî (Dâru İbni'l-Cevzî, 1997), 1/396, 397; 3/916.

⁷²³ Sülemî, *Tabakâtü's-sûfiyye*, trc. Abdurrezzak Tek, 272; İbn Asâkir, *Târihu Dimeşk*, 5/355; Cebecioğlu, "İbnü'l-A'râbî, Ebû Saîd", 20/493.

⁷²⁴ İbn Asâkir, *Târihu Dimeşk*, 5/354; Zehebî, *es-Siyer*, 15/408.

⁷²⁵ Ahmed b. Muhammed el-Basrî Ebû Saîd İbnü'l-A'râbî, *Ma'ne'z-zühed ve'l-makâlât ve sıfatü'z-zâhidîn A*, thk. Sa'd Abdülğaffâr Ali (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 47; Ebû Saîd İbnü'l-A'râbî, *Mu'cemu İbnü'l-A'râbî*, 1/14; Zehebî, *es-Siyer*, 17/314.

⁷²⁶ İbn Hacer, *Lisânü'l-mizân*, 1/670.

⁷²⁷ İbn Hacer, *Lisânü'l-mizân*, 1/670.

⁷²⁸ Bu bağlamda İbn Mende, Yahyâ b. Ma'in'in et-Târih adlı eserine ulaştığı isnadda hocası Ebû Saîd İbnü'l-A'râbî'nin adına yer vermektedir. Bu senedden anlaşılan o ki İbnü'l-A'râbî et-Târih'e de ulaşmış ya da onun bir râvisi olmuştur. Bk. Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. Muhammed el-İsfahânî İbn Mende, *el-Müstahrec min kütübî'n-nâs li't-tezkire ve'l-müstetraf min ahvali'n-nâs li'l-ma'rife*, thk.

kaleme alındığı H. 3. asırdan sonra kritik hale gelen bu hususiyet bağlamında İbnü'l-A'râbî için Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i ile *Kitabü'z-zühhd*'ün râvisi olduğu⁷²⁹ bilgisine yer verebiliriz. Bununla birlikte İbn Hacer, İbnü'l-A'râbî'nin rivayet ettiği *Sünen* nüshasında bazı eksikler olduğunu veya kendisinin hocalarına ait bazı ilaveler bulunduğunu kaydetmiştir.⁷³⁰

İyi bir kitap râvisi olmasının yanı sıra tanınmış sûfilere talebelik eden İbnü'l-A'râbî, elde ettiği bu birikimi tasavvuf ve zühhd alanlarında kaleme aldığı çalışmalarla perçinlemiştir.⁷³¹ Ebû Nuaym'ın tasavvuf klasiklerinden sayılan *Hilyetu'l-evliyâ* isimli eserinde bazı kimselerin sûfililiğini ispatladığı sırada İbnü'l-A'râbî'nin tanıklığını referans alması⁷³² bu çerçevede önemli bir detaydır.

Biyografi kaynaklarında İbnü'l-A'râbî'nin H. 27 Zilkâde 341'de (15 Nisan 953) Mekke'de vefat ettiği kaydedilmişse de⁷³³ ölüm yılının 340 olduğunu söyleyenler de vardır.⁷³⁴

*Tabakâtü'n-nüssâk, Târîhu'l-Basra, el-Mu'cem, el-İhtisâs fî zikri'l-fakr ve'l-ğınâ, el-İhlâs ve me'âniü ilmi'l-bâtın, el-Umr ve's-şeyb, el-Meva'iz ve'l-fevâid,*⁷³⁵ *el-Cem' ve't-tefrîk fî âdâbi't-tarîka, el-Fevâid fî'l-hadîs, el-Vesâyâ ve Kitâbü's-şûrb*⁷³⁶ İbnü'l-A'râbî'ye atfedilen çalışmalardır.

Ebû Nuaym el-İsfehânî'nin (ö. 430/1038) *Hilyetü'l-evliyâ*'daki bazı referansları⁷³⁷ ve senedleri,⁷³⁸ günümüze ulaşmayan *Tabakâtü'n-nüssâk*'ın kendisi tarafından bizzat görüldüğünü düşündürmektedir. Zehebî'nin (ö. 748/1348)

Âmir Hasan Sabrî (Bahreyn: Vüzâratü'l-Adl ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, ts.), 1/104 (Mukaddime kısmından).

⁷²⁹ İbn Atiyye, *el-Fihrist*, 81.

⁷³⁰ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfrehes*, 31.

⁷³¹ İbn Asâkir, *Târîhu Dimeşk*, 5/355.

⁷³² Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 2/15.

⁷³³ Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali el-Bağdâdî İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ - Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 14/88.

⁷³⁴ Zehebî, *es-Siyer*, 15/410.

⁷³⁵ Ziriklî, *el-A'lâm*, 208.

⁷³⁶ Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, 1/62.

⁷³⁷ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 2/15, 16.

⁷³⁸ Bk. Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 6/375; 10/12, 281, 288, 290, 306, 307. Ebû Nuaym'ı İbnü'l-A'râbî'ye ulaştıran hocaları, Abdülmün'im b. Ömer Ebû Bekir es-Sûfi ile Süleyman b. Ahmed'dir.

Siyerua 'lâmi 'n-nübelâ''da Hasan-ı Basrî'yi tanıtırken yine *Tabakâtü 'n-nüssâk'*ı kullanması, ilgili çalışmanın H. 8. asırda hala ulaşılabilir olduğunu ispatlamaktadır.⁷³⁹

1.2.19.2. Ma'ne'z-zühd'ü

Ma'ne'z-zühd adıyla kısalttığımız bu çalışmanın mevcut 2 adet baskısındaki tam adı *Kitâbü'n fîhi ma'ne'z-zühd ve'l-makâlât ve sıfatü'z-zâhidîn* şeklinde kaydedilmiştir.⁷⁴⁰ Hatice Muhammed Kâmil'in neşre hazırladığı çalışmanın başına Âmir en-Neccâr'ın “ez-Zühd fi'l-İslam” adlı yazısı eklenmiş; ayrıca kavil sahibi kişiler hakkında dipnotlarda tanıtıcı bilgiler verilmiştir.

Ma'ne'z-zühd, ait olduğu literatürde bazı farklı hususiyetler içermesiyle temayüz etmektedir. Kitabın yapısal açıdan iki kısma ayrıldığı söylenebilir. “Kavlün Sâlis”, “Kavlün Râbi” gibi 47 sıralı başlıktan oluşan ilk kısım, sadece tâbiîn neslinden itibaren zâhidliğiyle ön plana çıkmış isimlerin kavillerini kapsamaktadır. İbnü'l-A'râbî'nin bu kısımda başlıklandırma ihtiyacını müsel el numaralar vermekle çözdüğü görülmektedir. “Zühd hakkında çok söz söylendi. (Burada) bana ulaşan zühd hakkındaki sözleri açıklamaya çalışacağım” cümlesiyle başlayan bu kısım, bir diğer yönüyle seleften derlenen 47 zühd tanımı hüviyeti arz etmektedir. İbnü'l-A'râbî'nin her birine farklı bir zühd tarifi sayabileceğimiz bu rivayetlerin arasına yer yer kendi izahlarını alması, eserin kıymetini artırdığı kadar literatürdeki konumunu da daha özel hale getirmektedir.

Her rivayet için bir sıra numarası verilen birinci kısımda 47. başlığa gelindiğinde numaralandırma işlemi terk edilerek art arda 30 rivayet daha kaydedilmiştir ki; bu durumda ilk kısımda toplam 77 rivayet bulunmaktadır.

Kitabın yegâne konu başlığı olan “et-Tekallül mine'd-Dünyâ ve Ahzü'l-Kefâf” bâbı ile birlikte ikinci kısma geçilerek burada merfu, mevkuf ve maktu türden

⁷³⁹ Zehebî, *es-Siyer*, 4/579.

⁷⁴⁰ Bk. Ahmed b. Muhammed el-Basrî Ebû Saïd İbnü'l-A'râbî, *Ma'ne'z-zühd ve'l-makâlât ve sıfatü'z-zâhidîn* B, thk. Hatice Muhammed Kâmil (Kahire: Matbaatu Dâri'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1997) Aynı çalışmanın *Me'âni 'i'z-zühd ve akvalü 'n-nâs fîhi ve sıfatü'z-zâhidîn* adıyla kaydedilmesi hakkında bk. Sezgin, *Târîhu't-turasi'l-Arabî*, 1/156; Güler, *İlk yedi asırda Hadis İlimleri literatürü*, 139.

48 rivayete daha yer verilmiştir. Netice itibariyle *Ma'ne'z-zühd* 125 rivayet içermektedir.

Muhteva açısından *Ma'ne'z-zühd*'ün ilk kısmı zühd kavramının ne olup olmadığına dair onlarca tarif cümlesini senedleriyle birlikte kaydetmesi yönüyle literatürde başka bir örneğini belirleyemediğimiz bir metindir. Sözü edilen tanım cümlelerinin Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Yûnus b. Meysera el-Cüblânî (ö. 132) gibi zâhid tâbiîlere; Süfyân-ı Sevrî (ö. 161), Fudayl b. İyâz (187/803) gibi zâhid muhaddislere; İbrahim b. Edhem (ö. 161/778), Ebû Süleymân ed-Dârânî (ö. 215/830), Bişr b. el-Hâris (ö. 227/841) gibi sufilere ait olduğu söylenebilir. İbnü'l-A'râbî'nin bu kavilleri kitabına aldıktan sonra onları şerh sadedinde eklediği “denildi ki”, “diyorlar”, “Bu konuda bazıları şöyle dedi”, “diğerleri şu görüşte” gibi alıntı ifadeleriyle sûfilerden başkasını kastetmediğini düşünmekteyiz.⁷⁴¹

Zühd tanımlarının konumlandırıldığı birinci kısım, muhteva açısından şöylece özetlenebilir: İnsanın diğer insanları kendisinden daha üstün görmesi, kaybettiklerine gerçek manada üzülmeyip elde ettiklerine de sevinmemesi, emelini kısa tutması, Allah'tan razı olması, belaya uğradığında sabredip selamete erdiğinde şükretmesi, kalbini dünya sevgisinden yana arındırması, kanaat ehli olup gönlünü zengin kılması, insanlardan uzak durması, rahat ve konforu terk etmesi, helal lokma yemesi, her amelinde Allah'ın rızasını gözetmesi, ilim öğrenmesi, kendisini Allah'tan alıkoyan şeyleri terk etmesi, dünyayı küçük ve değersiz sayması.

İkinci kısma bakıldığında dünyada kişiye yetecek temel ihtiyaçların neler olduğu, Hz. Peygamber'in ailesi için kâfi gelecek miktarda (kefâf) rızık istemesi, dünya malının çekici ve tatlı olması, fazla mal sahibi olmanın muhtemel zararları, dünyanın geçiciliğine karşılık ahiret hayatının kalıcı olması, dünyalık metaların kölesi olma derekesine düşmenin yerilmesine dair hadisler bulunmaktadır.

Ma'ne'z-zühd'ün senedleri incelendiğinde müellifin İbn Ebû Yezîd ve Ca'fer b. Ahmed er-Ravvâs'a ilaveten Ebû Dâvûd es-Sicistânî (ö. 275/889) ve İbn Ebû'd-Dünyâ (ö. 281/984) gibi zâhid hocalarının ön plana çıktığı belirlenmiştir. Kitabın ilk bölümündeki 77 rivayetten 42'si İbn Ebû'd-Dünyâ'dan, 8'i İbn Ebû Yezîd kanalıyla

⁷⁴¹ Ebû Saîd İbnü'l-A'râbî, *Ma'ne'z-zühd B*, 74-77.

zühhd müellifi İbn Ebü'l-Havârî'den (ö. 246/860), 8'i Ebû Dâvûd'dan, 5'i Ca'fer b. Ahmed er-Ravvâs'tan gelmiştir. Geriye kalan 16 rivayet ise İbnü'l-A'râbî'nin muhtelif hocalarından gelmektedir.

Ma'ne'z-zühhd'ün senedlerinde ağırlık kazanan İbn Ebü'd-Dünyâ isminin araştırılması durumunda bazı rivayetlerin bu muhaddisin *Zemmü'd-dünyâ* adlı çalışmasında yer aldığı açıkça görülmektedir. İbn Şihâb ez-Zührî'nin, "Haramlar kimin sabrını aşamıyor, helaller de kimin şükrüne mani olamıyorsa o kişi zâhidir" sözü;⁷⁴² keza Yûsuf b. Esbât'ın, "Kim sıkıntılara sabreder, şehvetlerine uymaz, helal lokma yerse zühhdün aslını tutmuş olur" sözü bu bağlamda örnek verilebilir.⁷⁴³ Belirlenen bu atıflar, Ebû Sa'id'in *Ma'ne'z-zühhd*'ü hazırlarken *Zemmü'd-dünyâ*'ya ulaştığına dair kuvvetli bir delildir.

İbnü'l-A'râbî'nin halef zühhd müellifleriyle irtibatında Beyhakî adı ön plana çıksa da bu bilgi akışının sırası geldiğinde ele alınması daha uygun olacaktır.

Ma'ne'z-zühhd'ün çalışmamıza esas aldığımız baskısında tahriç işlemi yapılmadığı için herhangi bir sıhhat değerlendirmesi yapılamayacaktır. Bu konuda sadece muhakkikin kavillerin yer aldığı ilk kısımda kavil sahiplerinin biyografileri hakkında tanıtıcı bilgiler vermekle yetindiğini söyleyebiliriz.

1.2.20. Nesâî (ö. 303/915) ve es-Sünenü'l-kübrâ'sının "Rekâik" ve "Mevâiz" bölümü

1.2.20.1. Hayatı

Tam adı Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî'dir. H. 215 (M. 830) yılında Nesâî nisbesini aldığı Horasan bölgesine ait Nesâ'da doğdu. İmam Nesâî küçük yaşta Kur'ân'ı hıfzetmiştir. 15 yaşında hadis ilmini tahsil etmeye başlamıştır. Kuteybe b. Saîd, Ahmed b. Hanbel, Muhammed b. Beşşâr el-Bündâr, Ebû Zür'a er-Râzî, Ebû Hâtim er-Râzî gibi hadis hafızları İmam Nesâî'nin hocaları arasındadır. Onun hadis aldığı hocalar arasında zühhd müellifi Hennâd b. Serî ve Kitâbü'z-zühhd'ü günümüze ulaşmamış olan Ahmed b. İbrâhim ed-Devrâkî'nin

⁷⁴² Krş. Ebû Saîd İbnü'l-A'râbî, *Ma'ne'z-zühhd* B, 55; İbn Ebü'd-Dünyâ, *Zemmü'd-dünyâ*, 223 (No. 520).

⁷⁴³ Krş. Ebû Saîd İbnü'l-A'râbî, *Ma'ne'z-zühhd* B, 65; İbn Ebü'd-Dünyâ, *Zemmü'd-dünyâ*, 213 (No. 498).

kardeşi Yakub b. İbrahim ed-Devrâki de bulunmaktadır.⁷⁴⁴ Toplamda 450'ye yakın hocadan istifade etmiştir. Kendisinden hadis alan öğrenciler arasında Tahavî, Ukaylî, İbn Hibbân, Taberânî, İbn Adî gibi meşhur hadis hafızları yer almaktadır. İmam Nesâî hadis tahsili için pek çok ilim merkezini dolaşmıştır. Zehebî, onu “imam, hafız, sebt, şeyhu'l-islâm, nâkidü'l-hadis” sözleriyle tanıtmıştır.⁷⁴⁵ Filistin'de mi Mekke'de mi vefat ettiği konusu ihtilaflıdır. İmam Nesâî, H. 303 (M. 915) yılında vefat etmiştir. *es-Sünen* (Müctebâ), *es-Sünenü'l-kübra*, *Amelü'l-yevm ve'l-leyle*, *Hasâisü emîri'l-mü'minin Ali b. Ebî Tâlib radiyallahu anh* onun eserlerinden bir kaçıdır.⁷⁴⁶

1.2.20.2. “Rekâik” ve “Mevâiz” bölümü

es-Sünenü'l-Kübrâ'nın “Rikâk” ve “Mevâiz” bölümleri son iki bölümü teşkil etmektedir. İmam Nesâî, diğer bütün zühd müelliflerinden farklı olarak “Mevâiz” bölümü açmış ve bu başlık altında zühd kitaplarında yer alan rivayetlere yer vermiştir.

Rekâik bölümü 56. Sırada yer almaktadır. 11755-11827 nolu hadisler Rekâik bölümüne aittir. Bu bölümde toplam 72 rivayet bulunmaktadır. İsnadların çoğunda İbnü'l-Mübârek yer almaktadır. Söz konusu rivayetlerde İmam Nesaî ile İbnü'l-Mübârek arasında Süveyd b. Nasr bulunmaktadır.⁷⁴⁷

Allah'a şükür için çok ibadet etmek, cennet ve cehennem ehlinin kahir ekseriyetinin kimler olduğu, Allah'ın huzuruna çıkmayı arzulamak, ölüyü öldükten sonra yalnız bırakmayacak tek şeyin amelleri olduğu, emel-ecel ilişkisi, tûl-i emelden sakınmak, az gülmek, ağızdan çıkan söze dikkat etmek, dili tutmak, mal zenginliğini temin etmekten çok gönül zenginliğini sağlamaya çalışmak, Rasûlullah'ın (s.a) geçimliği, gerçek mücahidin kim olduğu, mal fitnesinden sakındırma, mal hırsının zararı gibi diğer zühd kitaplarında yer alan ortak konular mevcuttur.⁷⁴⁸

⁷⁴⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdad*, 21/35.

⁷⁴⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 14-126

⁷⁴⁶ Kandemir, M. Yaşar, “Nesâî”, *DİA*, İstanbul, 2006, 32/563.

⁷⁴⁷ Örn. Bkz. Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/377 (No. 11763); 10/381 (No. 11782); 10/382 (No. 11783).

⁷⁴⁸ Bkz. Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/375-386.

“Mevâiz” bölümü 11828-11875 nolu hadisleri kapsamaktadır. Toplam 47 rivayet mevcuttur. Ele alınan konulara bakıldığında şunlar karşımıza çıkmaktadır: Cennet’e girenlerin çoğunluğunun fakirler olduğu, Kur’ân’ı içinden geldiği sürece okumak gerektiği, ümmetlerin kendilerine gönderilen kitap konusunda ihtilafa düştüklerinde helak oldukları, Hz. Peygamber’in dünya nimetlerinin ümmetine açılmasından endişe etmesi, kişinin kendisine verilen sağlık, ömür gibi temel nimetleri kaybetmeden kıymetini bilmesi, kişinin Salih amellerini gizlemesi, kişinin Allah’ın azabından emin olmaması gerektiği, dili korumak, bildikleriyle amel etmenin gerekliliği gibi yine geniş muhtevalı zühd kitaplarında yer alan konular bulunmaktadır.⁷⁴⁹

1.2.21. Ca’fer el-Huldî (ö. 348/959) ve el-Fevâid ve’z-zühd ve’r-rekâik ve’l-merâsî adlı eseri

1.2.21.1. Hayatı

Tam adı Ebû Muhammed Ca’fer b. Muhammed b. Nusayr b. Kâsım el-Havvâs el-Bağdâdî el-Huldî’dir.⁷⁵⁰ H. 252 (M. 866) senesinde Bağdat’ta doğmuştur. Huld, Bağdat’ın bir mahallesi olmasına rağmen kendisinin el-Huldî nisbesiyle tanınması, Cüneyd-i Bağdadî’nin ona “Ey Huldî” diye seslenmesinden sonra yaygınlaşmıştır.⁷⁵¹ Kaynaklarda hayatıyla ilgili detaylı bilgiler mevcut değildir.

Ca’fer el-Huldî’nin hadis öğrenmek için Abbâs ed-Dûrî’ye gittiği; ancak bir sûfinin kendisini tasavvuf ilmini bırakıp zahir ilmiyle uğraşmakla eleştirmesi üzerine ibadete yöneldiği ve hatta 56 kez haccettiği nakledilmektedir.⁷⁵² Tasavvuf tarihinde müridin seyr-i sülûkunu tamamlayarak dikkatini dağıtmaması için ilim talebi ve evlilik gibi meşguliyetlerle uğraşmaması yönünde tavsiyeler alması söz konusudur. Buna karşılık Ca’fer el-Huldî’nin yaşadığı duruma bakılırsa bazı müridlerin genel anlamda zâhir ilmini küçümsedikleri anlaşılmaktadır. “Sûfîler beni bıraksalardı ben

⁷⁴⁹ Bkz. Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 10/399-403.

⁷⁵⁰ Sülemî, *Tabakâtu’s-sûfiyye*, 326-330; Kuşeyrî, *Er-Risâle*, 161-162; Ebû Nuaym, *Hilyetü’l-evliyâ*, 10/382; Zehebî, *es-Siyer*, 15/548-561; Safedî, *el-Vâfi*, 11/109; 13/268; Mustafa Kara, “Ca’fer el-Huldî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992); Sezgin, *Târîhu’t-türâsî’l-Arabî*, 1/661.

⁷⁵¹ Hatîb el-Bağdadî, *Târîhu Bağdâd*, 7/235.

⁷⁵² Zehebî, *es-Siyer*, 15/559.

sizlere dünyanın isnadını getirirdim”⁷⁵³ sözüne bakılırsa Ca‘fer el-Huldî, gerçekten de yanlış olduğunu düşündüğümüz bu yönlendirmeye karşı karşıya gelmiştir. Hâlbuki hocası Cüneyd-i Bağdâdî’nin şer’î ilimleri ikmâl ettikten sonra tasavvuf yoluna girdiği ve dâima “Bizim yolumuz Kur’ân ve sünnetle kayıtlıdır” ilkesini savunduğu bilinmektedir. Şu halde Ca‘fer el-Huldî’nin, “Hâl ile ilmi Cüneyd kadar mükemmel bir şekilde kendinde birleştiren bir sûfî görmedim” tespitine⁷⁵⁴ uygun şekilde ilim tahsilini tamamlaması uygun olurdu. Bu eksiklik –ileride de değinileceği üzere- telif ettiği zühd kitabının hadis ilmi açısından zayıf kalmasının sebeplerinden biri olsa gerektir.

el-Huldî’nin hadis aldığı hocalarına Hâris b. Ebî Usâme (ö. 282/895), Ebû Müslim el-Keccî (ö. 292/904), Ömer b. Hafs es-Sedûsî örnek verilebilir. Diğer taraftan Dârekutnî (ö. 385/995), Hâkim en-Nisâbûrî (ö. 405/1014), Yusuf el-Kavvâs, Ebû’l-Hasen el-Hammâî ondan hadis dinleyen öğrencilerden bazılarıdır. Ebû Nuaym’ın *Hilyetü’l-Evliyâ*’da yer alan “Ca‘fer b. Muhammed b. Nusayr bana kitabından nakletti” ifadesine bakılırsa bu ikili arasında da hoca-talebe ilişkisi mevcuttur.⁷⁵⁵ el-Huldî’nin hadis ilmindeki durumu hakkında Hatîb el-Bağdâdî’den başka değerlendirmede bulunan bir kimse tespit edilememiştir. Hatîb’e göre Ca‘fer el-Huldî; sika, sâdık ve fâdıl bir kimsedir.⁷⁵⁶ Zehebî de kendisini “şeyh, imam, önder, muhaddis, sûfiyenin şeyhi” diyerek tanıtmıştır.⁷⁵⁷

Ca‘fer el-Huldî adı, hacimli bir çalışma olan *Tarîhu Bağdâd*’da yüzlerce kez geçmektedir. Ekrem Ziyâ Umerî, *Mevâridü Tarîhi Bağdâd* adlı eserinde bu atıfları tespit etmiştir. Öyle ki; Hatîb el-Bağdâdî sözü edilen referanslara göre 22 rivayeti Ebû Nuaym kanalıyla Ca‘fer el-Huldî’den, 10 rivayeti ise aynı tariki takip ederek Cüneyd-i Bağdâdî’den almıştır. Umerî, burada kaydedilen rivayetlerin hepsinin

⁷⁵³ Hatîb el-Bağdâdî, *Tarîhu Bağdâd*, 7/235.

⁷⁵⁴ Süleyman Ateş, “Cüneyd-i Bağdâdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/119-121.

⁷⁵⁵ Ebû Nuaym, *Hilyetü’l-evliyâ*, 10/371.

⁷⁵⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bâğdâd*, 7/235.

⁷⁵⁷ Zehebî, *es-Siyer*, 15/559.

Hilye'de de geçtiğini belirtmiştir.⁷⁵⁸ Ca'fer el-Huldî, 95 yaşındayken H. 348 senesinde (M. 959) vefat etmiştir.⁷⁵⁹

el-Huldî'nin günümüze ulaşan *Mihnetü's-Şafi'*sinin⁷⁶⁰ dışında *Hikâyâtü'l-meşâyih*, *Risâle fi't-tasavvuf* ve İbn Hacer'in okuduğu bilinen *Cüz fihi ahhâru İbrahim b. Edhem* adlı çalışmalarının bulunduğu kaydedilmiştir.⁷⁶¹ Sezgin'in tespitine göre; Ebû Nasr es-Serrâc (ö. 378/988), *Mesâriu'l-uşşâk*'ında el-Huldî'nin az önce sözü edilen *Hikâyâtü'l-meşâyih*'inden iktibaslar yapmıştır.⁷⁶²

Müellifin zühd alanına dair *el-Fevâid ve'z-zühd ve'r-rekâik ve'l-merâsî* isimli çalışması aşağıda ayrıntılı olarak incelenecektir.

1.2.21.2. *el-Fevâid ve'z-zühd* adlı kitabı

Kitabın tam adı *el-Fevâid ve'z-zühd ve'r-rekâik ve'l-merâsî* olsa da bundan sonra çalışmamızda *el-Fevâid ve'z-zühd* olarak kısaltılacaktır. Mecdî Fethî es-Seyyid'in tahkikiyle 1989 yılında basılan bu çalışma,⁷⁶³ 25 bâb ve 49 rivayetten müteşekkildir. İçerisinde merfu, mevkuf, maktu ve eser türünde rivayetler bulunsa da eser türü rivayetlerin daha ağırlıklı olduğu gözlemlenmiştir. “Herhangi bir âbid, zâhid veyarâhib” gibi tam kimliği belli olmayan râvilerin sözleri de az değildir. Kitapta ayrıca 10'a yakın şiir bulunmaktadır.

el-Fevâid ve'z-zühd, hacim itibariyle buraya kadar ele alınan bütün çalışmalardan daha az bir muhtevaya sahip olsa da “Hz. Ali'yi (r.a) sevmenin imandan olması”, “kelime-i şehâdetin faziletleri”, “mukarreb kimselerin orucu”, “misafirlik ve misafire ikram adâbı”, “mersiye” gibi konu başlıklarıyla diğer zühd kitaplarından ayrılmaktadır.

⁷⁵⁸ Ekrem Ziya el-Umerî, *Mevâridü'l-Hatîb el-Bağdâdî fî Târîhi Bağdâd* (Riyad: Dâru Taybe, 1985), 193.

⁷⁵⁹ Zehebî, *es-Siyer*, 15/559.

⁷⁶⁰ Ayrıca bk. Ziriklî, *el-A'lâm*, 2/128.

⁷⁶¹ İbn Hacer, *el-Mu'cemü'l-müfehres*, 185.

⁷⁶² Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*, 1/661.

⁷⁶³ Ebû Muhammed Ca'fer b. Muhammed Ca'fer el-Huldî, *el-Fevâid ve'z-zühd ve'r-rekâik ve'l-merâsî*, thk. Mecdî Fethî es-Seyyid (Tanta: Daru's-Sahâbe li't-Turâs li'n-Neşr ve't-Tahkîk ve't-Tevzî', 1989).

Benzer şekilde *el-Fevâid ve 'z-zühd*, dinde ince kavrayışlı olmanın kıymeti, muhabbetullah, Allah'ın huzuruna çıkmayı arzulamak, tevekkül, amellerde devamlı olmak, tevbe, cömertlik, cimrilik gibi diğer zühd kitaplarının konularını içermekte; ancak Ca'fer el-Huldî bu başlıkları seleflerinden daha farklı rivayetler tercih etmekle işleyebilmektedir. Örneğin "İbrahim'in (a.s) ölüm meleği ile karşılaşması" başlığı altında şu rivayete yer verilmiştir:

*"Allah azze ve celle, halîli İbrahim'in (a.s) ruhunu kabz etmeyi murad ettiğinde ölüm meleğini gönderdi. Ölüm meleğini gören peygamber, 'Sen sevgilisinin ruhunu kabz eden bir sevgili gördün mü?' dedi. Bunun üzerine ölüm meleği, Rabbi azze ve celle'ye urûc etti. Sonra tekrar döndü ve peygambere dedi ki: 'Ey İbrahim! Sen hiç sevgilisiyle buluşmaktan hoşlanmayı gördün mü?'. Bunun üzerine İbrahim, ölüm meleğine 'Hemen ruhumu al' dedi."*⁷⁶⁴

Kitâbu 'z-zühd müelliflerinin hemen hepsinin ise likâullah konusunu, "Kim Allah'ın huzuruna çıkmaktan hoşlanırsa Allah da o kuluyla buluşmaktan hoşnut olur" rivayetiyle işlemeyi tercih ettikleri⁷⁶⁵ düşünüldüğü takdirde el-Huldî'nin tercihi daha iyi anlaşılacaktır.

el-Fevâid ve 'z-zühd, az sayıda rivayet içermesine rağmen el-Huldî'nin diğer zühd yazarlarıyla irtibatı hakkında anlamlı sonuçlar verebilmektedir. Bu bağlamda kendisinin, Cüneyd-i Bağdâdî⁷⁶⁶ ile hadisle de meşgul olup *el-Cüz' fi'l-kanâ'a*'yı telif eden sûfî Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed et-Tusî (ö. 298/910)⁷⁶⁷ arasındaki irtibatına değinilebilir. *el-Fevâid ve 'z-zühd*'deki Ca'fer el-Huldî → Ahmed b. Muhammed et-Tûsî → İbn Ebü'l-Havârî⁷⁶⁸ ile Ca'fer el-Huldî → Ahmed b. Muhammed et-Tûsî → el-Burculânî⁷⁶⁹ zincirleri de yine bizleri zühd müelliflerine ulaştıran başlıca isnad yollarıdır. Şu hâlde *el-Fevâid ve 'z-zühd*'ün, sûfîlerin ön plana çıktığı bir çalışma olduğu söylenebilir. Ca'fer el-Huldî'nin bu eseri telif ve muhteva

⁷⁶⁴ Ca'fer el-Huldî, *el-Fevâid ve 'z-zühd*, 29 (No. 17).

⁷⁶⁵ İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/345 (No. 971); Buhârî, "Rikâk", 41; Tirmizî, "Zühd", 6; Dârimî, "Rikâk", 43.

⁷⁶⁶ Ca'fer el-Huldî, *el-Fevâid ve 'z-zühd*, 33 (No. 24).

⁷⁶⁷ Ayrıca et-Tûsî, Serî es-Sakatî (ö. 251/865) ve Hâris el-Muhâsibî'ye talebelik etmiştir. Bk. Zehebî, *Mizân*, I, 150; İbn Hacer, *Lisân*, I, 646.

⁷⁶⁸ Örneğin bk. 18, 19, 20, 21, 22 numaralı rivayetler.

⁷⁶⁹ Örneğin bk. 12-14, 25, 26, 27, 28, 29, 38, 39, 40, 41, 47, 49 numaralı rivayetler.

hususiyetlerinden olsa gerek ki Beyhakî'nin *ez-Zühdü 'l-kebîr*'inde,⁷⁷⁰ Hattâbî'nin *el-Uzle*'sinde,⁷⁷¹ Hatîb el-Bağdâdî'nin *ez-Zühd ve'r-rekâik*'inde⁷⁷² atıf yapılan kaynaklar arasına girmeyi başarmıştır.

1.2.22. Hâkim en-Nîsâbûrî (ö. 405/1014) ve el-Müstedrek'in "Rikâk" bölümü

1.2.22.1. Hayatı

Tam adı Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Nîsâbûrî'dir. H. 321 yılında (M. 933) Nişabur'da dünyaya gelmiştir. Anne tarafından dedesi muhaddis, fakih ve zahid olan İbrahim b. Tahmân'a dayanmaktadır. Babası, İmam Müslim'i görmüş bir kişidir. Hâkim, 9 yaşında hadis öğrenmeye başlamıştır. Meşhur hadis âlimi İbn Hibbân'dan hadis almıştır. Horasan ve Mâverâünnehir bölgesindeki ilim merkezlerini dolaşarak âli isnad elde etmeye çalışmıştır. Zühd müelliflerinden biri olan Ca'fer el-Huldî'nin meclislerine katılmıştır. Zâhid Ebû Abdullah Muahmmmed b. Abdullah onun hocalarından biridir. Onların dışında meşhur bazı sufilerin sohbetlerine de katılmıştır. Bu durum onun tasavvufa karşı olmadığını gösterir. Tanınmış talebeleri arasında yine bir zühd müellifi olan Ahmed b. Hüseyin el-Beyhâkî bulunmaktadır. Zehebî onu "imam, hafız, nâkîd, allâme, şeyhu'l-muhaddisin" sözleriyle övmüştür. Hâkim en-Nîsâbûrî H. 405 (M. 1014) yılında vefat etmiştir. *El-Müstedrek ale's-sahihayn, Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs, Târihu Nişabur* onun başlıca eserleri arasındadır.⁷⁷³

1.2.22.2. el-Müstedrek'in "Rikâk" bölümü

el-Müstedrek'in "Rikâk" bölümü 7844 nolu hadisle başlayıp 7947 nolu hadisle son bulmakta olup toplam 103 rivayet ihtiva etmektedir.⁷⁷⁴ Bâb başlıkları mevcut değildir. Dinde ihlas üzere olmak, sağlık ve boş vaktin kıymetini bilmek, beş şey gelmeden beş şeyin kıymetini bilmek, dünyanın Allah katındaki değersizliği, Allah'tan korkmanın önemi, Allah'ın sevdiği kulunu dünyadan koruması,

⁷⁷⁰ Örneğin bk. 73, 81, 131, 159, 185, 198, 204, 297, 336, 353, 356 numaralı rivayetler.

⁷⁷¹ Örneğin bk. 9, 66, 100 numaralı rivayetler.

⁷⁷² Örneğin bk. 55, 70, 79, 85, 106, 116, 133 numaralı rivayetler.

⁷⁷³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/162-177; M. Yaşar Kandemir, "Hâkim en-Nîsâbûrî", İstanbul: DİA, 1997, 15/190.

⁷⁷⁴ Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/341-368.

Rasulullah'ın (s.a) dünya ile ilişkisinin temsili, gerektiğinden fazla yemek yemekten sakınmak, münafıkları övmemek, kişinin hayatını devam ettirmede ihtiyaç duyduğu zaruri olan şeylerin neler olduğu, dili tutmak gibi geniş muhtvalı zühd kitaplarında bulunan konular ve rivayetler *Müstedrek*'te de yer almıştır.⁷⁷⁵

Kitabın genelinde olduğu gibi “Rikâk” bölümünde de hadislerin sıhhati konusunda Zehebî'nin Hâkim'e katılmadığı, ondan farklı görüş belirttiği hadisler olmuştur. O rivayetlerden biri şudur: Sehl b. Sa'd (r.a) Rasûlullah'ın (s.a) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “*Dünyada zühd üzere yaşa ki (Dünyadan yüz çevir ki) Allah Azze ve Celle seni sevsin; İnsanların ellerindeki (maldan) yüz çevir ki insanlar seni sevsinler.*”⁷⁷⁶ Hâkim, bu hadisin isnadının sahih olduğunu buna rağmen Buhârî ve Müslim'in tahrîc etmediklerini belirtmiştir. Ancak Zehebi isnadda yer alan Halid b. Amr el-Kureşî'nin hadis uyduran bir kişi olduğunu belirtmiştir.⁷⁷⁷

Müstedrek'in “Rikâk” bölümünde diğer zühd müelliflerde rastlamadığımız hadisler bulunmaktadır. Onlardan biri şu hadistir. Huzeyfe (r.a) Rasûlullah'ın (s.a) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “*Allah'ın haram kıldığı şeylere bakmak şeytanın zehirli oklarından bir oktur. Kim onu Allah'tan korktuğu (hayf) için terk ederse Allah Azze ve Celle onu kalbinde tatlılığını hissettiği bir imanla mükafatlandırır.*”⁷⁷⁸

Müstedrek'in “Rikâk” bölümünün zühd kitaplarıyla olan konu uyumu isnadlar söz konusu olduğunda aynı durum geçerli değildir. İsnadlara bakıldığında birkaç rivayette İbn Ebü'd-Dünya'nın⁷⁷⁹ adına, Ahmed b. Hanbel'e ve oğlu Abdullah'a⁷⁸⁰ rastlanmaktadır. Bu durum, Hâkim'in zühd hadislerine farklı kanallardan ulaştığını göstermektedir.

⁷⁷⁵ Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/341-347.

⁷⁷⁶ İbn Mâce, “Zühd”, 1 (No. 4102); Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 6/193 (No. 5972).

⁷⁷⁷ Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/348 (No. 7873). Benzer durum şu numaralı hadisler için de geçerlidir: 7856, 7860, 7863, 7871, 7873, 7885, 7889,

⁷⁷⁸ Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/349 (No. 7875). Diğer örnekler için bkz.: 7850, 7862, 7864, 7875, 7877, 7892, 7893.

⁷⁷⁹ Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/342 (No. 7850). Ayrıca bkz. No: 7879, 7935

⁷⁸⁰ Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/350 (No. 7880)

1.2.23. Beyhakî (ö. 458/1066) ve *Şuabu'l-îman'ın "ez-Zühd ve Kısaru'l-emel" bâbı ve ez-Zühdü'l-kebîr'i*

1.2.23.1. Hayatı

Tam adı Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali b. Musâ el-Horasanî el-Beyhakî el-Hüsrevcirdî'dir.⁷⁸¹ H. 384 yılının (M. 994) Şaban ayında Nîşâbur'a bağlı Beyhak bölgesinin Hüsrevcird köyünde dünyaya gelmiştir. On beş yaşında hadis dinlemeye başlamıştır. İlk hocası Muhammed b. Hüseyin el-Alevî'dir. Bölgesindeki âlimlerden istifade ettikten sonra ilmi seyahate çıkmış; Nîşâbur, Isfahan, Rey, Bağdat, Kûfe, Mekke gibi pek çok ilim merkezini dolaşmıştır.

Hadis alanında en çok istifade ettiği hocası Ebû Abdullah Hâkim en-Nîsâbûrî'dir (ö. 405/1014). Ayrıca muhaddis, kalam ve fıkıh âlimi İbn Fûrek (ö. 406/1015); zâhid ve vâiz Hargûşî (ö. 406/1015); müfessir, muhaddis ve sûfî Muhammed b. el-Hüseyin es-Sülemî (ö.412/1021); hadis hafızı ve sûfî Ebû Sa'd Ahmed b. Muhammed el-Mâlînî (ö. 412/1022); *Sahîhu'l-Buhârî*'nin râvîsi Ebû Zer el-Herevî (ö. 434/1043); İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085) ve Ebû Saîd es-Sayrafi onun hocaları arasındadır.⁷⁸²

Beyhakî'nin öğrencileri arasında oğlu İsmail ve torunu Ebû'l-Hasen Ubeydullah b. Muhammed ile birlikte meşhur hadis hafızı Ebû Zekerîyya Yahyâ b. Mende (ö. 512/1119) ve birkaç kitabının da râvîsi olan Ebû Abdullah Muhamed b. Fazl el-Furâvî (ö. 530/1136) gibi isimler sayılabilir.⁷⁸³

Tabakât müellifleri Beyhakî'nin hadis ve fıkıh ilmini birleştirdiği, tıpkı seleflerigibi son derece verâ sahibi olduğu, zühd üzere yaşadığı ve her biri kendi alanında eşsiz eserler kaleme aldığı konusunda müttefiktirler. *es-Sünenü'l-kebîr* ile *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr*, hadis-fıkıh birlikteliğinin kurulduğu örnek çalışmalar

⁷⁸¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, 2/412-413; Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Bermekî İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve ebnâü ebnâi'z-zamân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Daru Sâdır, 1994), 1/75-76; Zehebî, *es-Siyer*, 18/163-170; *Tezkiratü'l-huffâz*, 3/219-221; Ebû Nasr Tâcüddin Abdülvehhâb b. Ali es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî - Abdulfettâh Muhammed el-Hulv (Hecr li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1413), 4/8-16.

⁷⁸² Zehebî, *es-Siyer*, 18/164-165.

⁷⁸³ Zehebî, *es-Siyer*, 18/163-170; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn*, 1/78; Mehmet Yaşar Kandemir, "Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/61-62.

arasındadır denilebilir. Bu bağlamda Cüveynî'ye ait, “Her Şâfiî fakihin, İmam Şâfiî'ye; mezhebine verdiği destekten ötürü ise İmam Şâfiî'nin Beyhakî'ye minnet borcu vardır” sözü meşhurdur.⁷⁸⁴

Beyhakî'nin yaşadığı devir, Abbâsi halifeleri Kâdir-Billâh (991-1031) ile Kâim-Biemrillâh'ın (1031-1075) hilafet dönemlerine denk gelmektedir. Sözü edilen devrede Şiî Büveyhîler İran ve Irak bölgesinde, İsmâilî Fatımîler ise Mısır'da Abbâsî iktidarını zayıflatmaktaydı. Beyhakî, bu nedenle sadece Şâfiî mezhebinin desteklemek niyetiyle değil; aynı zamanda pek çok muasırı gibi Ehl-i Sünnet itikadını savunmak ve halkın maneviyatını güçlendirmek maksadıyla da eserler yazmıştır. Akaid ve kelama dair *Delâilü'n-nübüvve*, *Şuabü'l-îmân*, *el-İ'tikâd ve'l-hidâye ilâ sebîli'r-reşâd*, *Kitâbü'l-ba's ve'n-nüşûr*, *İsbâtü azâbi'l-kabr*; ahlak ve maneviyata dair ise *el-Âdâb*, *ez-Zühdü'l-kebîr*, *el-Erbaüne's-suğrâ*, *ed-De'avâtü'l-kebîr* adlı çalışmaları bu bağlamda örnek verilebilir.⁷⁸⁵ Bilhassa burada kaydedilen *ez-Zühdü'l-kebîr*'e ilaveten *Kitâbü'l-ba's*, *Kitâbü'd-de'avât*, *et-Terğîb ve't-terhîb*, *Kitâbü'l-âdâb* adlı çalışmaları, Beyhakî'nin sadece ilim ehline değil; muhtelif halk katmanlarına da yönelik metinler üreten bir müellif olduğunu göstermektedir.

Zühd literatürünün karakteristik özelliklerini belirlemeye odaklandığımız bu bölümde İbn Ebü'd-Dünyâ'nın koleksiyonu dışında her müellifin bir çalışması incelenirken yine bir istisna olarak Beyhakî, *Şuabü'l-îmân* ve *ez-Zühdü'l-kebîr* isimli iki çalışmasıyla bizlere kayda değer veriler sağlayacaktır.

1.2.23.2. *Şuabü'l-îmân*'ın “Zühd ve Kısaru'l-Emel” Şûbesi

Beyhakî'nin *Şuabü'l-îmân*'ı,⁷⁸⁶ hadis edebiyatının aynı adla bilinen bir alt türünün en meşhur örneğidir. Toplamda 77 şube içeren bu eserin “Zühd ve Kısaru'l-Emel” isimli 71. başlığının, tezimizi ilgilendiren metinler arasında olduğu belirlenmiştir. 9754 ilâ 10306 numaraları arasındaki 552 rivayeti kapsayan bu şube,⁷⁸⁷ biri başlıksız olmak üzere 4 fasla ayrılabilir. Beyhakî'nin sadece merfu

⁷⁸⁴ Kandemir, “Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin”, 6/61.

⁷⁸⁵ Kandemir, “Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin”, 6/60.

⁷⁸⁶ Tezimizde kullanılan eserin baskı bilgileri şöyledir: Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin el-Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, thk. Abdülalî Abdülhamîd Hâmid (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2003).

⁷⁸⁷ Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, 12/466-552; 13/1-258.

rivayetlerle hazırlamasına rağmen ad vermediği ilk faslın, İbn Ebû Şeybe'nin daha önce üzerinde durduğumuz "Zühd" bölümünde açtığı şekilde "Mâ Zükira an Nebiyyinâ Sallallahu Aleyhi ve Sellem fi'z-Zühd" benzeri bir başlıkla ifade edilmesi mümkündür. "Zühd ve Kısaru'l-Emel" şubesinin diğer fasılları sırasıyla "Fasl fi Mâ Beleşanâ ani's-Sahâbe Radiyallahu Anhüm fi Ma'nâ Mâ Kuddime 'an Rasûlillah",⁷⁸⁸ "Fasl fi Zemmi Binâi Mâlâ Yuhtâcü ileyhi mine'l-Kusûr ve'd-Dûr", "Fasl fi'z-Zühd" adlarını taşımaktadır.

354 rivayetle "Zühd ve kısaru'l-emel" şubesinin çoğunluğunu oluşturan ilk faslın;⁷⁸⁹ İbnü'l-Mübârek, Vekî' b. Cerrâh, Hennâd b. es-Serî, Ahmed b. Hanbel gibi meşhur zühd müelliflerinin kitaplarında da görmeye alışık olduğumuz aynı merfu rivayetleri içerdiği söylenebilir. Nispeten kısalığına karşılık zühd literatürünün belli başlı konularını içeren ve Hz. Peygamber'in (s.a) gönderilişi ile kıyametin kopuşunun yakınlığını bildiren rivayetlerle başlayan bu faslın muhtevasını şöylece özetleyebiliriz: Zaman, hayat ve sağlığın kıymeti; dünyada kendini yolcu gibi bilmek; emel ve ecel ilişkisi; mal hırsının zararı; insanın kendi durumuna şükredebilmesi için kendinden daha alt seviyedeki kimselere bakması; dünya nimetlerinin çekiciliği ve Rasûlullah'ın (s.a) bu konuda ümmeti için endişe duyması; önceki ümmetleri helaka sürükleyen dünyalıklar konusunda uyanık olmak; dünyaya veya ahirete daha fazla değer verenlerin durumu; aza kanaat etmek; Hz. Peygamber'in (s.a) hayatını sürdürecekt kadar rızık istemesi; asıl zenginliğin, gönül zenginliği olması.⁷⁹⁰

Muhteva açısından literatürün ilk örnekleriyle uyumluluk gösteren "Zühd ve Kısaru'l-Emel" şubesinin, zühd ve dünya hayatına ilişkin sırayla şu konuları da içerdiği kaydedilebilir: Kişinin asgari ihtiyaçları; dünyalığı temin hususunda niyeti doğru tutmak; helal lokma kazanmak; mal çoğaltma hırsı olmaksızın aile ve anne-babanın geçimliği için çabalamak; fakir muhacirlerin fazileti; cennet ve cehennem ehlinin çoğunlukla kimlerden oluştuğu; dünyalıkların kölesi olmanın yerilmesi; çok fazla arazi edinmemek; sahabîlere ancak bir yolcuya yetecek miktarda dünyalık

⁷⁸⁸ 2. fasıl başlığındaki "Fî Ma'nâ Mâ Kuddime 'an Rasûlillah" kaydı, başlıksız olduğunu belirttiğimiz 1. fasıl için yukarıda belirlediğimiz adlandırma ile örtüşmektedir.

⁷⁸⁹ Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, 12/466-552; 13/5-160 (No. 9754-10108).

⁷⁹⁰ Bk. Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, 12/466-541.

edinmeleri tavsiyesi; Rasûlullah'ın (s.a) zahidâne bir hayatı tercih edip dünyalığa değer vermemesi; Allah'ın, sevdiği kulunu dünyanın afetlerinden koruması; Allah katında dünyanın değersizliği; ahirete nispetle dünyanın değersizliği ve mü'min için bir zindan oluşu.⁷⁹¹

“Zühd ve Kısaru'l-Emel” şubesinin kısaca “Fasl fî mâ belağanâ ‘ani’s-sahâbe” şeklinde ifade edebileceğimiz ikinci faslında 198 rivayet bulunmaktadır.⁷⁹² İlgili fasıl, yer yer merfu rivayetler içerse de -adından da anlaşılacağı üzere- büyük ölçüde ‘ale’r-ricâl tasnif sisteminde mevkuf rivayetlerle kaleme alınan bir yapıya sahiptir. Örnek vermek gerekirse; faslın ilk 7 rivayeti Hz. Ebû Bekir’e,⁷⁹³ sonraki 10 rivayet ise Hz. Ömer’e^{794 795} nispet edilmektedir. Beyhakî’nin mevkuf rivayetlerin arasına merfu rivayetleri de serpiştirmesini, ilgili metinlerin her iki yolla da geldiğini gösterme amacına bağlayabiliriz. Hz. Ali’nin Kûfe’de iken bir hutbe sırasında söylediği “*Ey insanlar! Sizin hakkınızda en çok endişe ettiğim şey, tûl-i emel sahibi olmanız ve hevanıza uymanızdır. Çünkü tûl-i emel, ahireti unutturur. Hevaya tâbi olmak ise hakikatten saptırır...*” sözlerinin hemen akabinde bu kavlin iki farklı isnadla merfu aktarımlarının sıralanmasını⁷⁹⁶ bu bağlamda örnek verebiliriz.

Ağırlıklı şekilde mevkuf rivayetlerin yer aldığı ikinci faslın muhtevası şöylece özetlenebilir: Takvalı olmak, hayırda yarışmak, Rasûlullah'ın (s.a) kendisine temessül eden dünyaya yüz çevirmesi, kâfi miktarda dünyalık edinmek, ahiretten önce nefsi hesaba çekmek, kişinin kendini ölenlerden biri sayması, hevaya uymamak, tûl-i emelden sakınmak, şehvetlerden uzak durmak, dünyaya karşı zahid durarak ahirete yönelenlerin övülmesi, ashabın dünyaya karşı zahidane bir tavır sergilemeleri ve ahirete daha fazla rağbet etmeleri dolayısıyla sonraki nesillerden daha üstün olmaları.⁷⁹⁷

⁷⁹¹ Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, 13/13-86.

⁷⁹² Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, 13/161-215 (No. 10109-10217).

⁷⁹³ Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, 13/162-166 (No. 10109-10116).

⁷⁹⁴ Bk. Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, XIII, 166-170 (No. 10117-27)

⁷⁹⁵ Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, 13/166-170 (No: 10117-10127).

⁷⁹⁶ Örneğin bk. Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, 13/173-174 (No. 10130-10132).

⁷⁹⁷ Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, 13/161-184.

“Fasl fi Zemmi’l-Binâ” adıyla kısaltabileceğimiz üçüncü fasıl, öncesindeki fasıllara kıyasla daha hususî bir konuya tahsis edilmiş olup muhteva açısından şöylece özetlenebilir: Yüksek yapılar inşa etme yarışının kıyamet alametlerinden biri olması, dikilen her binanın sahibi için vebal taşıması, mü’minin bina inşası haricindeki diğer harcamalarından ecir alması, haram mal ile bina yapmaktan sakınmak, Rasûlullah’ın (s.a) hayatı boyunca kendi şahsı için tuğla üstüne tuğla koymamış olması, her gün iki meleğin cömert kimselerin mallarının artması için dua etmelerine karşılık pinti kimselerin mallarının telefî için beddua etmeleri.⁷⁹⁸

İlk üç faslın ‘ale’l-ebvâb sistemde, bir diğer ifadeyle konulu zühd anlayışını ortaya koyacak bir şekilde yazılmasına karşılık “Fasl fi’z-Zühd” başlığı; İbn Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742), Süfyân-ı Sevrî (ö. 161/778), İbrahim b. Edhem (ö. 161/778), Fudayl b. İyâz (ö. 187/803) gibi meşhur âlim ve zâhidlere ait zühd tanımlarına ve tasniflerine yer vermesiyle teorik bir yapı arz etmektedir. Kavramsal yönü ön plana çıkan bu faslı, Ebû Saîd İbnü’l-A‘râbî’nin yukarıda işlenen *Ma‘ne’z-zühd* isimli eserine benzetebiliriz. 16 rivayetten oluşan bu kısa fasılda tûl-i emel ve ölüme hazırlanmakla ilgili birkaç rivayete de yer verilmiştir.⁷⁹⁹

İç içe bir görünüm arz eden “Zemmü’l-Binâ” faslı dışındaki diğer fasılların ağırlıklı olarak sırasıyla merfu, mevkuf ve eser türü rivayetlerden oluştuğu söylenebilir.

Şu‘abü’l-îmân’ın “Zühd ve Kısaru’l-Emel” şubesinin, incelemeyi sürdürdüğümüz zühd literatürü açısından bazı anlamlı veriler sunduğu söylenebilir. Beyhakî’nin bu şubede 21 senedle İbnü’l-Mübârek,⁸⁰⁰ 16 senedle Vekî’,⁸⁰¹ 74 senedle İbn Ebû’d-Dünyâ,⁸⁰² 47 senedle ise İbnü’l-‘Arabî’ye⁸⁰³ ulaştığı göze çarpmaktadır.

⁷⁹⁸ Bk. Beyhakî, *Şuabü’l-îmân*, 13/216-250.

⁷⁹⁹ Beyhakî, *Şuabü’l-îmân*, 13/251-258.

⁸⁰⁰ Örneğin bk. 9767, 9768, 9783, 9970, 10062 numaralı rivayetler.

⁸⁰¹ Örneğin bk. 9765, 9779, 9781, 9801, 9805 numaralı rivayetler.

⁸⁰² Örneğin bk. 9759, 9767, 9789, 9846, 9912 numaralı rivayetler.

⁸⁰³ Örneğin bk. 9805, 9823, 9826, 9829, 9850 numaralı rivayetler. Beyhakî, Ebû Saîd’e Ebu Muhammed Abdullah b. Yusuf el-İsbahânî vasıtasıyla ulaşmıştır.

Beyhakî'nin İbnü'l-Mübârek ve Vekî' ile irtibatını sağlayan râvilerin çeşitlilik arz ettiğini⁸⁰⁴ belirtme gereği duyuyoruz. Zira İbnü'l-Mübârek'in *Kitâbü'z-zühd*'ü özelinde belirtecek olursak; bu çalışmanın günümüze Nuaym b. Hammâd ve Hüseyin el-Mervezî kanalıyla geldiğine daha önce temas edilmişti. Şu durumda Beyhakî'nin İbnü'l-Mübârek'e elimizdeki mevcut nüshalardan daha başka yollarla ulaştığı kesinleşmiş bulunmaktadır.

74 rivayetlik İbn Ebü'd-Dünyâ-Beyhakî irtibatının şu senedler vasıtasıyla gerçekleştiği belirlenmiştir: İbn Ebü'd-Dünyâ → Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah es-Saffâr → Ebu Abdullah Hakîm en-Nisâbü'rî → Beyhakî.⁸⁰⁵ İbn Ebü'd-Dünyâ → Hüseyin b. Safvân el-Berzaî → Ebü'l-Hüseyin b. Büşrân → Beyhakî.⁸⁰⁶

Şu 'abü'l-imân'ın bazı rivayetlerinde *Kıсарu'l-emel* isimli kitaba yapılan atıfları da dikkate alırsak⁸⁰⁷ yukarıda kaydedilen senedlerle birlikte bütün bu tespitler, Beyhakî'nin İbn Ebü'd-Dünyâ'ya ait bazı kitaplara doğrudan ulaştığını göstermektedir.

Beyhakî'nin İbnü'l-A'râbî ile irtibatında ise sened yönünden kararlı bir durum göze çarpmakta olup 47 rivayetin tamamı İbnü'l-'Arabî → Ebû Muhammed Abdullah b. Yusuf el-İsbahânî → Beyhakî isnadına sahiptir.⁸⁰⁸

1.2.23.3. ez-Zühdü'l-kebîr'i

Zühd edebiyatının telif özelliklerini belirlemeye çalıştığımız Birinci Bölüm'de son olarak Beyhakî'nin bir diğer eseri olan *ez-Zühdü'l-kebîr* üzerinde durulacaktır.⁸⁰⁹ 989 rivayet içeren *ez-Zühdü'l-kebîr*; zühdün tanımı ve türlerini ele alan 116 rivayetten oluşan başlıksız kısmı⁸¹⁰ da sayarsak sırasıyla “el-Uzle ve'l-hamûl”, “Terkü'd-dünyâ ve muhâlefetü'n-nefs ve'l-hevâ”, “Kıсарu'l-emel ve'l-mübâdera bi'l-amel kable bülûği'l-ecel” fasılları ile “el-Vera' ve't-takvâ” bâbından

⁸⁰⁴ Örneğin bk. 9767. rivayette İshak b. İbrahim, 9769'da Hüseyin el-Mervezî, 9783'te 'Arim b. Fadl, 9970'te Nuaym b. Hammâd.

⁸⁰⁵ Örneğin bk. 9760, 9767, 9932, 10068, 10078 numaralı rivayetler.

⁸⁰⁶ Örneğin bk. 9984, 9985, 9988, 10018, 10039 numaralı rivayetler.

⁸⁰⁷ Örneğin bk. Beyhakî, *Şuabü'l-imân*, 12/477.

⁸⁰⁸ Örneğin bk. 9826, 9829, 9849, 9850, 9859 numaralı rivayetler.

⁸⁰⁹ Çalışmamızda şu baskı kullanılmıştır: Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin el-Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, thk. Âmir Ahmed Haydar (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1996).

⁸¹⁰ Bk. Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 61.

müteşekkildir. Buradan da açıkça görüleceği üzere Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*'de detaylı başlıklar yerine genel başlıklar koymuştur.⁸¹¹

ez-Zühdü'l-kebîr'in mukaddimesi sayabileceğimiz başlıksız kısımda zühdün tanımı ve türlerinin yanı sıra rıza, istiğna, muhabbet ve üns, kanaat, tamahkârlık gibi konulara dair rivayetler mevcuttur.

“el-Uzle ve'l-hamûl” faslının muhtevasını uzletin fazileti, şöhretin zararı, mürûet, riyakâr kârilerden uzak durmak, insanların övme ve yerme konusundaki aşırılıkları, insanları hoşnut etmenin zorluğu, başkaları yerine kendi ayıplarıyla ilgilenmek, müjdelenen garîblerin kimler olduğu, fitne zamanlarında sünneti ihyanın kıymeti, kâmil insanın az oluşu, sâlihlerin vefatıyla geride hayırsız insanların kalması gibi konular oluşturmaktadır.

Erken dönem zühd çalışmalarından aşına olunan “*Dünya tatlı ve çekicidir...*”, “*Âdemoğlu malım malım der...*”, “*Dünya mel'undur*” merfu hadisleri ile başlayan “Terkü'd-dünyâ ve muhâlefetü'n-nefs ve'l-hevâ” faslı, zâhid ve sûfi sözleriyle devam etmektedir. Onların kavillerindeki ortak vurgu, dünya sevgisinin kişiye ahireti unutturacağı hususudur. Bîşr el-Hâfî'nin (ö. 227/841), “Dünyayı seven kimse, ibadetin lezzetini alamaz”;⁸¹² Ebû Süleyman ed-Dârânî'nin (ö. 215/830), “Dünya kalbe yerleşince ahiret oradan uzaklaşır”;⁸¹³ Mâlik b. Dinâr'ın (ö. 131/748'den önce), “Dünyaya üzülmen kalbinden ahiret hüznünü, dünyaya sevinmen ise onun halâvetini çıkarır”⁸¹⁴ sözlerini bu bağlamda örnek verebiliriz. Keza Dâvûd et-Tâî'nin (ö. 165/781) zühdü oruç ile ilişkilendirmek suretiyle bu yönelişin hayat boyu devamlılığına yaptığı şu vurgu, oruç ibadetine farklı bir derinlik kazandırmıştır:

⁸¹¹ *ez-Zühdü'l-kebîr*'in Enbiya Yıldırım tarafından Türkçe'ye kazandırılan çevirisinde H. 2 ve 3. asır zühd kitaplarının bâbları ile yüksek oranda benzerlik taşıyan 89 başlıkla esere adeta yeni bir görünüm verilmiştir. Çeviri çalışmasına yeni eklenen başlıklar için “Niyet”, “Bildikleriyle Amel Etmek”, “Vakti Değerlendirmek”, “Vera”, “Yakîn”, “Uzlet”, “Günahlardan Kaçınmak”, “Mal Sevgisinden Kaçınmak”, “Kanaatkâr Olmak”, “Ahirete Yönelmek” örnekleri kaydedilebilir. Bk. Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr B*, çev. Enbiya Yıldırım (İstanbul: Semerkand Yayınları, 2005).

⁸¹² Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 134 (No. 248).

⁸¹³ Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 135 (No. 253).

⁸¹⁴ Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 136 (No. 255). Benzer örnekler için bk. 261, 274, 275 numaralı rivayetler.

“Dünya hayatını, kendi şehvetlerine karşı tuttuğun bir günlük oruç say ki; onun iftarı ancak ölüm olsun”.⁸¹⁵

İkinci faslın alt konusu görebileceğimiz “Muhâlefetü’n-nefs ve’l-hevâ” kaydının 320. rivayetten itibaren başladığı belirlenmiştir. Burada İbrahim b. Edhem’in, “Cihadların en zoru hevaya karşı yapılan cihaddır... Kim kendisini hevaî isteklerinden alıkoyarsa dünyadan ve onun imtihanından rahata erer; dünyanın eziyetlerinden kurtularak afiyette kalır.” sözü ile kurduğu cihad-heva irtibatı dikkate değerdir. Sûfilerin benzer bir ilişkiyi hür-köle zıtlığı üzerinden nefis ve heva kavramlarına uyarladıkları görülmektedir. Buna göre; nefesine hâkim olan hür, hevasına yenik düşen ise köle olmaktadır.⁸¹⁶ Kaydedilen yaklaşım, nefsin hevasına uymamak hakkındaki âyetlerin⁸¹⁷ muktezasına uygun düşmektedir. Ayrıca “*Mücahid, Allah’a taat noktasında nefsiyle mücadele eden kimsedir*” hadisinin de zühd kitaplarının ortak rivayetleri arasında yer aldığına değinilebilir.⁸¹⁸

İlerleyen rivayetlerde nefse muhalefet edilmesi gereken bazı meseleler yer almıştır. Öyle ki dünya ile kastın nefis, “ez-Zühd fî’l-dünya” ibaresi ile kastın ise nefsin isteklerine karşı durabilmek olduğu belirtilmiştir.⁸¹⁹ Keza “Dünya senin karnındır. Karnınla ilgili zühdün ne durumdaysa, dünyaya karşı zühdün de odur” sözü, bu meyanda değerlendirilebilir.⁸²⁰

“Fasl fî kısıri’l-emel ve’l-mübâdera bi’l-‘amel kable bülûği’l-ecel” faslı, başlıca şu konulardan oluşmaktadır: İnsanoğlunda asla kocamayan yaşama ve mal edinme arzusu, ölüme hazırlanmak, emel-ecel ilişkisi, dünyanın mü’min için zindan

⁸¹⁵ Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 142 (No. 282).

⁸¹⁶ Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 153 (No. 325). Bir sonraki sözde ise aynı ilişki izzet-zillet şeklinde kurulmuştur.

⁸¹⁷ Örneğin Bk. Câsiye, 45/23; Nâziât, 79/40

⁸¹⁸ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/284 (No. 826); Muâfâ, *ez-Zühd*, 303 (No. 218); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/547; İbn Ebü’d-Dünyâ, *Muhâsebetü’n-nefs*, 102 (No. 64); Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 10/386 (No. 11794) (Kitâbu’r-rekâik); Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 163 (No. 369).

⁸¹⁹ Bk. Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 174 (No. 402).

⁸²⁰ Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 175 (No. 406). İlgili fasıl; yeme, içme ve konuşma eylemleri bakımından aşırıya kaçmama hakkındaki rivayetlerle devam etmektedir. Bk. Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 174-178.

oluşu, nefis muhasebesi, tûl-i emel ve hevâya uyma tuzakları, geçmiş ve gelecek yerine bugünü değerlendirmek.⁸²¹

“el-Vera‘ve’t-takvâ” bâbı sırasıyla vera‘ın üstünlüğü; iman binasını zühd, vera‘ ve niyet üzerine kurmanın gerekliliği; vera‘ın, iman ağacının meyvesi oluşu; vera‘-zühd ilişkisi; zahirî terbiyenin ilim, batınî terbiyenin vera‘ ile oluşu; vera‘-takva ilişkisi; vera‘-havf ilişkisi; vera‘ın belirtileri; vera‘ın tarifi⁸²² konularından müteşekkildir.

Zühd literatürü açısından İbn Ebü‘d-Dünyâ’nın eserleri ile birlikte ilk üç neslin kavillerinin yanında sûfilerin sözlerine yönelme tercihinin Beyhakî’nin *ez-Zühdü’l-kebîr*’inde de ön plana çıktığı belirlenmiştir. Ebû Süleymân ed-Dârânî (ö. 215/830), Cüneyd-i Bağdâdî (ö. 297/909), Serî es-Sakatî (ö. 251/865), Zünnûn-ı Mısırî; *ez-Zühdü’l-kebîr*’de kavillerine en fazla yer verilen sûfilerdir. Şu durumda Beyhakî, *Şuabu’l-îmân*’ın “Zühd ve kısaru’l-emel” şubesini -tıpkı selefleri İbnü’l-Mübârek, Vekî‘ b. Cerrâh, Ahmed b. Hanbel gibi- karma rivayetlerle telif ederken; *ez-Zühdü’l-kebîr*’i ise, ağırlı olarak sûfî kavilleri ile kaleme almıştır. *ez-Zühdü’l-kebîr*’in sûfilerin kavillerine bu denli yer vermiş olması, yaklaşım ve açılım yönünden literatüre katkıda bulunmuştur. Kitabın hemen başlarında dünyanın kötülenmesi hususunda Zünnûn-ı Mısırî’ye ait “*Dünyaya en çok rağbet eden ve onu en çok arzulayan kimse, öğrencilerinin yanında dünyayı en çok kötüleyen kimsedir*”⁸²³ sözü ile Ebû Süleyman ed-Dârânî’ye ait “*Gerçek zâhid, dünyayı ne över ne de yerer; dünyaya bakmaz; dünya kendisine yöneldiğinde sevinmez, arkasını dönüp gittiğinde ise üzülmez*” sözü bu bağlamda örnek verilebilir.⁸²⁴

Sûfilerin, seyr-i sülûk yolunda mesafe kat ettikçe belli ıstılahları tanımlamayave derecelendirmeye özen gösterdikleri bilinmektedir. Ebû Safvân’ın, “Zühdün ilk basamağı, dünyayı küçümsemektir.” sözü⁸²⁵ ile benzer bir hassasiyetin gözetildiği anlaşılmaktadır. Hâris el-Muhâsibî’ye nispet edilen “Dünyayı anmakla

⁸²¹ Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 189-205.

⁸²² Bk. Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 309-321.

⁸²³ Bk. Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 63 (No. 6).

⁸²⁴ Bk. Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 63 (No. 5).

⁸²⁵ Bk. Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 67 (No. 22).

birlikte terk etmek, zâhidlerin; hiç anmamak iseâriflerin sıfatıdır” sözünde⁸²⁶ ise sâlik için zâhid ve ârif derecelendirmesi yapıldığı söylenebilir.

Kitâbü’z-zühd’leri merfu, mevkuf ve maktu rivayetlere başvurmak suretiyle kaleme alan muhaddis zâhidlerin, zühd kavramını daha çok “İslam dindarlığı” anlamı çerçevesinde değerlendirdikleri görülürken; sûfiler açısından ise aynı kavram, seyr-i sülûk mertebelerinden kalbî bir tavır alışa tekabül etmektedir. Bişr b. Hâris’in, “Zühd üzere yaşamak dünyayı terk etmek değil; bilakis Allah Teâlâ dışındaki şeylerden yüz çevirmektir.” sözü ile Ebû Bekir eş-Şiblî’nin (ö. 334/946) “Zühd, kalbi eşyâdan eşyânın Rabbine çevirmektir” sözü,⁸²⁷ yukarıda değinilen duruma örnek oluşturmaktadır.

Baskısı için hazırlanan fihrist yardımıyla *ez-Zühdü’l-kebîr*’de yer alan 989 rivayetin 170’inin merfu kaynaklı olduğu⁸²⁸ belirlenebilse de mevkuf ve maktu rivayetler için böyle bir tespit yapılamamaktadır. İncelediğimiz H. 2 ve 3. asır zühd kitaplarında kavilleri en çok iki sahabîden biri olan Hz. Ömer’in *ez-Zühdü’l-kebîr*’deki kavil sayısı 7’ye,⁸²⁹ Abdullah b. Mes’ûd’un kavil sayısı ise 9’a düşmüştür.⁸³⁰ Tâbiînden Hasan-ı Basrî’nin 17 kavli için de aynı durum söz konusudur.⁸³¹ Buna karşılık önde gelen sûfilerden Zünnûn-ı Mısrî’nin 42,⁸³² Serî es-Sakatî’nin 31 kavli⁸³³ mevcuttur ki; kaydedilen bu sayılar, *ez-Zühdü’l-kebîr*’deki sûfi sözlerinin ağırlık kazandığını göstermektedir.

Beyhakî’nin, hazırladığı *ez-Zühdü’l-kebîr*’de kendinden önceki zühd literatüründen yararlandığı göze çarpmaktadır. Öyle ki; kaydettiği senedlerde Ahmed b. Hanbel, Ahmed b. Ebi’l-Havârî, İbn Ebü’d-Dünyâ ve Ebû Sâid İbnü’l-A‘rabî gibi

⁸²⁶ Bk. Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 146 (No. 312).

⁸²⁷ Bk. Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 74 (No. 51-52).

⁸²⁸ Bk. Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 370-380.

⁸²⁹ Söz konusu rivayetler için 103, 118, 120, 145, 303, 462, 867 numaralı hadislerle bakılabilir.

⁸³⁰ Söz konusu rivayetler için 119, 174, 188, 374, 579, 774, 826-27, 985 numaralı hadislerle bakılabilir.

⁸³¹ Söz konusu rivayetler için 13, 28, 74, 170, 259, 305, 426, 477, 508, 512, 548, 554, 568, 587, 613, 916 numaralı hadislerle bakılabilir.

⁸³² Söz konusu rivayetler için 5, 37, 56, 63-4, 66-72, 84, 94, 139-40, 181-82, 294, 309, 341, 684, 701, 742-44, 759, 795, 835, 853, 967, 980-82 numaralı hadislerle bakılabilir.

⁸³³ Söz konusu rivayetler için 33, 47, 61, 146, 174, 267, 271, 284, 350-3, 418-19, 422, 430, 495, 681, 759, 766, 851, 858, 927-28, 935, 946, 947, 967, 969 numaralı hadislerle bakılabilir.

zühd müelliflerine rastlanmaktadır. Dikkate değer bir tespit olarak; Beyhakî'nin 100'e yakın senedde sûfî müfessir Ebû Abdurrahmân es-Sülemî'ye doğrudan ulaştığı kaydedilebilir.

Benzer şekilde, Beyhakî “Ebû Sa‘d ez-Zâhid” veya “Ebû Sa‘d el-Mâlinî” kayıtları ile hadis hafızı ve sûfî olan Ebû Sa‘d el-Mâlinî'ye ulaşmaktadır.⁸³⁴ “Ebû Sa‘d ez-Zâhid, *Kitâbü'l-fütüvve*'den naklettiğine göre...” ifadesine bakılırsa; Beyhakî'nin, bu hocasına ait adı geçen eseri gördüğü anlaşılmaktadır.⁸³⁵

Beyhakî'nin, hocası Abdullah b. Yûsuf el-İsbahânî aracılığıyla selef zühd müellifi İbnü'l-A‘râbî ile arasındaki irtibata da değinmek yerinde olacaktır. Beyhakî, İbnü'l-A‘râbî'ye hocası Abdullah b. Yusuf el-İsbâhânî vasıtasıyla ulaşmaktadır. Beyhakî, *ez-Zühd'ül-kebîr*'in mukaddimesi sayabileceğimiz başlıksız kısma aldığı 30 civarındaki rivayeti⁸³⁶ -daha önceki açıklamalarımızdan da tahmin edileceği üzere- İbnü'l-Arabi'nin zühd tanımlarına çokça yer verdiği *Ma'ne'z-zühd*'den alıntılanmıştır.

Buraya kadar yapılan tespitlere karşılık *ez-Zühdü'l-kebîr*'in rivayet sayısı bakımından öncelikli kaynağının Hâkim en-Nisâbü'rî olduğu; Beyhakî'nin genellikle “Ebû Abdullah el-Hâfız” diye zikrettiği bu hocasından 250'yi aşkın rivayet aldığı belirlenmiştir.⁸³⁷

ez-Zühdü'l-kebîr'in Âmir Ahmed Haydar tarafından hazırlanan tahkikli baskısı içerdiği sıhhat değerlendirmeleri bakımından yeterli görünmemektedir. Şöyle ki; bazı râviler hakkında bilgi verilse de senedlerin durumu değerlendirilmemiş ve yeterince kaynağa başvurulmamıştır. Ancak yine de birkaç örnekleme yapmak gerekirse; merfu isnadlı “*En büyük düşmanın, iki omzun arasında yer alan nefsidir*” sözü,⁸³⁸ Muhammed b. Abdurrahman b. Gazvân isimli râvî hakkında belirtilen menfi kanaatler dolayısıyla mevzu sayılmıştır.⁸³⁹

⁸³⁴ Örneğin bk. Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 86 (No. 100, 101).

⁸³⁵ Bk. Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 86 (No. 101).

⁸³⁶ Bk. Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 64-80.

⁸³⁷ Örneğin 5, 7, 8, 11, 13-17, 21, 26, 35, 37 numaralı hadislerle bakılabilir.

⁸³⁸ Bk. Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 156 (No. 343).

⁸³⁹ Bk. Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3/625.

“İslam, garîb başlamıştır...” meşhur hadisinin uzun bir metninin kaydedildiği 199 numaralı rivayetin de Kesîr b. Mervân el-Fihri isimli râvi hakkında kaydedilen ağır kusurlar sebebiyle uydurma olduğu kanaatine varılmıştır.⁸⁴⁰ Beyhakî’nin söz konusu hadis için farklı sahabîlerden gelen metinler sıralaması,⁸⁴¹ Kesîr b. Mervân rivayetini takviye etme maksatlı olabileceği gibi bir hadisin muhtelif medârlarını kaydetme amacı da taşıyabilir.

1.3. Genel Değerlendirme

Zeynelabidin Ali b. Hüseyin’in (ö. 94/712) *es-Sahîfe fi’z-zühd*’ü ve Alkame b. Mersed’in (ö. 120/737) eseri zühdün tâbiûn döneminde dahi gündemde olduğunu göstermektedir. Ma’mer b. Râşid’in (ö. 153/770) *el-Câmi*’indeki 30 bâb başlığı İbnü’l-Mübârek (ö. 181/797), Vekî’ b. Cerrâh (ö. 197/812) ve Hennâd b. Serî’nin (ö. 243/857) kitabında aynı veya çok yakın bir lafızla bulunmaktadır. Ayrıca Ma’mer b. Râşid, İbnü’l-Mübârek’in *Kitâbü’z-zühd*’de en çok hadis aldığı hocalar arasında ikinci sırada bulunmaktadır. İmam Mâlik’in (ö. 179/795) *Muvattâ* ile *Kitâbü’z-zühd*’ler arasında çok az ortak başlık ve rivayet bulunmaktadır. Ebû Muhammed Abdullah b. Vehb’in (ö. 197/813) eseri tam olarak günümüze ulaşmamıştır. Ancak, uzlet başlığındaki bazı hadisler, *Kitâbü’z-zühd*’lerde zikredilmiştir.

İbnü’l-Mübârek’in kitabı, literatürün ilk örneği olmasına rağmen muhtevası en geniş, ele aldığı konuları en çeşitli olanlardan biridir. İkinci asır müelliflerinin üçünün de Süfyân-ı Sevrî’nin (ö. 161/778) yakın öğrencilerinden olması dikkat çekicidir. Aslında bu tarz hoca-öğrenci ilişkisi neredeyse literatürün tamamına uzanan bir devamlılığa sahiptir. Süfyân-ı Sevrî’nin (ö. 161/778) önde gelen öğrencilerinden Vekî’ b. Cerrâh (ö. 197/812), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve İbn Ebû Şeybe’nin (ö. 235/849) en çok hadis aldığı hocalarındandır. Hennâd b. Serî’nin Vekî’ b. Cerrâh’a (ö. 197/812) verrâklık yaptığı bilinmektedir. İmam Müslim’in ise (ö. 261/875) İbn Ebû Şeybe’den (ö. 235/849) aldığı hadis sayısı az değildir. Hennad b. Serî (ö. 235/849) ve İbnü’l-Mübârek’in (ö. 181/797) önde gelen öğrencilerinden Süveyd b. Nasr el-Mervezî, İmam Tirmizî’nin (ö. 279/892) hocaları arasındadır.

⁸⁴⁰ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 3/410; İbn Hacer, *Lisânü’l-mizân*, 6/413.

⁸⁴¹ Bk. 198-202 numaralı rivayetler.

Ebû Dâvûd (ö. 275/889), Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) öğrencileri arasında yer almaktadır. Bir muhaddis-sûfî olan Ebû Saîd İbnü'l-Arabî (ö. 341/952)⁸⁴², Ebû Dâvûd'un hem *Sünen*'ini hem de *Kitâbu'z-zühd*'ünü rivayet etmiş birisidir. Ebu Saîd'in İbn Ebü'd-Dünyâ (ö. 281/894) ile de hoca-talebe ilişkisi bulunmaktadır. İbn Ebü'd-Dünyâ'nın (ö. 281/894) Ahmed b. Hanbel'den (ö. 241/855) aldığı rivayet sayısı az olsa da kendisinin Hanbelî mezhebine mensup olduğu bilinmektedir. *Kitabu'l-vera'* müellifi Ebû Bekir el-Merrûzî (ö. 275/888), Ahmed b. Hanbel'in en önde gelen öğrencisidir.

Hicrî ilk üç asır zühd müellifleri arasındaki kesintisiz hoca-talebe ilişkisi hicrî 4. asırda güçlü zühd müelliflerinin gelmeyeşinden ötürü inkıtâya uğramıştır. İmam Beyhakî'nin (ö. 458/1066) hocaları arasında zühd müellifi bir muhaddis tespit edilememiştir. Ancak onun da bu alana oldukça aşina olan muhaddis sûfî Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî (ö. 412/1021) ile hoca-talebe ilişkisi mevcuttur.

İbn Ebü'd-Dünyâ (ö. 281/894) öncesinde telif edilmiş kitaplar, muhteva ve yöntem olarak birbirine yakındır. Kitaplarda, merfu, mevkuf, maktu rivayetler ve Rasûlullah'tan (s.a) önce gelmiş peygamberlerden nakledilen kaviller kullanılmıştır. Geniş muhtevaya sahip kitaplarda, benzer rivayetlere ve benzer konulara yer verilmiştir.

Literatürde, ale'r-ricâl ve ale'l-ebvâb olmak üzere iki tür tasnif yöntemi kullanılmıştır. Ale'r-ricâl kitaplarda Hz. Muhammed'den (s.a) önce gelen peygamberin konuyla ilgili kavillerine yer verilerek zühd üzere yaşamın sonradan ortaya çıkmadığı, bu yaşam tarzının peygamberlerin ortak yolu olduğu vurgulanmıştır. Bu yol, sahabe ve tâbiûn ile devam ettirilerek ümmetin referans alacağı silsile ortaya koyulmuş olmaktadır.

Sahabeden Hz. Ömer (ö. 23/644), Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652), Ebu'd-Derdâ (ö. 32/652), Hz. Aişe (ö. 58/678), Abdullah b. Ömer b. Hattâb (ö. 73/693), Hz. Ali (ö. 40/661), Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687) (r.anhum), tâbiundan ise Alkame b. Kays el-Kûfî (ö. 62/682), Rebi' b. Huseym el-Kûfî (ö. 65/685), Mutarrif b. Abdullah el-Basrî (ö. 95/713), İbrahim en-Nehâî el-Kûfî (ö. 96/714), Ömer b. Abdülaziz (ö.

⁸⁴² Bilal Saklan, *Hadis tarihinde muhaddis sûfîler* (İstanbul: İnsan yayınları, 2012), 87-89.

101/720), Mücahid b. Cebr el-Mekkî (ö. 103//721), Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) kendilerinden zühde dair en çok söz nakledilen kişiler olmaları *Kitâbu'z-zühd*'leri besleyen ana arteri göstermesi bakımından önemli bulunmaktadır.

İbn Ebü'd-Dünyâ (ö. 281/894), literatürde hem yöntem hem de muhteva olarak ciddi değişikliklere gitmiştir. Seleflerinin kullandığı bâb başlıklarının hemen hepsine dair müstakil kitap veya risaleler kaleme almış, merfu, mevkuf, maktu rivayetlerden başka tâbiûndan sonra gelen nesillerdeki zâhid ve sûfilerin de konuyla ilgili sözlerine yer vermiştir. Kitaplarını şiir ve menkıbelerle daha da zenginleştirmiştir. Ancak toplamda 11 bini aşkın rivayet barındıran külliyyatı belki de bu denli geniş muhtevasından ötürü bugüne kadar bütüncül bir okuma yapılmasını geciktirmiştir. İbn Ebü'd-Dünyâ'nın meseleleri tek yönlü ele almaktan uzak durması, dini yaşantıda ve algıda döneminde ortaya çıkan sorunlara değinmesi onun eserlerinin kıymetini artırmaktadır.

İbn Ebü'd-Dünyâ (ö. 281/894) sonrası, İmam Beyhakî'ye (ö. 458/1066) kadar literatürün kısmen sessizliğe büründüğü dönemdir. Ebu Saîd İbnü'l-A'râbî'in (ö. 341/952) çalışması, zühd hakkında söylenen sözleri derlemiş olması ve bazı noktalarda seleflerinden farklı olarak izahlar barındırması açısından kıymetlidir. Cafer el-Huldî'nin (ö. 348/959) eserinin hacmi oldukça küçüktür ve literatüre katkısı azdır. Beyhakî'nin (ö. 458/1066) zühdü, imanın şûbelerinden biri olarak değerlendirip alanında çok kıymetli bir eser olan *Şuabu'l-imân*'a alması, zühdün İslam dininin ortaya koyduğu iman anlayışının içinde yer aldığını vurgulaması açısından ayrı bir kıymeti vardır. *Şuabu'l-iman*'da, genel olarak bir hadisin birkaç tarikine yer verilmesi bölümün kıymetini artırmaktadır. Beyhakî (ö. 458/1066), bir de *ez-Zühdü'l-kebîr*'i kaleme alarak literatüre farklı bir boyut kazandırmıştır. Çünkü müellif bu kitapta seleflerinden farklı olarak, merfu, mevkuf, maktu rivayetlerden başka Zünnûn-ı Mısrî (ö. 245/859), Cüneyd-i Bâdâdî (ö. 297/909) gibi sûfilerin en önde gelen temsilcilerinin pek çok sözüne yer vermesi, Ehli hadis'in tasavvufa olumsuz baktığı şeklindeki algının yerinde olmadığını göstermesi açısından kıymetlidir.

İbnü'l-Mübârek'in (ö. 181/797) *Kitâbü'z-zühd*'ü iki ayrı râvî kanalıyla günümüze ulaşmıştır. Nuaym b. Hammad (ö. 228/843) nüshası yakın zamanda ilim

dünyasına kazandırılmış olup Hüseyin el-Mervezî nüshasından çok daha fazla bâb başlığına sahiptir. Hüseyin el-Mervezî nüshasına İbnü'l-Mübârek'in öğrencileri tarafından pek çok rivayet ilâve edildiği anlaşılmaktadır. Vekî' b. Cerrâh'ın (ö. 197/812) eseri konu bakımından İbnü'l-Mübârek'in (ö. 181/797) eseriyle uyumludur. Ancak Vekî' b. Cerrâh, kitabında ahiret bahislerine yer vermemiştir. Mu'âfâ b. İmrân'ın (ö. 185/801) eseri genel olarak diğer kitaplarla uyumludur. Ancak yer verdiği bazı uydurma rivayetlerle zühdün bazı konularının yanlış anlaşılmasına sebebiyet verebileceği için dikkatli bir şekilde istifade edilmelidir.

İbn Ebû Şeybe (ö. 235/849), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855) ve Ebû Dâvud'un (ö. 275/889) eseri ale'r-ricâl tasnif sistemine sahiptir. İbn Ebû Şeybe'nin kitabında başlık-rivayet uyumu üst seviyededir. Ahmed b. Hanbel'in eseri tam olarak günümüze ulaşmasa da 2 bin küsur rivayet sayısı ile literatürün en geniş kitaplarından biridir. Başlık-rivayet uyumsuzluğunun bulunduğu yerler mevcuttur. Ayrıca oğlu Abdullah (ö. 290/903) babasının kitabına pek çok rivayet eklemiştir. Ale'r-ricâl tasnif sistemine sahip kitaplar zühdün, peygamberlerin takip ettikleri ortak yol olduğunu güçlü bir şekilde vurgulamaktadırlar.

Muhammed b. İsa el-Buhârî (ö. 256/870), "Rikâk" bölümünü telif ederken İbnü'l-Mübârek'in (ö. 181/797) eserinden istifade ettiğini gösteren deliller mevcuttur ancak Buhârî isnad olarak İbnü'l-Mübârek'ten başka muhaddislere ulaşan isnadları tercih etmiştir. Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî (ö. 261/875), zühde dair iki başlık açsa da yöntemi gereği bu başlıkların altında az sayıda rivayet yer almıştır. Muhammed b. İsa et-Tirmizî (ö. 279/892) zühde iki ayrı bölüm açmıştır. "Sıfatü'l-kıyâme ve'r-rekâik ve'l-vera'" başlığını taşıyan ikinci bölüm genel olarak araştırmacıların dikkatinden kaçmıştır.

İbn Ebü'd-Dünyâ'nın (ö. 281/894) kitapları incelendiğinde her birinin geniş muhtevalı *Kitâbü'z-zühd*'lerin bâb başlıklarından birine dair olduğu görülecektir. Yani İbn Ebü'd-Dünyâ zühd konusuna dair devasa bir külliyat ortaya koymuştur. Bu çalışmaya kadar İbn Ebü'd-Dünyâ'nın kitaplarına parçalı olarak bakılmıştır. Bu araştırmada İbn Ebü'd-Dünyâ'nın onlarca eseriyle bir zühd ve rekâik külliyatı ortaya koymayı hedeflediği tespit edilmiştir. İbn Ebü'd-Dünyâ'nın literatüre kattığı bir diğer

yenilik, kitaplarında artık Ebû Süleymân ed-Dârânî (ö. 215/830) gibi sonraki nesil zâhidlerinin kavillerine de yer vermeye başlamasıdır.

Araştırmanın birinci bölümünde öncelikle müstalik eserler öncesinde ortaya konmuş isminde zühd kavramının geçtiği eserler hakkında bilgi verilmiştir. Bu eserlerin müstakil eserlerle ilişkileri olup olmadığı ortaya konmuştur. Ardında Hicrî ilk beş asırda yaşayan *Kitâbü'z-zühd* kaleme almış müellifler tanıtılmış ve eserleri hakkında bilgi verilmiştir. Böylelikle ikinci bölümde gerçekleştirilecek olan *Kitâbü'z-zühd*'lerin muhteva analizinin alt yapısı oluşturulmuştur.

İKİNCİ BÖLÜM

KİTÂBÜ'Z-ZÜHD'LERİN MUHTEVA ANALİZİ

İKİNCİ BÖLÜM

KİTÂBÜ'Z-ZÜHD'LERİN MUHTEVA ANALİZİ

Kitâbü'z-zühhdler'in ale'l-ebvâb ve ale'r-ricâl olmak üzere iki ayrı tasnif yöntemiyle telif edildikleri Birinci Bölüm'de geçmişti. İbn Ebi'd-Dünya'nın kitapları hariç, ale'l-ebvâb tasnif sistemine sahip zühd kitapları *câmi'*, *sünen*, *musannef* türü kitaplarda olduğu gibi “dünya”, “ahlak”, “ibadet”, “ahiret” gibi ana bölümlere ayrılmaksızın ve çoğunlukla belli bir konu bütünlüğü gözetilmeksizin sıralanmıştır. Bazı zühd kitaplarındaki bu dağınıklık muhtevanın yeniden tasnife tabi tutulmasını gerekli kılmaktadır. Bu durum konuyla ilgilenen bazı araştırmacıların da dikkatini çekmiş olacak ki bazı tasnif demeleri gerçekleşmiştir.

Ahmet Yıldırım ve Nuri Tuğlu'nun kaleme aldıkları Veki' b. Cerrâh'ın kitabı hakkındaki çalışmalarında⁸⁴³ *Kitâbu'z-zühd*'ün konularını doğrudan zühdle ilgili konular, zühdle ilgisi dolaylı olduğu düşünülen konular, ahlâkî davranışlarla ilgili konular ve genel konular şeklinde bir tasnif gerçekleştirmişlerdir. Dünya, mal, fakirlik, Hz. Peygamber'in maîşeti, zenginliğin zemmi gibi konularını doğrudan zühdle ilgili; ölümü hatırlamak, ölüme hazırlık yapmak, ahirette hesaba çekilmek, nefis muhasebesi gibi konuları dolaylı olarak zühdle ilgili konular başlığı altına yerleştirmişlerdir.⁸⁴⁴ Bu tasnifte, zühd kavramının dünyada zühd üzere yaşamak şeklindeki tanımının esas alındığı anlaşılmaktadır. Ancak bu yaklaşım, muhaddislerin niçin içerikteki her bir konuyu ısrarla “Kitâbü'z-zühd” başlığı altında bir arada ve çoğunlukla karışık bir şekilde yerleştirdikleri sorusu üzerinde yeterince durulduğu söylenemez.

Diğer araştırmacı İbrahim Şimşek ise İbn Mubârek'in kitabının ihtiva ettiği konuları “Ulûhiyyet”, “ibadet ve ihlas”, “günahlardan sakınmak”, “dünya hayatı ve

⁸⁴³ Tuğlu - Yıldırım, “Veki' b. Cerrâh ve Kitabu'z-Zuhd Adlı Eseri”, 127-144.

⁸⁴⁴ Tuğlu - Yıldırım, “Veki' b. Cerrâh ve Kitabu'z-Zuhd Adlı Eseri”, 137-139.

dünya malı”, “tefekür ve muhasebe”, “zaman ve ilim”, “ölüm ve ötesi” olmak üzere yedi başlık altında toplamıştır.⁸⁴⁵ Şimşek, ulûhiyet başlığı altında Allah korkusu, Allah korkusundan başını kaldırmayan kişi, Allah’tan uzaklaşan kalbin katılaşması gibi konuları zikretmektedir. Araştırmacının, bâb başlıklarından ziyade hadislerin muhtevasını esas aldığı anlaşılmaktadır. Şimşek’in, “ahlak” başlığı açmaması bir eksikliktir. Bizim çalışmamız konu başlıklarını hadisleri değil de bâb başlıklarını esas aldığı için onun çalışmasından ayrıştığı önemli bir noktadır.

Yukarıda zikri geçen çalışmalarda ortaya konan tasnif denemeleri oldukça yetersiz ve kapsayıcılıktan uzaktır. Bu nedenle biz burada, mümkün olan en üst seviyede kapsayıcılığa ulaşabilmek için bütün ale’l-ebvâb zühd kitaplarındaki 941 başlığı bir bütünlük oluşturdukları üst başlıklar altında topladık. Bu başlıklar tamamen zühd kitaplarının muhtevasından yola çıkılarak tespit edilmişlerdir. Konular işlenirken ortaya konan muhteva da tamamen *Kitâbü’z-zühd*’lerdeki ilgili rivayetlerle oluşturulmuştur. Örneğin zühd kitapları taranırken tefsir ile ilgili veya ayete atıf yapan rivayetler bir araya getirilmiş ve bu rivayetler kullanılarak “Zühdün Kur’ân-ı Kerîm’den şahitleri” başlığı kaleme alınmıştır. “Terk”, “Uzlet”, “Riyâ”, “Sabır”, “Rıza” gibi kavramlar bir araya getirilerek “Zühdün temel kavramları” başlığı oluşturulmuştur.

Muhteva analizi şu aşamalar neticesinde gerçekleşecektir: Öncelikle ilgili başlığın hangi kitaplarda geçtiği, ilgili kitapta o bâbın kaçınıcı sırada yer aldığı kaydedilecektir. Bunu yaparken müellif ismi ve bâb numarası kaydedilmekle yetinilecektir. Eser isimleri zikredilmeyecektir. Burada, Kütüb-i Sitte müellifleri eğer o konuyu “zühd”den başka bir bölümde yer vermişlerse bu durum da belirtilecektir. Konunun merkezindeki ilk hadis zikredildikten konuyla ilgili diğer merfu, mevkuf, maktu ve İsrâilî rivayetler kullanıldak zühd kitaplarındaki o konunun ele alındığı çerçevesi ortaya konmuş olacaktır. İbn Ebü’d-Dünyâ’nın kitaplarına ilgili konuya açık getirdiği noktalarda başvurulacaktır. Bu kısımda İbnü’l-Mübârek zikredildiğinde aksi belirtilmediği müddetçe Nuaym b. Hammad nüshası olan “*Kitâbü’r-rekâik*” kastedilmektedir.

⁸⁴⁵ Bk. Şimşek, *Abdullah ibn el-Mübârek’in Kitâbü’z-zühd ve Buhârî’nin Kitabu’r-rikâk Bölümlerinin Mukayesesi ve Tefsir İlmi Açısından Değerlendirilmesi*, 15-21.

*Kitâbü 'z-zühd'*lerdeki konular tasnif edildiğinde şu üst başlıklar ortaya çıkmıştır: “Zühdün Kur'an'dan şahitleri”, “zühd ve hikmet”; “Zühdün temel kavramları”, “zühd ahlakı”, “zühd ve ibâdât”, “zühdü özendiren ölüm ve ötesi”. Yukarıda zikri geçen başlıklar altındaki konuların tamamı zühd kitaplarında bir bâb olarak yer almışlardır.

2.1. Zühdün Kur'ân-ı Kerîm'den Şahitleri

Zühd, kavram olarak Kur'ân-ı Kerîm'de yer almamaktadır. Ancak, *Kitâbü 'z-zühd'*lerin muhtevaları, konuları ve temel kavramları Kur'ân-ı Kerîm'de mevcuttur. Sözkonusu muhteva uyumunu tam olarak ortaya koymak bu çalışmanın kapsamını aşmaktadır ve bu husus müstakil bir araştırma konusudur. Ayrıca *Kitâbü 'z-zühd'*lerde her hangi bir ayet-i kerimeye atıf yapan rivayetlerin sayısı epey çoktur. Bu konu, sözkonusu tefsir rivayetlerinden, Hz. Peygamber (s.a), sahâbî veya tâbî tarafından ayete yapılan atıflardan ve İmam Buhârî'nin tercemelerine yerleştirdiği ayetlerden yararlanılarak işlenecektir.

Allah Teâlâ, Kur'ân-ı Kerîm'de zühdle irtibatlı olarak ömrün kıymeti, mâlâyânîyi terk, dünya hayatının geçiciliği, insan için malın fitne oluşu, bütün ibadetlerde ihlaslı olmak, kulun başına gelen belalara ve imtihanlara sabır, her işte Allah'a tevekkül etme, dili Allah'ın razı olmayacağı her türlü kötü sözden muhafaza etme (hıfzu'l-lisan), her halükarda doğru sözlü olma, ne sebeple olurla olsun insanları arkalarından çekiştirmeme, daima Allah'tan korkma, bütün mahlukata karşı mütevazı olma, amellerde riya düşmekten sakınma, yapılması gereken dini ve dünyevi işleri yarına bırakmaktan sakınma, her fırsatta Allah'ı zikretme, verdiği nimetlere karşılık Allah'a hamd ve şükretme konularına değinmiştir.

Bunların yanında Allah'ın sonsuz merhamet sahibi oluşu, havf, az gülüp çok ağlamak, farz namazları vakti içinde düzenli kılmak, kulun isyanına rağmen Allah'ın nimetlerini vermeye devam ettiğini gördüğünde bunun istidrâc⁸⁴⁶ olabileceğini düşünmek, ilmi müzakereler dışında her türlü tartışmadan uzak durmak, insanları

⁸⁴⁶ “İstidrâc zalim, kafir ve azgın kişilerin tedricî olarak felakete yaklaştırılması ve bu esnada kendilerine bazı geçici imkan ve başarıların sağlanmasıdır.” Bk. M. Sait Özvarlı, “Hârikulâde”, (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul: 1997), 185.

arkalarından çekiştirmekten sakınmak, helal lokma yemek, Allah'tan şehitlik makamına ulaşmayı istemek, cömert olmak, Allah'ın verdiği imtihanlara sabretmek, din kardeşlerini sevmek, dâima Allah'ın kulunu görüp işittiğini murakabe etmek, cehaletten sakınmak, kabir ahvali, ahiret ahvali, Ümmet-i Muhammed'in ahirette diğer peygamberlerin nebilğine de şahitlik edeceği müjdesi, cennet ve cehennem hak olduğu, kıyametin bir gün mutlaka gerçekleşeceği, mü'minlerin cennette Allah'ın Cemâlini göreceği müjdesi, anne-babaya iyilik yapmak gerektiği, Allah'ın sevdiği ve kendine yaklaştırdığı kullarının daima bulunacağı bildirilmiştir.

Cehennemlikler, Cehennem'de Allah'tan yaptıkları hataları tekrar etmemek ve sâlih ameller işlemek için kendilerini dünyaya geri göndermelerini isteyeceklerdir. Ancak kendilerine öğüt alabilmek için dünya hayatında yeterli zamanın verildiği ayrıca kendilerini uyaran elçiler de gönderildiği halde öğüt almadıkları bildirilerek talepleri geri çevrilecektir.⁸⁴⁷ Buhârî, “*Altmış yaşına kadar yaşamış olan kimsenin Allah'ın huzurunda mazereti kalmaz*”⁸⁴⁸ hadisini “*Öğüt alacak kimsenin düşünüp öğüt alabileceği kadar yaşatmadık mı?*”⁸⁴⁹ ayetinin tefsiri olarak değerlendirmiştir. Ömrün kıymeti ile ilgili bir diğer konu yarıncılıktan sakınmaktır. Saîd b. Cübeyr “*Fakat insan önünü yalanlamak ister.*”⁸⁵⁰ ayetini “İnsan, ‘ileride tevbe ederim’ der.” şeklinde tefsir etmiştir.⁸⁵¹

Kur’ân-ı Kerîm’de (الحياة الدنيا) terkibi altmış küsur ayette yer almaktadır.⁸⁵² Bu terkiplerin bazılarında “dünya hayatının oyun ve eğenceden ibaret olduğu” haber verilmiştir.⁸⁵³ Dünya hayatının aldatıcılığı konusunda Kur’ân-ı Kerîm’de pek çok ayet bulunmaktadır. Söz konusu ayetlerde vurgunun merkezinde dünya hayatının insanı kendisine bağlayarak kabir azabını, ahireti, mizanı, hesabı unutturduğu hususu yer almaktadır. Örneğin En‘am suresi 32. ayette mealen “*Dünya hayatı bir oyun ve oyalanmadan başka bir şey değildir. Âhiret yurdu ise takvâlı olanlar için elbet daha*

⁸⁴⁷ Fâtır, 35/37.

⁸⁴⁸ Buhârî, “Rikâk”, 5 (No. 6056).

⁸⁴⁹ Fâtır, 35/37.

⁸⁵⁰ Kıyâmet, 75/5.

⁸⁵¹ Vekî‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/526 (No. 264)

⁸⁵² Örn. Bk. Bakara, 2/85; 2/86; 2/204; 2/212; Âl-i İmrân, 3/14; 3/117; 3/185; Nisâ, 4/74; 4/94; 4/109.

⁸⁵³ Bk. En‘âm, 6/32; 6/70; A‘râf, 7/51; Ankebût, 29/64; Muhammed, 47/36; Hadîd, 57/20.

*iyidir. Hâlâ düşünmeyecek misiniz?”*⁸⁵⁴ Bir başka ayette dünya hayatının dinlerini bir eğlence ve oyun olarak görenleri aldattığı haber verilmiştir.⁸⁵⁵

Bazı ayetlerde dünya hayatı, ahiretle birlikte ele almış; dünya hayatının geçici ahiret hayatının ise kalıcı olduğu, dünya hayatını ahirete tercih edenlerin kafirler olduğu vurgulanmıştır. Şu ayet onlardan biridir: *“O küfre sapan)lar, ahirete tercih ettikleri dünya hayatını severler. (İnsanları) Allah’ın yolundan alıkoyarlar ve onu (o yolu) eğri göstermek isterler. İşte onlar (haktan) uzak bir sapıklık içindedirler.”*⁸⁵⁶ Kur’ân-ı Kerim’deki dünya hayatının geçiciliği-ahiret hayatının kalıcılığı vurgusu Kitâbü’z-zühd’lerin de ana vurgusudur. İmam Buhârî, dünyanın ahiret karşısındaki durumu ve değersizliğine dair açtığı bâbda şu ayete yer vermiştir⁸⁵⁷: Hadîd suresinin 20. Ayeti ise zühd ile ilgili çok önemli hususları bir arada zikretmektedir: *“Bilin ki dünya hayatı, ancak bir oyun bir eğlence, bir süs, aranızda bir övünme, mal ve evlatta çoğalma yarışıdır. (Bu) tıpkı şuna benzer: Bir yağmurun bitirtiği o bitki, ekincilerin hoşuna gider, (fakat) sonra o (bitki) kurur da sen onu sararmış halde görürsün. Sonra da çer çöp olur. Âhirette ise (günahkârlara) şiddetli azap, (iyilere de) Allah’tan mağfiret ve hoşnutluk vardır. Dünya hayatı, aldatıcı bir faydalanmadan başka bir şey değildir.”*⁸⁵⁸

Bazı ayetlerde “zehratü’l-dünyâ” terkibi yer almış, dünya süsünün kâfirleri denemek için verildiği bildirilmiş ve kesin bir şekilde peygamberden dünyanın bu süslerine göz dikmemesi istenmiştir. “Zehratü’l-dünyâ” ifadesinin geçtiği ayetlerden birinin meâli şu şekildedir. *“Kendilerini denemek için o inkâr edenlerden bir kısmını faydalandırdığımız dünya hayatının ziynetine (zenginlik ve debdebesine) asla gözlerini dikme! Rabbinin rızkı daha hayırlı ve daha sürekli.”*⁸⁵⁹ Bu ayetin devamında peygamberin ailesine ve ümmetine namazı emretmesi, kendisinin de

⁸⁵⁴ En‘âm, 6/32.

⁸⁵⁵ Bk. A‘râf, 7/51.

⁸⁵⁶ İbrahim, 14/3.

⁸⁵⁷ Buhârî, “Rikâk”, 2 (Meselü’l-dünyâ fi’l-âhira).

⁸⁵⁸ Hadîd, 27/20; Feyizli, *Feyzü’l-Furkân*, 539.

⁸⁵⁹ Tâhâ, 20/132. Ayrıca bkz. Hüseyin b. Saîd, *ez-Zühd*, 47 (No. 24).

namaza sıkı sıkı sarılmasının istenmesi; kendisinden rızık talep edilmediğinin belirtilmesi oldukça manidardır.⁸⁶⁰

Mü'minlerin, Allah Teâlâ'nın kendisine inanmayan kullarına verdiği dünya süslerine bakıp aldanmamaları gerekir.⁸⁶¹ Medîne'nin yedi meşhur fakihinden biri olan Urve b. Zübeyr, bu ayetten yola çıkarak böyle bir durumla karşılaşan kişilerin evlerine gidip namaz kılmalarını ve ailelerine de namaz kılmalarını tavsiye etmeleri gerektiğini belirtmiştir.⁸⁶² Kabirleri saymaya varıncaya kadar çokluk insanları oyalamıştır.⁸⁶³ Oysa *"insanın yiyip tükettiğinden, giyip eskittiğinden, tasadduk edip önden gönderdiğinden başka malı yoktur."*⁸⁶⁴

"Mal fitnesi", hem zühd kitaplarında hem de Kur'ân-ı Kerim'de ele alınmış konulardandır. Buhârî, "Rikâk" bölümünün "Mal fitnesinden sakınmak" başlığında *"Mallarınız ve çocuklarınız ancak birer imtihandır; Allah katında ise büyük bir mükâfat vardır."*⁸⁶⁵ ayetine yer vermiştir.

Sebeplerine sarıldıktan sonra kulun her işinde Allah'a tevekkül etmesi gerekir. Kendisine tevekkül eden kula Allah yeteceğini müjdelemiştir.⁸⁶⁶ Kur'ân'ı Kerim'de yer alan zühd konularından bir diğeri "hıfzu'l-lisân" konusudur. Bu hususla ilgili olarak insanın konuştuğu her şeyi kaydeden bir melek bulunduğu bildirilmiştir.⁸⁶⁷

İşi gücü insanların gıybetini yapmak olan, onları incitip kalplerini kıran kişilerin sonu cehennemdir. Mücahid b. Cebr, *"Mal toplayan ve onu durmadan sayan, insanları arkadan çekiştiren, kaş göz işaretiyle alay eden her kişinin vay haline!"*⁸⁶⁸ ayetinde geçen "hümeze" kelimesinin 'insanların gıybetini yapanlar';

⁸⁶⁰ Bkz. Tâhâ, 20/133.

⁸⁶¹ Tâhâ, 20/31.

⁸⁶² İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/403 (No. 36483); *el-Musannef*, 15/59 (No. 36483).

⁸⁶³ Tekâsür, 102/1-2.

⁸⁶⁴ Bk. İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/323 (No. 699); *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/170 (No. 497); Tirmizî, "Zühd"; 31 (No. 2342). Tirmizî, hadisin hasen sahih olduğunu belirtmiştir. Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/358 (No. 7913) (Kitâbü'r-rikâk) Zehebî, hadis için sahih demiştir; Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 132 (No. 243) (Fasl fî terki'd-dünyâ)

⁸⁶⁵ Teğabun, 64/15.

⁸⁶⁶ Talak, 65/3.

⁸⁶⁷ Kâf, 50/18.

⁸⁶⁸ Hümeze, 104/1-2.

‘Lümeze’ ise ‘insanları kötüleyerek incitenler’ anlamına geldiğini belirtmiştir.⁸⁶⁹ İbn Abbas, söz konusu ayette geçen “veyl” ile kastadilen kişilerin “laf taşıyan, dostların arasını ayıran ve suçsuz kimselere zulmedenler” olduğunu belirtmiştir.⁸⁷⁰

Enes b. Mâlik’ten (r.a) Rasûlullah’ın (s.a) şöyle buyurduğu nakledilmiştir: *“Bir toplulukta bir adamın gıybeti yapıldığı zaman o adama destek ol ve topluluğun onun aleyhinde konuşmalarına engel ol veya onların yanından kalk!”*⁸⁷¹ sonra şu ayeti okudu *“Biriniz ölmüş kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? Elbette bundan tiksiniyorsunuz.”*⁸⁷²

Kur’ân-ı Kerim’de yer alan zühd konularından bir diğeri “takva”dır. Allah kullarının yaptığı amelleri ancak takva üzere olursa kabul edecektir.⁸⁷³ Allah, kendisinden sakınan kullarına bir çıkış yolu vereceğini ve onu beklemediği yerden rızıklandıracağını müjdelemiştir.⁸⁷⁴

İbn Mes‘ud (r.a) *“Ey iman edenler! Allah’tan nasıl korkmak gerekiyorsa öylece korkun”*⁸⁷⁵ ayetiyle ilgili olarak şöyle demiştir: ‘Allah’tan gereği gibi korkmak O’na itaat etmek ve O’na âsi olmamaktır. O’nu zikredip unutmamaktır. O’na şükredip nankörlük etmemektir. O’nun sevgisiyle infakta bulunmaktır. Sağlıklıyken, yaşamayı umup fakirlikten korkarken malı vermektir. Gece namazının gündüz kılınan namaza üstünlüğü gizli verilen sadakanın açıktan verilen sadakaya üstünlüğü gibidir.’⁸⁷⁶

Kim, Allah’tan korkarak bir günahattan uzak durursa Allah (c.c) ona mutlaka bir çıkış yolu var eder. Bu ilke Kur’an’ı Kerim’de kesin bir dille ifade edilmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber (s.a) de bu ilkeyi vurgulamıştır. Şu hadis-i şerif bu hususu haber vermektedir: Ebû Zerr el-Gıfârî (r.a), Nebî’nin (s.a) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: *“Ben bir ayet biliyorum ki insanlar onunla amel etselerdi (bu ayet)*

⁸⁶⁹ Vekî‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 3/753 (No. 439); *ez-Zühd- Hayatı Allaha Adamak*, 105.

⁸⁷⁰ Vekî‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 3/764 (No. 447); *ez-Zühd- Hayatı Allaha Adamak*, 107.

⁸⁷¹ İbn Ebû’ d-Dünyâ, *İbn Ebû’ d-Dünyâ külliyyatı (es-Samt ve âdâbü’l-lisân)*, 5/98 (No. 241); Elbânî, *Daîfe*, 14/1102 (No. 7003).

⁸⁷² Hucurât, 49/12.

⁸⁷³ Mâide, 5/27.

⁸⁷⁴ Bk. Talâk, 65/2.

⁸⁷⁵ Bk. Âl-i İmran, 3/102.

⁸⁷⁶ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/170 (No. 35695); *el-Musannef T*, 14/540 (No: 35695)

onlara yeterdi⁸⁷⁷: “... Kim Allah'a karşı gelmekten sakınırsa (ittika), Allah ona bir çıkış yolu açar.”⁸⁷⁸

Zühd kitaplarının en çok üzerine durduğu ahlaki ilkelerden biri “tevazu”dur. Kur’ân-ı Kerîm’de inanan kulların yeryüzünde tevazu ile yürüdükleri bildirilmiştir.⁸⁷⁹

Kur’ân-ı Kerim’de yer alan zühd konularından bir diğeri “riyadan sakınmak”tır. Mücahid b. Cebr “İşte onlar, kendileri için ahirette ateşten başka bir şey olmayan kimselerdir.”⁸⁸⁰ ayetinde kastedilen kişilerin riyakârlar olduğunu belirtmiştir.⁸⁸¹ Riya, Allah’tan başkasının hoşnutluğunu arzu ederek amel işlemek olduğu için “Artık her kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa yararlı iş yapsın (sâlih amel) ve Rabbine ibadette hiçbir kimseyi ortak koşmasın.”⁸⁸² ayetinde buyrulduğu üzere şirke ilişkisi bulunmaktadır. Ömer b. Hattab, şöyle demiştir: “Ameller dört çeşittir. İlki, (şekil itibariyle) sâlih amel gibi görünen ancak kendisiyle dünyalık murad edilen ameldir. Bu amel için ahirette hiçbir karşılık yoktur. Bu durum şu ayetin bildirdiği gibidir: “Kim yalnız dünya hayatını ve onun zinetini isterse, biz onlara yaptıklarının karşılığını orada tastamam öderiz.”⁸⁸³ İkinci tür amel şu şekildedir: Riyakârlıkla yapılan amel. Dünyada bu amel için bir karşılık yoktur. Ahirette de ‘veyl’ azabı vardır. Üçüncü grup amel ise Allah’ın rızası umularak hidayet yolu üzere yapılan sâlih ameldir. Bu amelin karşılığı olarak ahirette cennet vardır. Dünyada ise yardım vardır. Dördüncü tür amel ise hata ve günahlardır. Bunların karşılığı Allah’ın ikabıdır. Ancak Allah dilerse affeder.”⁸⁸⁴ Riyanın zıddında ihlas kavramı yer almaktadır. Mücahid b. Cebr “Rabbinin adını an ve bütün

⁸⁷⁷ Dârimî, “Rikâk”, 16 (No. 2767); İbn Mâce, “Zühd”, 24 (No. 4220).

⁸⁷⁸ Ayet için bk. Talâk, 65/2.

⁸⁷⁹ Bk. Furkan, 25/63.

⁸⁸⁰ Hûd, 11/16.

⁸⁸¹ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/219 (No. 494).

⁸⁸² Kehf, 18/110.

⁸⁸³ Hud, 11/15.

⁸⁸⁴ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/219 (No. 496);

*benliğine ona yönel!”*⁸⁸⁵ ayetini “O’na karşı tam bir şekilde ihlaslı ol.” şeklinde tefsir etmiştir.⁸⁸⁶

“Sabır” konusu, zühd kitaplarında yer aldığı gibi Kur’ân-ı Kerim’de de yer almıştır. Buhârî, “Rikâk” bölümünün 20. bâbı olan “Allah’ın haramlarına karşı sabır göstermek” başlığında “*Sabredenlere mükafatları elbette hesapsız olarak verilir.*”⁸⁸⁷ ayetine yer vermiştir. Ayetin baş tarafı şu şekildedir: “(Ey Muhammed! Bizim adımıza) de ki: ‘*Ey iman eden kullarım! Rabbinize karşı gelmekten sakının. Bu dünyada iyi ve yararlı işleri en güzel şekilde yapanlara (ahirette) iyilik vardır.*”⁸⁸⁸

Hem zühd kitaplarında hem de Kur’ân-ı Kerim’de yer alan konulardan bir diğeri “zikir”dir. Kul Allah’ı andıkça Allah da kulunu anar. Kıymet bakımından Allah’ın kulunu anması, kulun Allah’ı anmasından daha büyüktür. Bu hususu İbn Mes‘ud (r.a) şu şekilde dile getirmiştir: İbn Mes‘ud (r.a) “*Muhakkak ki namaz, hayâsızlık ve münkerden alıkoyar. Allah’ı zikretmek ise (kıymet bakımından) en büyüktür.*”⁸⁸⁹ ayetini okudu ve ‘Yüce Allah’ın kulunu anması kulun Allah’ı anmasından daha büyüktür.’ buyurdu.”⁸⁹⁰

Esmâ bint Yezîd (r.anha), Rasûlullah’ın (s.a) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “*Allah Teâlâ insanları kıyamet günü tek bir yerde toplar. Onlara münadinin sesini işittirir ve onların gözlerini açar. Bir münadi kalkar ve ‘Bollukta ve darlıkta Allah’a hamd edenler nerede?’ diye seslenir. Onlar ayağa kalkarlar. Sayıları azdır. Hesapsız olarak cennete girerler. Sonra ‘Yanları yataklarından uzaklaşan, korku ve ümitle Rablerine dua eden ve kendilerine verdiğimiz rızıklardan infak edenler’⁸⁹¹ kalksın diye tekrar seslenir. Onlar da kalkarlar. Onların da sayıları azdır. Hesaba çekilmeden cennete girerler. Sonra münadi kalkıp “Onlar, ne ticaret ne de alışverişin kendilerini Allah’ı anmaktan, namaz kılmaktan ve zekat vermekten alıkoymadığı insanlardır. Onlar kalplerin ve gözlerin allak bullak olduğu günden*

⁸⁸⁵ Müzzemmil, 73/8.

⁸⁸⁶ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/435 (No. 36608); *el-Musannef*, 15/89 (No. 36608).

⁸⁸⁷ Zümer, 39/10.

⁸⁸⁸ Zümer, 39/10.

⁸⁸⁹ Ankebût, 29/45

⁸⁹⁰ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/170 (No. 35696); *el-Musannef T*, 14/541 (No: 35696)

⁸⁹¹ Secde, 32/16.

korkarlar.”⁸⁹² ayetindeki gibi olanlar kalksın’ der. Onlar da kalkarlar. Onlar da sayıca azdır. Onlar da hesaba çekilmeden girerler. Sonra diğer insanlar hakkında emir verilir ve onlar hesaba çekilirler.”⁸⁹³

Kur’ân-ı Kerim ile zühd kitaplarının ortak konularından bir diğeri “havf” konusudur. Mücâhid b. Cebr “*Rabbinin huzurunda (hesap vermek üzere) duracağından korkan kimseye iki cennet vardır.”⁸⁹⁴ ayetini ‘ayette kastedilen kişi bir kötülüğe niyet edip sonra Allah’ı hatırlayıp o günahı terk eden kişidir’ şeklinde tefsir etmiştir.⁸⁹⁵ Tâbiûn neslinin müfessirlerinden Süddî (ö. 127/745) “*Mü’minler ancak o kimselerdir ki; Allah anıldığı zaman kalpleri ürperir.”⁸⁹⁶ ayeti hakkında “o kişi, birine zulmetmeyi istediğinde veya bir günah işlemeye niyet ettiğinde kendisine ‘Allah’tan kork’ denildiğinde kalbi ürperir.” demiştir.⁸⁹⁷**

Kur’ân-ı Kerim ile zühd kitaplarının ortak konularından bir diğeri “huşû” konusudur. Mücâhid b. Cebr, Allah Teâlâ’nın “*Onların secde eseri olan alâmetleri yüzlerindedir.”⁸⁹⁸ ayet-i kerimesindeki “alâmetten” kastın “huşû” olduğunu belirtmiştir.⁸⁹⁹*

Hasan-ı Basrî, “*Rabblerine dönecekleri için verdiklerini kalpleri ürpererek verenler...”⁹⁰⁰ ayetini “Onlar, her türlü iyiliği yaparlar ancak bu yaptıklarının Allah’ın azabından kurtarmayabileceğinden korkup çekinirler.” şeklinde tefsir etmiştir.⁹⁰¹*

Ebû Sinân, ismi meçhul bir adamdan şöyle nakletmiştir: “Hz. Ali’ye (r.a) Allah Teâlâ’nın “*Onlar ki namazlarında huşu içerisindedirler.”⁹⁰² ayeti hakkında sorulunca ‘Huşu kalptedir. Ayrıca huşû, Müslüman kimseye karşı yumuşak*

⁸⁹² Nûr, 24/37.

⁸⁹³ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/134 (No. 176)

⁸⁹⁴ Rahmân, 55/46.

⁸⁹⁵ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/272 (No. 607)

⁸⁹⁶ Enfâl, 8/2.

⁸⁹⁷ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/273 (No. 611)

⁸⁹⁸ Fetih, 48/29.

⁸⁹⁹ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/76 (No. 168); *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/56 (No. 173)

⁹⁰⁰ Mü’minûn, 23/60.

⁹⁰¹ Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/388 (No. 150); *ez-Zühd-Hayâtı Allah’a adamak*, 43 (No. 153).

⁹⁰² Mü’minûn, 23/2.

davranman ve namazında oraya buraya yönelip bakmamandır.’ şeklinde cevap vermiştir.⁹⁰³

Kur’ân-ı Kerim ile zühd kitaplarının ortak konularından bir diğeri “namaz” konusudur. Mücâhid b. Cebr, Allahu Teâlâ’nın “*Allah için gönülden gelerek saygı ile namaza durun*”⁹⁰⁴ ayeti hakkında şöyle demiştir: Huşû içinde Allah’a boyun eğerek gözleri kısmak, Allah’a gönülden gelerek saygı ile namaz kılmanın gereklerindendir. Tevazu içerisinde olmak da Allah Teâlâ’nın rahmetindendir. Yine şöyle dedi: “Alimler namaza durdukları zaman bakışlarını bir şeye dikmekten, sağa sola yönelmekten, yerdeki taşlarla oynamaktan, abes bir şey yapmaktan veya unutmamakça içinden dünya ile ilgili bir şey geçirmekten dolayı Allah Sübhanehû ve Teâlâ’dan korkarlardı.”⁹⁰⁵

Beş vakit namaz, aralarında işlenen küçük günahlara kefarettir. Said b. Cübeyr, İbn Abbas’ın “*Şüphesiz iyilikler kötülükleri giderir.*”⁹⁰⁶ ayetinde kastedilenin beş vakit namaz olduğunu söylediğini nakletmiştir.⁹⁰⁷

Kitâbü’z-zühd’lerde “istidrac” konusu da ele alınmıştır. Konuyla ilgili olarak Ahmed b. Hanbel şu rivayete yer vermiştir: Ukbe b. Âmir, Nebî’nin (s.a) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “Bütün isyanlarına rağmen, Allah Teâlâ’nın bir kula istediklerini verdiğini görürsen bil ki bu bir istidractır (yani Allah’ın onu yavaş yavaş azaba sevk etmesidir.)” buyurmuştur.⁹⁰⁸ Rasûlullah (s.a) daha sonra Allah Teâlâ’nın “*Onlar kendilerine yapılan uyarıları unutunca her şeyin kapılarını onlara açtık. Nihayet kendilerine verilenler yüzünden şımardıkları zaman onları ansızın yakaladık! Böylece onlar birden bire bütün ümitlerini yitirdiler.*”⁹⁰⁹ ayetini okumuştur.⁹¹⁰

⁹⁰³ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/403 (No. 1148); *ez-Zühd-Kalbin incelikleri*, 362 (No. 1148).

⁹⁰⁴ Bakara 2/238.

⁹⁰⁵ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/712; *Kitâbü’z-zühd-Kalbin incelikleri*, 344 (No. 1077).

⁹⁰⁶ Hud, 11/114.

⁹⁰⁷ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/244 (No. 35929); *el-Musannef T*, 14/609 (No. 35929).

⁹⁰⁸ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 13 (No. 63); *ez-Zühd T*, 1/27 (No. 62).

⁹⁰⁹ En’âm, 6/44.

⁹¹⁰ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 13 (No. 63); *ez-Zühd T*, 1/27 (No. 62)

Buhârî, “Rikâk” bölümünün 15. başlığı olan “Asıl zenginlik gönül zenginliğidir” bâbında “*Kendilerine bol bol verdiğimiz mal ve evlatlarla onların iyiliğine koştuğumuzu mu sanıyorlar? Hayır, onlar farkına varmıyorlar! Rablerinin azametinden korkup titreyenler, Rablerinin ayetlerine inananlar, Rabblerine ortak koşmayanlar, Rabblerine dönecekleri için verdiklerini kalpleri ürpererek verenler, işte bunlar hayır işlerinde koşuşurlar ve o uğurda öne geçerler. Biz hiçbir kimseye gücünün yettiğinden fazla yük yüklemeyiz. Katımızda hakkı söyleyen bir kitap vardır. Onlar zulme, haksızlığa uğratılmazlar. Ancak kâfirlerin kalpleri bu Kur’ân’a karşı bir gaflet içindedir. Onların bundan başka yapageldikleri birtakım (kötü) işleri de vardır.*”⁹¹¹ ayetine yer vermiştir.

Kur’ân-ı Kerim ve zühd kitaplarında ortaklaşa yer alan konulardan bir diğeri “helal lokma”dır. Müslüman, her şeyden önce helal lokma yemelidir. Haram lokma ile beslenmiş bir vücutla yapılan ibadetler makbul değildir. Bu hususla ilgili olarak Dârimi, “Helal lokma yemek” bâbında şu hadise yer vermiştir: Ebû Hüreyre (r.a) Rasûlullah’ın (s.a) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “*Ey insanlar! Şüphesiz Allah temizdir, ancak temizi kabul eder. Muhakkak ki Allah mü’minlere, Resullere emretmiş olduğu şeyleri emretmiştir. O şöyle buyurmuştur: ‘Ey Resuller! Temiz ve helal şeylerden yiyin, yararlı işler işleyin. Doğrusu ben yaptığınızı çok iyi bilirim.*”⁹¹² O ayrıca, “*Ey iman edenler! Size verdiğimiz rızıkların temiz ve helallerinden yiyin.*”⁹¹³ buyurmuştur. Sonra Rasûlullah (s.a) sözüne şöyle devam etti: “*Adam, saçı başı dağınık, toz içinde olduğu halde yolculuğu uzatıyor; yediği haram, giydiği haram, içeceği haram olduğu ve haramla beslendiği halde ellerini göğse uzatıp ‘Ya rabbi! Ya Rabbi!’ diyor. Şimdi bunun duası nasıl kabul olunur?*”⁹¹⁴

Kur’ân-ı Kerim ve zühd kitaplarında ortaklaşa yer alan konulardan bir diğeri “amellerin karşılığı” meselesidir. Mü’minlerin dünyada yaptıkları hayırlı ameller, ihlas ve samimiyetleri ahirette nur olarak karşılırlarına çıkacaktır. Şu ayet-i kerime ve

⁹¹¹ Mü’minûn, 23/55-63.

⁹¹² Mü’minûn, 23/51.

⁹¹³ Bakara, 2/172.

⁹¹⁴ Dârimî, “Rikâk”, 9 (No.2759); Aydınli, *Sünen-i Dârimi tercümesi*, 6/14 (No. 2720); İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/154 (No. 456); İbn Ebû’l-Dünyâ, *Islâhu’l-mâl*, 15 (No. 5); *el-Vera’*, 83 (No. 115); Ayrıca bk. Müslim, “Zekât”, 65 (No. 1015); Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 3 (No. 2989).

İbn Mes‘ud’un tefsiri bu hususu haber vermektedir: *“O gün mü’min erkekleri ve mü’min kadınları nurları önlerinde ve sağlarında olduğu halde koşarken görürsün...”*⁹¹⁵ ayetiyle ilgili olarak şöyle dedi: “Mü’minler amelleri nispetinde nurlarından faydalanırlar. Bazılarının nuru dağ gibidir. Aralarında nurları en az olan kişi nuru ayağının başparmağı üzerinde olacak olan kimsedir. O nur, kimi zaman sönecek kimi zaman yanacaktır.”⁹¹⁶

Sırf Allah rızası için iyilik edenlere Allah büyük mükâfatlar ihsan edecektir. Ayrıca onları, Cemâlini temaşâ etmekle mükâfatlandıracaktır. Şu rivayet bu hususu haber vermektedir: Huzeyfe b. el-Yemân *“İyi ve yararlı işleri en güzel şekilde yapanlara (karşılık olarak) daha güzeli ve bir de fazlası vardır.”*⁹¹⁷ ayet-i kerimesindeki *“bir de fazlası vardır”* ifadesinden muradın “Allah’ın vechine bakmaktır” dedi.⁹¹⁸

Bunlardan başka zühd kitaplarıyla Kur’ân-ı Kerim’de ortak olan pek çok konu bulunmaktadır. Bunlardan bir kaçını şöyle sıralayabiliriz: Kabir ahvali, ahiret ahvali, vasat ümmet olmak, orta yolu tutmak, cennet, cehennem, kevser, Kur’ân okumak, istikamet üzere olmak, dua etmek konuları bunlardan bazılarıdır.

2.2. Zühd ve Hikmet

İbn Mâce, “Zühd” bölümünde “hikmet” başlığı açmıştır. Müellif burada *“Hikmetli söz mü’minin yitiğidir. Onu nerede bulursa, almaya (başkalarından) daha çok hak sahibidir.”*⁹¹⁹ hadisine yer vermiştir. İbn Mâce’nin bu hadisi söz konusu başlık altında zikretmesinden yola çıkarak zühdü bir hikmet arayışı olarak gördüğü düşünülebilir.

İbn Mâce’nin, “Hikmet” başlığı altında yer verdiği bir diğer rivayet *“İki nimet vardır ki insanların çoğu bunları değerlendirme konusunda aldanmıştır. Bunlar*

⁹¹⁵ Hadîd, 57/12.

⁹¹⁶ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/171 (No. 35700); *el-Musannef T*, 14/542 (No: 3570)

⁹¹⁷ Yûnus, 10/26.

⁹¹⁸ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/253 (No. 35952); *el-Musannef T*, 14/617 (No: 35952)

⁹¹⁹ İbn Mâce, “Zühd”, 15 (h.n: 4169).

sağlık ve boş vakittir.”⁹²⁰ hadisidir. Bu hadis birinci bölümden hatırlanacağı üzere zühd kitaplarının ortak hadislerinden olması bir yana İbnü'l-Mübârek'in ve ona tabi olan diğer müelliflerin kitaplarına ilk sırada yer verdikleri hadistir. Bu hadis, zühdün temel ilkelerinden biri sayılabilir. Ayrıca insana verilmiş en büyük nimetlerden olan sağlık ve zamanın kıymetini bilmek zühdün pek çok konusunun dönüp dolaşıp bağlandığı noktadır. Bu husus aşağıda müstakil bir başlık olarak da ele alınacaktır.

“Tefakkuh” konusu zühd müelliflerinin değindikleri konulardan biridir. Dârimî, “Rikâk” bölümünün hemen başında “*Allah kimin hakkında hayır murad ederse onu dinde ince anlayışlı kılar*” hadisine yer vererek aslında zühdün tefakkuh ameliyesi olduğuna işaret etmiştir.

Zühd müelliflerinin “Mü'minin fazileti” konusunda mü'min bir kul vefat ettiğinde yeryüzünün ona günlerce ağladığı, mü'min kulun Allah katında bazı meleklerden dahi üstün bir konuma sahip olduğu gibi hususlara yer verilmiştir.⁹²¹ Bu hususlar, dolaylı olarak Allah'a inanan kullar iman ehli oldukları için şükretmeleri, dinlerinin kıymetini bilmeleri ve Allah'a hüsn-ü zan beslemeleri gibi tavsiyeleri de vurgulamış olmaktadır.

İlim öğrenmek İslam'ın şiarı sayılabilecek hususlardandır. Ayet⁹²² ve hadislerde⁹²³ ilim öğrenmeye ve âlimin faziletine dair yer alan ifadeler oldukça fazladır. Bu konuya müskatîl bölüm açanlar dahi olmuştur.⁹²⁴ Zühd müellifleri ilim öğrenmenin gerekliliğini zühdün bir unsuru olarak görmüşlerdir.

“Emr-i bi'l-ma'ruf nehy-i ani'l-münker” konusu, ilim ve cihad gibi İslam'ı canlı tutan temel unsurlarından biridir. Kur'ân-ı Kerîm'de ümmetin içinde bu görevi yerine getirecek birilerinin mutlaka bulunması gerektiği bildirilmiştir.⁹²⁵ Bu husus

⁹²⁰ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/6 (No. 1); *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/1 (No. 1); Buhârî, “Rikâk”, 1 (No.6049); İbn Mâce, “Zühd”, 15 (No. 4170) (Hikmet); Dârimî, “Rikâk”, 2 (No. 2749); İbn Ebü'd-Dünyâ, *Kısarü'l-emel*, 89 (No. 113, 114); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/387 (No. 11800) (Rekâik); Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/341 (No. 7845) (Rikâk).

⁹²¹ Bk. Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/309-311.

⁹²² Örn. Bk. Fâtır, 35/28; Zümer, 39/9.

⁹²³ Buhârî, “İlim”, 10; Müslim, “zikir”, 11 (No. 38).

⁹²⁴ Buhârî, *el-Câmiu's-sahîh*'in 3. Bölümünün adı Kitâbü'l-ilim'dir.

⁹²⁵ Bk. Âl-i İmrân, 3/104. Bu konuyla ilgili diğer ayetler için bk. Âl-i İmrân, 3/110; A'râf, 7/157; Tevbe, 9/71.

terk edildiğinde birey ve toplumun dinini öğrenme, ilmini artırma, hatalarını fark edip nefsin terbiye etme konusunda yalnız kalacağından sosyal ve ahlaki çöküntü kaçınılmaz hale gelecektir. Bu nedenle olsa gerek zühd müellifleri “emr-i bi'l-ma'ruf nehy-i ani'l-münker”i zühdün temel ilkelerinden biri olarak görmüşlerdir. İbn Ebü'd-Dünyâ'nın bu konuda müstalik bir eser kaleme alması bu hususu teyit etmektedir.⁹²⁶

Bu başlıkta mü'minin fazileti, zühdün temel ilkeleri, ilmin fazileti, tefakkuh, tefekkür, emr bi'l-ma'ruf nehy ani'l-münker konularına yer verilecektir.

2.2.1. Mü'minin fazileti

Burada Allah'ın mü'min kulunu her durumda desteklemesi hususu ele alınacaktır. Vekî b. Cerrâh, zühd kitabının 12, 13 ve 14. sıralarında “Fadlül-mü'min”, “Râhatül-mü'min”, “Mâ yücâ bihi'l-mü'min” bâbları olmak üzere art arda üç başlık açmıştır. Dârimî'nin 69. sırada, Buhârî, 31. sırada “Men hemme bi hasenetin” bâbı Allah'ın mü'min kulunu desteklediğini gösteren bir başlıktır.

Allah Teâlâ, mü'min kulundan yanadır. O'na yardım eder, onu destekler. Onun yaptığı iyiklere en az bire on misli ecir verirken yaptığı kötülöklere bire bir günah yazması bu durumun en güzel örneklerinden biridir. Ayrıca kul günahına tevbe ederse onu da siler. Şu hadis-i şerif bu hususu haber vermektedir: “Rasulüllah (s.a) Rabbinden –azze ve celle- şöyle rivayet etmiştir: *Sizin rabbiniz rahîmdir. Kim bir iyiliğe niyet eder ancak yapmazsa onun için bir iyilik yazılır. Şayet yaparsa on katından yedi yüz katına hatta daha çok katlara kadar hasene yazılır. Kim de bir kötülüğe niyet eder ancak onu yapmazsa onun için bir hasene yazılır. Yaparsa bir kötölük yazılır veya Allah onu siler...*”⁹²⁷

Müslümanın başına gelen hastalık, yorgunluk, hüzn gibi her türlü sıkıntılar – isyan etmediği müddetçe- onun günahlarına kefarettir. Şu hadis bu hususu haber vermektedir: Ebû Saîd el-Hudrî (r.a), Rasûlullah'ın (s.a) şöyle buyurduğunu haber vermiştir: “Müslüman bir kula bir rahatsızlık, yorgunluk, eziyet, hüzn, hastalık veya

⁹²⁶ Bk. İbn Ebü'd-Dünyâ, *el-Emr bi'l-ma'ruf ve'n-nehy ani'l-münker*, thk. Salah b. İyaz eş-Şelâhî, Mektebetü'l-ğurabâ, 1997.

⁹²⁷ Dârimî, “Rikâk”, 69, (No. 2828); Buhârî, “Rikâk”, 31 (No. 6126); İbn Ebü'd-Dünyâ, *et-Tevbe*, 51 (No. 26); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/388 (No. 11801) (Kitâbü'r-rikâk). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/315 (No. 2519); Müsilm, “İmân”, 206 (No. 130).

*bir keder dokunduğu zaman Allah Teâlâ bunu onun günahlarına kefarete yapar.”*⁹²⁸ Allah'ın rızası doğrultusunda yaşamaya çalışan mü'min kulu, mahlukat dahi tanır ve sever. O, öldüğünde ise üzürlürler. İbn Abbas'ın (r.a) şu sözü bu hususu açıklamaktadır: “*Arz, mü'min kula (öldükten sonra) kırk gün ağlar*”⁹²⁹

Mü'min kul, selamet döneminde Allah'a hamd ve şükreder; imtihanların kendisini zorladığı dönemlerde ise sabreder ve sabrının ecrini Allah'tan bekler. Böylelikle her iki halde de sevap kazanarak Allah'ın rızasına yaklaşmış olur. Mü'min yaptığı her iyilikten ecir alır. Öyle ki muhabbete vesile olması niyetiyle eşinin ağzına uzattığı bir lokmadan dahi sevap kazanır. Şu hadis-i şerif bu hususu haber vermektedir: Ömer b. Sa'd'ın babasından Rasûlullah'ın (s.a) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “*Mü'minin haline şaşarım. Kendisine hayır isabet ederse Allah'a hamd ve şükür eder. Başına bir musibet geldiğinde sevabını Allah'tan bekler ve sabreder. Mü'min her şeyden ecir alır hatta hanımının ağzına götürdüğü lokmadan dahi.*”⁹³⁰

Allah Teâlâ, kendisine inanan kula o denli değer vermektedir ki mü'min'in başına gelen küçük sıkıntı bile onun ya derecesinin yükselmesine ya da günahının silinmesine vesile olur. Şu hadis bu hususu haber vermektedir: Hz. Aişe'den (r.anha) rivayet edildiğine göre Allah Rasûlü (s.a) şöyle buyurmuştur: “*Mü'mine batan bir diken hatta ondan daha küçük olan şeylerden dolayı dahi Allah onun derecesini bir kat yükseltir veya onun bir günahını siler.*”⁹³¹

Mü'min bir kul, iman etmiş olmasını tamamen kendi kabiliyeti, gücü ve iradesi olarak görmemelidir. Kişi, imana Allah'ın hidayet etmesi sayesinde ulaşır. Bu ilke gereği Müslüman kişi, imanından ötürü Allah'a hamd ve şükretmelidir. Ayrıca

⁹²⁸ Vekî' b. Cerrâh, *ez-Züh'd*, 1/322 (No. 97) (Mâ yeczi bihi'l-mü'min); Hennâd b. Serî, *ez-Züh'd*, 1/243 (No. 417) (Hutta'l-hatayâ); *ez-Züh'd-Hadislerle İslami hayat*, 217 (No. 417). Ayrıca bk. Buhârî, “Merdâ”, 1 (No. 5318); Müslim, “Birr ve sıla”, 52 (No. 2573); Tirmizî, “Cenâiz”, 1 (No. 966).

⁹²⁹ İbnü'l-Mübârek, *ez-Züh'd ve'r-rekâik*, 1/114 (No. 338); Vekî b. Cerrâh, *ez-Züh'd*, 1/309 (No. 83); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/245 (No. 35930); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/402 (No. 11840)

⁹³⁰ Vekî' b. Cerrâh, *ez-Züh'd*, 1/323 (No. 98, 99, 100); İbnü'l-Mübârek, *ez-Züh'd ve'r-rekâik*, 2/29; Ayrıca bk. İbn Ebû'd-Dünyâ, *es-Sabr ve's-sevâb aleyh*, 46 (No. 53); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 2001, 3/82 (No. 1486).

⁹³¹ Hennâd b. Serî, *ez-Züh'd*, 1/244 (No. 419); *Hadislerle İslamî Hayat*, 217-218 (No. 419); İbn Ebû'd-Dünyâ, *el-Maraz ve'l-keffârât*, 107 (No. 124) Ayrıca bk. Müslim, “Birr ve Sıla”, 47 (No. 2572); Tirmizî, “Cenâiz”, 1 (No. 965).

diğer Müslümanlara ve iman etmemiş olanlara tepeden bakmaktan da uzak durmalıdır. Bu hususla ilgili olarak İbn Mes‘ud (r.a) şöyle söylemiştir: “Allah dünyayı sevdiğine de sevmediğine de verir. İmanı ise sadece sevdiğine verir. Allah bir kulu severse ona imanı nasip eder.”⁹³²

Allah’ın mü’min kuluna imtihanlar, belâ ve musibetler vermekteki muradı nihaî olarak onların bütün günahlarından arınmasını sağlamaktır. Şu hadis-i şerif bu hususu haber vermektedir: “*Ebû Hüreyre’nin haber verdiğine göre Nebî (s.a) şöyle buyurdu: Mü’min erker ve kadına bedeni, malı ve çocukları ile ilgili belalar inmeye devam eder ve nihayet o, hatasız olarak Allah’a kavuşur.*”⁹³³ Allah Teâlâ’nın mü’min kuluna bela ve musibetler vermesindeki hikmetlerden biri de onun bütün benliğiyle Allah’a yönelmesi ve bu şekilde O’na yalvarmasını temin içindir. Şu hadis-i şerif bu hususu haber vermektedir: Ebû Hüreyre’nin haber verdiğine göre Rasûlullah (s.a) şöyle buyurmuştur: “*Allah Teala bir kulu sevdiği zaman kendisine yalvarması için belaya uğratar.*”⁹³⁴

Mü’min kul ölümü temenni etmemelidir. Kendisine verilen ömrü ganimet bilip hayır ve hasenatlarını, ibadetlerini, zikir ve tilavetlerini artırmalıdır. Böyle yaşarsa uzun ömür kendisi için zorla katlanması gereken bir mihnet yerine bir nimete dönüşür. Şu hadis-i şerih bu hususu haber vermektedir: “*Bir bedevi Ya Rasûlallah insanların hayırlısı kimdir diye sordu. Nebî (s.a) ‘ömrü uzun olup ameli güzel olandır’* buyurdu.”⁹³⁵ Tirmizî’nin bir sonraki tarikinde “insanların şerlisi kimdir? diye sordu. Nebî (s.a) ömrü uzun olup ameli kötü olandır” buyurdu” ziyadesi mevcuttur.⁹³⁶

⁹³² İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/166 (No. 35687); *el-Musannef T*, 14/536 (No: 35687)

⁹³³ Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 1/338 (No. 402); *Hadislerle İslamî hayat*, 210 (No. 402); İbn Ebû’-Dünya, *es-Sabr ve’s-sevab aleyh*, 81 (No. 108); Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 13/248 (No. 7859); İbn Mâce, “Fiten”, 23 (No. 4023)

⁹³⁴ Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 1/239 (No. 405); *Hadislerle İslami Hayat*, 211 (No. 405); Ebû Hâtım, *ez-Zühed*, 51 (No. 34); İbn Ebû’-Dünya, *Kitâbü’l-evliyâ*, 21 (No. 39). Ayrıca bk. Beyhakî, *Şuabü’l-iman*, 12/237 (No. 9330)

⁹³⁵ İbnü’l-Mubârek, *ez-Zühed ve’r-rekâik*, 472 (No. 1340); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/124 (No. 35561); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühed*, 32 (No. 189); Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/402 (eş-Şükr ‘ale’n-Ni‘am); Tirmizî, “Zühed”, 21 (No. 2329); Dârimî, “Rikâk”, 30 (No. 2784) (Eyyü’l-mü’minîne hayr). Muhakkik isnadının zayıf olduğunu belirtmiştir.; İbn Ebû’-Dünya, *Kitâbü’l-umr ve’s-seyb*, 45 (No. 1); Beyhakî, *ez-Zühedü’l-kebîr*, 237 (No. 627)

⁹³⁶ Tirmizî, “Zühed”, 22, (No. 2330)

2.2.2. Zühdün temel ilkeleri

Bu başlık altında zühd kitaplarında yer almış zühdün temel ilkeleri olarak değerlendirilebilecek hususlar ele alınacaktır.

2.2.2.1. Yeterince değerlendirilemeyen iki nimet

İnsana verilmiş en temel iki nimet sağlık ve boş vakittir. Pek çok zühd müellifi, kitaplarında bu konuyla ilgili hadisleri naklederek başlamışlardır. İnsanların kıymetini bilme konusunda en çok yanıldıkları hususlar da bunlardır. Bu nedenle, Müslüman, Allah'ın lütuf ve kereminden ihsan ettiği ömrü, zamanı en bereketli ve faydalı bir şekilde değerlendirmelidir. Söz konusu nimetler elden gittiğinde “keşke” dememek için bu tavsiyeler ciddiye alınmalıdır. Zira, İslam'da ‘keşke’yle başlayan cümleler kurmak hoş karşılanmamıştır. Bu hususlar Kitâbü’z-zühd’lerde şu hadislerle vurgulanmıştır: İbn Abbas (r.a), Rasûlullah'ın (s.a) şöyle buyurduğunu haber vermiştir: “İki nimet vardır ki insanların çoğu o ikisi(ni değerlendirme konusunda) aldanmışlardır. (O iki nimet şudur): Sağlık ve boş vakit.”⁹³⁷ Ahmed b. Hanbel, Kitâbü’z-zühd’ünde bu sözü Hasan-ı Basrî'nin kavli olarak yer vermiştir.⁹³⁸

Müslüman, kendisine verilmiş en büyük nimetlerden olan sağlık, zaman, gençlik, zenginlik ve bütün bunları kapsayan ömrün kıymetini çok iyi bilmelidir. Değilse, bu nimetler elinden gittiğinde çok pişman olacaktır. Ancak, bu pişmanlık bir fayda sağlamayacaktır. Şu hadis bu hususu haber vermektedir: Tâbiûn neslinin âlimlerinden olan Amr b. Meymûn el-Evdî mürsel olarak Rasûlullah'ın şöyle buyurduğunu haber vermiştir: “Beş şeyden önce beş şeyin kıymetini bilin: yaşlanmadan önce gençliğin; hastalanmadan önce sağlığın; fakirleşmeden önce zenginliğin; meşgaleden önce boş vaktin; ölümünden önce hayatın.”⁹³⁹

⁹³⁷ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/6 (No. 1); *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/1 (No. 1); Buhârî, “Rikâk”, 1 (No.6049); İbn Mâce, “Zühd”, 15 (No. 4170) (Hikmet); Dârimî, “Rikâk”, 2 (No. 2749); İbn Ebû'd-Dünyâ, *Kısarü'l-emel*, 89 (No. 113, 114); Nesaî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/387 (No. 11800) (Rekâik); Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/341 (No. 7845) (Rikâk). Hâkim'in 'bu hadis Şeyhayn'ın şartları üzerine sahihtir ancak onlar tahriç etmemiştir' demesi isabetli değildir. Buhârî bu hadisi yukarıda geçtiği üzere bölümün ilk sırasında tahriç etmiştir.

⁹³⁸ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 214 (No. 1493).

⁹³⁹ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/6 (No. 2); *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/2 (No. 2); Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/223 (No. 7); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/57 (No. 35460) (Kitâbü'z-zühd); İbn Ebû'd-Dünyâ, *Kısarü'l-emel*, 89 (No. 111)

2.2.2.2. Gariblerden olmak

Kul, dünyadayken İslâmı yaşama konusunda bir yabancı veya orada kısa bir süre istirahat edip yoluna devam edecek yolcu gibi olmalıdır. Kul, ayrıca insanı şeytanın ve nefsin tuzağına düşüren, dünyaya dalmasına sebep olan şehvet ve hırslar konusunda ölü gibi olmalıdır. Sürekli ölümü tefekkür etmeli, ölümden sonrası için hazırlık yapmalıdır. Mü'min ânin bilinciyle yaşamalı geçmişte yaşadığı kötü hadiseler ve yaptığı hatalara üzülmeyle, gelecek kaygısıyla uğraşarak içinde bulunduğu ânı değerlendirmekten uzak kalmamalıdır. Sağ salim sabaha eriştiğinde akşamın tasasına, akşama ulaşınca sabahın tasasına düşmemelidir. Hastalanmadan önce sağlığının, ölmeden önce hayatının kıymetini bilmelidir. Değilse bir gün gelir yaptıklarından pişman olur ancak iş işten geçmiş olur. Şu hadis-i şerifte bu hususlar haber verilmiştir: “İbn Ömer (r.a) Rasûlullah (s.a)’den şöyle nakletmiştir: Rasûlullah (s.a) omzumdan tuttu ve şöyle buyurdu: “*Dünyada yabancı (غريب) veya yolcu gibi ol. Kendini kabir ehlinden say.*” İbn Ömer, bu hadisi rivayet ettiği Mücahid b. Cebr’e şöyle demiştir: sabaha ulaştığında akşam için kaygılanma. Akşama ulaştığın vakit sabah için kaygılanma. Hastalanmadan önce sağlığından faydalan, ölmeden önce hayatından istifade et. Çünkü sen ey Allah’ın kulu yarın nasıl anılacaksın bilmiyorsun.⁹⁴⁰

İslam, az sayıda insanın -gariblerin- Allah Resûlü’ne inanmasıyla başladı. Kıyamet’e doğru inanan insanların sayısı tekrar azalacaktır. Aslında hangi dönemde olursa olsun insanlar ondan uzaklaşmışken, Rasûlullah’ın sünnet-i seniyyesi üzere yaşayanlar, unutulmuş sünnetleri ihya edenler gariblerdir. Kitâbü’z-zühd’lerin yazılış amacı da Rasûlullah’ın (s.a) sünnetini ihya etmektir. Şu hadis-i şerif yukarıda bahsi geçen hususları içermektedir: Câbir b. Abdullah (r.a) Rasûlullah’ın (s.a) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “*İslam garîb olarak başladı tekrar başladığı hale geri dönecektir. Gariblere ne mutlu.*” Bunun üzerine ‘onlar kimlerdir Ya Rasûlallah?’

⁹⁴⁰ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/5, (No. 13); *er-Rekâik*, 2/10 (No. 12); Vekî‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/230 (No. 11 ve 12) (Bâbu men kâle ‘ud nefseke fi’l-mevtâ); Hennad b. Serî, *ez-Zühd*, 1/288 (No. 500) (Bâbu’l- mev‘iza ve kısaru’l-emel); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/48 (No. 35445) (Kitâbü’z-zühd); Buhârî, “Rikak”, 3 (No. 6053); Tirmizî, “Zühd”, 25 (No. 2333) (Bâbu mâ câe fi kısari’l-emel); İbn Mâce, “Zühd”, 3, (No. 4114) (Bâbu meseli’d-dünyâ); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 11 (No. 43); İbn Ebû Âsım, *ez-Zühd*, 92, (No. 185; Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebir*, 193 (No. 465); *Şuabü’l-imân*, 12/474, (No. 9764) (Bâbun fi’z-zühd ve kısari’l-emel)

diye sordular. ‘İnsanların bozduğu şeyleri ıslah edenlerdir’ buyurdu”.⁹⁴¹ Beyhakî, Ebu’d-Derdâ, Ebû Ümâme el-Bâhilî, Enes b. Mâlik ve Vâsile b. el-Eska‘ın (r.anhum) ortaklaşa rivayet ettikleri hadiste “garibler” hakkında şu ziyade vardır: “Allah’ın dininde münâkaşa etmeyen ve bir günah sebebiyle ehl-i kibleyi tekfir etmeyenlerdir.”⁹⁴² Kesîr b. Abdulla el-Müzenî’nin babasından, o da dedesinden naklettiği tarikte “(Garibler) Sünnetimi ihya edenler ve onları Allah’ın kullarına öğretenlerdir.” ziyadesi mevcuttur.⁹⁴³

2.2.2.3. Sünnete bağlılık

İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik* kitabının 71. sırasında “Lüzûmu’s-sünne” bâbı açmıştır. Bu başlık altında konuyla ilgili çok önemli rivayetleri kaydetmiştir.

Resûl-i Ekrem’in (s.a) peygamber sıfatıyla yaptığı davranışları dinî hüküm kaynağıdır.⁹⁴⁴ İlk zâhid ve muhaddislerden olan Hassân b. Atiyye (ö. 130/748) bu konu hakkında “Cebrâil, Rasûlullah’a (s.a) gelir ve Kur’an’ı öğrettiği gibi Sünnet’i de öğretirdi.” demiştir. İbn Abbas (r.a) ise, Kur’an’ı Kerim’de pek çok yerde geçen “O size Kitab ve hikmeti öğretti”⁹⁴⁵ ifadesinde yer alan hikmetten kastedilenin “Sünnet” olduğunu belirtmiştir.⁹⁴⁶

Zühd müellifleri sünnetin ne olduğunu tartışmamışlar; genel olarak sünnete ittibâ edip bid’atlardan sakınmak tavsiyesinde bulunmuşlardır.

Sünnet üzere yapılan mutedil amel, sünnetin dışına çıkan çok amelden evladır. Şu sahabe kavli bu durumu haber vermektedir: Übey b. Ka‘b (r.a) bir kavlinde şöyle buyurmuştur: “... Doğru yola ve sünnete, sarılmak sünnete muhalif

⁹⁴¹ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/586; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/91 (No. 35507); Dârimî, “Rikâk”, 42 (No. 2797); Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 114-117 (No. 198-206); Ayrıca bk. Müslim, “İman”, 232 (No. 145); İbn Mâce, “Fiten”, 15 (No. 3986).

⁹⁴² Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 114 (No. 119); *ez-Zühd-Allah için yaşamak*, 51 (No. 80).

⁹⁴³ Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 117 (No. 205); İbn Abdilberr, *Câmiu beyâni’l-ilm ve fadlih*, 2/997 (No. 1902); Kuzaî, *Müsnedü’ş-şihâb*, 2/138 (No. 1052).

⁹⁴⁴ Sünnet fıkıh, kelam, hadis gibi şer’î ilimlerde farklı tanımlanan oldukça geniş kapsamlı ve son derece kritik bir kavramdır. İbnü’l-Mübârek’in bu kavramı, “lüzûmü’s-sünne” başlığında bid’atın zıddı olan sünneti kastettiği anlaşılmaktadır. Sünnet’in tanımı, bağlayıcılığı gibi hususlarla ilgili detaylı bilgi için bk. Murteza Bedir, “Sünnet”, (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul: 2010), 153.

⁹⁴⁵ Bakara, 2/129; 2/151; 2/231; Âli İmrân, 3/164 v.d.

⁹⁴⁶ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 2/22.

olarak fazlaca amel etmekten çok daha evladır. Öyleyse amellerinize bakın. Eğer çok amel edecekseniz ya da mutedil bir yol arıyorsanız, ameliniz peygamberin yolu ve sünneti üzerine olsun.”⁹⁴⁷ Bu hususla ilgili olarak Bağdatlı ilk sûfilerden Serî es-Sekatî (ö. 251/865) şöyle demiştir: “Sünnet üzere az amel, bid‘atlarla işlenen çok amelden hayırlıdır. Hem takvayla yapılan amel nasıl az görülebilir ki?”⁹⁴⁸

Beyhakî “hadisleri bırak! Bize Kur’ân’dan haber ver!” söylemini doğru bulmamıştır. Bu nedenle Müslümanlar’ın Kur’ân-ı Kerim’i öğrendiği gibi Sünnet’i de öğrenmesi gerekmektedir.⁹⁴⁹

Sünneti rehber edinen hikmet üzeredir. Hevasına uyan ise bid‘at üzeredir. Nîşabur’da tasavvufun yayılmasında öncülük eden meşhur sûfî Ebû Osman el-Hîrî (ö. 298/910) şöyle demiştir: “Söz ve fiilinde sünneti kendisine önder yapan insan, konuştuğunda hikmetli konuşur. Hevâyı nefsine kılavuz yapan ise konuştuğunda bid‘at konuşur. Çünkü Yüce Allah “Eğer ona itaat ederseniz hidayete erersiniz.”⁹⁵⁰ buyurmuştur.”⁹⁵¹

Allah, sünnet üzere yaşayan kişinin kalbine marifet nuru doldurur. Sünnet-i seniyye üzere yaşamaktan üstün makam yoktur. İlk devir sûfilerinden aynı zamanda muhaddis ve müfessir olan Ebü’l-Abbâs İbn Atâ el-Edemî (ö. 309/922) bu hususla ilgili şöyle demiştir: “Kim nefsini sünnetin âdabları üzere tutarsa, Allah marifet nuruyla onun kalbini aydınlatır. Habîbullah’ın emirlerine, fiillerine ve ahlakına tâbi olmaktan; söz, fiil, gayret, bağlılık ve niyet açısından Rasûlullah’ın (s.a) edepleriyle edelenmekten daha büyük bir makam yoktur.”⁹⁵²

2.2.2.4. İmkan olarak kendinden aşağıda olana, ahlak olarak kendinden üstün olana bakmak

Kişi, yaratılış ve dünya nimetleri açısından kendisinden üstte birini gördüğünde derhal bu konularda kendisinden aşağıda olanlara bakıp Allah’a hamd ve

⁹⁴⁷ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/238 (No. 539); *ez-Zühed ve’r-rekâik*, 2/21; Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühed*, 161 (No. 1093); *ez-Zühed T*, 2/290 (No. 1091).

⁹⁴⁸ Beyhakî, *ez-Zühed-Allah için yaşamak*, 48 (No. 71)

⁹⁴⁹ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/240 (No. 545)

⁹⁵⁰ Nûr, 24/54.

⁹⁵¹ Beyhakî, *ez-Zühedü’l-kebîr*, 151 (No. 319); *ez-Zühed-Allah için yaşamak*, 46 (No. 64).

⁹⁵² Beyhakî, *ez-Zühed-Allah için yaşamak*, 47 (No. 67).

şükretmelidir. Örneğin kendisi bazı insanlar gibi çok zengin olmayabilir. Ancak, vücudunun organları tamsa, sağlığı sıhhati yerindeyse bunlar maddi olarak değer biçilemeyecek nimetlerdir. Bununla birlikte nice eli ayağı olmayan, gözleri görmeyen, kulakları duymayan insanlar bulunmaktadır. Ancak kişi, dini yaşantı konusunda ise kendinden aşağıda olanlara değil yukarıda olanlara bakmalıdır. Kendinden aşağıda olanlara bakarsa, kendi durumunu beğenerek dinî yaşantısında gevşekliğe düşer. Bu durum onu şeytanın kucağına düşürür. Şu hadis-i şerif bu hususları haber vermektedir: Ebû Hüreyre (r.a) Nebî (s.a)’in şöyle buyurduğunu haber vermiştir: “Sizden biriniz yaratılış ve mal konusunda kendisinden üstün olanı gördüğünde kendinden aşağıda olana baksın!”⁹⁵³ İbn Mâce’deki tarikte şu ziyade mevcuttur: “Çünkü bu tavır, Allah’ın nimetlerini azımsamamak için daha uygundur.”⁹⁵⁴ Şu rivayet bu konuyu daha tafsilatlı anlatmaktadır: Abdullah b. Amr (r.a) Rasûlullah’ın (s.a) şöyle buyurduğunu haber vermiştir: “Kimde iki haslet varsa Allah onu sabreden ve şükreden olarak yazar. Kimde o iki haslet bulunmazsa Allah onu sabreden ve şükreden olarak yazmaz. Kim dini konusunda kendinden üstünde olana bakar ve ona uyarsa; dünyası konusunda kendisinden aşağıda olana bakar ve Allah’ın kendisini ondan üstün tuttukları konusunda Allah’a hamd ederse Allah onu sabreden, şükreden bir kul olarak yazar. Kim dini konusunda kendinden aşağıdakine bakarsa ve dünyası konusunda kendinden üstekine bakıp kaçırdığı şeyler konusunda üzülürse Allah onu şükreden ve sabreden olarak yazmaz.”⁹⁵⁵

2.2.3. İlmî fazileti ve ilim öğrenmede niyetin önemi

İbnü’l-Mübârek 2. sırada “Men lâ ya‘mel bi ilmih”; 3. sırada “Talebü’l-ilm li arazin fi’l-dünya” bâbına yer vermiştir. Vekî‘ b. Cerrâh, 71. sırada yer verdiği “el-

⁹⁵³ Abdullah b. Mubarek, *Kitâbü’z-zühd*, I, 502 (No. 1433); Buhârî, “Rikâk”, 30 (No. 6125); İbn Mâce, “Zühd”, 9 (No. 4142) (Bâbu’l-kânâ’a); İbn Ebü’d-Dünya, *el-Kanâ’a*, 63 (No. 141); *eş-Şükr*, 33 (No. 91)

⁹⁵⁴ Vekî‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/380 (No. 145) (Menziletü’l-fakr); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 19 (No. 98); Buhârî, “Rikâk”, 30 (No. 6125). Buhârî, hadisi bâb başlığına taşımıştır. Onun metninde “mal ve yaratılış konusunda” ziyadesi mevcuttur. Müslim, “Zühd ve rekâik”, 9 (No. 2963); Tirmizî, “Sıfatü’l-kıyâme ve’r-rekâik ve’l-vera’”, 58 (No. 2513); İbn Mâce, “Zühd”, 9 (No. 4142); İbn Ebü’d-Dünya, *Kitâbü’ş-şükr*, 56 (No. 162); Beyhakî, *Şuabü’l-imân*, 12/504 (No. 9804). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 12/419 (No. 7449). Muhakkik, bu hadisin Buhârî ve Müslim’in şartı üzere sahih olduğunu belirtmiştir.

⁹⁵⁵ Tirmizî, “Sıfatü’l-kıyâme ve’r-rekâik ve’l-vera’”, 58 (No. 2512). Benzer bir metin için bk. Muâfâ b. İmrân, *Kitâbü’z-zühd*, 254 (No. 121)

İnsât” bâbında ilim öğrenmenin faziletiyle ilgili hadislere yer vermiştir. İbnü’l-Mübârek 155. sırada “Ref’u’l-Kur’ân izâ türîke’l-amel bihî” babı açmıştır. İbnü’l-Mübârek’in Hüseyin el-Mervezî nüshasının 40. başlığı “Kabzu’l-ilm” şeklindedir.

İslam, ilmin merkezine Kur’ân-ı Kerîm’i koymuştur. Rasûlullah (s.a) Kur’ân’ı öğrenen ve aynı zamanda öğretenlerin ümmetin en üstünleri olduklarını müjdelemiştir. Şu hadis-i şerif bu hususu haber vermektedir: Osman b. Affân (r.a) Rasûlullah’ın (s.a) şöyle buyurduğunu haber vermiştir: “*Sizin en faziletliniz Kur’ân’ı öğrenen ve öğreteninizdir.*”⁹⁵⁶

Kim, Allah rızası için ilim öğrenme yoluna girerse Allah ona cennetin yolunu kolaylaştırır. Yine Allah rızası için bir mescitte toplanıp Kur’an-ı Kerim’i müzakere edenlerin üzerine sekinet iner, onları rahmet kaplar. Allah katında üstünlük neseb ile değil takva iledir. Şu hadis bu hususu haber vermektedir: Ebû Hüreyre (r.a) Rasûlullah’ın şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “... *Kim ilim elde etmek için bir yola girerse Allah onunla cennete giden yolu kolaylaştırır. Bir topluluk Allah’ın evlerinden bir evde toplanıp Allah’ın kitabını okurlarsa ve onu müzakere ederlerse onların üzerine sekinet iner, rahmet onları kaplar, Melekler onları kuşatır, Allah kendi katında onları anar. Kimi ameli geri koyarsa nesebi onu öne geçirmez.*”⁹⁵⁷ Bu hadisi, Vekî‘ b. Cerrâh İbn Abbas’tan mevkuf olarak gelen tarîkine yer vermiştir.⁹⁵⁸

İnsanlar, Kur’ân-ı Kerîm’i hakkını vererek okuyan ve öğretilerini hayatına tatbik eden ashâbu’l-Kur’ân’ı dinlemez, onların yolundan gitmeye çalışmazsa Allah onları çeker alır. Onlardan sonra gelenler Kur’ân’ı okusalar da özünü kavrayamazlar, ilim elde edemezler.⁹⁵⁹ Kur’ân-ı Kerim’e tâbi olan dünyada sapıtmaz ahirette ise bedbaht olmaz.⁹⁶⁰

⁹⁵⁶ Vekî‘ b. Cerrâh, *ez-Zühhd*, 3/839 (No. 521) (el-İnsât); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühhd*, 296 (No. 2132). Ayrıca bk. Buhârî, “Fedâilü’l-Kur’ân”, 21 (No. 4739); Ebû Dâvud, “Salât”, 347 (No. 1452); Tirmizî, “Fedâilü’l-Kur’ân”, 15 (No. 2907).

⁹⁵⁷ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühhd*, 23 (No. 126); Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 291 (No. 764). Ayrıca bk. Buhârî, “İlim”, 10; Müslim, “Zikir”, 38 (No. 2699); Tirmizî, “İlim”, 2 (No. 2646); İbn Mâce, “Sünne”; 17 (No. 223).

⁹⁵⁸ Vekî‘ b. Cerrâh, *ez-Zühhd*, 3/830 (No. 517).

⁹⁵⁹ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/467 (No. 990); *ez-Zühhd ve’r-rekâik*, 1/277 (No. 804); *ez-Zühhd-Kalbin incelikleri*, 245, 246.

⁹⁶⁰ Bk. Tâhâ, 20/123. (Şahin Altuntaş, *Kur’ân-ı Kerîm Meâlî*, 349).

Hiz. Ali'nin şöyle dediği nakledilmiştir: "İmânı ve Kur'ân'ı bir arada taşıyan kişi tadı güzel olan turunç meyvesi gibidir. İmanı ve Kur'ân'ı taşımayan kişi ise Ebû Cehil karpuzu gibidir. Tadı da kokusu da kötüdür."⁹⁶¹ İbn Mes'ud'a (r.a) göre Kur'ân ehlinin sahip olması gereken özellikler şunlardır: "Kur'ân ehli insanlar uyudukları vakit gecenin kıymetini, insanlar yiyip içtikleri vakit gündüzün, halk sevinç içindeyken hüznün, onlar gülerken ağlamanın, insanlar hata işlerken susmanın, insanlar aldanırken huşu içinde olmanın kıymetini bilmelidir. Kur'ân ehline gözü yaşlı, hüznünlü, hikmet ehli ve vakur olmak yakışır. Kur'an ehline kaba, gafil, sırtkan, ve haşin olmak yakışmaz."⁹⁶²

İslam'da ilme ve âlime verilen değer oldukça yücedir. Âlimler, peygamberlerin vârisleridirler. Peygamberler miras olarak ilim bırakmışlardır.⁹⁶³ İlim öğrenip öğrendiğiyle âmil olmak dünya ve içindekilerden daha kıymetlidir.⁹⁶⁴

İslam ilim geleneğinde ilmin kişiyi Allah'tan korkan birisi haline getirmesi beklenmiştir. Çünkü kişi, ilim öğrendikçe, Allah'ın büyüklüğünü kendisinin ise acziyetini, cehaletini daha iyi idrak eder. Bu hususla ilgili olarak İbn Mes'ud (r.a) şöyle demiştir: "Kişiye ilim olarak Allah'tan korkması yeterlidir. Cahillik olarak ise ameline bakıp kendini beğenmesi yeterlidir."⁹⁶⁵

İslam toplumunda ilim ve hikmeti öğreten, emr-i bi'l-ma'ruf nehy-i ani'l-münker vazifesini yerine getiren âlimler ve adaleti tesis ile vazifeli idarecin bulunması zorunludur. Bu temel iki vazife, ehil olmayan kişilerin eline geçtiğinde toplum fesada uğrar. Bu hikmete binaen Rasûlullah'ın (s.a) ümmeti hakkında endişe ettiği hususlardan biri de saptırıcı önderlerin zuhur etmesi olmuştur.⁹⁶⁶

Kişi, ahirette Allah'ın huzurunda duracak ve bildikleriyle amel edip etmediği sorulacaktır. şu hadis-i şerif bu hususu haber vermektedir: Abdullah b. Ukeym şöyle haber vermiştir: "Abdullah b. Mes'ud (r.a) hadisten önce yemin ile başlardı. O şöyle

⁹⁶¹ İbn Ebû şeybe, *el-Musannef*, 19/158 (No. 35654); *el-Musannef T*, 14/529 (No. 35654).

⁹⁶² Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 133 (No. 892); *ez-Zühd T*, 1/236 (No. 890).

⁹⁶³ Veki' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 3/833 (No. 519).

⁹⁶⁴ İbn Ebû şeybe, *el-Musannef*, 19/369 (No. 36349); *el-Musannef T*, 15/27 (No. 36349).

⁹⁶⁵ İbn Ebû şeybe, *el-Musannef*, 19/160 (No. 35659); *el-Musannef T*, 14/530 (No. 35659).

⁹⁶⁶ Dârimî, "Rikâk", 39 (No. 2794). Ayrıca bk. Tirmizî, "Fiten", 51 (No. 2229); Ebû Dâvud, "Fiten", 1 (No. 4252).

dedi: “Sizden herbiriniz ayın on dördünde dolunay ile baş başa kaldığınız gibi rabbi ile baş başa kalacak. Sonra rabbi ona ‘*Ey Âdemoğlu! Benim hakkımda seni ne aldattı? Öğrendiğin şeylerle ne amel ettin? Ey Âdemoğlu! Peygamberlere ne cevap verdin?*’” buyuracak.”⁹⁶⁷ Ebu’d-Derdâ’nın (r.a) şu sözü tam da bu hususu vurgulamaktadır: “En çok korktuğum şey, hesap için durduğumda bana ‘Sen biliyordun. Bildiğin şeyle ne amel ettin?’ denilmesidir.”⁹⁶⁸

Kişi, bir yandan ilim öğrenmeli diğer yandan ilmiyle amel etmelidir. Hz. Ali (r.a) bu konuyla ilgili olarak “İlim öğrenin. Onunla ma‘ruf olursunuz. Öğrendiğiniz ilimle amel edin. Böylelikle o ilmin ehli olursunuz. Zira sizden sonra öyle bir zaman gelecek ki o zamanda halkın onda dokuzu hakkı inkar edecektir. O zamanda yalnızca ilim elde edebilmek için yolculuk yapanlar kurtulabilecektir. İşte onlar hidayet öncüleri, ilim kandilleridir.”⁹⁶⁹ Buyurmuştur. İlmiyle âmil olmanın önemi Selmân-ı Fârisî’nin, Ebu’d-Derdâ’ya (r.anhuma) yazdığı mektupta şu şekilde yer almıştır: “İlim, pınarlar gibidir. Yüce Allah ondan dilediğini faydalandırır. Kimseye anlatılmayan hikmet, canı olmayan vücut gibidir. Kendisiyle amel edilmeyen ilim, kendisinden infakta bulunulmayan hazine gibidir. Alim, yolda kandil tutan adam gibidir. Herkes onun ışığıyla aydınlanır ve ona dua ederler.”⁹⁷⁰ Kur’ân-ı Kerîm’de Allah’ın indirdiği ayetlerle amel etmeyenlerin hali ciltlerce kitap taşıyan merkebe benzetilmiştir.⁹⁷¹ Merkep, taşıdığı kitapların içeriğinden bihaberdir.

İlmi ibadetlere zarar vermeyecek derecede ibadetleri de ilim tahsiline zarar vermeyecek kadar yapmak gerekir.⁹⁷²

Dünyalık elde etmek için ilim öğrenmek büyük günahlardandır. Bu durumdaki kişiler dünyalarını kurtarsalar bile ahiretlerini mahvetmişlerdir. Şu söz bu hususu haber vermektedir: “Ahir zamanda din ile dünyayı elde eden adamlar çıkar.

⁹⁶⁷ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/18 (No. 33); *ez-Zühed ve’r-rekâik*, 1/13 (No. 38); Esed b. Musa, *ez-Zühed*, 76 (No. 96); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühed*, 135 (No. 907); Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 10/403 (No. 11843) (Kitâbü’l-mevâiz).

⁹⁶⁸ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/181 (No. 35741); *el-Musannef T*, 14/553 (No: 35741).

⁹⁶⁹ Vekî‘ b. Cerrah, *ez-Zühed*, 2/531 (No. 270); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühed*, 107 (No. 692); *ez-Zühed T*, 2/191.

⁹⁷⁰ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/203 (No. 35811); *el-Musannef T*, 14/573 (No: 35811).

⁹⁷¹ Bk. Cuma, 62/5.

⁹⁷² İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/367 (No. 36340); *el-Musannef T*, 15/26 (No: 36340)

İnsanlar için koyun postuna bürünürler. Dilleri baldan daha tatlıdır. Kalpleri kurt kalbi gibidir. Onlar için Allah Teâlâ şöyle buyurur: “*Beni mi aldatmaya çalışıyorsunuz yoksa bana karşı mı cüretkar davranıyorsunuz. Yemin olsun ki onların üzerine öyle bir fitne göndereceğim ki akıllılarını dahi hayretler içinde bırakacak.*”⁹⁷³ Bu hadis İbn Ebû Şeybe’nin kitabında Vehb b. Münebbih’ten “indirilmiş kitaplarda şöyle buluyoruz” kaydıyla nakledilmiştir.⁹⁷⁴ İbnü’l-Mübârek ve Hennâd b. Serî bu rivayeti merfu olarak tahric etmiştir. Ancak muhakkik Ferivâî, bu tarîkin isnadında yer alan Yahya b. Ubeydullah’ın metruk olduğu için senedin çok zayıf olduğunu belirtmiştir.⁹⁷⁵ Tirmizî, İbn Ömer’den gelen bir isnadla tahric etmiştir.⁹⁷⁶

İlim, âlimlere karşı övünmek, cahillerle çekişmek, meclislerde tartışmak için değil sırf Allah rızası için öğrenilmelidir.⁹⁷⁷ İlim öğrenen kişi kıskançlık ve kibir hastalıklarından kurtulmadan, ilmiyle dünyalık elde etme peşinde koşturmayı bırakmadan hakiki ilim ehlinden olamaz.⁹⁷⁸ Müslüman, bir şekilde ilimle irtibatlı olmalı; ya öğrenen ya öğreten ya da onları dinleyen olmalıdır. Bu çemberin dışında kalırsa kaybedenlerden olur.⁹⁷⁹ Hiç kimse annesinin karnından âlim olarak doğmaz. İlim, ancak gayret edip öğrene öğrene elde edilir.⁹⁸⁰ Kişi, bilmediği bir şeyi öğrenmekten çekinmemelidir. Alim, bilmediği bir meseleyle karşılaştığında ‘En doğrusunu Allah bilir’ demekten kaçınmamalıdır. Ebû İshâk’ın naklettiği, Hz. Ali’nin (r.a) şu sözü bu hususla alakalıdır: “Size öyle sözler vasiyet ediyorum ki bu sözleri elde etmek için bineklerinize binip onları bitkin düşürünceye kadar yol alsanız yine de buna değer. (O sözler şunlardır): Hiçbir kul Rabbinden başkasından bir şey ummasın. Günahından başka bir şeyden korkmasın. Hiçbir kimse bilmediği bir şeyi öğrenmekten çekinmesin. Hiçbir âlim kendisine bilmediği bir şey sorulunca

⁹⁷³ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/24 (No. 44); *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/17 (No. 50); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/437 (No. 860) (Bâbu’r-riya); Tirmizî, “Zühd”, 59 (No. 2404); İbn Ebû’d-Dünya, *el-Ukubât*, 23 (No. 7)

⁹⁷⁴ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/480 (No. 36774) (Kitâbü’z-zühd)

⁹⁷⁵ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/17 (No. 50); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2 (No. 437).

⁹⁷⁶ Tirmizî, “Zühd”, 59 (No. 2405).

⁹⁷⁷ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/338 (No. 952); *ez-Zühd-Kalbin incelikleri*, 306 (No. 852).

⁹⁷⁸ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/193 (No. 35773); *el-Musannef T*, 14/564 (No. 35773).

⁹⁷⁹ Vekî‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 3/827 (No. 513).

⁹⁸⁰ Vekî‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 3/831 (No. 518).

‘Allah en doğrusunu bilir’ demekten çekinmesin. Sabır, imana nispetle cesetteki baş gibidir. Baş gittiği zaman ceset de gider. Sabır gittiği zaman ise iman gider.”⁹⁸¹

İlim âlimlerden öğrenilir. İlmin taşıyıcıları âlimlerdir. Onlar hayatta olduğu müddetçe kıymetleri bilinmeli ve kendilerinden ilim öğrenilmelidir. Allah, âlimlerin sözlerinin dinlenmediğini gördüğünde onların ruhlarını kabzederek alır. Bir toplumda âlim kalmadığında insanlar cahilleri rehber edinirler. Cahiller ise hem kendilerini hem de toplumu saptırırlar. Yukarıda belirttiğimiz hususlarla ilgili olarak Ebu’-Derdâ’nın şu sözüne burada yer vermek uygun olacaktır: “Neden âlimlerinizin (bir ahrete) gittiği halde cahillerinizin hiçbir şey öğrenmediğini görüyorum. Aranızdan çekilip alınmadan önce ilmi öğreniniz. Alimlerin bu dünyadan gitmesi ilmin alınması demektir...”⁹⁸²

Ahirette azabdan kurtuluş sünnete sarılmakla mümkün olur. Selef-i sâlihın döneminde ilim kavramıyla kastedilen şeylerden birisi hadis ve sünneti öğrenmektir. İlmi yaymak ve yaşanmasını sağlamak hem dünya hayatını ayakta tutar, adaleti tesis eder hem de ahiret saadetine kavuşturur. İlmin yok olması dinin toplumsal hayattan çekilmesi demektir.⁹⁸³

Hasan-ı Basrî şöyle demiştir: “Âlimler üç sınıftır: Bazısı ilmi hem kendisine hem başkasına faydalı olandır. Bu, âlimlerin en üstünü ve hayırlısıdır. Bazısının faydası kendi nefsi içindir ki bu da güzeldir. Bazısının ise ne kendine ne de başkasına faydası yoktur. Bu ise âlimlerin en kötüsüdür.”⁹⁸⁴

2.2.4. Tefakkuh

Veki‘ b. Cerrâh, 32. sırada “Fadlu’l-Fıkh”, Dârimî ise 1. sırada, “Men yüridillahu bihî hayran yufakkihhu fi’d-dîn” bâbına yer vermiştir.⁹⁸⁵ Özellikle Dârimî’nin “Rikâk” bölümüne bu başlıkla başlaması bölümün tamamında ele alınan konuları “tefakkuh”un kapsamında değerlendirdiğini gösterir. Buradan anlaşılan odur ki zühd aynı zamanda “dinde derinleşme” çabasıdır.

⁹⁸¹ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/156 (No. 35645); *el-Musannef T*, 14/ 527 (No. 35645).

⁹⁸² İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/183 (No. 35748); *el-Musannef T*, 14/555 (No: 35748)

⁹⁸³ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/281 (No. 817); *ez-Zühd- Kalbin incelikleri*, 249 (No. 817).

⁹⁸⁴ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/398 (No. 36468); *el-Musannef T*, 15/54 (No: 36468)

⁹⁸⁵ Dârimî, “Rikâk”, 1

Allah'ın (c.c) hakkında hayır/iyilik murad ettiği kuluna tefakkuh kabileyeti vereceği şu hadiste bildirilmiştir: İbn Mes'ud (r.a) Rasûlullah'ın (s.a) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “*Allah kimin hakkında hayır murad ederse onu dinde ince anlayışlı (tefakkuh) kılar.*”⁹⁸⁶ Bazı tariklerde “Rüşdünü ona ilham eder” ziyadesi de vardır.⁹⁸⁷ Bu hadis muttefekun aleyh bir hadistir.

Tefakkuh, sadece nasslardan hüküm çıkarmakla sınırlandırılabilir bir ameliye değildir. Dârimî'nin, “Rikâk” bölümüne başlarken “tefakkuh” hadisini tahrîc etmesi, devamında işlenen konuların kişiye dinde ince anlayış kazandıracak konular olduğunu vurgulamak istediğini göstermektedir. Allah'a ilimle, ihlasla, tefekkürle, tefakkuh ile kulluk edilmelidir. Tefakkuh, kulluğun kalitesini ve derinliğini artırır. Mekhûl eş-Şâmî bir rivayette mürsel olarak Rasûlullah'ın (s.a) şöyle buyurduğunu haber vermiştir: “*Fıkıh gibisiyle Allah'a kulluk edilmedi*”⁹⁸⁸

Hasan-ı Basrî'ye göre sadece hüküm istinbatıyla, fetva vermekle uğraşmak Allah'ın razı olacağı bir kul olmak için yeterli olmaz. Gerçek fakih, zühd üzere hayat sürmeli, ibadetlerine özen göstermeli, ahirete yönelmeli, dini konusunda basiretli olmalıdır.⁹⁸⁹ Nefis muhasebesi yapmak ve işlenen günahlardan ötürü nefsinin kınamak dinde ince anlayış sahibi olmanın göstergelerindendir.⁹⁹⁰

2.2.5. Tefekkür

İbnü'l-Mübârek, Nuaym b. Hammâd Nüshasının 37. bâbında; Vekî' b. Cerrâh 31. bâb başlığında; Hennad b. Serî ise 78. başlığında “Tefekkür” bâbına yer vermiştir.

Selef-i sâlihîn, tefekkürü müstakil bir ibadet olarak kabul etmişlerdir. Hatta, tefekkürü teheccütten dahi üstün görmüşlerdir. Kadı ve Kur'an-ı Kerîm muallimi olan Ebü'd-Derdâ (r.a) şöyle buyurmuştur: “Kısa bir süre tefekkür etmek, bir geceyi

⁹⁸⁶ Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/482 (No. 230); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/11 (No. 2790). Ayrıca bk. Buhârî, “İlim”, 13 (No. 71); Müslim, “Zekât”, 100, (No. 1037)

⁹⁸⁷ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 132 (No. 885); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/302 (No. 532); Tirmizî, “İlim”, 1 (No. 2645); İbn Mâce, “Sünne”, 17 (No. 220).

⁹⁸⁸ Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/479, (No. 228)

⁹⁸⁹ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 226 (No. 1599); İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (Zemmü'd-dünyâ)*, 3/148 (No. 123)

⁹⁹⁰ İbn Ebü Şeybe, *el-Musannef*, 19/178 (No. 35726); *el-Musannef T*, 14/548 (No: 35726)

namaz kılarak geçirmekten daha hayırlıdır.”⁹⁹¹ Bu hususla ilgili olarak Hasan-ı Basrî, şöyle buyurmuştur: “Vera‘ ve tefekkür, amellerin en faziletlielerindendir”⁹⁹²

Tefekkür başlığı altında zühd kitaplarında ele alınan konulardan biri Allah’ın zâtını düşünme meselesidir. Rasûlullah (s.a) Allah Teâlâ’nın Zât’ı üzerine düşünmeyi doğru bulmamıştır. Çünkü insan aklı Allah’ı tasavvur edemez. İnsan Allah’ı nasıl tasavvur ederse etsin Allah onun tasavvurundan münezze ve daha yücedir. Bu nedenle kişi, Allah’ın yarattıklarına bakıp Allah’ın büyüklüğünü, kudretini, ilmini ve diğer sıfatlarını tefekkür etmeye yönelmelidir.⁹⁹³

İnsanlar arasında hikmeti öğrenmeye ve onu uygulamaya en layık olan müslümandır. Bu nedenle, gördüğü yerde hikmeti almalıdır. Şu hadis bu hususu haber vermektedir: Ebû Hüreyre (r.a) Rasûlullah’ın (s.a) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “*Hikmetli söz mü’minin yitiğidir. Onu nerede bulursa almaya en çok hak sahibidir.*”⁹⁹⁴

İlim ve hikmeti aktarma konusunda herkes kabiliyetli olmayabilir. Kişi öncelikle kendisini bu hususta sınamalıdır. Eğer bu işi hakkıyla yapamıyorsa ümmete zarar vermek endişesiyle bu vazifeyi liyâkatli kişilere bırakmalıdır. Değilse insanlara fayda vereyim derken zarar verebilir. Ebû Hüreyre’den (r.a) nakledildiğine göre Rasûlullah (s.a) dinlediği ilmi, hikmetli sözü yanlış anlayan ve arkadaşına zarar verecek şekilde aktaran kişinin durumunu şuna benzetmiştir: “*Adam bir çobana gelir ve ‘süründen kesimlik bir koyun ver’ der. Çoban da ‘git ve sürünün en iyisinin kulağını tut’ der. Bunun üzerine adam gider ve sürünün köpeğinin kulağını tutar.*”⁹⁹⁵ Gerçekten herhangi bir mecliste dini bir konu müzakere edilirken herhangi bir ayete veya hadise atıf yapmak veya onlara yorum getirmek yüksek derecede şer’î ilim tahsili gerektirir. Aksi takdirde kişinin din hakkında son derece yanlış yargılara varması an meselesidir.

⁹⁹¹ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/332 (No. 949); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 114 (No. 746) (Zühdü Ebi’d-Derdâ); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/468 (No. 943); *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 471 (No. 943).

⁹⁹² İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/126 (No. 287)

⁹⁹³ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/469 (No. 945). Ayrıca bk. Elbânî, *Sahiha*, 4/395 (No. 1788)

⁹⁹⁴ İbn Mâce, “Zühd”, 15 (No. 4169); *Sünen-i İbn Mâce*, 6/443 (No. 4169). Ayrıca bk. Tirmizî, “İlim”, 19 (No. 2687).

⁹⁹⁵ İbn Mâce, “Zühd”, 15 (No. 4172); *Sünen-i İbn Mâce*, 10/447 (No. 4172)

2.2.6. *Emr bi'l-ma'ruf nehy-i ani'l-münker*

Veki' b. Cerrâh, 73. sırada “Kitâbu ehli'l-hayr ba'zuhum ilâ ba'z” bâbı açmıştır. Hennad b. Serî, 54. sırada “Kitâbü'l-mev'iza ve kısaru'l-emel” 55. sırada “Kitâbü'l-mev'iza” bâbına yer vermiştir. 70. sırada ise “Bâbun mine'l-mev'iza” başlığına yer vermiştir. İbn Ebü'd-Dünyâ, 120 rivayeti muhtevi “el-emr bi'l-ma'ruf ve'n-nehy 'ani'l-münker” kitabı kaleme almıştır.

İslam toplumunu ayakta tutan temel değerlerden birisi, emr-i bi'l-ma'ruf nehy-i ani'l-münkerdir. Yetkililer bir kötülük gördüklerinde buna doğrudan müdahale etmelidirler. İlim ehli, yazarak ve söyleyerek gördükleri yanlış (münkere) engel olmaya çalışmalıdırlar. Halk ise ailesinde ve sözünün geçtiği yakın akrabalarında şeraite aykırı bir durum gördüğünde onları kırıcı ve itham edici bir üslup kullanmadan uyarmalıdır. Toplumda gördüğü, sorumluluk alanının dışında kalan hatalar konusunda ise kalbiyle buğz ederek ‘Allah’ım ben bunun günah olduğunu biliyorum. Bu durumdan razı değilim. Beni bu günahın şerrinden muhafaza eyle’ diyerek Allah’a sığınmalıdır. Şu hadis-i şerif bu hususu haber vermektedir: Ebû Saîd el-Hudrî (r.a) Rasûlullah’ın (s.a) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “*Kim bir kötülük (münker) görür de onu eliyle değiştirmeye gücü yeterse bunu yapsın. Eğer eliyle düzeltemezse diliyle düzeltsin. Diliyle de düzeltemezse bunu kalbiyle yapsın (kalbiyle buğz etsin). Bu ise imanın en zayıfıdır.*”⁹⁹⁶

Müslüman, içinde yaşadığı toplumda işlenen günahlara karşı kayıtsız kalmaması gerekir. Siyasi erk, askeri güc, adalet mekanizması, ulema sınıfı gücü yettiği halde bir şekilde topluma zarar veren kötülüğü düzeltemezse, o toplumun bireyleri işlenen bu günaha buğz etmezse ve bu hatanın bertaraf olması için duacı olmazsa Allah’ın o topluma azab göndermesinden korkulur.⁹⁹⁷

⁹⁹⁶ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (el-Emr bi'l-ma'ruf ve'n-nehy ani'l-münker)*, 4/610 (No. 10). Ayrıca bk. Müslim, “İman”, 78 (No. 49); Ebû Dâvud, “Salât”, 247 (No. 1140); Tirmizî, “Fiten”, 11 (No. 2172).

⁹⁹⁷ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (el-Emr bi'l-ma'ruf ve'n-nehy ani'l-münker)*, 4/608 (No. 6).

Kişi, gördüğü, işittiği veya öğrendiği bir hakikati konuşma konusunda insanlardan korkmamalıdır.⁹⁹⁸ Emr-i bi'l-ma'rûf ve nehy ani'l-münker, cihadın şubelerinden biridir.⁹⁹⁹ Kişi, iyiliği emredip kötülükten alı koymaya öncelikle kendi nefsinden başlamalıdır. Aksi takdirde kendisini ahirette çok şiddetli bir azab beklemektedir. Şu hadis-i şerif bu durumdaki insanların nasıl bir azaba düşer olacaklarını haber vermektedir: Usâme b. Zeyd (r.a) Rasûlullah'ın (s.a) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “*Kıyâmet günü bir adam getirilip ateşe atılır. Öyle olur ki kaburgaları dökülür ve merkebin değirmen taşının etrafında döndüğü gibi o da ateşin etrafında döner durur. Cehennemlikler onu görünce dehşete kapılıp başında toplanırlar ve ona ‘Ey falanca! Bu başına gelen nedir? Sen iyiliği emredip kötülükten vazgeçirmez miydin?’ diye sorarlar. O da ‘evet, iyiliği emrederdim ancak onu kendim yapmazdım. Kötülükten men ederdim ancak kendim ondan kaçınmazdım.’ der.*”¹⁰⁰⁰

Toplumu ayakta tutan değerler bozulduğunda emr bi'l-ma'ruf nehy ani'l-münker vazifesi de aksamaya başlar.¹⁰⁰¹ İmanında samimi olan Müslüman, yaşadığı toplum içinde iyiliği emredip kötülükten men etmeye gücü yetmediğinde son derece mahzun olur.¹⁰⁰²

Rasûlullah (s.a) her fırsatta ashabını uyarmış ve onlara iyiliği tavsiye etmiştir. Bu sünnet, zaman zaman zayıflasa da günümüze kadar gelmiştir. Bu uygulamadan biri *Kitâbü'z-zühd*'lerin en meşhur hadislerinden biridir: “İbn Ömer (r.a) Rasûlullah (s.a)'den şöyle nakletmiştir: Rasûlullah (s.a) omzumdan tuttu ve şöyle buyurdu: ‘*Dünyada garib veya yolcu gibi ol. Kendini kabir ehlinde say.*’ İbn Ömer, bu hadisi rivayet ettiği tâbiünün büyüklerinden olan Mücâhid b. Cebr'e şöyle demiştir: ‘Sabaha

⁹⁹⁸ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (el-Emr bi'l-ma'ruf ve'n-nehy ani'l-münker)*, 4/613 (No. 16). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 17/490 (No. 11402). Muhakkikler, hadisin isnadının Müslim'in şartı üzere sahih olduğunu belirtmişlerdir.

⁹⁹⁹ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (el-Emr bi'l-ma'ruf ve'n-nehy ani'l-münker)*, 4/614 (No. 18).

¹⁰⁰⁰ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (el-Emr bi'l-ma'ruf ve'n-nehy ani'l-münker)*, 4/616 (No. 21); Müslim, “Zühd ve rekâik”, 51 (No. 2989). Ayrıca bk. Buhârî, “Bed'ü'l-halk”, 10 (No. 3094).

¹⁰⁰¹ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (el-Emr bi'l-ma'ruf ve'n-nehy ani'l-münker)*, 4/619 (No. 28).

¹⁰⁰² İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (el-Emr bi'l-ma'ruf ve'n-nehy ani'l-münker)*, 4/618 (No. 26).

ulaştığında ‘akşama çıkarım deme’. Akşama ulaştığın vakit ‘sabaha çıkarım’ deme. Hastalanmadan önce sağlığını, ölmeden önce hayatını değerlendir. Çünkü ey Allah’ın kulu! Sen, yarın nasıl anılacaksın bilmiyorsun.”¹⁰⁰³

Ashâb-ı kirâm, bir birine o denli samimî ve dürüst idiler ki karşıdaki kişinin makamı ve mevkisi ne olursa olsun iyiliği emredip kötülükten alıkoymaktan geri durmuyorlardı.¹⁰⁰⁴ Din kardeşinin yapacağı bir kötülüğe engel olmanın ecri çok büyüktür.¹⁰⁰⁵ Selef-i sâlihîn, din kardeşlerine olan samimiyetlerinin bir tezahürü olarak bazen mektup yoluyla birbirlerine nasihat etmişlerdir. Aşağıda bu duruma örnek birkaç mektup zikredilecektir.

Ebü’d-Derdâ (r.a) Mısır vâlisi sahabî Mesleme b. Muhalled’e (ö. 62/682) şöyle bir mektup yazmıştır: “Kul, Allah’a itaat üzere amel ederse Allah onu sever. Allah onu sevince kullarına sevdirebilir. Kul, Allah’a masiyet üzere amel ederse Allah ona buğz eder. Allah ona buğz edince kullarına da buğz ettirir.”¹⁰⁰⁶

Avn b. Abdullah b. Utbe, sâlihlerin birbirlerine yazdıkları tavsiyelerden birinin şu olduğunu haber vermiştir: “Kim ahireti için amel ederse Allah onun dünyasına yeter. Kim kendisiyle Rabbi arasındaki ilişkiyi düzeltirse Allah onunla insanların arasını düzeltir. Kim özel hayatını (sırrını) ıslah ederse Allah da onun dışını düzeltir.”¹⁰⁰⁷

Atâ b. Ebû Rebâh şöyle nakletmiştir: “Hz. Ali, bir müfreze göndereceği zaman başlarına bir adam tayin eder ve ona şöyle tavsiyede bulunurdu: ‘Sana Allah’tan korkmanı tavsiye ediyorum. Muhakkak O’na kavuşacaksın. Ayrıca O’ndan

¹⁰⁰³ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühed ve’r-rekâik*, 1/5 (No. 13); *er-Rekâik*, 2/10 (No. 12); Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühed*, 1/230 (No. 11 ve 12) (Bâbu men kâle ‘ud nefseke fi’l-mevtâ); Hennâd b. es-Serî, *ez-Zühed*, 1/288 (No. 500) (Bâbu’l- mev’iza ve kısıru’l-emel); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/48, (No. 35445) (Kitâbu’z-zühed); Buhârî, “Rikak”, 3, (No. 6053); Tirmizî, “Zühed”, 25 (No. 2333) (Bâbu mâ câe fi kısıru’l-emel); İbn Mâce, “Zühed”, 3, (No. 4114) (Bâbu meseli’d-dünya); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühed*, 11 (No. 43); İbn Ebû Âsım, *ez-Zühed*, 92 (No. 185); Beyhakî, *ez-Zühedü’l-kebîr*, 193, (No. 465); *Şuabü’l-îmân*, 12/474 (No. 9764) (Bâbun fi’z-zühed ve kısıru’l-emel)

¹⁰⁰⁴ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/151 (No. 35629); *el-Musannef T*, 14/522 (No: 35629).

¹⁰⁰⁵ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/221 (No. 35854); *el-Musannef T*, 14/589 (No: 35854).

¹⁰⁰⁶ Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühed*, 3/847 (No. 524); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/183 (No. 35747) (Kitâbu’z-zühed); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühed*, 111 (No. 719); Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 1/299 (No. 525); Ebû Dâvud, *ez-Zühed*, 210 (No. 229); Beyhakî, *ez-Zühedü’l-kebîr*, 299 (No. 797).

¹⁰⁰⁷ Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühed*, 3/848 (No. 525); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/307 (No. 36135); Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 1, 300 (No. 528) (Kitâbu’l-mev’iza); İbn Ebû’d-Dünyâ, *Zemmü’d-dünya*, 158 (No. 342).

başka varacağın yer yoktur. O, hem dünya hem de ahiret mülkünün sahibidir. Seni Allah’a yaklaştıracak şeyleri yapmanı tavsiye ederim. Çünkü ahiret günü karşına çıkacak şeyler, dünyada yaptıklarıdır.”¹⁰⁰⁸

Selmân-ı Fârisî, Ebu’-d-Derdâ’ya (r.a) bir mektubunda şunları yazmıştır: “İlim, pınarlar gibidir. Yüce Allah ondan dilediğini faydalandırır. Kimseye anlatılmayan hikmet, canı olmayan vücut gibidir. Kendisiyle amel edilmeyen ilim, kendisinden infakta bulunulmayan hazine gibidir. Alim, yolda kandil tutan adam gibidir. Herkes onun ışıyla aydınlanır ve ona dua ederler.”¹⁰⁰⁹

2.3. Zühdün Temel Kavramları

Zühd kitaplarında bâb başlığı olarak yer almış 21 kavram tespit edilmiştir. Bunların başlıcaları terk, uzlet, riya, sabır, rıza, takva, tevekkül, fakr, ucub, zikir, hubbullah, haşyetullah, huşu, uhuvvet, sohbet, tevbe, muhalefetü’n-nefs, nefis muhasebesidir. Bunlar arasında terk, hubbullah, haşyetullah, uhuvvet, sohbet kavramlarının birden çok alt başlığı bulunmaktadır. Bu alt başlıklar da hesaba katıldığında kavram sayısı daha da artmaktadır.

2.3.1. Terk

“Terk” konusu zühd kitaplarının en temel en tafsilatlı konularından biridir. İbnü’l-Mübârek 60. sırada, Vekî‘ b. Cerrâh 51. sırada “Men terake’ş-şey’e lillahi Teâlâ” bâbı açmışlardır. Ayrıca İbnü’l-Mübârek 112. sırada “Terkü şugli’d-dünyâ”, Beyhakî, 3. sırada “Terkü’d-dünyâ ve muhâlefetü’n-nefs ve’l-heva” başlığı açmışlardır.

“Terk” konusunun alt başlıklarından birisi “Hevânü’d-dünyâ” (Dünya’nın Allah katındaki değersizliği) konusudur. Bu konu zühd kitaplarında yaygın bir şekilde yer almıştır. Hangi kitaplarda yer aldığı ileride belirtilecektir. Burada İbn Ebü’-d-Dünyâ’nın “Hevânü’d-dünyâ” ifadesi yerine “Zemmü’d-dünyâ” ifadesini kullandığı belirtilmelidir. “Hevânü’d-dünyâ” konusuyla ilişkili iki başlık daha mevcuttur. Bunlar “Meselü’d-dünyâ” ve “el-Hemm bi’d-dünyâ” başlıklarıdır.

¹⁰⁰⁸ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/155 (No. 35640); *el-Musannef T*, 14/525 (No. 35640).

¹⁰⁰⁹ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/203 (No. 35811); *el-Musannef T*, 14/573 (No. 35811).

“Terk” konusunun alt başlıklarından biri söz konusu literatüre ad olmuş “ez-Zühd fi’l-dünyâ” başlığıdır. Bazı kitaplarda “giyimde zühd”, “yemede zühd” gibi alt başlıklar yer almıştır. “Terk” kavramının kapsamına giren bir diğer husus “fitnetü’l-mâl”dir. Bu konu ayet ve hadislerde dünyanın ve dünya hayatının niçin yerildiğini haber vermesi açısından ayrıca kıymetlidir. “fitnetü’l-mâl” ve “zemmü’l-dünyâ” konusu bazı kişilerce yanlış anlaşılmış olacak ki İbn Ebü’d-Dünyâ bu hususla ilişkili olarak “İslâhü’l-mâl” isimli kitabı kaleme almıştır. “Terk” konusunun son başlığı “Kıсарu’l-emel”dir.

Kim Allah için Allah ve Resûlü’nün hoşlanmadığı, razı olmadığı bir şeyi terk ederse Allah o kişiye terk ettiğinden daha hayırlısını verir. Şu hadis bu ilkeyi haber vermektedir: “Ebû Katâde ve Ebü’d-Dehmâ dediler ki ‘çöl ehlerinden bir adamın yanına geldik ve ona sen Rasûlullah’tan (s.a) bir şey işittin mi diye sorduk. Evet dedi. Rasûlullah’ı (s.a) şöyle buyururken işittim: *“Sen Allah için bir şeyi terk edersen Allah onun yerine sana daha hayırlısını verir.”*”¹⁰¹⁰

Kişinin kendisini ilgilendirmeyen şeyleri terk etmesi Müslümanlığını güzelleştirir. Kişi ne dünyasına ne de ahretine faydası olmayan şeyleri terk etmelidir. Allah’ın kendisine vermiş olduğu en temel nimetler olan vakit ve sağlık gibi hususları en faydalı ve en verimli şekilde kullanmalıdır. Kişi terki yerli yerince uyguladığında hayatında büyük bir bereket meydana gelir. “Terk-i dünyâ” ifadesiyle karşılaşınca yüzeysel bir okuma ile dünyanın boş verilmesinin salık verildiği anlaşılmamalıdır. Ali b. Hüseyin Zeynelabidin (r.a) Rasûlullah’ın (s.a) şöyle buyurduğunu haber vermiştir: *“Kendisini ilgilendirmeyen şeyi terk etmesi kişinin Müslümanlığının güzelliğindendir.”*¹⁰¹¹ Tirmizî, bu hadisin, Ebû Hüreyre’den gelen tarîkini de tahriç etmiştir. Ancak hadisin garib olduğunu belirtmiştir.¹⁰¹² Hennâd b. Serî’nin tahriç ettiği bir diğer tarikte yine Ali b. Hüseyin Zeynelabidin (r.a) şöyle haber vermiştir: *“Kendisini ilgilendirmeyen konuda az konuşmak kişinin*

¹⁰¹⁰ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/205 (No. 465); Veki’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/635 (No. 356); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/466 (No. 938) (Bâbü’l-vera’).

¹⁰¹¹ Ma’mer b. Râşid, *el-Câmi*, 11/307 (No. 20617) (Terkü’l-mer’i mâlâ ya’nîhi); Mâlik b. Enes, *el-Muvatta* (Şeybânî rivayeti), 306 (No. 949) (Fadlû’l-hayâ); Veki’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/645 (No. 364); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/539 (No. 1117) (Lâ etekellemü illâ bi hayr); İbn Ebû Âsım, *ez-Zühd*, 55 (No. 103); Tirmizî, “Zühd”, 11 (No. 2318)

¹⁰¹² Tirmizî, “Zühd”; 11 (No. 2317); İbn Mâce, “Fiten”, 12 (Keffü’l-lisan fi’l-fitne)

*Müslümanlığının güzelliğindendir.”*¹⁰¹³ İbn Ebü’-Dünyâ ise *es-Samt* kitabında her iki tarîki de tahriç etmiştir.¹⁰¹⁴

Ayet ve hadislerde dünyanın atmosfer, yeryüzü ve bu iki arasındakiler anlamında kullanılmadığı daha çok ahlaki bir kavram olarak kullanıldığı görülmektedir. Dünya hayatı aldatıcıdır. İnsanın dünyaya gönderiliş hikmetini unutturan bir yönü vardır. İnsan dünya meşgalelerine daldıkça dünya onu kendisine çeker ve başka meşgaleler çıkarır. Zühdün gerekliliği de tam bu noktada ortaya çıkar. Bu husus “*Sakın dünya hayatı sizi aldatmasın ve çok aldatıcı (şeytan) Allah ile (affına güvendirerek) sizi kandırmassın.*”¹⁰¹⁵ ayetiyle açık bir şekilde bildirilmiştir.

Lokman’ın (a.s) oğluna verdiği nasihatten yola çıkarak şunlar söylenebilir: Dünya derin bir denizdir ve nice milletler, kavimler ve insanlar onda boğulmuşlardır. Kişi bu denizde ancak takva gemisiyle boğulmaktan kurtulabilir. Kişi bu gemiye iman doldurmalıdır. Bu geminin yelkeni tevekkül olmalıdır.¹⁰¹⁶ Lokman (a.s) bu sözünde zühdün temel kavramlarını temsili bir yöntemle birbirleriyle irtibatlandırmıştır.

Günümüzde yaygın bir anlayışla dünyanın bütün nimetlerine, lezzetlerine, hazlarına ulaşma temel gaye olarak görülmektedir. Ancak selef-i sâlihîn’in yaklaşımı bunun tam aksi yönündedir. Onlar göre dünyanın en hayırlı kısmı, kendisiyle imtihan olunmadığınız kısımdır.¹⁰¹⁷ Çünkü kişi, elde ettiği her nimetten sorguya çekilecektir. Bu husus ayet ile sabittir.¹⁰¹⁸

Beyhakî, “terk” kavramıyla “hicret” kavramını ilişkilendirerek ilgili başlık altında “niyet” hadisini tahriç etmiştir. Bu hadis-i şerife göre kim Allah ve Resûlü’nü hoşnut etmek için İslam’a aykırı veya İslam’ı yaşamasına engel olduğunu öğrendiği bir şeyi terk ederse o kişi Cennet’e, Allah ve Resûlü’nün rızasına ulaşır. Aksine

¹⁰¹³ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/541 (No. 1118) (Lâ etekellemü illâ bi hayr)

¹⁰¹⁴ İbn Ebü’d-Dünyâ, *es-Samt ve âdâbü’l-lisân*, 92 (No. 107, 108).

¹⁰¹⁵ Fâtır, 5.

¹⁰¹⁶ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/343 (No. 733); *ez-Zühd, Kalbin İncelikleri*, 169 (No. 537)

¹⁰¹⁷ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/344 (No. 736); *ez-Zühd, Kalbin İncelikleri*, 170 (No. 541)

¹⁰¹⁸ Tekâsür, 102/8.

dünya, kadın, para gibi şeyler için en temel değerlerini terk edenler sonunda kaybedenlerden olacaktır.¹⁰¹⁹

Dünya çekicidir. İnsana tatlı gelir. Allah, insanı dünyaya vekil tayin etmiştir ve onların bu vazifeyi nasıl yürüttüklerine bakmaktadır. Bu nedenle herkes dünya fitnesinden sakınmalıdır.¹⁰²⁰

Beyhakî, “Terkü’-d-dünyâ” faslında “dünya sevgisinin zararları”na dair pek çok rivayet nakletmiştir. Onlardan bazıları şunlardır: Beyhakî, söz konusu başlık altında Fudayl b. İyaz’ın şu sözüne yer vermiştir: “Şerrin tamamı bir eve konulmuş anahtarı da dünya sevgisi yapılmıştır. Hayrın tamamı da bir eve konulmuştur anahtarı zühd yapılmıştır.”¹⁰²¹ Bîşr b. el-Hâris, “Dünyayı seven ibadetin tadını alamaz” demiştir. Hz. İsa (a.s) ise “Her hatanın başı dünya sevgisidir” demiştir.¹⁰²² Mâlik b. Dinar ise şöyle demiştir: “Dünyaya üzülmene ahiret hüznünü kalbinden çıkarır. Dünyaya sevinme de ahiret sevgisini kalbinden uzaklaştırır.”¹⁰²³ Hasan-ı Basrî ise şöyle demiştir: “Nefislerimiz adına korktuğumuz günahlarımız olmasaydı da sadece dünya sevgisimiz olsaydı yine de nefislerimiz için korkardık. Çünkü yüce Allah şöyle buyurmaktadır: ‘Siz geçici dünya malını istiyorsunuz. Allah ise (sizin için) ahireti istiyor.’¹⁰²⁴ Siz de Allah’ın murad ettiğini isteyin.”¹⁰²⁵ İbn Ebü’l-Havârî ise şöyle demiştir: “Dünyayı hakkıyla tanıyan zahidlik yapar, ona yönelmez. Ahireti tanıyan ona yönelir. Yüce Allah’ı tanıyıp bilen O’nun rızasını her şeye tercih eder.”¹⁰²⁶ Kettânî ise şöyle bir yöntem önermiştir: “Bedeninle dünyada ol kalbinle ise ahirette ol”.¹⁰²⁷

¹⁰¹⁹ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/440; Vekî b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/628 (No. 351) (Bâbü’n-niyye); İbn Mâce, “Zühd”, 26 (Bâbü’n-niyye); Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 131 (No. 241). Ayrıca bk. Buhârî, “Bedyü’l-vahy”, 1 (No. 1); Müslim, “İmâre”, 155 (No. 1907); Ebû Dâvud, “Talâk”, 11 (No. 2201); Tirmizî, “Fedâilü’l-cihâd”, 16 (No. 1647)

¹⁰²⁰ Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 132 (No. 242)

¹⁰²¹ Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 133 (No. 245); *ez-Zühdü’l-kebîr T*, 131 (No. 434)

¹⁰²² Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 134 (No. 247); İbn Ebü’d-Dünyâ, *İbn Ebü’d-Dünyâ külliyyatı (Zemmü’l-dünyâ)*, 3/118 (No. 51)

¹⁰²³ Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 136 (No. 255), *ez-Zühdü’l-kebîr T*, 130 (No. 431)

¹⁰²⁴ Enfâl 8/67.

¹⁰²⁵ Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 137 (No. 259); *ez-Zühdü’l-kebîr T*, 126 (No. 410)

¹⁰²⁶ Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 140 (No. 274); *ez-Zühdü’l-kebîr T*, 60 (No. 122)

¹⁰²⁷ Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 141 (No. 277)

Dâvud et-Tâî, şu sözünde oruç kavramını insan ömrünün tamamını kapsayacak şekilde genişletmiştir: “Dünyayı şehvetlerine karşı oruç tuttuğun bir gün olarak gör. Bu orucun iftarı ölüm olsun.”¹⁰²⁸ Hasan-ı Basrî’nin şu sözü dünya sevgisinin zararını haber vermektedir: “Kim dünyayı sever ve ondan hoşnut olursa kalbinden ahiret korkusu gider. İlmi arttıkça dünya hırsı artan kişiye Allah gazap eder.”¹⁰²⁹ Dünya sevgisi ile âhiret rağbeti birbirinin tam zıddı olarak telakki edilmiştir. Sehl b. Ebî Esed’in şu sözü bu duruma uygun bir örnektir: “Ahiret ile dünyayı bir arada tutmaya çalışan kişi iki ayrı rabbi olan ve hangisini razı edeceğini bilemeyen kişi gibidir.”¹⁰³⁰ Hz. İsa’nın şu sözünde dünya sevgisinin ibadetlerden lezzet almaya mani olduğu bildirilmektedir: “Gerçek olarak size derim ki nasıl hasta şiddetli ağrıları yüzünden güzel yemeklere bakar ama onlardan hiçbir tat alamazsa aynı şekilde dünya peşinde koşan kişi de ibadetlerden bir tat alamaz ve dünya sevgisinde bulduğu lezzeti ibadetlerde bulamaz...”¹⁰³¹ Hz. İsa (s.a) bir diğer sözünde şu benzetmeyi yapmıştır: “Dünyayı isteyen kişi deniz suyu içen kişi gibidir. Ölene kadar içtikçe susuzluğu artar.”¹⁰³² İbrahim b. Edhem ise dünya sevgisinin kişiyi kör ve sağır edeceğini belirtmiştir.¹⁰³³

2.3.1.1. Hevânü’-d-dünyâ

“Hevânü’-d-dünyâ” konusu, zühd kitaplarının en temel konularından biridir. İbnü’l-Mübârek, 108; Vekî’ b. Cerrâh, 10; Tirmizî 13, 14 ve 15; Hüseyin b. Sa’îd, 8; Dârimî 27. sırada “Hevânü’-d-Dünya” bâbı açmışlardır. İbn Ebü’-d-Dünyâ, 565 rivayetle kaleme aldığı zühd külliyyatının en geniş muhtevalı eserlerinden biri olan *Zemmü’-d-dünyâ* kitabını kaleme almıştır.

Zühd kitaplarında “Hevânü’-d-dünyâ” konusuyla yakından ilgili başlıklardan birisi “Meselü’-d-Dünya”dır. Bu bâba Vekî’ b. Cerrâh 9; Buharî 2; Tirmizî 17; İbn Mâce, 3. sırada yer vermişlerdir. Yine bu konuyla ilgili olarak İbn Mâce, 2. Sırada, Tirmizî, 18. sırada “el-Hemm bi’-d-dünyâ” bâbı açmıştır. Tirmizî, 16. Sırada “Ed-

¹⁰²⁸ Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 142 (No. 282)

¹⁰²⁹ İbn Ebü’-d-Dünyâ, *İbn Ebü’-d-Dünyâ külliyyatı (Zemmü’-d-dünyâ)*, 3/164 (No. 169)

¹⁰³⁰ İbn Ebü’-d-Dünyâ, *İbn Ebü’-d-Dünyâ külliyyatı (Zemmü’-d-dünyâ)*, 3/164 (No. 167)

¹⁰³¹ İbn Ebü’-d-Dünyâ, *İbn Ebü’-d-Dünyâ külliyyatı (Zemmü’-d-dünyâ)*, 3/171 (No. 179)

¹⁰³² İbn Ebü’-d-Dünyâ, *İbn Ebü’-d-Dünyâ külliyyatı (Zemmü’-d-dünyâ)*, 3/254 (No. 326)

¹⁰³³ İbn Ebü’-d-Dünyâ, *İbn Ebü’-d-Dünyâ külliyyatı (Zemmü’-d-dünyâ)*, 3/199 (No. 222)

Dünya sicnû'l-mü'min" bâbı; Buhârî, 7. Sırada "Ma yuhzeru min zehrati'd-dünya ve't-tenafüs fihâ" bâbı açmıştır.

Allah katında dünya son derece değersizdir. Ölü kuzu, sahibi için ne kadar değersizse dünya Allah katında ondan daha değersizdir. Şu hadis bu hususu haber vermektedir: Fihri oğullarından biri olan el-Müstevrid b. Şeddâd şöyle haber vermiştir: "Bir gün Rasûlullah (s.a) ile birlikte bir kafilende yol alırken ölü bir kuzunun başında durduk. Rasûlullah (s.a) orada şöyle buyurdu: "*Sizce şu sahibine değersiz geldiği için mi buraya atılmıştır?*" "Değersizliğinden onu atmışlardır ya Rasûlallah." dediler. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a) şöyle buyurdu: "*Dünyanın Allah katındaki değersizliği, bunun sahibi nezdindeki değersizliğinden daha fazladır.*"¹⁰³⁴ Bu hadisi İbnü'l-Mübârek "Hevânü'd-Dünyâ" bâbında Müstevrid b. Şeddâd'dan; Vekî' b. Cerrâh "Hevânü'd-dünyâ" bâbında Hasan-ı Basrî'nin mürseli olarak, Ahmed b. Hanbel, Enes b. Mâlik'ten (r.a), Hennâd b. Serî, Ebû Hüreyre'den (r.a); İmam Müslim, Câbir b. Abdullah'tan; Tirmizî, Müstevrid b. Şeddâd'tan nakletmişlerdir. Ayrıca bu hadis, İbn Ebü'd-Dünyâ'nın "Zemmü'd-dünyâ" adlı kitabının başlangıç hadisi olmuştur. Zühd müellifleri "hevânü'd-dünyâ" tabirini bu hadisten almış olduğu düşünülebilir.

Dünyanın, Allah katında sivrisineğin kanadı kadar değeri olsaydı Allah kâfire ondan bir zırnık vermezdi. Osman b. Ubeydullah, Rasûlullâh'ın (s.a) ashâbından bazılarının Nebî'nin (s.a) şöyle buyurduğunu nakletmişlerdir: "*Eğer dünyanın Allah katında hayır noktasında sivrisineğin kanadı kadar (değeri) olsaydı kâfire ondan hiçbir şey vermezdi.*"¹⁰³⁵ Hasan-ı Basrî'nin gözünde dünya o denli değersizdi ki öğrencileri onun yanına girip çıkınca onların gözünde de dünya son derece değersiz

¹⁰³⁴ İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/177, (No. 508); *er-Rekâik*, 2/330 (No. 710); Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/ 295 (No. 69) (Hevânü'd-dünyâ); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 22 (No. 122); Hennad b. Serî, *ez-Zühd*, 1/321; Müslim, "*ez-Zühd ve'r-Rekâik*", 2, (No. 2957); Tirmizî, "Zühd", 13, (No. 2321) (Hevânü'd-dünyâ); İbn Mace, "Zühd", 3, (No. 4111) (Meselü'd-dünyâ); Dârimî, "Rikâk", 27 (No. 2779); İbn Ebü'd-Dünyâ, *Zemmü'd-dünyâ*, 24 (No. 1, 2, 3); İbn Ebü Âsım, *Zikru'd-dünyâ*, 64-66, (No.131-136); Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, 13/80 (Zühd ve kısaru'l-emel)

¹⁰³⁵ İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/178 (No. 509); *er-Rekâik*, 2/330 (No. 711); Hennad b. Serî, *ez-Zühd*, 1/321 (*ez-Zühd ve mâ yekfî mine'd-dünyâ*); Tirmizî, "Zühd", 13 (No. 2320) (Hevânü'd-dünyâ); İbn Mace, "Zühd", 3 (No. 4110) (Meselü'd-dünyâ); İbn Ebü'd-Dünyâ, *Zemmü'd-dünyâ*, 29 (No. 15); İbn Ebü Âsım, *Zikru'd-dünyâ*, 63 (No. 128, 129); Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/341 (No. 7847).

hale gelirdi.¹⁰³⁶ Allah'ı zikretmek, Allah'a ulaştıran şeyler, alimler ve öğrenenler hariç dünya melundur.¹⁰³⁷ Bu nedenle kişi kendisini kurtaracak bu dairenin dışına çıkmamalıdır. Ahirete kıyasla dünya, kişinin parmağını denize daldırdığında elde ettiği damlacığın deniz karşısındaki küçüklüğü gibidir.¹⁰³⁸ Bu nedenle kişi, kısa süren bu dünya hayatı için asla ebedi olan ahiret hayatını feda etmemelidir.

Zühd kitaplarında “Hevânü’-d-dünyâ” konusuyla yakından ilgili başlıklardan bir diğeri “Meselü’-d-Dünya”dır. Bu bâbı Vekî‘ b. Cerrâh 9; Buhârî 2; Tirmizî 17; İbn Mâce, 3. sırada yer vermişlerdir. Bu konuyla ilgili bir diğer başlık “el-Hemm bi’-d-Dünya”dır. Bu başlığa İbn Mâce, 2.; Tirmizî, 18. sırada yer vermiştir.

Buhârî, “Meselü’-d-dünya fi’l-âhira” bâbında öncelikle “*Bilin ki, dünya hayatı ancak bir oyun, bir eğlence, bir süs, aranızda karşılıklı bir övünme, çok mal ve evlat sahibi olma yarışından ibarettir. (Nihayet hepsi yok olur gider). Tıpkı şöyle: Bir yağmur ki, bitirdiği bitki çiftçilerin hoşuna gider. Sonra kurumaya yüz tutar da sen onu sararmış olarak görürsün. Sonra da çer çöp olur. Ahirette ise (dünyadaki amele göre ya) çetin bir azap ve(ya) Allah'ın mağfiret ve rızası vardır. Dünya hayatı, aldaniş metaından başka bir şey değildir.*”¹⁰³⁹ ayetini zikrettikten sonra Sehl b. Sa’d’ın ‘Rasûlullah’tan (s.a) işittim kaydıyla naklettiği şu hadise yer vermiştir: “*Cennetteki kırbaç kadar yer, dünya ve içindekilerden daha hayırlıdır. Allah yolunda*

¹⁰³⁶ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/395 (No. 36451); *el-Musannef T*, 15/51 (No: 36451).

¹⁰³⁷ Tirmizî, “Zühd”, 14 (No. 2322). Merfuen tahric edenler için bk.: İbn Mâce, “Zühd”, 3, (No. 4112); İbn Ebû’-d-Dünyâ, *Zemmu’-d-dünyâ*, 26, (No. 7); İbn Ebû Âsım, *Zikru’-d-dünyâ*, 62, (No. 126); İbnü’l-A‘râbî, *Ma’ne’-z-zühd*, 45, (No. 65); Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 133, (No. 244).

Ayrıca bkz. Elbânî, *Sahiha*, 6/703 (No. 2797). Hadis için Şuayb Arnavut, hasen hükmü vermiştir. bkz. İbn Mâce, *Sünen*, 5/231, dipnot nu. 2.

Mevkufen tahric edenler: İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/191, (No. 543); *er-Rekâik*, 2/345, (No. 738); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/180, (No. 35735); Ebû Dâvud, *ez-Zühd*, 200 (No. 213); İbn Ebû’-d-Dünyâ, *Zemmu’-d-dünyâ*, 118 (No. 243); Beyhakî, *Şuabü’l-îmân*, 13/110 (No. 10032-1033)

¹⁰³⁸ Tirmizî, “Zühd” 15 (No. 2323). Tirmizî hadis için hasen sahih demiştir.; İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/170 (No. 496); Vekî‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/288 (No. 65); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/49 (No. 35447); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/295 (No. 517); İbn Ebû’-d-Dünyâ, *Zemmu’-d-dünyâ*, 28 (No. 12); İbn Ebû Âsım, *Zikru’-d-dünyâ*, 77 (No. 159). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 29/535 (No. 18008). Müslim, “Cenne”, 55 (No. 2858).

¹⁰³⁹ Hadîd, 57/20.

bir gece veya gündüz yolculuğu dünya ve içindekilerden daha hayırlıdır.” buyurdu.¹⁰⁴⁰

Rasûlullah (s.a) kendisiyle dünya arasına oldukça belirgin bir mesafe koymuştur. Kendisi ile dünya arasında hiçbir alakanın bulunmadığını açıkça ifade etmiştir. Ayrıca bu mesafeyi temsili olarak kendisini “dünyadan geçip giden bir yolcu gibi görerek” ifade etmiştir. Abdullah b. Mes‘ud (r.a) şöyle nakletmiştir: “Nebî (s.a) bir hasır üzerine uzandı. Bunun üzerine hasır cildinde iz yaptı. Ben ‘anam babam sana feda olsun ya Rasûlallah! Bize izin versen de seni hasırdan koruyan bir şey sersek’ dedim. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a) ‘Benim dünya ile ne alakam var? Benim ve dünyanın meseli bir ağacın altında gölgelenip sonra onu terk ederek yoluna devam edip giden yolcu gibidir.’” buyurdu.¹⁰⁴¹

Ahirete kıyasla dünya denize daldırılan parmaktaki damla mesabesindedir. Ahirete kıyasla dünya bu kadar değersiz ve küçüktür.¹⁰⁴² Ahirette gidecekleri yere göre dünya mü’minin zindanı, kafirin ise cennetidir.¹⁰⁴³ Mü’min bu dünyada bir nevi hapiste olduğunu kendisini bu haptisten kurtarabilmek için ise Allah’ın rızasına uygun yaşamaya çalışması gerektiğini unutmamalıdır.

Zühd kitaplarında misal aleminde dünyanın gerçek suretinin yaşlı, çirkin bir kadın olduğuna dair pek çok kavil yer almaktadır. Bunlardan biri şudur: İbn Abbas şöyle demiştir: “Kıyamet gününde dünya kör, saçları ağarmış, dişleri dökülmüş ve çirkin yaratışlı bir ihtiyar suretiyle getirilir. Bu şekilde bütün mahlukata gösterilir ve

¹⁰⁴⁰ Buhârî, “Rikâk”, 2 (No. 6052); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 20 (No. 109); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/97 (No. 113); İbn Mâce, “Zühd”, 39 (Sıfatü'l-cenne).

¹⁰⁴¹ İbn Mâce, “Zühd”, 3 (No. 4109). Muhahhik, hadisin sahih olduğunu belirtmiştir.; İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 2/54; Vekî' b. Cerrah, *ez-Zühd*, 1/286 (No. 64); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 14 (No. 64); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/382 (Ma'ışetü'n-Nebî); Tirmizî, “Zühd”; 44 (No. 2377). Tirmizî, hadisin hasen sahih olduğunu belirtmiştir.; İbn Ebü'd-Dünya, *Zemmü'd-dünyâ*, 54 (No. 79); Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/344 (No. 7858).

¹⁰⁴² İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/170 (No. 496); *er-Rekâik*, 2/323 (No. 697); Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/288 (No. 65); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/49 (No. 35447); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/295 (No. 517); Tirmizî, “Zühd” 15 (No. 2323). Tirmizî hadis için hasen sahih demiştir.; İbn Ebü'd-Dünyâ, *Zemmü'd-dünyâ*, 28 (No. 12); İbn Ebû Âsım, *Zikru'd-dünyâ*, 77 (No. 159). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 29/ 535 (No. 18008). Müslim, “el-Cenne”, 55 (No. 2858).

¹⁰⁴³ İbn Mâce, “Zühd”, 3 (No. 4113); Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd*, 40, 123; 211, (No. 597); Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'z-Zühd*, 26, (No. 152); Müslim, “Zühd ve Rekâik”, 1, (No. 2956); Tirmizî, “Zühd”, 16, (No. 2324). Tirmizî, bu hadis için hasen sahih demiştir.; Ebû Davud, *Kitâbü'z-Zühd*, 257, (No. 288); İbn Ebü'd-Dünya, *Zemmü'd-dünyâ*, 25, (No. 4, 5); İbn Ebû Âsım, *Kitâbü'z-Zühd*, 69, (No. 142); Beyhakî, *ez-Zühdü'l-Kebîr*, 154, (No. 336).

denir ki ‘Bunu tanıyor musunuz?’ Bütün mahlukat ‘Bunu tanıyor olmaktan Allah’a sığınırız’ derler. Denilir ki ‘Bu, uğruna birbirinizi öldürdüğünüz, akrabalarınızla ayrıldığınız, birbirinize haset edip düşman olduğunuz ve aldandığınız dünyadır.’ Sonra dünya cehenneme atılır. Dünya o zaman şöyle der: ‘Ey Rabbim! Benim peşimden gelenler, taraftarlarım neredeler?’ Yüce Allah: ‘Onun ardından gidenleri ve taraftarlarını da peşinden ateşe gönderin’ buyurur.”¹⁰⁴⁴

“el-Hemm bi’d-dünyâ” ifadesi kişinin tek derdinin dünya olmasını ifade etmektedir. Bu konuda zühd kitaplarının çoğunun ortaklaşa naklettiği hadislerden biri şudur: Zeyd b. Sâbit (r.a) Rasûlullah (s.a)’in şöyle buyurduğunu nakletmiştir: *“Kimin derdi dünya olursa Allah onun işini dağıtır ve fakirliğini gözünün önüne koyar. Dünyadan ise ancak kendisine takdir edilen gelir. Kimin niyeti ahiret olursa Allah onun işini derleyip toparlar, zenginliğini kalbine yerleştirir ve dünya da ona boyun eğmiş olarak gelir.”*¹⁰⁴⁵ Veki‘ b. Cerrâh, Tirmizî, Hennâd b. Serî, İbn Ebü’d-Dünyâ bu hadisin Enes b. Mâlik’ten gelen tarîkini tahriç etmişlerdir.¹⁰⁴⁶ Bu söz, İbnü’l-Mübârek’in kitabında Tâvus b. Keysân’dan mevkuf olarak gelmiştir. Ahmed b. Hanbel’in kitabında ise Hasan-ı Basrî’nin mürseli olarak yer almıştır.¹⁰⁴⁷

Allah, ahirete yönelen kulunun fakirliğini giderir gönlünü zengin kılar. Dünyaya yönelirse kişi, Allah’ın yardımını kaybeder ve doymaz arzulara düşar olur.¹⁰⁴⁸ Tabi ki kişi rızkını temin için meslek edinmeli, çalışıp çabalamalı ancak sabah kalktığında tek derdi dünya olmamalıdır.¹⁰⁴⁹ Dünyalığa üzüldüğü oranda

¹⁰⁴⁴ İbn Ebü’d-Dünyâ, *İbn Ebü’d-Dünyâ külliyatı (Zemmü’d-dünyâ)*, 3/126 (No. 68). Benzer bir rivayet için bk. (No. 69).

¹⁰⁴⁵ İbn Mâce, “Zühd”, 2 (No. 4105).

¹⁰⁴⁶ Veki‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/638 (No. 359) (el-Hemm fi’d-dünyâ); Tirmizî, “Sıfatü’l-kıyâme ve’r-rekâik ve’l-vera”, 30 (No. 2465); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/355 (et-Teferruğ li’l-ibaâde); İbn Ebü’d-Dünyâ, *İbn Ebü’d-Dünyâ külliyatı (Zemmü’d-dünyâ)*, 3/259 (No. 337).

¹⁰⁴⁷ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/268 (No. 777); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 30 (No. 180); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/354; Tirmizî, “Sıfatü’l-kıyâme ve’r-rekâik ve’l-vera”, 30 (No. 2465); İbn Ebü’d-Dünyâ, *Zemmü’d-dünyâ*, 154 (No. 331); Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebir*, 305 (No. 813).

¹⁰⁴⁸ İbn Mâce, “Zühd”, 2 (No. 4107); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 32 (No. 194); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/354; Tirmizî, “Sıfatü’l-kıyâme ve’r-rekâik ve’l-vera”, 30 (No. 2466); Beyhakî, *Şuabü’l-îmân*, 12/540 (No. 9856); Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/362 (No. 7926).

¹⁰⁴⁹ İbn Ebü’d-Dünyâ, *İbn Ebü’d-Dünyâ külliyatı (Zemmü’d-dünyâ)*, 3/113 (No. 46); Mu‘âfâ b. İmrân, 196 (No. 28).

kişinin kalbinden ahiret endişesi kalkar. Ahirete üzüldüğü oranda ise dünya kaygısı kalbinden uzaklaşır.¹⁰⁵⁰

“Hevânü’l-dünyâ” konusuyla irtibatlı görülebilecek bir diğer husus “zenginliğin zararları” hususudur. Bu konuyla alakalı olarak İbnü’l-Mübârek 113. sırada “Zemmü’l-ğına”, Vekî‘ b. Cerrah ise 23. sırada “Zikrû’l-ğınâ” bâbı açmışlardır.

Şeytan, malı insanın gözünde süsler. Bu yüzden kişi vermesi gereken zekatı vermez hale gelir. Şeytanın zengin için hazırladığı tuzaklardan bir diğeri israftır. Üçüncü tuzak ise malı haram yoldan kazanmaktır. Şu hadiste, bu tuzaklar bildirilmiştir: Abdurrahman b. Avf’ın oğlu Ebu Seleme Nebî’nin (s.a) şöyle buyurduğunu haber vermiştir: “Şüphesiz ki şeytan şöyle demiştir: zengin şu üç halin birinden yana benden asla kurtulamaz: malı onun gözünde süslerim. Böylece o malı hakkı olandan men eder ya da malı elde etmeyi kolaylaştırırım da onu gereksiz yerlere harcar veya malı kendisine sevdirim ki böylece onu haksız bir şekilde kazanır.”¹⁰⁵¹

Allah Resûlü (s.a) kendisini dünyada bir yolcu gibi görmüştür. Kendisine yeryüzünün hazinelerinin anahtarları teklif edilmesine rağmen kabul etmemiştir.¹⁰⁵² Hz. Peygamber (s.a) melik peygamber olmak yerine kul peygamber olmayı tercih etmiştir.¹⁰⁵³ Ayrıca o, Uhud Dağı kadar altını olsa borcu dışındakiler hariç üç gün içinde tamamını tasadduk edeceğini belirtmiştir. Rasûlullah’ın (s.a) gönlü bu denli zengindir ve dünyaya zerre kadar tamah etmemiştir. Ailesini, akrabalarını, ihtiyaç sahiplerini gözetip, ihtiyacından fazlasını tasadduk edenler hariç dünyada malı çok olanlar ahirette sevabı az olanlardır.¹⁰⁵⁴

Zühd kitaplarında zenginlik konusunda vurgulanan bir diğer husus gönül zenginliğidir. Buna göre asıl zengin malı çok olan değildir. Gerçek zengin, gönlü

¹⁰⁵⁰ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (Zemmü’l-dünyâ)*, 3/155 (No. 143); Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 134 (No. 249).

¹⁰⁵¹ Bk. İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/348 (No. 741); *ez-Zühd-Kalbin incelikleri*, 171 (No. 547).

¹⁰⁵² Bk. İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/448 (No. 952); *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/265 (No. 767).

¹⁰⁵³ Bk. İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/348 (No. 746); *ez-Zühd-Kalbin incelikleri*, 172 (No. 552).

¹⁰⁵⁴ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/332 (No. 606); *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 315 (No. 606); Muâfâ b. İmrân, *ez-Zühd*, 176 (No. 3); Buhârî, “Rikâk”, 14 (No. 6079); Beyhakî, *Şuabü’l-îman*, 13/56 (No. 9946).

zengin olandır. Cimri olan ne kadar malı olursa olsun fakirlik duygusundan kurtulamaz.¹⁰⁵⁵ Kişi Allah'tan gönül zenginliği istemelidir.¹⁰⁵⁶ Allah sevdiği kullarını, insanların bazı hastalarını sudan koruduğu gibi korur.¹⁰⁵⁷

Zenginliğin yerilmesinin sebeplerinden biri zenginliğin beraberinde getirdiği imtihanları başarılı bir şekilde geçememesi, dünyaya meyletmesi, gönlündeki dünya sevgisinin artmasıdır. Sahabe, Nebî'nin (s.a) nasıl yaşadığına bizzat şahit olmalarına rağmen dünya ile imtihan olunduklarında zorlanmışlardır. Câbir b. Abdullah'ın şu sözü bu durumu açıklamaktadır: “Dünya malı içimizden kimin eline geçtiyse ya o kişi dünyaya veya dünya ona meyletti. Abdullah b. Ömer hariç.”¹⁰⁵⁸

Rasûlullah (s.a), diğer ümmetlere olduğu gibi kendi ümmetine de dünyanın açılmasından, onların bu uğurda rekabete düşerek birbirlerini öldürmelerinden endişe etmiştir.¹⁰⁵⁹

Rasûlullah'ın (s.a) irtihalinden sonra ümmetinin arasında servetinin ne denli arttığına dair şu rivayet bir örnektir: Hz. Ali şöyle demiştir: “Ben Rasûlullah (s.a) ile birlikte aklıktan karnıma taş bağladığımı biliyorum. Bugünkü sadakam ise kırk bin dinardır.”¹⁰⁶⁰

Rasûlullah (s.a), Allah'ın yeryüzünden çıkarttığı dünyanın süsü olan mallar konusunda ümmeti hakkında endişe etmiştir. Çünkü bu dünya malı, tatlı ve çekicidir. Kim hakkıyla alırsa ve Allah'ın rızası doğrultusunda harcarsa dünya malı bu hayatı yaşama konusunda ne güzel yardımcıdır. Bu malı hakkı olmadan alan ise yiyip de doymayan kişi gibidir. Zühd müelliflerinin de konuyla ilgili olarak yer verdikleri şu

¹⁰⁵⁵ Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/425 (No. 181); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/356 (No. 1008); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 19 (No. 99); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/339 (Men kerih cem'a'l-mâl), Buhârî, “Rikâk”, 15 (No. 6081) (el-Ğinâ ğine'n-nefs); Tirmizî, “Zühd”, 40 (Rivayet No: 2373) (el-Ğinâ ğine'n-nefs); İbn Mâce, “Zühd”, 9 (No. 4137) (el-Kanâ'a); Beyhakî, *Şuabü'l-imân*, 12/543 (No. 9859); (ez-Zühd ve Kısaru'l-emel).

¹⁰⁵⁶ Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/429 (No. 184)

¹⁰⁵⁷ İbn Ebû'd-Dünyâ, *İbn Ebû'd-Dünyâ külliyyatı (Zemmü'd-dünyâ)*, 3/110 (No. 38); Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/344 (No. 7857); (Kitâbü'r-rikâk); Ayrıca bk. Tirmizî, “Tıb”, 1 (No. 2036)

¹⁰⁵⁸ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/193 (No. 35771); *el-Musannef T*, 14/563 (No. 35770).

¹⁰⁵⁹ Buhârî, “Rikâk”, 7 (No. 6061); İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/325, 326 (No. 704); Müslim, “Zühd ve Rekâik”, 6 (No. 2961); Tirmizî, “Sıfatü'l-kıyâme ve'r-rekâik ve'l-vera”, 28 (No. 2462); İbn Ebû'd-Dünyâ, *Zemmü'd-dünyâ*, 122 (No. 250); İbn Ebû Âsım, *Zikru'd-dünyâ*, 87 (No. 178); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/393 (No. 11817). Ayrıca bk. İbn Mâce, “Fiten”, 18 (No. 3997) (Fitnetü'l-mâl)

¹⁰⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 110 (No. 710); *ez-Zühd T*, 1/195 (No. 710).

hadiste bu hususlar mevcuttur: Amr b. Avf (r.a) şöyle haber vermiştir: Rasûlullah (s.a) Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'ı Bahreyn'e göndermiş ve o da oradan mal ile dönmüştü. Ensar onun mal ile döndüğünü duyunca sabah namazını Nebî (s.a) ile kılıp ona doğru yöneldiler. Nebî (s.a) onların bu halini görünce tebessüm etti ve onlara '*Sanırım siz Ebû Ubeyde'nin bir şeyler getirdiğini işittiniz?*' buyurdu. Onlar da 'evet yâ Rasûlallah!' dediler. Bunun üzerine onlara '*Sizi sevindiren şeyle sevinip mutlu olun. Vallahi ben sizin hakkınızda fakirlikten korkmuyorum. Sizin hakkınızda sizden öncekilere dünyanın açılıp yayılması gibi dünyanın size açılmasından ve sizin de onlar gibi bu uğurda birbirinizle rekabete girmenizden ve onlar gibi sizin de helak olmanızdan korkuyorum.*' buyurdu."¹⁰⁶¹

2.3.1.2. ez-Zühd fi'd-dünyâ

İbnü'l-Mübârek, 107. sırada "ez-Zühd fi'd-dünyâ ve kerâhiyetü't-tekâsür" bâbı açmıştır. Tirmizî, 29 ilâ 32. bâbları "ez-Zehâde fi'd-dünyâ" konusunu ayırmıştır. İbn Mâce'nin 1. bâbı "ez-Zühd fi'd-dünyâ" başlığını taşımaktadır. Hennad b. Seri, 57. Sırada "ez-Zühd ve mâ yekfî mine'd-dünyâ" bâbı açmıştır. İbnü'l-Mübârek, 112. Sırada "Terku şugli'd-dünyâ" bâbı açmıştır.

Zühd kavramı merfu hadislerde yaygın bir şekilde yer almamaktadır. Bu nedenle müellifler "ez-zühd fi'd-dünyâ" başlığına muhteva olarak uygun hadisleri yerleştirmişlerdir. Benzeri durum müelliflerin kitaplarına verdikleri *Kitâbü'z-zühd* ismi için de geçerlidir. Onlar kitaplarında zühdün tanımıyla ilgilenmekten çok oluşturdukları muhtevayla zühd kavramına nasıl bir anlam yüklediklerini ortaya koymuşlardır.

Rasûlullah (s.a) dünya nimetlerinin ümmetine açılmasından onların da geçmiş ümmetlerin yaptığı gibi bu konuda rekabete düşüp birbirlerine zarar vermelerinden endişe etmiştir. *Kitâbü'z-zühd* müelliflerinin "ez-zühd fi'd-dünyâ" konusunda ortaklaşa rivayet ettikleri hadislerden biri Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'ın Bahreyn'den getirdiği mallar karşısında ashabın gösterdiği tavır ve Rasûlullah'ın (s.a) bu duruma verdiği tepkiyi haber veren hadistir. Bu hadis şu şekildedir: Misver b. Mahreme şöyle

¹⁰⁶¹ İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/173 (No. 5052); *ez-Zühd-Kalbin incelikleri*, 154 (No. 502); Buhârî, "Rikâk", 7 (No. 6061); Müslim, "Zühd ve rekâik", 6 (No. 2961); Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme ve'r-rekâik ve'l-vera", 28 (No. 2462). Ayrıca bk. İbn Mâce, "Fiten", 18 (Fitnetü'l-mâl).

haber vermiştir: Amr b. Avf - Âmir b. Lüey oğullarının himayesindeydi- Rasûlullah (s.a) ile Bedir Savaşı'na katılmıştı- haber vermiştir ki Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh, Bahreyn'den (bir miktar) malla geldi. Ensar, Ebû Ubeyde'nin gelişini işitti. Sabah namazını Nebî (s.a) ile birlikte eda ettiler. Rasûlullah (s.a) namazdan ayrılınca ona doğru yöneldiler. Nebî (s.a) onların halini görünce tebessüm etti. Sonra şöyle dedi: *'Sanırım siz Ebu Ubeyde'nin bir şeyler getirdiğini işittiniz.'* 'Evet' ya Rasûlallah dediler. Bunun üzerine *"Sizi sevindiren şeyle sevinip mutlu olun. Vallahi ben sizin için fakirlikten endişe etmiyorum. Sizden öncekilere dünyanın açılıp yayılması gibi dünyanın size açılmasından ve sizin de onlar gibi bu uğurda birbirinizle rekabete girmenizden ve onlar gibi sizin de helak olmanızdan endişe ediyorum."* buyurdu.¹⁰⁶²

Dünya malı tatlı ve çekicidir. Dünyaya hırsla yönelen bundan zarar görür ve elde ettiği dünyalığın bereketini göremez. Dünyaya hırsla yönelen kişi yiyip de doymayan kişi gibidir. Bu hususla ilgili olarak zühd müellifleri şu hadise yer vermişlerdir: Hakîm b. Hizâm (r.a) şöyle haber vermiştir: *"Rasûlullah'tan (s.a) mal istedim verdi sonra üç kere istedim yine verdi. Sonra dedi ki: 'Ey Hakîm b. Hizâm, bu mal tatlıdır çekicidir. Her kim bu malı hırs olmaksızın alırsa o mal kendisi için bereketli kılınır. Kim de bunu hırs ile alırsa mal alan için bereketli kılınmaz. O ihtiraslı kişi yiyip yiyip de hiç doymayan kimse gibi olur. Veren el alan elden üstündür.'*"¹⁰⁶³ Kur'ân-ı Kerim'de çokluk yarışının insanları oyaladığı bildirilmiştir.¹⁰⁶⁴ Rasûlullah (s.a) bu ayeti okuduktan sonra şöyle buyurmuştur: *"Ademoğlu malım malım der. Yiyip tükettiğinden, giyip eskittiğinden tasadduk edip önden gönderdiğinden başka senin malın mı var ki?."*¹⁰⁶⁵ Oysa âdemoğlunun yiyip

¹⁰⁶² İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/325, 326 (No. 704); Buhârî, "Rikâk", 7 (No. 6061); Müslim, "Zühd ve Rekâik", 6 (No. 2961); Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme ve'r-rekâik ve'l-vera'", 28 (No. 2462); İbn Ebû Âsım, *Zikru'd-dünyâ*, 87 (No. 178); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/393 (No. 11817). Ayrıca bk. İbn Mâce, "Fiten", 18 (No. 3997) (Fitnetü'l-mâl).

¹⁰⁶³ Bk. Buhârî, "Rikâk", 7 (No. 6063).

¹⁰⁶⁴ Tekâsür, 102/1,2.

¹⁰⁶⁵ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/323 (No. 699); *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/170 (No. 497); Tirmizî, "Zühd"; 31 (No. 2342). Tirmizî, hadisin hasen sahih olduğunu belirtmiştir. Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/358 (No. 7913) (Kitâbü'r-rikâk) Zehebi, hadis için sahih demiştir.; Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 132 (No. 243) (Fasl fi terki'd-dünyâ).

tükettiğinden, giyip eskittiğinden ve tasadduk edip önden gönderdiğinden başka malı yoktur.¹⁰⁶⁶

Kişinin, ihtiyacından fazla olan malını tasadduk etmesi gerekir. İslam'ın emrettiği zekatı yerine getirmez, bütçesine uygun bir şekilde tasadduk etmezse o mal kendisine zarar verir. Kişi, kendisine yetecek kadar malı kazanmak için çalışıp çabalarken kınanmaz. Kişi infak etmeye en yakınlarından başlamalıdır. Kişinin, dünyadan sakınacağıın derken muhtaç duruma düşmesi doğru değildir. Çünkü veren el alan elden üstündür. Kişinin veren el olabilmesi için çalışıp kazanması gerekir. Bu hususla ilgili olarak zühd müellifleri şu hadise yer vermişlerdir: “*Ey Âdemoğlu! Sen (malın) fazlasını dağıtırsan senin için hayırlıdır. Eğer elinde tutarsan senin için şerli olur. Yetecek kadarı için kınanmazsın. İnfak etmeye en yakınından başla. Veren el alan elden üstündür.*”¹⁰⁶⁷

Selef-i sâlihine göre bir kişinin zühd ehli olduğunu söylemek o kişiyi tezkiye etmek anlamına gelmektedir. Buna göre kişi zühd ehli kişilerle arkadaşlık etmelidir. Onlarla oturup kalkmalıdır.¹⁰⁶⁸

Ashab-ı kirâmın önde gelenlerinden bazıları Rasûlullah (s.a) döneminde yaşadıkları yoksulluğu ve açlığı çok iyi hatırladıkları için onun vefatından sonra ortaya çıkan bolluğun kendilerini bozmasından fitneye düşürmesinden endişe etmişlerdir. Çünkü Rasûlullah (s.a) kendilerine “*Sizden birinin nafakası, bir yolcunun azığı kadar olsun*”¹⁰⁶⁹ buyurmuştur.

Allah'ın zenginlik verdiği kişilerin bu imtihan karşısında nasıl bir tavır sergiledikleri bazı hadislerde gerçek olarak bazı hadislerde temsili olarak anlatılmıştır. Nimetlerin en güzellerinden biri kişiye ilimle birlikte mal verilmesidir.

¹⁰⁶⁶ Bk. Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 222 (No. 1561).

¹⁰⁶⁷ Tirmizî, “Zühd”, 32. Ayrıca bk. Müslim, “Zekât”, 97 (No. 1036); Beyhaki, *Şuabü'l-iman*, 5/74 (No. 3114).

¹⁰⁶⁸ İbn Mâce, “Zühd”, 1 (No. 4101). Muhakkik, hadisin zayıf olduğunu belirtmiştir.; Beyhakî, *Şuabü'l-iman*, 13/119 (No. 10048) (Zühd ve kısaru'l-emel).

¹⁰⁶⁹ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/316 (No. 566); *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 298 (No. 566); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/343 (No. 966); Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/290 (No. 67) (ed-Dünyâ ve meselühâ); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/52, 53 (No. 35453); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 27 (No. 155); İbn Mâce, “Zühd”, 1 (No. 4104); İbn Ebû'd-Dünya, *Zemmü'd-dünyâ*, 58 (No. 94); İbn Ebû Âsım, *Zikru'd-dünyâ*, 82 (No. 169); Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/353 (No. 7891). Ayrıca bk. Elbânî, *Sâhiha*, 4/291 (No. 1715).

Böylelikle kişi malını tasarruf ederken ilim üzerine amel eder ve Allah'ın rızasını kazanır. Kendisine ilim verilip mal verilmeyen kişi “Bana ilim verilseydi falanca gibi infak ederdim” diye düşünür. Bu kişi de niyetinden ötürü sevap kazanır. Allah'ın kendisine mal verip ilim vermediği kişi malın hakkını eda etmez, onu batıl yerlere harcar. Böylelikle Allah'ın gazabına düşar olur. Kendisine ne mal ne de ilim verilmeyen kişi malı olup ilmi olmayana özenir. O da günaha düşer. Bu nedenle mutlaka öncelikle Allah'tan ilim istemek gerekir.¹⁰⁷⁰

Toplumları ifsad eden hususlardan biri de insanların ekonomik durumlarına göre muamele görmeleridir. İnsanlara gelir düzeylerine göre muamele edilmesi son derece yanlıştır. Nice fakir ve yoksul kişiler Allah katında yüce bir mertebeye sahiptir. Bu nedenle onları küçük görüp aşağılayanlar Allah'ı öfkelenlendirmiş olurlar. Bu hususla ilgili olarak zühd müellifleri şu hadise yer vermişlerdir: Sâlim b. Ebü'l-Ca'd şöyle demiştir: Allah Resûlü (s.a) şöyle buyurdu: “*Ümmetimden öyle kimseler vardır ki sizden birinin kapısına gelip bir dinar istese onu vermez. Bir dirhem istese onu da vermez. Bir kuruş istese yine vermez. Halbuki o, Allah'tan cenneti isteseydi Allah ona cenneti verirdi. Eğer dünyayı isteseydi dünyayı ona vermezdi. Ona vermemesinin sebebi, onun Allah katında değersiz olması değil; onun eski elbise giymesi ve insanlar tarafından aldırış edilmemesinden ötürüdür. Lakin o kul, Allah adına yemin etse Allah onun yeminini boşa çıkarmaz.*”¹⁰⁷¹

“ez-Zehâde fi'd-dünyâ” ifadesini tamamlayan ibare “er-Rağbe fi'l-âhira”dır. Selef-i sâlihîn zühd konusunu dünyadan yüz çevirmek, ahirete yönelmek ekseninde ele almışlardır. Örneğin Hz. Ali (r.a) bu konuda şöyle demiştir: “Dünyada zahid olanlara ve ahireti arzulayanlara ne mutlu. Onlar yeryüzünü kilim, yeryüzünün toprağını yatak, suyunu temizlenme vasıtası, Kur'ân'ı şiar, duayı da örtü edinmişler ve Hz. İsa'nın (a.s) dünyada yaşadığı gibi yaşamışlardır.”¹⁰⁷² Hasan-ı Basrî'nin şu

¹⁰⁷⁰ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/323 (No. 586); *ez-Zühd-Hadislerle İslamî hayat*, 306 (No. 586); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/354 (No. 999); Tirmizî, “Zühd”, 17 (No. 2325) (Meselü'd-dünya meselü erba'ati nefer).

¹⁰⁷¹ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/323 (No. 587); *ez-Zühd-Hadislerle İslamî hayat*, 306 (No. 587); Mu'âfâ b. İmrân, *ez-Zühd*, 221 (No. 62); Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/382 (No. 146) (Zikru menzileti'l-fakr); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 14 (No. 67); İbn Mâce, “Zühd”, 4 (No. 4115); Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/364 (No. 7932); Beyhakî, *Şuabü'l-iman*, 13/93 (No. 10006)

¹⁰⁷² İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (Zemmü'd-dünyâ)*, 3/135 (No. 87)

sözü de bu duruma uygundur: “Kim dünyayı sever ve ondan hoşnut olursa kalbinden ahiret korkusu gider. İlmi ile dünya hırsı artan bir kul, Yüce Allah’ın öfkelerini artırır ve ondan daha da uzaklaştırır.”¹⁰⁷³ Hz. İsa’nın şu sözü de bu meyandadır: “Büyük olan ahireti bırakıp küçük olan dünyaya çalışıyorsunuz. Oysa ölüm hepinize uğrayacaktır.”¹⁰⁷⁴

İbn Ebü’l-Dünyâ, diğer müelliflerden farklı olarak *Zemmü’l-dünyâ* kitabında “zühd”ü tanımlamaya çalışan sözlere yer vermiştir. İbn Şihab ez-Zühri “dünyada zühd üzere olmak haram olan şeylerin kişinin sabrını aşamaması helal olan şeyler ise şükürünü azaltmamasıdır.”¹⁰⁷⁵ diyerek zühd kavramını haramlara karşı sabır ve helallere karşı şükür şeklinde değerlendirmiştir.

Vüheyb el-Mekkî “Dünyada zühd üzere olmak, dünyadan kaçırdığına üzülmemen ve ondan eline geçene sevinmemendir.”¹⁰⁷⁶ diyerek dünyadan kaçırdığı şeyler konusunda gam-keder çekmemesi eline geçen nimetlerle ise şımarmamasını zühd olarak telakki etmiştir.

Bazı zâhidler zühdü, zühdün kapsamında yer alan konularından biriyle eşitlemişlerdir. Fudayl b. İyaz bunlardan biridir. O “zühdün aslı Allah azze ve celle’den razı olmaktır.”¹⁰⁷⁷ diyerek zühdü rızadan ibaret görmüştür.

İbrahim b. Edhem ise zühdün farz, fazilet ve selamet olmak üzere üç türü olduğunu belirtmiştir: “Farz olan zühd haram olan şeylerden kaçınmaktır. Fazilet olan zühd helal olan şeylerden de uzak durmaktır. Selamet olan zühd ise şüpheli şeylerden kaçınmaktır.”¹⁰⁷⁸

İslam tarihinde zamanla zahidliğin belli kalıpları ortaya çıkmıştır. Bu durumu bazı meşhur zâhidler eleştirmişlerdir. Ebû Müslim el-Havlânî kişinin zahidlik olduğunu düşünerek Allah’ın helal kıldığı bazı nimetleri kendisine haram kılmasını ve dünyadan uzak durmayı yanlış anlayarak maddiyatına zarar vermesi elindeki

¹⁰⁷³ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyatı (Zemmü’l-dünyâ)*, 3/164 (No. 169)

¹⁰⁷⁴ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyatı (Zemmü’l-dünyâ)*, 3/235 (No. 277)

¹⁰⁷⁵ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyatı (Zemmü’l-dünyâ)*, 3/135 (No. 91)

¹⁰⁷⁶ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyatı (Zemmü’l-dünyâ)*, 3/142 (No. 108)

¹⁰⁷⁷ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyatı (Zemmü’l-dünyâ)*, 3/147 (No. 122)

¹⁰⁷⁸ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyatı (Zemmü’l-dünyâ)*, 3/149 (No. 125); Ebû Sa’îd İbnü’l-A’râbî, *ez-Zühhd ve sıfatü’z-zahidîn*, 22 (No. 12); Beyhakî, *ez-Zühhdü’l-kebîr*, 69 (No. 30)

birikimi değerlendirmeyip zayı etmesini şu sözlerle eleştirmiştir: “*Dünyaya karşı zahitlik helali haram kılmak ve malı zâyi etmek değildir. Aksine dünyaya karşı zahitlik elindekinin Allah’ın katındakinden daha güven verici olmamasıdır ve başına musibet geldiğinde onun sevabı konusunda musibetin sürekli kalmasını arzu etmendir.*”¹⁰⁷⁹

Tirmizî ve İbn Mâce bu kavli merfu olarak zühd bölümünde tahrîc etmişlerdir.¹⁰⁸⁰ Ancak her ikisinin senedinde münkerü’l-hadis olan Amr b. Vâkıd¹⁰⁸¹ bulunmaktadır. Bu nedenle bu sözün maktu olarak aktarılması daha doğru olacaktır.

Süfyan-ı Sevrî, “Dünyada zühd üzere olmak, kuru katı şeyler yemek ve abâ (kalın kumaş) giymek değil; geleceğe yönelik fazla beklenti içinde olmamaktır (kısaru’l-emel).”¹⁰⁸² diyerek zühdün belli kalıplara indirgenip özünün kaybedilmesini eleştirmiştir. Ayrıca Sevrî, zühd ile onun bir alt konusu olan kısaru’l-emeli eşitlemiştir.

Bir diğer eleştiri konusu zahidliği açığa vurmak hususudur. Ebû Süleyman ed-Dârânî şöyle demiştir: “Hiç kimseye kalbinde şehevi şeyler dururken zahidliğini açığa vurması doğru değildir. Ancak kalbinde dünyalık lezzetler kalmazsa o zaman insanlara zühdünü göstermesi uygun olur. Çünkü abâ (kalın giysi) zahidlerin işaretlerindendir. Eğer kalbinde zahid olup, kendisini aba giyerek gösterirse o zaman bunun gereklerini yapması ona zorunlu olur. Fakat eğer insanların bakışlarını üzerinden atmak için zühdünü iki beyaz elbiseyle gizlerse bu zühdü için daha sağlıklıdır. İçinizden, üç dirhemlik abâ giyip de kalbinde beş dirhemlik şehvet bulunan kişi hiç utanmaz mı?”¹⁰⁸³

2.3.1.2.1. Zühdün fazileti

Zühd hakkında gelen hadislerde insanların en hayırlılarının dünyada zühd üzere yaşayan ve ahirete yönelen kişiler olduğu belirtilmiştir. Hasan-ı Basrî’den

¹⁰⁷⁹ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 18 (No. 96); İbn Ebü’l-Dünyâ, *Zemmü’l-dünyâ*, 63 (No. 107).

¹⁰⁸⁰ Tirmizî, “Zühd”, 29 (No. 2340); İbn Mâce, “Zühd”, 1 (*ez-Zühd fi’l-dünyâ*).

¹⁰⁸¹ Zehebî, Amr b. Vâkıd’ın tanınmadığını ve münker rivayetler naklettğini belirtmiştir. Bk. Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 3/292; İbn Hacer, *Lisânü’l-mizân*, 6/230.

¹⁰⁸² İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (Zemmü’l-dünyâ)*, 3/142 (No. 109); Veki’ b. Cerrah, *ez-Zühd*, 1/221 (No. 5); Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 194 (No. 466)

¹⁰⁸³ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (Zemmü’l-dünyâ)*, 3/151 (No. 132).

mürsel olarak gelen şu rivayet bu hususu haber vermektedir: “(Ashab) ‘Yâ Rasûlallah! Bizim en hayırlımız kimlerdir?’ diye sordular. ‘*Dünyada en zahid olanınız, ahirete en çok yöneleninizdir.*’ buyurdu.”¹⁰⁸⁴ Aynı müellif, zühdün faziletine dair Ammar b. Yâsir’den gelen şu merfu hadise yer vermiştir: “*Allah’a dünyada zühd üzere yaşamaktan daha iyi bir şeyle ibadet edilmedi.*”¹⁰⁸⁵ Buna benzer bir ifadeyi Hz. Ömer, Ebû Musâ el-Eş‘ârî’ye yazdığı mektupta ifade etmiştir: “*Dünyada zühd üzere yaşamaktan daha üstün bir şeyle ahireti elde edemezsin!*”¹⁰⁸⁶

Zühd kitaplarında zühdün faziletiyle ilgili önceki peygamberlerden de kaviller nakledilmiştir. Buna göre insanlar imanlarını zühdden daha iyi bir şeyle süsleyemezler. Allah’a yaklaştırmaya en büyük vesile vera’dır.¹⁰⁸⁷ Dünyada zühd üzere yaşamak manevi yönden kalbi rahatlatırken maddi olarak da bedeni rahatlatır. Zühdün zıddı olan dünyayı arzulamak ise kişinin üzüntüsünü ve kederini artırır.¹⁰⁸⁸ Selef-i sâlihine göre insanların en zahidi aynı zamanda en hayırlıdır.¹⁰⁸⁹

Hz. Ali’ye (r.a) göre dünyada zühd üzere yaşayan kişi, musibetleri küçük görür, ahirete yönelir ve iyilik yapmakta acele eder.¹⁰⁹⁰ İbn Mes‘ud’a (r.a) göre gerçek fazilet uzun uzun namaz kılmak, çokça ibadet etmek ile değil, dünyada zühd üzere yaşamak ve ahirete rağbet etmekle elde edilebilir.¹⁰⁹¹ İbrahim b. Edhem’e göre zühd kişiyi Allah azze ve celle’nin sevgisine ulaştırır.¹⁰⁹²

Zühd kitaplarında zühdün farklı unsurları ele alınmıştır. Bunlardan biri “giyim-kuşamda zühd”tür. İbnü’l-Mübârek 148. sıradaki “el-Kast fi’l-melbes”;

¹⁰⁸⁴ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (Zemmü’l-dünyâ)*, 3/183 (No. 200).

¹⁰⁸⁵ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (Zemmü’l-dünyâ)*, 3/221 (No. 256)

¹⁰⁸⁶ Vekî‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/220 (No. 4); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 101 (No. 647).

¹⁰⁸⁷ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (Zemmü’l-dünyâ)*, 3/183 (No. 199).

¹⁰⁸⁸ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 12 (No. 51); İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (Zemmü’l-dünyâ)*, 3/129 (No. 76); İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (Zemmü’l-dünyâ)*, 3/134 (No. 86).

¹⁰⁸⁹ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/193 (No. 550).

¹⁰⁹⁰ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (Zemmü’l-dünyâ)*, 3/222 (No. 257).

¹⁰⁹¹ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/325 (703); *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/173 (No. 501); İbn Ebü Şeybe, *el-Musannef*, 19/167 (No. 35692); İbn Ebü’l-Dünyâ, *Zemmü’l-dünyâ*, 78 (No. 158); Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/350 (No. 7880) (Kitâbü’r-rikâk).

¹⁰⁹² İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (Zemmü’l-dünyâ)*, 3/241 (No. 289); Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 312 (No. 834).

Hennâd b. Serî, 64. sırada “ez-Zühd fi’l-libâs” bâbı; Mu‘âfâ b. İmrân ise “ez-Zühd fi’l-melbes” bâbı açmışlardır.

Kişinin ihtiyaç fazlası kıyafetlerini tasadduk etmesi zühdün gereklerindendir. İbn Muğaffel (r.a) Rasûlullah’ın (s.a) şöyle buyurduğunu haber vermiştir: “*Kimin iki gömleği varsa onlardan birisini başkasına giydirsin.*” Veya şöyle buyurdu: “*Birisini hibe etsin.*”¹⁰⁹³

Zühd kitaplarında yeni bir kıyafet giyildiğinde Allah’a hamd etmenin sünnet olduğu da ele alınmıştır. Kişi bu sünneti yerine getirirse kıyafeti giydiği anda günahlarının bağışlanacağı müjdelenmiştir.¹⁰⁹⁴ Hennâd b. Serî’nin bu iki hususu “zühd fi’l-libâs” konusunun kapsamına alması zühd-sünnet ilişkisini ortaya koyması açısından kıymetlidir. Yeni bir elbise giyen kişi “Beni insanlar arasında güzelleştigim ve avretimi örttüğüm bir elbise ile rızıklandıran Allah’a hamd olsun” şeklinde dua etmelidir.¹⁰⁹⁵

Zühdün uygulandığı alanlara örnek olarak zühd kitaplarında ele alınan bir diğer konu “Yeme-içmede zühd” konusudur. Hennâd b. Serî 64. sırada “ez-Zühd fi’t-ta‘âm”; İbnü’l-Mübârek “Kılletü’l-mat‘am ve’l-bezâze” bâbı açmıştır.¹⁰⁹⁶ İbnü’l-Mübârek, ayrıca 119. sırada tekrar “Kılletü’l-mat‘am” bâbı açmıştır.

Konuyla ilgili hadislerde kişinin olabildiği kadar az yemek yemesi salık verilmiş, birkaç lokmanın kendisine yeteceği eğer kendine hakim olamıyorsa en fazla midesinin üçte birini yemeğe, üçte birini suya ayırması tavsiye edilmiştir. “Mikdâm b. Ma‘dikerb (r.a) Rasûlullah’tan (s.a) şöyle işitmiştir: “*Âdemoğlu, karnından daha şerli bir kap doldurmamıştır. Ademoğluna belini doğrultacak birkaç lokma yeter.*”

¹⁰⁹³ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/443 (No. 937); *ez-Zühd-Kalbin incelikleri*, 230 (No. 750).

¹⁰⁹⁴ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/372 (No. 712); Ebü’s-Serî el-Küfî Hennâd b. Serî, *Kitâbü’z-zühd-Hadislerle İslâmî hayat*, çev. Musa Akpınar - Faik Akcaoglu (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2017), 362 (No. 717); Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebü’d-Dünyâ, *eş-Şükr*, thk. Bedr el-Bedr (Kuveyt: el-Mektebetü’l-İslâmî, 1980), 20 (No. 47).

¹⁰⁹⁵ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/370 (No. 712); *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 360 (No. 712). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/457 (No. 1352). Muhakkik, isnadın zayıf olduğunu belirtmiştir.

¹⁰⁹⁶ Bkz. İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/77.

*Bunu başaramıyorsa üçte birini yemek, üçte birini su, üçte birini ise (kolay nefes alabilmek için) boş bıraksın.”*¹⁰⁹⁷

İnsan sağlığına zarar verecek derecede ve gereğinden fazla yemek yiyenler, bütün gündemini yeme-içmeye hasredenler ahirette açlıkla cezalandırılacaklardır.¹⁰⁹⁸ Konuyla ilgili nakledilen hadislerde bütün gayretlerini çeşit çeşit yemek yemeye ve çeşit çeşit kıyafetler giymeye harcayan kişilerin ümmetin en şerlileri oldukları belirtilmiştir.¹⁰⁹⁹

Zühd kitaplarında ashâbın arasında “yeme-içmede zühd” konusunda son derece hassas olan Hz. Ömer’in (r.a) menkıbeleri ön plana çıkmaktadır. Hz. Ömer’e (r.a) ümmetin geniş imkânlarla kavuştuğunu, bu nedenle artık daha yumuşak kıyafetler giyip daha lezzetli yemekler yemesi tavsiye edildiğinde Cennet’te onlara kavuşmak istediğinden Rasûlullah’ın (s.a) ve Hz. Ebû Bekir’in tuttukları yoldan ayrılmayacağını net bir şekilde ifade etmiştir.¹¹⁰⁰

Hz. Ömer (r.a) valilerinin yaşantılarını da sık sık denetlemiştir. Onlardan çeşitli yemek yeme konusunda aşırı gidenleri ashâbın sünnetine uymaları gerektiğini belirterek bizzat uyarmıştır.¹¹⁰¹

“ez-Zühd fi’l-dünyâ” başlığı zühd kitaplarında yer almış başlıklardan biridir. Bu başlıkların muhtevasına göre Rasûlullah (s.a) dünya nimetlerinin ümmetine açılmasından ve onların da bu nimetleri elde etme konusunda rekabete düşüp birbirlerine zarar vermelerinden endişe etmiştir. Çünkü dünya nimetleri tatlı ve çekicidir. Ancak dikkat edilmelidir ki dünyaya hırsla yönelen bundan zarar görür. Sahabenin önde gelenleri son derece zahidane yaşamışlardır. Rasûlullah’ın (s.a)

¹⁰⁹⁷ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/375 (No. 793); Tirmizî, “Zühd”, 47 (No. 2380). Tirmizî, hadis için hasen sahih demiştir.; İbn Ebü’l-Dünya, *Islâhu’l-mâl*, 103 (No. 350) (el-Kast fi’l-mat’am); Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/367 (No. 7945). Ayrıca bk. Merrûzî, *el-Vera’*, 107 (No. 327).

¹⁰⁹⁸ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/375 (No. 794); Tirmizî, “Sıfatü’l-kıyâme ve’r-rekâik ve’l-vera’”, 37 (No. 2478); İbn Ebü’l-Dünyâ, *Islâhu’l-mâl*, 103 (No. 351); Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/346 (No. 7864). Ayrıca bk. İbn Mâce, “Et’ime”, 50 (el-İktisâd fi’l-ekl).

¹⁰⁹⁹ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/262; Mu‘âfâ b. İmrân, *ez-Zühd*, 282 (No. 177); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 319 (No. 2330); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/360 (No. 692); *Hadislerle İslami hayat*, 352 (No. 692).

¹¹⁰⁰ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/363 (No. 687).

¹¹⁰¹ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/203 (No. 578) (Mâ câe fi’l-fakr); *ez-Zühd: Kalbin incelikleri*, 181 (No. 578).

irtihalinden sonra ortaya çıkan bolluğun ahlaklarını bozmalarından, kendilerini fitneye düşürmekten ve daha önce işledikleri hayırların karşılığı olarak sayılmasından son derece endişe etmişlerdir.

Zühd kavramının zıddı olan dünyaya rağbet etmek konusu Tekâsür süresinde ele alınmıştır. Selef-i sâlihîne göre bir kişinin zahid olduğunu söylemek onun toplumun en hayırlılarından biri olduğunu söylemek anlamına gelir. Bu yaklaşımdan da anlaşılacağı üzere İslam zühdü tavsiye etmiştir. “Dünyada zühd üzere yaşamak” ifadesi beraberinde “dünyada ahirete rağbet ederek yaşamak” ifadesini de içermektedir. Müslüman dünya ve onun geçici menfaatlerine aldanmamalı yönünü ahirete çevirmelidir. Bu tavır onun dünyadan tamamen el etek çekmesi gerektiği anlamına gelmemektedir. İslam’da veren el alan elden üstün tutulmuştur. Bu nedenle gücü yeten herkes hem ailesini geçindirmek hem de Allah rızası için infak edebilmek için çalışması gerekir. Bu durum “gerçek zühd haramı helal saymak ve malı zayi etme değildir” sözüyle ifade edilmiştir. Selef-i sâlihinden bazıları zühdün belli bir şekle ve kalıba indirgenmesini eleştirmişlerdir. Çünkü belli bir şekle ve kalıba indirgenen şey özünü kaybetmeye mahkumdur.

Müslümana düşen görev öncelikle Allah’tan ilim istemektir. Çünkü ilimsiz mal kişiyi hataya düşürür. Doğru yoldan sapmasına sebep olur. Zühd kitaplarında bu konu altında insanların birbirlerine servetine göre muamele etmesinin yanlış olduğu da ele alınmıştır. Allah’ın öyle fakir kulları vardır ki pek çok zenginden kat kat daha faziletlidir.

2.3.1.2.2. el-Kefâf mine’l-‘ayş

Zühd kitaplarında insanın zaruri ihtiyaçları veya bir kişinin asgari düzeyde geçinebilmesi için gerekli olan şeyler tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla “geçimlikte yetecek kadar malın miktarı” şeklinde konu başlıkları açılmıştır.

İbnü’l-Mübârek, 114. sırada “el-Kefâf mine’l-‘ayş”; Mu‘afâ b. İmran, 8. sırada “el-Kefâf”; Hennêd b. Serî, 115. sırada “er-Rıfk fi’l-ma‘îşe”; Tirmizî, 35. sırada “el-Kefâf ve’s-sabru aleyh” bâbı açmıştır. İbn Ebü’d-Dünyâ *Islâhu’l-mâl* adlı kitabında “er-Rıfk fi’l-ma‘îşe ve hüsnü’t-tedbîr” bâbı açmıştır. İbn Mâce, “el-İktisad fi’l-ma‘îşe” konusuna “Ticârât” bölümünde yer vermeyi tercih etmiştir.

Burada öncelikle “yetecek kadar rızık istemek” konusu ele alınacaktır. Hidayete erdikten sonra kişinin sahip olacağı en güzel nimetlerden biri geçimliğinin kendisine yetecek kadar olması ve buna kanaat etmesidir. İbnü'l-Mübârek, Mu'âfâ b. İmrân, Ahmed b. Hanbel, Tirmizî, Nesâî, Hâkim, “Fudâle b. Übeyd'den (r.a) bu hususla ilgili olarak şu hadisi tahriç etmişlerdir: “Fudâle b. Übeyd (r.a) Rasûlullah'tan (s.a) şöyle işittiğini haber vermiştir: “*İmana ulaştırılan ve geçimliği yetecek kadar olup buna kanaat eden kişiye ne mutlu!*”¹¹⁰² Rasûlullah (s.a) Allah'tan kendisi ve ailesi için ‘yetecek kadar geçimlik’ istemiştir.¹¹⁰³ Rasûlullah (s.a) en hayırlı rızkın yetecek kadarı olduğunu belirtmiştir.¹¹⁰⁴ Hz. Peygamber (s.a) Mekke'nin Bathâ mevkiinin kendisi için altına dönüştürülmesi teklifini kabul etmemiş rızkının yetecek kadar verilmesini istemiştir.¹¹⁰⁵

Kendisine en çok imrenilecek kişinin özellikleri arasında sade yaşam, çok namaz kılma ve şöhretten uzak durma yer almaktadır.¹¹⁰⁶ Kişinin geçimliğinin kendisine ve aliesine yetecek kadar olması onu ibadetlerden, Allah'ı zikretmekten alıkoyacak çok maldan daha hayırlıdır.¹¹⁰⁷

Zühd kitaplarında “kefâf” konusunda üzerinde durulan hususlardan bir diğeri “kişiye yetecek kadar rızkın neler olduğu”dur. Tirmizî'nin ‘bu hadis sahihtir’ kaydıyla tahriç ettiği Osman b. Affan'dan (r.a) gelen hadis şu şekildedir: “*Şu hasletler dışında Âdemoğlunun (daha fazlasını isteme) hakkı yoktur: Başını sokacağı*

¹¹⁰² İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/349 (No. 747); *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/194; Mu'âfâ b. İmrân, *ez-Zühd*, 276 (No. 168); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 11 (No. 41); Tirmizî, “Zühd”, 35 (el-Kefâf ve's-Sabr aleyh); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/386 (No. 11793) (*er-Rekâik*). Ayrıca bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, 1/90 (No. 98). Zehebî bu hadisin Müslim'in şartı üzere sahih olduğunu belirtmiştir.

¹¹⁰³ Mu'âfâ b. İmrân, *ez-Zühd*, 274 (No. 163).

¹¹⁰⁴ Mu'âfâ b. İmrân, *ez-Zühd*, 275 (No. 165, 166); Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/340 (No. 115) (Mâişetü Âli Muhammed); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/98 (No. 35519).

¹¹⁰⁵ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/318 (No. 692); Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/359 (No. 133); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 13, (No. 56); Tirmizî, “Zühd”, 35 (No. 2347) (el-Kefâf ve's-sabru aleyh). Tirmizî hadisin hasen olduğunu belirtmiştir. Ancak aynı zamanda isnadda yer alan Ali b. Yezîd'in hadis ilminde zayıf bulunduğunu belirtmiştir. Bu hadis zühd kitaplarında aynı isnadla yer almıştır.; İbn Mâce, “Zühd”, 4 (No. 4119). Muhakkik, hadisin çok zayıf olduğunu belirtmiştir.; Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 113 (No. 196).

¹¹⁰⁶ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/318 (No. 691); *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 2/54; Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/359 (No. 133); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 13 (No. 56); İbn Mâce, “Zühd”, 4 (No. 4117) (Men Lâ ye'behu lehû); İbnü'l-'Arâbî, *Ma'ne'z-zühd*, 59 (No. 102). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 36/536 (No. 22198). Muhakkik, hadisin çok zayıf olduğunu belirtmiştir.; Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/137 (No. 7148) Zehebî, zayıf olduğunu belirtmiştir.

¹¹⁰⁷ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/177 (No. 35722); *el-Musannef T*, 14/548 (No. 35722).

ev, avretini örteceği elbise, katıksız ekmek ve su."¹¹⁰⁸ Burada belirtilen hususlar aynı zamanda "ademoğlunun sorguya çekilmeyeceği ihtiyaçlar"dır.¹¹⁰⁹ Konuyla ilgili tahrir edilen bir başka hadiste yukarıda bahsi geçen üç nimetten farklı olarak "Allah yolunda kullanılacak binek ve hizmetçi" de zikredilmiştir.¹¹¹⁰ Konuyla ilgili bir başka hadiste zaruri ihtiyaçlar kişinin geceleyin yatacak bir yerinin olması ve gündüzün yiyecek azığının bulunması olarak belirtilmiştir.¹¹¹¹ Ayrıca zekat toplayıcı olarak devlet görevine atanan kişinin evlenmesi, hizmetçi tutması ve kendisine ev temin etmesi salık verilmiştir.¹¹¹²

"Dünyada zühd üzere yaşamak" konusunu tamamlayıcı hususlardan biri "dünyada en az geçimlikle yetinmek"tir. Hz. Peygamber (s.a) Allah'tan geçimliğinin yetecek kadar verilmesini istemiştir. İmandan sonra kişiye verilen en büyük nimetlerden biri rızkının yetecek kadar verilmesi ve kendisinin de buna kanaat etmesidir. Bu konu altında ele alınan bir diğer husus bir kişinin zaruri ihtiyaçlarının neler olduğudur. Buna göre kişinin zaruri ihtiyaçları başını sokacak bir ev, avretini örtecek bir elbise ve açlığını giderecek gıdadır. Bazı rivayetlerde buna Allah yolunda kullanılacak binek ve hizmetçi de eklenmiştir.

2.3.1.3. Ashabın yaşayışı

Zühd müellifleri, Rasûlullah'ın (s.a) ve ashabının yaşayışını kendilerine örnek almışlar, onları kendilerine rehber olarak görmüşlerdir. Onların zühd üzere olan hayatlarıyla ilgili nakledinen rivayetleri imkan ölçüsünde derlemişlerdir. Zühd müellifleri bu tavırlarını ashab-ı kiramın yaşayışları ve geçimliklerine dair müstakil başlıklar açmışlardır. Bu başlık altında sabahebin hayatlarını ne kadar zor ve yokluklar içinde geçirdiklerini, İslam uğruna ne kadar büyük zorluklara katlandıklarına dair rivayetlere yer verilmiştir.

¹¹⁰⁸ Tirmizî, "Zühd", 30 (No. 2341); İbn Ebü'd-Dünya, *Zemmü'd-dünyâ*, 56 (No. 85); Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/374 (No. 7866).

¹¹⁰⁹ Mu'afâ b. İmrân, *ez-Zühd*, 273 (No. 160); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 14 (No. 65); Beyhakî, *Şuabü'l-iman*, 13/14 (No. 9883).

¹¹¹⁰ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/315 (No. 565); *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 297 (No. 565); Mu'afâ b. İmrân, *ez-Zühd*, 270 (No. 156) (Bâbü'l-kefâf); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/51 (No. 35451); Tirmizî, "Zühd", 19 (No. 2327); İbn Mâce, "Zühd" 1 (No. 4103) .

¹¹¹¹ Mu'afâ b. İmrân, *ez-Zühd*, 277 (No. 277).

¹¹¹² Mu'afâ b. İmrân, *ez-Zühd*, 272 (No. 158, 159). Ayrıca bk. Ebû Dâvud, "Harâc", 10 (No. 2945).

Hennâd b. Serî, 67. sırada; Tirmizî, 39. Sırada; İbn Mâce, 12. sırada “Maîşetü ashâbi’n-Nebî” bâbına yer vermiştir. İbn Mübârek 117. sırada “Fazlu ashâbi Râsûlillah” bâbı; Dârimî, 48. sırada “Fazlu Ehl-i Bedr” bâbı açmıştır. Hennâd b. Serî, 52. sırada “Hutbetü Ebî Bekr (r.a)”; 53. sırada “Hutbetü İbn Mes‘ud (r.a)” bâbı açmıştır.

Ümmetin en faziletlipleri Rasûlullah’ı (s.a) imanlı bir şekilde gören sahabe neslidir. Onlardan sonra ise tâbiûn nesli gelir. Onlardan sonra toplumsal çözülme, ahlaki çöküntü hızlanır. O devirde dünyaya gelenler peygamberlerin ve selef-i sâlihînin yolunu araştırıp öğrenmeli onlar gibi yaşamaya çalışmalıdır. Şu hadis-i şerif bu hususu haber vermektedir: İmran b. Husayn Rasûlullah’ın (s.a) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: *“En hayırlınız benim yaşadığım zamanda yaşayanınızdır. Sonra onlardan sonra gelenlerdir. (İmran b. Husayn, Rasûlullah’ın (s.a) bu ifadeyi iki kere mi yoksa üç kere mi tekrarladığını hatırlamadığını söylemiştir.) Rasûlullah (s.a) sözüne şöyle devam etmiştir: “Onlardan sonra şahitliğe çağrılmadıkları halde şahitlik eden, güvenilmeyen, ihanet eden, adak adadıkları halde yerine getirmeyen bir topluluk gelir. O topluluk arasında ayrıca şişmanlık yaygınlaşır.”*¹¹¹³

Sahabe-i kiram bir dönem son derece yokluk içinde yaşamışlardır. Bir seferinde Hz. Ali (r.a) tabaklanmış deriden kendisine kıyafet edinmek zorunda kalmıştır. Ayrıca Rasûlullah’ın (s.a) evinde yiyecek herhangi bir erzak bulunmadığı için açlığını giderememiştir. Bu sorunu çözebilmek için bir avuç hurma karşılığında bir yahudinin bahçesinde çalışmıştır.¹¹¹⁴

Ashab-ı kirâmın evdeki eşyaları son derece kısıtlıydı. Hz. Ali (r.a) ve Hz. Fatıma’nın (r.anha) yeni evlendikleri sırada üzerinde uyudukları tabaklanmış bir koç derisi bir de binit olarak kullandıkları develeri vardı. Bu deriyi gece üzerinde uyumak için gündüz ise develerine yem verirken kullanıyorlardı.¹¹¹⁵ Bu yokluk sebebiyle Uhud Savaşı’nda şehit düşmüş olan Habbâb b. Eret’in bütün bedenini örtebilecek bir

¹¹¹³ Buhârî, “Rikâk”, 7 (No. 6064). Ayrıca bk. Müslim, “Fedâilü’s-sahâbe”, 214 (No. 2535).

¹¹¹⁴ Hennâd b. Serî, *ez-Zühhd*, 1/385 (No. 749); *ez-Zühhd-Hadislerle İslamî hayat*, 377 (No. 749); Tirmizî, “Sıfatü’l-kıyâme ve’r-rekâik ve’l-vera’”, 34 (No. 2473).

¹¹¹⁵ Hennâd b. Serî, *ez-Zühhd*, 1/387 (No. 753); *ez-Zühhd-Hadislerle İslamî hayat*, 379 (No. 379)

kumaş bulunamamıştı.¹¹¹⁶ Rasûlullah'ın (s.a) ashabından bazıları İslam'dan önce zengin olmalarına rağmen fakirliği, işkenceleri, dışlanmayı göze alarak Müslüman olmayı tercih etmişlerdir. Mus'ab b. Umeyr (r.a) bunlardan biridir. Rasûlullah (s.a) Mus'ab b. Umeyr'i bir gün yamalı bir hırkayla görünce duygulanıp ağlamış ve ileride ümmetin lüks içinde yaşayacağını ancak sıkıntılarına rağmen yaşadıkları devrin daha hayırlı olduğunu belirtmiştir.¹¹¹⁷

Maddi durumları yerinde olmayan, kendilerini tamamen Rasûlullah'tan (s.a) ilim ve edep öğrenmeye adanmış ashâb-ı suffeye zühd kitaplarında atıf yapılması son derece önemlidir. Çünkü onlar aynı zamanda ilk dönem zühd hareketinin öncüleridirler. Ashâb-ı suffeden yetişen kişiler sonradan şer'i ilimlerin yayılmasında pek çok katkıları olmuştur.¹¹¹⁸ Rasûlullah (s.a) ashâb-ı suffenin açlığını giderebilmek için onları ashabından durumu iyi olanlar arasında paylaştırmıştır. Bazı sahabîler evine bir kişi bazıları ise iki kişi götürürken Sa'd b. Ubâde'nin seksen kişi götürdüğü olmuştur.¹¹¹⁹ Rasûlullah (s.a) onlara aileleri ve malları bulunmadığı için "İslam'ın misafirleri" demiştir. Rasûlullah (s.a) evinde erzak bulunduğunda ashâb-ı suffeyi yemeğe davet etmiştir. Bir seferinde evde bulunan az miktardaki süte ashâb-ı suffeyi davet etmiştir. Rasûlullah'ın mucizesi olarak az miktardaki süt pek çok kişiye yetmiş ve artmıştır.¹¹²⁰

Rasûlullah (s.a) ve ashabı, hendek kazdıkları günlerde üç gün boyunca hiçbir şey yemeden çalışmışlardır. Bu günlerde Rasûlullah'ın (s.a) açlıktan karnına taş bağladığı görülmüştür.¹¹²¹ Bu zor şartlarda yaşamalarına rağmen Allah, Müslümanları elde ettikleri nimetler hakkında sorguya çekilecekleri hususunda uyarmıştır.¹¹²²

¹¹¹⁶ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/387 (No. 755); *ez-Zühd-Hadislerle İslâmî hayat*, 380 (No. 755); Buhârî, "Rikâk", 16 (No. 6083). Ayrıca bk. Tirmizî, "Menâkıb", 54 (No. 3853).

¹¹¹⁷ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/389 (No. 857); *ez-Zühd-Hadislerle İslâmî hayat*, 382 (No. 758); Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme ve'r-rekâik ve'l-vera'", 35 (No. 2476).

¹¹¹⁸ Mustafa Baktır, "Suffe", (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul: TDV yayınları, 2009), 469.

¹¹¹⁹ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/392 (No. 762); *ez-Zühd-Hadislerle İslâmî hayat*, 386 (No. 762)

¹¹²⁰ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/393 (No. 764); *ez-Zühd-Hadislerle İslâmî hayat*, 388 (No. 764); Buhârî, "Rikâk", 17 (No. 6087); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/390 (No. 11808).

¹¹²¹ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/394 (No. 765); *ez-Zühd-Hadislerle İslâmî hayat*, 390 (No. 765).

¹¹²² Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/394 (No. 768); *ez-Zühd-Hadislerle İslâmî hayat*, 391 (No. 768).

Zühd kitaplarında “Ashabın yaşayışı” başlığı altında sahabenin faziletine dair bazı rivayetler yer almıştır. Söz konusu rivayetlerin muhtevası şu şekildedir: Hz. Peygamber, ashabın güvencesidir. Hz. Peygamber’in ahirete irtihalinden sonra ashabın başına bir takım fitneler gelecektir. Ashab ise kendilerinden sonra gelecek olan ümmetin güvencesidir. Sahabe ahirete göçtükten sonra ümmetin başına bazı fitneler gelecektir.¹¹²³ Ashâb-ı kirâm yemekteki tuz gibidir. Tuzsuz yemeğin lezzetli olmayacağı herkes tarafından bilinen bir gerçektir.¹¹²⁴ Ashâb-ı kiram neslinden sonra daha fazla ibadet eden ve daha çok cihad edenler gelse de Ashâb-ı kiram dünyaya karşı zâhidlikleriyle, ahirete karşı rağbetleriyle onlardan daha faziletlidirler.¹¹²⁵

Dârimî, diğer müelliflerden farklı olarak “Fadlu Ehl-i Bedr” bâbı açmıştır. Bu başlığın muhtevasına göre Bedir Savaşı’na katılmış bir sahabe hata yapsa da Rasûlullah (s.a) onun hakkında olumlu düşünmüş, onun Bedir Savaşı’na katıldığı için bağışlanacağı kanaatini taşımıştır.¹¹²⁶

Ashab-ı kirâm servete kavuşsalar veya idareci olsalar dahi Hz. Peygamber’den öğrendikleri zühd üzere yaşamaya devam etmek konusunda son derece titizlik göstermişlerdir. Hz. Ömer, halife olduktan sonra dahi oldukça mütevazı giyinmiştir. Ayrıca, o izzeti, kıyafette değil İslâm’ın kendisinde bulmuştur.¹¹²⁷ Hz. Ali, halife olmasına rağmen yamalı elbise giymiş ve bunun huşûya vesile olduğunu belirtmiştir.¹¹²⁸

Ashabın önde gelenleri çokça mal ve servet elde ettiklerinde bu imtihandan başarılı bir şekilde çıkamamaktan korkmuşlar, bu sebeple ağlamışlar ve bu durumdan Allah’a sığınmışlardır.¹¹²⁹

Ashabın önde gelenleri son derece zâhid insanlardı. Allah’ın emir ve yasaklarını uygulama konusunda çok hassaslardı. Ayrıca Allah yolunda kınayanın

¹¹²³ İbn Mubârek, *er-Rekâik*, 2/ 357 (No. 763); *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/200 (No. 569); *ez-Zühd-Kalbin incelikleri*, 178 (No. 569).

¹¹²⁴ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/ 358 (No. 764); *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/200 (No. 572); *ez-Zühd-Kalbin incelikleri*, 179 (No. 572).

¹¹²⁵ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/168 (No. 35692); *el-Musannef T*, 14/538 (No: 35692).

¹¹²⁶ Dârimî, “Rikâk”, 48 (No. 2803); *Sünen-i Dârimî*, 6/52 (No. 2764).

¹¹²⁷ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/138 (No. 35585); *el-Musannef T*, 14/509 (No: 35585)

¹¹²⁸ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd T*, 1/193 (No. 698).

¹¹²⁹ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/139 (No. 35587); *el-Musannef T*, 14/509 (No: 35587).

kınamasından asla korkmuyorlardı. Bunlardan biri de Hz. Ömer idi.¹¹³⁰ Onlar ayrıca Kur'ân-ı Kerim kıraatine çok önem veriyorlar, onu anlamak ve hayatlarını ona göre belirlemek konusunda insan üstü gayret gösteriyorlardı. Kur'ân-ı Kerîm'i okurken bir ayetin tesiriyle saatlerce ağladıkları oluyordu.¹¹³¹

Ashâb-ı kirâm, son derece sade ve zâhidâne yaşamışlardır. Çoğu zaman tek çeşit yemek yiyerek öğünlerini geçiştirmişlerdir.¹¹³² Onların önde gelenleri son derece müstağni idiler. Onlar, devlete ve ümmete yük olmadan yaşamayı tercih etmişlerdir.¹¹³³

Ashâb-ı kîrâm ve selef-i sâlihîn ibadetlerden öyle lezzet alıyorlardı ki bunlar onları hayata bağlayan zevklerdi. Öyle ki namaz kılmak, cihada çıkmak, ilim meclisi tertip etmek olmasa hayatın bir anlamı olmadığını düşünmüşlerdir.¹¹³⁴ Onlar, bildikleriyle amel etmek konusunda son derece hassaslardı.¹¹³⁵

Ashâb-ı kirâm yanlarında bir kıyafet alacak paraları olmadığı halde pek çok gün geçirmişlerdir. Bir seferinde Hz. Ali (r.a) elbise alabilmek için kılıcını satmak zorunda kalmıştır.¹¹³⁶ Ashâb-ı kirâm, o kadar mütevazı idiler ki köleleriyle aynı kıyafeti giydikleri vakidir. Bir seferinde Hz. Ali (r.a) kölesiyle kendisine aynı kıyafeti almıştır.¹¹³⁷

Ashâb-ı kirâmın önde gelenleri önlerine gelen lezzetli yemekleri ve tatlıları nefislerini alıştırmamak için yememişlerdir. Hz. Ali (r.a) hakkında aktarılan şu rivayet bu hususla ilgilidir: “Bir gün Hz. Ali'ye (r.a) fâlûzec getirilip önüne konmuştur. O, ‘sen güzel kokulu, güzel renkli ve hoş tatlısın. Fakat ben nefsimi daha önce ihtiyat haline getirmediği bir şeye alıştırmaktan hoşlanmıyorum’ demiştir.”¹¹³⁸

¹¹³⁰ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/142 (No. 35596); *el-Musannef T*, 14/513 (No: 35596).

¹¹³¹ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/142 (No. 35598); *el-Musannef T*, 14/513 (No: 35598).

¹¹³² İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/145 (No. 35605); *el-Musannef T*, 14/516 (No: 35605).

¹¹³³ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/213 (No. 35834); *el-Musannef T*, 14/582 (No: 35834).

¹¹³⁴ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/145 (No. 35607); *el-Musannef T*, 14/516 (No: 35607).

¹¹³⁵ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/181 (No. 35741); *el-Musannef T*, 14/553 (No: 35741).

¹¹³⁶ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd T*, 1/193 (No. 701).

¹¹³⁷ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd T*, 1/195 (No. 707).

¹¹³⁸ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd T*, 1/194 (No. 706).

Ashâb-ı kirâm “En temiz kazanç kişinin elinin emeğiyle kazandığı kazançtır.” ilkesini bildikleri için başkalarına yük olmamak için el emeği ile geçinmeye çalışmıştır. Örneğin Selmân-ı Fârisî hurma yapraklarıyla bir şeyler örüp onları satarak geçimini sağlamış ayrıca artan kazancını da infak etmiştir.¹¹³⁹

Sahabenin kadere rıza konusunda asla taviz vermedikleri görülmektedir. Örneğin Muaz b. Cebel (r.a) boğazındaki yara nefes almasını zorlaştırdığında “Allah’ım! Dilediğini gibi yap! Yine de Sen’i seviyorum” demiştir.¹¹⁴⁰ Ashab-ı kiram din kardeşlerinin ihtiyaçlarını kendi ihtiyaçlarından önde tutmuşlardır. Onların bu tavrına Allah-u Teâlâ “*Kendileri son derece ihtiyaç içinde bulunsalar bile onları kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin cimriliğinden, hırsından korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir.*”¹¹⁴¹ ayetiyle şahitlik etmiştir.¹¹⁴²

Rasûlullah’ın eşlerinden Hz. Aişe (r.anha) son derece mütevazı, zâhid ve aynı zamanda cömert idi. O, yetmiş bin dirhem tasadduk edebilecek maddi imkana sahip olduğu halde örtüsüne yama yapmayı tercih etmiştir.¹¹⁴³

Zühd kitaplarında Rasûlullah’ın ashabı birbirleriyle karşılaştıkları zaman mutlaka Allah’ı andıkları belirtilmiştir.¹¹⁴⁴ Onlar, Allah rızası için yaptıkları amellerini gizleme konusunda son derece hassas davranmışlardır. Onlardan sonra gelen nesiller içinde riyakarlık yaygınlaşmıştır. Hasan-ı Basrî bu hususla ilgili olarak şöyle demiştir: “Öyle bir topluma yetiştim ki paralarını tasadduk ederken dillerini korudular. Sonra öyle bir topluma yetiştim ki paralarını saklarken dillerini serbest bıraktılar.”¹¹⁴⁵

Ashâb-ı kirâm bir yandan dünya meşakkatlerine katlanmışlar diğer yandan ise son derece zâhidâne yaşamışlardır. Onlar, yemek yediklerinde karınlarını tam olarak doyurmamışlar; yorgun ve bitkin oldukları halde çalışmaya devam etmişlerdir.¹¹⁴⁶

¹¹³⁹ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/201 (No. 35807); *el-Musannef T*, 14/571 (No: 35807).

¹¹⁴⁰ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/217 (No. 35807); *el-Musannef T*, 14/585 (No: 35841).

¹¹⁴¹ Haşr, 59/9.

¹¹⁴² İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/220 (No. 35850); *el-Musannef T*, 14/588 (No. 3580).

¹¹⁴³ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/230 (No. 35885); *el-Musannef T*, 14/598 (No. 35885).

¹¹⁴⁴ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/238 (No. 35905); *el-Musannef T*, 14/603 (No. 35905).

¹¹⁴⁵ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/373 (No. 36365); *el-Musannef T*, 15/31 (No: 36365).

¹¹⁴⁶ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/395 (No. 36450); *el-Musannef T*, 15/51 (No: 36450).

2.3.1.4. Fitnetü'l-mâl

Terkin uygulanacağı alan genelde “dünya” özelde ise “mâl” olarak ifade edilmiştir. Hadislerde malın fitneye dönüşebileceği bildirilmiştir. Bu durum, zühd kitaplarının başlığına da yansımıştır. Burada temel mesele müslümanın dünyalık menfaatlerden biri olan mal (servet) ile ilişkisini nasıl ve hangi ilkelere göre belirleyeceği hususudur.

Buhârî 10. sırada “Mâ yütteka min fitneti'l-mal”, Tirmizî 26. sırada “Fitnetü'l-mâl”; 41. Sırada “Ahzu'l-mâl”, bâbları açmışlardır. İbnü'l-Mübârek, 98. sırada “el-Hırs ‘alâ cem‘i'l-mâl”, Vekî‘ b. Cerrâh, 24. sırada “el-Hırs ‘ale'l-mâl”, Hennâd b. Serî 60. sırada “Men kerih cem‘a'l-mâl” bâbı açmıştır.

*Kitâbü 'z-zühd'*lerde bu konu bizâtihi mal fitnessi ve mal biriktirme hırsının kerih görülmesi çerçevesinde ele alınmıştır. İnsanlar, putlardan başka altın, gümüş gibi para ve değerli madenlere, makama, kadına, dünyevi menfaatlara tapabilmektedir. Konuyla ilgili nakledilen sahih hadislerde bu durumdaki kişiler lanetlenmiştir. Buhârî'nin ilgili başlığın altında tahric ettiği hadiste Ebû Hüreyre'nin haber verdiğine göre Rasûlullah (s.a) şöyle buyurmuştur. “*Altının, gümüşün, kadife ve hamîsanın kulu olan kahrolsun. (Kendisine bunlar) verilirse razı olur verilmezse razı olmaz.*”¹¹⁴⁷ Tirmizî, bu hadisi “*Altının kuluna lanet olsun. Gümüşün kuluna lanet olsun*” şeklinde tahric etmiştir.¹¹⁴⁸ İbnü'l-Mübârek'in “Kanâat ve Rıza” bâbında Ebû Hüreyre'den (r.a) mevkuf olarak gelen rivayet “*Altın ve gümüşün kulu olana yazıklar olsun. Ahmaklığa en fazla düşer olanlar dünyaya dalan kimselerdir.*” şeklindedir.¹¹⁴⁹

İnsanoğlu dünya malı ve servet biriktirme konusunda son derece harîs ve gözü doymaz vaziyettedir. Elindekiden daha fazlasını ister. Kişi, bu konudaki hırsını dünya hayatında terbiye etmezse bu hali ölünceye kadar devam eder. Buhârî'nin 4 ayrı tarikini verdiği şu hadis insanoğlunun bu özelliğini çarpıcı bir üslupla dile getirmektedir: İbn Abbas (r.a) Rasûlullah'tan şöyle işitmiştir: “*Âdemoğlunun iki vâdi dolu malı olsa üçüncüsünü ister. Âdemoğlunun karnını ancak*

¹¹⁴⁷ Buhârî, “Rikâk”, 10 (No. 6071); Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîh-i Buhârî*, çev. M. Beşir Eryarsoy vd. (İstanbul: Polen, 2009), 6/119 (No. 6435); İbn Mâce, “Zühd”, 8; İbnü'l-A'râbî, *Ma'ne'z-zühd*, 70 (No. 132).

¹¹⁴⁸ Tirmizî, “Zühd”, 42.

¹¹⁴⁹ İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/197 (No. 562); *ez-Zühd-Kalbin incelikleri*, 176 (No. 562).

*toprak doyurur. Fakat Allah tevbe edenlerin tevbelerini kabul eder.”*¹¹⁵⁰ Tirmizî hadisin kendisini bâb başlığına taşımıştır. Vekî‘ b. Cerrâh, bu hadisi “el-Hırs ‘alâ cem‘i’l-mâl” bâbında İbn Mâce, ise “Emel ve Ecel” bâbında tahriç etmeyi tercih etmiştir ki hadisin bu konuyla da sıkı irtibatı mevcuttur.

Rasûlullah (s.a) mülkiyet meselesinde diğer insanlardan çok farklı bir bakış açısına sahiptir. Zira, o (s.a) kendisine hediye edilen koyunun etlerinin dağıtılmasını istemiştir. Bir müddet sonra etlerden geriye ne kaldığını sorunca sadece bir but kaldığını öğrenmiştir. Bunun üzerine aslında infak edilen kısmın kendilerine ait olduğunu dağıtılmamış olan kısmın noksan kaldığını belirtmiştir.¹¹⁵¹ Rasûlullah’ın (s.a) söz konusu farklı bakış açısı, kendisini zenginlik kavramına yüklediği anlamda da göstermektedir. Nebî (s.a) mal çokluğunu değil gönül zenginliğini gerçek zenginlik olarak görmüştür.¹¹⁵²

İnsanın mal biriktirme konusundaki hırsının dinine verdiği zarar, iki aç kurdun bir koyun sürüsüne verdiği zarardan daha çoktur.¹¹⁵³ Kur’ân-ı Kerim’de insanların kadınlara, evlatlara, altın ve gümüşe, atlara, davarlara ve ekinlere şiddetli meyin gösterdiği belirtilmiştir. Bunlar dünya hayatının geçimliği olan hususlardır. Unutulmamalıdır ki bunlar geçici ahiret hayatı ise ebedidir. Ayette buyurulduğu gibi dünya malı insan için tatlı ve çekicidir. Ancak, dünya malına hırsla yönelen bundan zarar görür. Ne kadar elde ederse etsin doymaz. Bununla birlikte İslam, mal fitnesinden sakınılmasını isterken kişinin her şeyden el etek çekmesini istemez.

¹¹⁵⁰ Buhârî, “Rikâk”, 10 (No. 6072, 6073, 6074, 6075); Vekî‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/430 (No. 185) (el-Hırs ‘ale’l-mâl); Tirmizî, “Zühd”, 27 (No. 2337) (Lev Kâne libni âdeme vâdiyân...); İbn Mâce, “Zühd”, 27 (el-Emel ve’l-ecel); Dârimî, “Rikâk”, 63 (No. 2822). Bu hadis hakkında Adil Yavuz’un bir makalesi bulunmaktadır. Bkz. Adil Yavuz, “Ademoğlunun iki vadi malı olsa” rivayeti üzerine bir değerlendirme –Kur’an’da eksiklik iddiaları bağlamında, SÜİFD, 2006, sayı 22, s. 7-32.

¹¹⁵¹ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/334 (No. 611).

¹¹⁵² İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/356 (No. 1008); Vekî‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/425 (No. 181) (Zikrû’l-ğınâ); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 19 (No. 99); Hennâd, *ez-Zühd*, 1/339 (Men kerih cem‘a’l-mâl), Buhârî, “Rikâk”, 15 (No. 6081) (el-Ğinâ ğine’n-nefs); Tirmizî, “Zühd”, 40 (No. 2373) (el-Ğinâ ğine’n-nefs); İbn Mâce, “Zühd”, 9 (No.: 4137) (el-Kanâ’a); Beyhakî, *Şuabü’l-îmân*, 12/543 (No.: 9859); (*ez-Zühd ve kısarü’l-emel*).

¹¹⁵³ Dârimî, “Rikâk”, 21 (No. 2772).

Veren el alan elden üstündür. Bu nedenle gücü yeten herkes geçimliğini temin edecek ve kendisini muhtaç durumdar kurtaracak bir iş edinmelidir.¹¹⁵⁴

Kişi yaşlansa da mal biriktirme ve uzun yaşama arzusu genç kalmaya devam eder.¹¹⁵⁵ Bu iki hususun hırs ve emel olduğu da belirtilmiştir.¹¹⁵⁶ Her iki bilgi de birbirini tamamlayıcı mahiyettedir. Rasûlullah (s.a) dünya malına o denli mesafe koymuş ve o denli müstağni bir tavır sergilemiştir ki Uhud Dağı kadar altını olsa borcu için ayırdığı hariç geri kalanın tamamını üç gün içinde tasadduk edeceğini belirtmiştir. Nitekim vefatına yakın bir zamanda ihtiyaç sahiplerine ulaştırılması gereken altınları hatırlamış, bunları infak etmeden son nefesini vermek istememiş ve bunları derhal infak etmiştir.¹¹⁵⁷ Rasûlullah (s.a) bir seferinde Bilâl-i Habeşî'nin sonraki günler için ayırdığı hurmayı görünce onu infak etmesini istemiştir.¹¹⁵⁸

Sürekli etrafını gözetenler, malın zekâtını verenler, Allah yolunda infak edenler hariç bu dünyadaki malın ve servetin çokluğu ahirette ecir noksanlığına sebep olur.¹¹⁵⁹ Hatta verilmeyen zekatlar ahirette bir hayvana dönüşür ve sahibine kıyamette hasep gününe kadar olmadık eziyetler eder.¹¹⁶⁰ Servetin, sahibine ahirette vebal olarak dönmesinin sebeplerinden biri kişinin cimri olmasıdır. Cimrilığın konu başlığı ile irtibatı Hennâd b. Serî'nin dikkatinden kaçmamıştır.¹¹⁶¹ İslam, servetin kişiye zarar vermesini engellemek amacıyla zekat, sadaka, infak, karz-ı hasen uygulamalarını tesis etmiştir. Bundan başka bazı manevi ilkeler de tesis edilmiştir.

¹¹⁵⁴ Buhârî, "Rikâk", 11 (No. 6076); İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/326 (No. 705); *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/ 174 (No. 503); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/102-103 (No. 35524); Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme ve'r-rekâik ve'l-vera", (No. 2463); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/394 (No. 11818).

¹¹⁵⁵ Vekî' b. Cerrâh, 2/435, 436 (No. 188); İbn Mâce, "Zühd", 27 (Emel ve Ecel); Hâkim, *el-Müstedrek*, IV, 363 (No.7931); Beyhakî, *Şuabü'l-îman*, 12/484 (No. 9781).

¹¹⁵⁶ Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/433 (No. 187); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/87 (No. 256) (en-Nehy an tûli'l-emel); Tirmizî, "Zühd", 28 (No. 2339); İbn Mâce, "Zühd", 27 (No. 4234); İbn Ebû'd-Dünya, *Kısarü'l-emel*, 35 (No. 18); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübra*, 10/378 (No. 11765); Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 35 (No. 18).

¹¹⁵⁷ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/338 (No. 622); *ez-Zühd-Hadislerle İslamî hayat*, 323 (No. 622); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/94 (No. 35512).

¹¹⁵⁸ Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/666 (No. 378); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 12, 66 (No. 46, 403); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/340 (No. 626) (Men kerihê cem'a'l-mâl). Ayrıca bk. Beyhakî, *Şuabü'l-îman*, 2/483 (No. 1283).

¹¹⁵⁹ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/332 (No. 606); *ez-Zühd-Hadislerle İslamî hayat*, 315 (No. 606); Muâfâ b. İmrân, *ez-Zühd*, 176 (No. 3); Buhârî, "Rikâk", 14 (No. 6079); Beyhakî, *Şuabü'l-îman*, 13/56 (No. 9946).

¹¹⁶⁰ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/332 (No. 332).

¹¹⁶¹ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/336 (No. 616); Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/662 (No. 376).

Örneğin sadece bu işle görevlendirilmiş iki melek malını infak edene malının bereketlenmesi için; cimrilik edene ise malının telef olması için beddua ederler.¹¹⁶²

Servet, ölünceye kadar sahibinin tasarrufu altındadır. Öldükten sonra ise varislerine geçer. Bu nedenle kişi ölmeden önce bir an evvel servetini Allah'ın emrettiği yerlere harcamalıdır.¹¹⁶³ Servet konusundaki Rasûlullah'ın (s.a) bakış açısının benzeri ashabin önde gelenlerinde de mevcuttur. Hz. Ömer, Kısra'nın hazineleri önüne yığılınca ağlamıştır. Sebebi sorulunca “Bunlar hangi toplumda çoğalırsa Yüce Allah o topluluk arasına düşmanlık ve kin sokar.” karşılığını vermiştir.¹¹⁶⁴

“Terk” konusuyla ilgili olduğuna düşündüğümüz bir diğer başlık grubu “malın ve evladın az olmasını tavsiye eden” başlıklardır. Bununla alakalı Mu‘âfâ b. İmrân, “Fadlu Killelî'l-mâl ve'l-veled”; Veki' b. Cerrâh, 22. Sırada “Men kerihel-mâl ve'l-veled”; Hennâd b. Serî ise 56. sırada “Men yestahibbu'l-mevt ve killelî'l-mâl ve'l-veled” bâbı açmıştır.

Veki' b. Cerrâh ve Hennâd b. Serî, birlikte konuyla alakalı şu merfu rivayete yer vermişlerdir: Hayseme şöyle haber vermiştir: “Peygamber'in (s.a) yanında oturmakta olan Eş'as'a bir çocuğunun olduğu müjdesi verildi. Eş'as ‘Onun yerine sizin yanınızda bir tabak ekmek ve et bulunmasını isterdim’ dedi. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a) ‘Şöyle demen gerekmez miydi? Onlar, korku, cimrilik ve hüznün kaynağıdır. Aynı zamanda onlar kalp meyvesi ve göz aydınlığıdır’ buyurdu.”¹¹⁶⁵ Bu hadiste görüldüğü gibi, Rasûlullah (s.a) az bir geçimlinin dahi çocuğa tercih edilmesini doğru bulmamıştır. Veki' b. Cerrâh'ın söz konusu bâb başlığında “Çocuk, cennetin reyhanlarındanandır.”¹¹⁶⁶ hadisine yer vermesi “evladı kerih görme”

¹¹⁶² Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/339 ((No. 620); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/378 (No. 1070); Veki' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/666 (No. 379) (es-Sehâ ve'l-buhl); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 19 (No. 102).

¹¹⁶³ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/333 (No. 610); Buhârî, “Rikâk”, 12 (No. 6077).

¹¹⁶⁴ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/139 (No. 35587); *el-Musannef T*, 14/509 (No: 35587).

¹¹⁶⁵ Veki' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/418 (No. 178) (Men kerihel-mâl ve'l-veled); *Hayatı Allah'a adamak*, 48 (No. 178); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/309 (No. 549); *Hadislerle İslamî hayat*, 290 (No. 549). Ayrıca bk. İbn Mâce, “Edeb”, 3 (No. 3666); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 36/161 (No. 21840); Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/266 (No. 7596). Zehebi, bu hadisin Buhârî ve Müslim'in şartı üzerine olduğunu belirtmiştir.

¹¹⁶⁶ Veki' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/422 (No. 179).

düşüncesine katılmadığını göstermektedir. Nitekim sahih bir hadiste Rasûlullah (s.a) Enes b. Mâlik'e "*Allah'ım onun malını ve çocuklarını çoğalt. Ona verdiklerini onun için bereketli kıl.*" şeklinde dua etmiştir.¹¹⁶⁷

Terk konusuyla ilişkili olduğunu düşündüğünüz konulardan bir diğeri zühd kitaplarındaki "kerâhiyetü'l-bünyân" başlıklarıdır. Bu konuyla ilgili olarak İbnü'l-Mübârek 89 ve 105. sırada "Kerâhiyetü'l-bünyân" bâbı; Hennâd b. Serî, "Men kerîhe'l-binâ" bâbı; İbn Mâce ise 13. sırada "el-Binâ ve'l-hirâb" bâbı açmıştır.

Rasûlullah (s.a) mevcut haliyle yıkılma tehlikesi yoksa veya bir şekilde ihtiyacı karşılıyorsa ahirete hazırlıkla ilgili konuları çok daha önemli ve acil bulduğu için binaya fazladan masraf edilmesine ve zaman harcanmasına sıcak bakmamıştır. Şu hadis bu hususu haber vermektedir: Abdullah b. Amr şöyle nakletmiştir: "Rasûlullah (s.a) bize uğradı. Bu sırada biz kendimize ait bir evi tamir ediyorduk. 'Bu da nedir?' diye sordu. Biz 'dayanaksız bir evdir. Onu tamir ediyoruz' dedik. Bunun üzerine '*İşin (ölümün) bundan daha acil olduğunu görüyorum*' buyurdu."¹¹⁶⁸ Bu hadis zühd literatüründe aynı zamanda "kısaru'l-emel" konusuyla da irtibatlı görülmüştür.¹¹⁶⁹

Hiz. Peygamber (s.a) kişinin hayır yoluna veya ihtiyaçlarına giden her harcamadan sevap kazanabileceği ancak toprağa veya binaya harcadığı maldan ecir alamayacağını belirtmiştir.¹¹⁷⁰ İbn Mes'ud (r.a) Allah rızası için yapılan mescidi bu kapsamın dışında tutmuştur.¹¹⁷¹

Burada Muhiddin Uysal'ın "*Dünyâ'yı yeren asılsız haberler, tasavvuf ve İslam*" adlı makalesinden söz etmek yerinde olacaktır. Uysal, bu çalışmada Yahudilik'te ve Hristiyanlık'ta dünya algısına değindikten sonra tasavvuf kaynaklarında karşımıza çıkan dünyayı yeren uydurma rivayetleri ele almıştır. Burada şunu belirtmek gerekir ki bu çalışmanın "terk" başlığında yer alan dünya ve mal hakkındaki hadislerden hiç biri Uysal'ın uydurma olarak tespit ettiği rivayetler

¹¹⁶⁷ Buhârî, "Deâvât", 46 (No. 6017).

¹¹⁶⁸ İbn Mâce, "Zühd", 13 (No. 4160); Hennâd b. Serî, *Hadislerle İslami hayat*, 272 (No. 515).

¹¹⁶⁹ Bk. Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/294 (No. 515) (Mev'iza ve kısaru'l-emel); Tirmizî, "Zühd", 25 (No. 2335) (Kısaru'l-emel).

¹¹⁷⁰ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/374 (No. 722); *Hadislerle İslami hayat*, 365 (No. 722).

¹¹⁷¹ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/374 (No. 721); *Hadislerle İslami hayat*, 364 (No. 721).

arasında yer almamaktadır. Aksine, zühd kitaplarında dünya ile ilgili konuları işlerken yer verdiği hadisler, Uysal'ın değerlendirme bölümünde naklettiği konuyla ilgili sahih hadislerle örtüşmektedir.¹¹⁷²

2.3.1.5. *Islâhu'l-mâl*

İbn Ebü'd-Dünyâ, dünya ve servet meselesini ele alırken sadece *Zemmü'd-dünyâ* kitabını kaleme almamıştır. O, bu konuda bir de *Islâhu'l-mâl* kitabı kaleme alarak dünya ve servet meselesini pek çok vechesiyle ele almıştır. Müellif söz konusu kitabında “hakkı olan malı almak”, “servetin (malın) fazileti”, “servetin idaresi”, “meslek edinme”, “el emeği”, “servet edinmede, yemede, giymede orta yolu tutmak” gibi seleflerinde olmayan başlıklar açmıştır. Tirmizî'nin “Mâ câe fî ahzi'l-mâl” başlığını da burada hatırlamak yerinde olacaktır.

Kişi harama el uzatmadan emeğinin karşılığı olan veya miras payı gibi şer'an kendisine helal kılınan malı alabilir. Bu davranışıyla kişi, Allah'ın rızasına muvafık amel işlediğinden ötürü malı kendisi için bereketli kılınır. Kişi, harama el uzattığında ise yiyip de doymayan durumuna düşer. Ebû Saîd el-Hudrî (r.a) Rasûlullah'ın (s.a) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “*Her kim hakkı olan malı alırsa bu ona bereketli kılınır. Her kim de hakkı olmayan malı alırsa onun durumu yiyip de doymayan kişiye benzer.*”¹¹⁷³ Bir başka tarikte “... *Her kim o maldan hakkı olanı alırsa ne güzel bir yardımcıdır.*” İfadesi yer almaktadır.¹¹⁷⁴ Müellif, bu rivayeti tahric ederek helal olan malın Müslüman için bu dünya hayatını güzel bir şekilde yaşama konusunda iyi bir yardımcı olduğunu vurgulamak istemiş olsa gerektir. Konuyla ilgili başka bir hadiste Hz. Peygamber (s.a) “*Ey Amr! Sâlih kişi için salih mal ne güzeldir.*” buyurmuştur.¹¹⁷⁵

Burada değinilmesi gereken bir konu “helal lokma” meselesidir. Dârimî, bu konuya dair bâb başlığı açmıştır. İbn Ebü'd-Dünyâ da *Islâhu'l-mâl* kitabında bu konuya dair rivayetler nakletmiştir. Bu rivayetlerde yer aldığı üzere Allah temizdir.

¹¹⁷² Muhittin Uysal, “Dünyayı Yeren Asılsız Haberler, Tasavvuf ve İslam” 12/12 (2001).

¹¹⁷³ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyatı (Islâhu'l-mâl)*, 7/ 233 (No. 1).

¹¹⁷⁴ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyatı (Islâhu'l-mâl)*, 7/ 234 (No. 3); Buhârî, “Rikâk”, 7 (No. 6063) (Mâ yuhzer min zehrati'd-dünyâ ve't-tenâfüs fihâ). Ayrıca bk. Müslim, “Zekât”, 122 (No. 1052).

¹¹⁷⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 29/337 (No. 17801); Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, 112 (No. 299); Hâkim, *e-Müstedrek*, 2/3 (No. 2130).

Ancak temiz yani helal olanı kabul eder.¹¹⁷⁶ İnanan kullar, helal rızık yemelidirler.¹¹⁷⁷ Kişinin yedikleri, içtikleri, giydikleri haramsa ne kadar muhtaç ve çaresiz durumda olursa olsun Allah onun ettiği duaları kabul etmez.¹¹⁷⁸

Müslüman, bu hayatı yaşarken dünya-ahiret dengesini en doğru şekilde kurmalıdır. Rasûlullah (s.a) ne bu dünya için ahiretin terk edilmesini ne de ahiret için dünyanın terk edilmesini doğru bulmamıştır. Dahası insanların üzerine yük olacak hayırsız kişilerden olmaktan sakındırmıştır.¹¹⁷⁹

İbn Ebü'd-Dünyâ, “Fadlu'l-mâl” başlığı altında kişinin servetinin tasarrufunu yerli yerince yapması gerektiğine (ıslâhu'l-mâl), dinini ve dünyasını ayakta tutabilecek kadar servet edinmesi gerektiğine dair selef-i sâlihinden pek çok kavil nakletmiştir. Bunların başında Hz. Ömer'den (r.a) gelenler yer almaktadır. Rasûlullah (s.a) bir senelik geçimliğini ihtiyaç için saklamıştır.¹¹⁸⁰ Bu uygulamadan yola çıkarak ulema kişinin bir yıllık geçimliğini biriktirmesini caiz görmüşlerdir. Rasûlullah (s.a) bir duasında “içinde geçimliğinin bulunduğu dünyasının ıslah edilmesini” istemiştir.¹¹⁸¹ Hz. Ömer, kişinin malını yerli yerince tasarruf etmesi gerektiğini, geçimini güzel bir şekilde sağlamasını salık vermiştir. ‘Dünyalık değil mi? Aman boşver’ demekten sakındırmıştır.¹¹⁸² Tâbiûn neslinin en büyük âlim ve zâhidlerinden olan Hasan-ı Basrî'ye (ö. 110/728) göre kişinin geçimliğini temin edeceği, maddi durumunu düzeltereği serveti talep etmesi “dünya sevgisi” olarak değerlendirilemez.¹¹⁸³ Meşhur muhaddis, fakih ve zâhidlerden olan Süfyân-ı Sevrî (ö. 161/778) seleften bazılarının “Allah'ım! Bizi dünyada zahid eyle. Dünyadan bize

¹¹⁷⁶ Mü'minûn, 23/61.

¹¹⁷⁷ Bakara, 2/172.

¹¹⁷⁸ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (Islâhu'l-mâl)*, 7/234 (No. 5); Dârimî, “Rikâk”, 9 (No. 2759) (Eklü't-tayyib).

¹¹⁷⁹ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (Islâhu'l-mâl)*, 7/253 (No. 50). Ayrıca bk. Aclûnî, *Keşfu'l-hafâ*, 2/198 (No. 2139); Deylemî, *el-Firdevs bi me'sûri'l-hitâb*, 3/409 (No. 5249)

¹¹⁸⁰ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (Islâhu'l-mâl)*, 7/264 (No. 91)

¹¹⁸¹ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (Islâhu'l-mâl)*, 7/271 (No. 114). Ayrıca bk. Müslim, “Zikir”, 71 (No. 2720); Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, 233 (No. 668); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 2/99 (No. 1270).

Söz konusu ifade Rasûlullah'ın (s.a) şu duası içinde yer almaktadır: («اللَّهُمَّ أَصْلِحْ لِي دِينِي الَّذِي هُوَ عِصْمَةٌ أَمْرِي، وَأَصْلِحْ لِي دُنْيَايَ الَّتِي فِيهَا مَعَاشِي، وَأَصْلِحْ لِي آخِرَتِي الَّتِي فِيهَا مَعَادِي، وَاجْعَلْ الْحَيَاةَ زَيَادَةً لِي فِي كُلِّ خَيْرٍ، وَاجْعَلِ الْمَوْتَ رَاحَةً لِي مِنْ كُلِّ شَرٍّ »)

¹¹⁸² İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (Islâhu'l-mâl)*, 7/257 (No. 64).

¹¹⁸³ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (Islâhu'l-mâl)*, 7/261 (No. 78).

genişlik ver. Dünyayı bizden uzaklaştırıp da ona rağbet ettirme!” şeklinde dua ettiklerini haber vermiştir.¹¹⁸⁴ Süfyan-ı Sevrî, ayrıca kişinin geçim sıkıntısı çektiği zor zamanlarda sıkıntısını savacağı miktarda dinarı bir kenarda saklamasının yerinde olacağı kanaatindedir. Onu bu düşünceye sevk eden husus ise yaşadığı dönemde insanların sıkıştıklarında ilk olarak dinlerini sattıklarına düşünmesidir. O, bu kanaatini şu sözlerle dile getirmiştir: “Kimin yanında bir şey varsa bunu öküzün boynuzunda dahi olsa saklayabiliyorsa saklasın. Çünkü bu, öyle bir devirdir ki kişi bu zamanda insanlara muhtaç olsa harcadığı ilk şey dini olur.”¹¹⁸⁵ Sevrî’nin “Mal, bu zamanda mü’minin silahıdır.”¹¹⁸⁶ sözü konunun başında zikredilen hadislerle aynı hususu vurgulamaktadır.

Cennetle müjdelenen on sahabîden biri olan Zübeyr b. Avvâm (r.a) (ö. 36/656) malı, hayır-hasenat yapma, akrabayı gözetme, Allah yolunda infak etme, ahlakı güzelleştirmede yardımcı bir unsur olarak görmüştür.¹¹⁸⁷ Medineli meşhur yedi tâbiûn fakihlerinden biri olan Saîd b. el-Müseyyeb (ö. 94/713), aşağıda gelecek olan sözünde mal biriktirmenin meşru ve faydalı gerekçelerini haber vermektedir. Saîd b. el-Müseyyeb, ölmek üzereyken yanında çok fazla dinar bulunduğu görülmüştür. Bunun üzerine, bu durumla ilgili olarak şöyle demiştir: “Allah’ım! Sen biliyorsun ki ben bunları dinimi muhafaza etmek, akrabalarımı koruyup gözetmek, insanlara muhtaç olmamak, borçlarımı ödemek için biriktirdim. İnsanlara muhtaç olmamak, akrabaları koruyup gözetmek, borçlarını ödemek ve dinini muhafaza etmek için mal biriktirmeyende hayır yoktur.”¹¹⁸⁸

İbn Ebü’-d-Dünyâ, *İslâhu’l-mâl* kitabında aynı başlığa sahip bir bâb açmıştır. Burada öncelikle malı israf etmemek konusu ele almış ve bununla ilgili şu hadise yer vermiştir: Muğire b. Şu‘be (r.a) şöyle haber vermiştir: Rasûlullah’ı (s.a) işittim; “Kız çocuklarını diri diri gömmekten, annelere karşı gelip itaatsizlik etmekten, vermesi gerekeni vermeyip hak etmediğini istemekten, dedikodu yapmaktan, çok soru

¹¹⁸⁴ İbn Ebü’-d-Dünyâ, *İbn Ebü’-d-Dünyâ külliyyatı (İslâhu’l-mâl)*, 7/256 (No. 60).

¹¹⁸⁵ İbn Ebü’-d-Dünyâ, *İbn Ebü’-d-Dünyâ külliyyatı (İslâhu’l-mâl)*, 7/259 (No. 71).

¹¹⁸⁶ İbn Ebü’-d-Dünyâ, *İbn Ebü’-d-Dünyâ külliyyatı (İslâhu’l-mâl)*, 7/261 (No. 79).

¹¹⁸⁷ İbn Ebü’-d-Dünyâ, *İbn Ebü’-d-Dünyâ külliyyatı (İslâhu’l-mâl)*, 7/266 (No. 100).

¹¹⁸⁸ İbn Ebü’-d-Dünyâ, *İbn Ebü’-d-Dünyâ külliyyatı (İslâhu’l-mâl)*, 7/258 (No. 68).

sormaktan ve (عن عضاعه المال) malı boşa harcamaktan nehyediyordu.”¹¹⁸⁹ Bir sonraki rivayette meşhur tâbiî Saîd b. Cübeyr’in (ö. 94/713) “idâ‘atü’l-mâl” kavramını “Allah’ın sana helal bir rızık verdiğinde onu Allah’ın haram kıldığı yerlerde harcamandır” şeklinde tefsir ettiği nakledilmiştir.¹¹⁹⁰

İbn Ebü’l-Dünyâ, “İslâhu’l-mâl” başlığının merkezine mürüvvvet kavramını oturtmuştur ve mürüvvvetin ne olduğunu tespit eden rivayetlere yer vermiştir. Bu rivayetlerin ortak vurgusu ise servetin yerli yerince tasarruf edilmesi (ıslâhu’l-mâl) olduğu görülmektedir. Örneğin İbn Ebü’l-Dünyâ’nın tahriç ettiği rivayetler arasında mürüvvvet kavramının geçtiği tek merfu hadis şu şekildedir: “Hz. Peygamber (r.a) Sakîf kabilesinden bir adama ‘Ey Sakîfli! Size göre mürüvvvet nedir?’ diye sordu. Adam, ‘Dini doğru bir şekilde yaşamak (ıslâhu’d-dîn), maîşeti yerli yerince tasarruf etmek (ıslâhu’l-ma’îşe), cömert olmak, akrabayı kollayıp gözetmek’ diye cevap verdi. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a) ‘bizde de böyledir’ buyurdu.”¹¹⁹¹ Tâbiûn neslinden fetihleri, zekası ve cesaretiyle tanınan Ahnef b. Kays (ö. 67/686)¹¹⁹² mürüvvveti “dinde ince anlayışlı olmak (tefakkuh fi’d-dîn), anne babaya iyilik etmek, serveti yerli yerince kullanmak ve helalinden kazanmak (ıslâhu’l-mâl)” olarak tanımlamıştır.¹¹⁹³

İbn Ebü’l-Dünyâ’nın *İslâhu’l-mâl* kitabında ele aldığı konulardan bir diğeri “meslek edinmek”tir. Bu konunun yanında helal kazancın önemine de değinmiştir. Zühd, dünyayı boş vermek anlamına gelmemektedir. Müslüman, güvenilir, doğru sözlü tüccar kıyamet gününde şehitlerle beraber olacaktır. İbn Ömer (r.a) Rasûlullah’ın (s.a) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “Müslüman, güvenilir, doğru sözlü tüccar, kıyamet gününde şehitlerle beraberdir.”¹¹⁹⁴ Bu hadisi Tirmizî, Süfyân-Ebü Hamza- Hasan-ı Basrî- Ebû Saîd el-Hudrî tarikiyle, İbn Mâce, ise Külsüm b. Cevşen el-Kuşeyrî- Eyyûb- Nâfi‘- İbn Ömer (r.a) tarikiyle, Hâkim ise her iki tarikle

¹¹⁸⁹ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (İslâhu’l-mâl)*, 7/271 (No. 115); Buhârî, “Rikâk”, 22 (No. 6108) (Mâ yukrahu min kîl ve kâl). Benzer bir hadis için bk. Müslim, “Akdiye”, 10 (No. 1715).

¹¹⁹⁰ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (İslâhu’l-mâl)*, 7/271 (No. 116).

¹¹⁹¹ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (İslâhu’l-mâl)*, 7/272 (No. 118).

¹¹⁹² Bk. Ahmet Önkâl, “Ahnef b. Kays”, (Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul: TDV yayınları, 1989), 2/174.

¹¹⁹³ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (İslâhu’l-mâl)*, 7/272 (No. 119).

¹¹⁹⁴ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (İslâhu’l-mâl)*, 7/303 (No. 215).

de tahriç etmiştir. Zehebî *Telhis*'inde Külsüm b. Cevşen'i Ebû Hâtim'in zayıf bulduğunu belirtmiştir.¹¹⁹⁵

Allah, insanların ihtiyaçlarını gideren dürüst zanaatkârları sever.¹¹⁹⁶ Tâbiünun meşhur müfessirlerinden Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721) “*Kazandıklarınızın temiz olanlarından Allah yolunda harcayın.*”¹¹⁹⁷ ayetinde bahsi geçen temiz kazancın ticaret olduğunu belirtmiştir.¹¹⁹⁸ Saîd b. Müseyyeb “mescidden ayrılmayan, mesleğini terk ederek kendisine verilenlerle yaşamını sürdüren dilencilikte ısrar etmiştir” diyerek zühdü yanlış anlayanları eleştirmiştir.¹¹⁹⁹

İbn Ebü'd-Dünyâ'nın *İslâhu'l-mâl* kitabında ele aldığı konulardan bir diğeri “el emeği” konusudur. Kişinin el emeği ile kazandığı rızık en temiz kazançtır.¹²⁰⁰ Hiçbir kimse el emeğiyle kazandığından Allah'a daha sevimli gelen bir şey yoktur. Mikdâm b. Ma'dikerb (r.a) şöyle nakletmiştir: “Kendisi Rasûlullah'ı (s.a) elini açmış bir vaziyette ‘*Hiçbiriniz el emeğinizle kazandığınız yemekten başka Allah'a daha sevimli gelen bir yemek yememiştir.*’ buyurduğunu işitmiştir.”¹²⁰¹ Peygamberler de el emeğiyle kazandıkları rızıkla geçinmişlerdir. Davud (a.s) da onlardan biridir.¹²⁰² Dâvud (a.s) büyük küfeler örüp onları satarak elde ettiği kazançla geçimini temin etmiştir.¹²⁰³ Selmân-ı Fârisî (r.a) “*Ey peygamberler! Temiz olan yiyeceklerden yiyin ve sâlih işler yapın!*”¹²⁰⁴ ayet-i kerimesindeki “temiz yiyecek”ten kastın kişinin el

¹¹⁹⁵ Tirmizî, “Buyû”, 4 (No. 1209); İbn Mâce, “Ticârât”, 1 (No. 2139); Hakim, *el-Müstedrek*, 2/7 (No. 2142); 2/7 (No. 2143).

¹¹⁹⁶ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (İslâhu'l-mâl)*, 7/300 (No. 204); 303 (No. 216)

¹¹⁹⁷ Bakara, 2/267.

¹¹⁹⁸ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (İslâhu'l-mâl)*, 7/302 (No. 212).

¹¹⁹⁹ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (İslâhu'l-mâl)*, 7/308 (No. 228).

¹²⁰⁰ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (İslâhu'l-mâl)*, 7/335 (No. 309). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 28/502 (No. 17265); Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/13 (No. 2158); Beyhakî, *Şuabu'l-îmân*, 2/435 (No. 1173); Elbânî, *Sahîha*, 2/159 (No. 607).

¹²⁰¹ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (İslâhu'l-mâl)*, 7/335 (No. 310).

¹²⁰² Buhârî, “Buyû”, 15 (No. 1966 ve 1967); İbn Mâce, “Ticârât”, 1 (No. 2138).

¹²⁰³ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (İslâhu'l-mâl)*, 7/336 (No. 311).

¹²⁰⁴ Mü'minûn, 23/51.

emeği olduğunu belirtmiştir.¹²⁰⁵ Konuyla ilgili son merfu rivayet kişinin dilenmesi yerine dağdan odun getirip satmasını tavsiye etmektedir.¹²⁰⁶

İbn Ebü'd-Dünyâ'nın *Islâhu'l-mâl* kitabında ele aldığı konulardan bir diğeri "el-kasd fi'l-mâl"dir. Müellif, bu konuyla doğrudan alakalı olan şu ayet-i kerime hakkındaki meşhur müfessir, muhahaddis ve zâhid Süfyân-ı Sevri'nin izâhına yer vermiştir: "(Rahmân'ın kulları) öyle kimselerdir ki harcadıklarında israf etmezler": 'yani lüzumsuz (hakkı olmayan) yere harcamazlar, böylelikle malı zâyî etmezler.' "Cimrilik de yapmazlar": yani 'gerekli yere harcamaktan kısmazlar.' "İkisi arasında orta bir yol tutarlar."¹²⁰⁷ yani 'adalet ve iyilik üzere olurlar.'"¹²⁰⁸ Allah Teâla'nın Hz. Davud'a (a.s) tavsiye ettiği dokuz hasletten biri zenginlikte ve fakirlikte iktisatlı olmaktır.¹²⁰⁹ Hz. Süleyman (a.s) bu hususu üstün ameller arasında zikretmiştir.¹²¹⁰

İbn Ebü'd-Dünyâ *Islâhu'l-mâl* kitabında "fakirlik" bâbı açmış ve bu başlık altında fakirliğin zararlarına değinerek diğer zühd kitaplarında rastlanmayan bir bakış açısı sunmuştur. Çünkü zühd kitaplarında "fakirliğin fazileti"ne değinilmiş ama tehlikeli ve zararlı tarafından bahsedilmiştir. Öncelikle şunu bilmek gerekir ki Rasûlullah (s.a) hem fakirlik imtihanının şerrinden hem de zenginlik imtihanının şerrinden Allah'a sığınmıştır.¹²¹¹ Borçlarını ödeme konusunda ve fakirlikten kurtarması için Allah'a dua etmiştir.¹²¹² Bu dua temel hadis kaynaklarında farklı metinler içerisinde yer almıştır.¹²¹³

Sahabî Abdurrahman b. Ebzâ'nın (ö. 70/689 civarı) haber verdiği göre Hz. Davud (a.s) konuyla ilgili olarak "Zenginlikten sonra fakirlik ne kadar çirkindir.

¹²⁰⁵ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyatı (Islâhu'l-mâl)*, 7/336 (No. 313).

¹²⁰⁶ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyatı (Islâhu'l-mâl)*, 7/337 (No. 315); Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/372 (No. 141) (Zikru'l-fakr). Ayrıca bk. Buhârî, "Müsâkât", 14 (No. 2244); Müslim, "Zekât", 107 (No. 1042).

¹²⁰⁷ Furkân, 25/67.

¹²⁰⁸ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyatı (Islâhu'l-mâl)*, 7/344 (No. 332).

¹²⁰⁹ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyatı (Islâhu'l-mâl)*, 7/342 (No. 328).

¹²¹⁰ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyatı (Islâhu'l-mâl)*, 7/342 (No. 327).

¹²¹¹ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyatı (Islâhu'l-mâl)*, 7/380 (No. 444).

¹²¹² İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyatı (Islâhu'l-mâl)*, 7/380 (No. 442).

¹²¹³ Bk. Tirmizî, "De'avât", 19 (No. 3400); İbn Mâce, "Dua", 15 (No. 3873); Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, 415 (No. 1212).

Bundan daha çirkini ise hidayetden sonra sapıtmaktır."¹²¹⁴ demiştir. Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) Lokman'ın (a.s) oğluna şöyle dediğini nakletmiştir: "Oğulcuğum! Bütün acıları tattım ancak fakirlikten daha acı hiçbir şey tatmadım."¹²¹⁵

İbn Ebü'd-Dünyâ, gerçek fakirliğin kişinin geçimliğinin az olmasından ziyade "gönül fakirliği" içinde bulunması olarak değerlendirmiştir. Müellifin, Zehebî'nin âbid ve rabbânî olarak nitelediği Vüheyb b. el-Verd'in¹²¹⁶ "Kendisinden Allah'a sığınılan fakirlik, gönül fakirliğidir."¹²¹⁷ sözünü "fakirlik" başlığı altında yer vermesi bunu göstermektedir. Süfyan b. Üyeyne ise 'fakirlik ölümdür' diyen insanların fakirliği malın azlığı olarak değerlendirdiklerini ancak hakkında nass gelen fakirliğin Allah azze ve celle'nin kaderine ve taksimine karşı rızanın azlığını kastettiğini belirtmiştir.¹²¹⁸ *Kitâbü'z-zühd* müelliflerinin ortaklaşa tahrîc ettikleri ve bazılarının ise bâb başlığına taşıdıkları "*Asıl zenginlik mal çokluğu değildir. Aksine asıl zenginlik gönül zenginliğidir.*"¹²¹⁹ hadisi İbn Ebü'd-Dünyâ'nın bu yaklaşımını desteklemektedir. Bu konuyla alakalı olarak zühd müelliflerinin yaygın olarak tahrîc ettikleri İbn Mes'ud'un (r.a) "İki sevilmeyen şey olan ölüm ve fakirlik ne hoştur. Allah'a yemin olsun ki dünyada sadece zenginlik ve fakirlik vardır. Bunların hangisiyle imtihan edildiğime aldırma. O ikisinden her birinde Allah'ın hakkını gözetmek gerekir. Zenginlikte şefkatli olmak, başkalarının halinden anlamak ve paylaşmak gerekir. Fakirlikte ise sabretmek gerekir."¹²²⁰ sözündeki yaklaşımı, Hz. Peygamber'in hem zenginlik imtihanının zararlarından hem de fakirlik imtihanının zararlarından Allah'a sığınmasıyla uyum içindedir.

¹²¹⁴ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (İslâhu'l-mâl)*, 7/381 (No. 446).

¹²¹⁵ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (İslâhu'l-mâl)*, 7/382 (No. 450).

¹²¹⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 7/199.

¹²¹⁷ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (İslâhu'l-mâl)*, 7/395 (No. 481).

¹²¹⁸ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (İslâhu'l-mâl)*, 7/395 (No. 482).

¹²¹⁹ İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/356 (No. 1008); Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/425 (No: 181) (Zikrül-ğınâ); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 19 (No: 99); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/339 (Men kerih cem'a'l-mâl), Buhârî, "Rikâk", 15 (No: 6081) (el-Ğinâ ğine'n-nefs); Tirmizî, "Zühd", 40 (No: 2373) (el-Ğinâ ğine'n-nefs); İbn Mâce, "Zühd", 9 (No: 4137) (el-Kanâ'a); Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, 12/543 (No: 9859); (ez-Zühd ve kısaru'l-emel).

¹²²⁰ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (İslâhu'l-mâl)*, 7/401 (No. 494); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/199 (No. 566) (Mâ câe fi'l-fakr); Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/358 (No. 132) (Zikrül-fakr); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 128 (No. 847); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/330 (No. 605) (Mâ câe fi'l-fakr); Ebû Dâvud, *ez-Zühd*, 165 (No. 165).

2.3.1.6. Kısaru'l-emel

“Dünya hayatına dair emelleri uzun olmamak” şeklinde çevrilebilecek olan bu konunun pek çok zühd kitabında ortak bir şekilde yer alması bu başlığın zühdün temel kavramlarından olduğunu göstermektedir. Bu konu gerçekten zühdü tamamlayıcı bir muhtevaya sahiptir.

İbnü'l-Mübârek, 34. sırada; Dârimî ise 20. sırada “Emel” başlığına; Vekî‘ b. Cerrâh, 25. sırada; Buhârî 4. sırada, İbn Mace 27. sırada “Emel ve ecel” bâbına yer vermiştir. Tirmizî 25. sırada; Beyhakî, 4. sırada “Kısaru'l-emel”; Hennâd b. Serî ise, 54. Sırada “el-Mev‘iza ve kısaru'l-emel” başlığı açmıştır. Vek‘ b. Cerrâh, ayrıca konuyla ilgili bir hadisi başlığa taşıyarak “Ud nefsike fi'l-mevtâ” başlığı açmıştır. İbn Ebü'd-Dünyâ, 343 rivayetten müteşekkil *Kısaru'l-emel* kitabı kaleme almıştır.

Buhârî, “el-Emel ve tûlih” bâbında ilk olarak zikrettiği “*Kim cehennemden uzaklaştırılıp cennete sokulursa, gerçekten kurtuluşa ermiştir. Dünya hayatı, aldatıcı metadan başka bir şey değildir.*”¹²²¹ ayetiyle öncelikle dünyanın aldatıcı bir meta olduğunu vurgulamıştır. Bu ayetten sonra “*Bırak onları yesinler (içsinler), yararlansınlar; emelleri onları oyalayadursun. İleride (gerçeği) bilecekler.*”¹²²² ayeti ise doğrudan konu başlığıyla ilgilidir ve “emel” kavramını içermektedir. Ayet-i kerimede emelin oyalayıcı vasfı da zikredilmiştir.

Kısaru'l-emel konusunda neredeyse bütün *Kitâbü'z-zühd* müelliflerinin ortaklaşa tahriç ettikleri rivayet, Rasûlullah'ın (s.a) emel-ecel ilişkisini yere şekil çizerek anlattığı hadistir: Abdullah b. Mes‘ud (r.a) şöyle nakletmiştir: “Rasûlullah (s.a) dört köşeli bir şekil çizdi. (Ve bu) şeklin ortasına da dışarı taşan bir çizgi çizdi. (Sonra da şeklin) kenarından ortadaki çizgiye doğru küçük çizgiler çizdi ve şöyle buyurdu: “*Bu insan, bu da onun etrafını kuşatmış olan eceli. Dört köşeli şekilden çıkan dışarı çıkan onun emelidir. Şu küçük çizgiler de (onun başına gelebilecek olan) sıkıntılardır. (İnsan bu sıkıntılardan) bkrinden kurtulsa diğeri ona isabet eder. Öteki onu ıskalarsa beriki ona dış geçerir.*”¹²²³ Bu hadiste insanın emellerinin ecelinden

¹²²¹ Âl-i İmran, 3/185.

¹²²² Hicr, 15/3.

¹²²³ Buhârî, “Rikâk”, 4 (No. 6054); *Sahîh-i Buhârî Tercümesi*, 6/113 (No. 6417); İbn Mâce, “Zühd”, 27 (No. 4231); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 266 (No. 1923); Tirmizî, “Sıfatü'l-kıyâme ve'r-rekâik

ileride olduğu ve onu aştığı açıkça belirtilmiştir. Zühd kitaplarında emeli kısaltmak tavsiyesinin sebeplerinden biri bu olsa gerektir.

Rasûlullah'ın (s.a) “Emel-ecel” ilişkisini somutlaştırarak anlattığı diğer bir hadiste yine emelin eceli aştığını göstermektedir. Âdemoğlu emeliyle meşgul olurken ecel gelir ve onu titretir.¹²²⁴

Rasûlullâh (s.a) tûl-i emelin, dünya sevgisinin zararından korunmak için bu dünyada bir garib veya kısa bir süre dinlenip geçip giden yolcu gibi olmayı ve kendini ölümlerden saymayı tavsiye etmiştir: “İbn Ömer (r.a) Rasûlullah'tan (s.a) şöyle nakletmiştir: Rasûlullah (s.a) omzumdan tuttu ve şöyle buyurdu: “*Dünyada garib veya yolcu gibi ol. Kendini kabir ehlinden say.*” İbn Ömer, bu hadisi rivayet ettiği Mücahid b. Cerb'e şöyle demiştir: “Sabaha ulaştığında ‘akşama çıkarım’ deme. Akşama ulaştığın vakit ‘sabaha çıkarım’ deme. Hastalanmadan önce sağlığından faydalan, ölmeden önce hayatından istifade et. Çünkü sen ey Allah'ın kulu yarın nasıl anılacaksın bilmiyorsun.” Bu hadisi, İbnü'l-Mübârek, “et-Tergîb fi'l-mübâdera bi'l-amel” bâbında, Veki' b. Cerrah, “Ud nefsike fi'l-mevtâ” bâbında; Hennâd b. Serî “el-Mev'iza ve kıсарu'l-emel” bâbında; Buhârî 3. Sırada hadisin metnini bâb başlığına taşıyarak; Tirmizî “Kıсарu'l-emel” bâbında; İbn Mâce, “Meselü'd-dünyâ” bâbında; İbn Ebü'd-Dünyâ ise *Kıсарu'l-emel* kitabının ilk sırasında tahric etmiştir. Bâb başlığı mevcut olmayan zühd kitapları da bu hadise yer vermişlerdir.¹²²⁵

ve'l-vera” 22 (No. 2454); Dârimî, “Rikâk”, 20 (No. 2771); İbn Ebü'd-Dünyâ, *Kıсарu'l-emel*, 33 (No. 15); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/377 (No. 11764).

Hadiste izah edilen şekiller için bk. Demirci, Selim, “Hadis Metnini Anlama/Somutlaştırma Çabasına Bir Örnek: Hz. Peygamber'in Emel-Ecel İlişkisine Dair Çizdiği Şekil”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 2015, sayı 6, Güz, 101-121.

¹²²⁴ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/112 (No. 253); *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/86 (No. 254); Veki' b. Cerrah, *ez-Zühd*, 2/436 (No. 189); İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (Kıсарu'l-emel)*, 3/535 (No. 11)

¹²²⁵ Tirmizî, “Zühd”, 25 (No. 2333). Ayrıca bk. İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/5 (No. 13); *er-Rekâik*, 2/10 (No. 12); Veki b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 230 (No. 11 ve 12) (bâbu men kâle ‘ud nefseke fi'l-mevtâ); Hennad b. es-Serî, *ez-Zühd*, 1/288 (No. 500) (Bâbu'l- mev'iza ve kıсарu'l-emel); İbn Ebü Şeybe, *el-Musannef*, 19/48 (No. 35445) (Kitâbu'z-zühd); Buhârî, “Rikak”, 3, (No. 6053); İbn Mâce, “Zühd”, 3, (No. 4114) (Bâbu meseli'd-dünyâ); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 11, (No. 43); İbn Ebü Asım, *Zikru'd-dünyâ*, 92, (No. 185); Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebir*, 193, (No. 465); Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, 12/474, (No. 9764) (Bâbun fi'z-zühd ve kıсарi'l-emel)

İnsan yaşlanmasına rağmen genç kalmaya devam eden iki hasleti hırs ve emeldir.¹²²⁶ İnsan, iki vadi dolusu malı olsa üçüncüsünü ister. O, bu hırsını nefis terbiyesiyle dize getirmezse zemmedilen bu hali ölünceye kadar devam eder. Hz. Peygamber onun bu durumunu “gözünü ancak toprak doyurur” ifadesiyle veciz bir şekilde dile getirmiştir.¹²²⁷ İnsanlar ne zaman öleceklerini bilmezler. Ancak, Hz. Peygamber (s.a) “Ümmetimin ömürleri altmış ve yetmiş sene arasındadır. Çok azı bunu aşar.”¹²²⁸ buyurarak onlara ortalama olarak bir sayı belirtmiştir. İbn Mâce’nin bu rivayeti “kısaru’l-emel” başlığında tahriç etmesinden yola çıkarak onun ümmet-i Muhammed’e dolaylı yoldan kısa emelli olmalarını tavsiye ettiği söylenebilir.

Hz. Ali’nin (r.a) ümmet-i Muhammed hakkında en çok endişe ettiği iki şeyden biri tûl-i emel sahibi olmalarıdır. Çünkü tûl-i emel ahireti unutturur.¹²²⁹ Hz. Peygamber (s.a) ümmetin ilklerinin yakîn ve zühd ile kurtulduklarını sonrakilerin ise cimrilik ve tûl-i emel yüzünden helak olacağını bildirmiştir.¹²³⁰ Süfyan-ı Sevri “Dünyada zahidlik, abâ giymek ve sert/kuru gıdalar yemek değildir. Asıl zahidlik emeli kısa tutmaktır.”¹²³¹ diyerek zühdü kısaru’l-emelden ibaret görmüştür.

Emeli uzatmak, haddinden fazla servet biriktirmek, stok yapmak, oturamayacağı binalar inşa etmek kişinin dünya hayatına daha güçlü bir şekilde bağlanmasına sebep olur. Bu durum onun ahireti unutmamasına sebep olur. Bu hususlar önceki kavimlerin helak olmasına sebep olmuştur.¹²³² Rasûlullah (s.a) dünya ile

¹²²⁶ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/113 (No. 256); *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/87 (No. 256) (en-Nehy an Tûli’l-emel); Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/433 (No. 187); Tirmizî, “Zühd”, 28 (No. 2339); İbn Mâce, “Zühd”, 27 (No. 4234); İbn Ebü’d-Dünyâ, *Kısaru’l-emel*, 35 (No. 18); Nesâî, *es-Sünenü’l-kübra*, 10/378 (No. 11765); Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebir*, 35 (No. 18)

¹²²⁷ İbn Mâce, “Zühd”, 27 (No. 4235); Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/430 (No. 185); Buhârî, “Rikâk”, 10 (No. 6072, 6075); Tirmizî, “Zühd”, 27 (No. 2337); Dârimî, “Rikâk”, 63 (No. 2820).

¹²²⁸ İbn Mâce, “Zühd”, 27 (No. 4236).

¹²²⁹ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/113 (No. 255); *ez-Zühd*, 1/86 (No. 255); Mu’afâ b. İmran, *ez-Zühd*, 304 (No. 220); Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/439 (No. 191); İbn Ebü Şeybe, *el-Musannef*, 19/153 (No. 35636); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 107 (No. 693); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/290 (No. 509); Ebü Dâvud, *ez-Zühd*, 116 (No. 106); İbn Ebü’d-Dünyâ, *Kısaru’l-emel*, 50 (No. 49); Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebir*, 192 (No. 463);

¹²³⁰ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 12 (No. 52); İbn Ebü’d-Dünyâ, *İbn Ebü’d-Dünyâ külliyyatı (Kısaru’l-emel)*, 3/539 (No. 20)

¹²³¹ Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/221 (no. 5); İbn Ebü’d-Dünyâ, *İbn Ebü’d-Dünyâ külliyyatı (Kısaru’l-emel)*, 3/543 (No. 32); Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebir*, 63 (No. 109)

¹²³² İbn Ebü Şeybe, *el-Musannef*, 19/177 (No. 35723); *el-Musannef T*, 14/548 (No: 35723)

arasındaki mesafeyi o denli uzak tutmuştur ki ashâbının zarar görmüş evlerini tamir etmelerine bile sıcak bakmamıştır.¹²³³

Selef-i sâlihın tarafından tûl-i emelin zararını önleyecek husus ölümü hatırlamak olarak görülmüştür. Bu yaklaşım aynı zamanda kıсарu'l-emelin ne olduğunu da ortaya koymaktadır. Atvân b. Amr et-Temîmî, kişinin bir sonraki nefesini alıp almayacağından emin olmamayı kıсарu'l-emel olarak görmüştür.¹²³⁴ İbn Mes'ud'un (r.a) yeğeni olan Abdullah b. Utbe (r.a) (ö. 74/693) yarını ömründen sayan kimsenin ölümü asıl yerine koymadığı kanaatindedir. Bu kanatte olan pek çok kimse akşamı görememiştir.¹²³⁵ Basralı muhaddis ve fakih tâbiîlerden olan Bekr b. Abdullah el-Müzenî bir abid kadının tûl-i emelden kurtulabilmek için nefsinin "Ey nefsim! Bu gece senin gecendir. Bundan başka gecen de yoktur." sabahladığında ise "Ey nefsim! Bugün senin günündür. Bundan başka bir günün daha yoktur." diyerek terbiye ettiğini nakletmiştir.¹²³⁶

İslam ahlakına göre ahlakın kemale ulaşabilmesi için ifrat ve tefritten uzak dengeli bir yaklaşım sergilenmesi gerekir. Bu yaklaşım insanın emelleri için de geçerlidir. Nitekim zühd kitaplarında emel konusu "kısa emelli olmanın övülmesi-uzun emelli olmanın yerilmesi" ekseninde ele alınmıştır. Bununla birlikte kıсарu'l-emel meselesini tamamen mâişet temininden el etek çekmek, herhangi bir şekilde servet elde edecek yollara başvurmaktan uzak durmak olarak anlayanlar çıkmış olacak ki selef-i salihinden bazıları konuya açıklık getirme ihtiyacı hissetmişlerdir. Hasan-ı Basrî'ye göre emel, insanı hayatta tutan bir unsurdur. O, konuyla ilgili şöyle söylemiştir: "Unutkanlık ve emel olmasaydı Müslümanlar yolda yürüyemezdi. Unutkanlık ve emel insanoğlu için iki büyük nimettir."¹²³⁷ Meşhur muhaddis tâbiîlerden Muttarîf b. Abdullah eş-Şihhîr (ö. 95/713) de Hasan-ı Basrî'yi destekleyen şu sözü söylemiştir: "Ne zaman öleceğimi bilseydim aklımı yitirmekten korkardım. Ne var ki Yüce Allah kullarına ölümün ne zaman geleceğinden habersiz

¹²³³ Tirmizî, "Zühd", 25 (No. 2335). Ayrıca bk. İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/49 (No. 35446); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/294 (No. 515); İbn Mâce, "Zühd", 13 (No. 4160) (el-Binâ ve'l-Hirâb).

¹²³⁴ İbn Ebû'd-Dünyâ, *İbn Ebû'd-Dünyâ külliyyatı (Kıсарu'l-emel)*, 3/544 (No. 34).

¹²³⁵ İbn Ebû'd-Dünyâ, *İbn Ebû'd-Dünyâ külliyyatı (Kıсарu'l-emel)*, 3/555 (No. 57).

¹²³⁶ İbn Ebû'd-Dünyâ, *İbn Ebû'd-Dünyâ külliyyatı (Kıсарu'l-emel)*, 3/574 (No. 92).

¹²³⁷ İbn Ebû'd-Dünyâ, *İbn Ebû'd-Dünyâ külliyyatı (Kıсарu'l-emel)*, 3/540 (No. 23, 24).

olmak gibi bir nimet vermiştir. Bu dalgınlık olmasaydı hayatta mutlu olunmaz ve insanlar için çarşı pazarlar kurulmazdı.”¹²³⁸ Bu konuda dikkaç çekici bir menkıbe de Hz. İsa’dan (a.s) nakledilmiştir: “Hz. İsa oturduğu bir sırada çapasıyla toprağı belleyen bir ihtiyar çalışıyordu. Hz. İsa ‘Allah’ım! Ondan emeli çekip al’ diye dua etti. Yaşlı adam hemen çapayı bırakıp yatıp uzandı. Bir müddet öylece kaldı. Sonra Hz. İsa ‘Allah’ım! Ona emelini geri ver’ diye dua etti. Adam kalkıp tekrar çalışmaya başladı. Hz. İsa ‘Ne oldu sana? Çalışıyordun. Birden bire çapayı atıp yattın. Sonra tekrar kalktın çalıştın.’ buyurdu. İhtiyar adam ‘ben çalışırken birden kendi kendime ‘bu ihtiyarlığına rağmen daha ne zamana kadar çalışacaksın?’ dedim. Bu yüzden çapamı atıp yattım. Sonra yine kendi kendime ‘Allah’a yemin olsun ki dünyada kaldıkça yaşamak zorundayım’ dedim ve çapamı yeniden aldım’ karşılığını verdi.”¹²³⁹ Buna benzer bir olay Mufaddal b. Fedâle’nin başından geçmiştir. “O, Allah’tan kendisinden emelin alınması için dua etti. Bunun üzerine yemeden içmeden kesildi. Sonra yeniden emelin ona geri verilmesi için Rabbine yalvardı da yemeğe içmeye tekrar başlayabildi.”¹²⁴⁰

İbn Ebü’-d-Dünyâ, “emeli kısa tutmak” konusunu yanlış anlayarak Allah’ın rızık olarak verdiği nimetleri telef edenleri eleştiren önemli bir anekdot nakletmiştir: Haris en-Nehâî şöyle haber vermiştir: “Aramızdan bir adamın atı geceleyin yavruladı. Sabahleyin ‘acaba ben buna bininceye kadar yaşayacak mıyım?’ diyerek yavruyu boğazladı. Bunun üzerine Hz. Ömer’den (r.a) ‘Allah’ın size verdiği rızıkları iyileştiriniz. Çünkü ölümün gelişinde geniş bir zaman vardır.’ yazılı bir mektup geldi.”¹²⁴¹

Netice olarak, “Terk” konusu alt başlıklarıyla beraber *Kitâbü’z-zühd*’lerin muhtevası en geniş başlığıdır. Çalışmamızda “ez-Zühd fi’-d-dünyâ”, “Hevânü’-d-dünyâ”, “Fitnetü’-l-mâl”, “İslâhu’-l-mâl”, “Emel ve ecel” konuları “terk” konusunun kapsamında değerlendirilmiştir. “Terk” ana başlığı, Allah için bir şeyi terk etmek, dünya meşgalelerini olabildiğince en aza indirmek, dünya sevgisinin zararlarından korunmak ekseninde ele alınmıştır.

¹²³⁸ İbn Ebü’-d-Dünyâ, *İbn Ebü’-d-Dünyâ külliyyatı (Kıсарu’-l-emel)*, 3/541 (No. 25).

¹²³⁹ İbn Ebü’-d-Dünyâ, *İbn Ebü’-d-Dünyâ külliyyatı (Kıсарu’-l-emel)*, 3/540 (No. 22).

¹²⁴⁰ İbn Ebü’-d-Dünyâ, *İbn Ebü’-d-Dünyâ külliyyatı (Kıсарu’-l-emel)*, 3/543 (No. 33).

¹²⁴¹ İbn Ebü’-d-Dünyâ, *İbn Ebü’-d-Dünyâ külliyyatı (Kıсарu’-l-emel)*, 3/574 (No. 90).

Zühd kitaplarında “Dünya’nın değersizliği” konusu “hevânü’-d-dünyâ”, “zemmü’-d-dünyâ”, “meselü’-d-dünyâ”, “el-hemm bi’-d-dünyâ” gibi başlıklarla ele alınmıştır. Bu başlıklarda muhteva şu şekildedir: Allah katında ölü koyunun sahibi nezdinde hiçbir değeri yoksa dünyanın da Allah katında hiçbir değeri yoktur. Dünyanın Allah katında sivrisineğin kanadı kadar değeri olsaydı kâfire bir damla bile su vermezdi. Allah’ı zikretmek, Allah’a ulaştıran şeyler, âlimler ve ilim öğrenenler hariç dünya lanetlenmiştir. Ahiret karşısında dünyanın değeri denize nazaran bir damlacık kadardır. Cennette kırbaç kadar yer dünya ve içindekilerden daha hayırlıdır. Hz. Peygamber (s.a) dünya ile ilişkisinin ancak bir ağacın altında gölgelip geçip giden yolcu gibi olduğunu belirtmiştir. Rasûlullah (s.a) bu yaklaşımını en yakın sahabîlerinden biri olan İbn Ömer’e (r.a) de tavsiye etmiştir. Bu haliyle dünya mü’minin zindanı, kâfirlerin ise cennetidir. Seleften dünyayı ‘domuz’ olarak nitelendirenler dahi olmuştur. Misâl âleminde dünyanın yaşlı, kör, dişleri dökülmüş, çirkin bir ihtiyar kadın suretinde olduğu belirtilmiştir.

Müslüman, dünyayı yegâne derdi, amacı olarak görmemelidir. Kimin tek derdi, tasası dünya olursa Allah onun işlerini dağıtır. Gönlüne fakirlik duygusu yerleştirir. En büyük derdi dünya olarak sabahlayan kişi Allah’ın has kulları arasına giremez. Dünya ile dertlenmenin en büyük zararlarından birisi kişinin kalbinden ahiret endişesinin azalmasına sebep olmasıdır.

“Terk” meselesiyle ilgili zühd kitaplarında açılan başlıklardan bir diğeri “zemmü’-l-ğînâ’dır. Zenginliğin, malı verilmesi gereken yerlere vermemek, gereksiz yere harcamak, haksız bir şekilde kazanmak gibi şeytanın işini kolaylaştıran yönleri vardır. Rasûlullah (s.a) yeryüzünün hazinelerinin anahtarları kendisine teklif edilmesine rağmen kabul etmemiştir. Ayrıca “kul peygamberlik” ile “melik peygamberlik” arasında tercihte bulunması istendiğinde Cebrâil’in (a.s) tavsiyesiyle “kul peygamberliği” tercih etmiştir. Rasûlullah (s.a) Uhud Dağı kadar altını olsa borçlarına karşılık gelecek miktar harici tamamını tasadduk edeceğini belirtmiştir. Rasûlullah (s.a), daha önceki ümmetlerin başına geldiği gibi ümmetine de dünyanın süslerinin açılmasından, bu nedenle onların rekabete girip çekişmesinden, bu sebeple gaflete düşmelerinden ve nihayet helake sürüklenmelerinden son derece endişe etmiştir.

“Terk” konusunun alt başlıklarından birisi “ez-zühd fi’ d-dünyâ”dır. *Kitâbü’z-zühd*’lerin bu konuya dair ortaya koydukları rivayetlerin muhtevası şu şekildedir: Dünya malı tatlı ve çekicidir. Ona hırsla yönelen zarar görür ve o kişinin durumu yediği halde doymayana benzer. Âdemoğlunun giyip eskittiği, yiyip tükettiği ve sadaka olarak önden gönderdiği şeyler harici malı yoktur. Kişinin ihtiyaç fazlası olan malını tasadduk etmesi elinde tutmasından daha hayırlıdır. Gerçek zühd ehli kişilerin sohbetinde bulunmalı onlarla arkadaşlık edilmelidir. Zira gerçek zühd ehli kişiler hikmet ehlidirler. Sahabenin önde gelenleri, Rasûlullah (s.a) hayattayken yaşadıkları yokluk ve sıkıntılı günlerden sonra bolluğa kavuşmalarından ötürü endişelenmişler ve Rasûlullah’a (s.a) ‘mümkün olan en az gelirle’ hayatlarını sürdürmek konusunda verdikleri sözü yerine getirememiş olmaktan korkmuşlardır. Kişi servetini harcarken ilme tabi olması ve servetini dinin emrettiği yerlere harcaması gerekir. İnsanlara, onların gelir düzeylerine göre değer vermek doğru değildir. Nice fakir, toplum tarafından dışlanan kişiler vardır ki Allah’tan ne isteleler Allah onu verir. Müslümana düşen, dünyada zühd üzere yaşamak, ahirete yönelmektir. Dünyayı sevmek ve ondan razı olmak kişinin kalbinden ahiret endişesinin yok olmasına sebep olur. Zühd, seleften bazıları tarafından, “dünyadan kaçırıldığına üzülmemek, ondan eline geçenlere ise sevinmemek”, “zühdün aslı Allah azze ve celleden razı olmaktır” şeklinde tanımlanmıştır. İslam toplumunda zamanla yanlış zühd algısı ortaya çıkmıştır. Ancak bu yaklaşımlar âlimler ve gerçek zahidler tarafından eleştirilmiştir. Bazı kişilerin yaptığı gibi ‘kaba giymek’, ‘sert şeyler yemek’ gibi belirli kalıplara sokularak zühdün özünün yitirilmesi doğru değildir ve buna izin verilmemelidir. Kişinin nefsini kâmil olarak terbiye etmeden zahidlik iddia etmesi doğru değildir. Bu tavır kişiyi riyâyâ düşürür.

Kitâbü’z-zühd’lerde “Terk” konusunda ele alınan meselelerden bir diğeri zühdün faziletidir. Bu konuya dair aktarılan merfu, mevkuf, maktu‘ ve diğer peygamberlerden gelen rivayetlerin ortak vurgusu insanların en hayırlıları dünyaya karşı zâhid olup ahirete en çok rağbet edenler olduğudur. Dünyada zühd üzere yaşamak peygamberlerin ortak özelliğidir. Ale’r-ricâl tasnif sistemine sahip *Kitâbü’z-zühd*’lerde Rasûlullah’tan (s.a) önce gelen peygamberden nakledilen rivayetler bu durumu gözler önüne sermektedir. Kişiyi Allah’a yaklaştıracak, en

güçlü unsur zühddür. Ahireti kazanmak konusunda en büyük yardımcı, dünyada zühd üzere yaşamaktır. Zühd, kişinin kalbini ve bedenini rahatlatırken, dünya sevgisi ise endişe ve üzüntüsünü artırır. Zühd, kişinin başına gelen musibetleri küçük görmesini sağlar. Ashâb-ı kirâmı ve onlardan sonra gelen tâbiûn neslini, sonraki nesillerden üstün kılan en temel hususlardan birisi onların daha zâhid olmalarıdır.

“Terk”in unsurlarından bir diğeri kişinin “tûl-i emel”den uzak durmasıdır. Bu konu, *Kitâbü’z-zühd*’lerde en yaygın yer alan başlıklardan biridir. Literatürde konu şu çerçevede işlenmiştir: İnsanların dünya hayatına dair emelleri o kadar uzundur ki sonunda onlar emellerine erişmeden ecel gelir. Biri kişi yaşlansa da mal biriktirme hırsı ve daha uzun yaşama arzusu genç kalmaya devam eder. Servetini artırma konusunda insanın hırsı son bulmaz. Kişinin, iki vadi dolusu malı olsa üçüncüsünü ister. İnsan bu hırsı ancak ölünce sona erer. Tûl-i emelin zararı ahireti unutturmasıdır. Kişi tûl-i emelin zararından korunması için bu dünyada bir garib veya yolcu gibi yaşamalıdır. Yolcunun dünyadan faydalanması, bir ağacın altında gölgelenip yoluna devam etmesi mesabesindedir.

Tûl-i emeli kıran bir diğeri güçlü unsur ölüm tefekkürüdür. Ölüm tefekkürü aldığı nefesini dahi vermeye garantisi olmadığı için kişiye içinde bulunduğu anı değerlendirmesi gerektiğini öğretir. Selef-i sâlihın ve onların yolundan giden zâhidler bütün dikkatlerini içinde bulundukları ânı yaşamaya vermişlerdir.

Tûl-i emelin insan hayatına en güçlü şekilde yansıdığı hususlardan biri inşaattır. Rasûlullah (s.a), ashabının zarar görmüş evlerini tamir etmelerine dahi ahiret işlerinin bundan daha acil olduğu gerekçesiyle sıcak bakmamıştır. Günümüzde dünya genelinde inşaat sektörünün geldiği durum göz önüne alındığında Rasûlullah’ın (s.a) yaklaşımının ne kadar isabetli ve ileri görüşlü olduğu anlaşılabacaktır.

İbn Ebü’d-Dünyâ, diğer müelliflerden farklı olarak *Kıсарu’l-emel* kitabında uzun emelli olmanın zararından bahsettiği gibi emelsizlik olarak adlandırabileceğimiz kişinin mâîşetini temin edeceği, zaruri ihtiyaçlarını karşılayacağı her türlü işe, çabaya karşı ilgisiz olmasının doğru olmayacağını da dile getirmiştir. Her konuda olduğu gibi emel konusunda da orta yolu tutmak gerekir.

Emelsizlik kişiyi hayattan koparır ve dünyadaki yaşam düzenini bozar. Kişinin öleceği zamanı bilmemesi hayatın devamlılığını sağlayan unsurlardan biridir. Kişi kısaru'l-emel konusunu yanlış anlayarak malını zâyî etmemelidir.

2.3.2. Uzlet

İbn Mûbârek 15 ve 57. sırada, Mu'âfâ b. İmrân 4. sırada, Hennâd 101. sırada, Buhârî, 34. sırada “uzlet” ile ilgili bâb başlığı açmışken Beyhakî 2. sırada “el-Uzle ve'l-hamûl” faslına yer vermiştir.

Buhârî, 34. sırada “el-Uzle râhatun min hullâti's-sûi” bâbı açmıştır. Bu söz, Hz. Ömer'e aittir. İbn Ebû Şeybe, bu mevkuf kavli, ricâli sika ancak senesinde inkıtâ bulunduğu şekliyle tahriç etmiştir. Hâkim, bu kavli destekleyen şu rivayeti nakletmiştir: “Yalnız kalmak kötü arkadaştan daha hayırlıdır.” Hâkim, bu hadisi merfu olarak tahriç etse de İbn Hacer, aslının Ebû Zer el-Gıfârî'ye ait olduğunu belirtmiştir.¹²⁴²

Uzletin temel mantığı “insanların şerli oldukları gerekçesiyle onlardan uzak durmak” değildir. Doğru olan bakış açısı “kişinin kendisinin şerrinden insanları korumaya çalışması”dır. Şu hadis-i şerif bu hususu haber vermektedir: “Ebû Sâid el-Hudrî (r.a) şöyle haber vermiştir: Bir bedevi Nebî'ye (s.a) geldi ve ‘Ya Rasûlallah hangi insan daha hayırlıdır?’ diye sordu. Hz. Peygamber ‘*Canıyla ve malıyla cihad eden kişidir ve vadilerden bir vadi içinde Rabbine ibadet eden ve insanları kendi şerrinden uzak tutan kişidir.*’ buyurdu.”¹²⁴³ Hadiste “uzlet” kavramı geçmese de “*vadilerden bir vadi içinde Rabbine ibadet eden ve insanları kendi şerrinden uzak tutan kişi*” ifadesi uzleti anlatmaktadır.¹²⁴⁴ Bu hadis, asıl uzletin insanların şerrinden uzak kalmak değil de kendi şerrinden insanları uzak tutmak olduğunu ortaya koymaktadır. Bu oldukça önemli bir ayrıntıdır. “İnsanların şerrinden kendini korumak” şeklinde anlaşılan uzlette kibir ve riya tehlikesi bulunmaktadır.¹²⁴⁵ Şu

¹²⁴² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 14/656.

¹²⁴³ Buhârî, “Cihâd ve Siyer”, 2 (No. 2664); “Rikâk”, 34 (No. 6129); İbn Ebû'd-Dünya, *el-Uzle ve'l-infirâd*, 73 (No. 194); İbn Ebû Âsım, *ez-Zühed*, 24 (No. 44). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 17/200 (No. 11125); Müslim, “İmare”, 122 (No. 1888); İbn Mâce, “Fiten”, 13 (No. 3978) (el-Uzle); Ebû Dâvud, “Cihâd”, 5 (No. 2485); Tirmizî, “*Fedâilü'l-cihâd*”, 24 (No. 1660).

¹²⁴⁴ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 14/84.

¹²⁴⁵ Bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 14/658.

rivayet bu hususu şerh niteliği taşımaktadır: “Rebi‘ b Huseym meclislerde, yol kenarlarında ve diğer yerlerde oturmazdı. Bunun nedenini şöyle açıkladı: ‘Zulme uğrayanın yardımına koşmamaktan, iftiraya uğrayana şahitlik yapmak zorunda kalmaktan, selam verildiğinde (fark etmeden) selamı iade etmemekten veya herhangi bir sebepten yük düştüğünde onu yerine koymamaktan korkarım.’”¹²⁴⁶ Beyhakî, uzlet/halvetin ancak belirli şartlarda makbul olacağına dair Ebû Osman el-Mağribî’nin şu sözüne yer vermiştir: “İnsanlarla sohbette bulunmak yerine halveti tercih eden insanın bütün düşüncelerden uzaklaşıp sadece Rabbinin zikriyle meşgul olması, tüm isteklerden kendisini sıyrıp rabbinin muradına yönelmesi, nefsinin istekte bulunabileceği bütün şeylerden uzak durması icap eder. Eğer bu halde bulunmazsa halvette kalması onu fitneye veya bir belaya düşürür.”¹²⁴⁷ İbn Hacer, bu hadisteki “vadilerden bir vadideki adam” ifadesini cihada güç yetiremeyen kişilere hamletmiştir. Uzletin faziletli olması ise Nebî (s.a)’in asrından sonraki dönemlere hamledilmiştir.¹²⁴⁸

Uzletin tamamen toplumdan uzaklaşmak şeklindeki uygulaması yaşadığı toplumda fitnenin kişinin dinine zarar verecek boyuta ulaşmasından dolayı tavsiye edilmiştir. Şu hadis bu hususu haber vermektedir: Ebu Sâid el-Hudrî (r.a) Nebî (s.a)’den şöyle işitmiştir: “*İnsanların üzerine öyle bir zaman gelecek ki Müslüman kişinin en hayırlı malı koyun sürüsü olacak. Müslüman o koyun sürüsünü dağ başlarına ve yağmur düşen vadilere götürür. Böylece dinini fitnelerden kurtarmış olur.*”¹²⁴⁹ Hadisin başlangıcında yer alan “*İnsanların üzerine öyle bir zaman gelecek ki*” ifadesine bakıldığında hadisin fitneye alakalı olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle olsa gerek İbn Mâce söz konusu hadisi “Fiten” bölümünde tahriç etmiştir. Buhârî’nin bu hadisi “Rikâk” bölümünde tahriç etmesinin sebebi hadiste geçen “*Müslüman o koyun sürüsünü dağ başlarına ve yağmur düşen vadilere götürür*” ifadesini uzletle irtibatlı olarak gördüğü için olsa gerektir.

¹²⁴⁶ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 2/5; Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 104 (No. 166); *ez-Zühdü’l-kebîr T*, 112 (No. 346).

¹²⁴⁷ Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 108 (No. 186); *ez-Zühdü’l-kebîr T*, 111 (No. 344)

¹²⁴⁸ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 14/658.

¹²⁴⁹ Buhârî, “Rikâk”, 34 (No. 6130); İbn Ebü’d-Dünya, *el-Uzle ve’l-infirâd*, 21 (No. 15). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 17/79 (No. 11032); İbn Mâce, “Fiten”, 13 (No. 3980); Ebû Dâvud, “Fiten”, 4 (No. 4267)

İbn Hacer, bu hadisi de cihad mı üstündür yoksa uzlet mi bağlamında ele almıştır. Nebî (s.a) zamanında cihadın daha faziletli olduğunu belirttikten sonra uzletin hayırlı olmasını ahir zamanın gelmesine bağlamıştır.¹²⁵⁰

Özellikle fitne dönemlerinde kişinin dilini tutması, sohbet ihtiyacını daha çok ailesiyle gidermekle yetinmesi ve günahlarına ağlaması şiddetle tavsiye edilmiştir. Ukbe b. Âmir el-Cüheni (r.a) şöyle nakletmiştir: “Rasûlullah’a (s.a) kurtuluş nedir diye sordum. ‘*Dilini tut, evin sana yetsin ve hatalarına ağla*’ buyurdu.”¹²⁵¹ Bu hadis pek çok zühd kitabında yer almıştır. Aynı zamanda söyleyeni açısından farklı kaynaklara sahiptir. İbnü’l-Mübârek, Hennâd b. Serî, Tirmizî, İbn Ebü’d-Dünyâ, Beyhakî merfu olarak; İbn Ebû Şeybe, Ahmed b. Hanbel, bir tarikten Hennâd b. Serî, bir tarikten İbn Ebü’d-Dünya, İbn Ebû Âsım, bir tarikten Beyhakî İbn Mes’ud’un (r.a) kavli olarak; Vekî’ b. Cerrâh, bir tarikten İbn Mes’ud’un oğluna tavsiyesi olarak diğer bir tarikten Hz. İsa’nın kavli olarak tahrîç etmiştir.

İbnü’l-Mübârek’in hadisi konuyla irtibatlandığı kısım “evin sana yetsin” ifadesi olsa gerektir. Nitekim Vekî’ b. Cerrâh bu hadisi “Halveti seven kimse” babında tahrîç etmiştir.¹²⁵²

Aşağıda zikri geçecek olan İbn Ebü’d-Dünyâ’nın tahrîç ettiği şu hadis “*dilini tutmak ve evle yetinmek*” ifadesinin yanlış anlaşılabilirliğini ortaya koymaktadır. Çünkü bazı durumlarda devlet erkânının ve âlimlerin hakikatin yerde kalmaması için seslerini yükseltmeleri, adaletin tesisi için gazâyâ çıkmaları gerekebilir. Böyle bir durumda “*dilini tutmak ve evine çekilmek*” son derece yanlış bir davranışa dönüşür. Söz konusu rivayet şu şekildedir: “Ka’bu’l-Ahbâr Hz. Ali’ye (r.a) şöyle dedi: “Sana Hz. Musa’nın getirdiği ve kişiyi kurtaran üç şeyden haber vereyim mi? ‘Evinde oturman, günahlarından dolayı gözyaşı dökmen ve diline sahip çıkmandır.’ Hz. Ali şu sözlerle itiraz etti: ‘Sana helak edici üç şeyden haber vereyim mi? Biatı

¹²⁵⁰ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 14/

¹²⁵¹ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 2/55 (No. 126); *ez-Zühd*, 42 (No. 130); Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/256 (No. 256) (İbn Mes’un’un kavli olarak); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 16, (No. 82); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/265, (No. 460); İbn Ebû Âsım, *ez-Zühd*, 30 (No. 35); Ebu Dâvud, *ez-Zühd*, 154 (No. 154) (İbn Mes’ud’un kavli olarak); Tirmizî, “Zühd”, 60 (No. 2406) (Hıfzu’l-lisan bâbında).

¹²⁵² Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/256 (No. 256) (İbn Mes’un’un kavli olarak)

(antlaşmayı) bozmak, sünneti terk etmek ve ümmetin kâhir ekseriyetinin tuttuğu yoldan ayrılmaktır.”¹²⁵³

Veki‘ b. Cerrâh, 36. sırada “Men kâne yuhıbbü’l-halve” bâbına yer vermiştir. Müellif, başlıkta halvet kavramını kullansa da muhtevada uzlet ile ilgili rivayetlere yer vermesi uzlet ile halveti aynı anlamda kullandığını göstermektedir. Bu başlık altında hiç merfu hadis bulunmamaktadır. Öneme binaen ve pek çok zühd kitabında tekrar etmesi bir yana yukarıdaki meseleye açıklık getirdiği için bu bâbda yer alan bazı mevkuf rivayetlere yer verilecektir: Ebu’d-Derdâ (r.a) şöyle söylemiştir: “Müslüman kişinin en güzel ibadet yeri evidir. Dilini, avret yerini, gözünü korur. Çarşılarda oturmaktan sizi sakındırırım. Bu tavır sizi oyalar ve birçok işinize engel olur.”¹²⁵⁴ Ebü’d-Derdâ (r.a), ibadet yeri diye çevrilen ifadeyi (صومعة) savme‘a kelimesiyle dile getirmesi dikkat çekmektedir. Bu kelimenin çoğul versiyonu olan “sevâmi” Kur’an-ı Kerim’de geçmektedir.¹²⁵⁵ Ebü’d-Derdâ’nın (r.a) bu kavlından, onun Müslümanların Hristiyanlar gibi ibadet için manastırlara çekilmesine gerek olmadığını evini bu amaçla kullanabileceğini düşündüğü anlaşılmaktadır. Bu bağlamda zühd kitaplarında “lüzûmu’l-beyt” ifadelerine rastlandığını belirtmek yerinde olacaktır.

İbn Ebü’d-Dünyâ’nın *el-Uzle*’sinde yukarıda geçen “Evin sana yetsin” ifadesi yerine “evine kapan” ifadesi yer almıştır. Bu husus -yukarıda Buhârî hadislerinde de geçtiği gibi- fitne zamanlarında tutulması gereken yollardan biri olarak zikredilmiştir.¹²⁵⁶ Aşağıda nakledilecek rivayetten eve kapanma meselesinin ashab-ı kiram arasında Hz. Osman’ın katlinden sonra yaygınlaştığı anlaşılmaktadır: “Seyyâr b. Abdurrahman şöyle nakletmiştir: Bükeyr b. Abdullah b. Eşec bana ‘amcan ne yaptı’ diye sordu. Ben de ‘falanca zamandan beri evine kapandı’ dedim. Bunun üzerine ‘Bedir ehlinde pek çok kişi Osman’ın –Allah onun yüzünü nurlandırsın-

¹²⁵³ İbn Ebü’d-Dünyâ, *İbn Ebü’d-Dünyâ külliyyatı (Uzlet)*, 4/493 (No. 161).

¹²⁵⁴ Veki b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/516 (No. 251); İbnü’l-Mübarek, *er-Rekâik*, 2/193, (No. 440); İbn Ebi’d-Dünyâ Külliyyatı, *el-Uzle*, 4/431 (No. 25); Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 95 (No. 128); *ez-Zühdü’l-kebîr T*, 105 (No. 307).

¹²⁵⁵ Hac Suresi, 22/40. Bu ayetin mealı şu şekildedir: “Eğer Allah’ın insanların bir kısmıyla diğer bir kısmını engellemesi olmasaydı manastırlar, kiliseler, havralar ve mescidler –ki oralarda Allah’ın adı çokça anılır- yıkılır giderdi...”

¹²⁵⁶ İbn Ebü’d-Dünyâ, *el-Uzle ve’l-infirâd*, 77 (204).

katlinden sonra evlerine kapandılar. Onları evlerinden ancak ölüm çıkarttı.’ dedi.”¹²⁵⁷ Fudayl b. İyâz’a göre uzlete çekilmenin asıl amacı kulun rabbiyle baş başa kalmasını sağlamaktır. Onun şu sözü bu hususu vurgulamaktadır: “Evimde Rabbimle baş başa kalmanın dışında bir lezzet, bir rahat ve huzur bulamıyorum. Ezanı işittiğimde ise insanlarla karşılaşp beni Rabbimden meşgul etmelerinden korkarak (yolda giderken) ‘İnnâ lillah ve innâ ileyhi râciûn’ diyorum.”¹²⁵⁸ Fudayl b. İyâz’ın ifade ettiği husus Veki’ b. Cerrâh’ın yaklaşımıyla örtüşmektedir.

Veki’ b. Cerrâh’ın söz konusu bâb başlığı altında tahriç ettiği bir diğer mevkuf kavil Hz. Ömer’in (r.a) “Uzlette kötü arkadaştan kurtuluş vardır.” sözüdür.¹²⁵⁹ Buhârî bu sözü bâb başlığı yapmıştır. Bu söz doğrudan “uzle” kelimesini kullanan nadir kavillerden biridir ve uzlet kavramının Hulefâ-i Râşidîn döneminde tedavülde olduğunu göstermektedir. Hz. Ömer, uzleti, doğru kişilerle arkadaşlık etmek konusuyla bağlantılı görmüştür. Hafs b. Humeyd’in, Ahmed b. Hafs el-Bûhârî’ye yazdığı mektupta arkadaşlık konusunu ele almıştır: “Şunu bil ki ben senin etmediğin kadar insanları tecrübe ettim. Benim ayıbımı örten aramızdaki bir meseleden dolayı benim kusurumu bağışlayan, kızdığı zaman bana kötülüğü dokunmayan, üzdüğümde tekrardan bana sevgiyle yaklaşan bir arkadaş bulamadım. Böyle insanlarla uğraşmak ise büyük ahmaklıktır...”¹²⁶⁰ Uzletin temelinde kulun Allah ile ilişkisini düzenlerken diğer insanlarla olan ilişkisini nasıl düzenleyeceği sorunu yatmaktadır. İmam Şafî’nin bu konudaki kanaatini şu kavil ortaya koymaktadır: “İki kişi birbirine çıkışp duruyorlardı. Sen insanların hepsini razı edemezsin. İlk önce rabbinle aranı düzelt. Yaratıcınla aranı düzelttiğinde ise insanlara artık aldırma.”¹²⁶¹ Beyhakî’nin “İnsanlar yüz deve gibidir. Kişi onların arasında bir tanesini bile binmeye uygun bulamaz”¹²⁶² hadisini nakletmesi kötü arkadaştan sakınmak konusuyla irtibatlandığı için olabilir.

¹²⁵⁷ Mu’âfâ b. İmrân, *ez-Zühd*, 212 (No. 48); İbn Ebû’l-Dünya, *el-Uzle ve’l-infirâd*, 18, (No. 9).

¹²⁵⁸ Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 100 (No. 151); *ez-Zühdü’l-kebîr T*, 107 (No. 317).

¹²⁵⁹ Veki b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/514 (No. 250); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/148 (No. 35618); Buhârî, “Rikâk”, 34; İbn Ebû Âsım, *ez-Zühd*, 48 (No. 85); Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 93 (No. 118).

¹²⁶⁰ Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 104 (No. 165); *ez-Zühdü’l-kebîr T*, 112 (No. 345).

¹²⁶¹ Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 105 (No. 171); *ez-Zühdü’l-kebîr T*, 216 (No. 756).

¹²⁶² İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/62 (No. 186); Buhârî, “Rikâk”, 35 (No. 6133) (Ref’u’l-emâne); Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 118 (No. 208).

Hennâd b. Serî, 103. Sırada “Muhaletatü’n-Nâs” bâbına yer vermiştir. Hennâd b. Serî, bu başlık altında iki merfu hadise yer vermiştir. Aynı zamanda bâbın ilk rivayeti olan merfu hadis şu şekildedir: “*İnsanların arasına karışan ve onların eziyetlerine sabreden mü’min insanların arasına karışmayan onların ezasına sabretmeyen mü’minden daha hayırlıdır.*”¹²⁶³ Bu hadis, uzlet meselesinde çok esaslı bir ilkeyi tespit etmektedir. Aynî bu hadisi, insanların arasına karışmak mı yoksa uzlet mi daha üstün tartışmasında insanların arasına karışmanın efdal olduğuna dair delil olarak getirmiştir.¹²⁶⁴ Hennâd b. Serî’nin bu bâbı açarak ve bu hadisi orada tahric ederek söz konusu tartışmada insanların arasına karışıp onların eza ve cefalarına katlanmanın daha faziletli olduğu kanaatini taşıdığı söylenebilir. Beyhakî bu hadisi “el-Uzle ve’l-hamûl” faslında tahric ettikten sonra şu izahı getirmiştir: İnsanlarla içli dışlı olmak, onlarla muaşeret etmek kişiyi Allah Teâlâ’ya ibadetten, ihlaslı amel işlemekten alı koymuyorsa bu kişinin toplumdan uzaklaşmasına gerek yoktur. Eğer toplum içinde yaşamak, onu Allah’a ibadetten, ihlastan alıkoyuyorsa insanlardan uzlet eder, kendini ibadete verir. Bu durumda ibadetle iştilal daha evladır. En doğrusunu Allah bilir.”¹²⁶⁵

Hiz. Ali (r.a) şu sözüyle söz konusu mukayesedeki ilkesini ortaya koymuştur: “Konuşmalarınızla ve bedenlerinizle insanlarla beraber olun. Ancak razı olmayacağınız işlerde kalpleriniz ve amellerinizle onlardan ayrılın. Çünkü insana kazandığı vardır ve kişi kıyamette sevdiği ile beraberdir.”¹²⁶⁶

Beyhaki, *ez-Zühdü’l-Kebîr*’indeki beş temel fasıldan biri olarak “el-Uzle ve’l-hamûl” faslı açmıştır. Bu fasıl altında 114 rivayete yer vermiştir.¹²⁶⁷ Bu fasılda nakledilen rivayetler genel olarak diğer müelliflerin çizdiği çerçeveye uyumludur. Konuyu destekleyici ve açıklayıcı mahiyetteki rivayetler ilgili yerde zikredilmişlerdir. Bununla birlikte Beyhakî, diğer müelliflerden farklı olarak Saîd b.

¹²⁶³ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/588 (No. 1246); Tirmizî, “Sıfatü’l-kıyâme ve’r-rekâik ve’l-vera”, 55 (No. 2507); Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebir*, 109 (No. 190). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 9/64 (No. 5022); Buhârî, *el-Edebü’l-müfred*, 140 (No. 388); İbn Mâce, “Fiten”, 23 (No. 4032).

¹²⁶⁴ Aynî, *Umdetü’l-kârî*, 14/84.

¹²⁶⁵ Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebir*, 109, 110 (No. 190).

¹²⁶⁶ Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebir*, 109 (No. 189); *ez-Zühdü’l-kebir T*, 213 (No. 744).

¹²⁶⁷ Bk. Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebir*, 92-131 (No. 117-231).

Müseyyeb'in "Uzlete sarılın. Çünkü o ibadettir." Sözü'nü nakletmiştir.¹²⁶⁸ Rebî' b. Huseym "Dinde ince anlayış sahibi olun sonra uzlete çekilin"¹²⁶⁹ sözü oldukça önemli bir ilkeyi ifade etmektedir.

Beyhakî'nin eserinde uzlet ve halvet konusuyla birlikte ele alınan problemlerden biri "yalnızlıktan hoşlanmamak" (استوحاش) meselesidir. Zâhid ve sûfilere "yalnızlıktan sıkılmıyor musun?" sorusunun sorulduğu olmuştur. Aynı soru İbnü'l-Mübârek'e yöneltildiğinde şöyle cevap vermiştir: "Nebî (s.a) ve ashabıyla birlikteyken nasıl sıkılırım?"¹²⁷⁰ Fudayl b. İyaz'ın konuyla ilgili şöyle bir sözü nakledilmiştir: "Kim tek kaldığı için yalnızlık hissederse ve insanlarla gereğinden fazla içli dışlı olursa riyadan kurtulamaz".¹²⁷¹ Beyhakî, halvet kavramını uzlet ile irtibatlı görerek "yalnızlıktan hoşlanmama" problemiyle birlikte ele almıştır. Zünnûn-i Mısırî'nin şu sözü bu kavramları birlikte işlemektedir: "Kalp halveti sevdiğinde bu sevgi onu Yüce Allah ile ünsiyete götürür. Yüce Allah ile ünsiyet eden insan ise Allah'ın dışındakilerle olduğunda yalnızlık (استوحاش) hisseder. Allah Teâlâ'nın Zâtıyla ünsiyet edip O'nun heybetinden korkarak yaşlar döken kalplere ne mutlu!"¹²⁷²

Beyhakî, şöhretten kaçmayı da "uzlet" ile irtibatlı görmüştür: Süfyân-ı Sevrî'nin şu sözü bununla ilgilidir: Bir belde bir adamın kıraatinin ne kadar güzel olduğundan ibadetlere düşkünlüğünden bahsedilir ismine tazim edilir ve herkes onun hakkında övücü sözler söyler de övülen insan o şehirden çıkıp gitmezse ondan hayır bekleme".¹²⁷³ Nitekim Beyhakî, Bîşr b. el-Hâris'in şu duasına da "Uzlet" faslında yer vermiştir: "Allah'ım! Beni dünyada şöhrete ulaştırırsan ahirette rüsva edersin. Şöhreti benden çekip al!"¹²⁷⁴ Konuyla ilgili bir diğer kavil Fudayl b. İyaz'a aittir: "Elinden geliyorsa kimse tarafından bilinme. Yüce Allah katında övülen bir kul olduktan sonra insanlar tarafından bilinmemen, övülmemen, halk nezdinde

¹²⁶⁸ Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 94 (No. 121).

¹²⁶⁹ Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 94 (No. 122).

¹²⁷⁰ Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 96 (No. 133).

¹²⁷¹ İbn Ebü'd-Dünyâ, *el-Uzle ve'l-îfirâd*, 27 (No. 30).

¹²⁷² Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 98 (No. 141); *ez-Zühdü'l-kebîr T*, 106 (No. 314).

¹²⁷³ Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 99 (No. 144); *ez-Zühdü'l-kebîr T*, 216 (No. 761).

¹²⁷⁴ Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 99 (No. 147); *ez-Zühdü'l-kebîr T*, 218 (No. 768).

kötülenmen önemli olmasın.”¹²⁷⁵ Bîşr el-Hafî şu sözünde “Zühd insanlar tarafından tanınmaktan kaçınmaktır” diyerek bir yandan zühd ile uzletî sıkıca irtibatlandırırken bir yandan ise şöhretten kaçınmak ile zühdü birbirine eşitlemiştir.¹²⁷⁶ Bîşr el-Hafî’nin konuyla ilgili bir diğer sözü şöyledir: “Dünyayı sevmek, insanlarla birlikte olmayı arzulamaktır. Zühd ehli olmak ise insanlarla karşılaşmaktan uzaklaşmaktır.”¹²⁷⁷

Merfu rivayetlerde uzlet kavramına pek rastlanmasa da bu kavramın mefhumuna karşılık gelecek hadisleri tahriç etmişlerdir. Bu sayede uzlet kavramını oluşturmuşlardır. Buhari’nin söz konusu babının ilk hadisinde Rabbine ibadet eden ve insanları kendi şerrinden uzak tutan kişi övülmüştür. Bazı müellifler burada tavsiye edilen uzletin fitne dönemlerinde geçerli olduğu kanaatindedirler. Buhârî’nin ikinci hadisinde de dağ başına veya bir vadiye çekilmenin kişinin dinini fitnelerden koruması amacını taşımaktadır.

Zühd literatüründe konuyla ilgili olarak ele alınan meselelerden bir diğeri “kişinin evini uzlet ve halvet için kullanması, insanlardan uzak durup evinde daha çok vakit geçirmesi” işlenmiştir. Sahabe-i kiram tarafından savme‘a/manastır olarak kişinin evini kullanması tavsiye edilmiştir. Literatürde “lüzûmu’l-beyt” kavramı asr-ı saadet döneminde Hz. Osman’ın şehadetinden sonra oldukça yaygınlaştığı belirtilmiştir.

Uzletin temelinde kulun Allah ile ilişkisini düzenlerken diğer insanlarla olan ilişkisini nasıl düzenleyeceği sorunu yatmaktadır. Bu nedenle *Kitabü’z-zühd* edebiyatında uzlet konusu altında arkadaşlık meselesi de ele alınmıştır. Hz. Ömer’in sözünde uzletin kötü arkadaştan kurtardığı vurgulanmıştır.

Uzlet kavramının zıddı olan muhaletatü’n-nâs konusu zühd literatüründe yerini almıştır. Burada insanların arasına karışıp onların eza ve cefalarına katlanmak aksini yapmaktan efdal görülmüştür. Ancak bu husus şarta bağlanmıştır. İhtilat kişiyi Allah’a ibadetten, ihlastan alı koymayacaksa üstündür. Aksi taktirde uzlet daha faziletli durumuna gelmektedir. Uzlet ile ilgili bir diğer husus kişinin bireysel

¹²⁷⁵ Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 99 (No. 148); *ez-Zühdü’l-kebîr T*, 218 (No. 765).

¹²⁷⁶ Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 102 (No. 160); *ez-Zühdü’l-kebîr T*, 34 (No. 27).

¹²⁷⁷ Ebû Saîd, *Sıfatü’z-zâhidîn*, 25 (No. 22); Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 107 (No. 178); *ez-Zühdü’l-kebîr T*, 110 (No. 333).

hayatında ne zaman uzlete çekileceği meselesidir. Bununla ilgili olarak önce dinde tefakkuh sahibi olmak ardından uzlete çekilmek tavsiye edilmiştir. Uzlet kavramının semsiyesi altında şöhret meselesi de yer almaktadır. Kaynaklarda şöhretten şiddetli bir şekilde kaçınılması gerektiği vurgulanmıştır. Bir şehirde ibadetiyle, ilmiyle vs. meşhur olmuş kişinin o şehri terk etmesi gerektiğini söyleyen alimler çıkmıştır. Hatta zühdü şöhretten kaçınmanın bizatihi kendisi olduğunu söyleyenler olmuştur.¹²⁷⁸

2.3.3. Rîya ve sum‘a

İbnü’l-Mübârek 65 ve 160. Sırada “rîya”, Vekî‘ b. Cerrâh, 43 ve 44. sırada; Buhârî, 36. sırada; Tirmizî, “Zühd” bölümünün 48. sırasında; İbn Mâce, 21. sırada “rîya ve sum‘a” babına yer vermişlerdir. Dârimî ise ilgili bâbı 35. sırada yer vermiştir.

Yaptığı ibadeti veya iyiliği gösteriş için veya insanlara işittirmek için yapan kişinin gerçek niyetini Allah ahirette insanlara gösterecektir. Şu hadis bu hususu haber vermektedir: Rasûlullah (s.a) şöyle buyurmuştur: “*Kim amelini insanlara işittirirse Allah da (ahirette) onun gerçek niyetini işittirir. Kim gösteriş yaparsa Allah da onun gerçek niyetini insanlara gösterir.*”¹²⁷⁹ Buhârî, Müslim, İbn Mâce,

¹²⁷⁸ Kitâbuz-zühd’lerin uzlet başlığı altında yer alan diğer rivayetler şunlardır:

“Muaz b. Cebel, Rasûlullah’ın (s.a) kendisine şöyle buyurduğunu haber vermiştir: ‘*Cennet ehlini sana haber vereyim mi?*’ ‘Olur.’ dedim. Şöyle buyurdu: ‘*Zayıf, güçsüz, iki kırıntı sahibi aldırış edilmeyen; Allah’a yemin etse Allah’ın yeminini mutlaka yerine getireceği kuldur.*’ (İbn Mâce, “Zühd”, 4 (No. 4115); Muâfâ b. İmran, *ez-Zühd*, 221 (No. 62); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 14 (No. 67); Hennad b. Serî, *ez-Zühd*, 1/323 (No. 587) (*ez-Zühd* ve mâ yekfî mine’d-dünya); İbn Ebü’d-Dünya, *et-Tevâzu’ ve l-hamûl*, 15 (No. 1); Beyhakî, *Şuabü’l-iman*, 13/93 (No. 10006) (Zühd ve kısarü’l-emel))

Hasan-ı Basrî, Rasûlullah (s.a)’in şöyle buyurduğunu haber vermiştir: “*Sizi yollara oturmaktan sakındırırım. Oturmaktan başka çareniz yoksa gözlerinizi kısmanız gerekir. (Yol sorana) yol tarif edin, zayıfa yardım edin, selama karşılık verin.*” (Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/581 (No. 1230). Ayrıca bk. Buhârî, “Mezâlim”, 23 (No. 2333); Müslim, “Libâs”, 114 (No. 2121); Ebû Dâvud, “Edeb”, 13 (No. 4815).

Abdullah b. Amr şöyle demiştir: Rasûlullah (s.a) bana “*insanların en kötülere içinde kaldığın zaman durumun nasıl olur ey Abdullah?*” diye sordu. Ben Ey Allah’ın Resûlü! İnsanların en kötüsü nedir? Dedim. “*Anlaşmaları, emanetleri birbirine karıştığı ve –parmaklarını birbirine geçirip- boyunları şöyle birbirine girdiği zaman böyle olurlar*” buyurdu. Ben “Ey Allah’ın Resûlü! O anda bana ne emredersin diye sordum. Şöyle buyurdu: “*Bildiğin şeye (marûfa) sarıl, bilmediğini (münkeri) bırak, insanların faziletli olanlarına sarıl avamını bırak.*” (Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/583.)

Said b. el-Müseyyeb’den mürsel olarak gelmiştir: Said b. el-Müseyyeb Rasûlullah’ın şöyle buyurduğunu haber vermiştir: “*Amelin başı Allah’a imandan sonra insanlarla iyi geçinmektir. Dünyada iyilik ehli olanlar ahirette de iyilik ehlidirler. Kişi istişare ettikten sonra helak olmaz.*” (Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/590 (No. 1249).

¹²⁷⁹ Vekî‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/582 (No. 307).

Tirmizî yukarıdaki başlığın ifadesiyle aynı ibareye sahip başlık altında bu hadise yer vermişlerdir.¹²⁸⁰ Dârimi, 35. Sırada, söz konusu hadisi bâb başlığına taşıyarak konuyu ele almıştır. Bu başlık altında yer verdiği hadisin metni diğerlerinden biraz farklıdır: “*Kim riya ve sum’a makamına oturursa Allah kıyamet günü o(nun gerçek niyetini) gösterir ve işittirir.*”¹²⁸¹

Begavî, *Şerhu’s-sünne* adlı eserinin “Riya ve sum’a” bâbının hemen başında “*Ey iman edenler! Allah’a ve ahiret gününe inanmadığı halde malını insanlara gösteriş yapmak için harcayan kimse gibi (يُنْفِقُ مَالَهُ رِئَاءَ النَّاسِ) sadakalarınızı başa kalkmak ve incitmek suretiyle boşa çıkarmayın...*”¹²⁸² ayetini şahit olarak getirerek bu kavramın bir Kur’an-ı Kerîm kavramı olduğunu göstermiş olmaktadır.¹²⁸³

Kişi, Allah’ın rızasını umarak yaptığı amellerinde insanlardan övgü beklemek gibi başka bir niyet gözetmemelidir. Allah’a kavuşmayı uman kişi sâlih ameller işlemeli ve buna hiçbir kimseyi ortak koşmamalıdır. Bu konu hakkında Kur’an-ı Kerim’de şu ayet yer almaktadır: “*Artık her kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa yararlı iş yapsın (salih amel) ve Rabbine ibadette hiçbir kimseyi ortak koşmasın.*”¹²⁸⁴ Begavî bu ayetin tefsiri sadedinde şunları söylemiştir: “Onunla birlikte başkasına ibadet etmez. İçinde riya ve sum’anın bulunduğu hiçbir amel işlemez. Ahiret ameliyle dünyayı kazanmaz.”¹²⁸⁵ Begavî’nin şirki doğrudan riya ve sum’a ile ilişkilendirmesi konumuz açısından oldukça dikkat çekicidir. Zira, Hennâd b. Serî de bu konuyu şirke irtibatlı görerek şu hadise yer vermiştir: Rasûlluh (s.a) Ebû Bekir’e şöyle buyurmuştur: “*Şirk, ehl-i kible içinde karıncanın ayak sesinden daha gizlidir. Bunun üzerine Ebu Bekir ‘Ya Rasûlallah Allah’a nasıl dua edeyim’ diye sordu. O da şöyle ‘Allah’ım bilerek şirk koştuktan sana sığınırım. Veya bilmeyenek şirk koştuktan (sana sığınırım). Ve bildiklerimin şerrinden sana sığınırım.*’ şeklinde dua

¹²⁸⁰ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, II, 18 (İbn Mes’ud r.a’nın sözü olarak tahric etmiştir); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/394-395 (No. 36449); Buhârî, “Rikâk”, 36 (No. 6134) (er-Riyâ ve’süm’a); Müslim, “Zühd ve Rekâik”, 47 (No. 2986); Tirmizî, “Zühd”, 48 (No. 2381) (er-Riya ve’s-Sum’a); İbn Mâce, “Zühd”, 21 (No. 4207, 4208) (er-riya ve sum’a).

¹²⁸¹ Dârimî, “Rikâk”, 35 (No. 2790).

¹²⁸² Bakara 2/264. “Riâe’n-nâs” ifadesinin geçtiği diğer iki ayet için bk. Nisa 4/38; Enfâl 8/47.

¹²⁸³ Begavî, *Şerhu’s-sünne*, 14/322.

¹²⁸⁴ Kehf, 18/110.

¹²⁸⁵ Begavî, *Şerhu’s-sünne*, 14/322.

et buyurdu.”¹²⁸⁶ Begavî’nin “ameliyle dünyayı kazanmak” ifadesi zühd kitaplarının üzerinde durduğu konulardandır. Bu başlığın sonuna doğru karşımıza çıkacak olan Vehb b. Münebbih’ten nakledilen Hak Tealâ’nın İsrailoğulları’nın âlimlerine hitaben buyurduğu sözler arasında “*Ahiret amelleriyle dünyayı satın alıyorsunuz!*” ifadesi de yer almaktadır.¹²⁸⁷

Konuyu şirk ile irtibatlandıran bir diğer müellif İbn Mâce’dir. O, ilgili bâb başlığının altında şu hadislerle yer vermiştir: Bu hadislerden biri şudur: “Allah öncekileri ve sonrakileri geleceğinde şüphe olmayan kıyamet gününde topladığında bir münâdî şöyle seslenir: ‘*Kim Allah için işlediği bir amel konusunda şirk koşmuşsa sevabını Allah’tan gayrısından istesin. Çünkü Allah (kendisine) ortak koşulmasından müstağnidir*’ (أَغْنَى الشُّرَكَاءَ عَنِ الشَّرِكِ).¹²⁸⁸ Rasûlullah’ın (s.a) ümmeti hakkında endişelendiği en tehlikeli konulardan birisi Allah’tan başkası için ibadet ederek şirke düşmeleridir.¹²⁸⁹

Konunun ihlas ve niyet kavramlarıyla da sıkı ilişkisi bulunmaktadır. “Men semme’a semme’allahu bih” ifadesi Begavî’ye göre “kim ihlas üzere olmaksızın bir amel işlerse” demektir. Ve o kişi insanların onu görmesini ve işitmesini istemiştir.” İfadesi riya ile ihlasın birbirinin zıddı olduğunu ortaya koymaktadır.

Hattâbî, riya ve sum’a konusunu şu ayetle ilişkilendirmiştir¹²⁹⁰ ki bu yaklaşımda riya ve sum’a kavramıyla zühdün zıddı olan dünya hayatını ve onun süsünü istemek eşitlenmiştir : “*Kim dünya hayatını ve onun süsünü isterse onların amelleri(nin karşılığını) orada tastamam veririz; orada onlar hiçbir zarara*

¹²⁸⁶ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/434 (No. 849); Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Edebü’l-müfred*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî (Beyrut: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1989), 250 (No. 716).

¹²⁸⁷ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/221-222 (No. 501); *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/164 (No. 470); Ebû Dâvud, *ez-Zühd*, 35 (No. 7).

¹²⁸⁸ İbn Mâce, “Zühd”, 21 (No. 4202, 4203); Müslim, “Zühd ve Rekâik”, 46 (No. 2985). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 25/161 (No. 15838); Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’an”, 19 (No. 3154).

¹²⁸⁹ İbn Mâce, “Zühd”, 21 (No. 4205). Muhakkik, isnadın çok zayıf olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bk: Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/366 (No. 7940) (Kitâbü’r-rikâk). Zehebî, *Telhîs*’inde isnaddaki Abdülvâhid b. Zeyd’in metruk olduğunu belirtmiştir.

¹²⁹⁰ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 14/665.

*uğratılmazlar. Onlar ahirette paylarına ateşten başka bir şey düşmeyen kimselerdir. Dünyada ürettikleri boşa gitmiştir; yapıp ettikleri de geçersizdir.”*¹²⁹¹

Bazı alimler, amelini gösterme meselesine şöyle bir açıklık getirmişlerdir: Kişi kendisine güveniyorsa, riyaya düşmeyecekse, kendisine uyulan bir konumdaysa insanlara hayırlı işleri öğretmek ve onları hayırlı işe sevk etmek için güzel amelini gösterebilir demişlerdir. Nitekim Taberî'nin belirttiğine göre İbn Ömer, İbn Mes'ud ve seleften bazıları mescidlerinde teheccüd kırlar ve güzel amellerini insanlara örnek olsun diye ızhar ederlerdi.¹²⁹²

Yukarıda literatürde riya ve sum'a kavramının niyet kavramıyla ilişkilendirildiği belirtilmişti. Hennâd b. Serî'nin “riyâ ve sum'a” başlığı altında “*Ameller niyetlere göredir.*” hadisine de yer vermesi bu durumun şahitlerindendir. Hz. Ömer, Rasûlullah'ın (s.a) şöyle buyurduğunu haber vermiştir: “*Ameller niyetlere göredir. Herkese niyet ettiği şey vardır. Kimin hicreti Allah'a ve Resûlü'ne ise onun hicreti hicret ettiği şeyedir. Kimin hicreti ise elde edeceği dünyalığa veya evleneceği kadına ise onun hicreti de hicret ettiği şeyedir.*”¹²⁹³

Amel işlerken niyetin doğruluğu son derece kritik bir önem arz etmektedir. Nitekim hadislerde hesaba çekilirken Allah rızası için Kur'an ezberlediğini, Allah için savaşarak şehit olduğunu, Allah rızası için ilim öğrenip öğrettiğini iddia eden üç kişiyi Allah yalanlamış ve cehenneme atmıştır.¹²⁹⁴ Riya ve sum'aya düşme tehlikesi en fazla olan kişilerden birisi kârilere. Hz. Peygamber (s.a) kendisinden sonra ihlas sahibi olmayan kârielerin zuhur edeceğini haber vermiştir. Bu nedenle kârielerle birlikte hafızlar, âlimler, imamlar bu tehditle karşı karşıyadırlar.¹²⁹⁵

Dinde derinleşirken Allah'ın rızası gözetilmelidir. İlim öğrenmede gaye amel etmek olmalıdır. İlim ehli, başkalarını eleştirmekten çok kendi nefsinin kınamalı,

¹²⁹¹ Hûd 11/15-16.

¹²⁹² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 14/666.

¹²⁹³ Hennâd b. Serî, *ez-Züh'd*, 2/440; Vekî b. Cerrah, *ez-Züh'd*, 2/628 (No. 351) (Bâbü'n-niyye); İbn Mâce, “Züh'd”, 26 (Bâbü'n-niyye); Beyhakî, *ez-Züh'dü'l-kebîr*, 131 (No. 241). Ayrıca bk. Buhârî, “Bedyü'l-vahy”, 1 (No. 1); Müslim, “İmare”, 155 (No. 1907); Ebû Dâvud, “Talâk”, 11 (No. 2201); Tirmizî, “Fedâilü'l-cihâd”, 16 (No. 1647)

¹²⁹⁴ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/217-218 (No. 493); Tirmizî, “Züh'd”, 48 (No. 2382); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/395 (No. 11824). Ayrıca bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, 1/579 (No. 1527)

¹²⁹⁵ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/220 (No. 499)

kendi nefsinin tezkiye etmeye gayret etmelidir. İnsanlara dini zorlaştırmak yerine kolaylaştırmaya çalışmalıdır. Şu rivayet bu hususları oldukça çarpıcı bir üslupla bildirmektedir: Vehb b. Münebbih'in "Allah İsrailoğullarının âlimlerini şöyle azarladı" kaydıyla naklettiği şu rivayet riya konusuyla irtibatlıdır: "Dinden gayrısı için dinde derinleşiyor, niyetiniz amel etmek olmaksızın ilim öğreniyorsunuz. Ahiret amelleriyle dünyayı satın alıyorsunuz. İnsanlara karşı koyun postuna bürünüp kurt nefislerinizi gizliyorsunuz. İçeceğinize düşmüş kıymıkları çıkarırken dağlar kadar haramı yutuyorsunuz. İnsanlara dini dağlar kadar zorlaştırıyorsunuz da serçe parmağı kadar onlara yardım etmiyorsunuz. Namazı uzatıyor, elbiselerinizi pırıl pırıl yıkıyorsunuz ancak yetim ve dulların mallarından faydalanıyorsunuz. İzzetime yemin olsun ki sizi öyle bir fitneye düşür edeceğim ki akıl sahibinin aklı, hikmet sahibinin hikmeti fayda vermez."¹²⁹⁶ Benzer bir metin Hennâd b. Serî'nin kitabında yine "Riya" bâbında merfu olarak gelmiştir.¹²⁹⁷ Tirmizî, ilgili bâbın ikinci hadisi olarak bu rivayete yer vermiştir.¹²⁹⁸ "Dünyayı elde etmek için ilim öğrenmek" konusu bazı zühd müellifleri tarafından müstakil olarak işlenmiştir.¹²⁹⁹ Bazı zühd müellifleri söz ile amel arasında uyumun gerekliliği üzerinde durmuşlardır.¹³⁰⁰

Riya konusuyla irtibatlı hususlardan bir diğeri iki yüzlülüktür. Zühd müellifleri bu konuyu da ele almadan geçmemişlerdir. Bu dünyada ikiyüzlü olanlar ahirette ateşten iki dille azab göreceklerdir. Şu hadis bu hususu haber vermektedir: Nebî (s.a) şöyle buyurduğu nakledilmiştir: "*Kim dünyada ikiyüzlü olursa kıyamet günü ateşten iki dilli olur.*"¹³⁰¹ İbn Hacer'in başlıktan sonra ilk zikredilen hadisi şerh

¹²⁹⁶ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/221-222 (No. 501); *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/164 (No. 470); Ebû Dâvud, *ez-Zühd*, 35 (No. 7)

¹²⁹⁷ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/437 (No. 860).

¹²⁹⁸ Tirmizî, "Zühd", 48 (No. 2382) (Riya ve Sum'a)

¹²⁹⁹ Bk. İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/16 (No. 47)

¹³⁰⁰ Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/528 (No. 266); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/25 (No. 75); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 132 (No. 881); Ebû Dâvud, *ez-Zühd*, 174 (No. 179); İbn Ebû'd-Dünyâ, *es-Samt*, 281 (No. 627)

¹³⁰¹ Dârimî, "Rikâk", 51 (No. 2806); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 176 (No. 1210); İbn Ebû Âsım, *Zikru'd-dünyâ*, 108 (No. 213); İbn Ebû'd-Dünyâ, *es-Samt*, 162, 163, 165 (No. 274, 278, 280). Ayrıca bk. Ebû Dâvud, "Edeb", 39; Beyhaki, *Şuabü'l-îmân*, 6/507 (No. 4539)

ederken bu hadise de yer vermesi¹³⁰² iki konu arasındaki irtibata bir şahit olarak gösterilebilir.

Riyanın en kötü türü, İnsanların hoşnutluğunu kazanmak için Allah'ın gazab edeceği amel işlemektir. Aynı zamanda bir konuda insanlar kızsalar dahi kişi Allah'ın razı olacağı ameli tercih etmelidir.¹³⁰³

Literatürde riya ve sum'a meselesi, şirk konusuyla birlikte ele alınmıştır. Bu yaklaşım oldukça yerinde bir tercihtir. Zira riyada Allah'tan gayrısı için amel etmek vardır. Müellifler tarafından konunun niyet ve ihlasla da irtibatı kurulmuştur. Riya ve sum'a, ihlasın zıddında yer almaktadır. Hattâbî'nin riyâ ve sum'ayı "dünya hayatını ve onun süsünü istemek"le eşdeğer görmesi konuya çok daha derin bir boyut kazandırmıştır. Zira "dünya hayatını ve onun süsünü istemek" zühd literatüründe yerilmiş, zühdün tam zıddına yerleştirilmiştir. Zühd müellifleri, riya ve sum'a konusuyla ilişkili olarak ele aldıkları konulardan bir diğeri âlimlerin ve kârilerin riyakarlığıdır. Riyâkar âlimlerin, Allah'ın rızasını elde etmek doğrultusunda kullanmaları gereken ilmi dünyevi menfaatleri elde etmek için kullanmalarından dolayı ahirette en ağır cezalardan birine çarptırılacaklardır. İki yüzlülük de riyanın bir şubesi olarak değerlendirilebilir. Allah'tan korkmak yerine insanlardan korkmak ve yaptığı amellerle kendisini insanlara güzel göstermek de riya ve sum'anın kapsamına dahildir. Riyanın zıddı olan ihlas konusu "zühd ve ibâdât" başlığı altında müstakil olarak ele alınacaktır.

2.3.4. Sabır ve şükür

"es-Sabr 'ale'l-belâ" bâbına İbnü'l-Mübârek 76 ve 110. sırada; Hennâd b. Serî 43. sırada; Tirmizî 57. Sırada yer vermiştir. Veki' b. Cerrâh 27. sırada "Fazlû's-sabr" bâbı açmıştır. Buhârî, 20. sırada "es-Sabr 'an mehârimillâh"; İbnü'l-Mübârek 77. sırada "Sevâbü'l-müsibe" bâbına yer vermiştir. *Kütüb-i Sitte* müellifleri "es-Sabr 'ale'l-musîbe" bâbına daha çok "Cenâiz" bölümünde yer vermişlerdir.¹³⁰⁴

¹³⁰² İbn Hâcer, *Fethu'l-bârî*, 14/665.

¹³⁰³ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/87 (No. 195); Tirmizî, "Zühd" 64 (No. 2414)

¹³⁰⁴ Bk. Buhârî, "Cenâiz", 41; Müslim, "Cenâiz", 14; Ebû Dâvud, "Cenâiz", 27; Tirmizî, "Cenâiz", 13; İbn Mâce, "Cenâiz", 55.

Kişi, bir imtihana maruz kaldığında, başına bir musibet geldiğinde göstereceği ilk tepki önemlidir. İmtihanın başında sabırla karşılarsa imtihanı kazanmış demektir. Şu rivayet bu hususu haber vermektedir: Ya‘kub b. Yezîd şöyle haber vermiştir: “Nebî (s.a) ağlayan bir kadına uğradı. Kadın peygambere iltifat etmedi. Sonra kadına gelenin peygamber olduğu söylenince kadın Nebî’ye (s.a) geldi. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s.a) ‘*Sabır musibetin ilk geldiği anda (gösterilmesi gerekir)!*’ buyurdu.”¹³⁰⁵

Kişinin başına bir musibet geldiğinde “İnnâ lillahi ve innâ ileyhi râciûn” demelidir. Begavî, *Şerhu’s-sünne* adlı eserinde “Cenâiz” bölümünün altında “es-sabru ‘inde sadmeti’l-ûlâ” bâbı açmıştır. Begavî bu başlık altında ilk olarak “... *Sabredenleri müjdele. Onlar başlarına bir musibet geldiğinde ‘Doğrusu biz Allah’a aidiz ve kuşkusuz O’na döneceğiz’ derler. İşte Rableri katından rahmet ve merhamet onlarıdır. Doğru yola ulaştırılmış olanlar da işte bunlardır.*”¹³⁰⁶ Begavî 155. ayetin yarısını almıştır. Onun baş tarafını da vermekte fayda vardır. “*Andolsun ki sizi biraz korku ve açlıkla; mallardan, canlardan ve ürünlerden eksiltmekle sınayacağız.*”¹³⁰⁷ Begavî’nin söz konusu başlık altında yer verdiği bir diğer ayet-i kerime şudur: “*Kim Allah’a iman ederse onun kalbini doğru yola iletir.*”¹³⁰⁸ Alkame bu ayeti şöyle tefsir etmiştir: o kişi ki başına bir musibet geldiğinde razı olur ve bu imtihanın Allah’tan geldiğini bilir.¹³⁰⁹ Begavî, bu ayeti ve tefsirini zikrettikten sonra “*Sabır musibetin ilk geldiği anda (gösterilmesi gerekir).*” hadisine yer vermiştir ve bu hadisin şerhi sadedinde şunları söylemiştir: Övülen, karşılığında sahibine ecir kazandıran sabır, musibetin ilk anında gösterilen sabırdır.¹³¹⁰

Mü’min kul, hem afiyet halinde hem de musibete uğradığı vakitte ecir almasını bilir. Şöyle ki afiyet içindeyken hamd edip şükreder. Başına bir musibet geldiğinde ise sabredip ecrini Allah’tan bekler.¹³¹¹ Allah’ın mü’min kuluna takdir

¹³⁰⁵ Vekî‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/456 (No. 202). Ayrıca bk. Buhârî, “Cenâiz”, 41 (No. 1240); Müslim, “Cenâiz”, 14 (No. 926).

¹³⁰⁶ Bakara, 2/155-156.

¹³⁰⁷ Bakara, 2/155.

¹³⁰⁸ Teğabun, 64/11.

¹³⁰⁹ Begavî, *Şerhu’s-sünne*, 5/446.

¹³¹⁰ Begavî, *Şerhu’s-sünne*, 5/448.

¹³¹¹ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 2/29; Vekî‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/323 (No. 98).

ettiği her şey onun hayrınadır.¹³¹² Kişi bu bilinçle başına gelen olayları yorumlamalıdır. İmanda sabrın yeri vücutta başın yeri mesabesindedir. Baş kesildiğinde beden yere düşer. Sabır olmadan iman olmaz.¹³¹³

Buhârî, “es-Sabr ‘an mehârimillah” bâbına şu ayetle başlamıştır: “*Sabredenlere mükâfatları elbette hesapsız olarak verilir.*”¹³¹⁴ Ardından Ebû Sa‘îd el-Hudrî’den (r.a) gelen şu hadise yer vermiştir: “Ensardan bazıları Rasûlullah’tan (s.a) dünyalık şeyler istedi. Onlardan her kim istediye Rasulüllah (s.a) yanındakiler tükeninceye kadar verdi. Her şeyi infak edip tükettiğinde onlara Nebî (s.a) şöyle dedi: *Yanımda size verebileceğim bir şey bulunduğunda onu sizden saklamam. Kim, istemezse (iffetli olursa) Allah onu iffetli kılar. Kim sabrederse Allah onun sabrını artırır. Kim elindekiyle yetinirse Allah onu zengin kılar. Kimse sabırdan daha geniş ve hayırlı bir bağış almamıştır.*”¹³¹⁵

Buhârî, “Allah’ın haramlarına karşı sabır” bâbı açarak sabır kavramına anlamlı bir boyut katmıştır. Buhârî’nin bu yaklaşımı şârih İbn Hacer’in açıklamalarıyla tebellür etmektedir. İbn Hacer, sabrı vacib olan fillere düzenli devam etmek ve haramlardan el çekmek şeklinde tanımlamıştır. İbn Hacer şöyle devam etmiştir: “Sabrın en güzel tarifi şöyledir: Haramları işlememek için nefsi tutmak, dili şikâyetten çekmek, (içinde bulunduğu durumu) göğüsleyebilmek için en yüksek gayreti sarf etmek ve imtihanın kalkmasını beklemektir. Allah sabredenleri pek çok ayette övmüştür. *Kitâbu’l-iman*’ın baş taraflarında muallak olarak “*Sabır imanın yarısıdır*” hadisi geçmiştir. (Buhârî’nin bâb başlığında zikrettiği) “*Sabredenlere ecirleri hesapsız verilir*”¹³¹⁶ mealindeki ayetin bâb başlığıyla irtibatı şu ayetten sadır olmaktadır: “*De ki ey iman eden kullarım Rabbinizden sakının*”.¹³¹⁷ Kim rabbinden sakınırsa haramlardan uzak durur ve farz olan ibadetleri yerine getirir.”¹³¹⁸

¹³¹² Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/237 (No. 399). Ayrıca bk. İbn Ebü’d-Dünyâ, İbn Ebü’d-Dünyâ Külliyyatı, 6/407 (No. 1) (*er-Ridâ ‘anillahi bi kadâihi*); Beyhakî, Şuabü’l-İman, 12/335 (No. 9478).

¹³¹³ Vekî‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/451 (No. 199); İbn Ebü’d-Dünyâ, *es-Sabr*, 24 (No. 8).

¹³¹⁴ Zümer, 39/15.

¹³¹⁵ Buhârî, “Rikâk”, 20 (No. 6105). Ayrıca bk. Müslim, “Zekât”, 124 (No. 1053).

¹³¹⁶ Zümer, 39/10.

¹³¹⁷ Zümer, 39/10.

¹³¹⁸ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 14/610.

Kul, başına gelen musibetleri Allah'ın gazabından ötürü kaynaklandığını düşünmemelidir. Musibetlere sabretmek, günahların affına vesile olur. Allah'ın takdir ettiği belaya öfkelenen kişi, Allah'ın öfkesine maruz kalır. Ayrıca mükafatın miktarı imtihanın büyüklüğüyle orantılıdır.¹³¹⁹

İnsanlar arasında imtihanı en ağır olanlar peygamberlerdir. Sonra derecesi onlara yakın olanlardır. İmtihanların en ağırına maruz kalan Rasûlullah'ın (s.a) bizzat kendisidir.¹³²⁰ Allah'ın mü'min kullarına bela ve musibetleri vermekteki muradı onların günahlarının dökülmesidir.¹³²¹ Bu durum o kulun bütün günahlarının dökülmesine değin devam eder.¹³²²

Kul, ibadetler konusunda kendisinden yukarıda olanlara bakmalı ve onlara yetişmeye çalışmalıdır. Dünyalık konusunda ise kendisinden aşağıda olanlara bakmalı ve kendi haline hamd ve şükretmelidir. Şu hadis bu hususu haber vermektedir: Abdullah b. Amr'ın (r.a) Nebî'den (s.a) şöyle işittiği nakledilmiştir: *“İki haslet vardır ki kimde o ikisi varsa Allah onu sabreden ve şükreden olarak yazar. O ikisi kimde yoksa Allah onu şükreden ve sabreden olarak yazmaz: Kim dini konusunda kendinden üstün olana bakar ve ona uyarsa, dünyası konusunda kendinden aşağıda olana bakar ve Allah'ın kendisini ondan üstün tuttuğu hususlar konusunda hamd ederse Allah onu sabreden ve şükreden olarak yazar. Kim de dini konusunda kendinden aşağıda olana bakarsa, dünyası konusunda ise kendinden üstün olana bakıp kaçırdıklarına eseflenirse Allah onu şükreden ve sabreden olarak yazmaz.”*¹³²³ Bu hadis Buhârî'nin “Rikâk” bölümünde yer verdiği *“Sizden biriniz mal ve yaratılış açısından kendisinden üstün olan birisini gördüğünde kendisinden (bu hususlarda) aşağıda olana baksın.”*¹³²⁴ Hadisini hatırlatmakta ve adeta onu şerh etmektedir. *Sahîh-i Müslim*'deki tarikte *“Bu (tavır) Allah'ın nimetlerine karşı*

¹³¹⁹ Tirmizî, “Zühd”, 57 (No. 2396).

¹³²⁰ Tirmizî, “Zühd”, 57 (No. 2397, 2398); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 47 (No. 294).

¹³²¹ Dârimî, “Rikâk”, 57 (No. 2813); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/241 (No. 410); *ez-Zühd-Hadislerle İslami Hayat*, 214 (No. 410); İbn Ebü'd-Dünyâ, *el-Maraz ve'l-keffârât*, 16 (No. 2). Ayrıca bk. Buhârî, “Marzâ”, 3 (No. 5324); Müslim, “Birr ve Sıla”, 45 (No. 2571); İbn Mâce, “Fiten”, 23 (No. 4024).

¹³²² Tirmizî, “Zühd”, 57 (No. 2399).

¹³²³ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/308 (No. 675); Mu'âfâ b. İmrân, *ez-Zühd*, 254 (No. 121) (Fazlû't-tevâzu'); Tirmizî, “Zühd”, 58 (No. 2512).

¹³²⁴ Buhârî, “Rikâk”, 30 (No. 6125).

*nankörlük etmemek için daha uygundur” ziyadesi mevcuttur.*¹³²⁵ Bu ifade hadiste belirtilen durumun hikmetini ortaya koymaktadır. Nitekim, Begavî, Buhârî hadisini şerh ederken yukarıda tafsilatlı yer alan İbnü’l-Mübârek rivayetini şahid olarak zikretmiştir.¹³²⁶

İbn Battâl, Buhârî hadisini şerh ederken Taberî’nin şöyle dediğini nakletmiştir: “Bu hadis hayrın manalarını toplayan bir hadistir. Şöyle ki kul dinde üstün gayret sarf ederken kendisinden daha üstte birini mutlaka görür. Ne zaman kendinden üstün olan kişiye erişmek istese içinde bulunduğu hali yetersiz görecektir. Dünyalık konusunda kendisini düşük bir konumda gördüğünde kendisinden daha aşağıda birini mutlaka görecektir. Bu durumu tefekkür ettiğinde Allah’ın onun üzerindeki nimetleri ortaya çıkacaktır... Böylelikle nefsinin şükre zorlayacaktır.”¹³²⁷

Dertler, Allah’ın inanan kullarına karşı gazabının bir sonucu değildir. Aksine Allah, iman gücü nisbetinde kullarına dert vererek onların sabırlarını artırmak, olgunlaştırmak, derecelerini yükseltmek, günahlarını affetmek için dert verir.¹³²⁸ Hatta, kişi başına gelen musibeti şikayet etmeksizin andıkça ona tekrar mükafat yazılır.¹³²⁹

Kitâbü’z-zühd’lerde sabr konusu altında bazı ağır imtihanlara sabır göstermeye dair hadisler yer almıştır. Bunlardan en çok ön plana çıkana, kişinin iki gözünü kaybetmesidir. İki gözünü kaybeden kişiye sabrettiği takdirde cennet verileceği müjdelenmiştir.¹³³⁰ Sabredildiği takdirde karşılığında büyük ecir verileceği müjdelenen bir diğer ağır imtihan sara musibetidir.¹³³¹ Ateşli hastalıklar kulun günahlarının dökülmesini sağlar.¹³³² Kişinin ateşlendiği vakit bu durumun cehennem ateşinden bir parça olduğunu düşünerek günahlarına tevbe istiğfar etmesi, oldukça

¹³²⁵ Müslim, “Zühd ve Rekâik”, 9 (No. 2963).

¹³²⁶ Begavî, *Şerhu’s-sünne*, 14/293 (No. 4102).

¹³²⁷ İbn Battâl, *Şerhu Sahihî’l-Buhârî*, 10/199.

¹³²⁸ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/250 (No. 564).

¹³²⁹ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/251 (No. 565).

¹³³⁰ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/229 (No. 380, 381); Tirmizî, “Zühd”, 58 (No. 2400); Dârimî, “Rikâk”, 76 (No. 2838).

¹³³¹ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/232 (No. 388); *ez-Zühd-Hadislerle İslamî Hayat*, 204 (No. 388).

¹³³² Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/233 (No. 390); *ez-Zühd-Hadislerle İslamî Hayat*, 205 (No. 390).

yerinde bir davranıştır. Evladının ölümüne şahit olup bunu sabırla karşılayan kişiye cennette hamd evi verilecektir.¹³³³

Kendisine gelen her iyiliği, kendisinden uzaklaşan her kötülüğü Allah'tan bilen ayrıca başına gelen musibetleri de sabırla karşılayan kişi Allah katında "Allah'a kavuşuncaya kadar değişmeyen kimse"lerden yazılması emredilir.¹³³⁴

Rasûlullah (s.a) Allah'ın en sevgili kulu olmasına rağmen savaşta yaralanmış ve bunu son derece metanetle ve sabırla karşılamıştır. Şu hadis bu durumu haber vermektedir: Cündüb el-Becelî şöyle nakletmiştir: Nebî (s.a) ile birlikte harplerden birinde idik. (Bu sırada parmağından) yaralandı. Bunun üzerine '*Sen sadece kanayan bir parmaksın; Allah yolunda bununla karşılaşmaktasın.*' buyurdu."¹³³⁵ Bu hadise *Kütüb-i Sitte* müelliflerinin "cihad" bölümünde yer vermeleri cihad sabır ilişkisine güzel bir örnektir.

Hastalıklar günahlara kefarettir. Allah, hasta kuluna sağlıklıyken yapageldiği hayırlı amellerini yapmış gibi sevap yazdırır.¹³³⁶ Mü'minin başına hayatı boyunca imtihanlar gelecektir. Bu imtihanlar onu sarsacak ancak yıkmayacaktır.¹³³⁷

Hennâd b. Serî, 68. sırada "eş-Şükr 'ale'n-ni'am" bâbı açmıştır. Bâbın ilk merfu hadisi şudur: "Enes b. Mâlik (r.a) Rasûlullah'ın (s.a) '*Allah kulun yiyip içip sonra da Allah'a hamd etmesinden hoşnut olur.*' buyurduğunu nakletmiştir."¹³³⁸ Bu hadis hamd-şükür ilişkisini ortaya koymaktadır.

Rasûlullah (s.a), ibadetleri yapılması zorunlu olan belli yükümlülükler olarak görmek yerine Allah'ın verdiği nimetlere karşılık bir şükür ifadesi olarak telakki etmiştir. Bu nedenle geçmiş ve gelecek kusurları bağışlandığı halde niçin ayakları

¹³³³ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/256 (No. 571). (Sevâbu'l-musîbe).

¹³³⁴ Hennâd b. Serî, *Kitâbü'z-zühd*, 1/234 (No. 394); *ez-Zühd- Hadislerle İslamî hayat*, 207 (No. 390).

¹³³⁵ Hennâd b. Serî, *Kitâbü'z-zühd*, 1/236 (No. 398); *ez-Zühd-Hadislerle İslamî hayat*, 208 (No. 398). Ayrıca bk. Buhârî, "Cihad ve siyer", 9 (No. 2648); Müslim, "Cihad ve siyer", 112 (No. 1796).

¹³³⁶ Dârimî "Rikâk", 56 (el-Maraz keffâratün).

¹³³⁷ Dârimî, "Rikâk", 36 (No. 2791) (Meselü'l-mü'mini meselü'z-zer'i) İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/120 (No. 35553). Ayrıca bk. Buhârî, "Merzâ", 1 (No. 5319); Müslim, "Kıyamet", 59 (No. 2810)

¹³³⁸ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/399 (No. 776).

şışinceye kadar çok namaz kıldığını soran ashabına “*Şükreden bir kul olmayayım mı?*” şeklinde cevap vermiştir.¹³³⁹

Kişinin Allah’a şükreden bir kul olabilmesi için kendisine herhangi bir iyiliği dokunan kişilere teşekkür etmesi gerekir. Şu hadis bu hususu haber vermektedir: Rasûlullah (s.a) şöyle buyurdu: “*İnsanlara teşekkür etmeyen kişi Allah’a şükretmemiş olur.*” Hennâd b. Serî bu hadisi iki ayrı tarikten tahric etmiştir.¹³⁴⁰

Literatürde sabır başlığı altında öncelikli olarak işlenen konu sabrın imtihanın ilk anında olması gerektiği hususudur. İbn Hacer’in sabrı “vacipleri yerine getirmek haramlardan sakınmak” şeklinde tanımlaması sabır kavramının çerçevesini oldukça genişletmiş, kavrama derinlik kazandırmıştır. Tirmizî’nin sabır babında tahric ettiği hadisle sabır ile rıza kavramının çok sıkı bir ilişki içinde olduğu anlaşılmaktadır. Kişi dindeki salâbeti oranında imtihanlara tabi tutulur. Rız olana Allah’ın rızası, öfkelenene Allah’ın gazabı vardır. Mü’min kula verilen imtihanlar onun günahlarına kefarete olması içindir. Bu durum tâki onu tamamen günahlarından arındırmaya kadar devam eder. Bu hususu “hastalıklar günahlara kefarettir” şeklinde bâb başlığına taşıyan müellif dahi olmuştur. En ağır imtihanları nebîler geçirir. Sonra onlara benzeyenlerdir. Mü’min kişi, sabreden ve şükreden bir kul olabilmesi için dinde kendisinden üstün olana bakıp ona uymaya çalışması, dünyalık konusunda ise kendisinden aşağıda olana bakıp kendi durumuna hamd edip şükretmesi gerekir. Zühd literatüründe “başa gelen belalara sabır” konusunda hususen kişinin gözlerini kaybetmesi, sara hastalığı, humma hastalığı, kişinin evladının öldüğünü görmesi ele alınmış hususlardır. Şükür kavramı sabır ile yakın bir ilişki içindedir. Bu konuda iki husus vurgulanmıştır. İlki, Hz. Peygamber’in (s.a) emri yerine getirmek gayesinden öte Allah’a şükür ifadesi olarak çokça namaz kıldığıdır. İkinci husus ise Allah’a şükreden bir kul olabilmek için insanlara da teşekkür etmek gerektiğidir.

¹³³⁹ Buhârî, “Rikâk”, 20 (No. 6106); İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd*, 1/35 (No. 107); Vekî‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/384 (No. 147) (Şiddetü’l-ictihâd fi’l-amel); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 18 (No. 92).

¹³⁴⁰ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/400-401 (No. 780, 781).

2.3.5. Rıza

İbnü'l-Mübârek, Nuaym b. Hammad nüshasının 80. sırasında “er-Rızâ bi'l-kazâ” bâbına yer vermiştir. İbn Ebü'd-Dünyâ ise *er-Rızâ 'anillahi bi kazâihî* adlı 100 rivayeti muhtevi bir kitap kaleme almıştır.

Sabır ve rıza birbirinden ayrılmayan iki husustur. Aşağıda gelecek olan hadiste geçen başa gelen hastalığa sabretmek, sabrın sevabını Allah'tan beklemek ve bu hastalığı kendisi için hayırlar getireceğini ummak tavsiyesi rızanın ne olduğunu tarif eder niteliktedir. Abdülaziz b. Ömer, Rasûlullah'ın (s.a) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “Bir kul hastalığında (onun bu imtihanı nasıl karşıladığını takip etmek üzere) iki melek görevlendirilir. Kul hastalandığında o iki melek şöyle der: ‘Ya Rab! Falanca kulun hastalandı –Allah en iyi şekilde bildiği halde-. Bunun üzerine Rab Teâlâ ‘Bakın (kulum) ne diyor?’ buyurur.

Eğer o kul, sabreder, bunun ecrini Allah'tan bekler, hastalığından hayır umarsa (melekler) bunu Allah'a bildirirler. Bunun üzerine Allah (c.c) şöyle buyurur: ‘Şahit olun ki hastalığı ondan kaldırırsam kanından daha hayırlı bir kan, etinden daha hayırlı bir et veririm ve günahını bağışlarım. Eğer ruhunu kabzedersen onu cennete koyarım. Eğer şikayet eder, umutsuzluğa kapılırsa hastalığı kaldırırsam etinden daha kötü bir et veririm, kanından daha kötü bir kan veririm, günahına karşılık onu cezalandırırım, cezalandırınca da onu cehenneme koyarım.’¹³⁴¹ Tirmizî 57. sırada es-Sabr ‘ale'l-belâ bâbında yer verdiği şu hadis sabır-rıza ilişkisini tespit etmektedir: “Mükâfatın büyüklüğü imtihanın büyüklüğüyle (orantılıdır). Allah bir topluluğu sevdi mi onlara belâ/imtihan verir. Şayet razı olurlarsa onlar için rıza vardır. Kim de kızarsa onun için (Allah'ın) öfkesi vardır.”¹³⁴² Bu hadisin “Allah bir topluluğu sevdi mi onlara belâ verir” kısmını Ahmed b. Hanbel de tahriç etmiştir.¹³⁴³

Mukadderat konusunda Allah'ı suçlamak takdire rızanın zıddında yer alır ve bu yasaklanmıştır.¹³⁴⁴ Allah'ın takdir ettiği şeyler konusunda Allah'ı suçlamak en

¹³⁴¹ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/263 (No. 586).

¹³⁴² Tirmizî, “Zühd”, 57 (No. 2396).

¹³⁴³ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 47 (No. 288).

¹³⁴⁴ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (er-Rıza 'anillahi bi kazâihî)*, 6/408 (No. 5).

büyük günah olarak görülmüştür.¹³⁴⁵ Mukadderata rıza imanın en yüce dört hasletinden biridir. Ebü'd-Derdâ (r.a) şöyle demiştir: “İmanın zirvesi dört haslettir: Allah’tan gelene sabır, kadere rıza, tevekkülde ihlas ve Allah’a teslimiyettir.”¹³⁴⁶ Allah takdir ettiği şeylere kullarının razı olmasından hoşnut olur, şikayet etmelerinden ise hoşnut olmaz.¹³⁴⁷

Takdire rıza ahirette sıratın en hızlı bir şekilde geçmeyi sağlar. Şu rivayet bu hususu haber vermektedir: Vehb b. Münebbih şöyle demiştir: “Hz. Davud’un (a.s) Zebur’unda şunu gördüm: “Ey Davud! Sırat’tan en hızlı geçen insanlar kimlerdir biliyor musun? Benim hükmüme rıza gösterip dilleri beni zikretmekle meşgul olanlardır.”¹³⁴⁸

Takdire rızanın faziletiyle ilgili *Kitâbü’z-zühd*’lerde yer alan diğer sözler şunlardır: Ebu’l-Alâ b. eş-Şihhîr şu hadisi Rasûlullah’a (s.a) izafe etmiştir: “Allah bir kulu hakkında hayır murad ederse onun için takdir ettiğine onu razı eder ve onu kendisi için bereketlendirir. Allah onun hakkında hayır murad etmediğinde ise onu taksim ettiğine razı etmez ve bunu onun için bereketli kılmaz.”¹³⁴⁹ Ashab-ı kirâm’dan olan Abdullah b. Zeyd (r.a) “Rıza Allah’ın en yüce kapısı, dünyanın cenneti ve abidlerin istirahatgâhıdır.” demiştir.¹³⁵⁰

Selef-i salihin, başa gelen hadiselerin hoşla gidecek veya üzecek olup olmamasına aldırmış etmemişlerdir. Çünkü hayrın hangisinde olduğunu kul bilemez. Ömer b. Hattab (r.a) bu konudaki yaklaşımını şöyle dile getirmiştir: “Sevdiğim ya da hoşnut olmadığım hangi halde olursam olayım aldırmış etmem. Çünkü hayrın sevdiğimde mi yoksa hoşnut olmadığımda mı olduğunu bilmiyorum.”¹³⁵¹ Salih b. Mismâr’ın şu sözü Hz. Ömer’in (r.a) yaklaşımına benzemektedir: “Allah Tebâreke ve Teâlâ’nın nimetlerini benim üzerime yayması mı yoksa nimetlerini benden

¹³⁴⁵ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (er-Rıza ‘anillahi bi kazâihî)*, 6/427 (No. 42).

¹³⁴⁶ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/265; İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (er-Rıza ‘anillahi bi kazâihî)*, 6/433 (No. 56).

¹³⁴⁷ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/264 (No. 592).

¹³⁴⁸ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (er-Rıza ‘anillahi bi kazâihî)*, 6/426 (No. 38).

¹³⁴⁹ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/266 (No. 596).

¹³⁵⁰ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (er-Rıza ‘anillahi bi kazâihî)*, 6/411 (No. 13).

¹³⁵¹ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/264 (No. 591); İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı*, 6/424 (No. 30).

gidermesi mi daha üstün bilmiyorum.”¹³⁵² Bu yaklaşım, kulun mukkaderatın sırlarını ve hikmetlerini bilmediği için kulluğunun gereği olarak kaderin hem hayrına hem de şerrine razı olmasını gerektirir. Aksi takdirde kişi kaçınılmaz olarak mukadderat konusunda Allah’ı suçlayacaktır ki bu yasaklanmıştır ve yukarıda belirtildiği gibi en büyük günahlardan biri olarak görülmüştür. Şu söz burada izah edilen durumu örneklemektedir: “Kul, Allah Tebâreke ve Teâlâ’dan hakkında hayırlı olanı takdir etmesi için dua eder. Allah da onun hakkında hayırlı olanı seçer. Ancak kul, Rab azze ve celleye karşı öfkelenir. Oysa çok geçmeden o işin akibetinin kendisi için hayırlı olduğunu görür.”¹³⁵³

Fakirlik ve zenginlik meselesi *Kitâbü’z-zühd*’lerin ele aldığı temel konular arasında yer almaktadır. Süfyân-ı Sevri, zenginliği takdire rıza ile elde edilebilecek bir durum olarak görmüştür.¹³⁵⁴

İbnü’l-Mübârek’in rıza hakkında yer verdiği hadis rızayı sabırla birlikte ele almıştır. Kişi hastalandığında sabretmeli, sevabını Allah’tan beklemeli, başına gelenin hayrını ummalıdır. Mukadderat konusunda Allah’ı suçlamak rızaya aykırıdır; bunun en büyük günahlardan olduğu bildirilmiştir. Kişinin hoşlanacağı veya hoşlanmayacağı bir hal içinde bulunması onun Rabbinden razı olmasına engel olmamalıdır. Kulun gerçekleşmesini murad ettiği her hangi bir hadisenin kendisi hakkında doğuracağı neticeleri bilemez. Bu nedenle gerçekleşmesini murad ettiği şeyin olması veya olmaması durumunda Allah’tan razı olması gerekir. Çünkü kişinin ısrarla olmasını istediği bir hadise, kendisini cehenneme sürükleyecek bir potansiyele sahip olabilir. Allah’tan bir konuda kendisi için hayırlı olanı takdir etmesini isteyen bir kişi acele edip işin sonunu görmeden Allah’ı suçlamamalıdır.¹³⁵⁵

Rıza, kişiye sıratın en hızlı bir şekilde geçme imkanını sağlar. Allah, kullarının takdir edilenden razı olmasından hoşlanır. Allah, hayır murad ettiği kulunu takdirine razı eder. Kişi kendi gayretiyle rızaya eremez. Bu nedenle Allah’tan kendisini rızaya erdirmesini istemelidir. Rıza ile zenginlik arasında ilişki kurarak

¹³⁵² İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/265 (No. 594).

¹³⁵³ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/265 (No. 597).

¹³⁵⁴ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı*, 6/452 (No. 92).

¹³⁵⁵ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/266 (598).

zenginliğin ancak Allah'tan razı olarak elde edilebileceğini söyleyen alimler olmuştur.

2.3.6. Takva ve vera'

Takva ve vera' kavramları, anlam olarak birbirlerine yakın olduklarından bir arada ele alınması tercih edilmiştir. "Takva ve vera" konusu zühd kitaplarının en temel konularından biridir. Hatta vera' konusunda müstakil kitaplar yazılmıştır. İbnü'l-Mübarek, 67. sırada, Darimî ise 16. sırada "takvâ" bâbına yer vermişlerdir. İbnü'l-Mübarek, 61. sırada, Hennâd b. Serî 77. sırada "Vera'" bâbına yer vermiştir. İbn Ebü'd-Dünyâ *Kitâbü'l-Vera'* isminde bir eser kaleme almıştır. Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*'de oldukça geniş bir muhtevaya sahip "takva ve vera'" bâbı açmıştır.

Zühd kitaplarında harama bakmakla ilgili olarak "nazrâ" bâbları açılmıştır. Vekî' b. Cerrâh 67. sırada "nazra" bâbı, Hennâd b. Serî ise "en-nazar" bâbı açmıştır. İbn Ebü'd-Dünyâ ise ilgili kitabında "el-Vera' fi'n-nazar" bâbı açmıştır.

Allah (c.c), kendisinden sakınılmaya, korkulmaya en layık olan varlıktır. Hak Teâlâ, kendisinden başka bir varlığın günahları bağışlama yetkisi olmadığını; günahları bağışlayan yegâne varlığın Allah olduğunu bilen kullarını bağışlayacaktır. Şu hadis-i şerif bu hususu haber vermektedir: Enes b. Mâlik, Nebî'den (s.a) şöyle nakletmiştir: Rasûlüllah (s.a) "*O takvaya (kendisine karşı gelmekten sakınılmaya) layık olan ancak O'dur; bağışlama yetkisine sahip yegâne varlık O'dur.*"¹³⁵⁶ ayetini okuduktan sonra şöyle dedi: *Rabbiniz şöyle buyurdu: Kendisine karşı gelmekten sakınılmaya layık olan benim. Kim benden sakınırsa onu bağışlamaya layık olan benim*" buyurdu.¹³⁵⁷ Tirmizî hadisinde "*Kim benden sakınır ve benim yanımda başka Tanrı kabul etmezse onu affetmeye ehil olan da benim*" ziyadesi mevcuttur.¹³⁵⁸

Kim, Allah'tan sakınarak bir günahattan uzak durursa Allah ona mutlaka bir çıkış yolu var eder. Bu ilke Kur'an'ı Kerim'de kesin bir dille ifade edilmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber (s.a) de bu ilkeyi vurgulamıştır. Şu hadis-i şerif¹³⁵⁹ bu hususu haber

¹³⁵⁶ Müddessir, 74/56.

¹³⁵⁷ Dârimî, "Rikâk", 16 (No. 2766).

¹³⁵⁸ Tirmizî, "Tefsîru'l-Kur'ân", 70 (No. 3328); İbn Receb el-Hanbelî, *Hadislerle ilim ve hikmet*, 1/526.

¹³⁵⁹ Dârimî, "Rikâk", 16 (No. 2767); İbn Mâce, "Zühd", 24 (No. 4220).

vermektedir: Ebû Zerr el-Gıfârî (r.a), Nebî'nin (s.a) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: *“Ben bir ayet biliyorum ki insanlar onunla amel etselerdi (bu ayet) onlara yeterdi: “... Kim Allah'a karşı gelmekten sakınırsa, Allah ona bir çıkış yolu açar.”*¹³⁶⁰ Bu ayette (وقى-يقي) kökünden gelen (اتقى) fiili kullanılmıştır.

Kişi, Allah rızası için bir günahı, haramı, şüpheliyi, kendisini ilgilendirmeyen bir şeyi terk ederse Allah ona terk ettiği şeyden çok daha hayırlısını verir.¹³⁶¹ Kişi, bildikleri konusunda Allah'tan sakınmaya devam ederse Allah ona bilmediklerini öğretir.¹³⁶²

Allah'tan hakkıyla korkan (ittikâ) kişi Allah'ın emirlerini yerine getirir yasaklarından uzak durur. Ahiret için hazırlık yapar. Allah yolunda kendisine verilen rızıklardan infak eder. İbn Mes'ud'un (r.a) şu sözü bu hususları haber vermektedir: *“Ey iman edenler! Allahtan nasıl korkmak gerekiyorsa öylece korkun”*¹³⁶³ ayetiyle ilgili olarak şöyle dedi: ‘Allah’tan gereği gibi korkmak O’na itaat etmek ve O’na âsi olmamaktır. O’nu zikredip unutmamaktır. O’na şükredip nankörlük etmemektir. O’nun sevgisiyle infakta bulunmaktır. Sağlıklıyken, yaşamayı umup fakirlikten korkarken malı vermektir. Gece namazının gündüz kılınan namaza üstünlüğü gizli verilen sadakanın açıktan verilen sadakaya üstünlüğü gibidir.”¹³⁶⁴

Takvâ, en küçük meselede dahi harama düşmekten korkmakla gerçekleşir. Selef-i sâlihîn, harama düşmemek için helal gördüğü bazı şeyleri terk etmişlerdir. Nitekim Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur: *“Kim zerre ağırlığınca hayır işlerse onu görür. Kim de zerre ağırlığınca şer işlerse onu görür”*¹³⁶⁵ Kişi sakındığı günahı, yaptığı hayrı küçük görmemelidir.¹³⁶⁶ Yukarıdaki rivayette Ebü'd-Derdâ'nın (r.a) harama düşme korkusuyla bazı helalleri terk etmekten bahsederek takva ile vera'yı bir gördüğü anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Mâce, Zühd bölümünde “Takvâ ve vera” bâbı açmış ve bu başlık altında bu hususla ilgili şu rivayete yer vermiştir: *“Kul,*

¹³⁶⁰ Ayet için bk. Talâk, 65/2.

¹³⁶¹ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, II, 466 (938); *ez-Zühd-Hadislerle İslami Hayat*, 470 (No. 938); Veki' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/635 (No. 356) (Men terake şey'en lillahi Te'âlâ).

¹³⁶² Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/466 (No. 936).

¹³⁶³ Âl-i İmran, 3/102.

¹³⁶⁴ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/170 (No. 35695); *el-Musannef T*, 14/540 (No: 35695)

¹³⁶⁵ Zilzâl, 99/7.

¹³⁶⁶ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/232 (No. 526); *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 2/19.

*sakıncalı olanlara düşme korkusuyla (bazı) sakıncasız olanları terk etmedikçe muttakiler derecesini elde edemez.”*¹³⁶⁷

Vera‘ şüpheli şeylerden uzak durmaktır. Şu hadis-i şerif bu hususu haber vermektedir: Ebû Zerr el-Gıfârî Rasûlullah’ın şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “*Tedbir gibi akıl yoktur. (Şüphelilerden) el çekmek gibi vera‘ yoktur. Güzel ahlak gibi şeref yoktur.*”¹³⁶⁸ Nişabur sûfilerinden Ebu’l-Ali Hasan b. Ali ed-Dekkâk (ö. 405/1015) takvayı ‘Haramlardan geri durmak’; vera’yı ise ‘Şüpheli şeylerden geri durmak’ şeklinde tanımlamıştır.”¹³⁶⁹

Kişinin imanını kemale ulaştırmada en güçlü unsurlardan birisi günahlardan ve şüphelilerden uzak durmak olan vera’dır.¹³⁷⁰ İnsanların en üstünü doğru sözlü, takvalı, temiz kalpli kişilerdir.¹³⁷¹

Gerçek âbidlik çok ibadet ederek değil günahlardan ve şüphelilerden sakınarak gerçekleşir. Şu hadis bu hususu haber vermektedir: Ebû Hüreyre (r.a) şöyle rivayet etmiştir: Rasûlullah (s.a) şöyle buyurdu: “*Ey Ebû Hüreyre! Vera‘lı ol ki insanların en âbidi olasın...*”¹³⁷² Rasûlullah (s.a) bu hadisinde vera ile âbidlik arasında ilişki kurmuştur. Ancak, burada çok ibadet etmek yerine nitelikli, usulüne uygun ibadet etmek gerektiği vurgusu vardır. Hz. Ömer’in şu sözü de bu hususu teyit etmektedir: “Din, gecenin sonunda yaptığınız bir takım ibadetlerden ibaret değildir. Din(in esası), vera’dır.”¹³⁷³

Kişi her nerede olursa olsun Allah’tan korkmalıdır. Her işlediği kötülüğün ardından ise onu silecek bir iyilik yapmalıdır. Beyhakî *ez-Zühdu’l-kebîr*’de bu hususla ilgili olarak şu hadisi nakletmiştir: “Ebû Zer el-Gıfârî (r.a) Rasûlullah’ın

¹³⁶⁷ İbn Mâce, “Zühd”, 24 (No. 4215); Merrûzî, *Kitâbü’l-vera‘*, 56 (No. 168); Tirmizî, “Sıfatü’l-kıyâme ve’r-rekâik ve’l-vera‘”, 19 (No. 2451). Ayrıca bk. İbn Receb el-Hanbelî, *Hadislerle ilim ve hikmet*, 1/530.

¹³⁶⁸ İbn Mâce, “Zühd”, 24 (No. 4218). Muhakkik isnadın zayıf olduğunu belirtmiştir.

¹³⁶⁹ Beyhakî, *ez-Zühdu’l-kebîr*, 337 (No. 910); *ez-Zühdu’l-kebîr T*, 82 (No. 218).

¹³⁷⁰ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/465 (No. 933); (el-İctihâd ve’l-vera‘); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 194 (No. 1335); İbn Ebû’l-Dünya, *el-Vera‘*, 44; Beyhakî, *ez-Zühdu’l-kebîr*, 309 (No. 821).

¹³⁷¹ İbn Mâce, “Zühd”, 24 (No. 4216).

¹³⁷² İbn Mâce, “Zühd”, 24 (No. 4217); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/501; Tirmizî, “Zühd”, 2 (No. 2305) (Men itteka’l-mehârim fehüve a’bedü’n-nâs) Tirmizî, bu hadisin garib olduğunu bildirmiştir.; Beyhakî, *ez-Zühdu’l-kebîr*, 309 (No. 822).

¹³⁷³ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 104 (No. 664).

kendisine şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “*Nerede olursan ol, Allah’tan kork. Her kötülüğün ardından onu silecek bir iyilik yap.*”¹³⁷⁴ Bu hadisi *Kitâbu’z-zühd* literatürü içerisinde Beyhakî’den başka takvâ-vera’ ile ilişkilendiren olmamıştır. İbn Receb el-Hanbelî, *Câmi’u’l-ulûm ve’l-hikem* adlı eserinde bu hadisi şerh etmiştir. İbn Receb, takvayı izah sadedinde şunları söylemiştir: “Kulun rabbine karşı takvalı olmasının manası kendisi ile korkup sakındığı Rabbi’nin öfkesi, gazabı ve cezası arasında kendisi için bir koruyucu edinmesidir. Bu koruyucu da Allah Teâlâ’ya ibadet sayılan fiilleri işlemek ve O’na isyan sayılan fiillerden uzak durmaktır.”¹³⁷⁵ İbn Receb el-Hanbelî’nin bu hadisi şerh ederken şahid olarak getirdiği hadislerden birinde Ebû Zer el-Gıfârî’ye nasihat olarak Nebî (s.a) “*Kabilenin önde gelen kişisinden nasıl utanıyorsan Allah’tan da öyle haya et*” buyurmuştur.¹³⁷⁶ İbn Receb, şöyle devam etmiştir: “Bu duygu, gizli hallerde kişinin Allah’a karşı haşyet duymasını sağlayan sebeptir. Çünkü her nerede olursa olsun Allah’ın kendisini gördüğünü, kendisinin içine ve dışına, gizli aşıkâr bütün işlerine muttali olduğunu iyice bilir; bu anlayışı yalnız başına kaldığı yerlerde sürekli olarak hatırında tutarsa; bu haslet onun gizli hallerde bile günah işlemesine engel olur.”¹³⁷⁷ Burada, İbn Receb’in takvayı gizli açık her yerde Allah’tan sakınmak olarak izah etmesi dikkat çekicidir.

Naslarda haramlar ve helaller açık bir şekilde belirlenmiştir. Ancak haramlar ile helaller arasında şüpheli şeyler vardır. Kim bu şüpheli şeylerden sakınırsa dinini ve ırzını korumuş olur. Şüphelilere dalan ise harama düşmüş olur.¹³⁷⁸ Kişi şüpheli olmayana yönelip şüpheli gelenden uzak durmalıdır.¹³⁷⁹ Süfyân-ı Sevrî bu hususla ilgili olarak şöyle demiştir: “Vera’lı olman gerekir. Böylelikle Allah senin hesabını hafifletir. Sana şüpheli geleni bırak, şüpheli gelmeyene yönel. Şekki yakın ile def et

¹³⁷⁴ Veki’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/318 (No. 94) (Mâ yüczâ bihi’l-mü’min); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/520 (Mâ yüstehabbu mine’l-a’mâl); Darimî, “Rikâk”, 73 (No. 2833) (Hüsnü’l-huluk); Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 326 (No. 874). Ayrıca bk. Tirmizî, “el-Birr ve’s-sıla”, 55 (No. 1987).

¹³⁷⁵ İbn Receb el-Hanbelî, *Hadislerle ilim ve hikmet*, 1/526.

¹³⁷⁶ İbn Receb el-Hanbelî, *Hadislerle ilim ve hikmet*, 1/522.

¹³⁷⁷ İbn Receb el-Hanbelî, *Hadislerle ilim ve hikmet*, 1/537.

¹³⁷⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Vera’*, 55 (No. 165); Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 319 (No. 862); *ez-Zühdü’l-kebîr T*, 86 (No. 239). Ayrıca bk. Buhârî, “İmân”, 37 (No. 52); “Buyû’”, 2 (No. 1946); Müslim, “Müsâkât”, 107 (No. 1599); Ebû Dâvud, “Buyû’”, 3 (No. 3329); Tirmizî, “Buyû’”, 1 (No. 1205); İbn Mâce, “Fiten” 14 (No. 3984).

¹³⁷⁹ Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 320 (No. 865); *ez-Zühdü’l-kebîr T*, 87 (No. 241)

ki dinin salim olsun.”¹³⁸⁰ “Sana şüpheli geleni bırak şüpheli gelmeye yönel.” sözü Ömer b. Hattâb (r.a)’dan da nakledilmiştir.¹³⁸¹

İbn Abbas’ın rivayet ettiği, ayetle hadisi birleştiren şu rivayet konuyla doğrudan ilgilidir: “Rasûlullah (s.a) “*Ey iman edenler Allah’tan hakkıyla korkun*”¹³⁸² ayetini okudu. Sahabe, ‘Yâ Rasûlallah! Hakkıyla sakınmak nedir?’ diye sordular. Nebî (s.a) “*Allah’ın hatırlanması, unutulmaması; kendisine itaat edilip isyan edilmemesidir.*” şeklinde cevap verdi. Ashâb-ı kiram (bu sefer) ‘buna yardımcı olacak şey nedir’ diye sordular. Bunun üzerine Allah Azze ve Celle şu ayeti¹³⁸³ indirdi: “*Allah’tan gücünüz yettiği kadar sakının.*”¹³⁸⁴. Bâzı *Kitâbu’z-zühd*’lerde bu hadis, İbn Mes’ud’un (r.a) kavli olarak yer almıştır.¹³⁸⁵ Bu hadis takvayı zikir ve itaat kavramlarıyla ilişkilendirmiştir.

İbn Ebü’l-Dünyâ, *Kitâbu’l-vera*’nda vera’ konusunu oldukça kapsamlı ve sistemli ele almıştır. Kitabının baş tarafında öncelikle ele aldığı konu “killetü’z-zünûb”tur. Muhtelif zühd kitaplarında bu konuyla ilgili başlıklar ve rivayetler mevcuttur. Ancak, İbn Ebü’l-Dünyâ’nın bu konuyu *Kitâbu’l-vera*’nın başına alarak konunun ana merkezine taşınması câlib-i dikkattir. Rivayetlerin muhtevası şu şekildedir: Kulu Allah’a en çok yaklaştıran şey farzların eda edilmesidir. Kişinin abidlerden olabilmesi için haramlardan sakınması gerekmektedir. İbadetlerin en üstünü haramlardan sakınmak ve farzları eda etmektir.

Günahlardan uzak durmak en üstün hicrettir. Farzları eda etmeye devam etmek en üstün cihaddır.¹³⁸⁶ Kişi az günah işlemekten daha faziletli bir amelle Allah’ın huzuruna çıkamaz.¹³⁸⁷ Mü’min, günahını üzerine yuvarlanmasından korktuğu bir dağ gibi görür. Facir ise günahlarını küçümser.¹³⁸⁸

¹³⁸⁰ İbn Ebü’l-Dünyâ, *el-Vera*’, 112 (No. 184); *Zemmü’d-dünyâ*, 70 (No. 129); Ebû Saîd İbnü’l-A’râbî, *ez-Zühd*, 43 (No. 63).

¹³⁸¹ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 157 (No. 1067).

¹³⁸² Âl-i İmrân, 3/102.

¹³⁸³ Teğâbun, 64/16.

¹³⁸⁴ Beyhakî, *ez-Zühdu’l-kebîr*, 328 (No. 878).

¹³⁸⁵ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/8 (No. 22); Ebû Dâvud, *ez-Zühd*, 147 (No. 145).

¹³⁸⁶ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ Külliyyatı*, 2/637 (No. 48).

¹³⁸⁷ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ Külliyyatı*, 2/624 (No. 5); İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/22 (No. 67); Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/535 (No. 273); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/229

Zühd kitaplarında harama bakmakla ilgili olarak “Nazrâ” bâbları açılmıştır. Vekî‘ b. Cerrâh 67. Sırada “Nazra” bâbı, Hennâd b. Serî ise “en-Nazar” bâbı açmıştır. İbn Ebü‘d-Dünyâ ise ilgili kitabında “el-Vera‘ fi’n-nazar” bâbı açmıştır.

Bu konuyla ilgili en önemli ilke kişi yabancı bir kadına istemsiz olarak veya kim olduğunu bilebilmek için bir kez başını kaldırıp bakabilir. Ancak ikinci bakış veya bakışını sürdürmek yasaklanmıştır. Rasûlullah (s.a) Hz. Ali‘ye (r.a) şöyle dediği nakledilmiştir: “İkinci kez bakma. İlk bakış senin aleyhinde (elinde) değildir. Ancak ikinci bakış aleyhinedir.”¹³⁸⁹

Enes b. Mâlik (r.a) öğrencilerine “Bir kadınla karşılaştığın zaman o geçip gidinceye kadar gözlerini kapa!” tavsiyesinde bulunmuştur.¹³⁹⁰ Huzeyfe b. el-Yemân‘ın “Kim bir kadının vücudunu elbisesinin arkasından tahayyül ederse orucu batıl olmuştur.”¹³⁹¹ sözü, insanın zahirini haramdan sakındığı gibi bâtınını da haramdan koruması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Vekî‘ b. Cerrâh Süfyan es-Sevrî‘nin harama bakmaktan sakınma konusunda ne denli hassas olduğuna dair şunu nakletmiştir: “Bir bayram günü Süfyân-ı Sevrî ile dışarı çıktık. Sevrî, ‘Bugün ilk yapacağımız iş bakışlarımızı haramdan korumak olmalıdır’ dedi.”¹³⁹² Süfyân es-Sevrî, gösterişli bir eve dikkatlice bakılmasını;¹³⁹³ ayrıca zalim bir idareciye bakılmasını zararlı bulmuştur.¹³⁹⁴

Dârimi 3. Sırada “Hıfzu’s-sem’”, 8. Sırada “Hıfzu’l-yed” bâbı açmıştır. İbn Ebü‘d-Dünyâ’nın Kitâbu’l-vera‘da “el-vera‘ fi’s-sem’”, “el-vera‘ fi’l-lisân” gibi başlıklar açması zikri geçen tercemelerin takva ve vera‘ başlığı altına alınmasının yerinde olduğunu göstermektedir. Zühd literatüründe yer verilen Enes b. Mâlik’in şu

(No. 35883); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 136 (No. 915); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/452 (Tevbe ve istiğfar); Ebü Dâvud, *ez-Zühd*, 287 (No. 326).

¹³⁸⁸ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/31 (No. 62); *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/23 (No. 69); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/ 448; Tirmizî, “Sıfatü’l-kıyâme ve’r-rekâik ve’l-vera’”, 49 (No. 2497); İbn Ebü‘d-Dünyâ, *et-Tevbe*, 39 (No. 14). Ayrıca bk. Buhârî, “De‘avât”, 4 (No. 5949).

¹³⁸⁹ Vekî‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 3/796 (No. 486) (Bâbu’n-nazar); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/649 (Bâbu’n-nazar);

¹³⁹⁰ İbn Ebü‘d-Dünyâ, *İbn Ebü‘d-Dünyâ Külliyyatı (Kitâbü’l-vera’)*, 2/644 (No. 72).

¹³⁹¹ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/650 (Nazar).

¹³⁹² İbn Ebü‘d-Dünyâ, *İbn Ebü‘d-Dünyâ Külliyyatı (Kitâbü’l-vera’)*, 2/642 (No. 66).

¹³⁹³ İbn Ebü‘d-Dünyâ, *İbn Ebü‘d-Dünyâ Külliyyatı (Kitâbü’l-vera’)*, 2/645 (No. 76).

¹³⁹⁴ İbn Ebü‘d-Dünyâ, *İbn Ebü‘d-Dünyâ Külliyyatı (Kitâbü’l-vera’)*, 2/644 (No. 73).

sözü yukarıda bahsettiğimiz hıfzu'l-lisan-takva ilişkisini ortaya koymaktadır: “Bir kul ağzını kapatmadığı müddetçe Allah’tan hakkıyla sakınmış olmaz.”¹³⁹⁵

“Kulağı haramlardan korumak” bâbında zikredilen hadislerden birinde kişinin birilerini izinsiz dinlediği vakit ahirette kulaklarına kızgın kurşun döküleceğini haber vermektedir: “*Kim bir topluluğun sözünü onlar hoşlanmadığı halde dinlerse kulağına kurşun dökülür.*”¹³⁹⁶

“Kulakları haramlardan korumak” konusuyla ilişkili olan bir diğer durum Allah’ın razı olmadığı şekilde tertip edilen eğlence meclislerini ve kişiyi haramlara özendiren ve sevk eden çalgı aletleri dinlememeyi tavsiye etmektedir. Kulaklarını haramlardan sakınanlar ahirette beyaz misk kokusu içine yerleştirileceklerdir. Selef-i sâlihinden bazıları çalgı aletlerinin sesini duyduğunda kukalarını tıkamışlardır.¹³⁹⁷

“Hıfzu'l-yed” yani “elleri haramlardan korumak” konusu takva-vera‘ kapsamında değerlendirilebilir. Darîmi bu konu başlığı altında meşhur bir hadise yer vermiştir: Abdullah b. Amr, Nebî (s.a)’in şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “*Müslüman (diğer) Müslümanların elinden ve dilinden selamette olduğu kişidir.*”¹³⁹⁸

İbn Ebü'd-Dünyâ, “el-Vera‘ fi'l-lisân” bâbında ilk olarak şu merfu hadise yer vermiştir. Ebû Saîd el-Hudrî’nin (r.a) bildirdiğine göre Rasûlullah (s.a) şöyle buyurdu: “*İnsanoğlu sabah uyandığında tüm azaları diline çıkışarak şöyle der: Bizim hakkımızda Allah’tan kork. Sen dostoğru olursan biz de biz de dostoğru oluruz. Sen eğilirsen biz de eğiliriz.*”¹³⁹⁹ Fudayl b. İyaz ve Abdullah b. el-Mübârek, en zor vera‘ın dilde olduğunu belirtmişlerdir.¹⁴⁰⁰

İbn Ebü'd-Dünyâ, “el-vera‘ fi'l-batn” bâbı açmış ve bu başlık altında helal lokma yemek ile ilgili hadislerle yer vermiştir. Bâbın ilk hadisi konuyla doğrudan

¹³⁹⁵ Hennâd b. Serî, *ez-Zühhd*, 2, 532 (Hıfzu'l-lisân).

¹³⁹⁶ Dârimî, “Rikâk”, 3 (No. 2750); Vekî‘ b. Cerrâh, *ez-Zühhd*, 3/770 (No. 453) (Bâbu’s-setr). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/90 (No. 2213).

¹³⁹⁷ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ Külliyyatı*, 2/646 (No. 80).

¹³⁹⁸ Dârimî, “Rikâk”, 8 (No. 2758); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühhd ve'r-rekâik*, 1/284 (No. 826); Hennâd b. Serî, *ez-Zühhd*, 2/547; Buhârî, “Rikâk”, 26 (No. 6119); Tirmizî, “Sıfatü'l-kıyâme ve'r-rekâik ve'l-vera‘”, 52 (No. 2504); İbn Ebü Asım, *Zikru'd-dünyâ*, 21 (No. 11); Beyhakî, *ez-Zühhdü'l-kebîr*, 274 (No. 706).

¹³⁹⁹ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ Külliyyatı (Kitâbü'l-vera‘)*, 2/652 (No. 91).

¹⁴⁰⁰ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ Külliyyatı (Kitâbü'l-vera‘)*, 2/653 ((No. 94, 96).

alakalıdır: “Ebû Hureyre (r.a) Rasûlullah (s.a)’in şöyle buyurduğunu nakletmiştir: ‘Allah temizdir. Ancak temiz olanı kabul eder. Allah peygamberlere ne emrettiyse, mü’minlere de onu emretmiştir.’ Daha sonra ‘Ey peygamber! Temiz olan şeylerden yiyin; güzel işler yapın. Ben sizin yaptıklarınızı hakkıyla bilmekteyim.’¹⁴⁰¹ ‘Ey iman edenler! Size verdiğimiz rızıkların temiz olanlarından yiyin, eğer siz yalnız Allah’a kulluk ediyorsanız O’na şükredin.’¹⁴⁰² ayetini okudu. Hz. Peygamber (s.a) daha sonra uzun bir yolculuk yapan saç başı dağılmış, toza toprağa bulanmış bir adamdan söz etti: ‘Adam ellerini kaldırıp ‘Ya Rabbi, Ya Rabbi!’ diye dua eder. Oysa yediği haram, içtiği haram, giydiği haramdır. Haramla beslenir. Böyle bir adamın duası nasıl kabul edilsin.’¹⁴⁰³

Dârimî, “Rikak” bölümünde “Eklü’t-tayyib” bâbı açmış ve yukarıdaki hadisi tahric etmiştir.¹⁴⁰⁴ Vüheyb b. el-Verd “midene girenin helal mi haram mı olduğuna dikkat etmediğin sürece mescidin direği olmak bile sana fayda sağlamaz.”¹⁴⁰⁵ diyerek helal lokma elde etmeden çokça ibadet etmenin bir faydasının olmadığını net bir şekilde ifade etmiştir.

Hz. Ebû Bekir’in kölesinin getirdiği yiyeceğin sonradan şüpheli olduğunu öğrenince elini boğazına atıp kustuğu nakledilmiştir.¹⁴⁰⁶ Hulefâ-i Râşidin, hilafet görevine geçtiklerinde beytü’l-mâlin tasarrufu konusunda son derece hassas olmuşlar, yedikleri yiyeceklerin çeşitlerini en aza indirmişlerdir. İbn Ebü’l-Dünyâ’nın Hz. Ali (r.a) hakkında naklettiği şu haber de bu meyandadır: Has‘am kabilesinden bir adamın şöyle dediği nakledilmiştir: !Hz. Hasan ile Hüseyin’in (r.a) yanına gittim. Ekmek, sirke ve bakla yiyorlardı. Onlara ‘siz halifenin çocuklarısınız. Şu gördüklerimi yiyorsunuz. Oysa ortalıkta neler neler var.’ dedim. Bana ‘sen halifeyi ne kadar az tanıyorsun. Bu söylediklerin ümmete aittir’ dediler.”¹⁴⁰⁷

¹⁴⁰¹ Mü’min, 23/51.

¹⁴⁰² Bakara, 2/172.

¹⁴⁰³ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ Külliyyatı (Kitâbü’l-vera’)*, 2/660 (No. 115); *Islâhu’l-mâl*, 15 (No. 5) . Ayrıca bk. Müslim, “Zekât”, 65 (No. 1015); Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 3 (No. 2989).

¹⁴⁰⁴ Dârimî, “Rikâk”, 9 (No. 2759)

¹⁴⁰⁵ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ Külliyyatı*, 2/664 (No. 123)

¹⁴⁰⁶ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ Külliyyatı*, 2/661 (No. 118)

¹⁴⁰⁷ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ Külliyyatı (Kitâbü’l-vera’)*, 2/667 (No. 129).

Kişi, ekmeğini nereden kazandığına, oturduğu evi hangi kazançla temin ettiğine bakmadan dindarlık hakkında konuşması başkalarını eleştirmesi doğru olmaz.¹⁴⁰⁸ İnsanların cemaatle kılınan namazlarda birinci safa yetiştirme konusunda gösterdikleri gayreti helal lokma kazanma konusunda da göstermeleri gerekir.¹⁴⁰⁹ Muhammed İbn Sîrîn, “Müslüman, paranın yanında Müslüman olandır.” demiştir.¹⁴¹⁰

İbn Ebü'd-Dünyâ “el-vera‘ fi'l-ferc” bâbı açmış ve konuyla doğrudan alakalı olarak tespit ettiği şu hadise yer vermiştir: “Sehl b. Sa‘d’ın bildirdiğine göre Rasûlullah (s.a) şöyle buyurmuştur: “İki dudağının ve iki bacağının arasını (haramdan korumayı) garanti edene ben de cenneti garanti ederim.”¹⁴¹¹ Zühd müelliflerinin bu hadisi daha çok zühdün temel konularından olan “hıfzu’l-lisân” bâbında tahric etmeyi uygun görmüşlerdir.¹⁴¹² İbn Ebü'd-Dünyâ’nın söz konusu bâb başlığında tahric ettiği bir diğer merfu hadis hem takva kavramını içermekte hem de bâb başlığıyla doğrudan ilgili kısmı bulunmaktadır: “Ebû Hüreyre (r.a) Nebî (s.a)’e şöyle sorulduğunu nakletmiştir: Rasûlullah (s.a)’e insanları cennete en çok sokan amelin ne olduğu soruldu. Rasûlullah (s.a) de ‘Allah korkusu (takva) ve güzel ahlak’ karşılığını verdi. Cehenneme en çok sokan amelin ne olduğu sorulduğunda ise ‘Ağzı ve cinsel uzvu’ buyurdu.”¹⁴¹³

Beyhakî, “Vera‘ ve takvâ” bâbı açmıştır.¹⁴¹⁴ Bu bâbda yer alan şu rivayetler dikkat çekmektedir: “Ebû Süleyman ed-Dârânî şöyle demiştir: Kanaat rızanın bir parçası olduğu gibi vera‘ da zühdün başıdır.”¹⁴¹⁵ Osman b. Umâre şöyle demiştir: “Vera‘ kulu zühde ulaştırır. Zühd ise kulu Allah azze ve cellenin sevgisine ulaştırır.”¹⁴¹⁶ Zühd-vera‘ ilişkisine dair Zünnûn el-Mısırî (ö. 245/859) şöyle demiştir:

¹⁴⁰⁸ Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 339 (No. 917).

¹⁴⁰⁹ Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 343 (No. 939); *ez-Zühdü'l-kebîr T*, 159 (No. 548).

¹⁴¹⁰ Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 346 (No. 952).

¹⁴¹¹ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ Külliyyatı*, 2/669 (No. 134).

¹⁴¹² Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2 (No. 533); Buhârî, “Rikâk”, 23 (No. 6109); Tirmizî, “Zühd”, 60 (No. 2408); İbn Ebû Âsım, *ez-Zühd*, 22 (No. 14).

¹⁴¹³ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ Külliyyatı*, 2/670 (No. 135); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/379 (No. 1073); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 322 (No. 2350); İbn Mâce, “Zühd”, 30 (No. 4246) (Zikru'z-zünûb); İbn Ebû Âsım, *ez-Zühd*, 27 (No. 27); Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/360 (No. 7919) (Kitâbu'r-rikâk); Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 347 (No. 955).

¹⁴¹⁴ Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 309-359 (No. 821-983).

¹⁴¹⁵ Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 312 (No. 833).

¹⁴¹⁶ İbn Ebü'd-Dünyâ, *el-Vera'*, 115 (No. 194); Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 312 (834).

“Müridin önce aslı tahkim edip sonra fer’i istemesi gerekmektedir. Vera’yı gerçekleştirmeden zühd hakkında nasıl soru sorabilir. Vera’dan önce ise tevbe vardır. Bazen adama bakıyorum kanaatin ne olduğunu bilmediği halde rıza hakkında soru soruyor.”¹⁴¹⁷ İshak b. İbrahim b. Şeybân babasının kendisine şöyle nasihat ettiğini nakletmiştir: “Yavrucuğum! Zahirini edeplendirmek için ilim öğren. Batınını edeplendirmek için vera’yı işlet. Herhangi bir şeyin seni Allah’tan alı koymasından sakın!”¹⁴¹⁸ Abdullah el-Muallim, Ebû Osman el-Mağribî’ye “Vera’n düğümlendiği yer neresidir?” diye sormuştur. el-Mağribî şöyle cevap vermiştir: “Emredip yasakladığın, tabi olup muhalefet etmediğin şeriattır”.¹⁴¹⁹

Bir adam, Yunus b. Ubeyd’e vera’n son noktasını sormuş, o da şöyle cevap vermiştir: “Her durumda nefis muhasebesi yapmak, her şüpheli şeyden uzak durmaktır. O adam “zühdün son noktası nedir?” diye sorunca ise “rahatı terk etmektir” diye cevap vermiştir.”¹⁴²⁰ Yunus b. Ubeyd’in vera’n zirvesi olarak kulun her zaman nefis muhasebesi yapmasını ve şüphelilerden uzak durması olarak görmesi oldukça dikkat çekicidir. Her an yeni bir durumla karşılaşan kişi, haramlardan ve şüphelilerden uzak durabilmesi için sürekli kendini gözetmesi ve içinde bulunduğu durum hakkında şeriatın emrettiği hususu yerine getirmesi gerekmektedir.

Hasan b. Ali ed-Dekkâk, vera’-takva-nefis muhasebesi ilişkisini şu şekilde açıklamıştır: “Tâatin aslı vera’dır. Vera’n aslı takvadır. Takvanın aslı nefis muhasebesidir. Muhasebetü’n-nefs havf ve recadan kaynaklanır. Havf ve reca ise marifetten kaynaklanır. Marifetin aslı ise ilim ve tefekkürdür.”¹⁴²¹ İbrahim el-Havvas vera’ havf ilişkisini şu şekilde kurmuştur: “Vera’ havfın belirtisidir. Havf, marifetin belirtisidir. Marifet ise kurbiyyetin belirtisidir.”¹⁴²²

¹⁴¹⁷ Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 313 (No. 835).

¹⁴¹⁸ Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 313 (No. 837).

¹⁴¹⁹ Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 314 (No. 839).

¹⁴²⁰ Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 314 (No. 840).

¹⁴²¹ Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 314 (No. 841).

¹⁴²² Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 314 (No. 844).

Takvâ-vera' ilişkisine dair Şah el-Kirmânî şöyle söylemiştir: Takvanın alâmeti vera' dır. Vera' ın alâmeti şüpheliler karşısında durmaktır.”¹⁴²³

Zünnûn el-Mısırî (ö. 245/859) vera' ın alametlerini şu şekilde sıralamıştır: “Mal ve bedene zararı olur ihtimaliyle şüpheli şeyleri terk etmek. Farz olan zekâtta eksiklik olmuştur korkusuyla fazlaca infakta bulunmak, kalbin bozulacağından korkarak fuzulî işlerden el etek çekmektir.”¹⁴²⁴

Yahya b. Muaz şu sözüyle vera' ı zahire ve batına ait olmak üzere ikiye ayırarak sözkonusu kavrama oldukça farklı bir yaklaşım getirmiştir: “Vera' iki yönlüdür. Zâhirde vera', bâtında vera'. Zahirin vera' ı Allah' ın rızası dışında hareket etmemektir. Bâtının vera' ına gelince kalbine Allah' tan gayrısını sokmamaktır.”¹⁴²⁵ Şiblî'nin şu sözü Yahya b. Muaz' ın yaklaşımını desteklemektedir: “Vera' Allah dışındaki her şeyden sakınmaktır.”¹⁴²⁶

Beyhakî'nin “Takva ve vera'” bâbında yer verdiği şu merfu hadis takva-tasadduk ilişkisi kurmaktadır: “Bir hurma parçasıyla da olsa ateşten sakının (اتقى).”¹⁴²⁷ Ebû Zer el-Gıfârî (r.a), Rasûlullah' ın (s.a) kendisine şöyle dediğini haber vermiştir: “*Nerede olursan ol Allah' tan kork. İşlediğin her kötülüğün ardından onu silecek bir iyilik yap.*”¹⁴²⁸ Hadisin geçtiği diğer kaynaklarda “*insanlara güzel ahlakla muamele et*” ziyadesi mevcuttur. Bu hadis bazı *Kitâbü'z-zühd*'lerde yer almış ama vera' konusuyla irtibatlı gören olmamıştır.¹⁴²⁹

Cüneyd-i Bağdâdî'nin “Siz Allah' tan sakınırsanız size iyiyle kötüyü ayırt edecek bir anlayış verir.”¹⁴³⁰ Mealindeki ayeti tefsir sadedinde söyledikleri câlib-i dikkattir: “Kul Allah' tan sakındığı zaman Allah, hak ile batılı birbirinden ayırma

¹⁴²³ Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 316 (No. 850).

¹⁴²⁴ Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 317 (No. 853); *ez-Zühdü'l-kebîr T*, 89 (No. 248).

¹⁴²⁵ Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 318 (No. 856).

¹⁴²⁶ Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 318 (No. 857).

¹⁴²⁷ Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 325 (No. 873).

¹⁴²⁸ Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 326 ((No. 874).

¹⁴²⁹ Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/318 (No. 94) (Mâ yüczâ bihi'l-mü'min); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/520 (Mâ yüstehabbu mine'l-a'mâl); İbn Ebû'd-Dünyâ, *et-Tevbe*, 121 (No. 151); Dârimî, “Rikâk”, 73 (Hüsnu'l-huluk).

¹⁴³⁰ Enfâl, 8/29.

melekesini ona ihsan eder, artık karşılaştığı şeyleri birbirinden ayırt eder. Allah bunu, kul kendisinden sakındığı zaman ikram eder.”¹⁴³¹

Beyhakî'nin naklettiği şu kavi takvayı zahir ve batın olarak ikiye ayırmakta ayrıca takva ile ihlas arasında ilişki kurmaktadır: “Takvânın zahiri ve batını vardır. Zâhiri emirleri yerine getirip yasaklardan uzak durmaktır. Bâtını ise niyet ve ihlastır.”¹⁴³²

Ali b. Muhammed el-Müzeyyin'in şu sözü zühdün temel kavramlarının birbirleriyle nasıl sıkı bir ilişki içinde olduğunu ortaya koymaktadır: “Kul, talep etmeden ilmi elde edemez. İlimsiz takvaya varamaz. Vera‘ olmadan zühde vasıl olamaz. Zühdsüz sabra nail olamaz. Sabırsız şükre erişemez. Şükürsüz rızaya ulaşamaz. Rıza olmaksızın Allah’a vasıl olamaz. Rıza, ilahi takdirin getirdiği acılarla kalbin mutlu olmasıdır. Şükür, lütuf karşısında kalbin eğilmesidir. Sabır, hoşlanılmayan şeyler karşısında nefsi kontrol altında tutmaktır. Zühd, dünyayı dünyadakilere bırakmaktır. Vera‘ haramlara düşme korkusuyla şüpheli şeylerden şiddetle kaçınmaktır. Takvanın özü, iyi ve kötü durumlarda aynı hal üzere bulunma endişesini en üst seviyede taşımaktır. İlim, eşyanın kendisiyle görüldüğü şeyi görmektir. Talep, Allah dışındaki her şeyden kopuk olan hıstır.”¹⁴³³

Kendisinden sakınılmaya yegâne layık olan varlık Allah'tır. Allah'tan sakınıldığı takdirde Allah'ın kuluna bir çıkış yolu açacağı müjdelenmiştir. Takva, harama düşme korkusuyla helal görülen bazı şeyleri dahi terk etmekle gerçekleşir. Takva, haramlardan uzak durmak, vera‘ ise şüpheli şeylerden uzak durmaktır. Abidliğin gerek şartı vera‘lı olmaktır. Kişi takvalı olabilmesi için her nerede olursa, gizlide ve açıkta Allah'tan korkması gerekir. Helaller ile haramlar arasında kalan şüpheli meselelerden uzak durmadıkça kişi dinini ve ırzını koruyamaz. Kişinin, kendisine şüpheli gelen bir şeyi bırakıp şüpheli gelmeyene yönelmesi gerekir. Allah'tan hakkıyla korkmak için O'nu hatırlayıp unutmamak, O'na itaat edip isyan etmemek gerekir. Literatürde günahları azaltmak hususu, takva-vera‘ ile ilişkili

¹⁴³¹ Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 337 (No. 907); *ez-Zühdü'l-kebîr T*, 82 (No. 215).

¹⁴³² Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 339 (No. 340).

¹⁴³³ Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 342 (No. 933); *ez-Zühdü'l-kebîr T*, 84 (No. 230).

görülmüştür. Bunun yanında kulağı, eli, dili korumak hususları da bu konunun çatısı altında değerlendirilebilir.

Kitâbü'z-zühd tasnifi içerisinde vera' konusunu en tafsilatlı bir şekilde ele alan müellif İbn Ebü'd-Dünyâ'dır. O, vera' konusunu gözde vera', kulakta vera', dilde vera', dokunmada vera', midede vera', cinsel organın vera'sı şeklinde detaylandırmıştır. Gözde vera' başlığında namahrem kadınlara bakmamayı tavsiye etmesinin yanında zalim idarecilere, gösterişli evlere bakmamanın da tavsiye edilmesi dikkat çekicidir. Midede vera' başlığı altında haram lokmadan sakınmak konusu işlenmiştir ki bu husus genel olarak *Kitâbü'z-zühd*'lerin ortak vurgusudur.

Beyhakî de *ez-Zühdü'l-kebir*'de oldukça geniş bir muhtevaya sahip "takvâ ve vera'" bâbı oluşturmuştur. Burada, konuyla irtibatlı hemen her merfu hadisi tahriç etmeye çalışmıştır. Zahid ve sufilerin kavilleri de azımsanamayacak kadar çoktur. Bu kavillerden bazılarında vera'ı zühde ulaştıran bir makam olarak görülmektedir. Kişi batnını edeplendirmek için vera' sahibi olması gerekmektedir. Vera'ın son noktası her halükarda nefis muhasebesi yapmak ve şüpheli şeylerden uzak durmak olarak görülmüştür. Vera'ın ilişkili olduğu bir diğer kavram havftır. Bu yaklaşımda vera' havfın belirtisi olarak görülmüştür. Zâhirin ve bâtının vera'ı şeklinde ayırım yapıldığı olmuştur. "Batının vera'ı kalbe Allah'tan gayrısını sokmamaktır" denerek vera'a çok derin bir anlam yüklenmiştir. Kul, Allah'tan sakınmaya devam ettiği zaman kendisine hak ile batılı birbirinden ayıracak anlayış verilir.

"Takva ve vera'" konusu zühdün temel kavramlarından. Vera' hakkında müstakil kitaplar telif edildiği dahi olmuştur. Kişi her nerede olursa olsun Allah'tan korkmalıdır. Kişi, karşılaştığı meselelerde Allah'tan korkarak haram ve şüphelilerden uzak durmaya devam ederse Allah ona mutlaka bir çıkış yolu ihsan eder ve ona hakkında daha hayırlı olanı verir. Takva ve vera' kişiyi haramlara düşmekten korur. Vera', şüpheli şeylerden uzak durmaktır. Gerçek abidlik çok ibadet etmekle gerçekleşmez. Ancak, haram ve şüphelilerden sakınmakla gerçekleşir. Naslarda haramlar ve helaller açıkça belirlenmiştir. Kişi bu ikisi arasındaki şüphelilerden uzak durarak dinin ve ırzını korumalıdır. Takva ve vera'ın en temel konularından biri "günahları azaltmak"tır. "Günahları azaltmak" âbidliğin şartlarından sayılmıştır.

Takva ve vera‘ kapsamında kişi gözünü haramdan sakınarak yabancı kadınlara bakmamalıdır. Kişi elini koruyarak haram lokmadan son derece sakınmalıdır. Helal lokma yemek zühdün en temel ilkelerindendir. Kişi her şeyden önce lokmasının helal olup olmadığını kontrol etmelidir. Kulağın vera‘ı başkalarını izinsiz dinlememektir. Ayrıca harama sevk eden, haramı özendiren müzikleri ve sesleri dinlememelidir. Karnın vera‘ı haram lokma yememektir. Cinsel uzvunun vera‘ı zina etmemektir. Böylelikle her organın vera‘ı bulunmaktadır.

2.3.7. Tevekkül ve yakîn

İbnü’l-Mübârek “tevekkül” konusuyla ilgili başlıklara 81, 115 ve 120. sırada yer vermiştir. Aynı konuyu Hennâd 56. sırada, Buhârî 21. sırada, Tirmizî 33. sırada, İbn Mâce, 14. sırada yer vermiştir. İbn Ebü’d-Dünyâ ise *et-Tevekkül ‘alellah* ve *el-Yakîn* başlığını taşıyan iki kitap kaleme almıştır.

Tevekkül kavramı merfu hadislerde yer almıştır. Şu hadis bunlardan biridir: Hz. Ömer (r.a) Rasûlullah’tan şöyle işitmiştir: “Sizler Allah’a hakkıyla tevekkül etseydiniz kuşların rızıklandırıldığı gibi rızıklandırılırdınız. (Kuşlar sabah) karınları aç olarak çıkarlar, tok olarak dönerler.”¹⁴³⁴ Bu hadis, müstakil *Kitâbü’z-zühd*’lerin çoğunda yer alırken, *Kütüb-i Sitte*’den yalnızca Tirmizî ve İbn Mâce bu hadise yer vermişlerdir. Her iki müellif de bu hadisi tevekkül başlığı altında tahric etmişlerdir. Bu hadis aynı zamanda İbn Ebü’d-Dünyâ’nın *et-Tevekkül ‘alellah* adlı kitabının ilk hadisidir.¹⁴³⁵

Ahmed b. Hanbel, “bu hadiste rızık elde etmek için çalışmaktan geri durmaya delil yoktur. Aksine rızık aramaya delalet mevcuttur. Çünkü kuş sabah çıktığında rızıkını aramak için çıkar.”¹⁴³⁶ demiştir. Ali el-Kârî, bu hadisi şerh ederken şunları söylemiştir: “Bu hadiste rızık verenin çalışmanın kendisi değil; Allah olduğuna tenbih vardır. Ancak bu durum kesbe mani değildir. Tevekkülün yeri kalptir ve

¹⁴³⁴ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/352 (No. 753); *ez-Zühd*, 1/196 (No. 559); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 19 (No. 97); Tirmizî, “Zühd”, 33 (No. 2344) (Tevekkül); İbn Mâce, “Zühd”, 14 (No. 4164); İbn Ebü’d-Dünyâ, *et-Tevekkül ‘alellah*, 43 (No. 1); Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 10/389 (No. 11805); Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/354 (No. 7894). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/332 (No. 205). Muhakkik, hadisin isnadının kavî olduğunu belirtmiştir.

¹⁴³⁵ İbn Ebü’d-Dünyâ, *İbn Ebü’d-Dünyâ külliyyatı*, 8/655 (No. 1)

¹⁴³⁶ Beyhaki, *Şuabü’l-iman*, 2/405

organların hareketini nefyetmez.”¹⁴³⁷ Görüldüğü gibi bu hadis şarihler tarafından tevekkülün kesbe mani olup olmadığı çerçevesinde ele alınmıştır.

İbn Ebü'd-Dünyâ'nın naklettiği şu menkıbe İslam tarihinin oldukça erken döneminde ortaya çıkan yanlış tevekkül anlayışına yerinde bir eleştiriyi haber vermektedir: “Ömer b. Hattâb (r.a), Yemen ahalisinden (maîşetlerini temin etmek için çalışmayan) bir takım kimselerle karşılaştı ve onlara ‘siz kimsiniz’ diye sordu. Onlar ‘Bizler mütevekkil (tevekkül eden) kimseleriz’ dediler. Hz. Ömer ise ‘bilakis sizler hazır yiyen (müteekkil) kimselersiniz! Mütevekkil ancak tohumunu toprağa atıp da sonra Allah’a tevekkül eden kimsedir.’ demiştir.”¹⁴³⁸

Tedbir almanın tevekküle aykırı olmadığını, aksine önce tedbir alıp sonra tevekkül etmek gerektiğini bildiren bir hadis daha mevcuttur. Enes b. Mâlik (r.a) Rasûlullah'ın (s.a) şöyle buyurduğunu haber vermiştir: “Bir adam ‘Ya Rasûlallah! Devemi bağlayıp da mı tevekkül edeyim, salıverip de mi tevekkül edeyim?’ diye sordu. Nebî (s.a) ‘*bağla ve tevekkül et*’ buyurdu. Bu hadisi zühd literatürü içerisinde Tirmizî ve İbn Ebü'd-Dünyâ'dan başka yer veren olmamıştır. Tirmizî, tevekkül bâbında değil de farklı konularda hadislerin yer aldığı *Ebvâbü'z-zühd*'ün başlıksız son bâbında zikretmiştir.¹⁴³⁹ Tirmizî, hadisi zikrettikten sonra Yahya b. Saîd el-Kattân'ın bu hadis için münker dediğini nakletmiştir. Sehavî, Yahya el-Kattân'ın Enes b. Malik'ten (r.a) gelen tarîkini münker bulduğunu, bu hadisin bir de Amr b. Ümeyye ed-Dâmri'den gelen tarîki bulunduğunu belirtmiştir.¹⁴⁴⁰ Amr b. Ümeyye ed-Damri hadisi “kayyidhâ ve tevekkel” lafzıyla *el-Müstedrek*'te ve *Sahîhu İbn Hibbân*'da yer almıştır ve Zehebî bu isnadı ceyyid bulmuştur.¹⁴⁴¹

Tevekkülün rızık anlayışıyla ilişkisi bulunmaktadır. Kişi hayatta olduğu müddetçe rızıktan ümidini kesmemelidir. Zira unutmamalıdır ki kişi annesinden

¹⁴³⁷ Ali el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtih*, 8/3320

¹⁴³⁸ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı*, 8/658 (No. 10).

¹⁴³⁹ Tirmizî, “Zühd”, 60 (No. 2517); İbn Ebü'd-Dünyâ, *et-Tevekkül 'alellah*, 50 (No. 11). Ayrıca bk. Beyhakî, *Şuabu'l-iman*, 2/427 (No. 1159).

¹⁴⁴⁰ Sehavî, *el-Makâsidü'l-hasene*, 125 (No. 129)

¹⁴⁴¹ Hâkim, *el-Müstedrek*, 3/722 (No. 6616); İbn Hibbân, *es-Sahîh*, 2/510 (No. 731)

üryan ve acziyet içinde doğar sonra Allah'ın verdiği rızıkla büyür yetişkin bir insan haline gelir.¹⁴⁴²

Ümmet-i Muhammed arasında sorgusuz sualsiz cennete girecek yetmiş bin kişinin hasletleri zikredilirken onların rukye yaptırmayan, uğursuzluğa inanmayıp rablerine tevekkül ettikleri bildirilmiştir. Çünkü Allah'a hakkıyla tevekkül edene Allah yeter.¹⁴⁴³ Aynî burada yasaklanan rukyenin arap dilinin dışında, Allah'ın isim ve sıfatları, münzel kitaplarındaki sözlerini kullanmaksızın yapılan rukye olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁴⁴ Hz. Peygamber (s.a) tarafından kişinin başına gelen olaylardan uğursuzluk (teşe'üm) çıkarması tevekküle ayırıdır hatta şirk olarak görülmüştür. Tabiri caizse teşe'ümün panzehiri tevekküldür.¹⁴⁴⁵

Hennâd b. Serî'nin "Tevekkül" bâbında tahriç ettiği şu hadis kul ile Allah arasındaki ilişkinin yakîn üzere olması gerektiğini haber vermektedir: "Abdullah b. Abbas şöyle anlatmıştır: Ben Rasûlullâh'ın (s.a) terkisindeydim. Bana şöyle dedi: 'Ey oğul! Sana bazı sözler öğreteceğim. Umulur ki Allah seni onlardan faydalandırır.' Anam babam sana feda olsun olur dedim. Şöyle buyurdu: "Allah'ın (buyruklarını) koru ki Allah da seni korusun. Allah'ın (buyruklarını) koru ki O'nu önünde bulasın. Sen Allah'ı bollukta bil, Allah da seni darlık anında bilsin. İstedğin zaman Allah'tan iste. Yardım istediğin zaman Allah'tan yardım dile. Olacakları (yazan) kalem kurudu. İnsanlar sana bir şeyle fayda vermek için toplansalar Allah onu sana yazmadıysa güç yetiremezler. Veya insanlar sana zarar vermek için toplansalar Allah onu sana yazmadıysa buna güç yetiremezler. Allah için yakîn içre rıza ile amel edebiliyorsan et. Yapamıyorsan hoşlanmadığın şey hakkında sabırda hayır vardır. Bil ki (ilahî) yardım sabırla birlikte dir. Kurtuluş/çâre, zorlukla birlikte dir. Zorlukla birlikte kolaylık vardır."¹⁴⁴⁶

¹⁴⁴² İbn Mâce, "Zühd", 14 (No. 4165); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/407 (No. 789); Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 3/798 (No. 487). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 25/186 (No. 15855). Muhakkik, isnadının zayıf olduğunu belirtmiştir.; Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, 2/486 (No. 1287)

¹⁴⁴³ Buhârî, "Rikâk", 21 (No: 6107); Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme ve'r-rekâik ve'l-vera'", 16 (No: 2446) Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebü'd-Dünyâ, *et-Tevekkül 'alallah*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1993), 58 (No. 25).

¹⁴⁴⁴ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 23/106.

¹⁴⁴⁵ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı*, 8/674 (No. 44)

¹⁴⁴⁶ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/304; Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebü'd-Dünyâ, *el-Ferec ba'de's-şidde* (Mısır: Daru'r-Reyyân li't-Turâs, 1988), 27 (No. 6).

Yakîni sabır ve rıza ile ilişkilendiren başka zühd müellifleri de bulunmaktadır. İnsana dünyada verilen en üstün meziyetlerden biri yakîndir. Bu nedenle Allah'tan yakîn ile birlikte afiyet istemek gerekir. Cennet yakîn ile istenir. Cehennemden yakîn ile kaçılır. Zorluklara yakîn ile sabredilir. Farzlar yakîn sayesinde eda edilir.¹⁴⁴⁷ Lokman el-Hakîm'e göre iman yedi hakikattir. Bunlardan biri yakîndir. Yakînin hakikati ise sabırdır.¹⁴⁴⁸ Hikmet sahiplerinden bir kişi şöyle demiştir: “Tevekkül üç derece üzeredir. Birincisi şikayet etmeyi terk etmektir. İkincisi rıza göstermektir. Üçüncüsü de muhabbet duymaktır. Şikayeti terk sabır derecesidir. Rıza göstermek, Allah'ın senin için taksim ettiğine kalbinin mutmain olmasıdır ki bu birinciden daha yüksek bir derecedir. Muhabbet ise insanın Allah'ın kendisine yapmakta olduklarına sevgisinin olmasıdır. Birincisi zâhidlere; ikincisi sadıklara üçüncüsü de peygamberlere ait makamlardır.¹⁴⁴⁹ Görüldüğü gibi burada tevekkül, yine zühd kavramlarından olan sabır, rıza, muhabbetullah, kader kavramlarıyla ilişkilendirilmiştir. Nitekim Hasan-ı Basrî'ye tevekkül hakkında soru sorulduğunda tevekkülün Allah'tan razı olmak olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁵⁰

Merfu hadislerde yakîn kavramının geçtiği görülmektedir. Şu rivayetler buna örnektir. Amr b. Şuayb, babasından o da dedesinden Rasûlullah'ın (s.a) şöyle buyurduğunu haber vermiştir: “*Bu ümmetin evveli yakîn ve zühd sayesinde kurtuldu. Bu ümmetin sonu ise cimrilik ve uzun emel sebebiyle helak olur.*”¹⁴⁵¹ Ebû Hüreyre (r.a) Rasûlullah'ın (s.a) şöyle buyurduğunu haber vermiştir: “*Ben ümmetim hakkında yakîn zayıflığından korkuyorum.*”¹⁴⁵² Rasûlullah (s.a) uzunca bir duasında “*Allah'ım! Dünya musibetlerini kolaylaştıracak yakîn ver.*” demiştir.¹⁴⁵³

İbn Mâce, “Tevekkül ve Yakîn” bâbında diğerlerinden tevekkülün dünyanın her bir süsüne karşı meyli bulunan insanoğlu için koruyucu bir unsur olduğu

¹⁴⁴⁷ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/351 (No. 752)

¹⁴⁴⁸ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı*, 8/698 (No. 29)

¹⁴⁴⁹ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı*, 8/976 (No. 46)

¹⁴⁵⁰ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı*, 8/662 (No. 18)

¹⁴⁵¹ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı*, 8/688 (No. 3)

¹⁴⁵² İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/351 (No. 751)

¹⁴⁵³ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı*, 8/687 (No. 2); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/144 (No. 431); Tirmizî, “Deavât”, 80 (No. 3502).

vurgulanmıştır. ¹⁴⁵⁴ Ebû Süleyman ed-Dârânî'ye göre insan zühdün son sınırına ulaşınca, bu durum onu tevekküle çıkarır. ¹⁴⁵⁵

Mü'min kul tevekkülünü güçlendirmek için "Hasbünallah ve ni'me'l-vekîl" (Allah bana yeter. O ne güzel vekildir.) zikrini çok çekmelidir. İbn Şevzeb şöyle nakletmiştir: "Yusuf (a.s) kuyuya atıldığı zaman 'Hasbiyallahu ve ni'mel vekîl' (Allah bana yeter. O, ne güzel vekildir) dedi. O sırada kuyunun suyu acı idi saflaştı; tuzlu idi tatlandı." ¹⁴⁵⁶

Ebû Kudâme er-Remlî şöyle nakletmiştir: "Bir adam 'Sen ölmeyecek olan diriye tevekkül et de O'nu hamd ile tesbih et! Kullarının günahlarından haberdar olarak O yeter' ¹⁴⁵⁷ ayetini okuyup Süleyman el-Havvâs'a sormaya gelmişti. O da 'Ey Ebû Kudâme! Bu ayetten sonra bir kulun, işlerinde Allah'tan başkasına sığınması asla yakışık almaz!' dedi ve ekledi: 'Bak, aziz ve celil olan Allah nasıl ifade buyurdu. Önce 'Sen ölmeyecek olan diriye tevekkül et' diyerek, kendisinin ölmeyeceğini, ancak bütün yaratılmışların öleceğini bildirdi. Sonra sana, kendisine ibadet etmeni emrederek 'O'nu hamd ile tesbih et' buyurdu. Sonra kendisinin her şeyden haberdar olduğunu ve her şeyi en iyi şekilde gördüğünü bildirdi.' Bunları dedikten sonra ilave etti: 'Vallahi ey Ebû Kudâme! Şayet bir kul Allah'a hüsn-ı zan ile ve samimi bir niyetle O'na itaat etmek suretiyle muamele etse sultanlar ile onların altındakiler o kimseye muhtaç olur. O halde, dayanağı ve sığınağı çok zengin ve çok övülen bir zat olan böyle bir insan nasıl başkalarına muhtaç olabilir.' ¹⁴⁵⁸

Hiz. Lokman'ın oğluna ettiği tavsiyeye göre sâlih amel ancak yakîn ile mümkün olur. Kimin yakîni zayıf olursa ameli de zayıf olur. Şeytan kişiye şek ve şüphe cihetinden yaklaştığında onu yakînle ve sağlam bilgiyle mağlup etmek gerekir. ¹⁴⁵⁹

Gerek tevekkül kavramı gerekse yakîn kavramı Kur'an kavramları olmasının yanında merfu hadislerde de doğrudan yer almışlardır. Hiz. Peygamber (s.a) bir yandan

¹⁴⁵⁴ İbn Mâce, "Zühd", 14 (No. 4166)

¹⁴⁵⁵ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı*, 8/665 (No. 27)

¹⁴⁵⁶ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı*, 8/666 (No. 29)

¹⁴⁵⁷ Furkan, 58

¹⁴⁵⁸ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı*, 8/669 (No. 36)

¹⁴⁵⁹ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı*, 8/698 (No. 31)

Allah'tan yakîn istenmesini tavsiye etmişken diğer yandan ümmeti hakkında yakîn zayıflığından endişe etmiştir. Zühd müellifleri genel olarak tevekkülü yakîn ile birlikte ele almışlardır. Konuyla ilgili ilk merfu hadiste tevekkül rızıkla ilişkilendirilmiştir. Kulun rızık konusunda Allah'a hakkıyla tevekkül etmesi halinde onun kuşlar gibi doyurulacağı belirtilmiştir. Şarihler bu hadisin tevekkülün sebeplere sarılmaya mani olduğu düşüncesine delil olamayacağını aksine kuşların yuvalarından rızık aramak için çıktıkları gibi insanların da rızık elde etmek için sebeplere sarılmaları gerektiği belirtilmiştir. Hz. Ömer, “tevekkül ediyoruz” diyerek çalışmayı terk eden Yemenli bazı insanları hatalı bulmuş ve onların bu haliyle hazır yiyci olduklarını söylemiştir. “Deveni bağla sonra tevekkül et” hadisi de önce tedbir almanın tevekküle mani olmadığını ortaya koymuştur.

Merfu hadiste tevekkülle ilişkilendirilen bir diğer konu uğursuzluğa inanmak ve meşru olmayan sözlerle rukye yapmaktır. Bu iki husus, tevekküle aykırı bulunmuştur. Hatta uğursuzluğa inanmanın şirk olduğu dahi belirtilmiştir. Hadislerde tevekkül sabır ve rıza ile ilişkilendirilmiştir. Tevekkülün üç derecesi olduğu bunların sırasıyla sabır, rıza ve muhabbet olduğu belirtilmiştir. Meseleye makamlar ve haller metoduyla yaklaşan sûfîlerden Ebû Süleyman ed-Dârânî, zühdün son derecesinin kişiyi tevekküle çıkaracağını söylemiştir. “Hasbünallah ve ni‘mel vekîl” zikrini çokca çekmek kişinin tevekkülünü kuvvetlendirir. Yakîn, şeytandan gelecek şek ve şüphelerin panzehiridir. Literatürde tevekkülü hüsn-i zanla ilişkilendiren de olmuştur.¹⁴⁶⁰

2.3.8. Fakr

Mu‘âfâ b. İmrân 3. sırada “Fakr ve hiffetü’l-hâl ve fazlu zalik” bâbına; Vekî‘ b. Cerrâh 18. sırada “Zikrû’l-fakr” bâbına; 19. sırada “Menziletü’l-fakr” bâbına; Hennâd b. Serî 58. sırada “Ma câe fi’l-fakr”; Buhârî, 16. sırada “Fazlü’l-fakr”

¹⁴⁶⁰ Zühd müelliflerinin tevekkül bâbında tahrîc ettiği diğer hadisler şunlardır:

Enes b. Mâlik şöyle haber vermiştir: “Nebî (s.a) zamanında iki kardeş vardı. Onlardan birisi Nebî’ye (s.a) geliyor diğeri ise tarımla uğraşıyordu. Çiftçi olan kardeşini Nebî’ye (s.a) şikâyet etti. Bunun üzerine ‘belki sen onun vesilesiyle rızıklandırılıyorsun.’ buyurdu.” (Tirmizî, “Zühd”, 33 (No. 2345). Bir diğer hadis şudur: “Herhangi biriniz ancak Allah’a hüsnüzan besleyerek ölsün!” (İbn Mâce, “Zühd”, 14 (No. 4167); İbn Ebü’l-Dünyâ, *Hüsnü’z-zan billah*, thk. Muhlis Muhammed (Riyad: Daru Taybe, 1988), 13 (No. 1); Müslim, “Cennet”, 81 (No. 2877).

bâbına; Tirmizi, 36. Sırada “Fazlû’l-fakr” bâbına; 37. sırada “Fukarâu’l-Muhâcirîn yedhulûne’l-cennete kable ağniyâihim” bâbına; İbn Mâce, 5. sırada “Fazlû’l-fakr”; 6. sırada “Menziletü’l-fukarâ”; 7. Sırada “Mücâlesetü’l-fukarâ” bâbına; Dârimî 118. sırada “Dühûlü’l-fükara el-cennete kable’l-ağniyâ” bâbına yer vermiştir.

“Fakr” konusu zühdün en temel ve en yaygın şekilde yer alan kavramlarından biridir. Konuyla ilgili kaynaklarda en çok yer verilen hadis mü’minlerin veya muhacirlerin fakirlerinin zenginlerinden belirli bir zaman önce cennete gireceğine dairdir. Bu hadislerin bir grubu şu şekilde gelmiştir: “Ebû Hüreyre (r.a) Nebî (s.a)’ın şöyle buyurduğunu haber vermiştir: *“Mü’minlerin fakirleri zenginlerinden – beş yüz sene olan- yarım gün önce cennete girecektir.”* Bu hadise, İbnü’l-Mübârek, Mu’âfâ b. İmrân, Hennâd b. Serî, İbn Ebû Şeybe, İbn Mâce ilgili bâblarında yer vermiştir.¹⁴⁶¹ Mu’âfâ b. İmrân’ın Hasan-ı Basrî’den mürsel olarak naklettiği hadiste beş yüz sene yerine kırk yıl ifadesi yer almaktadır. Ayrıca fakirlerin zenginlerden önce cennete giriş sebebinin dünyada elde ettikleri nimetlerden ötürü uzun süre hesaba çekilmeleridir.¹⁴⁶² Tirmizî’nin tahric ettiği hadiste “Mü’minlerin fakirleri” ifadesinin yerine *“Muhacirlerin fakirleri”* ifadesi yer almaktadır.¹⁴⁶³ Tirmizî, iki zümre arasındaki farkın “kırk yıl” olduğunu bildiren rivayete de yer vermiştir.¹⁴⁶⁴ Ubeyd b. Umeyr’in şu kavli muhacirlerin fakirlerinin zenginlerinden önce cennete girme sebebinin açıklamaktadır. Söz konusu kavil şu şekildedir: “Muhacirlerin fakirleri kıyamet günü mızrakları ve kılıçlarından kan damlar vaziyette gelirler ve (doğrudan) cennete girmek isterler. Onlara ‘hesaba çekilmek için bekleyin’ denilir. Bunun üzerine şehitler ‘siz bize haklarında hesaba çekileceğimiz herhangi bir şey verdiniz mi?’ diyecekler. Bu durum incelenir ve üzerlerinde hicret ettikleri deve eğerinden başka bir şey bulunamaz. Bunun üzerine Allah (c.c) ‘sözünü yerine getirmeye en

¹⁴⁶¹ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/520 (No. 1477); Mu’âfâ b. İmrân, *ez-Zühd*, 204 (No. 40); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/324 (No. 589), İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/105 (No. 35528); İbn Mâce, “Zühd”, 6 (No. 4122)

¹⁴⁶² Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/367 (No. 138) (Zikru’l-fakr)

¹⁴⁶³ Tirmizî, “Zühd”, 37 (No. 2351)

¹⁴⁶⁴ Bk. Tirmizî, “Zühd”, 37 (No. 2355); Mu’âfâ b. İmrân, *ez-Zühd*, 204 (No. 40); Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/ 367 (No. 138); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 32 (No. 193).

layık olan benim’ buyurur. Böylelikle insanlardan beş yüz sene önce cennete girerler.”¹⁴⁶⁵

İnsanın dünya hayatındaki temel ihtiyaçlarını karşılayacak miktardan daha fazla servete sahip olanlar ahirette bu nimetlerin hesabının ne kadar zor ve uzun olduğunu gördüklerinde “dünyada bana verilen nimetler keşke yetecek kadar olsaydı” diye hayıflanacaklardır.¹⁴⁶⁶ Şu kesindir ki kişinin malı çoğaldıkça hesabı artar.¹⁴⁶⁷ İbn Mes‘ud (r.a) fakirliğin gerekleri olduğu gibi zenginliğin gerekleri de olduğunu fakir olan kişinin haline sabretmesi gerektiğini zengin ise infak etmesi gerektiğini belirtmiştir.¹⁴⁶⁸ Allah sevdiği kulunun manevi olarak kirlenmesini istemediği için onu dünyadan korur.¹⁴⁶⁹

İnsanlara maddi durumlarına göre değer vermek yanlıştır. Pek çok fakir kimse kişilik, güzel ahlak gibi yönlerden toplum tarafından sözü dinlenen, referansı geçerli olan pek çok zenginden Allah katında daha değerlidir.¹⁴⁷⁰

İnsanlara İslam’ı öğreten âlimlerin, vaizlerin, hocaların kendilerinden gelecek menfaati dikkate alarak zengin, nüfuz sahibi insanları samimi fakir Müslümanlara tercih etmemeleri gerekir. Nitekim Allah Teâlâ bu hususla ilgili olarak “*Rablerinin rızasını isteyerek sabah akşam O’na yalvaranları kovma! Onların hesaplarından sana sorumluluk yoktur. Senin hesabından da onlara sorumluluk yoktur ki onları yanından uzaklaştırıp da zalimlerden olasın.*”¹⁴⁷¹ buyurmuştur. Başka bir ayette ise Allah azze ve celle ‘*Rızasını dileyerek sabah akşam rablerine dua edenlerle olmak için elinden gelen çabayı göster. Dünya hayatının çekiciliğine meylederek gözlerini onlardan çevirme (nüfuzlu kişilerle oturma)! Bizi anmaktan kalbini gafil kıldığımız,*

¹⁴⁶⁵ Veki‘ b. Cerrâh, *ez-Zühhd*, 2/375 (No. 143) (Menziletü’l-fakr); Hennâd b. Serî, *ez-Zühhd*, 1/325 (No. 590) (Mâ câe fi’l-fakr); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/314 (No. 36159)

¹⁴⁶⁶ Hennâd b. Serî, *ez-Zühhd*, 1/325 (No. 590)

¹⁴⁶⁷ Hennâd b. Serî, *ez-Zühhd*, 1/327 (No. 597)

¹⁴⁶⁸ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühhd ve’r-rekâik*, 1/199 (No. 566) (Mâ câe fi’l-fakr); Veki‘ b. Cerrâh, *ez-Zühhd*, 1/358 (No. 132); Hennâd b. Serî, *ez-Zühhd*, 1/330 (No. 605); Ebû Dâvud, *ez-Zühhd*, 165 (No. 165)

¹⁴⁶⁹ Hennâd b. Serî, *ez-Zühhd*, 1/326 (No. 593) (Mâ câe fi’l-fakr); İbn Ebû Âsım, *ez-Zühhd*, 96 (No. 190)

¹⁴⁷⁰ Buhârî, “Rikâk”, 16; *Sahîh-i Buhârî*, 6/125 (No. 6447); İbn Mâce, “Zühhd”, 5 (No. 4121) (Fazlü’l-fakr)

¹⁴⁷¹ En‘am, 6/52.

*kötü arzularına uymuş ve işi gücü aşırılık olan kimseye boyun eğme.*¹⁴⁷²
Buyurmuştur.¹⁴⁷³

Ashâb-ı kirâm uzun yıllar son derece yokluk içinde yaşadılar. Muhacirler Mekke'deki zorlu yılları yokluk içinde geçirdiler. Aynı durum Medine döneminin ilk yıllarında da devam etti. Bu şartlar altında Allah yolunda cihad niyetiyle savaşa çıktılar. Yoksulluk o raddede idi ki Uhud savaşında şehit olan Mus'ab b. Umeyr'in bedenini tam olarak örtecek bir örtü dahi bulunamamıştır. Sahabeden uzun ömürlü olup Hulefâ-i Râşidîn dönemini görenler, ortaya çıkan zenginliği gördükçe kendilerinden önce vefat eden kardeşlerinin elde ettikleri hayırlardan hiçbir şey kaçırmadan bu dünyadan göçtüklerini kendilerinin ise yaptıkları iyiklere karşılık bu dünya nimetlerine kavuştuklarını düşünerek korkmuşlar ve ecirlerinin kaybolmasından Allah'a sığınmışlardır. Ashabın geneli ortaya çıkan bu zengikten elinden geldiği ölçüde uzak durmaya çalışmıştır.¹⁴⁷⁴

Bazı hadislerde miskinlik kavramı fakirlik kavramıyla aynı anlamda kullanıldığı görülmektedir. Rasûlullah (s.a) miskinlerin veya fakirlerin cennet ahalisinin çoğunluğunu oluşturduğunu haber vermiştir.¹⁴⁷⁵ Başka bir hadiste cennetin çoğunluğunu oluşturan zümreye mü'minlerin zürriyeti de dahil edilmiştir. Ayrıca cehennemliklerin pek çoğunun zekat sadaka gibi vazifeleri yerine getirmeyen, fakiri, yoksulu gözetmeyen zenginlerden olduğu bildirilmiştir.¹⁴⁷⁶ Ca'fer b. Ebû Tâlib miskinleri sever, onlarla birlikte oturur, onlarla konuşur, onlar da onunla konuşurlardı. Bu nedenle Rasûlullah (s.a) ona 'miskinlerin babası' lakabını takmıştır.¹⁴⁷⁷ Rasûlullah'ın miskinlikle ilgili şu duası oldukça dikkat çekicidir: Enes b. Mâlik Rasûlullah (s.a)'den şöyle dua ettiğini nakletmiştir: *"Allah'ım beni miskin olarak yaşat miskin olarak canımı al miskinler zümresinde haşreyle."* Rasûlullah (s.a) böyle dua edince Hz. Aişe (r.a) 'Niçin ya Rasûlallah' diye sordu. Nebî (s.a)

¹⁴⁷² Kehf, 18/28.

¹⁴⁷³ İbn Mâce, "Zühd", 7 (No. 4127); Sünen-i İbn Mâce Tercüme ve şerhi, 10/402 (No. 4127)

¹⁴⁷⁴ İbnü'l-Mubârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/183 (No. 521); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/389; İbn Ebü'd-Dünyâ, *el-Cû'*, 117 (No. 178). Ayrıca bk. Tirmizî, "Menâkıb", 54 (No. 3853).

¹⁴⁷⁵ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/330 (No. 604) (Mâ câe fi'l-fakr); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 24 (No. 131); Buhârî, "Rikâk", 16 (No. 6084); Tirmizî, "Sıfatu cehennem", 11.

¹⁴⁷⁶ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/329 (No. 602).

¹⁴⁷⁷ İbn Mâce, "Zühd", 7 (No. 4125).

şöyle cevap verdi: “Onlar zenginlerinden kırk yıl önce cennete girecekler. Ey Aişe! Yarım hurmayla da olsa miskinleri geri çevirme. Ey Aişe! Miskinleri sev ve onlara yakın ol ki Allah da seni kıyamet gününde onlara yakın kılsın”¹⁴⁷⁸

Nitekim *Kitâbü’z-zühd*’lerde “Rasûlullah’ın (s.a) yaşantısı”, “Ashabın yaşantısı” şeklinde başlıklar açılmış ve bu başlıklar altında Rasûlullah’ın (s.a) ve ashabının ne denli yokluklar, sıkıntılar, zorluklar çektiği ve ne denli zâhidâne bir hayat sürdürdükleri anlatılmıştır. Buhârî, bu rivayetlerden iki tanesini “Fazlû’l-fakr” bâbına almayı uygun bulmuştur: Enes b. Mâlik şöyle haber vermiştir: “Nebî (s.a) ölünceye kadar yerden yüksekte yemek yemedi. Ayrıca ölünceye kadar elenmiş undan yapılan ekmek de yemedi.”¹⁴⁷⁹ Hz. Aişe (r.a) şöyle haber vermiştir: “Nebî (s.a) vefat ettiğinde odamın tereğinde yarım (torba) arpadan başka, canlının yiyebileceği, bir şey yoktu. O arpadan uzun süre yedim. Sonra onu tarttım. Bunun üzerine (bir süre sonra) bitti.”¹⁴⁸⁰

Fakirlik ağır bir imtihandır. Buna sabredemeyen kişi dilencilğe meyledebilir. Bu nedenle fakir müslümanın iffetli olması onu çok daha değerli kılmaktadır.¹⁴⁸¹ Kişi, bir ihtiyacı çıktığında bunu hemen insanlara arz etmemelidir. Gücü nisbetinde o sıkıntının üstesinden gelmeye çalışmalı ve bu halini Allah’a arz ederek O’ndan yardım istemelidir. Allah, müşkilatını kendisine arz eden kuluna er geç yardım edecektir.¹⁴⁸²

Bazı hadislerde Rasûlullah’ı (s.a) sevmek ile fakirlik arasında irtibat kurulduğu görülmektedir. Rasûlullah (s.a) kendisini sevdiğini iddia eden kişiye fakirliğe karşı bir kalkan edinmesini salık vermiştir.¹⁴⁸³

¹⁴⁷⁸ Tirmizî, “Zühd”, 37 (No. 2352). Tirmizî, hadisin garîb olduğunu belirtmiştir.; İbn Mâce, “Zühd”, 6 (No. 4126); Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/358 (No. 7911) (Kitâbü’r-rikâk). Zehebî Telhîs’inde sahih demiştir.; Beyhakî, *Şuabü’l-îmân*, 13/105 (No. 10025); Elbâni, *Sahiha*, 1/618 (No. 308).

¹⁴⁷⁹ Buhârî, “Rikâk”, 16 (No. 6085).

¹⁴⁸⁰ Buhârî, “Rikâk”, 16 (No. 6086).

¹⁴⁸¹ Vekî’ b. Cerrah, *ez-Zühd*, 1/363 (No. 134); İbn Mâce, “Zühd”, 5 (No. 4121) (Fadlû’l-fakr).

¹⁴⁸² İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/269 (No. 602). İbnü’l-Mübârek bu bâbda tevekkülle alakalı olmayan rivayetlere yer vermiştir.; Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/328 (No. 600) (Mâ câe fi’l-fakr); Tirmizî, “Zühd”, 18 (No. 2326) (el-Hemm fi’d-dünyâ ve hubbihâ). Tirmizî, hadisin hasen sahih garîb olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/415 (No. 3869). Ahmed b. Hanbel’in tahrîç ettiği metinde “ölüm” kelimesi bulunmamaktadır.

¹⁴⁸³ Tirmizî, “Zühd”, 36 (Fadlû’l-fakr) (No. 2350).

Kitâbü’z-zühd’lerde fakirliğin faziletine dair bâb başlıkları oldukça yaygın bir şekilde yer almıştır. Bu başlıklarda en temel vurgu muhacirlerin fakirlerinin zenginlerinden önce cennete girecek olmasıdır. Bunun sebebinin fakir muhacirlerin Allah yolunda şehit olmaları ve neredeyse sorguya çekilecekleri hiçbir malın bulunmamasıdır. Zenginlerin, idarecilerin, hâkimlerin kendilerine verilen imkânlar ve yetkiler sebebiyle sorguları daha uzun sürecektir. Kişinin malı arttıkça hesabı da ona göre artacaktır. Bu durumdan olsa gerektir ki ahirette her zenginin dünyada malının yetecek kadar olmasını isteyeceği bildirilmiştir. Fakirlik imtihanın hikmeti aslında Allah’ın mü’min kulunu kirlenmemesi için dünyadan korumasıdır.

İnsanların zengin, nüfuz sahibi kişilere değer verip fakir, zayıf Müslümanları küçük görmesi toplumda oldukça yaygın bir şekilde görülen hatalardandır. Oysa fakir, zayıf, toplum nazarında itibar görmeyen pek çok mü’min, çoğu zengin, itibar sahibi kişilerden Allah katında kat be kat üstündür. Nitekim Kur’an-ı Kerim’de zengin, itibar sahibi bazı müşriklerin fakir Müslümanlarla birlikte oturmaktan utandıkları için Rasûlullah’tan yanındaki fakirleri uzaklaştırmasını istemeleri sert bir şekilde eleştirilmiştir. Böylelikle âlimlerin, vaizlerin, kârilerin, talim, tebliğ ve irşad faaliyetlerini yürütürken kendilerinden gelecek dünyevi menfaatleri dikkate alarak zengin, nüfuz sahibi insanları önceleyip fakir, zayıf, itibarsız ancak samimi Müslümanları geri plana atmaları yasaklanmıştır.

Bazı hadislerde fakirlik kavramı yerine miskinlik yer almıştır. Hadis kitaplarında Allah Resûlü’nün (s.a) “*Allah’ım beni miskin olarak yaşat, miskin olarak canımı al ve miskinler zümresiyle haşreyle*” diye dua ettiği nakledilmiştir. Ca’fer b. Ebû Tâlib (r.a), fakirlerle çokça ilgilendiği için Rasûlullah (s.a) tarafından “miskinlerin babası” lakabını almıştır. Fakirlik ağır bir imtihandır. Kişiyi dilenmeye sevk edebilir. Bu nedenle iffetli olmak fakirliğin adabındandır. Kişi, ihtiyacını insanlara arz etmek yerine Allah’a arz etmesi gerekir. Fakirlikle birlikte ele alınan bir diğer husus fakirlikle Allah Resûlü’nü sevmenin arasındaki irtibattır. Zira Rasûlullah (s.a) kendisini sevdiğini söyleyen kişiye fakirliğe karşı hazırlıklı olmasını tavsiye etmiştir.¹⁴⁸⁴

¹⁴⁸⁴ Ebû Hüreyre (r.a) şöyle demiştir: Hacc, umre ve anneme iyilik etmek olmasaydı köle bir kul olmayı isterdim. Çünkü ben Rasûlullah’ın (s.a) şöyle buyurduğunu işittim: *Köle, Allah’a kulluğunu*

2.3.9. Zikir

İbnü'l-Mübârek, 17. Sırada “el-Amel ve Zikru'l-hafî”; 200. Sırada “et-Terğîb fi'z-zikir” bâbına yer vermiştir. Ayrıca İbnü'l-Mubârek'in Hüseyin el-Mervezî nüshasının son kısmında “Fazlu zikrillah azze ve celle” bâbı bulunmaktadır. Bu başlık, muhtevasıyla tam bir uyum içinde değildir. Ara ara “zikir” konusuyla ilgili rivayetlere rastlanmaktadır.

En üstün amellerden biri dilin sürekli Allah'ı zikretmesidir. Bu hususla ilgili olarak hadislerde “dili zikirle ıslak tutmak” ifadesi kullanılmıştır. Şu hadis bu hususu haber vermektedir: Abdullah b. Büsr (r.a) şöyle rivayet etmiştir: Bir adam ‘Ya Rasûlallah! Hangi amel daha üstündür? Diye sordu. Nebî (s.a) ‘*Dilinin Allah'ın zikriyle ıslak olmasıdır*’ buyurdu. Ahmed b. Hanbel ve İbn Ebû Şeybe'deki tarikte “Bir bedevi İslam'ın şiarlarının kendisine çok geldiğini onlardan yapabileceği bir tanesini bildirmesini Hz. Peygamber'den istemiş, bunun üzerine Nebî (s.a) yukarıdaki hadisi zikretmiştir.¹⁴⁸⁵ Rasûlullah (s.a) dilin zikirle ıslak olması ifadeyiyle kişinin her fırsatta Allah'ı zikretmesini, dilin sürekli Allah'ı zikretmekle iştiğal etmesini kast etmiştir.

Allah'ı zikretmek bol bol sadaka vermekten, düşmanlarla savaşmaktan daha üstündür. Ebu'd-Derdâ (r.a) bu hususla ilgili olarak şöyle demiştir: “Size derecelerini yükseltecek, yöneticilerinizin yanında size doğruyu gösterecek, altın ve gümüş vermekten düşmanlarınızla savaşmaktan, birinizin başı kopuncaya kadar kılıcıyla düşmana vurmaktan daha hayırlı olan amellerinizin en hayırlısını haber vereyim mi? ‘Elbette’ diye cevap verdiler. Bunun üzerine Ebü'd-Derdâ (r.a) ‘Aziz ve Celil olan Allah'ı anmaktır’ buyurdu.”¹⁴⁸⁶ İbn Mes‘ud (r.a) da dili Allah'ın zikriyle ıslak tutmayı yüz köle azat etmekten bile üstün tutmuştur.¹⁴⁸⁷

Zikir ile hamd ve şükür arasında çok sıkı bir ilişki bulunmaktadır. Allah Teâla, Hz. Musa'ya kendisine layık şükrü ancak dilinin Allah'ın zikriyle ıslak

güzel bir şekilde yerine getirdiğinde, efendisinin hakkını eda ettiğinde, hesaba çekilmeden Allah'ın huzuruna çıkar.” Mu‘âfa b. İmrân, *ez-Zühd*, 203 (No. 38).

¹⁴⁸⁵ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/697 (No. 1495); *ez-Zühd ve'r-rekâik*, I, 328 (No. 935); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/327 (No. 36201); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 32 (No. 189).

¹⁴⁸⁶ İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/398 (No. 1129); *Zühd kitabı*, 302 (No. 1127).

¹⁴⁸⁷ İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/340 (No. 959); *Zühd kitabı*, 255 (No. 958).

olmasıyla mümkün olacağını bildirmiştir.¹⁴⁸⁸ Nuh (a.s) bir şey yediğinde, içtiğinde, giydiğinde, bineğine bindiğinde “Elhamdülillah” dediği için Allah (c.c) tarafından “çok şükreden kul” olarak tavsif edilmiştir.¹⁴⁸⁹ Muaz b. Cebel’e (r.a) göre kişi kendisini cehennem azabından kurtaracak zikirden daha üstün bir amel işleyemeyeceğini belirtmiştir.¹⁴⁹⁰

Kul, Allah’ı içinden anarsa Allah da o kulunu hiçbir mahlukatın duymayacağı bir şekilde anar. Kul, Allah’ı bir topluluk içinde anarsa Allah da onu daha faziletli kullar arasında anar. Ubeyd b. Umeyr’den gelen hadisin aslı merfu ve kutsidir.¹⁴⁹¹ Ubeyd b. Ümeyr’in üç kısımdan oluşan hadisinin ilgili kısmı şu şekildedir: “*Kulum beni nefsinde anarsa ben de onu nefsimde anarım. Kulum beni tek başınayken anarsa ben de onu kendim anarım. Beni bir toplulukta anarsa ben de onu o topluluktan daha üstün –veya daha temiz- olanının yanında anarım...*”¹⁴⁹² Ebû Hüreyre (r.a) Nebî (s.a)’den şu kutsî hadisi nakletmiştir: “*Kulum beni andığı ve dudakları benim (zikrimle) hareket ettiği müddetçe onunla beraberim.*”¹⁴⁹³

Her bir zikrin, tesbih ve hamdin ahirette, manevi alemde bir karşılığı vardır. “Subhanallahu ve’l-Hamdu lillahi velâilâhe illallahu vallahu ekber” sözünün arş etrafında arı vızıltısı gibi vızıltısı vardır ki sahibini anarlar.¹⁴⁹⁴

Bir topluluk Allah’ı zikretmek için bir araya geldiğinde melekler onları sarar, üzerlerine sekinet iner ve Allah’ın rahmeti onları kuşatır. Dahası Allah o kulları, katındaki katındakilerin yanında anar. Bu hususu bildiren hadis zühd kitaplarında yer almıştır: Ebû Hüreyre ve Ebû Sa’îd el-Hudrî (r.a) Nebî’den (s.a) şöyle rivayet etmişlerdir: “*Bir topluluk Allah’ı anmak için bir araya geldiğinde melekler onları sarar, üzerlerine sekinet iner, rahmet onları kuşatır, Allah o kulları katındakilerin*

¹⁴⁸⁸ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2, 699 (No. 1502).

¹⁴⁸⁹ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2, 697 (No. 1500).

¹⁴⁹⁰ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/340 (No. 960; *Zühd kitabı*, 256 (No. 959).

¹⁴⁹¹ Bk. Buhârî, “Tevhîd”, 15 (No. 6970); Müslim, “Zikir”, 2 (No. 2675); Tirmizî, “Deavât”, 132 (No. 3603).

¹⁴⁹² İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/694 (No. 1487); *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/326 (No. 927).

¹⁴⁹³ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 1/339 (No. 956).

¹⁴⁹⁴ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/696 (No. 1492); *ez-Zühd ve’r-rekâik*, I, 327 (No. 932).

yanında anar.”¹⁴⁹⁵ Bir meclis tertip edip o mecliste Allah’ı anmadan ve Allah Rasûlü’ne (s.a) salavat getirmeden kalkarlarsa bu onların hanesine kusur olarak yazılır. Allah dilerse affeder dilerse sorguya çeker.¹⁴⁹⁶ Aslında kişinin içinde bulunduğu hale uygun bir zikir, tesbih veya dua mevcuttur. Kişi bunları ihmal ettiğinde kendisi için bir noksanlık olur.¹⁴⁹⁷ Allah’ın zikrinin bir nuru vardır. Zikredilen ev, sema ehli tarafından bu nur sayesinde bilinebilir.¹⁴⁹⁸ Kişi, Allah’ı zikrederek uyursa kendisine sabaha kadar Allah’ı zikretmiş gibi sevap yazılır.¹⁴⁹⁹ İçinde Allah’ın anılmadığı her an aslında kişinin aleyhinedir.¹⁵⁰⁰

Kul Allah’ı andıkça Allah da kulunu anar. Kıymet bakımından Allah’ın kulunu anması, kulun Allah’ı anmasından elbette daha büyüktür. Bu hususu İbn Mes’ud (r.a) şu şekilde dile getirmiştir: İbn Mes’ud (r.a) “*Muhakkak ki namaz, hayâsızlık ve münkerden alıkoyar. Allah’ı zikretmek ise en büyük (ibadettir).*”¹⁵⁰¹ ayetini okudu ve ‘Yüce Allah’ın kulu anması, kulun Allah’ı zikretmesinden daha büyüktür.’ buyurdu.”¹⁵⁰²

Dili sürekli Allah’ı zikretmekle meşgul olanlar gülererek Cennet’e gireceklerdir.¹⁵⁰³ Allah’ı samimi bir kalple zikretmek, Allah’ın (c.c) en çok sevdiği, kulun derecesini en çok yükselten ameldir. Bu fiil, cihaddan ve sadakadan daha üstündür.¹⁵⁰⁴

İbnü’l-Mübârek, zikir konusunun bir başka yönüne, zikrin gizli yapılması gerekliliğine değinmiştir. Riya ve sum’a babında geçtiği üzere kişi amelini insanlara duyurmak ve göstermek niyetiyle yaparsa Allah bir şekilde o kişinin asıl niyetini

¹⁴⁹⁵ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/700 (No. 1504); *ez-Zühed ve’r-rekâik*, 1/330 (No. 944); İbn Ebü’d-Dünyâ, *İstinâu’l-ma’ruf*, 78 (No. 92); Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 291 (No. 764). Ayrıca bk. Müslim, “Zikir”, 38 (No. 2699); Tirmizî, “De’avât”, 7 (No. 3378); İbn Mâce, “Edeb”, 53 (No. 3791).

¹⁴⁹⁶ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/706 (No. 1520).

¹⁴⁹⁷ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühed ve’r-rekâik*, 1/341 (No. 961); *Zühed kitabı*, 256 (No. 960).

¹⁴⁹⁸ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühed ve’r-rekâik*, 1/342 (No. 963); *Zühed kitabı*, 257 (No. 962).

¹⁴⁹⁹ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/694 (No. 1487).

¹⁵⁰⁰ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/69 (No. 1497).

¹⁵⁰¹ Ankebût, 29/45.

¹⁵⁰² İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/170 (No. 35696); *el-Musannef T*, 14/541 (No: 35696).

¹⁵⁰³ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/179 (No. 35730); *el-Musannef T*, 14/549 (No: 35730).

¹⁵⁰⁴ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/179 (No. 35733); *el-Musannef T*, 14/550 (No: 35733).

dünya veya ahirette ortaya çıkararak onu küçük düşürür.¹⁵⁰⁵ Selef-i salihinden öyle kişiler vardı ki Kur’ân-ı Kerim’i hıfz ettiği halde komşuları haberdar olmazdı. Kimisi ise fıkhıta derinleşirdi ancak yakın çevresi dahi bunu fark etmezdi. Evinde misafirler olduğu halde uzun uzun namaz kılsa bile misafirler bunu fark etmezdi. Onlar, yeryüzünde gizli olarak yapabildikleri bir ameli asla açığa çıkarmazlardı. Müslümanlar duaya kendilerini verirlerdi de sesleri işitilmez, ancak kendileriyle Allah azze ve celle arasında bir fısıltı olurdu. Bu durum Allah Teâlâ’nın “*Rabbinize gönülden ve gizlice yalvarın*”¹⁵⁰⁶ buyurmasındandı. Kişi, Allah’ın kendisine çok yakın olduğunu bilmelidir. Savaşta olsa dahi Allah’ı zikrederken sesini çok yükseltmemelidir.¹⁵⁰⁷

Tâbiün neslinin önde gelen müfessirlerinden olan Mücahid b. Cebr, kişinin Allah’ı çokça zikredenlerden olabilmesi için ayakta, otururken ve yatarken Allah’ı anması gerektiğini haber vermiştir.¹⁵⁰⁸ Allah’ı çok zikredenlerden olmak için ölçü münafıkların mü’min kulu riyakârlıkla itham edene kadar artırmak olarak belirlenmiştir.¹⁵⁰⁹ “Lâ havle vela kuvvete illâ billah” zikri cennet hazinelerinden biridir. Müslümanlar bu zikri ihmal etmemelidirler.¹⁵¹⁰ “Lâ ilâhe illallahu vahdehû lâ şerîke leh, lehu’l-mülkü ve lehu’l-hamdü biyedihî’l-hayr ve hüve alâ külli şey’in kadîr” zikrini günde on kere tekrar eden kişi on köleyi azad etmiş gibi sevap alır.”¹⁵¹¹

Zikir kavramının zıddı gaflettir. Gafillerden olmaktan, gaflet hali üzere ölmekten Allah’a sığınmak gerekir. Ömer b. Hattab’ın (r.a) şöyle dua ettiği nakledilmiştir: “Allah’ım! Beni gaflet içinde olduğum bir anda öldürmenden, beni gaflet içinde bırakmandan veya beni gafillerden yapmandan San’a sığınırım.”¹⁵¹²

“Zikir” konusuna dair müstakil bâb başlığı açan tek müellif İbnü’l-Mubârek’tir. İbnü’l-Mubârek, konuyu “el-Amel ve zikru’l-hafî” ve “et-Tergîb fi’z-

¹⁵⁰⁵ İbnü’l-Mubârek, *er-Rekâik*, 2/59; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/394 (No. 36448); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 39 (No. 238).

¹⁵⁰⁶ A’raf, 7/55.

¹⁵⁰⁷ İbnü’l-Mubârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/396 (No. 1121); *Zühd kitabı*, 300 (No. 1119).

¹⁵⁰⁸ İbnü’l-Mubârek, *er-Rekâik*, 2/698 (No. 1498).

¹⁵⁰⁹ İbnü’l-Mubârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/362 (No. 1022); *Zühd kitabı*, 274 (No. 1021).

¹⁵¹⁰ İbnü’l-Mubârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/396 (No. 1122); *Zühd kitabı*, 301 (No. 1120).

¹⁵¹¹ İbnü’l-Mubârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/397 (No. 1124); *Zühd kitabı*, 301 (No. 1122).

¹⁵¹² İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/141 (No. 35593); *el-Musannef T*, 14/512 (No: 35593).

zikr” olmak üzere iki bâb başlığı altında işlemiştir. Söz konusu bâb başlıklarında en üstün amelin zikir olduğu belirtilmiştir. Sürekli Allah’ı anmak tavsiyesi ‘dilin Allah’ın zikriyle ıslak olması’ teşbihiyle dile getirilmiştir. Aynı zamanda ‘dilin Allah’ın zikriyle ıslak olması’ en üstün şükür ifadesi olduğu belirtilmiştir. Bu durumu haber veren rivayet aynı zamanda zikir-şükür ilişkisini tespit etmektedir. Dahası, her işinde Allah’a hamd eden Hz. Nuh’un (a.s) ‘çok şükreden kul’ olarak isimlendirilmesi zikir-hamd-şükür ilişkisini ortaya koymaktadır.

Kulun Allah’ı (c.c) zikretmesiyle Allah’ın da kulunu anması zikir ibadetine özgü bir durumdur ve zikrin en üstün amel olarak nitelenmesinin hikmeti, bu olsa gerektir. Konuyla ilgili hadislerde zikir meclisi tertib etmek övülmüştür. Bununla birlikte bir meclis tertib edip orada Allah anılmadan, Rasûlullah’a salavat getirilmeden dağınılması kusur olarak telakki edilmiştir.

Zikirde esas olan gizli olmasıdır. İbnü’l-Mübârek bu durumu vurgulamak için “gizli zikir” bâbı açmıştır. Ashab-ı kiram bu konuda son derece hassasiyet göstermişler; amellerini olabildiği kadar gizlemişlerdir. Ayrıca zikrederken sesi çok yükseltmemek gerekir. Zikirler arasında “Lâ havle vela kuvvete illa billah’ sözünün ayrı bir yeri vardır ve cennet hazinelerinden biri olduğu bildirilmiştir.

2.3.10. Hamd ve şükür

Hennâd b. Serî, “eş-Şükür ‘ale’n-ni‘am” bâbı açmıştır. İbn Ebü’d-Dünyâ ise bu konuda *Kitâbü’ş-şükür* kaleme almıştır. İbnü’l-Mübârek ise tek rivayeti muhtevi “Sabır ve şükür” bâbı açmıştır. İbnü’l-Mübârek, ayrıca 27. Sırada “Hamd lillahi Tebâreke ve Teâlâ” bâbı açmıştır. Kütüb-i Sitte müellifleri şükür konusuna daha çok “edeb” ve “Birr ve sıla” bölümlerinde yer vermeyi tercih etmişlerdir.

Konuyla ilgili Hennâd b. Serî “şükür” bâbı açmış, İbn Ebü’d-Dünyâ ise 208 rivayetten oluşan *Kitâbü’ş-şükür*’ü kaleme almıştır. Her iki müellif, şükür başlığı altında hamd konusunu da işlemişlerdir.

İbn Ebü’-Dünyâ *Kitâbü’ş-şükür*’de konuyla irtibatlı olan ayet-i kerimelere yer vermeyi ihmal etmemiştir: Bunların ilki şükür arttıkça nimetin artacağını ilahi bir kanun olarak belirleyen ayet-i kerimedir: “Rasûlullah (s.a) şöyle buyurmuştur: Aziz ve celil olan Allah, şükretmeyen kulunun nimetini artırmaz. Çünkü yüce Allah şöyle

buyurmuştur: ‘*And olsun ki şükrederseniz elbette size nimetimi artırırım. Eğer nankörlük ederseniz haberiniz olsun ki azabım çok şiddetlidir.*’¹⁵¹³ Konuyla ilgili bir diğer rivayet “*O insan Rabbine karşı pek nankördür*”¹⁵¹⁴ ayetinin tefsirine dairdir. Hasan-ı Basri bu ayette bahsedilen nankörlüğü “maruz kaldığı musibetleri sayıp durur ama kendisine bahşedilen nimetleri unuttur.” şeklinde tefsir etmiştir.¹⁵¹⁵ Bir diğer rivayet “*Şimdi Rabbinizin hangi nimetlerini yalanlarsınız?*” ayet-i kerimesi hakkındadır. Câbir b. Abdullah şöyle nakletmiştir: “Rasûlullah (s.a) ashabına Rahman suresini okuyup bitirdikten sonra şöyle buyurdu: ‘*Niçin susuyorsunuz? Cinlerin cevabı sizlerinkinden daha güzel. Onlara ‘Şimdi Rabbinizin hangi nimetlerini yalanlıyorsunuz?’¹⁵¹⁶ ayetini birkaç defa okuyunca şöyle dediler ‘Rabbimiz! Nimetlerini hiçbir şekilde inkar etmeyiz.’ Ravi dedi ki ‘bildiğim kadarıyla sonunda ‘Hamd yalnız sana mahsustur’ ifadesi de yer almaktadır.*’¹⁵¹⁷ Mukâtil b. Hayyân, “*(Allah) sizlere açık ve gizli nimetlerini tam bir şekilde vermiştir*”¹⁵¹⁸ ayeti kerimesi hakkında ‘açık nimet İslam’dır. Gizli nimetler ise Allah’ın örttüğü isyanlardır’ dedi.”¹⁵¹⁹ Mücahid b. Cebr şöyle demiştir: “Hz. Nuh (a.s) şükreden bir kuldu. ‘Elhamdülillah’ demeden kesinlikle bir şey yemez, içmez, yürümez ve bir şeyi tutmazdı. Dolayısıyla Allah Teâlâ ‘*O, doğrusu çok şükredici bir kuldu*’¹⁵²⁰ buyurarak onu övmüştür.”¹⁵²¹

Hennâd b. Serî’nin konuyla ilgili olarak yer verdiği ilk merfu rivayet şudur: Enes b. Mâlik (r.a) Rasûlullah (s.a)’in şöyle buyurduğunu haber vermiştir: “*Allah, yemek yiyip içecek içip sonra da hamd eden kulundan razı olur.*”¹⁵²² Hem Hennâd b.

¹⁵¹³ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (eş-Şükr)*, 5/442 (No. 3).

¹⁵¹⁴ Adiyat, 100/6.

¹⁵¹⁵ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (eş-Şükr)*, 5/465 (No. 62).

¹⁵¹⁶ Rahman, 55/13.

¹⁵¹⁷ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (eş-Şükr)*, 5/469 (No. 69). Ayrıca bk. Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 55 (No. 3291); Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/515 (No. 3766).

¹⁵¹⁸ Lokman, 31/20.

¹⁵¹⁹ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı*, 5/515 (No. 183).

¹⁵²⁰ İsrâ, 17/3.

¹⁵²¹ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (eş-Şükr)*, 5/526 (No. 206); İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühed ve’r-rekâik*, 1/329 (No. 941); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühed*, 45 (No. 281).

¹⁵²² Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/399. Ayrıca bk. Müslim, “Zikir, dua, tevbe, istiğfar”, 89 (No. 2734); Tirmizî, “Et’ime”, 18 (No. 1816).

Serî'nin hem de İbn Ebü'd-Dünyâ'nın "şükür" başlığı altında hamd ile ilgili hadislerle yer vermesi bu iki konuyu birbirinden ayrı olarak görmediklerini göstermektedir.

Allah bir kula küçük veya büyük bir nimet verir de kul 'el-Hamdü lillah' derse aldığından daha fazlası verilir.¹⁵²³ Kul, kendisini yaratanın, ruh üfleyenin, cennete yerleştirenin Allah olduğunu bilir ve ona hamd ederse tam olarak şükretmiş sayılır.¹⁵²⁴ Söz konusu nimetlerin şükürünü yerine getirebilmek için dilin Allah'ın zikriyle ıslak olması gerekir.¹⁵²⁵ Nimeti zikretmek onun şükrüdür.¹⁵²⁶ Allah'a şükretmenin yolu insanlara teşekkür etmekten geçmektedir.¹⁵²⁷

Hadis kaynaklarında yer alan Rasûlullah'a (s.a) ait dualar incelendiğinde Rasûlullah'ın her fırsatta Allah'ı andığı, O'na hamd edip şükrettiği, O'ndan yardım istediği görülecektir. İbn Ebü'd-Dünyâ, bu neviden hadislerin birkaçına *Kitâbü'ş-şükür*'de yer vermiştir. Enes b. Mâlik (r.a) Rasûlullah (s.a)'in aynaya baktığında şöyle dua ettiğini haber vermiştir: "*Allah'a hamd olsun ki yarattıklarını en düzgün şekilde yarattı. Lutfedip yüzümü güzel yaptı ve beni Müslümanlardan eyledi.*"¹⁵²⁸ İbn Ebü'd-Dünyâ Hz. Peygamber'in şu duasına da *Kitâbü'ş-şükür*'ünde yer vermiştir: "*Ey Allah'ım! Nimetinin zeval bulmasından, ani intikamından, himayenin değişmesinden ve tüm öfkeden sana sığınırım.*"¹⁵²⁹ Rasûlullah (s.a)'in şu duası bir yandan şükürün önemini vurgularken diğer yandan Allah'ın yardımı olmadan kulun bunu hakkıyla yerine getiremeyeceğini ortaya koymaktadır: "*Allah'ım! Seni zikretmemde, sana şükretmemde, sana gereği gibi ibadet etmemde bana yardım et!*"¹⁵³⁰ Bu duayı bize ulaştıran bir diğer tarik Muaz b. Cebel'den (r.a) gelmiştir. O rivayette Nebî (s.a) Muaz b. Cebel'e 'Ben seni seviyorum. Bu duayı et' diyerek mezkur duayı zikretmiştir. Muaz b. Cebel de bu hadisi kendisinden alan Sunâbihî'ye, o da Ebû Abdurrahman el-Hubullî'ye 'ben seni seviyorum. Bu duayı et' diyerek hadisi

¹⁵²³ Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/399.

¹⁵²⁴ Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/399.

¹⁵²⁵ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2, 699 (No. 1502).

¹⁵²⁶ Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/400.

¹⁵²⁷ Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/401; İbn Ebü'd-Dünyâ, *eş-Şükür*, 25 (No. 64); *Istinâu'l-ma'rûf*, 105 (No. 129); Ayrıca bk. Ebû Dâvud, "Edeb", 12 (No. 4811) (Şükürü'l-ma'rûf); Tirmizî, "Birr ve sıla", 35 (No. 1954) (eş-Şükür limen ahsene ileyk).

¹⁵²⁸ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (eş-Şükür)*, 5/488 (No. 119).

¹⁵²⁹ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (eş-Şükür)*, 5/447 (No. 16).

¹⁵³⁰ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (eş-Şükür)*, 5/442 (No. 4).

nakletmişlerdir.¹⁵³¹ Enes b. Mâlik, Rasûlullah (s.a)'in yemek yediğinde “*Beni yediren, içiren, hidayete erdiren, başıma gelenlerin en güzelini veren Allah’a hamd olsun. Kuvvet sahibi ve rızık veren Allah’a hamd olsun. Allah’ım! Bize verdiğin iyi şeyleri, güzel rızıkları geri alma ve bizi sana şükredenlerden eyle.*” şeklinde dua ettiğini nakletmiştir.¹⁵³² Bir seferinde ise Rasûlullah (s.a) yemekten sonra şöyle dua etmiştir: “*Yediren, içiren, boğazımızdan kolayca geçirip ona çıkış yeri var eden Allah’a hamd olsun.*”¹⁵³³

Kişi, Kur’an-ı Kerim’de, hadislerde ve selef-i sâlihinin bildirdiği hususlardan ötürü Allah’a hamd ve şükretmelidir. Örneğin Hasan-ı Basrî, İslam için, Kur’an için, Hz. Peygamber (s.a) için, aile ve mal için, afiyet için Allah’a hamd etmiştir.¹⁵³⁴ İbn Ebü’l-Dünyâ’nın *Kitâbü’ş-şükr*’ü peygamberlerin, ashab-ı kiramın, selef-i sâlihînin farklı nimetlere karşı yaptıkları hamd ve şükür örnekleriyle doludur. Onlardan biri helâdan çıkarken yapılan hamdlerdir. Örneğin Hz. Nuh (a.s) ise helâdan çıktığında “*(Yediklerimin) lezzetini bana tattıran faydasını bedenimde alı koyan, sıkıntısını benden uzaklaştıran Allah’a hamd olsun.*” şeklinde dua ettiği nakledilmiştir.¹⁵³⁵

İbn Ebü’l-Dünyâ, kulun kendisine verilen nimetin eserinin üzerinde görülmesini şükür kapsamında değerlendirmiş olacak ki bu hadisin birkaç ayrı tarikini peş peşe tahric etmiştir. Onlardan ikisi şudur: Nebî (s.a) şöyle buyurdu: “*Yiyiniz, içiniz ve maksadının dışına çıkmayacak ve haddi aşmayacak şekilde sadaka veriniz. Şüphesiz Allah, nimetinin eserini kulunun üzerinde görmek ister.*”¹⁵³⁶ İkinci rivayet şu şekildedir: “Ebu’l-Ahvas’ın babası şöyle dedi: Sefil bir halde Rasûlullah’ın (s.a) yanına gittim. ‘*Senin malın var mı?*’ diye sordu. ‘Evet var’ dedim. ‘*Ne çeşit mal?*’ diye sorunca ‘Ne ararsan var. Allah bana deve, at, köle ve koyun verdi’ dedim. Bunun üzerine ‘*Eğer Allah sana mal verdiyse üzerinde görülsün*’

¹⁵³¹ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (eş-Şükr)*, 5/483 (No. 109). Ayrıca bk. Ebû Dâvud, “Fedâilü’l-Kur’ân”, 359 (No. 1522); Hâkim, *el-Müstedrek*, 1/677 (No. 1838).

¹⁵³² İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (eş-Şükr)*, 5/510 (No. 170).

¹⁵³³ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (eş-Şükr)*, 5/510 (No. 571); Ebû Dâvud, “Et’ime”, 52 (No. 3851).

¹⁵³⁴ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühed ve’r-rekâik*, 1/368 (No. 1041); *Zühed kitabı*, 278 (No. 1040).

¹⁵³⁵ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (eş-Şükr)*, 5/490 (No. 127).

¹⁵³⁶ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (eş-Şükr)*, 5/461 (No. 51).

buyurdu.”¹⁵³⁷ Veki‘ b. Cerrâh, *Kitâbü’z-zühd*’ün “el-Eserü’l-hasen” bâbında selef-i salihin tarafından şöyle söylendiği nakledilmiştir: “Allah azze ve celle nimetinin eserini kulunun üzerinde güzel bir şekilde görmek ister. Sefaletten ise hoşlanmaz.”¹⁵³⁸ Bu kavlin bir zühd kitabında yer alması oldukça manidardır.

Sevindirici bir haber aldığında secdeye kapanmak Rasûlullah’ın (s.a) sünnetidir. Örneğin kendisine salavat getiren mü’min bir kula Allah’ın misliyle karşılık vereceği müjdesini alınca Rasûlullah (s.a) secdeye kapanmıştır.¹⁵³⁹ Bu sünneti sahabe-i kirâm da uygulamıştır.¹⁵⁴⁰ Ka‘b b. Mâlik (r.a) de Allah tarafından bağışlandığı haberini alınca secdeye kapanmış ve üzerindeki ridasını müjdeleyene vermiştir.¹⁵⁴¹

Kişi, Allah’ın kendisine verdiği nimetlerin kadrini hakkıyla bilmek için kendinden aşağıda olanlara bakmalıdır.¹⁵⁴² Aksi takdirde kişi kendisine verilen nimetleri küçümser.¹⁵⁴³ Hz. Peygamber’in (s.a) buyurduğuna göre “Kim dini konusunda kendinden üstün olana bakar ve ona uyarsa, dünyası konusunda kendinden aşağıda olana bakar ve Allah’ın kendisini ondan üstün tuttuğu hususlar konusunda hamd ederse Allah onu sabreden ve şükreden olarak yazar.”¹⁵⁴⁴

İstidrâc konusu şükür ile irtibatlı görülen hususlardan biridir. Süfyân-ı Sevrî “(Ey Nebî!) Bu sözü (Kur’an’ı) yalanlayanlarla beni baş başa bırak. Biz onları bilemeyecekleri biçimde adım adım helaka yaklaştıracaksınız”¹⁵⁴⁵ ayet-i kerimesini

¹⁵³⁷ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (eş-Şükr)*, 5/461-462 (No. 51-53). Ayrıca bk. Tirmizî, “Edeb”, 54; Ebü Dâvud, “Libâs”, 18 (No. 4063).

¹⁵³⁸ Veki‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/442 (No. 192).

¹⁵³⁹ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (eş-Şükr)*, 5/495 (No. 138). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/200 (No. 1662); Hâkim, *el-Müstedrek*, 1/344 (No. 810).

¹⁵⁴⁰ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (eş-Şükr)*, 5/494 (No. 135).

¹⁵⁴¹ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (eş-Şükr)*, 5/494 (No. 136).

¹⁵⁴² İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (eş-Şükr)*, 5/476 (No. 91); Buhârî, “Rikâk”, 30 (No. 6125); Müslim, “Zühd ve Rekâik”, 9 (No. 2963).

¹⁵⁴³ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (eş-Şükr)*, 5/506 (No. 162); Veki‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/380 (No. 145); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 19 (no. 98); Müslim, “Zühd ve rekâik”, 9 (No. 2963); Tirmizî, “Sıfatü’l-kıyame ve’r-rekâik ve’l-vera’”, 58 (No. 2513); İbn Mâce, “Zühd”, 9 (No. 4142) (el-Kanâ’a).

¹⁵⁴⁴ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/308 (No. 675); Mu‘âfâ b. İmrân, *ez-Zühd*, 254 (No. 121) (Fazlüt-tevâzu’); Tirmizî, “Zühd”, 58 (No. 2512).

¹⁵⁴⁵ Kalem, 68/44.

‘Onlara bol bol nimet verip şükretmekten alıkoyacağız’ şeklinde tefsir etmiştir.”¹⁵⁴⁶ Sâbit el-Bünânî istidracın Allah’ın şükretmeyen kullarına kurduğu tuzak olduğunu belirtmiştir.¹⁵⁴⁷ Bu kavillerden anlaşıldığına göre Allah nimetlerini her kula aynı hikmetle ve sebeple vermemektedir. Kişi bu hususla ilgili olarak durumunu anlayabilmek için yaşantısının Allah’ın rızası doğrultusunda olup olmadığını gözden geçirmelidir. İsyanlarla dolu bir hayat yaşadığı halde kendisine verilen nimetler azalmadan devam ediyorsa bu durumun kendisi için istidrac olabileceğini düşünmelidir.

Şükür ve hamd konusu hem Kur’ân-ı Kerim’de hem de hadislerde geniş bir şekilde yer almıştır. İbn Ebü’d-Dünya söz konusu ayetlerin bir kaçına kitabında yer vermiştir. Bu ayetlerden çıkan hükümler şunlardır: Kul şükrettikçe Allah nimetlerini artıracaktır. Şükür kavramının zıddında nankörlük yer almaktadır ve bu yasaklanmıştır. Hasan-ı Basrî nankörlüğü ‘kulun başına gelen musibetleri sayıp dururken kendisine verilen nimetleri unutması’ olarak izah etmiştir.

Allah’ın verdiği sonsuz nimetlerin şükrünü eda edebilmek için bu nimetlerin Allah’tan geldiğini bilmek ve O’na hamd etmek gerekir. Bir rivayete göre Allah’a layıkıyla şükredebilmek için dilin sürekli Allah’ı zikretmesi gerekir. Allah’a şükretmenin gereklerinden birisi insanlara teşekkür etmektir. Hz. Peygamber, aynaya baktığında, yemek yediğinde, su içtiğinde hep Allah’a hamd etmiştir. Dahası, Allah’a şükredebilmek için yine Allah’tan yardım istemiştir. Sevinçli bir haber aldığında şükür ifadesi olarak secdeye kapanmıştır. Ayrıca, genel olarak ibadet etmeyi şükrün gereği olarak görmüştür. “el-Hamdü lillah” sözünün en üstün zikir olduğunu belirtmiştir.

İbn Ebü’d-Dünyâ, kula verilen nimetlerin kulun üzerinde görülmesi gerektiğini haber veren hadisleri *Kitâbü’ş-şükr*’ün kapsamına almıştır. Bu hususla ilgili olarak kişi imkânı ölçüsünde temiz, düzgün giyinmeli, çok eskimiş, yırtılmış, kirlenmiş elbiselerle, saç başı dağınık bir vaziyette toplum içine çıkmamalıdır. Kişi imkânları kendisinden üstün olanlara bakmamalı; imkânları kendisinkinden daha kısıtlı olan insanlara bakarak Allah’ın kendisine verdiği nimetleri küçümsememelidir.

¹⁵⁴⁶ İbn Ebü’d-Dünyâ, *İbn Ebü’d-Dünyâ külliyyatı (eş-Şükr)*, 5/486 (No. 115).

¹⁵⁴⁷ İbn Ebü’d-Dünyâ, *İbn Ebü’d-Dünyâ külliyyatı (eş-Şükr)*, 5/487 (No. 117).

2.3.11. Tевbe ve istiğfar

Vekî b. Cerrâh 40. sırada, Hennâd b. Serî 77. sırada, Dârimî 18 ve 19. sırada, Hüseyin b. Sâid 12. sırada, İbn Mâce 30. sırada “Tevbe” bâbına yer vermişlerdir. İbn Ebû’l-Dünyâ ise 208 rivayetten müteşekkil *Kitâbü’t-tevbe* kaleme almıştır.

Buhârî ve Tirmizî bu konuyu “Deavât” bölümü altında ele almayı tercih ederken, Müslim, hem “zikir” bölümünde hem de müstakil olarak açtığı “tevbe” bölümünde ele almıştır.

Ğaffâr ve Tevvâb olan Allah her gece yarısında veya gecenin son üçte birinde dünya semasına inerek, dua edenin duasını kabul eder, bağışlanma dileyeni bağışlar. Kendisinden talepte bulunanların isteklerini kabul eder. Bu durum fecr vaktine kadar devam eder. Şu hadis-i şerif bu hususu haber vermektedir: Ebû Hüreyre (r.a) Rasûlullah’ın (s.a) şöyle buyurduğunu haber vermiştir: “*Allah Tebâreke ve Teâla, her gecenin son yarısında veya son üçte birinde dünya semasına iner ve şöyle buyurur: Bana dua eden kim duasına icabet edeyim? Benden bağışlanma dileyen kim, bağışlayayım? Benden isteyen kim, dilediğini vereyim? Bu durum fecr vaktine kadar veya imam sabah namazının kıraatini bitirene kadar devam eder.*”¹⁵⁴⁸ Allah Teâlâ, Ğaffâr ve Tevvâb olmasının tecelli ettiği hususlardan biri gece günah işleyenlerin gündüz tevbe etmelerini; gündüz günah işleyenlerin ise gece tevbe etmelerini beklemesidir.¹⁵⁴⁹

İbn Hacer, “Allah’ın dünya semasına inmesi”ni nasıl anlamak gerektiğine dair İslam tarihinde farklı görüşlerin ortaya çıktığını belirtmiştir. Bu konu “nüzü’l” meselesi olarak ele alınmıştır.¹⁵⁵⁰ Müşebbihe mezhebi, nüzü’lün manası tespit edilirken ilgili nasslardaki ifadelerin zahirinin esas alınması gerektiğini söylerler. Haricîler ve Mu‘tezile Kur’an’daki benzeri ifadeleri tevil ettikleri halde bu tür hadisleri tevil etmeyip sıhhatini inkar ederler. Selefîn cumhuru ise Allah’ı teşbih ve keyfiyetten tenzih ederek bu hadislere varid olduğu şekliyle icmalen iman etmeyi

¹⁵⁴⁸ Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/447 (No. 884); İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühed ve’r-rekâik*, 1/322 (No. 919); Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebû’l-Dünyâ, *et-Teheccüd ve kıyâmü’l-leyl*, thk. Muslih b. Cezâ el-Hârisî (Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1998), 404 (No. 359) Ayrıca bk. Buhârî, “Rikâk” 14 (No. 1094); Müslim, “Salâtü’l-müsâfirîn”, 198 (No. 758); Tirmizî, “Deavât”, 79 (No. 3498).

¹⁵⁴⁹ Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/447 (No. 885). Ayrıca bk. İbn Mende, *et-Tevhîd*, 2/93 (No. 233).

¹⁵⁵⁰ Nüzûl meselesi hakkında detaylı bilgi için bk. Yusuf Şevki Yavuz, “Nüzûl” (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul: TDV yayınları, 2007).

tercih ederler. Beyhakî, bu görüşü dört mezhebin imamından, Süfyân-ı Sevrî, Süfyân b. Üyeyne, Hammad b. Ebû Süleyman, Evzaî ve Leys'ten nakletmiştir.¹⁵⁵¹

Öncelikle Müslümanlar şeytanın adımlarının neler olduğunu öğrenmeli ve şeytana uymamalıdır. Değilse şeytan kişiyi adım adım küfre doğru götürür. Şu rivayet bizlere bu ilkeyi haber vermektedir: Kâsım b. Velid el-Hemdânî, Katâde'ye “*Şeytanın adımlarına uymayın*”¹⁵⁵² ayetini sordu. O da ‘Allah’a karşı yapılan her günah, şeytanın adımlarındandır’ dedi.”¹⁵⁵³

Kişi, bir günah işlediği zaman hemen ardından o günahı silecek bir iyilik işlemelidir. Çünkü İslam’da iyilikler kötülükleri giderir ilkesi vardır.¹⁵⁵⁴ Müslüman, işlediği bir günahı hatırladığında abdest alıp iki rekat namaz kılıp ardından istiğfar ederse Allah onun günahlarını bağışlar.¹⁵⁵⁵ Bu ilke “*Onlar çirkin bir şey yaptıkları veya kendilerine kötülük ettikleri zaman Allah’ı hatırlarlar da hemen günahlarının bağışlanmasını dilerler. Zaten günahları Allah’tan başka kim bağışlayabilir ki? Onlar yaptıklarında bile bile ısrar etmezler.*”¹⁵⁵⁶ ayetinden alınmadır.¹⁵⁵⁷ Tevbe ile ilgili bir diğer önemli husus kişinin günahlarını ifşa etmemesi, insanlara anlatmaması gerektiğidir. Kişinin günahını gizlemesi, işlediği günahı pişman olması; sonra Allah’tan bağışlanma dilemesi daha doğrudur.¹⁵⁵⁸

Kişi, samimi bir şekilde tevbe ettikten sonra tekrar aynı günaha dönmemelidir.¹⁵⁵⁹ Müslümanlar, günahlarında ısrar etmezler.¹⁵⁶⁰ Kim bir kötülük yapar veya nefesine zulmeder de ardından tevbe ederse Allah onun tevbesini kabul eder.¹⁵⁶¹

¹⁵⁵¹ İbn Hacer, *Fethu’l-bârî*, 3/548.

¹⁵⁵² Bakara, 2/168.

¹⁵⁵³ İbn Ebû’l-Dünyâ, *İbn Ebû’l-Dünyâ külliyyatı (Kitâbü’t-Tevbe)*, 2/539 (No. 1).

¹⁵⁵⁴ İbn Ebû’l-Dünyâ, *İbn Ebû’l-Dünyâ külliyyatı (et-Tevbe)*, 2/545 (No. 16).

¹⁵⁵⁵ İbn Ebû’l-Dünyâ, *İbn Ebû’l-Dünyâ külliyyatı (et-Tevbe)*, 2/572 (No. 83).

¹⁵⁵⁶ Âl-i İmrân, 3/135.

¹⁵⁵⁷ Ebu Davud, “Fedâilü’l-Kur’an”, 359 (No. 1521).

¹⁵⁵⁸ Hennâd b. Serî, *ez-Zühhd-Hadislerle İslami hayat*, 449 (No. 449); İbn Mâce, “Zühhd”, 30 (No. 4254) (Zikrû’t-tevbe). Ayrıca bk. Buhârî, “Mevâkîtü’s-salât”, 3 (No. 503); Müslim, “Tevbe”, 39 (No. 2763).

¹⁵⁵⁹ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/172 (No. 35702); *el-Musannef T*, 14/542 (No: 35702)

¹⁵⁶⁰ Âl-i İmrân, 3/135.

¹⁵⁶¹ Nisa, 4/110.

Her işlenen günah, kalpte bir siyah nokta meydana getirir. Kul, bu günahından ötürü istiğfar edip tevbe ederse kalbi cilalanır. Aksine, günahında ısrar ederse kalbindeki siyahlık artar. Tâ ki bu siyahlık kalbi tamamen kaplar. Konuyla ilgili olan “*Onların kalplerini işledikleri günahlar karartmıştır.*”¹⁵⁶² ayetinde geçen (رَانَ) fiilini Hasan-ı Basrî, “kalp ölene dek günah üstüne günah işlemek” olarak tefsir etmiştir.¹⁵⁶³ Yukarıda da geçtiği üzere bu ayetten anlaşılan odur ki kul günahta ısrar ederse kalbi kararıp ölebilir. Bu nedenle küçük veya büyük günahlarda ısrar etmemek gerekir.

“Günahları azaltmak” meselesi tevbe konusunun önemli başlıklarından biridir. Hatta Vekî‘ b. Cerrah “Kılletü’z-zünûb” bâbı, Buhârî ise “Mâ yüttekâ min muhakkirâti’z-zünûb” bâbı açmıştır.¹⁵⁶⁴ İbn Mâce’nin “Zikrû’z-zünûb” bâbında; İbn Ebû’l-Dünyâ’nın *Kitâbü’t-tevbe*’sinde konuyla ilgili rivayetler bulunmaktadır.

Mü’min kul, hayırlı amellerini artırmaktan önce günahlarını azaltmaya odaklanmalıdır. Günahlardan uzak durmak, kişiyi faziletliiler arasında en ön safâ girmesini sağlar.¹⁵⁶⁵ Çünkü kişi günah azlığından daha hayırlı bir şeyle Allah’ın huzuruna çıkamaz.¹⁵⁶⁶ Müslüman, bir fiili, günah olduğunu bile bile işlemekten sakınmalıdır. Çünkü bu yaklaşım, kişiyi günahları küçük görmeye sevk eder ve kişinin itikadına zarar verir.¹⁵⁶⁷ Müslüman günahını her an için altında kalıp ezileceği bir kaya gibi görürken kafir bir sinek kadar küçük görür.¹⁵⁶⁸

Aslında kişi günahın küçüklüğü ve büyüklüğünden ziyade o günahı kime karşı işlediğini düşünürse kendine çok daha fazla çeki düzen verir.¹⁵⁶⁹ Nitekim selef-i sâlihîn, kişinin günah işleyip onu küçük görmesini büyük günahlardan saymıştır.¹⁵⁷⁰

¹⁵⁶² Mutaffîfîn, 83/14; İbn Ebû’l-Dünyâ, *İbn Ebû’l-Dünyâ külliyyatı (et-Tevbe)*, 2/614 (No. 198).

¹⁵⁶³ İbn Ebû’l-Dünyâ, *İbn Ebû’l-Dünyâ külliyyatı (et-Tevbe)*, 2/614 (No. 196).

¹⁵⁶⁴ Vekî‘ b. Cerrah, *ez-Zühhd*, 2/534; Buhârî, “Rikâk”, 32; İbn Mâce, “Zühhd”, 29.

¹⁵⁶⁵ İbn Ebû’l-Dünyâ, *İbn Ebû’l-Dünyâ külliyyatı (et-Tevbe)*, 2/539 (No. 4).

¹⁵⁶⁶ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühhd ve’r-rekâik*, 1/22 (No. 67) (Tahvifu avâkibi’z-zünub); Hennâd b. Serî, *ez-Zühhd*, 2/452 (Tevbe ve istiğfar); Ebû Davud, *ez-Zühhd*, 287 (No. 326).

¹⁵⁶⁷ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/164 (No. 35678); *el-Musannef T*, 14/535 (No. 35678)

¹⁵⁶⁸ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühhd ve’r-rekâik*, 1/23 (No. 68, 69) (Tahvifu avakibi’z-zünub); *Kalbin incelikleri*, 33 (No. 68); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/164 (No. 35680); Nesaî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 10/403 (No. 11846). Ayrıca bk. Buhârî, “Deavât”, 4 (No. 5949).

¹⁵⁶⁹ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühhd ve’r-rekâik*, 1/23 (No. 71); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühhd*, 311 (No. 2267)

¹⁵⁷⁰ İbn Ebû’l-Dünyâ, *İbn Ebû’l-Dünyâ külliyyatı (et-Tevbe)*, 2/567 (No. 72).

Ayrıca Kur’ân-ı Kerîm’de Rabbinin makamından korkanlar için iki cennet vaad edilmiştir. Bu ayetteki muradın kişi günah işlemek istediğinde Rabbinin hatırlayıp o günahı vazgeçmesi olduğu belirtilmiştir.¹⁵⁷¹

Ashâb-ı kiram, Hz. Peygamber’in (s.a) irtihalinden hemen sonra toplumda günahları küçük görme hastalığının zuhur ettiğini görmüştür. Enes b. Mâlik (r.a) şöyle demiştir: “Sizler öyle ameller işliyorsunuz ki sizin gözünüzde onlar kıldan daha incedir (küçüktür). (Oysa) biz onları Nebî (s.a) zamanında büyük günahlardan sayardık.”¹⁵⁷²

Kulun günahlarını Allah’a itiraf etmesi, nimetlerin Allah’tan geldiğini bilmesi, kendisini bağışlayacak olan yegâne zâtın Allah olduğunu bilmesi, Hak Teâlâ’nın hoşuna gider. Ayrıca kişi günah işlediğini fark ettiğinde şu duayı yapması tevbesinin bağışlanmasına yardımcıdır. İbn Mes‘ud (r.a) bu duayı “Allah’ın en çok hoşlandığı söz” kaydıyla nakletmiştir.

سُبْحَانَكَ اللَّهُمَّ وَبِحَمْدِكَ , تَبَارَكَ اسْمُكَ , وَتَعَالَى جَدُّكَ , وَلَا إِلَهَ غَيْرُكَ , رَبِّ إِنِّي قَدْ
ظَلَمْتُ نَفْسِي فَاعْفُ رِي إِنَّهُ لَا يَغْفِرُ الذُّنُوبَ إِلَّا أَنْتَ .

“Allah’ım Sen hertürü eksiklikten uzaksın. Seni dâima böyle tenzih eder ve överim. Senin adın mübarektir. Varlığın her şeyden üstündür. Senden başka ilah yoktur. Ey Rabbim! Ben nefsimi zulmettim, beni bağışla. Zaten günahları sadece Sen bağışlayabilirsin”¹⁵⁷³ Kişi, Allah’ın cezalandırmasından ve öfkesinden kurtulmak için dil ile istiğfar etmeli, kalp ile pişmanlık duymalı, uzuvlar ile günahları terk etmelidir.¹⁵⁷⁴

Allah Teâlâ her zaman mü’min kulundan yanadır. Muradı kulunun kendisine yönelmesidir. Kul, tevbe ettiğinde Allah Teâlâ çok hoşnut olur.¹⁵⁷⁵ Allah (c.c) yarattığı bütün mahlukâtta müstağnidir. Onların ibadetine, tevbesine ihtiyacı yoktur.

¹⁵⁷¹ İbn Ebü’-d-Dünyâ, *İbn Ebü’-Dünyâ külliyatı (et-Tevbe)*, 2/561 (No. 53).

¹⁵⁷² Buhârî, “Rikâk”, 32 (No. 6127).

¹⁵⁷³ Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/463 (No. 925, 926). Buhârî ise “seyyidü’l-istiğfâr” duasını kaydetmiştir. Bk. Buhârî, “Deavât”, 2 (No. 5947).

¹⁵⁷⁴ İbn Ebü’-d-Dünyâ, *İbn Ebü’-Dünyâ külliyatı (et-Tevbe)*, 2/540 (No. 5).

¹⁵⁷⁵ Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/448 (No. 888); Dârimî, “Rikâk”, 18 (No. 2770); İbn Mâce, “Zühed”, 30 (No. 4249).

Allah affetmediği müddetçe herkes günahkârdır. Bu nedenle herkes O'na yönelmeli, O'ndan bağışlanma dilemeli, O'ndan rızık istemelidir.¹⁵⁷⁶

Allah Teâlâ, her zaman mü'min kulundan yanadır. Bunun tezahürlerinden bir diğeri iyiliklerin en az bire on misliyle yazılıp kötülüklerin sadece bire bir misliyle yazılması ilkesini tespit etmesidir.¹⁵⁷⁷ Allah, kulunu ondan daha iyi tanımaktadır. İnsanoğlu meleklerden farklı olarak hata yapabilecek bir yapıda yaratılmıştır. Bu durumun telafisi olarak kendisinden tevbe ve istiğfar etmesi istenmiştir.¹⁵⁷⁸

Rasûlullah (s.a) geçmiş ve gelecek hataları bağışlanmış olmasına rağmen günde en az yüz kere istiğfar etmiştir. Ümmeti olarak bizlerin de bu sünneti yerine getirmemiz gerekir.¹⁵⁷⁹ Kul, istiğfar ettiği müddetçe “*günahta ısrar edenlerden*”¹⁵⁸⁰ sayılmaz.¹⁵⁸¹

İnanan kul, günah işlemekte ısrar ediyorsa onun bu ısrarı küçük günahı büyük günaha dönüştürebilir. Diğer taraftan kişi bir şekilde büyük günah işlemiş olabilir. Ancak, kat'i bir şekilde o günahtan dönüp istiğfar etti mi Allah onu bağışlar. Allah'ı inkar etmek ve Allah'a şirk koşturmak dışında hiçbir büyük günah tevbeyle engel

¹⁵⁷⁶ Hennâd b. Serî, *ez-Zühhd*, 2/456 (No. 905); *ez-Zühhd-Hadislerle İslami hayat*, 457 (No. 905); Tirmizî, “Sıfatü'l-kıyâme ve'r-rekâik ve'l-vera", 48 (No. 2495); İbn Mâce, “Zühhd", 30 (Tevbe) (No. 4257).

¹⁵⁷⁷ Hennâd b. Serî, *ez-Zühhd*, 2/451 (No. 895); *ez-Zühhd-Hadislerle İslami hayat*, 452 (No. 895); Dârimî, “Rikâk", 69, (No. 2828); Buhârî, “Rikâk", 31 (No. 6126); İbn Ebü'd-Dünyâ, *Kitâbü't-tevbe*, 51 (No. 26); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/388 (No. 11801) (Kitâbü'r-rikâk). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/315 (No. 2519); Müsilm, “İmân", 206 (No. 130).

¹⁵⁷⁸ Tirmizî, “Sıfatü'l-kıyame ve'r-rekâik ve'l-vera", 49 (No. 2499). Tirmizî hadisin garib olduğunu belirtmiştir.; Dârimî, “Rikâk", 18 (No. 2769); İbn Mâce, “Tevbe", 30 (No. 4251); İbn Ebü'd-Dünya, *et-Tevbe*, 135, (No. 178). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 20/344 (No. 13049). Muhakkik, isnadının zayıf olduğunu belirtmiştir.

¹⁵⁷⁹ Hennâd b. Serî, *ez-Zühhd*, 2/460 (No. 916); *ez-Zühhd-Hadislerle İslami hayat*, 461 (No. 916); İbn Ebü'l-Mübârek, *ez-Zühhd ve'r-rekâik*, 1/400 (No. 1137); İbn Ebü Şeybe, *el-Musannef*, 19/334 (No. 36226); Dârimî, “Rikâk", 15 (No. 2765); İbn Ebü'd-Dünyâ, *et-Tevbe*, 134 (No. 176).

Rasûlullah'ın (s.a) günde yüz kere istiğfar ettiğine dair hadisler için bk. İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühhd ve'r-rekâik*, 1/400 (No. 1136); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühhd*, 10 (No. 34); İbn Mâce, “Edeb", 57 (No. 3815).

¹⁵⁸⁰ Âl-i İmrân, 3/135. (“*Ve (yine) onlar, çirkin bir işledikleri veya (günahlarla) kendilerine zulmettikleri zaman, Allah'ı anarak hemen günahlarının bağışlanmasını isterler. Zaten, Allah'tan başka kim günahları bağışlar ki? Bir de onlar, işledikleri (günah ve hatalı işleri)nde bilerek ısrar etmezler.*”).

¹⁵⁸¹ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (et-Tevbe)*, 2/606 (No. 172). Ayrıca bk. Ebü Dâvud, “Fedâilü'l-Kur'ân", 359 (No. 1514).

değildir. Tевbe kapısı kul için daima açıktır. Hiçbir büyük günah kulu Allah'ın rahmetinden ümit kesmeye sevketmemelidir.¹⁵⁸²

Kişi, iradesinin zayıflığından ötürü tekrar tekrar işlediği, alışkanlık haline getirdiği bir günaha dönebilir. Ancak, bu kişi bile Allah'ın rahmetinden ümit kesmemeli ve şeytanını yoruncaya kadar günaha her döndüğünde tekrar tevbe ve istiğfarla Allah'a yönelmelidir.¹⁵⁸³ Nitekim büyük günahların en büyüğü Allah'ın rahmetinden ümit kesmektir.¹⁵⁸⁴ Can boğaza gelmeden önce yapılan tevbe Allah katında makbûldür.¹⁵⁸⁵ Hasan-ı Basrî “Allah'ın kabul edeceği tevbe, ancak bilmeden kötülük edip de sonra tez elden pişmanlık getirenlerin tevbesidir. İşte Allah bunların tevbesini kabul eder; Allah her şeyi bilendir, hikmet sahibidir.”¹⁵⁸⁶ ayetinde geçen (ثُمَّ) ifadesini “can boğaza gelmeden tevbe ederler” şeklinde tefsir etmiştir.

Allah, mü'min kulunu şeytanın kucağına atmamıştır. Allah, her zaman mü'min kulundan yanadır. Bunun tezahürlerinden birisi mü'min kul hata ettiğinde sağdaki meleğin soldaki meleğe söz konusu günahı bir müddet yazmamasını emretmesidir.¹⁵⁸⁷

Kişi nasûh bir tevbeyle günahlarından tevbe ettikten sonra “acaba benim günahlarım affolundu mu?” şeklinde şüpheyeye düşmemelidir. Vekî' b. Cerrâh'ın tâbiûn neslinin en önemli hadis âlimlerinden olan Şa'bî'ye isnad ettiği “Günahından tevbe eden günah işlememiş gibidir.”¹⁵⁸⁸ sözü bu ilkeyi ortaya koymaktadır. “Allah

¹⁵⁸² İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'-Dünyâ külliyyatı (et-Tevbe)*, 2/607 (No. 173).

¹⁵⁸³ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/458 (Tevbe ve istiğfar); İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'-Dünyâ külliyyatı (et-Tevbe)*, 2/563 (No. 59). Ayrıca bk. Beyhakî, *Şuabü'l-iman*, 9/303 (No. 6688).

¹⁵⁸⁴ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'-Dünyâ külliyyatı (et-Tevbe)*, 2/552 (No. 31); Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, 9/156 (No. 8784).

¹⁵⁸⁵ İbn Mâce, “Zühd”, 30 (No. 4253); İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'-Dünyâ külliyyatı (et-Tevbe)*, 2/599 (No. 150). Ayrıca bk. Tirmizî, “Deavât”, 99 (No. 3537); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 10/300 (No. 6160). Muhakkik hadisin hasen olduğunu belirtmiştir.; Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/286 (No. 7659). Zehebî, *Telhîs* 'te hadisin sahih olduğunu belirtmiştir.

¹⁵⁸⁶ Nisa, 4/17.

¹⁵⁸⁷ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/462 (No. 920); *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 463 (No. 920).

¹⁵⁸⁸ Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/542 (No. 278). İbn Mâce bu sözü merfu olarak tahric etmiştir. Bk. İbn Mâce, “Zühd”, 30 (No. 4250). Muhakkik Şuayb Arnavut hadisin şahitleriyle hasen derecesine yaklaştığını belirtmiştir. Bk. *Sünen-i İbn Mâce*, 5/320 (Dipnot no. 2)

tevbe edenleri sever ve temizlenenleri sever."¹⁵⁸⁹ ayeti kerimesi de bu ilkeyi destekler.

Kişinin hataları semaya ulaşsa dahi Allah, kendisine yönelen kulu bağışlar.¹⁵⁹⁰ Kişinin günahından pişman olması da bir tevbedir.¹⁵⁹¹ Allah'tan korkmak her şartta kula fayda verir. Nitekim hiçbir hayrı bulunmayan bir kul Allah'tan korktuğu için cesedinin yakılıp külünün savrulmasını vasiyet ettiği için Allah onu bağışlamıştır.¹⁵⁹²

Günah işleyen bir kul gördüğünde müslümana düşen ona beddua etmek değil onun bağışlanması ve tevbe etmesi için dua etmektir.¹⁵⁹³ Günah işleyen kişiye beddua etmek şeytana yardım etmek olur.¹⁵⁹⁴

Kitâbü'z-zühd müelliflerinin genel olarak müstakil "tevbe" veya "tevbe ve istiğfar" başlıkları açtıkları görülmektedir. Tevbe kavramı Kur'an-ı Kerim'in temel kavramları arasında yer almaktadır. İbn Ebü'd-Dünyâ *Kitâbü't-tevbe*'sinde konuyla alakalı pek çok ayet tefsirine yer vermiştir. Bu ayetlerde bir kötülük işlendiğinde bağışlanma için ardından hemen iyilik yapmak, hususen abdest alıp iki rekat namaz kılmak tavsiye edilmiştir. Mü'minlerin bilerek hatalarında ısrarcı olmazlar. Bir hata işlediklerinde Allah'ı hatırlayıp tevbe ve istiğfar ederler. Kul, günah işleyeceği zaman Rabbinin makamını, büyüklüğünü hatırlayıp günahı terk etmelidir. Günahlar kalpte siyah nokta meydana getirir. Günahlarda ısrar etmek kalbin tamamen kararıp ölmesine sebep olur.

Tevbe meselesinde aslolan "günahları azaltmak, olabildiğince günahlardan uzak durmaktır". Bu konuyu zühd müellifleri müstakil "Kılletü'z-zünûb" başlığı altında ele almışlardır. Allah'ın huzuruna çıkarken kula en faydalı desteklerden biri

¹⁵⁸⁹ Bakara, 2/222.

¹⁵⁹⁰ İbn Mâce, "Zühd", 30 (No. 4248). Muhakkik, hadisin sahih ligayrihî olduğunu belirtmiştir.

¹⁵⁹¹ İbn Mâce, "Zühd", 30 (No. 4252); İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/297 (en-Nedm ale'l-hatîe); *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/368 (No. 1044). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 6/37 (No. 3568). Muhakkik, hadisin sahih olduğunu belirtmiştir.; Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/271 (No. 7612); Beyhakî, *Şuabü'l-îman*, 9/260 (No. 6629).

¹⁵⁹² İbn Mâce, "Zühd", 30 (No. 4255); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/372 (No. 1056); Buhârî, "Rikâk", 25 (el-Havf minallah); Dârimî, "Rikâk", 92 (No. 2855); İbn Ebü'd-Dünyâ, *el-Maraz ve'l-keffârât*, 200 (No. 261).

¹⁵⁹³ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'-Dünyâ külliyyatı (et-Tevbe)*, 2/583 (No. 114).

¹⁵⁹⁴ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'-Dünyâ külliyyatı (et-Tevbe)*, 2/584 (No. 115).

“günah azlığıdır”. Mü'min, günahlarını altında kalmaktan korktuğu bir kaya parçası gibi görürken kafir bunu hafife alır. Müslümanlar arasında Asr-ı saadet döneminden sonra yaşanan değişimlerden biri de günahları küçük görme hatasına daha sık düşülmesidir. Oysa, selef-i salihin, günahları küçük görmeyi büyük günahlardan saymıştır.

Kişi tevbe ettikten sonra günaha dönse de “tevbeye yüzüm yok” diyerek tevbe ve istiğfarı terk etmesi doğru değildir. Aksine tekrar tekrar hataya düşse de şeytanı yorup, bıktırıncaya kadar tevbe ve istiğfarı bırakmamalıdır. Can boğaza gelinceye kadar tevbe kapısı açıktır. Allah'ın rahmetinden ümit kesmek büyük günahlardandır ve yasaklanmıştır.

Yapılan iyiliklere en az bire on sevap yazılması, kötülöklere ise bire bir günah yazılması, yapılan iyiklerin kötölükleri silmesi, tevbe kapısının sürekli açık olması, Allah'ın kulun tevbesinden hoşnut olması, “gece olunca dünya semasına inerek yok mu bağışlanma dileyen bağışlayayım” buyurması, rahmetinin gazabını geçtiğini haber vermesi bir yandan Allah'ın kullarına olan sevgisi, merhameti, şefkatini gösterirken diğeryandan kullarını şeytanın eline bırakmadığını gösterir. İnsanlar da Allah'ın bu konudaki sünnetullahından ibret alarak günah işleyen kişilere beddua etmemeli, onların bağışlanmasını dilemelidir. Aksi takdirde o kişiye karşı şeytana yardım etmiş olurlar.

2.3.12. Hubbullah

“Allah'a kavuşmayı arzulamak” konusuna dair İbn Mübarek, 85. Sırada “Hubbü'l-mü'min likâillahi teâlâ” başlığı açmıştır. Tirmizi, 6; Buhari, 41. Sırada “Men ehabbe likâallah ehabbellahu likâehu” bâbı açmışlardır. Darimî, 42. Sırada “Bâbun fî hubbi likâillah” başlığı açmıştır. Vekî' b. Cerrâh, diğerylerinden farklı olarak 49. sırada “Men yuhbib er-Rabbe ilâ halkih” bâbı açmıştır.

Mü'min kul ölümü yaklaşınca Allah'ın müjdesini görür ve Allah'a kavuşmayı arzular. Allah da o kulu huzuruna almayı arzular. Enes b. Mâlik, Rasûlullah'ın şöyle buyurduğunu haber vermiştir: “*Kim Allah'a kavuşmayı severse (kavuşmaktan hoşlanırsa) Allah da onunla kavuşmak ister. Kim Allah'a kavuşmayı istemezse Allah da onunla karşılaşmayı istemez.*” Denildi ki “Yâ Rasûlallah bizler

hepimiz ölümü kerih görürüz. (Nebî s.a) ‘o, ölümü kerih görmek değildir. Mü’mine Allah’tan müjdecî geldiğinde onun için hiçbir şey Allah’a kavuşmaktan daha sevimli değildir. Kâfir ise hoşlanmadığı şey geldiğinde onun için Allah’ın huzuruna çıkmaktan daha çok kerih göreceği bir şey yoktur. Allah da onunla karşılaşmayı istemez.’ buyurdu”¹⁵⁹⁵ Diğer müellifler ise bu hadisin sadece baş tarafınının yer aldığı metni nakletmeyi tercih etmişlerdir.¹⁵⁹⁶

Allah’ı ve Resûlü’nü her şeyden çok sevmek iman tadını almanın en önemli şartıdır. Enes b. Mâlik (r.a) şöyle demiştir: “Şu üç husus kendisinde bulunan kişi, iman tadını ve lezzetini alır: Allah Teâlâ’yı ve O’nun Resûlü’nü her şeyden daha çok sevmek, Allah için sevmek Allah için buğz etmek, Allah’a ortak koşmaktansa kendisi için yakılan ateşe atılmayı yeğlemek.”¹⁵⁹⁷ Rasûlullah (s.a) “En yüce dostuna” kavuşmayı arzulayarak ruhunu teslim etmiştir.¹⁵⁹⁸

Allah’ı sevmek ve Allah’ı kullarına sevdirmek için gayret etmek kişiyi Allah katında üstün bir mevkiye ulaştırır.¹⁵⁹⁹ İbrahim b. Edhem’in şu sözü vera‘, zühd ve Allah sevgisi arasındaki ilişkiyi tespit etmektedir: “Vera‘ kulu zühde ulaştırır. Zühd ise onu Allah azze ve celle’nin sevgisine ulaştırır.”¹⁶⁰⁰

Vekî‘ b. Cerrâh, “Rabbi kullarına sevdirmek” bâbı açarak diğerlerinden farklı bir konuya değinmiştir. O, bu bâbda şu merfu hadise yer vermiştir: Temîm ed-Dâri, Rasûlullah’tan şöyle rivayet etmiştir: “*Din samimiyettir, din samimiyettir, din samimiyettir.*” (Ashab) kimin için Ya Rasûlallah” dediler. “*Allah için, Allah’ın kitabı için, Müslümanların imamları için ve Müslümanların geneli için*” buyurdu.¹⁶⁰¹ Aynı müellif, Müslümanlara karşı samimiyet konusunda bir de Cerir b. Abdullah (r.a)’ın

¹⁵⁹⁵ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/285 (No. 642); Buhârî, “Rikâk”, 41 (No. 6142); Dârimî, “Rikâk”, 43 (No. 2798).

¹⁵⁹⁶ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/345, (No. 971, 972); Vekî‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/314 (No. 89); Tirmizî, “Zühd”, 6; İbn Mâce, “Zühd”, 31, (No. 4264); Ayrıca bk. Müslim, “Zikir”, 14.

¹⁵⁹⁷ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/239 (No. 35910); *el-Musannef T*, 14/604 (No. 35910). Diğer kaynaklarda bu rivayet merfu olarak yer almıştır: İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/285 (No. 827); Buhârî, “Edeb”, 42 (No. 5694) (el-Hubbu fillah); Müslim, “İman”, 67 (No. 43).

¹⁵⁹⁸ Buhârî, “Rikâk”, 41 (No. 6144).

¹⁵⁹⁹ Vekî‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/620 (No. 345).

¹⁶⁰⁰ İbn Ebû’l-Dünyâ, *İbn Ebû’l-Dünyâ külliyyatı (Zemmü’d-dünyâ)*, 3/241 (No. 289); Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 312 (No. 834).

¹⁶⁰¹ Vekî‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/621 (No. 346). Ayrıca bk. Müslim, “İman”, 95 (No. 55); Ebû Dâvud, “Edeb”, 66 (No. 4944).

şu sözünü nakletmiştir: “Rasûlullah’a (s.a) işitip itaat etmek ve bütün Müslümanlara karşı samimi olmak üzere biat ettim.”¹⁶⁰²

2.3.12.1. Hüsnu’z-zan billâh

“Hüsnu’z-zan billah” konusunun “Allah’a kavuşmayı arzulamak” konusuyla irtibatlı olduğu kanaatindeyiz. İbn Mübarek, 176. Sırada “ez-Zannü’l-hasen billah ve’r-recâ fihî” babı açmıştır. Tirmizi, 51. sırada; Dârimî 22. sırada “hüsnu’z-zan billah” konusuna yer vermiştir. İbn Ebü’d-Dünyâ ise 152 rivayeti muhtevi *Hüsnu’z-zan billah* adlı bir kitap derlemiştir.

Mü’min, Allah’a hüsni-zan beslemelidir. Dua ettiğinde duasını, tevbe ettiğinde tevbesini ve şartlarına uygun bir şekilde yerine getirdiğinde ibadetlerini kabul edeceğine, O’na sığındığında koruyacağına kesin bir şekilde inanmalıdır. Bu husus şu hadiste haber verilmiştir: Vâsile b. Eski‘ Rasûlullah’ın (s.a) haber verdiği şu kutsî hadisi nakletmiştir: “*Allah Tebâreke ve Te’âlâ şöyle buyurdu: Ben kulumun zannı üzereyim. Beni dilediği gibi zannetsin.*”¹⁶⁰³ Dârimî de söz konusu başlık altında aynı hadisi tahric etmiştir. Tirmizî, “Hüsnu’z-zan” bâbında biraz farklı bir metni tahric etmiştir. Söz konusu hadis şu şekildedir: “*Ben kulumun zannı üzereyim ve ben (kulum) dua ettiğinde onunla beraberim.*”¹⁶⁰⁴ Câbir b. Abdullah ise Rasûlullah’ın (s.a) şöyle buyurduğunu haber vermiştir: “*Hiç biriniz Allah azze ve celle hakkındaki zannını iyileştirmeden vefat etmesin.*”¹⁶⁰⁵ Yine Câbir b. Abdullah’tan gelen bir başka rivayette şu ziyade mevcuttur: “*Bir kavim Allah hakkında kötü zan besledi de Allah onların hakkında “İşte bu sizin rabbiniz hakkında beslediğiniz zanınızdır. O sizi mahvetti de ziyana uğrayanlardan oldunuz.*”¹⁶⁰⁶ buyurdu.”¹⁶⁰⁷

Allah’ın rahmeti gazabını geçmiştir. Bu sebeple, Müslüman hiçbir zaman Allah’ın rahmetinden ümit kesmemelidir.¹⁶⁰⁸ Ebû Hüreyre’den (r.a) gelen bir tarikte

¹⁶⁰² Veki‘ b. Cerrah, *ez-Zühed*, 2/625 (No. 348).

¹⁶⁰³ İbnü’l-Mübarek, *er-Rekâik*, 2/537 (No. 1124); *ez-Zühed ve’r-rekâik*, 1/318 (No. 909); Dârimî, “Rikâk”, 22 (No. 2773).

¹⁶⁰⁴ Tirmizî, “Zühed” 51 (No. 2388). Tirmizi, hadisin hasen sahih olduğunu belirtmiştir.

¹⁶⁰⁵ İbn Ebü’d-Dünyâ, *İbn Ebü’d-Dünyâ külliyyatı*, (*Hüsnu’z-zan billah*) 9/427 (No. 1).

¹⁶⁰⁶ Fussilet, 41/23.

¹⁶⁰⁷ İbn Ebü’d-Dünyâ, *İbn Ebü’d-Dünyâ külliyyatı*, (*Hüsnu’z-zan billah*) 9/429 (No. 4).

¹⁶⁰⁸ İbn Ebü’d-Dünyâ, *İbn Ebü’d-Dünyâ külliyyatı*, (*Hüsnu’z-zan billah*) 9/432 (No. 14).

Rasûlullah'ın (s.a) şöyle buyurduğu nakledilmiştir “*Allah azze ve celle mahlûkatı yaratmaya hükmettiğinde arşın üzerinde yer alan kendi katındaki kitabına “Rahmetim gazabıma galip gelmiştir” sözünü yazmıştır.”*¹⁶⁰⁹

Asla Allah'ın rahmetine sınır çizmemek gerekir. Kimse hakkında “asla Allah seni affetmez” denmemelidir. Böyle diyen kişinin kendisi Allah'ın rahmetinden mahrum kalır.¹⁶¹⁰ Müslüman, hangi günahı işlemiş olursa olsun Allah'ın rahmetinden ümit kesmemelidir. Zira Allah'ın rahmetinden ümit kesmek büyük günahlardandır.¹⁶¹¹

Kişi işlediği günah yüzünden üzülmalıdır. Ancak bunu abartırsa en büyük günah olan Allah'ın rahmetinden ümit kesme tuzağına düşebilir.¹⁶¹² Kullardan istenen melekler gibi tamamen günahsız olmaları değildir. Önemli olan kişinin hatasının, acziyetinin farkına vararak Allah'tan bağışlanma dilemesidir.¹⁶¹³ Mü'mine verilen en büyük nimetlerden biri Allah Teâlâ'ya karşı beslediği hüsnüzdür. Hüsnüzanla birlikte yapılan dua geri çevrilmez.¹⁶¹⁴

2.3.12.2. Allah'ın rahmeti

“Allah'ın rahmeti” konusu kanaatimizce “hubbullah” başlığı altında ele alınabilir. İbn Mübarek, 174, Vekî' b. Cerrâh, 69; Hennad b. Serî, 108; Dârimî 68. sırada “Rahmet” konusuna yer vermişlerdir. İbn Mâce, 35. sırada “Mâ yürcâ min rahmetillah yevme'l-kıyâme” bâbı açmıştır.

Allah Teâlâ rahmetini yüz parçaya ayırmıştır. Bunun birini yeryüzüne indirmiştir. Doksan dokuzunu ise ahirete ayırmıştır. Ebû Hüreyre'nin (r.a) rivayet ettiğine göre Rasûlullah (s.a) şöyle buyurmuştur: “*Allah Teâlâ'nın yüz rahmeti*

¹⁶⁰⁹ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı, (Hüsnü'z-zan billah)* 9/440 (No. 33); İbn Mâce, “Zühhd”, 35 (No. 4295) (Mâ yürcâ min rahmetillah yevme'l-kıyâme). Ayrıca bk. Buhârî, “Bed'ü'l-hak”, 1 (No. 3022); “Tevhîd”, 15 (No. 6969); Müslim, “Tevbe”, 14 (No. 2751); Tirmizî, “Deavât”, 100 (No. 3543).

¹⁶¹⁰ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı, (Hüsnü'z-zan billah)* 9/447 (No. 44).

¹⁶¹¹ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı, (Hüsnü'z-zan billah)* 9/462 (No. 69); Ebû Dâvud, *ez-Zühhd*, 258 (No. 290). Ayrıca bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/289 (No. 7670).

¹⁶¹² İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı, (Hüsnü'z-zan billah)* 9/477 (No. 95).

¹⁶¹³ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı, (Hüsnü'z-zan billah)* 9/490 (No. 122); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühhd ve'r-rekâik*, 1/370 (No. 1049); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 18/529 (No. 35342). Ayrıca bk. Müslim, “Tevbe”, 11 (No. 2749). Tercümesini verdiğimiz metin Müslim'e aittir.

¹⁶¹⁴ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/173 (No. 35706); *el-Musannef T*, 14/543 (No. 35706).

vardır. Bunlardan birini insanlar, cinler, hayvanlar ve böcekler arasına indirmiştir. Onlar bu sebeple birbirlerini sever ve birbirlerine acırlar. Yabani hayvan yavrusuna bu sebeple şefkat gösterir. Allah, o doksan dokuz rahmeti kıyamet günü için ayırmıştır."¹⁶¹⁵ Vekî' b. Cerrâh bu hadisi "Rahmet" bâbında Selmân-ı Farisî'den mevkuf olarak tahriç etmiştir.¹⁶¹⁶

Herkes Allah'ın rahmetinin insanoğlunun tahayyül edebileceği noktadan çok daha büyük olduğunu bilmelidir. Kimse, insanların Allah'ın rahmetinden ümit kesmesine sebep olacak bir anlatıma ve anlayışa salıp olmamalıdır.¹⁶¹⁷ Allah'ın rahmeti o kadar büyüktür ki kulu dua ettiğinde onun ellerini boş çevirmekten "haya edeceğini" Hz. Peygamber'e (s.a) bildirmiştir.¹⁶¹⁸

Allah'ın rahmet esintileri vardır. Kişi bunları, seher vakitlerinde, Cuma günlerinde, Ramazan'ın son on gününde, bayram arefelerinde, Zilhicce ayının ilk on günü gibi Rasûlullah'ın (s.a) işaret ettiği hususi vakitlerde aramalıdır.¹⁶¹⁹

2.3.12.3. Merhamet

Kitâbü'z-zühd müellifleri, "Rahmet" başlığının altında "Allah'ın kullarına rahmeti" konusunun yanında "merhamet" konusunu da işlemişlerdir.

İslam dini merkeze insanı almıştır. İnsanın canı, malı, namusu dokunulmazdır. Bu hususlara yapılan tecavüzler ağır cezalar gerektirir. İnsana saygı duyan, ona değer veren Allah tarafından yüceltilmiş, insanı aşağılayan, ona eziyet eden, işkence eden aşağılanmıştır. Bu nedenle Allah'ın mahukatı arasında merhameti en çok hak eden insan olmuştur. Ayrıca Allah'ın rahmetine kavuşmak insanlara merhamet etmek şartına bağlanmıştır. Şu söz bu durumu haber vermektedir: Cerîr b.

¹⁶¹⁵ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/529 (No. 1109); *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/312 (No. 893, 894); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/614 (No. 1318, 1319); Buhârî, "Rikâk", 19 (No. 6104) (er-Recâ me'al-havf); İbn Mâce, "Zühd", 35 (No. 4293, 4294) (Mâ Yürca min rahmetillah yevme'l-kıyâme); Dârimî, "Rikâk", 68 (No. 2827); İbn Ebü'd-Dünyâ, *Hüsnü'z-zan billah*, 120 (No. 145); <https://hadeethenc.com/tr/browse/hadith/4291> 22.09.2022 11.45

¹⁶¹⁶ Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 3/815 (No. 503); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/312 (No. 893); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/614; Buhârî, "Rikâk", 19 (No. 6104); (er-Recâ me'al-havf); Dârimî, "Rikâk", 69 (No. 2827); İbn Mâce, "Zühd", 35 (No. 4293-4294) (Mâ Yürca min Rahmetillah Yevme'l-Kıyâme); İbn Ebü'd-Dünyâ, *Hüsnü'z-zan billah*, 19 (No. 5).

¹⁶¹⁷ İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/312 (No. 892); *ez-Zühd-Kalbin incelikleri*, 280 (No. 892)

¹⁶¹⁸ Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 3/817 (504); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/629 (No. 1361). Ayrıca bk. Ebû Dâvud, "Salât", 356 (No. 1488); Tirmizî, "Deavât", 105 (No. 3556); İbn Mâce, "Duâ", 13 (No. 3865)

¹⁶¹⁹ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/180 (No. 35737); *el-Musannef T*, 14/551 (No. 35737).

Abdullah (r.a) Rasûlullah'ın şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: “*İnsanlara merhamet etmeyene Allah merhamet etmez.*”¹⁶²⁰

Kişinin çocuklarını öpmesi de merhamet duygusundan kaynaklanır. Bu konuyla ilgili rivayetlerden biri kişinin çocuklarını öpmesinin merhamet duygusundan kaynaklandığını haber vermektedir: “Hişam b. Urve babasının şöyle dediğini nakletmiştir: “Bedevilerden bazıları Nebî'ye (s.a) geldiler ve şöyle dediler: ‘Biz çocuklarımızı öpmüyoruz. Siz çocuklarınızı öpüyor musunuz?’ Bunun üzerine Rasûlullah (s.a) ‘*Şayet Allah sizin kalplerinizden rahmeti almışsa ben ne yapabilirim?*’ buyurdu.”¹⁶²¹ Ebû Hüreyre (r.a) Rasûlullah'ın şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: “*Küçüğümüze merhamet etmeyen, büyüğümüze saygı göstermeyen bizden değildir.*”¹⁶²² Aynı hadisin başka bir tarikinde ikinci kısım “*büyüklerimizin hakkını bilmeyen*” ifadesi yer almıştır.¹⁶²³ Hennâd b. Serî'nin bu bâbda yer verdiği merfu hadislerden bir diğeri şudur: Allah Resûlü (s.a) “*Muhammed'in canını elinde tutan Allah'a yemin olsun ki Allah rahmetini sadece merhametli olana verir*” buyurdu. Sahabîler ‘Ey Allah'ın Resûlü! Hepimiz merhametliyiz’ dediler. Allah Resûlü ‘*Yalnızca kendisine merhamet eden merhametli değildir. Bütün Müslümanlara merhamet eden (gerçekten) merhametlidir*’ buyurdu.¹⁶²⁴ Hennâd b. Serî'nin bu bâbda tahrîc ettiği merfu hadislerden bir diğeri şudur: Üsâme b. Zeyd şöyle rivayet etmiştir: “Rasûlullah'ın kızı Zeyneb ve onun (ölmek üzere olan) kızı getirildiği zaman Nebî'nin (s.a) gözlerinden yaşlar aktı. Çocuğun nefesi sanki eski bir kırbaya dökülen su sesi gibi çıkıyordu. Sa'd b. Ubâde “Ey Allah'ın Resûlü! Bize ağlamayı yasakladığın halde ağlıyor musun? dedi. Rasûlullah (s.a) şöyle buyurdu: ‘*Bu, Allah'ın kullarının kalplerine koyduğu bir merhamettir. Allah kullarından merhametli olanlara merhamet eder.*’”¹⁶²⁵ Gözleri önünde bir insanın veya çocuğun

¹⁶²⁰ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/615 (No. 1322); Tirmizî, “Zühd”, 48 (No. 2381); Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebû'd-Dünyâ, *en-Nafakatü 'ale'l-iyâl*, thk. Necm Abdurrahmân Halef (Daru İbn Kayyim, 1990), 1/427 (No. 258).

¹⁶²¹ Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 3/812 (No. 501).

¹⁶²² Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/615 (No. 1320). Ayrıca bk. Ebû Dâvud, “Edeb”, 65 (No. 4943); Tirmizî, “Birr ve Sıla”, 15 (No. 1919).

¹⁶²³ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/615 (No. 1321).

¹⁶²⁴ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/616 (No. 1325); *ez-Zühd- Hadislerle İslami hayat*, 644 (No. 1325).

¹⁶²⁵ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/617 (1327); *ez-Zühd- Hadislerle İslami hayat*, 644 (No. 1327).

ölümüne şahit olan kişinin ağlaması kalpteki merhamet duygusunun varlığına bir işarettir.¹⁶²⁶

İslam dini kâinattaki bütün mahlûkata karşı merhametli olunmasını emretmiştir. Kişi, yeryüzündeki mahlûkata merhamet ederse Allah ve melekleri de ona merhamet ederler.¹⁶²⁷ Kişi, gerek insan gerek hayvan gerekse bitki olsun hatta camid varlıklar olsun hiçbirine zulmetmemeli, eziyet etmemelidir. Onlara karşı gereken hassasiyeti göstermelidir. Bu varlıkların ağızları var dilleri yok şeklinde düşünmemelidir. Nitekim bir deve Hz. Peygamber'e gelip sahibini şikayet etmiştir.¹⁶²⁸ Başka bir seferde bir güvercin yavruları alındığı için Hz. Peygamber'e (s.a) durumunu arz etmiştir. Bir seferinde Rasûlullah (s.a) ashabını karınca yuvasını yakmaktan men etmiştir.¹⁶²⁹ Rasûlullah (s.a) bir gün devesinin yemini geçiktirerek açlık çekmesine sebep olan kişiyi ahirette bunun hesabını vereceği konusunda uyarmıştır.¹⁶³⁰

Hayvanlar, insanlar gibi iyilikle kötülüğü birbirinden ayırabilecek bir melekeye sahip değildir. Bu nedenle kişi, bir hayvanı kendi malına zarar verdiği için cezalandırmaya kalkmamalıdır. Rasûlullah (s.a) bir kediyi hapsederek açlıktan ölmesine sebep olan kadının cehennemlik olduğunu haber vermiştir. Başka bir hadisinde ise Rasûlullah (s.a) zâni bir kadının bir kuyu başında çok susamış bir vaziyette olan köpeğe su vererek mağfirete nail olduğunu haber vermiştir.¹⁶³¹ Bu bilgi, Müslümanların bütün mahlukata karşı merhametli olmaları gerektiğini ortaya koymaktadır.

¹⁶²⁶ Hennâd b. Seri, *ez-Zühd*, 2/617 (1328); *ez-Zühd- Hadislerle İslami hayat*, 645 (No. 1328).

¹⁶²⁷ Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 3/809 (No. 499); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 131 (No. 875); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/616.

¹⁶²⁸ Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 3/ 821 (508); Hennâd b. Seri, *ez-Zühd*, 2/621 (No. 1338).

¹⁶²⁹ Hennâd b. Seri, *ez-Zühd*, 2/620 (No. 1337); *ez-Zühd- Hadislerle İslami hayat*, 649 (No. 1337).

¹⁶³⁰ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/623 (No. 1344); *ez-Zühd- Hadislerle İslami hayat*, 653 (No. 1344).

¹⁶³¹ Hennâd b. Seri, *ez-Zühd*, 2/622 (No. 1341); *ez-Zühd- Hadislerle İslami hayat*, 652 (No. 1341); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 172 (No. 1171); İbn Mâce, "Zühd, 30 (No. 4256) (Tevbe); Dârimî, "Rikâk", 93. Ayrıca bk. Buhârî, "Müsakât", 10 (No. 2236); "Bed'ü'l-halk", 16 (No. 3140); Müslim, "Birr ve Sıla", 135 (No. 2619).

2.3.13. Havf

İbnü'l-Mübârek, 20. sırada “el-Havf mine’z-zünûb”; 82. sırada ise “Havfullah ve ictinâbu me’âsîhi” konusuna; Buhârî, 25. sırada “el-Havf minallah” konusuna yer vermiştir. Dârimi 91. sırada konuyla alakası bulunan “Fî men kale iza mittü fehrikûnî bi’n-nâr” bâbına yer vermiştir.

Kul dünya hayatında Allah’ın azabından emin olmamalıdır. Değilse Allah onu kıyamet gününde korkutur. Dünya hayatında Allah’tan korkan kişi O’na karşı gelmekten sakınır. Böylelikle ahirette mükâfatı elde eder. Şu hadis, bu hususu haber vermektedir: Hasan-ı Basri bana Rasûlullah’ın şöyle buyurduğu ulaştı demiştir: Allah şöyle buyurur: *İzzetime yemin olsun ki kuluma iki korkuyu birden vermem. Onun için iki eminliği bir araya getirmem. Dünyada ben(im azabımdan) emin olursa Kıyamet günü onu korkuturum. Dünya’da benden korktuğunda kıyamet günü onu (azaptan) emin kılarım.*¹⁶³²

Aslında bir günah hayırlara sebep olabilir. Şöyle ki kul, işlediği günahı gözünün önüne diker ve hatırladıkça istiğfar edip Allah’a tevbe eder. Bu korku nihayetinde onu Allah’ın rızasına ulaştırır.¹⁶³³

Kulun hem bu dünyada hem de ahirette günahlarının farkında olması ve ikrar etmesi son derece önemlidir. Kişi günahlarını ifşa etmemelidir. Allah ahirette huzuruna getirildiğinde kulunu diğer insanların görmemesi için örtecek, ona bazı günahlarını gösterecektir. Kul günahlarını itiraf edecek ve mahçup olacaktır. Allah, o kulun bu tavrından ötürü günahlarını affederek ve cennetine koyacaktır. Kafirler için ise böyle bir durum söz konusu değildir.¹⁶³⁴

Kulda Allah korkusu öyle bir kıvama gelmelidir ki kişi ile masiyetler arasına girmelidir. Yani Allah korkusu, kişinin günah işlemesine mani olmalıdır. İlk devir müfessirlerinden Mücahid’in, “*Rabbinin makamından korkan için (ولمن خاف) iki*

¹⁶³² İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/67 (No. 151).

¹⁶³³ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/68 (No. 155); *ez-Zühed ve'r-rekâik*, 1/52 (No. 162) (el-Huşû' ve'l-Havf).

¹⁶³⁴ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/70 (No. 161).

*cennet vardır.*¹⁶³⁵ ayetini ‘Burada kastedilen kişi bir kötülüğe yöneldiğinde Allah’ı hatırlayıp onu terk edendir.’¹⁶³⁶ şeklinde tefsir etmiştir.

Allah korkusu kula bir şekilde fayda verir. Geçmiş ümmetlerden hayatı boyunca pek hayır hasenat işlememiş bir kişi sırf Allah’tan korkarak Allah’ın huzuruna çıkmaktan hicab ettiği için öldükten sonra cesedinin yakılıp küllerinin savrulmasını vasiyet ettiği için Allah o kulu bağışlamıştır.¹⁶³⁷

İslam düşüncesinde ilmin kişiyi Allah’tan korkan birisi haline getirmesi beklenmiştir. Çünkü kişi ilmini artırdıkça cehaletinin büyüklüğünü idrak etmeye başlar. Allah’ın ilmi karşısında kendi bilgisinin denizdeki damla misali olduğunu fark eder. Bu kavrayış, kişinin rabbini daha iyi tanımasını sağlar. İlim ve marifetteki derecesine göre Allah’ın büyüklüğünü idrak eden kulun havfı ve haşyeti artar. Nitekim, Kur’ân-ı Kerim’de “*Allah’tan kulları arasında ancak âlimler korkar (haşyet).*” buyrulmuştur.¹⁶³⁸ Bu hususla ilgili olarak İbn Mes‘ud (r.a) şöyle demiştir: “Kişiye ilim olarak Allah’tan korkması yeterlidir. Cahillik olarak ise ameline bakıp kendini beğenmesi yeterlidir.”¹⁶³⁹

Mü’minler dünya hayatında Allah’tan korktukları için ahirette O’nun gazabından emin olacaklardır. Münafıklar ise dünya hayatında Allah’tan korkmadan yaşadıkları için ahirette düçar oldukları azaptan ötürü dehşete düşeceklerdir.¹⁶⁴⁰

2.3.13.1. Havf ve recâ arasında bulunmak

Bu konuya başlık olarak sadece Buhârî yer vermiştir. Bu konu Buhârî’nin “Rikâk” bölümünün 19. Sırasında “er-recâ me‘a’l-havf” başlığı açmıştır. İbn Ebü’d-Dünyâ’nın *Hüsni’z-zan billâh* kitabında konuyla ilgili birkaç rivayet mevcuttur.

Allah, rahmetini yüz parça olarak yaratmıştır. Doksan dokuz parçasını kendi katında alıkoymuşken bundan sadece bir parçasını yeryüzüne indirmiştir. Vahşi hayvanlar dahi bu rahmet sebebiyle yavrularına merhamet gösterirler. Kafir, Allah’ın

¹⁶³⁵ Rahman, 55/46.

¹⁶³⁶ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/272 (No. 607).

¹⁶³⁷ Buhârî, “Rikâk”, 25 (No. 6116). Dârimî, “Rikâk”, 91 (No. 2855).

¹⁶³⁸ Fâtır, 35/28.

¹⁶³⁹ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/160 (No. 35659); *el-Musannef T*, 14/530 (No: 35659).

¹⁶⁴⁰ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/372 (No. 36361); *el-Musannef T*, 15/31 (No: 36361).

katındaki rahmetin tamamını bilseydi Cennet'ten ümidini kesmezdi. Mü'min ise Allah katındaki azabın tamamını bilseydi kimsenin cennete girebileceğini ümit etmezdi. Şu hadis-i şerif bu hususu haber vermektedir: Ebû Hüreyre (r.a) Rasûlullah (s.a)'den şöyle işittiğini bildirmiştir: “*Allah rahmeti yarattığında yüz parça olarak yarattı. Doksan dokuzunu kendi katında alıkoydu. Bütün mahlukatına ise bir parçasını gönderdi. Şayet kafir Allah'ın katında bulunan rahmetin tamamını bilse cennetten ümidini kesmez. Şayet mü'min Allah'ın katında bulunan azabın tamamını bilse cehennemden emin olmaz.*”¹⁶⁴¹ Bu hadisin benzeri İbn Ebü'd-Dünyâ'nın *Hüsnü'z-zan billah* kitabında şu şekilde yer almıştır: “Mü'min Allah katındaki azabı bilseydi hiç kimsenin cennete gireceğinden ümitvar olamazdı. Diğer taraftan eğer kafir, Allah katındaki rahmeti bilseydi hiç kimsenin cennetine gireceğinden ümitsizlik duymazdı.”¹⁶⁴²

Müslüman, bir yandan Allah'ın azabından korkmalı diğer yandan Allah'ın rahmetini ümit etmelidir. Bu hususla ilgili olarak Hz. Lokman (a.s) oğluna şöyle tavsiyede bulunduğu nakledilmiştir: “Oğulcuğum! Allah'tan öyle kork ki bu korkunun içinde ümit de olsun. Allah'tan öyle ümit et ki bu ümidin içinde korku da olsun. Oğlu şöyle dedi: ‘Baba! Benim sadece bir tane kalbim var. Korku duygusu ile meşgul olduğumda ümit halinden uzak kalıyorum. Ümit duygusuyla meşgul olduğumda ise korku duygusundan uzak kalıyorum.’ Bunun üzerine Lokman (a.s) şöyle cevap verdi: “Oğulcuğum! Müminin kalbi sanki iki kalp gibidir. Birisi ile ümit halindedir. Diğeri ile korku halindedir.”¹⁶⁴³ Mutarrif b. Abdullah eş-Şihhîr'in (ö. 95/713) şu sözü Hz. Lokman'ın (a.s) sözüyle aynı meyandadır: “Şayet mü'minin havf ve recasını ölçmek için teraziye konsa her ikisi eşit gelirdi. Çünkü o, Allah'ın rahmetini hatırlayıp bağışlanmayı ümit eder; Allah'ın azabını hatırlayıp gazabına düşer olmaktan korkar.”¹⁶⁴⁴

Ayet ve hadislerde Allah'ın gücü, kudreti, azameti kâfirlere, âsilere karşı azabının şiddeti ve dehşet verici kıyamet, haşr, mizan, cehennem sahneleri anlatılmış ve kulun Allah'tan korkması istenmiştir. Bu korku, kişiyi, haramlardan uzak durup,

¹⁶⁴¹ Buhârî, “Rikâk”, 19 (No. 6104).

¹⁶⁴² İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı* (Hüsnü'z-zan billah), 9/434 (No. 19).

¹⁶⁴³ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı* (Hüsnü'z-zan billah), 9/495 (No. 133).

¹⁶⁴⁴ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı* (Hüsnü'z-zan billah), 9/495 (No. 134).

emredilenleri yerine getirme gayretine sevk eder. Ancak, insan Allah korkusuna fazla odaklanırsa aşırı korkudan günlük yaşamdan kopacak, hiçbir işe dikkatini veremez hale gelecektir. Diğer taraftan sadece Allah'ın mağfiretinin, merhametinin sonsuzluğuna odaklanırsa emir ve yasaklar konusunda ihmalkâr davranabilecektir. Her iki hal de İslam'ın izin vermediği durumlardır. Bu nedenle İslam'da “havf ve recâ arasında bulunmak” (الإنظار بين الخوف والرجاء) ilkesi ortaya konmuştur. İslam düşüncesinde ilmin kişiyi Allah'tan korkan bir kul haline getirmesi beklenmiştir.

2.3.14. Haşyetullah

İbnü'l-Mübârek, 30 ve 199. Sırada “Haşyetullah” bâbı açmıştır. Bu başlığı açan başka bir zühd müellifi tespit edilememiştir.

Rasûlullah (s.a), Allah'tan kendisine günahlardan alıkoyacak derecede haşyet vermesini istemiştir. Bu başlıklarda şu rivayetlere yer vermiştir: Rasûlullah'ın (s.a) bir duasında “*Allah'ım! Bize, günahla aramıza engel olacak kadar korkundan hisse ver.*” buyurmuştur.¹⁶⁴⁵ Kul Allah'ı tanıdıkça Allah'a karşı haşyeti artar. Allah'ı en iyi bilen kullar Allah'tan en çok haşyet edenlerdir.¹⁶⁴⁶ Saîd b. Cübeyr'e göre haşyet, kişi ile masiyet arasına girecek kadar Allah'tan korkmaktır.¹⁶⁴⁷ İbnü'l-Mübârek'in bu sözü “havf” bâbında tahriç etmesi iki kavramı birlikte düşünülebileceğine bir örnektir.

Haşyetullah ile ilgili zühd kitaplarında yer alan sözlerden biri “Zebur'un Fatiha'sı mesabesinde olduğu belirtilen şu sözdür: “Hikmetin başı Rab Azze ve Celle'den korkmaktır (haşyetü'r-rab).”¹⁶⁴⁸ Bu kavil, İbn Mes'ud'un meşhur hutbesinde “Hikmetin başı Allah korkusudur (mehafetullah)” şeklinde yer almıştır.¹⁶⁴⁹

¹⁶⁴⁵ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı*, 8/687 (No. 2); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/144 (No. 431); Tirmizî, “Deavât”, 80 (No. 3502).

¹⁶⁴⁶ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/97 (No. 217).

¹⁶⁴⁷ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/273 (No. 610).

¹⁶⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 62 (No. 378); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/264 (No. 458) (el-Bükâ).

¹⁶⁴⁹ Ebu Davud, *ez-Zühd*, 160 (No. 160).

2.3.14.1. Bükâ

“Allah korkusundan ağlamak” konusu zühdün temel kavramlarından biridir ve zühd kitaplarında başlık olarak yer almıştır. “Bükâ” konusuna Vekî‘ b. Cerrâh 5. sırada, Hennâd b. Serî, 49. sırada yer vermiştir. Buhârî, 24. sırada “el-Bükâ min haşyetillah” bâbı; Tirmizî 8. sırada “Fadlû’l-bükâ min haşyetillah” bâbı, İbn Ebû Şeybe, zühd bölümünde ‘ale’r-ricâl tasnif sistemine sahip olmasına rağmen bir istisna olarak “el-Bükâ min haşyetillah” bâbı açmıştır. İbn Ebû’l-Dünyâ ise 428 rivayeti muhtevi “er-Rikka ve’l-bükâ” kitabı kaleme almıştır.

Allah korkusundan ağlayan kimse asla Cehennem’e gitmez. Şu hadis-i şerif bu hususu haber vermektedir: Ebû Hüreyre’den rivayet edildiğine göre Peygamber (s.a) şöyle buyurmuştur: *“Allah korkusundan ağlayan kişi, süt memeye dönmedikçe cehenneme girmez. Allah yolunda (bulaşan) toz ile cehennem ateşi bir araya gelmez.”*¹⁶⁵⁰ Vekî‘ b. Cerrâh bu hadisi Ebû Hüreyre’den (r.a) mevkufen tahriç etmiştir.¹⁶⁵¹ Bu hadisi İbn Ebû’l-Dünyâ er-Rikka ve’l-bükâ kitabının ilk sırasında yer vermiştir. Tirmizî’nin söz konusu bâb başlığındaki tek hadisi budur.

“Ağlama” konusu Kur’ân-ı Kerim’de de yer almıştır. İbnü’l-Mübârek, buna birkaç örnek nakletmiştir. Abdullah et-Teymî şöyle demiştir: “Kendisine verilen ilim bir kişiyi ağlatmıyorsa muhakkak ki o kendisine faydalı bir ilim verilmemeye müstehaktır. Çünkü Allah Teâlâ, *“Şüphesiz ki bundan önce kendilerine ilim verilenlere o (Allah’ın ayetleri) okununca onlar ağlayarak yüzüstü secdeye kapanırlardı.”*¹⁶⁵² buyurarak, gerçek ilim ehlinin kendilerine Allah’ın ayetleri okunduğunda haşyetleri artarak göz yaşlarına boğulduklarını belirtmiştir. Hasan-ı Basrî Allah Teâlâ’nın *“Şimdi siz bu söze mi şaşıyorsunuz? Gülüyorsunuz da ağlamıyorsunuz!”* ayetini okuduktan sonra “Vallahi bu meselede insanların en akıllısı

¹⁶⁵⁰ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/268 (No. 466); *ez-Zühd- Hadislerle İslami hayat*, 240 (No. 466); Tirmizî, “Zühd”; 8 (No. 2311); İbn Ebû’l-Dünyâ, *er-Rikka ve’l-bükâ*, 41 (No. 1). Ayrıca bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/288 (No. 7667); Beyhakî, *Şuabü’l-iman*, 2/234 (No. 779).

¹⁶⁵¹ Vekî‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/249 (No. 23) (el-Bükâ); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/221 (No. 35853); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 146 (No. 997).

¹⁶⁵² İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/41 (No. 125) (el-Hüzn ve’l-büka).

ağlayan kimselerdir. O halde bu kalplere ve bu amellere ağlayın. Şüphesiz ki adamın gözleri ağlar da kalbi katılaştırmıştır.” sözlerini ilave etmiştir.¹⁶⁵³

Allah korkusundan (haşyetullah) ağlayan gözler ve Allah yolunda uykusuz kalan gözler cehennem ateşi görmeyecektir.¹⁶⁵⁴ Allah korkusundan damlayan yaş ile Allah yolunda cihad ederken akan kan damlası eşit değerdedir. Bu iki damla Allah katında en değerli şeylerdir.¹⁶⁵⁵ Bütün ameller tartılır ancak Allah korkusundan kulun gözünden akan yaşlar tartılamaz. Gözyaşının ağırlığı da miktarı da sınırsızdır. Gözyaşı cehennem denizini bile söndürür.”¹⁶⁵⁶

İslam şımarıklığı hoş karşılamamıştır. Allah’ın büyüklüğü, ilmi, kudreti, kabir sualinin, ahiret ahvalinin çetinliğini bildiği halde kişinin fütursuzca katıla katıla kakhaha atması doğru değildir. Bu hususla ilgili olarak Hz. Peygamber (s.a) “Benim bildiklerimi bilseydiniz az güler çok ağladınız!” buyurmuştur. Bu söz, bize Müslümanların asık suratlı, moralleri bozuk, hayata karşı pessimistik bir bakış açısına sahip bireyler olmaları gerektiğini salık vermemektedir. Bu konu yanlış anlaşılmalıdır. Bununla birlikte Müslümanlar, namaz kılarken, Kur’an okurken, tevbe ve istiğfar ederken Allah’ın isimlerini, kabir ahvalini, ahiret ahvalini ve kendi günah ve kusurlarını düşünerek hüznlenmeli, gözleri yaşarmalıdır. Ebû Zerr el-Gıfârî (r.a)’den rivayet edildiğine göre; Resûlullah (s.a) şöyle buyurmuştur: “*Gök (âdeti) gıcırdadı ve gıcırdaması da hakkıdır. (Çünkü) gökte dört parmak yeri yoktur ki bir melek Allah’a secde etmek üzere (o yere) alnını koymasın. Allah’a yemin ederim ki benim bildiklerimi sizler bilseydiniz yataklar üstünde kadınlardan da zevk duymazdınız ve (meskenlerinizden) yollara çıkıp Allah’a yüksek sesle yakarıştaki bulunurdunuz*’ buyurdu.”¹⁶⁵⁷ Abdullah b. Amr şöyle nakletmiştir: Allah Resûlü (s.a)

¹⁶⁵³ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühed ve’r-rekâik*, 1/41 (No. 127) (el-Hüzn ve’l-büka).

¹⁶⁵⁴ İbn Ebü’d-Dünyâ, *İbn Ebü’d-Dünyâ külliyyatı* (er-rikka ve’l-büka), 9/244 (No. 3); Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 28/446 (no. 17213); Tirmizî, “Fedâilü’l-cihâd”, 12 (No. 1639); Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/92 (No. 2430). Zehebî, Telhîs’te Ömer b. Râşid’in zayıf sayıldığını belirtmiştir; Beyhakî, *Şuabü’l-îman*, 2/232 (No. 776).

¹⁶⁵⁵ İbn Ebü’d-Dünyâ, *İbn Ebü’d-Dünyâ külliyyatı* (er-Rikka ve’l-büka), 9/245 (No. 6).

¹⁶⁵⁶ İbn Ebü’d-Dünyâ, *İbn Ebü’d-Dünyâ külliyyatı* (er-Rikka ve’l-büka), 9/246 (No. 11).

¹⁶⁵⁷ İbn Mâce, “Zühed”, 19 (No. 4190); Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühed*, 1/17 (Killetü’d-dihk); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühed*, 11, (No. 37); Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 1/269 (No. 468) (Bükâ); Dârimî, “Rikâk”, 26; Ebû Dâvud, *ez-Zühed*, 187, (No. 194); Buhârî, “Rikâk”, 27, (No. 6121); Tirmizî, “Zühed”, 29, (No. 2312). Tirmizî, uzun olan tariki hasen garib olarak değerlendirmiştir. Vekî’deki gibi muhtasar olana ise sahih demiştir. Bk. (No. 2313); Nesâî, *es-Sünenü’l-Kübrâ*, 10/378 (No. 11767) (Kitâbü’r-Rekâik).

şöyle buyurdu: “Eğer siz benim bildiklerimi bilseydiniz, çok ağlar az gülerdiniz. Eğer siz benim bildiklerimi bilseydiniz sizden biri bükülünceye kadar secde ederdi, sesi kısılcaya kadar bağırırdı. Allah için ağlayın. Eğer ağlayamazsanız ağlar gibi yapın”¹⁶⁵⁸ Hennâd b. Serî’nin “Bükâ” başlığında tahric ettiği bir diğer hadis şudur: Übeyd b. Umeyr (r.a) şöyle rivayet etmiştir: (Bir gün) Rasûlullah (s.a) odasından çıktı ve şöyle buyurdu: “Ey hane halkı! Cehennem tutuşturuldu, cehennem tutuşturuldu. Karanlık gecenin parçaları gibi fitneler geldi. Eğer benim bildiklerimi bilmiş olsaydınız az güler çok ağlardınız.”¹⁶⁵⁹

“Hatalara ağlamak” hem Rasûlullah (s.a) tarafından hem de Hz. İsa (a.s) tarafından tavsiye edilmiştir. Ukbe b. Âmir el-Cühenî şöyle haber vermiştir: (Bir gün) Rasûlullah (s.a) ile karşılaştım. Bana şöyle buyurdu: “Ey Ukbe b. Amir! Diline sahip ol. Hatalarına ağla. Evin sana yetsin.”¹⁶⁶⁰ Allah anılınca gözleri yaşaran kişi ahirette hiçbir gölgenin bulunmadığı günde arşın gölgesi altında gölgelenecek yedi sınıf insandan biridir.¹⁶⁶¹

İbn Ebü’l-Dünyâ ve İbn Mâce, selef-i salihinden Kur’ân-ı Kerim okurken özellikle bir ayetten etkilenip ağlayanların haberlerini nakletmiştir. Onlardan biri şudur: İbn Mes‘ud (r.a) şöyle haber vermiştir: Nebî (s.a) bana Kur’an oku buyurdu. Ben de Nisâ sûresini okumaya başladım. “Her ümmetten bir şahit getirdiğimiz ve seni de onların üzerine bir şahit yaptığımız zaman, bakalım onların hâli nice olacak!”¹⁶⁶² ayetine gelince Hz. Peygamber’e (s.a) baktım ki iki gözünden yaşlar akıyordu.”¹⁶⁶³ Bu hususla ilgili bir diğer rivayet şudur: İbn Ömer Kur’an okurken “İman edenlerin kalplerinin Allah tarafından indirilen Kur’an’a karşı ürperme

¹⁶⁵⁸ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, I, 270 (No. 469); *ez-Zühd- Hadislerle İslami hayat*, 242 (No. 469); Veki’ b. Cerrah, *ez-Zühd*, 1/242, 247 (No. 17, 20) (Killetü’l-dihk); İbn Ebü Şeybe, *el-Musannef*, 19/109-110 (No. 35534); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 11, 26, 120 (No. 37, 147, 786); Buhârî, “Rikâk”, 27 (No. 6120); Tirmizî, “Zühd”, 9 (No. 2312); İbn Mâce, “Zühd”, 19 (No. 4190); Dârimî, “Rikâk”, 26 (No. 2777); Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 10/378 (No. 11767); Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/356 (No. 7905).

¹⁶⁵⁹ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/271 (No. 472); *ez-Zühd- Hadislerle İslami hayat*, 243 (No. 472).

¹⁶⁶⁰ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/265 (No. 460); İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/40 (No. 124).

¹⁶⁶¹ Bk. Buhârî, “Rikâk”, 24 (No. 6114); İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/473 (No. 1342); Tirmizî, “Zühd”, 53 (el-Hubbu fillah); Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 10/387 (No. 11798).

¹⁶⁶² Nisâ, 4/41.

¹⁶⁶³ İbn Mâce, “Zühd”, 19 (No. 4194); İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/36 (No. 110); İbn Ebü Şeybe, *el-Musannef*, 19/123 (No. 35560); Ebû Hâtim, *ez-Zühd*, 54 (No. 46).

*zamanı gelmedi mi?”*¹⁶⁶⁴ ayetine gelince sakalı ıslanıncaya kadar ağladı ve kendi kendine “Evet Yâ Rabbi” dedi.¹⁶⁶⁵

İbn Ebü'd-Dünyâ, ağlamayı gizlemek konusunu da kitabının kapsamına almıştır. Selef-i salihinden ağlamasını gizleyenlerin pek çok örneğini nakletmiştir. Onlardan biri şudur: “Eyyub es-Sahtiyanî duygulanınca ağlayası gelirdi. Arkadaşlarından gizlemek için de nezleye yakalanmış gibi burnunu tutardı. Ağlayışına hakim olamayacağından korkarsa ayağa kalkardı.”¹⁶⁶⁶ İbnü'l-Mübârek'in ise duygulandığında duygusunu belli etmemek için meclisten kalktığı bazen de sözü değiştirdiği nakledilmiştir.¹⁶⁶⁷ Selef-i salihinin bu hassasiyeti oldukça dikkat çekicidir. Şu örnek bu hassasiyeti çok iyi resmetmektedir: Muhammed b. Vâsi dedi ki: “Çok insanlara yetiştim. Onlardan biri hanımıyla aynı yastıkta yatarı. Gözyaşlarından yastığı ıslanırdı da hanımının haberi bile olmazdı. Çok insanlara yetiştim, onlardan biri namazdayken gözyaşları yanağına dökülürdü de aynı safta yanında duranın haberi bile olmazdı.”¹⁶⁶⁸

İbn Ebü'd-Dünyâ, *er-Rikka ve'l-bükâ* kitabında Kur'ân okunurken, ezan okunurken, abdest alırken ağlayanlar, günahlarına ağlayanlar, peygamberin ağlayışları şeklinde başlıklar açmış ve bu başlıklar altında oldukça geniş bir muhteviyat sunmuştur. Bunlardan peygamberler ile ilgili olanlardan bir kaçını nakletmek yerinde olacaktır: Yezîd er-Rakkâşî şöyle haber vermiştir: “Hz. Adem, cennetten çıktıktan sonra ağlayışı uzayınca kendisine sebebi soruldu. Adem: ‘Ben toprağı güzel, meleklerin seslerinin işitildiğı bir evde, Rabbimin komşuluğundan ayrılışıma ağlıyorum.’ cevabını verdi.”¹⁶⁶⁹ İbn Sâbit, “Hz. Adem'in cennetten çıktığında akıttığı gözyaşları yeryüzü halkının gözyaşlarıyla mukayese edilseydi Hz. Adem'in gözyaşları ağır gelirdi” demiştir.¹⁶⁷⁰ Vüheyb b. el-Verd şöyle demiştir: “Yüce Allah Hz. Nuh'u oğlundan dolayı “*Muhakkak ki ben, cahil olmayasın diye*

¹⁶⁶⁴ Hadid, 57/16.

¹⁶⁶⁵ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (er-Rikka ve'l-bükâ)*, 9/273 (No. 77).

¹⁶⁶⁶ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (er-Rikka ve'l-bükâ)*, 9/307 (No. 160).

¹⁶⁶⁷ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (er-Rikka ve'l-bükâ)*, 9/308 (No. 163).

¹⁶⁶⁸ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (er-Rikka ve'l-bükâ)*, 9/309 (No. 164).

¹⁶⁶⁹ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (er-rikka ve'l-bükâ)*, 9/374 (No. 316).

¹⁶⁷⁰ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (er-rikka ve'l-bükâ)*, 9/372 (No. 310).

sana nasihat ediyorum”¹⁶⁷¹ buyurarak uyarınca Hz. Nuh üç yüz yıl ağladı. Hatta ağlamaktan göz yaşları sel oldu.”¹⁶⁷² Mücahid şöyle haber vermiştir: “Hz. Davud unutmamak için hatasını avucuna nakşetti, onu her gördüğünde avucu titrerdi.”¹⁶⁷³ Vehb b. Münebbih ise şöyle haber vermiştir: “Hz. Davud (a.s) ağlardı. Gözyaşları önündeki her şeyi ıslatırdı. Akıttığı gözyaşlarından otlar biterdi. Sonuç olarak gücü ve kuvveti tükeninceye kadar ağlamaya devam etti.”¹⁶⁷⁴ Yine Vehb b. Münebbih şöyle haber vermiştir: “Hz. Davud, Zebur okuduğunda güzel sesinden ötürü kuşlar etrafında huşu ile saf tutarlardı, akan sular dururdu. Hz. Davud öyle ağlardı ki etrafında otlar biterdi.”¹⁶⁷⁵ Ağlamakla ilgili kaynaklarda nakledilen sözlerden bir diğeri Hz. Ebû Bekir’e (r.a) aittir. O şöyle demiştir: “Sizden her kim ağlayabiliyorsa ağlasın. Ağlayamıyorsa ağlar gibi yapsın.”¹⁶⁷⁶

2.3.14.2. Hüzün

İbnü’l-Mübârek, 14. sırada “Hüznü’l-Mü’min”, Vekî‘ b. Cerrah ise 28. sırada “el-Hüzn ve fadluh” bâbı açmıştır. İbnü’l-Mübârek’in Hüseyin el-Mervezî nüshasında “el-Hüzün ve’l-büka” konusu bir arada yer almıştır. 19. sırada İbn Mâce, “el-Hüzn ve’l-bükâ” bâbı açmıştır. İbn Ebü’d-Dünyâ ise “el-Hemm ve’l-hüzn” başlığı taşıyan 180 rivayeti muhtevi bir kitap kaleme almıştır.

Dünya mü’minin zindanı; kâfirin cennetidir. Cennetten uzaklaştığı için insanın bu dünyada hissettiği temel duygu hüzn ve hasrettir. Ayrıca, Cennet’e girememesi, Allah’ın cemâlini müşahade edememesi korkusu da bu dünyada mü’mini hüznlendiren hususlardır. Hasan-ı Basrî mürsel olarak, Rasûlullah’ın şöyle buyurduğunu haber vermiştir: “*Dünya mü’minin zindanı kâfirin cennetidir.*”¹⁶⁷⁷

¹⁶⁷¹ Hüd, 46.

¹⁶⁷² İbn Ebü’d-Dünyâ, *İbn Ebü’d-Dünyâ külliyyatı* (er-rikka ve’l-büka), 9/383 (No. 331)

¹⁶⁷³ İbn Ebü’d-Dünyâ, *İbn Ebü’d-Dünyâ külliyyatı* (er-rikka ve’l-büka), 9/390 (No. 349)

¹⁶⁷⁴ İbn Ebü’d-Dünyâ, *İbn Ebü’d-Dünyâ külliyyatı* (er-rikka ve’l-büka), 9/391 (No. 352)

¹⁶⁷⁵ İbn Ebü’d-Dünyâ, *İbn Ebü’d-Dünyâ külliyyatı* (er-rikka ve’l-büka), 9/398 (No. 370)

¹⁶⁷⁶ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühed ve’r-rekâik*, 1/42 (No. 131); İbn Mâce, “Zühed”, 19 (No. 4196)

¹⁶⁷⁷ Abdullah b. el-Mübârek, *Kitâbü’r-rekâik*, II, 53 (No. 117); *Kitâbü’z-Zühed*, 40 (No. 123); 211, (No. 597); Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü’z-Zühed*, 26, (No. 152); Müslim, “Zühed ve Rekâik”, 1 (No. 2956); Tirmizî, “Zühed”, 16, (No. 2324). Tirmizî, bu hadisin hasen sahih olduğunu belirtmiştir.; İbn Mâce, “Zühed”, 3, (No. 4113). Muhakkik, isnadının sahih olduğunu belirtmiştir.; İbn Ebü’d-Dünyâ, *Zemmü’d-Dünyâ*, 25 (No. 4, 5); İbn Ebü Âsım, *Kitâbü’z-Zühed*, 69, (No. 142); Ebü Davud, *Kitâbü’z-Zühed*, 257, (No. 288); Beyhakî, *ez-Zühedü’l-Kebîr*, 154 (No. 336)

Hasan-ı Basrî'nin şu sözleri yukarıdaki hadisi açıklayan bir mahiyete sahiptir: *“Vallahi mü'min bir kimse sabaha çıkınca hüznü olur. Nasıl hüznü olmasın ki? Muhakkak ki ona Allah azze ve celle'den kendisinin cehenneme gireceğine dair haber gelmiş ama oradan çıkacağına dair bir haber gelmemiştir. Vallahi onun başına hastalıklar, musibetler ve kendisini kızdıracak hadiseler mutlaka gelecek ve kendisine muhakkak zulmedilecektir. Ona yardım da edilmeyecektir. Bununla o, Allah azze ve celle'den sevap umacak ve o bu şekilde başına gelenlerle üzgün ve korkmuş bir şekilde dünyadan ayrılacaktır. İşte ondan ayrılınca rahata ve mükâfata kavuşacaktır.”*¹⁶⁷⁸

İslam'da çok gülmek hoş karşılanmamıştır. Çünkü çok gülmek kalbi katılaştırır.¹⁶⁷⁹ Aksine hüznü kalbi Allah sever.¹⁶⁸⁰ Ahiret için hüzünlenmek tavsiye edilmişken dünya için üzölmek yerilmiştir. Meşhur zahidlerden Malik b. Dinar'a göre dünya için üzölmek kalpten ahiret halavetini giderir. Dünyalık nimetlere çok sevinmek de kalpten ahiret halavetini giderir.¹⁶⁸¹ İbrahim b. Edhem, hüznü ikiye ayırmıştır. Bunlardan biri kişinin lehine olan hüznüdür ki ahirete ve onun iyiliğine karşı üzüntüdür. Aleyhine olan hüznü de dünyaya ve onun süsüne karşı duyulan üzüntüdür.¹⁶⁸²

Selef-i sâlihinden pek çok kimse hüznü ehli oluşuyla ma'ruftur. Hasan-ı Basrî onlardan biridir. Onun bu konudaki pek çok sözü kaynaklarda nakledilegelmiştir. Şu söz, onlardan biridir: Yunus dedi ki: “Hüznü Hasan-ı Basrî'den uzun süren kimse görmedim. O şöyle söylüyordu: ‘Belki Allah bazı amellerimize vakıf oldu da ‘sizden hiçbir şey kabul etmiyorum’ dedi.’ Bunu bildiğimiz halde gülüyoruz.”¹⁶⁸³ Hasan-ı Basrî'nin konuyla alakalı bir diğör sözü şöyledir: “Hedefi ölüm, randevusu kıyamet, kendisini bekleyen durum hesap olan kişinin uzun uzadıya hüzünlenmesi hakkıdır.”¹⁶⁸⁴ Abdölvahid b. Zeyd Hasan-ı Basrî hakkında şöyle demiştir: “Eğer

¹⁶⁷⁸ Abdullah b. el-Mübârek, Kitâbü'z-zühd, trc. Afaracı, 46 (No. 123).

¹⁶⁷⁹ İbn Mâce, “Zühd”, 19 (No. 4193); İbnü'l-Mübârek, ez-Zühd ve'r-rekâik, 1/91 (No. 269); Hennâd b. Serî, ez-Zühd, 2/553; Beyhakî, ez-Zühdü'l-kebîr, 309 (No. 822).

¹⁶⁸⁰ İbn Ebü'd-Dünyâ, İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı, (el-Hüzn) 2/145 (No. 2).

¹⁶⁸¹ İbn Ebü'd-Dünyâ, İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı, (el-Hüzn) 2/147 (No. 9).

¹⁶⁸² İbn Ebü'd-Dünyâ, İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı, (el-Hüzn) 2/153 (No. 31).

¹⁶⁸³ İbn Ebü'd-Dünyâ, İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı, (el-Hüzn) 2/154 (No. 36).

¹⁶⁸⁴ İbn Ebü'd-Dünyâ, İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı, (el-Hüzn) 2/158 (No. 46).

Hasan-ı Basrî'yi görseydin gözyaşının sürekliliğinden ve hıçkırarak ağlamasından dolayı 'mahlukatın hüznü onun üzerine serpilmiş' derdin.”¹⁶⁸⁵

Literatürde “Hüzün” konusuyla irtibatlı olarak ele alınan hususlardan biri de “cenazelerde hüzünlenmek”tir. Rasûlullah (s.a) cenaze merasimlerinde son derece müteessir olmuş ve tefekküre dalmıştır. Çünkü ölüm, ahiret hayatının başlangıcıdır ve çok büyük bir hadisedir. İbn Cüreyc, Rasûlullah (s.a) hakkında şu bilgiyi vermiştir: “Nebî (s.a) bir cenazeye katıldığında çokça sükut eder ve tefekküre daldı.”¹⁶⁸⁶ Ashâb-ı kiram da cenazede, savaşta ve zikirde sesi yükseltmeyi kerih görmüştür.¹⁶⁸⁷ Ayrıca bir cenazeye katıldıklarında ölüm halini tefekkür ettiklerinden günlerce bu olayın hüznü üzerlerinde hissedilirdi. Onların bu konuyla ilgili hiç hoş karşılamayacağı davranışlar ise cenazede gereksiz yere konuşmak veya gülmektir. Ashabın bu konudaki tavrı o kadar nettir ki İbn Mes‘ud (r.a) cenazede gülen bir adamla bir daha asla konuşmayacağını belirtmiştir.¹⁶⁸⁸

2.3.14.3. Kerâhiyetü'd-dıhk

Vekî‘ b. Cerrâh 6. sırada “Dıhk” bâbına; Buhârî 27. sırada “Killetü'd-dıhk” bâbına; Tirmizî, 9; Vekî‘ b. Cerrâh, 4. sırada “Kerâhiyetü'd-dıhk” konusuna yer vermiştir. Hennâd b. Serî, 92. sırada “er-Raculü yetekellemü bimâ yeshatullah ve kerâhiyetü'd-dıhk” bâbı açmıştır. İbnü'l-Mübârek 18. sırada “et-Tebessüm ve kerâhiyetü'd-dıhk” başlığı açmıştır. 42. sırada ise “Kerâhiyetü'd-dıhk ve sıfatü'l-mü'min” konusuna yer vermiştir ancak burada “Kêrahiyetü'd-dıhk” konusuyla ilgili rivayet bulunmamaktadır.¹⁶⁸⁹

Rasûlullah (s.a) ashabına “Benim bildiklerimi bilseydiniz az güler çok ağlardınız.” buyurmuştur.¹⁶⁹⁰ Nebî (s.a) ümmetine bir kısmını bildirdiği kabir suali, kabir azabı, kıyamet, ahiret ahvali, hesabın çetinliği gibi hususlarda bizden çok daha fazla bilgiye sahip olduğu için “Benim bildiklerimi bilseydiniz az güler çok ağlardınız!” buyurmuştur. Nitekim Rasûlullah (s.a) bir hadisinde “Ben sizin

¹⁶⁸⁵ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı*, (el-Hüzn) 2/157 (No. 41).

¹⁶⁸⁶ Vekî‘ b. Cerrâh, *Kitâbü'z-zühd*, II, 459 (No. 206).

¹⁶⁸⁷ Vekî‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/462 (No. 211).

¹⁶⁸⁸ Vekî‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/461 (No. 210).

¹⁶⁸⁹ Bk. İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/138-140.

¹⁶⁹⁰ Buhârî, “Rikâk”, 27 (No. 6120-6021); Tirmizî, “Zühd”, 9 (No. 2313).

görmediğinizi görür, işitmediğinizi işitirim. Nitekim sema uğuldadı, uğuldamak da ona hak oldu. Semada dört parmak sığacak kadar boş bir yer yoktur ki, orada Allah'a secde etmek için alnını koymuş bir melek olmasın. Allah'a yemin olsun ki, benim bildiğimi siz bilseydiniz az güler, çok ağlardınız, yataklarda kadınlardan zevk almayı terk eder, yollara dökülür, Allah'a yalvar yakar olurdunuz.”¹⁶⁹¹

İbn Mâce, “az gülmek” (قلة الضحك) konusunu “el-Hüzn ve'l-bükâ” kapsamında ele almış ve şu rivayete yer vermiştir: Ebû Hüreyre (r.a) Rasulullah'ın (s.a) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “Çok gülmeyin! Çünkü çok gülmek kalbi öldürür!”¹⁶⁹². İbnü'l-Mübârek, aslında “Hıfzu'l-lisan” konusu altında tahric edilebilecek Hz. İsa'nın şu sözünü “el-Hüzn ve'l-bükâ” başlığı altında nakletmiştir. Bu söz kalp katılığından bahsettiği için burada zikretmeyi uygun bulduk: “Allah Teâlâ'nın zikri müstesna çok konuşmayınız yoksa kalpleriniz katılaşıp. Muhakkak ki katı ve kasvetli kalp Allah'tan uzaktır fakat bunu bilmezsiniz...”¹⁶⁹³

Gülmenin kerih görülmesinin temel sebeplerinden biri kalbi öldürmesidir.¹⁶⁹⁴ Şu ayet-i kerîmede yer alan “Şimdi siz gaflet içinde eğlenerek bu söze mi (Kur'an'a) şaşıyorsunuz, gülüyorsunuz da ağlamıyorsunuz?”¹⁶⁹⁵ buyruğunu işittikten sonra insanların sanki ölüm, hesap, mizan, cennet, cehennem yokmuş gibi gamsız bir şekilde gülüp eğlenmeleri eleştirilmiştir.¹⁶⁹⁶

“Gülmenin kerih görülmesi” konusu çerçevesinde ele alınan meselelerden birisi de tebessüm etmektir. Rasûlullah (s.a) tebessüm etmiştir. Müslümanların birbirlerine karşı mütebessim olmalarını tavsiye etmiştir. Hatta ashab, Hz. Peygamber'den daha çok mütebessim birisini görmediklerini nakletmişlerdir.¹⁶⁹⁷

¹⁶⁹¹ Tirmizî, “Zühd”, 9 (No. 2312); İbn Mâce, “Zühd”, 19 (4190).

¹⁶⁹² İbn Mâce, “Zühd”, 19 (4193) (el-hüzn ve'l-bükâ); Hennad b. Serî, *ez-Zühd*, 2/553 (Kerâhiyetü'd-dikh); Tirmizî, “Zühd”, 2 (No. 2305).

¹⁶⁹³ İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/44 (No. 135).

¹⁶⁹⁴ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/553 (No. 1148); Tirmizî, “Zühd”, 2 (No. 2305). Tirmizî, hadisin garib olduğunu Hasan-ı Basrî'nin Ebû Hüreyre'den hadis işitmediğini belirtmiştir: İbn Mâce, “Zühd”, 19 (No. 4193); Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 309 (No. 822).

¹⁶⁹⁵ Necm 53/59-61.

¹⁶⁹⁶ Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, I, 266, Dipnot No. 36; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/86 (No. 35497); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/271 (No. 473).

¹⁶⁹⁷ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/62 (No. 138); İbn Ebû'd-Dünya, *İstinâ'u'l-ma'rûf*, 38 (No. 28); *Mudârâtü'n-nâs*, 58 (No. 58).

Ancak Hz. Peygamber (s.a) katıla katıla gülerek kahkaha atmamıştır.¹⁶⁹⁸ Hz. Aişe (r.a) şöyle söylemiştir: “Ben Rasûlullah’ın küçük dili görülecek şekilde kuvvetle güldüğünü asla görmedim, o ancak tebessüm ederdi.”¹⁶⁹⁹

“Gülme” meselesi Tâbiûn alimlerinden Katade’nin de dikkatini çekmiş ve İbn Ömer’e ashabın birbirlerine gülüp gülmediğini sormuştur. İbn Ömer (r.a) şöyle cevap vermiştir: “Evet gülerlerdi. (Ancak) onların kalplerindeki iman yerlerinden oynatılamayan dağlardan daha sağlamdı.” cevabını vermiştir.¹⁷⁰⁰

Bütün gülmeleri aynı kefeye koymak yanlıştır. Örneğin mü’min kişinin din kardeşini gördüğünde tebessüm etmesi Allah’ı hoşnut eder. Ancak, insanın batıl sözlerle başkalarını güldürmesine Allah gazab eder.¹⁷⁰¹ Ayrıca insanları güldürmek için yalan söylemek son derece yanlıştır. Bu davranışı sergileyenler oldukça sert bir üslûpla tenkit edilmişlerdir.¹⁷⁰²

Zühd literatürü içinde yalın halde “haşyetullah” başlığı açan sadece İbnü’l-Mübârek olmuştur. Ancak bu konuyla irtibatlı üç başlık daha mevcuttur. “el-Bükâ mina haşyetillah” başlığı bunlardan biridir. Kimi müellifler yalın halde “el-bükâ” başlığını tercih etmişlerdir. “Haşyetullah” ile ilişkili bir diğer konu “hüzün” başlığıdır. Bazı müelliflerin “Hüzün ve bükâ” başlığı açmaları bu irtibatı göstermesi açısından yeterlidir. “Haşyetullah” ile irtibatlı olduğunu düşündüğümüz son konu “Kerahiyetü’l-dihk”tir. Bu konuların her birinde “ağlamayı” tavsiye eden hadislerin bulunması sözkonusu ortaklığı ortaya koymaktadır.

Zühd kitaplarında doğrudan haşyetullahtan bahseden merfu hadislerin sayısı azdır. İbnü’l-Mübârek’in söz konusu başlığında sadece Rasûlullah’ın “Allah’ım! Bize günahlarla aramıza engel olacak kadar korkundan hisse ver!” duası yer almıştır. Kavramın doğrudan yer aldığı bir diğer kavil Zebur’un Fatıhası olarak bilinen “Hikmetin başı haşyetullahtır” sözüdür.

¹⁶⁹⁸ Vekî‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/266 (No. 37).

¹⁶⁹⁹ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 263 (No. 141); *ez-Zühd-Kalbin incelikleri*, 53 (No. 148).

¹⁷⁰⁰ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/194 (No. 35777); *el-Musannef T*, 14/565 (No. 35777).

¹⁷⁰¹ Hennâd b. Seri, *ez-Zühd*, 2/553 (No. 1148); *ez-Zühd- Hadislerle İslami hayat*, 568 (No. 1148)

¹⁷⁰² Hennâd b. Seri, *ez-Zühd*, 2/553 (No. 1150).

“Haşyetullah” konusu hulasâ edilecek olursa şunları belirtmek gerekir: Allah korkusundan ağlayan kişi kesinlikle cehenneme girmeyecektir. Allah korkusuyla akan gözyaşları ile Allah yolunda akıtılan kandamları Allah katında son derece kıymetlidir. Mü’minin gözyaşları cehennem ateşini söndürür. Allah’ın arşının gölgesinde gölgelendirilecek yedi sınıf insandan birisi Allah’ı anınca gözleri yaşaran kimsedir. Başta Hz. Peygamber (s.a) olmak üzere selef-i salihinin kalpleri çok rakık olduğu için Kur’an-ı Kerim dinlerken, ezan okunurken ağlamışlardır. Zühd kitapları, İbn Mes‘ud (r.a) Nisa suresini okurken Hz. Peygamber’in nasıl ağladığını nakletmiştir.

Allah korkusundan ağlamanın yanında işlenen günahlara pişmanlık duyarak ağlamak da tavsiye edilmiştir. Nitekim, literatür içinde Hz. Adem, Hz. Nuh, Hz. Davud’un (a.s) hatalarına ne kadar çok ağladıkları kaydedilmiştir. Bununla birlikte riâyâya düşmemek için ağlamayı gizlemek gerekir. Selef-i salihin bu konuda son derece hassas davranmışlardır. Namaz kılarken ağlayanlar safta yanındaki kişiden; gece yatağında ağlayanlar yanı başındaki eşinden gözyaşlarını gizlemişlerdir.

“Haşyetullah” konusuyla ilişkili gördüğümüz bir diğer başlık “hüzün”dür. Önceki peygamberlere bildirilen vahiylerde, Kur’an-ı Kerim’de ve hadislerde yer alan Allah’ın kudreti, azameti, gazabının büyüklüğünü haber veren ifadeler; ölümün, mahşerin, kıyametin, mizanın, cehennemnin zorlu, dehşet verici hallerine dair bilgiler inanan kullarda “hüzün” duygusunu doğurmuştur. Dolayısıyla Zühd müellifleri de bu konuyu ihmal etmemişlerdir. Dünya mü’min için zindandır. Her insanın bir şekilde cehenneme gireceği bildirilmiştir. Ancak bunun aksine kulun cennetlik mi cehennemlik mi olduğunu bilmediğinden hüzünlenmesi gerekir.

Bu konuyla ilişkili bir diğer husus “az gülmek”tir. İbn Ebü’l-Dünyâ’nın kitabı selef-i salihinden hüzün ehli olanların menkıbeleriyle doludur. Bunlar arasında Hasan-ı Basrî, hüznünün uzun süre devam etmesiyle ve şiddetli ağlamasıyla ma‘ruf olmuştur. Veki‘ b. Cerrâh, “hüzün” konusunu cenazelerde hüzünlü olmak, ölümden ibret almak, zorunlu olmadıkça konuşmamak ve sesi yükseltmemek ekseninde ele almıştır.

“Az gülmek” konusunun merkezinde “*Benim bildiklerimi bilseydiniz az güler çok ağlardınız*” hadisi yer almaktadır. Çok gülmenin yerilmesi kalbin ölümüne sebep olmasındandır. Ancak burada şu inceliğe dikkat etmek gerekir. Hüzünlü olmak, az gülüp çok ağlamak tavsiyesi asık suratlı bir Müslüman tipolojisini salık vermez. Bu hususu ihmal etmemek için bazı müellifler “tebessüm” konusuna da değinmişlerdir. Bu konuyla ilgili olarak Rasûlullah (s.a)’in azı dişleri görünecek kadar gülmediği, onun genel olarak mütebessim olduğundan bahsedilmiştir. Hennad b. Serî diğer müelliflerden farklı olarak insanları güldürmek için yalan, batıl sözler söyleyen kişilerin ahiretteki durumlarını haber veren rivayetler nakletmiştir.

2.3.15. Huşû

İbnü’l-Mübârek 22. sırada “Huşû”; 172. sırada “el-İctihâd fi’l-‘amel ve’l-huşû”; 202. sırada “Fadlû’l-huşû fi’s-salât” bâbına yer vermiştir. Vekî’ b. Cerrâh, 46. sırada “Semtü’l-hasen ve’l-huşû” bâbı açmıştır. İbnü’l-Mübârek’in Hüseyin el-Mervezî nüshasında “el-Huşû ve’l-havf” konusu yer almaktadır.

Huşû, Kur’an kavramlarından biridir. Hz. Ali’ye (r.a) “*Onlar ki namazlarında huşu içerisinde dirler*”¹⁷⁰³ ayeti sorulduğunda şöyle cevap vermiştir: “Huşû kalptedir. O, Müslüman kimseye karşı yumuşak davranman ve namazında oraya buraya yönelerek bakmamandır.”¹⁷⁰⁴ Mücahid b. Cebr ise “*Secdenin tesiriyle yüzlerine simaları oturmuştur.*”¹⁷⁰⁵ ayetinde muradın yüzdeki izi kastetmediğini asıl muradın “huşu ve tevazu” olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁰⁶

Zühd kitaplarında “huşû” ile ilgili ele alınan hususlardan biri huşûnun Hz. Peygamber’in (s.a) vefatından sonra mü’minlerin kalplerinden kalkmasıdır. Damra b. Habîb mürsel olarak Rasûlullah’ın şöyle buyurduğunu haber vermiştir: “*Bu ümmetten ilk kaldırılacak olan şey emanet ve huşûdur. Hatta öyle ki neredeyse hiç huşu ehli göremezsin.*”¹⁷⁰⁷ Huzeyfe b. el-Yemân aynı meyanda şu sözü söylemiştir:

¹⁷⁰³ Mü’minûn, 23/2.

¹⁷⁰⁴ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/403 (No. 1148); *ez-Zühd-Kalbin incelikleri*, 362 (No. 1148); Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/599 (No. 328).

¹⁷⁰⁵ Fetih, 48/29.

¹⁷⁰⁶ Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/598 (No. 326, 327) (es-Semtü’l-hasen ve’l-huşû)

¹⁷⁰⁷ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/75 (No. 167); *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/56 (No. 172) (el-Havf ve’l-huşû); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 320 (No. 2336); İbn Ebü’d-Dünya, *Mekârimü’l-ahlâk*, 88 (No.

“Dininizden ilk kaybedeceğiniz şey huşûdur. Dininizden son kaybedeceğiniz şey ise namazdır.”¹⁷⁰⁸

Kişi Allah’a O’nu görüyormuşçasına kulluk etmelidir. Çünkü kul Allah’ı göremese de O, her an kullarını görmektedir.¹⁷⁰⁹ Cibrîl hadisinde ihsanın “*Allah’a O’nu görüyormuşçasına kulluk et. Sen O’nu göremesen de O seni görüyor.*” şeklinde tanımlanması¹⁷¹⁰ huşû ile ihsan arasındaki irtibatı ortaya koymaktadır.

İbnü’l-Mübârek “huşû” kavramını daha çok namazla ilgili olarak ele almıştır. Ona göre namazda dünya işlerini düşünmemek huşunun alametlerindendir. Kim dünya işlerinden herhangi bir şeyi düşünmeksizin bir namaz kılar sonra da Allah’tan bir şey isterse Allah (c.c) kulun o isteğini yerine getirir.¹⁷¹¹ Bir başka hadise göre güzelce abdest alıp gaftele dalıp oyalanmadan namaz kılsa geçmiş günahları bağışlanır.¹⁷¹² Kişi namaz kılarken, sağa sola bakmamalı,¹⁷¹³ yerdeki taşlarla, elbisesiyle vs. oynamamalıdır.¹⁷¹⁴

Zühd müellifleri, “huşû” başlığı altında nifak huşûsu tehlikesinden de bahsetmişlerdir. Ebü’d-Derdâ’nın veya Ebû Hüreyre’nin kavline göre kişi nifak huşûsundan Allah’a sığınmalıdır. Nifak huşûsu kalpte huşu olmamasına rağmen bedende huşu görünmesidir.¹⁷¹⁵ “Huşû” duygusu içerisinde acizlik de bulunmaktadır. Kişi namaza durduğunda huşû ile birlikte tam bir acizlikle Allah’ın huzuruna durmalıdır. Huşû ve acizlik ile rukû ve secdeye varmalı; namazı bitirdikten sonra aynı hal üzere el açıp Allah’a yalvarmalıdır. Aksi takdirde namazı noksan olur.¹⁷¹⁶

Huşû, Kur’ân kavramlarından biridir. *Kitâbü’z-zühd* müelliflerinden sadece İbnü’l-Mübârek ve Vekî‘ b. Cerrâh bu konuya dair başlık açmışlardır. Hz. Ali’nin

265). İbn Ebü’d-Dünyâ’nın tahriç ettiği metinde bu ümmetten kaldırılacak olan şeyler “haya ve emanet”tir ifadesi yer almaktadır.

¹⁷⁰⁸ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 147/1003).

¹⁷⁰⁹ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/523 (No. 1100); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/498 (No. 36847).

¹⁷¹⁰ Buhârî, *İmân*, 36 (No. 50); Müslim, “*İmân*”, 1 (No. 8); Tirmizî, “*İmân*”, 4 (No. 2610).

¹⁷¹¹ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/713 (No. 1535); *ez-Zühd-Kalbin İncelikleri*, 361 (No. 1143).

¹⁷¹² İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/714 (No. 1537); *ez-Zühd-Kalbin İncelikleri*, 362 (No. 1145).

¹⁷¹³ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/718 (No. 1549). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 35/400 (No. 21508); Ebû Dâvud, “*Salât*”, 164 (No. 909); Nesâî, “*Sehv*”, 10 (No. 1195).

¹⁷¹⁴ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/718 (No. 1547).

¹⁷¹⁵ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/46 (No. 143).

¹⁷¹⁶ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/716 (No. 1544); *ez-Zühd-Kalbin İncelikleri*, 363 (No. 1152).

Mü'minûn suresinin başında mü'minlerin özelliklerinin anlatıldığı ilk ayetlerden olan “*Onlar ki namazlarında huşû içerisinde*”¹⁷¹⁷ buyruğunu ‘namazlarında oraya buraya yönelip bakmazlar’ şeklinde tefsir etmesi, İbnü’l-Mübârek’in konuyla ilgili naklettiği hadislerle örtüşmektedir. Hz. Ali’nin huşûnun tanımına “Müslüman kimseye karşı yumuşak davranmak” ifadesini eklemesi kavrama ahlaki bir boyut yüklediğini de göstermektedir.

2.3.16. Uhuvvet

İbnü’l-Mübârek, 132. sırada “Yuhibbu’r-racülü li’r-raculi mâ yuhibbu li nefsih” bâbı; 124. sırada “Tenakkiye’l-ihvân” bâbı; Dârimî, 29. sırada “Lâ yû’minu ehadiküm hattâ yuhibbe liahîhi mâ yuhibbu linefsih” bâbı; Tirmizî, 54. sırada “İ’lâmü’l-hubb” bâbı açmıştır. İbnü’l-Mübârek, Hüseyin el-Mervezî nüshasında “Celisü’s-sıdk” bâbı açmıştır. İbn Ebü’d-Dünyâ, 226 rivayetten oluşan *Kitâbü’l-ihvân*’ı kaleme almıştır. Bu kitapta, “Allah için birbirlerini sevenler”, “kardeşliğe teşvik”, “kendileriyle arkadaşlık yapılması tavsiye edilen kişiler”, “sevginin karşı tarafa bildirilmesi” gibi konular yer almıştır.

Kişi, din kardeşleriyle ilişkisini uhuvvet ilkelerine göre kurmalıdır. Çevremizdeki insanların hepsi maalesef aynı kalitede olmadıkları için kişi kardeşlik hukuku geliştireceği kişileri dikkatli seçmelidir. Mü’mîn, hali, gidişatı düzgün, ahlaki güzel insanlarla arkadaşlık kurmalıdır. Bir Müslüman bu vasıftaki kişilerle Allah için dostluk kurduğunda bunun karşılığı Cennet’te köşktür. Enes b. Mâlik’in şöyle dediği nakledilmiştir: “Her kim Allah için dost edinirse cennette onun için bir köşk bina edilir.”¹⁷¹⁸ Hz. Ömer (r.a) ise bu konuda “Kuşkusuz ben, Allah için zayıf ve güçsüz insanlardan kardeşler edinip onları sadece Allah için severim. Herbirinin isimlerini, babalarının ve kabilelerinin isimlerini öğrenirim. Evlerinin yerlerini tek tek bilirim.”¹⁷¹⁹ Hz. Ömer’in (r.a) konuyla ilgili bir diğer sözü şudur: “Allah size mü’mîn birini sevmeyi ihsan ettiği zaman bu sevgiye sınırsız sarılın.”¹⁷²⁰

¹⁷¹⁷ Mü’mînûn, 23/2.

¹⁷¹⁸ İbn Ebü’d-Dünyâ, *İbn Ebü’d-Dünyâ külliyyatı, (el-İhvân)*, 4/531 (No. 27).

¹⁷¹⁹ İbn Ebü’d-Dünyâ, *İbn Ebü’d-Dünyâ külliyyatı, (el-İhvân)*, 4/532 (No. 28).

¹⁷²⁰ İbn Ebü’d-Dünyâ, *İbn Ebü’d-Dünyâ külliyyatı, (el-İhvân)*, 4/533 (No. 32).

Kişi, din kardeşine nasıl davrandığını çok dikkat etmelidir. Çünkü aralarındaki hukuku gözeten Allah'tır. Kardeşine iyilik eden iyilik bulur. Kötülük eden kötülük bulur. Şu hadis-i şerif bu hususu haber vermektedir: Enes b. Mâlik (r.a) Rasûlullâh'ın (s.a) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “*Kim Allah için bir kardeş edinirse, onun için cennette bir saray inşa edilir. Kim kardeşine bir elbise giydirirse Allah da ona Cennet'te bir elbise giydirir. Kim kardeşini kullanarak bir elbise giyerse Allah da ona ateşten bir elbise giydirir. Kim kardeşini kullanarak bir şey yerse, Allah da ona ateşten bir yiyecek yedirir. Kim kardeşi üzerinden bir şöhret elde ederse Allah da kıyamet günü onu (Cehennem'de) şöhret ve gösteriş makamına getirir.*”¹⁷²¹

Kişi arkadaşının dini üzeredir. Bu nedenle kiminle arkadaşlık ettiğine son derece dikkat etmesi gerekir.¹⁷²² Mü'min ancak mü'min olanları dost edinmelidir.¹⁷²³

Dürüst arkadaş yalnızlıktan, yalnızlık da kötü arkadaştan daha hayırlıdır. Dürüst arkadaşın misali güzel koku sürünmüş kimsenin misali gibidir. O, sana kokusundan vermese de o koku sana sirayet eder. Kötü arkadaşın misali ise demircinin misali gibidir. Onun ateşi seni yakmasa da kötü kokusu sana sirayet eder.¹⁷²⁴ İyi arkadaş, Allah'ı zikretme konusunda yardımcı, O'nu unuttuğunda hatırlatıcı, hayrı emrettiğinde itaat edendir.¹⁷²⁵ Davud et-Tâî, kiminle arkadaşlık edilmesine dair şu tavsiyede bulunmuştur: “Takva sahipleriyle arkadaşlık yap. Çünkü insanlar içinde sana zahmet ve meşakkati en az; yardımını en çok dokunanları onlardır.”¹⁷²⁶

¹⁷²¹ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/577 (No. 1217); *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 596 (No. 1217).

¹⁷²² İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı, (el-İhvân)*, 4/535 (No. 37); Tirmizî, “Zühd”, 45 (No. 2378). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/142 (No. 8417); Ebû Dâvud, “Edeb”, 19 (No. 4835); Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/188 (No. 7319).

¹⁷²³ İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/124 (No. 364); Tirmizî, “Zühd”, 55 (No. 2395); İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı, (el-İhvân)*, 4/536 (No. 41). Ayrıca bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/143 (No. 7169).

¹⁷²⁴ İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/122 (No. 358); *Kalbin incelikleri*, 110 (No. 358); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 222 (No. 1563); İbn Ebü'd-Dünyâ, *el-Uzle*, 67 (No. 167).

¹⁷²⁵ İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/122 (No. 359); *ez-Zühd-Kalbin incelikleri*, 110 (No. 359).

¹⁷²⁶ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı, (el-İhvân)*, 4/537 (No. 43).

Uhuvvet hukukunun gerektirdiği bir diğer ilke kişi, kendisi için istediğini din kardeşi için de istemelidir. Bunu gerçekleştirmediği müddetçe imanı kemale ulaşamaz.¹⁷²⁷ Hasan-ı Basrî'ye göre kardeşlik hukukunun diğerleri şunlardır: “Muhakkak ki mü'min mü'minin bir parçasıdır. İhtiyacı da onda sıkıntısı da ondadır. Onun sevinciyle sevinir, onun üzüntüsüyle üzülür. O kardeşinin aynasıdır. Onda hoşuna gitmeyen bir şey görürse onu düzeltip doğruya yöneltir. Gizli ve aşikar olarak hiçbir yerde kusurlarını ortaya dökmeyip onu kollayıp gözetir. Şüphesiz ki dostundan yana senin nasibin vardır. Sevdiğin kişiyi anmandan dolayı da sana bir nasip vardır. O halde kardeşlerini, arkadaşlarını ve oturacağın meclisleri iyi seç.” Aynı kavle İbn Ebü'd-Dünyâ, *el-İhvân* kitabında yer vermiştir.¹⁷²⁸

Kişi, başka hiçbir çıkarı olmaksızın Allah için sevdiği kardeşine, bu duygusunu bildirmelidir.¹⁷²⁹ Çünkü bu davranış aradaki sevgiyi pekiştirir ve ülfeti kuvvetlendirir.¹⁷³⁰ Kişi, zalimse zulmüne engel olarak, mazlumsa ona destek olarak kardeşini yalnız bırakmamalıdır.¹⁷³¹

İbn Ebü'd-Dünyâ, güler yüzlü olmayı ve insanlara karşı sevgi beslemeyi “Uhuvvet” kapsamında değerlendirmiştir. Şu hadis din kardeşine karşı gülümsemeyi küçük bir iyilik olmadığını haber vermektedir: “*Hiçbir iyiliği küçük görme. Bu iyilik, su isteyen birine su kabındaki suyu vermek, din kardeşinle güleryüzlü konuşmak bile olsa.*”¹⁷³² Cerîr b. Abdullah el-Becelî, Müslüman olduğu günden beri her karşılaştığında Rasûlullah'ın (s.a) kendisine gülümsediğini belirtmiştir.¹⁷³³ Kişi, Müslüman kardeşiyle karşılaştığında ona karşı güler yüzlü olması sadakadır.¹⁷³⁴

¹⁷²⁷ Dârimî, “Rikâk”, 29 (No. 2782).

¹⁷²⁸ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/394 (No. 847); *Kalbin incelikleri*, 206 (No. 662); İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı*, (el-İhvân), 4/541 (No. 54).

¹⁷²⁹ Tirmizî, “Zühd”, 54 (No. 2392). Ayrıca bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/189 (No. 7322).

¹⁷³⁰ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/275 (No. 484); *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 249 (No. 484).

¹⁷³¹ Dârimî, “Rikâk”, 40 (No. 2795).

¹⁷³² İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı*, (el-İhvân), 4/569 (No. 131); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/429; Ayrıca bk. Müslim, “Bir ve sıla”, 144 (No. 2626); Beyhakî, *Şuabü'l-iman*, 10/396 (No. 7688).

¹⁷³³ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı*, (el-İhvân), 4/569 (No. 129).

¹⁷³⁴ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı*, (el-İhvân), 4/569 (No. 130).

2.3.16.1. Allah için birbirini sevmek

İbnü'l-Mübârek, 49. sırada “Hubbü'l-mü'min el-mü'mine fillah” bâbı, 194. Sırada “el-İhâu fillah” bâbı açmıştır. Vekî' b. Cerrâh, 47. sırada; Tirmizî, 53. sırada “el-Hubbu fillah” bâbı; Hennad b. Serî ise, “el-Mütehâbbîn” bâbı açmıştır. İbnü'l-Mübârek, 139. sırada “el-Mütezavirûne fillah ve'l-mütehabbûne fillah” bâbı açmıştır. İbn Ebü'd-Dünyâ bu konuyu *el-İhvân*'da ele almıştır. Buhârî, “el-Hubbu fillah” bâbına “Edeb” bölümünde, Müslim “Birr ve sıla” bölümünde yer vermeyi tercih etmiştir.

Allah için birbirini seven iki kişi kıyamette başka gölgenin olmayacağı günde Arş'ın gölgesi altında gölgeleneceklerdir. Şu hadis bu hususu haber vermektedir: Ebû Hüreyre (r.a) Nebî (s.a)'in şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “*Allah kendi (arşının) gölgesinden başka hiçbir gölgenin olmadığı kıyamet gününde yedi (sınıf) insanı gölgesinde gölgelendirilir: ... (Bunlardan biri) birbirlerini Allah Azze ve Celle için seven iki kimse(dir)...*”¹⁷³⁵

Allah için seven, Allah için buğz eden, Allah için veren Allah için alıkoyan kişi imanını kemale ulaştırmıştır.¹⁷³⁶ Allah için birbirlerini sevenler, Cennet'te nurdan minberler üzerinde oturacaklardır.¹⁷³⁷ Nebîler ve şehitler onlara gıpta edecektir.¹⁷³⁸ Hiçbir dünyalık çıkarı olmaksızın Allah rızası için birbirini seven kulları Allah sever.¹⁷³⁹

¹⁷³⁵ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/646 (No. 1378); *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/473 (No. 1342); *ez-Zühd-Kalbin incelikleri*, 421 (No. 1342); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/273 (No. 476). Hennâd b. Serî, bu hadisi Selmân-ı Fârisî'den mevkufen tahric etmiştir.; Buhârî, “Rikâk”, 24 (No. 6114); Tirmizî, “Zühd”, 53 (No. 2391) (el-Hubbu fillah); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/387 (No. 11798).

¹⁷³⁶ Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/600; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 2006, 19/74 (No. 35479); Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebü'd-Dünyâ, *el-İhvân*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beirut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988), 35 (No. 1).

¹⁷³⁷ Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/607 (No. 333); İbn Ebü'd-Dünyâ, *el-İhvân*, 48, 56 (No. 7, 12).

¹⁷³⁸ Tirmizî, “Zühd”, 53 (No. 2390). Tirmizî, hadisin hasen sahih olduğunu belirtmiştir.

¹⁷³⁹ Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/611-612 (No. 336); *ez-Zühd-Hayatı Allah'a adamak*, 82 (No. 336); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/247 (No. 710); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/277 (No. 490) (el-Mütehâbbûn); İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı* (el-İhvân), 4/556 (No. 94).

Hak Teâlâ, kendi rızası için ziyaretleşenleri, yardımlaşanları, birbirlerini karşılıksız sevenleri, birbirlerine fedakârlık gösterenleri ve birbirleriyle candan dost olanları seveceğini müjdelemiştir.”¹⁷⁴⁰

Rasûlullah (s.a) Müslüman’ların birbirlerini sevmelerini imanın şartı yapmıştır. Bu konu bu denli önemlidir.¹⁷⁴¹ Muhabbetini zıddında haset ve kin yer almaktadır. Bunlar kişinin imanını kalbinden kazıyıp atarlar.¹⁷⁴²

Muhabbetin ileri derecesi Allah’ın kulunu sevmesi sonra da diğer kullarına onu sevdirmesidir. İman edip salih amel işleyenleri Rahman sever ve kullarına sevdirebilir.¹⁷⁴³

Müslüman, Allah için sevdiği kardeşine bunu bildirmelidir.¹⁷⁴⁴ Zühd müelliflerinin muhabbet konusuyla irtibatlı gördükleri bir diğer husus “hediyeleşmek”tir. Komşularıyla hediyeleşmek isteyen kişi önce yakın komşusundan başlamalıdır.¹⁷⁴⁵

Ahirette kişi, sevdikleriyle beraber olacaktır. Şu hadis-i şerif bu hususu müjdelemektedir: Enes b. Mâlik şöyle anlatmıştır: Bir adam Rasûlullah’a (s.a) geldi ve kıyamet ne zaman kopacak diye sordu. Nebî (s.a) namaza kalktı. Namazını kıldıktan sonra ‘*Kıyametin ne zaman kopacağını soran nerede?*’ buyurdu. Bunun üzerine adam ‘benim ya Rasûlallah’ dedi. Nebî (s.a) ‘*kıyamet için ne hazırladın?*’ diye sordu. ‘Ey Allah’ın Resûlü! Çokça namaz ve oruç hazırlayamadım ancak ben Allah’ı ve Resûlünü seviyorum’ dedi. Bu cevap üzerine Hz. Peygamber (s.a) ‘*Kişi sevdiğiyle beraberdir. Sen de sevdiğinle berabersin*’ buyurdu. Enes b. Malik (r.a) hadisi rivayet ettikten sonra ‘Müslüman’ların İslam’a girdiklerindeki sevinçlerinden sonra bundan daha fazla başka bir şeye sevindiklerini görmedim.’ dedi.”¹⁷⁴⁶ Enes b.

¹⁷⁴⁰ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/425, 426 (No. 901, 903); *ez-Zühd-Kalbin incelikleri*, 221 (No. 716)

¹⁷⁴¹ Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/603 (No. 331); Tirmizî, “Sıfatü’l-kıyâme ve’r-rekâik ve’l-vera”, 56. (No. 2510). Ayrıca bk. Ebû Dâvud, “Edeb”, 142 (No. 5193); İbn Mâce, “Edeb”, 11 (No. 3692).

¹⁷⁴² Tirmizî, “Sıfatü’l-kıyâme ve’r-rekâik ve’l-vera”, 56 (No. 2510).

¹⁷⁴³ Meryem, 19/96.

¹⁷⁴⁴ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/423 (No. 897); *ez-Zühd-Kalbin incelikleri*, 219 (No. 712).

¹⁷⁴⁵ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/427 (No. 904).

¹⁷⁴⁶ Tirmizî, “Zühd”, 50 (No. 2385); İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd*, 1/250 (No. 718) (en-Niyye me’a killeti’l-amel); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/275 (No. 483) (el-Mütehabbûn); Dârimî, “Rikâk”, 70 (No. 2829).

Mâlik (r.a) şöyle haber vermiştir: “Bir adam Nebî’ye (s.a) geldi ve ‘Ey Allah’ın Resûlü! Kıyamet ne zaman kopacak? diye sordu. Rasûlullah (s.a) namaza kalktı, namazı tamamladığında ‘*Kıyamet hakkında soru soran nerede?*’ buyurdu. Adam ‘buradayım ey Allah’ın Resûlü!’ dedi. Nebî (s.a) ‘*Kıyamet için ne hazırladın?*’ diye sordu. Adam, ‘onun için çok bir namaz ve oruç hazırlamadım. Ancak ben, Allah’ı ve Resûlü’nü seviyorum’ dedi. Bunun üzerine Nebî (s.a) ‘*Kişi sevdiğiyle birliktedir*’ veya ‘*Sen, sevdiklerinle birliktesin*’ buyurdu. Enes (r.a) şunu ekledi: ‘Müslümanları, İslam’dan sonra bu kadar sevindiren bir şey görmedim’ dedi.”¹⁷⁴⁷

Hennâd b. Serî’nin “el-Mütehabbîn” bâbında tahriç ettiği hadislerden biri şudur: Übeyd b. Umeyr’dan rivayet edildiğine göre bir kişi “Ey Allah’ın Resulü! Bir kişi az namaz kılıyor ancak namaz kılanları seviyor. Az oruç tutuyor ama oruç tutanları seviyor. Kendisi az zikirde bulunuyor ama zikir yapanları seviyor. Ayrıca Allah’ı, Resulü’nü ve müminleri de seviyor. (Bu kişi hakkında ne dersiniz) dedi. Allah Resûlü (s.a) ‘*O kişi sevdikleri ile beraberdir*’ buyurdu.”¹⁷⁴⁸

Mü’mîn, mü’mînin aynasıdır. Kişi, kardeşinde bir olumsuz durum görürse bu durumu usulünce ona bildirmelidir.¹⁷⁴⁹ Müslümanlar, bir binanın tuğlaları gibi birbirini destekler, güçlendirirler.¹⁷⁵⁰ Müslüman, arkadaşlarını ilim ehli, takvalı, cana yakın kişilerden seçmelidir.¹⁷⁵¹

Bu konu ile irtibatlı olan bir diğer mesele kişinin arkadaşına karşı hüsnüzan beslemesi ve komşularıyla iyi ilişkiler kurmasıdır. İbnü’l-Mübârek, 137. sırada “Hüsnu’z-zan bi’s-sâhib ve hıfzu’l-câr” bâbına yer vermiştir. Bu başlık altında iki merfu hadis mevcuttur. O hadislerden ilki şu şekildedir: Ebû Hüreyre (r.a) Nebî (s.a) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “*Cibrîl bana komşu hakkında o kadar çok tavsiyede bulundu ki komşuyu komşuya varis kılacak zannettim.*”¹⁷⁵² Bâbın ikinci hadisi şu şekildedir: Yine Ebû Hüreyre (r.a) Nebî’nin (s.a) şöyle buyurduğunu nakletmiştir:

¹⁷⁴⁷ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/360 (No. 1019); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/274 (No. 482 (el-Mütehabbîn); Tirmizî, “Zühd”; 50 (No. 2385); Dârimî, “Rikâk”, 70. Ayrıca bk. Buhârî, “Edeb”; 96 (No. 5816); Müslim, “Birr ve sıla”, 161 (No. 2639).

¹⁷⁴⁸ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/274 (No. 481); *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 247 (No. 481).

¹⁷⁴⁹ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/276 (No. 487); *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 250 (No. 487).

¹⁷⁵⁰ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/158 (No. 353); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/121 (No. 35554).

¹⁷⁵¹ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/163 (No. 367).

¹⁷⁵² İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/419 (No. 886).

“Kul, komşusu onun şerrinden emin oluncaya kadar (gerçek manada) iman etmiş sayılmaz.”¹⁷⁵³

Uhuvvet, zühd literatürünün temel kavramlarından biridir. Kur’ân-ı Kerim’de mü’minlerin kardeş olduğu bildirilmiştir.¹⁷⁵⁴ Bu kapsamda *Kitâbü’z-zühd*’lerde ele alınan hususlar şunlardır: Mü’minlerin tamamı birbirleriyle kardeşlerdir. Ancak, kişinin anlaşıp kaynaşabileceği, onun desteğiyle Müslümanlığını daha iyi bir noktaya taşıyabileceği kişilerle dostluk kurmalıdır. Çünkü “kişi arkadaşının dini üzeredir” ilkesi mevcuttur. Bu nedenle kişi arkadaşlarını takvalı, dürüst, gerektiğinde kendisine hatasını söyleyebilecek samimiyette olan insanlardan seçmelidir. Kişinin Allah için sevdiği arkadaşına onu sevdiğini söylemesi sünnettir. Din kardeşliğiyle ilgili tespit edilen bir diğer ilke “kendisi için istediğini kardeşi için de istemek”tir. Yani müslümanın bencil olması doğru değildir. Müslüman, kardeşine eğer zulüm etmişse zulmüne engel olarak mazlumsa yardımcı olarak destek olmalıdır. Müslüman, kardeşlerine karşı sevgi beslemeli ve güler yüzlü olmalıdır. Bu tavır, Rasûlullah’ın (s.a) sünnetidir.

Kitâbü’z-zühd’lerde “uhuvvet” bağlamında en güçlü şekilde ele alınan konu “Allah için birbirini sevmek”tir. Allah için sevmek, Allah için buğz etmek imanı tamamlayan hususlardandır. Birbirlerini Allah için seven kişiler kıyamette arşın gölgesi altında gölgeleneceklerdir. Onların Allah katındaki mevkileri sebebiyle peygamberler ve şehitler dahi onlara gıpta edeceklerdir. Allah rızası için birbirlerini sevenleri Allah cennette nurdan kürsüler üzerine oturtacaktır. Allah, rızası için birbirlerini sevenlere muhabbetini vereceğini vaad etmiştir. Müslümanların birbirlerini sevmeleri imanlarının gereğidir. Bunu sağlayacak en güçlü uygulama selamlaşmanın yaygınlaştırılmasıdır. Bu konuyla ilgili Hz. Peygamber’in (s.a) ortaya koyduğu bir diğer ilke “kişinin sevdiğiyle beraber olacağı” müjdesidir. Ashab-ı kiram bu müjdeyi, İslam’da en çok umutlandıran haberler arasında görmüştür. Nitekim, Müslümanlar her ne kadar İslam’ın emir ve yasaklarını uygulamada eksik kalsalar da Allah’ı, Resûlü’nü, ashab-ı kîramı, selef-i sâlihîni, Allah dostlarını

¹⁷⁵³ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/419 (No. 887); *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/245 (No. 702); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/502 (Hakku’l-câr).

¹⁷⁵⁴ Hucurât, 49/10.

sevmeyi asla terk etmemelidirler. Ayrıca onların sevgisini kazanmak için gayret sarf etmelidirler. Müslüman, kardeşinin aynasıdır. Onda gördüğü bir kusuru gidermesi gerekir. Müslümanlar, dindaşlarıyla arkadaşlık kurmalıdırlar. Mü'minler, birbirlerini kuvvetlendiren bir binanın tuğlaları gibidir. Birbirlerine sıkı sıkıya bağlanmalıdırlar.

2.3.17. Sohbet

İbnü'l-Mübârek, 168. sırada “Murââtü hukûki's-suhbe” bâbına; Hennâd b. Serî, 103. sırada “Muhaletetü'n-nâs” bâbına yer vermiştir. Tirmizî, 56. Sırada “Suhbetü'l-mü'min” bâbına yer vermiştir. İbnü'l-Mübârek'in “Murâ'atü hukûki's-suhbe” bâbında konuyla ilgili rivayet tespit edilememiştir. Başlık ile rivayetler uyumsuzdur.

Normal şartlarda kişi, toplumsal hayatın içinde yaşamalıdır. İnsanların içinde yaşayıp onların eziyetlerine katlanan kişinin ecri insanlardan uzak bir yerde yaşayanın ecrinden büyüktür. Ebû Salih yoluyla Rasûlullah'ın (s.a) ashabından bir kişinin şöyle dediği rivayet edilmiştir: Allah Resûlü (s.a) şöyle buyurdu: “*İnsanlarla bir arada yaşayan ve onların eziyetlerine sabreden müminin ecri insanlardan uzak yaşayıp onların eziyetlerine sabretmeyen mü'minin ecrinden daha fazladır.*”¹⁷⁵⁵

Büyük fitne dönemleri dışında Müslümanların din kardeşleriyle iletişim halinde olması, görüşmesi, musafahalaşması, sohbet etmesi gerekir. Ancak, bu görüşmelerde gereksiz ve faydasız dini tartışmalara girilmemesi tavsiye edilmiştir.¹⁷⁵⁶ Mü'min, sıcakkanlı, kendisiyle ülfet edilebilen ve dost canlısı olmalıdır. Böyle olmayan kişilerde hayır yoktur.¹⁷⁵⁷

İslam'da insanlara merhamet etmek, onlara güler yüz göstermek ve onlara güzel ahlakla muamele etmek en büyük amellerden kabul edilmiştir.¹⁷⁵⁸ Kul, arkadaşlarını Müslümanlar arasından seçmelidir. Ayrıca kimlerle birlikte yemek

¹⁷⁵⁵ Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/588 (No. 1246); *ez-Zühed-Hadislerle İslami hayat*, 611 (No. 1246); Tirmizî, “Sıfatü'l-kıyâme ve'r-rekâik ve'l-vera'”, 55 (No. 2507); İbn Ebû'd-Dünyâ, *Mudârâtü'n-nâs*, 21 (No. 1); Beyhakî, *ez-Zühedü'l-kebîr*, 109 (No. 190). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 9/64 (No. 5022). Muhakkik, isnadının sahih olduğunu sahabî râvisinin meçhul olmasının zarar vermeyeceğini belirtmiştir. İbn Mâce, “Fiten”, 23 (No. 4032) (es-Sabr 'ale'l-belâ).

¹⁷⁵⁶ Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/588 (No. 1247); *ez-Zühed-Hadislerle İslami hayat*, 611 (No. 1247).

¹⁷⁵⁷ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/166 (No. 35686); *el-Musannef T*, 14/536 (No: 35686).

¹⁷⁵⁸ Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/590 (No. 1249); *ez-Zühed-Hadislerle İslami hayat*, 612 (No. 1249).

yediğine dikkat etmelidir.¹⁷⁵⁹ Mü'min, insanları severken, beğenirken veya eleştirirken itidalli olmalıdır. İnsan hayat içerisinde değişebilen bir varlıktır.¹⁷⁶⁰

2.3.17.1. Allah için yedirmek ve giydirmek

Hennâd b. Serî, 61. sırada “et-Ta‘âm fillah”; 62. sırada “el-Kisve fillah” bâbı açmıştır.

Müslüman, Allah için sevdiği kardeşini sofrasının en güzeline davet etmelidir. Dahhâk b. Müzâhim mürsel olarak Rasûlullâh'ın şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “Allah için sevdiğin kimseyi yemeğinin en iyisine misafir et.”¹⁷⁶¹ Bir insana yemek yedirmek tasadduk etmekten daha hayırlıdır.¹⁷⁶² Güzel konuşmakla birlikte yemek yedirmek kişinin cennete girmesini sağlar.¹⁷⁶³

Kişi, nefsinin cimriliğinden ve hırsından gücü nispetinde infak ederek korunmalıdır. Ebû Hüreyre (r.a) şöyle nakletmiştir: “Ensârdan bir kişiye bir misafir geldi. Ancak kendisinin ve çocuklarının yiyeceğinden başka yemeği yoktu. Hanımına ‘çocukları uyut ve kandili söndür (ve bizim yemek yemediğimizi misafire hissettirme)’ dedi. Bunun üzerine “Kendileri son derece ihtiyaç içinde bulunsalar bile onları (hicret edip gelenleri) kendilerine tercih ederler. Kim nefsinin cimriliğinden, hırsından korunursa, işte onlar kurtuluşa erenlerin ta kendileridir.”¹⁷⁶⁴ ayeti nazil oldu.”¹⁷⁶⁵

Müslümanın merhameti hayvanlara dahi ulaşır. Allah, insanlardan başka hayvanların da yedirilmesi ve içirilmesi vesilesiyle kuluna ecir verir.¹⁷⁶⁶

¹⁷⁵⁹ Tirmizî, “Zühd”, 56 (No. 2395).

¹⁷⁶⁰ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/163 (No. 35672); *el-Musannef T*, 14/533 (No: 35672).

¹⁷⁶¹ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/345 (No. 640); *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 330 (No. 639). Senesinde mecruh bir râvi olan Cüveybir bulunmaktadır.

¹⁷⁶² Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, I, 345 (No. 643); *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 331 (No. 643).

¹⁷⁶³ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, I, 347 (No. 646); *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 332 (No. 646).

¹⁷⁶⁴ Haşr, 59/9. Ayetin tamamı şu şekildedir: “Onlardan önce (Medîne’yi) hem yurt hem de iman (İslam) evi edinen kimseler, kendilerine hicret edip gelenleri severler. Onlara verilen şeylerden dolayı gönüllerinde bir ihtiyaç (bir sıkıntı) duymazlar. Kendilerinin ihtiyacı olsa bile, (onları) öz canlarına tercih ederler. Kim (mala karşı) nefsinin hırs ve cimriliğinden korunursa işte onlar kurtuluş ve saadete erenlerin ta kendileridir.” Bk. Feyizli, *Feyzu'l-Furkân Kurân-ı Kerîm ve açıklamalı meal*, 545.

¹⁷⁶⁵ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/220 (No. 35850); *el-Musannef T*, 14/588 (No. 35850).

¹⁷⁶⁶ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/221 (No. 35856); *el-Musannef T*, 14/590 (No. 35856).

Elbisesini eski dahi olsa Allah'ın rızasını umarak bir ihtiyaç sahibine giydiren kişiyi Allah himayesi altına alır. Şu hadisi şerif bu hususu haber vermektedir: Ebû Ümâme'nin haber verdiğine göre Hz. Peygamber (s.a) yeni bir elbise giydiğinde şöyle dua etmiştir: “*Avretimi örttüğüm ve hayatımı güzelleştirdiğim bu elbiseyi bana giydiren Allah'a hamd olsun.*” Bu duadan sonra Nebî (s.a) şöyle buyurmuştur: *Kudreti ve iradesiyle yaşadığım Allah'a yemin olsun ki benim yaptığımı yapan kişi çıkardığı o eski yapranmış elbisesini alır ve onu sadece Allah rızası için bir fakire giydirirse o fakirin üzerinde bir ip kaldığı sürece hayatında da ölümünde de Allah'ın himayesi ve koruması altında olur.*¹⁷⁶⁷ Söz konusu duayı Hz. Ali'nin yaptığına dair bir rivayet Ahmed b. Hanbel'in kitabında mevcuttur.¹⁷⁶⁸

Allah için ihtiyaç sahiplerine yiyecek, su veya kıyafet veren kişiye Allah Cennet'te verdiklerinin kat be kat güzellerini ona ihsan edecektir.¹⁷⁶⁹ Bu dünyada ihtiyaç sahibi birini giydiren kulu Allah ahirette aklın almayacağı güzellikte elbiseler giydirir.¹⁷⁷⁰

2.3.17.2. Mü'münleri sevindirmek

İbnü'l-Mübârek, 155. sırada “İdhâlû's-sürûr 'ale'l-mü'min” bâbı açmıştır. Müslümanın üzüntüsünü, gamını, kederini gidererek, ödeyemediği borcunu ödeyerek, karnını doyurarak hâsılı dünya veya ahirete teallük eden herhangi bir sıkıntısını gidererek din kardeşini sevindirmesi Allah katında son derece kıymetlidir. Ebû Şerik, Rasûlullah'ın (s.a) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “(Şunlar) Allah'a en sevimli gelen amellerdendir: *Müslümanı sevindirmek, onun bir kederini gidermek, onun bir borcunu ödemek veya açsa doyurmak.*”¹⁷⁷¹ Bazı zühd kitaplarında “mü'mini sevindirmek” kısmı Muhammed b. el-Münkedir'in sözü olarak yer almıştır.¹⁷⁷²

¹⁷⁶⁷ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/350 (No. 656); *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 337 (No. 656); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/259 (No. 749); İbn Ebü'd-Dünya, *eş-Şükr*, 29 (No. 75).

¹⁷⁶⁸ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 109 (No. 704).

¹⁷⁶⁹ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/351 (No. 658); *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 339 (No. 658); Tirmizî, “Sıfatü'l-kıyâme ve'r-rekâik ve'l-vera’”, 18 (No. 2449); İbn Ebü'd-Dünyâ, *İstinâ'u'l-ma'rûf*, 70 (No. 84); *Kazâu'l-havâic*, thk. Mecdî es-Seyyid İbrâhîm (Kahire: Mektebetü'l-Kur'ân, ts.), 43 (No. 31).

¹⁷⁷⁰ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/220 (No. 35849); *el-Musannef T*, 14/588 (No. 35849).

¹⁷⁷¹ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/409 (No. 870); *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/239 (No. 684).

¹⁷⁷² İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/388 (No. 36421); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 297 (No. 2139); İbn Ebü'd-Dünyâ, *Kazâu'l-havâic*, 44 (No. 33).

2.3.17.3. Hasta ziyareti

İbnü'l-Mübârek, 143. sırada “İyadetü'l-merîz” bâbı açmıştır ancak başlık altında merfu hadis bulunmamaktadır.¹⁷⁷³ Hennâd b. Serî, 42. sırada “İyadetü'l-merîz” bâbı açmıştır.

Müslüman kişi, hasta ziyaretine giderken, hastanın yanında otururken ve dönerken ecir almaya devam eder. Hz. Ali (r.a) Rasûlullah'ın (s.a) şöyle buyurduğunu haber vermiştir: “...Müslüman kardeşine hasta ziyaretine gelen kişi oturana kadar Cennet meyvelerini toplayarak yürümüş olur. Oturduğu zaman da rahmet onu kaplar. Sabah ziyarete geldiyse 70.000 melek akşama kadar ona dua eder. Akşam ziyarete geldiyse 70.000 melek sabaha kadar ona dua eder.”¹⁷⁷⁴ Hennâd b. Serî'nin konuyla ilgili tahric ettiği bir diğer hadis şudur: “Sevbân'dan rivayet edildiğine göre Nebî (s.a) şöyle buyurmuştur: “Müslüman, Müslümana hasta ziyaretinde bulunduğunda geri dönünceye kadar cennet meyvelerini toplamaya devam eder.”¹⁷⁷⁵ İbnü'l-Mübârek, bu konuyla ilgili şu hadise yer vermiştir: “Bir Müslüman hasta bir kardeşini yoklar veya onu ziyaret ederse Allah Teâlâ ona ‘Hoş olasın! Hoş geldin! Cennette bir yer edindin.’ buyurur.”¹⁷⁷⁶ Hastayı ziyaret etmek ve davete icabet etmek Allah'ın hoşnut olduğu amellerdendir.¹⁷⁷⁷ Hasta ziyareti esnasında musafaha etmek, hastanın nasıl olduğunu sormak, elini onun üzerine koymak hasta ziyaretinin edeplerindendir.¹⁷⁷⁸

2.3.17.4. Küsleri barıştırmak

İbnü'l-Mübârek 145. sırada “İslâhu zâtî'l-beyn” konusuna yer vermiştir. İbn Ebü'd-Dünyâ, *Müdârâtü'n-nâs* kitabının 9. sırasında “el-İslâh beyne'n-nâs” başlığı açmıştır.

¹⁷⁷³ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/434.

¹⁷⁷⁴ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/224 (372); *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 198 (No. 372); İbn Ebü'd-Dünyâ, *el-Maraz ve'l-keffârât*, 86 (No. 89). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 2/47 (No. 612). Muhakkik, hadisin mekvuf halinin sahih olduğunu belirtmiştir.; İbn Mâce, “Cenâiz”, 2 (No. 1442); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 7/52 (No. 7452).

¹⁷⁷⁵ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/225 (No. 373); *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 199 (No. 373).

¹⁷⁷⁶ İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/246 (No. 708); *ez-Zühd-Kalbin incelikleri*, 218 (No. 708).

¹⁷⁷⁷ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/224 (No. 371).

¹⁷⁷⁸ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/226 (No. 374); *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 199 (No. 374); İbn Ebü'd-Dünyâ, *el-Maraz ve'l-keffârât*, 91 (No. 96). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 36/572 (No. 22236). Muhakkik, isnadın çok zayıf olduğunu belirtmiştir.; Tirmizî, “İsti'zân ve âdâb”, 31 (No. 2731). Tirmizî, isnadı kavi değil demiştir.

İnsanların arasını düzeltmek, küsleri barıştırmaktan, namaz kılmaktan ve sadaka vermekten daha hayırlıdır. Saîd b. el-Müseyyeb'in mürsel olarak naklettiği şu hadis bu hususu haber vermektedir: “Rasûlullah (s.a) şöyle buyurmuştur: ‘Size namaz ve sadakadan çok daha hayırlı bir ameli bildireyim mi?’ Ashab ‘tabî ki ey Allah’ın Resûlü’ dediler. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a): ‘O, insanların arasını bulmaktır. Nefret etmekten de sakınınız! Zira o yok edicidir.’ buyurdu.”¹⁷⁷⁹

2.3.17.5. Borç vermek/ ertelemek

İbnü'l-Mübârek'in kitabında zühd analıyışının ne denli insan temelli olduğunu gösteren başlıklardan biri “et-Terğîb fi'l-karz ve te'hîru'l-ğarîm” bâbıdır. İbnü'l-Mübârek, bu bâba 150. sırada yer vermiştir. İbnü'l-Mübârek'in, borçlarını ödeyemediği için hapse düşen din kardeşlerini borçlarını ödeyerek hapisten kurtardığı bilinmektedir. Onun bu konuyu *Kitâbü'z-zühd*'e alması oldukça dikkat çekicidir. Borçluya yardım etme erdemi, her zaman güncelliğini koruyan bir husustur. Günümüzde maddi durumu yerinde olanların eli dar olan insanlara faizsiz borç vermesi ve bu borçların ödenmesinde kolaylık göstermesi ekonomik ve sosyal refahın korunmasında son derece elzemdir. Borçların ödemelerinin geciktiği her bir güne faiz uygulayan günümüz ekonomik sistemi borçlu kişiye mühlet tanıyan müslümana sadaka sevabı müjdeleyen peygamberi anlamaktan çok uzaktır. Hasan-ı Basrî mürsel olarak Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “Her kim kardeşinde bulunan bir alacağını, geciktirdiği süre boyunca bu onun için bir sadaka olarak yazılır.”¹⁷⁸⁰ Tabîki borç alan kişinin bu hususu suistimal etmemesi, borcunu ödeme niyetinde olması, bunun için elinden gelen gayreti göstermesi gerekir. İmkânı olduğu halde borcunu ödememesi veya geciktirmesi günahtır.

2.3.18. Muhalefetü'n-nefs ve'l-hevâ

İbnü'l-Mübârek, 21. sırada “İttibau'n-nefs hevahâ”; Mu'âfâ b. İmrân, 9. sırada “İttibâu'l-hevâ ve's-şehvât”; Buhârî, 37. sırada “Men câhede nefsehü fi tâ'atillah” bâbı; Beyhakî, 3. sırada “Muhalefetü'n-nefs ve'l-hevâ” faslı açmıştır.

¹⁷⁷⁹ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/437 (No. 923); *ez-Zühd-Kalbin incelikleri*, 227 (No. 738).

¹⁷⁸⁰ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/451 (No. 959); *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/267 (No. 774); *ez-Zühd-Kalbin incelikleri*, 237 (No. 774).

İslam'da insanın nefsi ve hevası kötülüğü emredici, arzulatoryıcı olarak kabul edilmiştir. Rasûlullah (s.a), konuyla ilgili hadislerde kişinin nefsiyle/hevâsıyla mücadelesini en büyük cihad olarak görmüştür. Cabir b. Abdullah şöyle haber vermiştir: Rasûlullah (s.a)'e savaştan dönen bir topluluk geldi. Bunun üzerine Nebî (s.a) “*Siz hayırlı bir gelişle küçük cihaddan büyük cihada geldiniz.*” En büyük cihad nedir diye sorulunca şöyle cevap verdi: “*Kulun hevâsıyla mücadelesidir.*” buyurdu.¹⁷⁸¹ Konuyla ilgili bir diğer hadiste Allah'a itaat konusunda nefsiyle mücadele eden kişi doğrudan ‘mücâhid’ olarak tanımlanmıştır¹⁷⁸² Buhârî bu hadisin tanım kısmını bâb başlığına taşımıştır.¹⁷⁸³ Konuyla ilgili bir diğer hadiste nefsinin galip gelen kişinin gerçek pehlivan olduğu bildirilmektedir¹⁷⁸⁴

Veki' b. Cerrâh'ın “Reddû'n-nefs ve kılletü'l-ekl” bâbında “midenin üçte birini yemek, üçte birini su, kalan üçte birini nefes için ayırmak gerektiğini” haber veren hadise yer vermesi, insanın gereğinden fazla yemesi ve içmesine engel olmasını muhalefetü'n-nefs kapsamında değerlendirdiği anlaşılmaktadır.¹⁷⁸⁵

2.3.19. Muhâsebetü'n-nefs

İbnü'l-Mubârek, 40. sırada “Muhâsebetü'l-mer'i nefsehu” bâbı, Veki' b. Cerrâh, 34. sırada, “Muhâsebetü'r-raculi nefsehû ve'l-insâf min nefsihî” bâbı açmıştır. İbn Ebü'd-Dünyâ ise 150 rivayeti muhtevi *Muhâsebetü'n-nefs* kitabı kaleme almıştır.

Rasûlullah (s.a) bir hadisinde “muhalefü'n-nefs” ile “muhasebetü'n-nefs” ifadeleri bir arada geçmektedir. Bu hadise göre aklını kullanan kişi nefsinin hesaba çekmeli ve ölümden sonrası için hazırlık yapmalıdır. Şeddâd b. Evs, Râsûlullah'ın (s.a) şöyle buyurduğunu haber vermiştir: “*Akıllı kişi nefsinin hesaba çeken ve ölümden*

¹⁷⁸¹ Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 165 (No. 373).

¹⁷⁸² İbnü'l-Mubârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 2/36; Mu'âfâ b. İmrân, *ez-Zühd*, 303 (No. 218) (İttibâü'l-hevâ ve's-şehvât); Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 163 (No. 369); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/386 (No. 11794). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 39/375 (No. 23952); Tirmizî, “Siyer”, 2 (No. 1621); Hâkim, *el-Müstedrek*, 1/54 (No. 24).

¹⁷⁸³ Buhârî, “Rikâk”, 37.

¹⁷⁸⁴ İbn Ebü'd-Dünyâ, *Muhasebetü'n-nefs*, 96 (No. 61); Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 164 (No. 370).; Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/608 (No. 1302); Ayrıca bk. Buhârî, “Edeb”, 76 (No. 5763); Müslim, “Birr ve Sıla”, 106 (No. 2608); Ebû Dâvud, “Edeb”, 2 (No. 4779); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 9/153 (No. 10156).

¹⁷⁸⁵ Veki' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/302 (No. 75).

sonrası için amel edendir. Aciz (ise) nefsinin arzularına tabi olan ve Allah'tan (cenneti) uman kişidir.”¹⁷⁸⁶ Zehebî, Hâkim'in bu hadisi Buhârî ve Müslim'in şartları üzere sahih olarak görmesine isnadda yer alan Ebû Bekir İbn Ebû Meryem el-Gassânî'nin vâhî olması sebebiyle katılmamıştır.¹⁷⁸⁷

Hiz. Ömer'e göre kişi ahirette hesaba çekilmeden önce kendini hesaba çekmelidir. Hesap günü gelmeden kendi nefsinin tartmalıdır. Bunu yapmak ahiretteki hesabı kolaylaştırır. Kişi, kendini en büyük arza hazırlamalıdır. Çünkü orada kişi Allah'ın huzuruna çıkacak ve hiçbir ameli gizli kalmayacaktır.¹⁷⁸⁸

Hiz. Ömer'in (r.a), valilerinden birine yazdığı mektuba göre kişi şiddetli hesap günü gelmeden önce rahatlık anında kendini hesaba çekmelidir. Çünkü kim kendini şiddetli bir şekilde hesaba çekilmeden önce rahat anında hesaba çekerse sonu razı olacağı müreffeh bir hayat olur. Kimi, hayatı oyalarsa ve hevası meşgul ederse sonu pişmanlık olur.¹⁷⁸⁹ Hiz. Ebû Bekir'e (r.a) göre kişi Allah'ın rızasını umarak nefsinin kızmalıdır. Bu tavır kendisini Allah'ın gazabından korur.¹⁷⁹⁰

Selef-i salihîn, kişinin nefsinin kınamasını ve hakir görmesini fikhın gereklerinden saymıştır. Ebû'd-Derdâ'ya (r.a) göre kişi, (yaptıkları hatalardan dolayı) insanlara kızmak yerine nefsinin dönüp kendisini daha şiddetli kınaması gerekir. Kişinin tavrı bu ilkeye uygun değilse fikhı tam olarak anlamamış demektir.¹⁷⁹¹

¹⁷⁸⁶ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/74 (No. 166); *ez-Zühhd ve'r-rekâik*, 1/55 (No. 171); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühhd*, 34 (No. 206); Tirmizî, “Sıfatü'l-kıyâme ve'r-rekâik ve'l-vara”, 25 (No. 2459); İbn Mâce, “Zühhd”, 31 (No. 4260) (Zikru'l-mevt ve'l-isti'dâd lehû); İbn Ebû'd-Dünya, *Muhasebetü'n-nefs*, 19 (No. 1). Ayrıca bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, 1/125 (No. 191); 4/280 (No. 7639) (Tevbe ve inâbe).

¹⁷⁸⁷ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/74 (No. 166); *ez-Zühhd ve'r-rekâik*, 1/55 (No. 171); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühhd*, 34 (No. 206); Tirmizî, “Sıfatü'l-kıyâme ve'r-rekâik ve'l-vara”, 25 (No. 2459); İbn Mâce, “Zühhd”, 31 (No. 4260) (Zikru'l-mevt ve'l-isti'dâd lehû); İbn Ebû'd-Dünya, *Muhasebetü'n-nefs*, 19 (No. 1). Ayrıca bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, 1/125 (No. 191); 4/280 (No. 7639) (Tevbe ve inâbe).

¹⁷⁸⁸ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/134; *ez-Zühhd ve'r-rekâik*, 1/103 (No. 306); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühhd*, 99 (No. 633); Tirmizî, “Sıfatü'l-kıyâme ve'r-rekâik ve'l-vera”, 25 (No. 2459); İbn Ebû'd-Dünya, *İbn Ebû'd-Dünyâ külliyyatı (Muhasebetü'n-nefs)*, 1/467 (No. 2) (Lafız İbn Ebû'd-Dünyâ'ya aittir).

¹⁷⁸⁹ İbn Ebû'd-Dünyâ, *İbn Ebû'd-Dünyâ külliyyatı (Muhasebetü'n-nefs)*, 1/473 (No. 16).

¹⁷⁹⁰ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühhd*, 110 (No. 713); Ebû Dâvud, *ez-Zühhd*, 212 (No. 233); İbn Ebû'd-Dünyâ, *İbn Ebû'd-Dünyâ külliyyatı (Muhasebetü'n-nefs)*, 1/480 (No. 26) (Lafız, İbn Ebû'd-Dünyâ'ya aittir.).

¹⁷⁹¹ İbn Ebû'd-Dünyâ, *İbn Ebû'd-Dünyâ külliyyatı (Muhasebetü'n-nefs)*, 1/480 (No. 27).

Allah, Kur'ân-ı Kerim'de "kendini kınayan nefse" yemin etmiştir.¹⁷⁹² Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) bu ayetin tefsiri sadedinde "Mü'mini her zaman 'söylediğim sözden kastım neydi? Yediğim yemekten kastım neydi? İçtiğim içecekten kastım neydi?' diyerek nefsinin hesaba çekerken bulursun." demiştir.¹⁷⁹³

Hasan-ı Basrî, kişinin kendi nefsiyle nasıl mücadele etmesi gerektiğine dair şu örneği vermiştir: "Mü'min bir şeyle karşılaşır onu beğendiği zaman 'vallahî benim canım seni istiyor ve sana ihtiyacım var ama ikimiz bir araya gelemeyiz. Heyhat! İkimiz arasında engeller var.' der. Mü'min bir hata işlediği zaman nefsinin döner 'Ben bunu istememiştım. Bundan bana ne?' der. Bir hata işlediği zaman hatasını anlayıp kendi kendine 'inşallah bir daha bu hatayı yapmayacağım' der. Mü'minler öyle bir toplumdur ki Kur'an onları bağlamış ve onlarla helak edici şeyler arasına engel koymuştur. Mü'min dünyada kendini azad etmeye çalışır ve Allah'a kavuşana kadar hiçbir şeyden emin olmaz. Çünkü ahirette yaptığı her şeyin hesabını vereceğini bilir."¹⁷⁹⁴

Tâbiûn âlimi ve kadısı olan Meymûn b. Mihrân el-Cezerî'ye (ö. 117/735) göre kişi alacak-verecekler konusunda ortağını ne denli sıkı sorguluyorsa nefsinin ondan daha şiddetli hesaba çekmelidir. Ona göre, kişi nefsinin bu denli çetin hesaba çekmeden muttakilerden olamaz.¹⁷⁹⁵

İbn Ebû'd-Dünyâ'nın kitabında selef-i sâlihîn'in kendilerini nasıl hasaba çektiklerine dair ilginç rivayetler mevcuttur. Hz. Ömer, halife olduğunda bir duvarın arkasına geçmiş ve 'Vay be! Ömer b. Hattab mü'minlerin emiri olmuş ha! Ey İbn Hattab! Vallahi ya Allah'tan korkarsın ya da Allah sana azab eder.' diyerek nefsinin hesaba çekmiştir.¹⁷⁹⁶ Meşhur muhaddis ve fakih bir tâbiû olan İbrahim et-Teymî (ö. 92/710) ise nefsinin şu şekilde yola getirmeye çalışmıştır: "Kendimi Cennet'te hayal

¹⁷⁹² Kıyamet, 75/2.

¹⁷⁹³ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 228 (No. 1616); İbn Ebû'd-Dünyâ, *İbn Ebû'd-Dünyâ külliyyatı (Muhâsebetü'n-nefs)*, 1/468 (No. 4).

¹⁷⁹⁴ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/372 (No. 36357); *el-Musannef T*, 15/30 (No: 36357).

¹⁷⁹⁵ Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/501 (No. 239); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/508 (el-Uzle); Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme ve'r-rekâik ve'l-vera'", 25 (No. 2459); İbn Ebû'd-Dünyâ, *İbn Ebû'd-Dünyâ külliyyatı (Muhâsebetü'n-nefs)*, 1/469 (No. 7).

¹⁷⁹⁶ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 95 (No. 600); Ebû Dâvud, *ez-Zühd*, 73 (No. 53); İbn Ebû'd-Dünyâ, *İbn Ebû'd-Dünyâ külliyyatı (Muhâsebetü'n-nefs)*, 1/468 (No. 3).

ettim. Meyvelerinden yiyorum, nehirlerinden içiyorum, hûrileri kucaklıyorum. Sonra kendimi Cehennem’de hayal ettim. Zakkumundan yiyorum, irininden içiyorum, zincir ve demir halkalarına sarılıyorum. Sonra nefsim ‘Ne istersin?’ dedim. ‘Dünyaya dönüp sâlih ameller yapmak istiyorum.’ dedi. O zaman nefsim ‘sen zaten istediğin yerdesin, hadi yap!’ karşılığını verdim.”¹⁷⁹⁷ Ahnef b. Kays’ın kendini şöyle hesaba çektiği nakledilmiştir: “Ahnef b. Kays, şamdanın yanına gelir, parmağını üzerine koyardı. Acıyı hissedince: ‘Ey Huneyf! Falan gün yaptıklarına seni iten sebep neydi? Falan gün yaptıklarına seni iten sebep neydi?’ diyerek nefsinin hesaba çekmiştir.”¹⁷⁹⁸

“Muhâlefetü’n-nefs” ve “muhâsebetü’n-nefs” kavramları birbirleriyle yakından ilişkilidirler. İslam’da insanın nefsi ve hevâsı kötülüğü emredici, arzulayıcı olarak kabul edilmiştir. Rasûlullah (s.a), konuyla ilgili hadislerinde kişinin nefsiyle/hevâsıyla mücadelesini en büyük cihad olarak görmüştür. Rasûlullah’ın (s.a) yeme ve içmede ölçü olarak koyduğu oranı geçmemek de muhâlefetü’n-nefs kapsamına girebilir.

Nefis muhasebesi, zühdün en temel kavramlarından biridir. Rasûlullah (s.a) nefis muhasebesi yapan ve ahiret için hazırlanan kişiyi akıllı olarak nitelemiştir. Zühd kitaplarında selef-i sâlihîn’in nefis muhasebesi konusundaki tavsiyeleri ve bu hususta kullandıkları yöntemlere dair pek çok rivayet mevcuttur. Bu dünyada nefsinin hesaba çeken kişinin ahiretteki hesabı kolay olur. Müslüman, diğer insanları eleştirdiğinden çok daha sıkı bir şekilde kendini eleştirmelidir. Hatta ticaret erbâbı iki ortağın birbirini hesaba çekerken gösterdikleri hassasiyetten daha fazlasını kendini hesaba çekerken göstermelidir.¹⁷⁹⁹

¹⁷⁹⁷ İbn Ebû’l-Dünyâ, *İbn Ebû’l-Dünyâ külliyyatı (Muhâsebetü’n-nefs)*, 1/470 (No. 10)

¹⁷⁹⁸ İbn Ebû’l-Dünyâ, *İbn Ebû’l-Dünyâ külliyyatı (Muhâsebetü’n-nefs)*, 1/472 (No. 13)

¹⁷⁹⁹ Şu rivayet konuyla ilgili olarak tahrîc edilmiş ancak başlıkla uyumsuz bulunmuştur: Ebû Kebşe el-Enmârî Allah Resûlü’nün (s.a) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: Bu ümmetin örneği şu dört adamın durumuna benzer: *Allah’ın mal ve ilim verdiği kişi. Bu kişi ilmiyle malında amel eder. Allah’ın ilim verdiği fakat mal vermediği kişi. Bu kişi ‘Allah bana falana verildiği gibi mal verseydi, ben de onun yaptığını yapardım’ der. İşte bu ikisi sevapta eşittir. Allah’ın mal verdiği fakat ilim vermediği kişi. Bu kişi malını hakkı olan yere vermez, onu batıl yerlere harcar. Allah’ın mal da ilim de vermediği kişi. Bu da ‘Allah felana verdiği gibi bana da verseydi ben de onun yaptığını yapardım’ der. Bu ikisi de günahta eşittir.* (Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/323 (No. 586); *ez-Zühd-Hadislerle İslamî hayat*, 306 (No. 586); İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd*, 1/354 (No. 999); Tirmizî, “Zühd”, 17 (No. 2325).

2.3.20. Şeytanın tuzakları

İbnü'l-Mübârek, 197. sırada “Keydü’ş-şeytân” bâbına; Darimî, 66. sırada “eş-Şeytân yecrî min ibn âdeme mecra’d-dem” babına yer vermiştir. İbn Ebi’d-Dünya ise 77 rivayeti muhtevi *Mekâidü’ş-şeytân* kitabı kaleme almıştır.

Allah’ı (c.c) zikretmek şeytanın insan üzerindeki tesirini yok eder. Kişi, Allah’ı zikretmekten uzaklaşırsa şeytan onun üstüne çullanır. Şu hadis bu durumu haber vermektedir: Enes b. Mâlik (r.a) Rasûlullah’ın (s.a) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “*Şeytan insanın kalbine tuzağını kurmuştur. Âdemoğlu Allah’ı zikrederse şeytan pular. İnsan, eğer Allah’ı unutursa şeytan onun kalbini yutar.*”¹⁸⁰⁰

Şeytan âdemoğulun damarlarında kanın dolaştığı gibi dolaşabilir. Muttefekun aleyh olan şu hadis bu durumu haber vermektedir: Ali b. Hüseyin, Rasûlullah’ın (s.a) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “*Şeytan, Âdemoğlunun damarlarında kanın dolaştığı gibi dolaşır.*”¹⁸⁰¹ *Sünen-i Dârimî*’deki rivayette ziyade olarak kocası beraberinde olmayan kadının yanına girmemek gerektiği bildirilmiştir.¹⁸⁰²

Şeytan, insanı imanında şüpheyi düşürmek için yaratılışı başa doğru götürerek nihayetinde Allah’ın da bir yaratıcısı olduğunu vehmettirmeye çalışır. Bu durumla karşılaşan kişi “Ben Allah’a ve Resûlü’ne inanıyorum” diyerek bu vesveseyi savuşturmalıdır.¹⁸⁰³

Mü’min kul, şeytanla nasıl mücadele edeceğini iyi bildiği için sonunda şeytan yorulur ve mağlup olur. Bir başka ifadeyle mü’min kul ilmini artırarak şeytanla nasıl mücadele edeceğini iyi öğrenmeli ve şeytanı yorup bıktırıcaya kadar mücadeyi bırakmamalıdır.¹⁸⁰⁴

¹⁸⁰⁰ İbn Ebü’d-Dünyâ, *İbn Ebü’d-Dünyâ külliyyatı (Mekâidü’ş-şeytân)*, 9/663 (No. 22). Ayrıca bk. Beyhakî, *Şuabü’l-îman*, 2/74 (No. 536).

¹⁸⁰¹ İbn Ebü’d-Dünyâ, *İbn Ebü’d-Dünyâ külliyyatı (Mekâidü’ş-şeytân)*, 9/694 (No. 72). Ayrıca bk. Buhârî, “Ahkâm”, 21 (No. 6750); Müslim, “Selâm”, 23 (No. 2174).

¹⁸⁰² Dârimî, “Rikâk”, 66 (No. 2824).

¹⁸⁰³ İbn Ebü’d-Dünyâ, *İbn Ebü’d-Dünyâ külliyyatı (Mekâidü’ş-şeytân)*, 9/665 (No. 27). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 43/271 (No. 26203); Elbânî, *Sahîha*, 1/233 (No. 116).

¹⁸⁰⁴ İbn Ebü’d-Dünyâ, *İbn Ebü’d-Dünyâ külliyyatı (Mekâidü’ş-şeytân)*, 9/662 (No. 20).

Abdest alırken kişiye musallat olan şeytanın adının Velehan olduğuna dair rivayet mevcuttur.¹⁸⁰⁵ Bu bilgi, başka kaynaklarda merfu bir hadis olarak yer almışsa da isnadında metrûku'l-hadis olduğu belirtilen Hârice b. Mus'ab es-Serahsî'nin¹⁸⁰⁶ bulunmasından ötürü, hadis çok zayıf kabul edilmiştir.¹⁸⁰⁷

Şeytan, doğru bilgiden yanlış sonuç çıkararak peygamberleri dahi kandırmaya çalışmıştır. Örneğin şeytan Hz. İsa'yı (a.s) şu şekilde kandırmaya çalışmıştır: “Hz. İsa (a.s) bir dağın başında namaz kılarken İblis yanına geldi ve ‘Her şeyin kaza ve kader ile gerçekleştiğini iddia eden sen misin?’ diye sordu. Hz. İsa ‘evet’ cevabı verdi. Bunun üzerine İblis ‘o halde kendini dağdan aşağıya at ve ‘bu benim kaderimdi’ de. Hz. İsa İblis’e ‘*Ey lanetli! Kullar Allah’ı değil, Allah kulları sınar*’ diye çıkıştı.”¹⁸⁰⁸

Şeytan, yıllarca Allah’a kulluk etmiş kişileri dahi tuzağa düşürebilir. Bu nedenle her mü'min attığı adımların nereye varacağını iyice düşünerek şeytanın tuzaklarına karşı kendini korumalıdır.¹⁸⁰⁹

İbn Ebü'd-Dünyâ, şeytanın bir şekilde mecbur kalarak bazı peygamberlere, sahabîlere, salih kullara doğru bilgiler verdiğine dair pek çok rivayet nakletmiştir. Bu rivayetlerden elde edilen bilgiler şunlardır: Kişinin, şeytanın tuzağına en kolay yakalandığı an öfkelenildiği andır. İnsan, öfkelenildiği zaman iradesini kaybeder ve şeytanın istediği şeyleri yapar.¹⁸¹⁰ İnsanları helak eden iki husus haset ve hırsır. Şeytan haset yüzünden lanete uğramış ve cennetten kovulmuştur. Hırs yüzünden Âdem, şeytanın tuzağına düşmüştür.¹⁸¹¹ İnsan, asla kendini beğenip amellerini çok göremeli, günahlarını ise unutmamalıdır. Kişi, kendine helal olmayan kadınlarla asla

¹⁸⁰⁵ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (Mekâidü's-şeytân)*, 9/665 (No. 28).

¹⁸⁰⁶ Bu râvî hakkında Buhârî, ‘İbnü'l-Mübârek ve Vekî’ b. Cerrah onu terk ettiler’; Yahya b. Ma‘în, bir kavlinde ‘sika değildir’ bir kavlinde ise ‘kezzâbdır’ demiştir. Dârekutnî onu zayıf bulmuştur. Bk. İbn Adî, *el-Kâmil fi'd-du'afâi'r-ricâl*, 3/494; Zehebi, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1/625; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, 8/16.

¹⁸⁰⁷ Ahmed b. Hanble, *el-Müsned*, 35/160 (No. 21238). Muhakkik, hadisin çok zayıf olduğunu belirtmiştir.; Tirmizî, “Tahâre” 43 (No. 57). Tirmizî, hadisi tahriç etmekle birlikte Hârice'nin kavi olmadığını belirtmiştir.; Hâkim, *el-Müstedrek*, 1/267 (No. 578).

¹⁸⁰⁸ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (Mekâidü's-şeytân)*, 9/683 (No. 54).

¹⁸⁰⁹ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (Mekâidü's-şeytân)*, 9/687 (No. 59).

¹⁸¹⁰ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (Mekâidü's-şeytân)*, 9/671 (No. 36).

¹⁸¹¹ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (Mekâidü's-şeytân)*, 9/675 (No. 42).

baş başa kalmamalıdır. Allah’a söz verdiğiinde yerine getirmelidir. Vermeye niyet edilen sadaka unutulmamalıdır.¹⁸¹² Bakara suresi şeytanlara karşı kalkandır. Bu sureden okunacak bir ayet bile şeytanların dağılmasına yeter. Bu surenin okunduğu eve şeytan giremez.¹⁸¹³

2.2.21. Vesvese

Kişiye vesvese gelmesi, aslında imanın bir alametidir. Ancak, vesvese geldikçe şeytanın şerrinden Allah’a sığınılmalıdır. Ayrıca ilmini, feraset ve basiretini artırarak vesveseye galip gelmeyi öğrenmelidir. Şu hadis-i şerif bu hususla ilgilidir: Ebû Hüreyre (r.a) şöyle rivayet etmiştir: (Ashabtan bazıları) “Ey Allah’ın Rasûlü! İçimizden üzerine güneşin doğduğu şeyler bizim olsa bile söylememiz mümkün olmayan şeyler geçiyor.” dediler. Nebî (s.a) “*Bunu (gerçekten) yaşıyor musunuz?*” buyurdu. ‘Evet’ dediler. Nebî (s.a) “*işte bu imanın ta kendisidir!*” buyurdu.”¹⁸¹⁴

Şeytan, mü’min kulu namazdan tamamen alıkoyamadığı için ancak ona vesvese vererek dikkatini dağıtmaya, hata yaptırmaya çalışır. Namazda kişi olabildiği kadar dikkatini toplamalı, vesveselerin kendisini namazdan gafıl hale getirmesine izin vermemelidir.¹⁸¹⁵ Şeytanın vesvesesinden korunmak için Allah’ı anmak ve Allah’a sığınmak gerekir.¹⁸¹⁶

2.4. Zühd Ahlâkı

Zühd kitaplarında yer alan ahlakla ilgi başlıklar diğer konulardan daha fazladır. Bu durum zühd-ahlak ilişkisinin gücü hakkında bir fikir verebilir. Bu başlıklar hüsnü’l-huluk, hayâ, tevâzu ve kibir, kanaat, hilim ve rıfk, ihlas, birr ve ism, hıfzu’l-lisân, sıdk ve kizb, gazab, müslümanın din kardeşi üzerindeki hakları, haset, hizmet, ameli gizlemek, ayıpları gizlemek, helal lokma, emanete riâyet, sıla-i rahim, cömertlik, yiğitlik, adalet ve zulümdür. Söz konusu 21 başlığın bazılarının birden

¹⁸¹² İbn Ebû’l-Dünyâ, *İbn Ebû’l-Dünyâ külliyyatı (Mekâidü’ş-şeytân)*, 9/677 (No. 45).

¹⁸¹³ İbn Ebû’l-Dünyâ, *İbn Ebû’l-Dünyâ külliyyatı (Mekâidü’ş-şeytân)*, 9/689 (No. 61).

¹⁸¹⁴ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/470 (No. 949). Ayrıca bk. Ma’mer b. Râşid, *el-Câmi’*, 11/243 (No. 20439); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 15/79 (No. 9155); Müslim, “İman”, 209 (No. 132); Ebû Dâvud, “Edeb”, 117 (No. 5111).

¹⁸¹⁵ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, II, 470, (No. 950). Ayrıca bk. Müslim, “İman”, 211 (No. 133); Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 9, 248 (No. 10432).

¹⁸¹⁶ Nâs, 114/4.

fazla alt başlığı olduğu göz önüne alındığında zühd-ahlak ilişkisinin gücü daha iyi anlaşılabacaktır.

2.4.1. Hüsnü'l-huluk

Vekî' b. Cerrâh, 59. sırada “el-Hulûkü'l-hasen”; Hennâd b. Serî, 104. Sırada; Dârimî, 73. sırada; Hüseyin b. Saîd, 3. sırada “Hüsnü'l-huluk” bâbı açmıştır. İbn Ebü'd-Dünyâ, *et-Tevâzu' ve'l-hamûl* kitabında “Hüsnü'l-huluk” bâbı açmıştır. *Kütüb-i Sitte* müellifleri “hüsnü'l-huluk” konusuna daha çok “Edeb” ve “Birr ve Sıla” bölümlerinde yer vermeyi tercih etmişlerdir.

İman ile güzel ahlak arasında çok güçlü bir ilişki bulunmaktadır. İmanı en kâmil olan kişi, ahlakı en güzel olandır. Ebû Hüreyre'den (r.a) rivayet edildiğine göre Rasûlullah (s.a) şöyle buyurmuştur: “*Mü'minlerin imanı en kâmil olanı ahlâkı en güzel olanıdır.*”¹⁸¹⁷ Hennâd b. Serî'nin tarîkinde “*Sizin hayırlınız hanımlarına karşı hayırlı olanınızdır*” ziyadesi mevcuttur.¹⁸¹⁸ İbn Mâce, İbn Ebü'd-Dünya ve Beyhakî'nin kitabında yer alan tarikte Rasûlullah (s.a) bu hadisi “*Mü'minlerin en faziletlisi hangisidir?*” sorusu üzerine serdetmiştir.¹⁸¹⁹

Allah'tan korkmaktan başka kişinin cennete girmesine en çok yardımcı olacak haslet güzel ahlaktır.¹⁸²⁰ İnanan kula verilen en güzel haslet güzel ahlaktır.¹⁸²¹ Mizanda güzel ahlaktan daha ağır gelecek bir haslet yoktur. Kişi güzel ahlakıyla

¹⁸¹⁷ Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 3/728 (No. 420); Dârimî, “Rikâk”, 74 (No. 2834); Hüseyin b. Saîd, *ez-Zühd*, 63 (No. 66). Ayrıca bk. Ebû Dâvud, “Sünne”, 16 (No. 4682); Hâkim, *el-Müstedrek*, 1/43 (No. 1, 2); Beyhakî, *Şuabü'l-imân*, 1/128 (No. 26).

¹⁸¹⁸ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/592; İbn Ebü'd-Dünya, *en-Nafaka 'ale'l-iyâl*, 2/658 (No. 471). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 12/364 (No. 7402); Tirmizî, “Radâ”, 11 (No. 1162); Ebû Dâvud, “Sünne”, 16 (No. 4682).

¹⁸¹⁹ Bk. İbn Mâce, “Zühd”, 31 (No. 4259) (Zikru'l-mevt bâbı) İbn Ebü'd-Dünya, *Mudârâtü'n-nâs*, 71 (No. 77); *et-Tevâzu' ve'l-hamûl*, 207 (No. 164); Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 190 (No. 456); *Şuabü'l-imân*, 13/131 (No. 10066) (Zühd ve kısaru'l-emel).

¹⁸²⁰ İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/379 (No. 1073); İbn Mâce, “Zühd”, 30 (No. 4246) (Zikrû'z-zünûb); İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyatı (et-Tevâzu' ve'l-hamûl)*, 1/637 (No. 172); Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/360 (No. 7919) (er-Rikâk); Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 347 (No. 955). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 15/435 (No. 9696) (Muhakkik hadisin hasen olduğunu ancak müellifin tarîkinin zayıf olduğunu belirtmiştir.); Tirmizî, “Birr ve sıla”, 62 (No. 2004); Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, 108 (No. 289).

¹⁸²¹ Hennâd b. Serî, *Kitâbü'z-zühd*, 2/595 (No. 1260); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/90 (No. 35505) (Kitâbü'z-zühd); İbn Ebü'd-Dünyâ, *Mudârâtü'n-Nâs*, 69 (No. 75). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 30/ 395 (No. 18454); Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, 109 (No. 291); İbn Mâce, “Tıbb”, 1 (No. 3436).

gündüzü oruçlu geceyi ibadetle geçiren kişilerin derecesine ulaşır.¹⁸²² Kişi, ahlakını güzelleştirerek Allah yolunda cihad edenin derecesine ulaşabilir.¹⁸²³

Güzel ahlakın en mükemmel temsilcisi Rasûlullah'ın (s.a) bizzat kendisidir. Müslümanlar, güzel ahlaklı olabilmek için onu örnek almalıdırlar. Allah Teâlâ, Kur'an-ı Kerim'de "*Andolsun, Allah Resûlü'nde Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı uman, Allah'ı çok zikreden kimseler için güzel bir örnek vardır.*"¹⁸²⁴ buyurmuştur. Rasûlullah (s.a) kendisinin güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildiğini belirtmiştir.¹⁸²⁵ Pek çok sahabî, Rasûlullâh'ın (s.a) insanların en güzel ahlaklısı olduğunu haber vermişlerdir.¹⁸²⁶ Güzel ahlakın kendini gösterdiği yerlerin başında aile gelir. Hz. Peygamber (s.a), insanların eşlerine karşı en güzel davrananı olmuştur. Mü'minlerin annesi Hz. Aişe (r.anhâ), Rasûlullah'ın (s.a) insanların en cömerti, en yumuşağı, en güzel ahlaklısı olduğunu belirtmiştir. Ayrıca onun mütebessim olduğunu da eklemiştir.¹⁸²⁷

Rasûlullah (s.a) asla bir hizmetçiye vurmamıştır. Kendi adına hiç kimseden intikam almamıştır. O, insanların takvalısidir.¹⁸²⁸ Hz. Peygamber'in (s.a) üstün ahlâkının bir diğer örneği önüne getirilen yemek hakkında olumsuz ifadeler kullanmamasıdır.¹⁸²⁹

¹⁸²² Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/594 (Hüsnü'l-huluk); Vekî' b. Cerrâh, 3/732 (No. 421) (Vekî', bu sözü Atâ b. Ebû Rabah'ın kavli olarak nakletmiştir).

¹⁸²³ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/594 (No. 1257); Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbn Ebü'd-Dünyâ, *Mudârâtü'n-nâs*, thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf (Beyrut: Daru İbn Hazm, 1998), 75 (No. 82).

¹⁸²⁴ Ahzâb, 33/21.

¹⁸²⁵ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (Mekârimü'l-ahlâk)*, 4/14 (No. 12). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/512 (No. 8951); Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, 104 (No. 273) (Hüsnü'l-huluk); Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/670 (No. 4221).

¹⁸²⁶ Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 3/739 (No. 424); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/592 (No. 1253). Ayrıca Buhârî, "Menâkıb", 20, (No. 3366); Müslim, "Fezâil", 68 (No. 2321); Tirmizî, "Birr ve sıla", 47 (No. 1975); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 11/49 (No. 6504).

¹⁸²⁷ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/598 (No. 1269); İbn Ebü'd-Dünyâ, *Mekârimü'l-ahlâk*, 120 (No. 397).

¹⁸²⁸ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/597 (No. 1266) (Hüsnü'l-huluk); *ez-Zühd- Hadislerle İslâmî hayat*, 621 (No. 1266). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 43/92 (No. 25923); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 8/263 (No. 9120).

¹⁸²⁹ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/598 (No. 1270) (Hüsnü'l-huluk); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 8 (No. 15); Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 15/312 (No. 9507); Müslim, "Eşribe", 188 (No. 2064); Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, 8/47 (5479).

Kişi, ahlakını güzelleştirmede yalnızca kendi çabalarına güvenmeyip Allah'tan yardım istemelidir. Rasûlullah (s.a), “güzel ahlakı tamamlayıcı”¹⁸³⁰ olarak gönderilmesine rağmen Allah'tan ahlakını güzelleştirmesi için dua etmiştir: İbn Mes'ud'un (r.a) Rasûlullah'ın şöyle dua ettiğini işittiği nakledilmiştir: “*Allah'ım! Yaratılışımı güzelleştirdiğin gibi ahlakımı da güzelleştir.*”¹⁸³¹ Hz. Ali'nin (r.a) bildirdiğine göre Rasûlullah (s.a) namaza duracağına yaptığı uzunca bir duanın bir parçası şöyledir: “... *Allah'ım beni güzel ahlaka ilet. Çünkü senden başka ahlakın en güzeline iletebilecek olan yoktur. Kötü ahlakı benden uzaklaştır. Senden başkası kötü ahlakı benden uzaklaştıramaz...*”¹⁸³²

Rasûlullah'ın (s.a) en çok sevdiği kişiler ahlakı güzel olanlardır. En çok nefret ettiği kişiler ise ahlakı kötü olanlardır.¹⁸³³ Rasûlullah (s.a) ümmetine insanlara karşı güzel ahlakla muamele etmelerini emretmiştir.¹⁸³⁴ Cehennem ateşini insanlara haram kılacak hasletler insanlarla iyi geçinmek, yumuşak huylu olmak, cana yakın olmak ve her işte kolaylık göstermektir.¹⁸³⁵ Güzel ahlak, kişiyi Allah'ın rızasına ulaştıran temel erdemlerden biridir.¹⁸³⁶ Şerrinden emin olabilmek için insanların kendisine yumuşak davranmak zorunda kaldığı kişiler insanların en şerlileridir.¹⁸³⁷

¹⁸³⁰ Bk. Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, 104 (No. 273); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/512 (No. 8951); Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/670 (No. 4221).

¹⁸³¹ Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/599 (No. 1273); Ayrıca bk. Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, 108 (No. 290) Ebü'd-Derdâ'dan (r.a) mevkufen gelmiştir.

¹⁸³² İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (Mekârimü'l-ahlâk)*, 4/13 (No. 8). Ayrıca bk. Müslim, “Salâtü'l-müsâfirin”, 201 (No. 771); Ebü Dâvud, “Salât”, 121 (No. 760); Tirmizî, “De'avât”, 32 (No. 3421).

¹⁸³³ Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühed*, 3/740 (No. 425) (Hüsnü'l-huluk); Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/593 (No. 1254). (Hennâd, bu hadisi Vekî'den almıştır. Vekî ve Hennâd'ın tarikleri mürsel iken burada zikredilen diğer kaynaklarda merfû tariki mevcuttur.); *ez-Zühed: Hadislerle İslâmî hayat*, 615 (No. 1254, 1255) (Hüsnü'l-huluk); Hüseyin b. Saîd, *ez-Zühed*, 63 (No. 65); Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/418 (No. 8822); Tirmizî, “Birr ve sıla”, 71 (2018) (Mâ câc fî Me'âli'l-ahlâk); Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, 443 (No. 1308).

¹⁸³⁴ Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühed*, 1/318 (No. 94) (Mâ yeczî bihi'l-mü'min); Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/600 (1274); Dârimî, “Rikâk”, 74 (No. 2833); Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 35/284 (No. 21354). Muhakkik hadisin hasen liğayrihi olduğunu belirtmiştir.; Tirmizî, “Birr ve sıla”, 55 (No. 1987); Beyhakî, *Şuabü'l-imân*, 10/380 (No. 7660) (Hüsnü'l-huluk).

¹⁸³⁵ Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/596 (No. 1263); İbn Ebü'd-Dünyâ, *Müdârâtü'n-nâs*, 88 (No. 97).

¹⁸³⁶ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (et-Tevâzu' ve'l-hamûl)*, 1/639 (No. 177); *Müdârâtü'n-Nâs*, 77 (No. 85).

¹⁸³⁷ Hennâd b. Serî, 2/600 (No. 1276); İbn Ebü'd-Dünyâ, *Müdârâtü'n-nâs*, 33 (No. 15); *Kitâbü's-samt*, 191 (No. 340). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 41/307 (No. 24798). Bu hadis daha sarîh ifadelerle temel hadis kaynaklarında yer almıştır. Bk. Buhârî, “Edeb”, 82 (No. 5780) (el-Müdârât

Klasik kaynaklarda güzel ahlakı ifade etmek için “mekârimü’l-ahlâk” ifadesi de kullanılmıştır. İbn Ebü’d-Dünyâ bu ifadeyi “güzel ahlak”a dair kaleme aldığı kitaba isim olarak yer vermiştir. Bu kitabının ilk 67 rivayeti “mekârimü’l-ahlâkın üstünlüğü”ne dairdir. İbn Ebü’d-Dünyâ, *Mekârimü’l-ahlâk* kitabını Hz. Âişe’nin (r.a) şu sözünü merkeze alarak telif ettiğini belirtmiştir: “Ahlâki meziyetler ondur. Allah’a ibadette samimi olmak, isteyene vermek, güzel işi ödüllendirmek, sıra-i rahim, emaneti yerine ulaştırmak, komşuyu, arkadaşı himaye etmek, misafiri ağırlamak ve bütün bu meziyetlerin başı olan hayâ.”¹⁸³⁸

Bu eserde konuyla ilgili nakledilen rivayetlerin muhtevası şu şekildedir: İnsanların ahlakı en güzel olanları aynı zamanda Allah’a karşı en takvalı olanlarıdır.¹⁸³⁹ Allah cömerttir ve cömert olanları sever. Allah yüce ahlakı erdemleri sever. Ancak reziletleri ise sevmez.¹⁸⁴⁰

İmanı kemale erdirmek için güzel ahlak sahibi olmak gerekir. Mü’minler arasında fazilet güzel ahlakla elde edilebilir. Müslümana verilen en hayırlı haslet güzel ahlaktır. Kıyamet günü mizanda en ağır gelecek haslet yine güzel ahlaktır. Kişi, güzel ahlakla gündüz namaz kılıp geceyi ibadetle geçirenin derecesine ulaşabilir.

2.4.2. Hayâ

Veki‘ b. Cerrâh, 55. sırada; Hennâd b. Serî, 109. sırada; İbn Mâce, 17. sırada “Hayâ” bâbı açmıştır. İbnü’l-Mübârek, 43. sırada “el-İstihyâu minallah” bâbı açmıştır. Ayrıca, İbn Ebü’d-Dünyâ’nın *Mekârimü’l-ahlâk* kitabında “hayâ” bâbı mevcuttur.

İslam’ın tavsiye ettiği güzel ahlak hasletlerinin başında hayânın yer aldığı söylenebilir. Bu hususla ilgili olarak zühd müellifleri “*Her dînin bir ahlâkı vardır.*

me‘a’n-nâs); Müslim, “Birr ve sıra”, 73 (No. 2591); Ebü Dâvud, “Edeb”, 6 (4792) (Hüsnü’l-‘işra); Tirmizî, “Birr ve sıra”, 59 (No. 1996) (Mâ câe fi’l-müdârât).

¹⁸³⁸ İbn Ebü’d-Dünyâ, *İbn Ebü’d-Dünyâ külliyyatı (Mekârimü’l-ahlâk)*, 4/23 (No. 35).

¹⁸³⁹ İbn Ebü’d-Dünyâ, *İbn Ebü’d-Dünyâ külliyyatı (Mekârimü’l-ahlâk)*, 4/11 (No. 2); Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 326 (No. 875). Ayrıca bk. Buhârî, “Menâkıb”, 1 (No. 3301); Müslim, “Fezâil”, 168 (No. 2378).

¹⁸⁴⁰ İbn Ebü’d-Dünyâ, *İbn Ebü’d-Dünyâ külliyyatı (Mekârimü’l-ahlâk)*, 4/12 (No. 6). Ayrıca bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, 1/111 (No. 151).

İslâm'ın ahlâkı hayâdır.” hadisine yer vermişlerdir. Söz konusu hadis, Enes b. Mâlik, İbn Abbas, Yezîd b. Rukâne (r.a) gibi farklı sahabîlerden nakledilmiştir.¹⁸⁴¹

Bütün güzel ahlak hasletlerinde olduğu gibi hayâda da en üstün olan Hz. Peygamber'dir (s.a). O, bâkire bir kızıdan daha hayâlî ve utangaç idi. Hoşlanmadığı bir şey gördüğünde bunu söylemese dahi yüzündeki ifadeden durum anlaşılırdı.¹⁸⁴²

Zühd kitaplarında konuyla ilgili olarak tahriç edilen hadislerde iman-hayâ arasındaki irtibatın gücü veciz bir şekilde ifade edilmiştir. Bu ilişkiyi ortaya koyan rivayetlerden bir diğeri “*Hayâ imandan bir şubedir*” hadisidir.¹⁸⁴³ *Sahîhu'l-Buhârî*'de “*iman altmış küsur şubedir*”, *Sahîh-i Müslim*'de “*iman yetmiş küsur şubedir*”, *Sünen-i Ebû Dâvûd*'da “*İman yetmiş küsur şubedir. En üstünü La ilahe illah sözüdür. En aşağısı kemiği yoldan kaldırmaktır*” lafzı yer almıştır. İbn Ebi'd-Dünyâ'da ise “*Hayâsı olmayanın dini olmaz. Hayrın tamamı akılla idrak edilir. Akı olmayanın imanı olmaz.*” ziyadesi mevcuttur.¹⁸⁴⁴

Hayâ imandandır. İman cennettir. Hayâsızlık ise cehennemdedir.¹⁸⁴⁵ Hayânın azlığı kişiyi küfre götürür.¹⁸⁴⁶ Hayâsı olmayanın dini olmaz. Hayâsı olmayan cennete giremez.¹⁸⁴⁷ Kişinin günlük hayatını devam ettirebilmesi için gerekli olan iletişim kabiliyetine engel olmayacak derecede utangaçlık mezmum değildir. Çünkü bu utangaçlık hayâdan kaynaklanır.¹⁸⁴⁸ İbn Mes'ud'a göre (r.a) iman çıplaktır. Hayâ ise onun elbisesidir.¹⁸⁴⁹

¹⁸⁴¹ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta* (Şeybânî rivayeti), 306 (No. 950) (Fadlû'l-hayâ); Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/672 (No. 383); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/625 (No. 1347); İbn Mâce, “Zühd”, 17 (No. 4181, 4182); İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ Külliyyatı (Mekârimü'l-ahlâk)*, 4/44 (No. 94).

¹⁸⁴² İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/236 (No. 676) Hayâ bâbının dışında tahriç etmiştir.; İbn Mâce, “Zühd”, 17 (No.: 4180); İbn Ebü'd-Dünyâ, *Mekârimü'l-ahlâk*, 36 (No. 81). Ayrıca bk.; Buhârî, “Edeb”, 77 (No. 5768), Müslim, “Fedâil”, 67 (No. 2320).

¹⁸⁴³ Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/675 (No. 384); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/626 (No. 1349).

¹⁸⁴⁴ İbn Ebü'd-Dünyâ, *Mekârimü'l-ahlâk*, 44 (No. 111); Ayrıca bk. Buhârî, “İmân”, 2 (No. 9); Müslim, “İmân”, 57 (No. 35), Ebû Dâvud, “Sünne”, 15 (No. 4676).

¹⁸⁴⁵ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/626 (No. 1351); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 246 (No. 1753); İbn Mâce, “Zühd”; 17 (No. 4184). Ayrıca bk. Tirmizî, “Birr ve Sıla”, 65 (No. 2009).

¹⁸⁴⁶ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/626 (No. 1352); İbn Ebü'd-Dünyâ, *Mekârimü'l-ahlâk*, 37 (No. 84); *İbn Ebü'd-Dünyâ Külliyyatı*, 9/38 (No. 80).

¹⁸⁴⁷ İbn Ebü'd-Dünyâ, *Mekârimü'l-ahlâk*, 42 (No. 100).

¹⁸⁴⁸ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 11/142 (No. 20146); Malik b. Enes, *el-Muvatta* (Şeybânî rivayeti), 335 (No. 951) (Fadlû'l-hayâ); *el-Muvatta*, (Zührî rivayeti), 2/76 (Hayâ); *el-Muvatta*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, 5/1331 (No. 3360) (Hayâ); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/626 (Hayâ); İbn Ebü'd-

Hayâ hasleti, insana hayırdan başka bir şey getirmez.¹⁸⁵⁰ Hayânın kişiye acizlik getirdiğini düşünmek doğru değildir.¹⁸⁵¹ Fuşşiyat nerede bulunursa orayı çirkinleştirirken hayâ bulunduğu her davranışı güzelleştirir.¹⁸⁵² Allah, hayâlı, ağır başlı ve iffetli kimseyi sever. Ağzı bozuk kimseleri ise sevmez.¹⁸⁵³

Hayânın kendini gösterdiği hususların başında örtünme gelir. Kişinin açık alanda üryan bir vaziyette yıkanması hayâyâ aykırıdır.¹⁸⁵⁴ Kişi guslederken veya açık alanlarda def-i hacetini giderirken kendini gizlemelidir.¹⁸⁵⁵ Hayânın irtibatlı olduğu duygulardan biri utanmadır. Allah tarafından insanlara gönderilen en eski vahiy İlk nübüvvet sözünden insanlara ulaşan şey ‘utanmıyorsan dilediğini yap’ sözüdür.¹⁸⁵⁶ Hayânın kemâle ulaşması için kişi, gözünü, kulağını, dilini, ağzını haramdan koruludur.¹⁸⁵⁷

2.4.3. Tevâzu ve kibir

İbnü'l-Mübârek, 51 ve 101 numaralı bâblarda “Tevâzu”; 104. sırada ise “et-Tevâzu ve kerâhiyetü'l-kibr” başlığına yer vermiştir. Vekî b. Cerrâh, 17. sırada “et-Tevâzu’ ve lebsü’s-sûf”, 29. sırada “Tevâzu”, 68. sırada “el-Hidme ve’t-tevâzu”

Dünyâ, *Mekârimü'l-ahlâk*, 35 (No. 73). Ayrıca bk. Buhârî, “İmân”, 14 (No. 24); Müslim, “İmân”, 59 (No. 36); Ebû Dâvud, “Edeb”, 7 (No. 4795); Tirmizî, “İmân”, 7 (No. 2615); İbn Mâce, “Sünne”, 9 (No. 58).

¹⁸⁴⁹ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (Mekârimü'l-ahlâk)*, 4/45 (No. 99).

¹⁸⁵⁰ Vekî b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/677 (No. 382, 388); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/625 (No. 1346); Ayrıca bk. Müslim, “İmân”, 60 (No. 37); Ebû Dâvud, “Edeb”, 7 (No. 4796); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 33/51 (No. 19816).

¹⁸⁵¹ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (Mekârimü'l-ahlâk)*, 4/72 (No. 72).

¹⁸⁵² İbn Mâce, “Zühd”, 17 (No.: 4185). Muhakkik hadisin sahih olduğunu belirtmiştir.; İbn Ebü'd-Dünyâ, *Mekârimü'l-ahlâk*, 36 (No.: 77) (Hayâ bâbı). Ayrıca bk. Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 11/141 (No. 20145); Tirmizî, “Birr ve sıla”, 47 (No. 1974). Tirmizî, hadisin hasen garib olduğunu belirtmiştir.

¹⁸⁵³ Vekî b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/676 (No: 385, 386). Vekî b. Cerrâh'ın her iki isnadı da mürseldir.; Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/627 (No. 1353, 1354). Hennâd'ın her iki târiki de mürseldir.; Ayrıca bk. Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 11/141 (No.: 20145); Beyhakî, *Şuabü'l-imân*, 10/164 (Hayâ).

¹⁸⁵⁴ Vekî b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/676 (No. 387); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/628 (No. 1359).

¹⁸⁵⁵ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/628 (No. 1360); Ayrıca bk. Beyhakî, *Şuabü'l-iman*, 10/212 (No. 7394).

¹⁸⁵⁶ İbn Mâce, “Zühd”, 17 (No. 4183); İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (Mekârimü'l-ahlâk)*, 38 (No. 79). Ayrıca bk. Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 11/143 (No. 20149); Buhârî, “Edeb”, 78 (No. 5769); Ebû Dâvud, “Edeb”, 7 (No. 4797).

¹⁸⁵⁷ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/142-143 (No. 320); *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/107 (No. 317); Tirmizî, “Sıfatü'l-kıyâme ve'r-rekâik ve'l-vera’”, 24 (No. 2458); İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (Mekârimü'l-ahlâk)*, 4/41 (No. 86); Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/359 (No. 7915 (Kitâbü'r-rikâk)). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 6/187 (No. 3671) (Muhakkik, hadisin isnadının zayıf olduğunu belirtmiştir.);

bâbı açmıştır. Hennâd b. Serî, 72. sırada; Buhârî, 38. sırada; Hüseyin b. Saîd 10. sırada “Tevâzu” bâbı açmışlardır.

Mu‘âfâ b. İmrân 4. sırada “et-Tevâzu‘ ve kerâhiyetü’ş-şeref ve’l-velâye”, 6. sırada “Fadlû’t-tevâzu‘ ve’t-teşdîd fi’l-kibr ve’t-tefâhur” bâbı açmıştır. Vekî‘ b. Cerrâh, 52. sırada “el-Berâe mine’l-kibr ve’l-hemm fi’d-dünya” bâbına, İbn Mace, 16. sırada “el-Berâe mine’l-kibr ve’t-tevâzu‘” bâbına yer vermiştir. İbn Ebü’d-Dünyâ, 253 rivayeti muhtevi *et-Tevâzu‘ ve’l-humûl* kitabı kaleme almıştır.

İbnü’l-Mübârek, 181. sırada; Hüseyin b. Said, 10 ve 11. sırada; Hennad b. Serî, 72. sırada “kibir” bâbı açmışlardır. İbnü’l-Mübârek, 103. sırada “Kerahiye’tü meşyeyi’l-mutaytaya” bâbına; ayrıca 161. sırada “sur’atü’l-meşy” bâbına yer vermiştir. Mu‘âfâ b. İmrân, 7. sırada “et-Tefâhur fi’l-ahsâb ve’t-ta’n fi’l-ensâb” bâbı açmıştır. Görüldüğü gibi zühd kitaplarında en geniş ele alınan ahlâki kavram tevâzudur.

Mutlak büyüklük âlemlerin rabbi olan Allah’a (c.c) aittir. Büyükleme yetkisine sahip yegâne varlık Allah’tır. İslam’da kişinin kendisini diğer insanlardan büyük görmesi kesin bir şekilde yasaklanmıştır. Kibirlenen kimse bir nevi ilahlık taslamış gibidir. Bu nedenle kibirlenmek şu kudsî hadiste sert bir üslûpla yasaklanmıştır. Allah subhanehû şöyle buyurmuştur: “*Kibriyâ ridâmdır. Azamet izârımdır. Kim o ikisi konusunda benimle boy ölçüşmeye kalkarsa onu Cehennem’e atarım.*”¹⁸⁵⁸ Bu hadisteki “kibriyâ ridâmdır. Azamet izârımdır” ifadesi bir benzetmedir. Bu benzetmeyi Hattâbî şu şekilde şerh etmiştir: “Bu sözün anlamı şudur: Kibriyâ ve azamet, Allah’a has iki sıfattır. Hiçbir yaratılmış varlık bu sıfatlarında Allah’a ortak koşmaya cür’et etmemelidir. Yaratılmış varlıklara yakışan tevazu ve alçak gönüllüktür. Allah’ın ridâ ve izârı benzetme olarak kullanması şöyle anlaşılabilir: insanın elbiselerini kendisinden başkası kullanamaz.”¹⁸⁵⁹ Bu ifadedden yola çıkarak söz konusu hadis şöyle tercüme edilebilir: “Kibriyâ ve azamet benden

¹⁸⁵⁸ İbn Mâce, “Zühd”, 16 (No. 4174-4175); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/421 (No. 825); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 46 (No. 283). Hz. Nuh (a.s)’ın sözü olarak gelmiştir. İbn Ebü’d-Dünya, *et-Tevâzu‘*, 244 (No. 195). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 12/337 (No. 7382); Buhârî, *el-Edebü’l-müfred*, 194 (No. 552); Müslim, “Birr ve Sıla”, 136 (No. 2620); Ebû Dâvud, “Libâs”, 29 (No. 4090).

¹⁸⁵⁹ Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed el-Hattâbî, *Meâlimü’s-Sünen*, (Haleb: el-Matbaatü’l-ilmîyye, 1932), 4, 196.

başka hiçbir varlığın sıfatlanamayacağı iki sıfattır. Her kim onlarla sıfatlanmaya kalkarsa (bunu yaparsa bir nevi ilahlık taslamış olur) onu cehenneme atarım!”

Bu nedenle Rasûlullah (s.a) kalbinde hardal tanesi kadar bile olsa kibir bulunan kişinin Cennet’e giremeyeceğini bildirmiştir.¹⁸⁶⁰ Kişinin, elbisesinin temiz, üstü başının düzgün olmasından hoşlanması kibir değildir. Asıl kibir hakkın küçük görülmesi ve insanlara tepeden bakmaktır.¹⁸⁶¹

Herkes biribirine karşı müzevazı olmalıdır.¹⁸⁶² Kim Allah rızası için bir derece tevazu gösterirse Allah da onun cennetteki derecesini yükseltir. Aksine kim bir derece büyüklense Allah onu bir derece alçaltır hatta onu esfel-i sâfilinden kılar.¹⁸⁶³ Bir rivayette İbn Mes‘ud’a (r.a)¹⁸⁶⁴ diğer bir rivayette ise meşhur sekiz tâbiînden biri olan Âmir b. Abdikays’a (ö. 55/675) izafe edilen şu sözde¹⁸⁶⁵ tevazu ile haşyetullah kavrmaları arasında ilişki kurulmaktadır: “Allah’tan korktuğu için (تخشعا) tevâzu göstereni Allah yüceltir. Büyüklük taslayarak kibirleneni ise Allah alçaltır.”

Allah katında üstünlük zenginlik, makam, mevki, soy ile değil; aksine, takva ve güzel ahlak ile. Toplumun değer vermediği, küçük gördüğü nice fakir, yoksul, miskin kişiler tevazulu ve güzel ahlaklı oldukları için toplum nazarında söz sahibi, hatırı sayılır nice zengin kimselerden kat be kat üstündür.¹⁸⁶⁶ Ayrıca Allah, insanların suretlerine bakmaz. Kalplerine ve amellerine bakar. Bu nedenle kişi amellerini ve kalbini ıslah etmekle ve güzelleştirmekle uğraşmalıdır. Bu konuda gayret gösterirse

¹⁸⁶⁰ İbn Mâce, “Zühd”, 16 (No. 4173); Muafâ b. İmrân, *ez-Zühd*, 241 (No. 98); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 150 (No. 1019); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/421 (No. 826) (Bâbü’l-kibr); Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 7/335 (No. 4310); Tirmizî, “Birr ve Sıla”, 61 (No. 1998).

¹⁸⁶¹ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/421 (No. 826); *ez-Zühd-Hadislerle İslâmî hayat*, 421 (No. 826); İbn Ebü’d-Dünya, *et-Tevâzu*, 263 (No. 218). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 28/439 (No. 17207); Müslim, “İman”, 147 (No. 91); Tirmizî, “Birr ve Sıla”, 61 (No. 1999) (Mâ câe fi’l-kibr).

¹⁸⁶² Muafâ b. İmrân, *ez-Zühd*, 249 (No. 112); İbn Mâce, “Zühd”, 16 (No. 4179). Ayrıca bk. Müslim, “Cenne”, 64 (No. 2865); Beyhakî, *Şuabü’l-îman*, 10/450 (No. 7781).

¹⁸⁶³ İbn Mâce, “Zühd”, 16 (No. 4176). Muhakkik isnadın zayıf olduğunu belirtmiştir.

¹⁸⁶⁴ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 2/18 (Hüsnu’s-serîre); Veki’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/467 (No. 216) (Tevâzu); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 129 (No. 851).

¹⁸⁶⁵ İbn Ebü’d-Dünyâ, *İbn Ebü’d-Dünyâ külliyyatı*, 1/623 (No. 127).

¹⁸⁶⁶ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/416 (No. 815) (Tevâzu); *ez-Zühd-Hadislerle İslâmî hayat*, 415 (No. 815); Veki’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/378 (No. 144) (Menziletü’l-fakr); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 26 (No. 148); Buhârî, “Rikâk”, 16 (No. 6082) (Fadlu’l-fakr).

Allah'ın merhametine nail olur. Son olarak şu Kur'ânî ilke unutulmamalıdır ki; Allah katında üstünlük ancak takvâ iledir.¹⁸⁶⁷

Ahlâkî meziyetlerin her birinde olduğu gibi tevâzuda da en güzel örnek Rasûl-i Ekrem'in (s.a) bizzat kendisidir. *Kitâbü 'z-zühhd* müellifleri bu konuyla ilgili pek çok hadis tahriç etmişlerdir. Örneğin diğer peygamberler gibi Rasûlullah (s.a) da koyun gütmüştür.¹⁸⁶⁸

Rasûlullah (s.a) son derece mütevazı idi. Kendisi dört dirhemlik bir semer üzerinde haccetmiştir.¹⁸⁶⁹ Paça çorbasına çağrılrsa dahi icabet eder, yemeği beğenmemezlik etmezdi.¹⁸⁷⁰ Hastayı ziyaret eder, cenazeyi takip eder, kölenin davetine icabet eder, merkebe binerdi.¹⁸⁷¹ Rasûlullah'tan (s.a) melik peygamber ile kul peygamber olmak arasında tercih yapması istendiğinde tevâzu göstererek kul peygamber olmayı tercih etmiştir.¹⁸⁷² Zühhd kitaplarında Rasûlullah'ın (s.a) tevazusu hakkında zikredilen hususlardan bir diğeri onun yaslanmaksızın yerde yemek yemesidir.¹⁸⁷³ Rasûlullah'tan önce gelen peygamberler de yün elbise giymekten, merkebe binmekten ve davarların sütünü sağmaktan uzak durmamışlardır.”¹⁸⁷⁴ İbnü'l-Mübârek, Rasûlullah'ın (s.a) Uhud Dağı'nın veya Bathâ mevkiînin kendisi için altına dönüştürülmesini reddetmesini¹⁸⁷⁵ ve hasır üzerinde yatmasını¹⁸⁷⁶ bir tevazu örneği olarak telalakki etmiştir.

¹⁸⁶⁷ İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühhd ve'r-rekâik*, 1/540 (No. 1544); *ez-Zühhd-Kalbin incelikleri*, 481 (No. 1544); Hennâd b. Serî, *ez-Zühhd*, 2/417 (No. 816) (Tevâzu); Muafâ b. İmrân, *ez-Zühhd*, 267 (No. 150) (et-Tefâhur fi'l-ahsâb); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühhd*, 41 (No. 453); *el-Müsne'd*, 13/227 (No. 7827); Müslim, “Birr ve Sıla”, 33 (No. 2564); İbn Mâce, “Zühhd”, 10 (No. 4143) (el-Kanâ'a).

¹⁸⁶⁸ Hennâd b. Serî, *ez-Zühhd*, 2/411 (No. 798); Veki' b. Cerrâh, *ez-Zühhd*, I, 347 (No. 122). Ayrıca bk. Buhârî, “Et'ime”, 48 (No. 5138); Müslim, “Eşribe”, 163 (No. 2050); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 6/254 (No. 6701).

¹⁸⁶⁹ Hennâd b. Serî, *ez-Zühhd*, 2/419 (No. 821); *ez-Zühhd-Hadislerle İslami hayat*, 418 (No. 821). Ayrıca bk. İbn Mâce, “Menâsık”, 4 (No. 2890).

¹⁸⁷⁰ Muafâ b. İmrân, *ez-Zühhd*, 237, 238 (No. 91, 92); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühhd*, 30 (No. 176); İbn Ebü'd-Dünyâ, *et-Tevazu ve'l-humûl*, 148 (No. 113). Ayrıca bk. Tirmizî, “Cenâiz”, 32 (No. 1017).

¹⁸⁷¹ İbn Mâce, “Zühhd”, 16 (No. 4178) (el-Berâe mine'l-kibr ve't-tevazu).

¹⁸⁷² Hennâd b. Serî, *ez-Zühhd*, 2/410 (No. 796); Mu'âfâ b. İmrân, *ez-Zühhd*, 239 (No. 94).

¹⁸⁷³ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/317 (No. 688).

¹⁸⁷⁴ Veki' b. Cerrâh, *ez-Zühhd*, 1/350 (No. 129); *ez-Zühhd-Hayatı Allah'a adamak*, 37 (No. 129).

¹⁸⁷⁵ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/318 (No. 692) (et-Tevâzu ve kerâhiyetü'l-kibr); Tirmizî, “Zühhd”, 35 (No. 2347) (el-Kefâf ve's-sabru aleyh).

Sıradan insanların yapageldiği merkebe binmek, yün giymek, hayvanları tutup sağlamak, fakirlerle oturup kalkmak gibi hususlar kişiyi kibirden uzaklaştırır. Bu hususlardan bazıları, zühd müellifleri tarafından “tevâzu ve yün giymek”¹⁸⁷⁷, “fakirlerle oturup kalkmak”¹⁸⁷⁸ şeklindeki başlıklarla gündeme getirilmiştir.¹⁸⁷⁹

Her şeyde olduğu gibi giyimde de orta yolu tutmak gerekir. Bütün gözlerin kendisine çevrilmesine sebep olan çok güzel kıyafetler giymek nasıl yanlışsa kişinin izzet ve şerefini, dinin küçük düşürücü derecede kötü giyinmesi de doğru değildir.¹⁸⁸⁰

Zühd müellifleri tarafından “fakirlerle oturup kalkmak”, tevâzu ile irtibatlı görülmüştür. Rasûlullah (s.a) Allah’tan miskin olarak yaşamayı, miskin olarak ölmeyi ve miskinlerle haşrolmayı istemiştir.¹⁸⁸¹ Miskinler, zenginlerden kırk yıl önce cennete girerler. Kişi, kapısına gelen miskinleri yarım hurmayla dahi olsa boş çevirmemelidir. Miskinleri sevmek Rasûlullah’ın (s.a) tavsiyesidir.¹⁸⁸² Kişi, kendisini asla miskinlerden üstün görmemelidir. Çünkü toplum, zayıfların, miskinlerin duaları, namazları ve ihlasları vesilesiyle pek çok hayra erişir.¹⁸⁸³

İbn Ebü’-Dünyâ, ibret nazarıyla baktığında insanı kibirden kurtarıp mütevazı olmasını sağlayacak iki hususa daha değinmiştir. Bunlardan ilki insanın dünyaya anne ve babasından nasıl dünyaya geldiğidir. İnsanın ana rahmine intikal edebilmesi için idrar yolundan geçmesi gerekir. İnsan, anne rahmindeki gelişimini tamamladıktan sonra bu durumu terar yaşar.¹⁸⁸⁴ Diğer husus ise insanın def-i hâcet ihtiyacı geldiğinde içine düştüğü durumdur. Kişi bu ihtiyacını vaktinde gidermezse

¹⁸⁷⁶ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/318 (No. 690); *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 2/54; Veki’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/ 286 (No. 64); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 11 (No. 35); Tirmizî, “Zühd”, 44 (No. 2377); Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/344 (No. 7858) (Kitâbü’r-rikâk).

¹⁸⁷⁷ Veki’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/350 (et-tevâzu’ ve lebsü’s-sûf).

¹⁸⁷⁸ İbn Mâce, “Zühd”, 6 (Mücâletü’l-fukarâ).

¹⁸⁷⁹ Muâfâ b. İmrân, *ez-Zühd*, 237 (No. 91, 92); İbn Mâce, “Zühd”, 16 (No. 4178). Muhakkik isnadın zayıf olduğunu belirtmiştir.; Muâfâ b. İmrân, *ez-Zühd*, 238 (No. 92); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 30 (No. 176); İbn Ebü’-Dünyâ, *et-Tevazu ve’l-humûl*, 148 (No. 113). Ayrıca bk. Tirmizî, “Cenâiz”, 32 (No. 1017).

¹⁸⁸⁰ İbn Ebü’-Dünyâ, *İbn Ebü’-Dünyâ külliyyatı (et-Tevâzu ve’l-humûl)*, 1/600 (No. 64).

¹⁸⁸¹ İbn Mâce, “Zühd”, 6 (No. 4126). Ayrıca bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/358 (No. 7911) (Kitâbü’r-rikâk). Zehebî Telhîs’inde sahih demiştir.

¹⁸⁸² Tirmizî, “Zühd”, 37 (No. 2352).

¹⁸⁸³ Muâfâ b. İmrân, *ez-Zühd*, 254 (No. 122). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 36/60 (No. 21731); Buhârî, “Vesâyâ”, 75 (No. 2739); Ebü Dâvud, “Cihâd”, 75 (No. 2594).

¹⁸⁸⁴ İbn Ebü’-Dünyâ, *İbn Ebü’-Dünyâ külliyyatı (et-Tevâzu ve’l-humûl)*, 1/647 (No. 202).

üstü başı pislik içinde kalır. Kişi içine düştüğü bu acziyetten ibret alıp kibirilenmemeli, kendisini yaratan Allah’a kafa tutmaya kalkışmamalıdır.¹⁸⁸⁵ İbn Abbas, Yüce Allah’ın “*İnsan yediğine bir baksın!*”¹⁸⁸⁶ buyruğunda insanın def-i hâcetini kastettiğini belirtmiştir.¹⁸⁸⁷

Kişinin, başkalarından kendisine hürmeten ayağa kalkmalarını istemesi kibir alametidir ve yasaklanmıştır.¹⁸⁸⁸ Kibrin kendini gösterdiği hususlardan biri giyim-kuşamdır. İnsanların çok gösterişli, gereğinden fazla uzun kıyafetler giymesi kibre sebep olabilir. Bu nedenle bu şekilde giyinmek tasvip edilmemiştir.¹⁸⁸⁹ Önceki ümmetlerden bir kişi böbürlenerek yürüdüğü için Allah’ın gazabına düşar olmuş ve yere batırılmıştır. Bu nedenle kibirlenmekten son derece kaçınmak gerekir.¹⁸⁹⁰ Allah, Ahiret’te kibirlenen kişilerin yüzlerine bakmayacaktır.¹⁸⁹¹

Tevâzunun zuhur ettiği hususlardan bir diğeri giyim-kuşamdır. Bu hususla ilgili olarak Rasûlullah (s.a) “*Mütevâzı giyinmek (البِذَاةُ) imandındır.*”¹⁸⁹² buyurmuştur. “Bezâze” kelimesini Süfyân es-Sevrî, “giyim, yemek vb. konularda en azla yetinmek”¹⁸⁹³; Ebû Ümâme el-Hârisî ise bir rivayette “giyim konusunda mütevâzi olmak”¹⁸⁹⁴; başka bir rivayette “zühd üzere olmak”¹⁸⁹⁵ şeklinde açıklamıştır.

¹⁸⁸⁵ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (et-Tevâzu ve’l-humûl)*, 1/651 (No. 213).

¹⁸⁸⁶ Abese, 80/24.

¹⁸⁸⁷ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (et-Tevâzu ve’l-humûl)*, 1/651 (No. 215).

¹⁸⁸⁸ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/427 (No. 837); *ez-Zühd-Hadislerle İslâmi hayat*, 425 (No. 837). Ayrıca bk. Tirmizî, “Edeb”, 13 (No. 2755); Beyhakî, *Şuabü’l-îman*, 10/467 (No. 7811).

¹⁸⁸⁹ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/429 (No. 841); *ez-Zühd-Hadislerle İslâmi hayat*, 426 (No. 841). Ayrıca bk. Ma’mer b. Râşid, *el-Câmi’*, 11/82 (No. 19982) (İsbâlü’l-izâr); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 27/163 (No. 16616). Muhakkik, hadisin sahih olduğunu belirtmiştir.; Buhârî, *el-Edebü’l-müfred*, 403 (No. 1182); Elbânî, *Sahiha*, 3/99 (No. 1108).

¹⁸⁹⁰ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/430 (No. 842); *ez-Zühd-Hadislerle İslâmi hayat*, 427 (No. 842); Mu’âfâ b. İmrân, *ez-Zühd*, 256 (No. 126); Tirmizî, “Sıfatü’l-kıyâme ve’r-rekâik ve’l-vera”, 47 (No. 2491); İbn Ebü’l-Dünyâ, *et-Tevâzu ve’l-humûl*, 278 (No. 234). Ayrıca bk. Ma’mer b. Râşid, *el-Câmi’*, 11/82 (No. 19983); Buhârî, “Libâs” 4 (No. 5452); Müslim, “Libâs”, 49 (No. 2088).

¹⁸⁹¹ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/430 (No. 844); *ez-Zühd-Hadislerle İslâmi hayat*, 427 (No. 844). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 17/449 (No. 11351); Nesâî, *es-Sünenü’l-kübra*, 8/443 (No. 9649).

¹⁸⁹² İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (et-Tevâzu ve’l-humûl)*, 1/624 (No. 130). Ayrıca bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, 1/51 (No. 18) (İman); Elbânî, *Sahiha*, 1/666 (No. 341).

¹⁸⁹³ Mu’âfâ b. İmrân, *ez-Zühd*, 293 (No. 198) (et-Tena’um).

¹⁸⁹⁴ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 10 (No. 30).

¹⁸⁹⁵ İbn Mâce, “Zühd”, 4 (No. 4118).

Bu hadiste bildirilen mütevâzı giyinmek ashab-ı kiramın önde gelen özelliklerinden biridir. Hz. Ali, bir gün yamalı bir izar giyinmiştir. Onun bu tercihini garipseyenler olmuştur. Ancak Hz. Ali, bu tercihin insanlar tarafından örnek alınmaya daha uygun olduğunu ayrıca bu kıyafetin kendisinde Allah korkusunu artırdığını belirtmiştir.¹⁸⁹⁶ Ümmü Afif, Hz. Ali'nin (r.a) hamalların giydiği, üzerinde beyaz bir yama bulunan kırmızı bir bürdeye sarıldığını görmüştür.¹⁸⁹⁷ Zeyd b. Vehb ise Hz. Ömer'in elinde kırbaç ile üzerinde ise on dört adet yama bulunan bir izârla çarşıya çıktığını haber vermiştir.¹⁸⁹⁸ Hz. Ömer (r.a) son derece zahid olmasına rağmen Hz. Ali (r.a) ona eskidiği zaman izârını ters çevirip giymeye devam etmesini, yırtıldığına ayakkabısını tamir etmesini tavsiye etmiştir.¹⁸⁹⁹

Mütevâzı giyinmek imandandır ancak kişinin gönlünde kibir taşırken sade ve zâhidane giyinmesi doğru değildir; bu davranış riyâkarlıktır. Kişi, zâhiriyle bâtınını uyumlu hale getirmelidir. Hz. İsâ, kalpleri katı ve kötülükle dolu ancak rahiblerin kıyafetlerini giyen bazı İsrailoğullarını çok sert bir şekilde uyarmıştır: “Ey İsrâiloğulları! Size ne oluyor da kalpleriniz azgın kurtların kalpleri gibi olduğu halde rahiplerin giysilerini giyiniz yanına geliyorsunuz? Kalplerinizi Allah korkusuyla (haşyet) yumaşatın da (sonra isterseniz) krallar gibi giyiniz.”¹⁹⁰⁰

Kibrin kendini gösterdiği hususlardan biri insanın yürüme şeklidir. İbnü'l-Mübârek, bu konuyla ilgili olarak “böbürlenerek yürümenin kerâheti” bâbı açmıştır. Bu başlık altında “*Ümmetim böbürlenerek yürüdüğü, Fars ve Rum oğulları olan meliklerin çocukları onlara hizmet ettiği zaman Allah şerhilerini hayırlılarına musallat eder.*”¹⁹⁰¹ hadisini nakletmiştir. Bu yürüyüş şeklini Allah Teâlâ da Kur'ân-ı Kerîm'de “*İnsanları (küçümseyerek) yanağını bükme/yüz çevirme ve yeryüzünde*

¹⁸⁹⁶ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (et-Tevâzu ve'l-humûl)*, 1/625 (No. 134).

¹⁸⁹⁷ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (et-Tevâzu ve'l-humûl)*, 1/625 (No. 133).

¹⁸⁹⁸ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (et-Tevâzu ve'l-humûl)*, 1/624 (No. 131).

¹⁸⁹⁹ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (et-Tevâzu ve'l-humûl)*, 1/628 (No. 143).

¹⁹⁰⁰ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (et-Tevâzu ve'l-humûl)*, 632 (No. 155).

¹⁹⁰¹ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/314 (No. 682); *ez-Zühed ve'r-rekâik*, 2/51; Muafâ b. İmrân, *ez-Zühed*, 198 (No. 31); İbn Ebü'd-Dünyâ, *et-Tevâzu ve'l-humûl*, 294 (No. 249). Ayrıca bk. Elbânî, *Sahîha*, 2/642 (No. 956).

şımarık yürüme! Çünkü Allah, böbürlenene ve kendisini beğenip övünen hiç kimseyi sevmez."¹⁹⁰² buyurarak yasaklanmıştır.

Doğru yürüyüş konusunda bize en güzel örnek Rasûlullah'tır (s.a). O, biraz seri yürür; aciz ve tembel bir şekilde yürümezdi.¹⁹⁰³ Ebû Hureyre (r.a) da Rasûlullah'ın seri yürüdüğünü, sanki kendisi için arzın dürüldüğünü, onunla beraber yürüyenlerin kendisine yetişme konusunda zorlandıklarını belirtmiştir.¹⁹⁰⁴

Hasan-ı Basrî'ye göre zühdü tamamlayan ahlakî meziyetin en başında tevâzu gelmektedir. Bu hususa göre giyim-kuşamda, yeme içmede zühd üzere olmak daha tâli bir meseledir.¹⁹⁰⁵ Kul mütevazı olursa Allah (c.c) onu yüceltir. Kul, kibirlenirse Allah onu zelil kılar.¹⁹⁰⁶ Ders halkalarında ve sohbet meclislerinde arka taraflara oturmak, karşılaşılan kişilere önce selam vermek tevâzunun gereklerindendir.¹⁹⁰⁷

"Tevâzu ve kibir", Zühd Ahlâkı başlığının "hıfzu'l-lisân"dan sonra en geniş muhtevaya sahip konusudur. Söz konusu başlığın muhtevası şu şekildedir: Kibriya ve azametın yegâne sahibi Allah Teâlâ'dır. Kim, bu iki hususta Allah ile yarışmaya kalkarsa Cehennem'e atılır. Kibirlenmek, bir nevi ilahlık taslamaktır. Bu sebepten olsa gerek kalbinde hardal tanesi kadar kibir olan Cennet'e giremeyecektir. Kişinin kıyafetlerinin temiz ve düzgün olmasından hoşlanması kibir değildir. Kibir, kişinin hakka karşı çıkması ve insanları küçük görmesidir. Allah için tevâzuda bulunan kişiyi Allah ahirette yüceltir. Kibirlenenleri ise alçaltır. Allah katında üstünlük, zenginlik, makam, mevki, soy ile değildir. Aksine, takva ve güzel ahlak iledir. Toplumun değer vermediği, küçük gördüğü nice fakir, yoksul, miskin kişiler güzel ahlak sahibi oldukları için, toplum nazarında söz sahibi, hatırı sayılır, zengin ancak kendini beğenmiş kat kat üstündür. Allah, kullarına yüz güzellikleri ve mallarının çokluğuna göre değer vermez. Aksine, onların kalplerinin ne kadar temiz olduğuna ve amellerinin ne kadar güzel olduğuna bakar.

¹⁹⁰² Lokman, 31/18. Feyizli, *Feyzü'l-furkân*, 411.; Ayrıca bk. İsrâ, 17/37.

¹⁹⁰³ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/484 (No. 1027); *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/288 (No. 837).

¹⁹⁰⁴ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/484 (No. 1028); *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/28 (No. 838). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/506 (No. 8942). Muhakkik, hadisin hasen olduğunu belirtmiştir.; Tirmizî, "Menâkıb", 12 (No. 3648).

¹⁹⁰⁵ İbn Ebû'd-Dünyâ, *İbn Ebû'd-Dünyâ külliyyatı (Zemmü'd-dünyâ)*, 3/242 (No. 295).

¹⁹⁰⁶ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/144 (No. 35602); *el-Musannef T*, 14/515 (No: 35602).

¹⁹⁰⁷ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/167 (No. 35691); *el-Musannef T*, 14/537 (No: 35691).

Ahlâkî meziyetlerin her birinde olduğu gibi tevâzuda da en güzel örnek Rasûl-i Ekrem'in (s.a) bizzat kendisidir. Koyun gütmek gibi insan nefesine ağır gelen işler, kişinin tevazu kazanmasına yardımcı olur. Pek çok peygamber gibi Rasûlullah da (s.a) bir müddet çobanlık yapmıştır. Nebî (s.a) ayrıca, pek çok kumaş türüne göre daha kaba ve rahatsız edici olan yün giymiş, merkebe binmiş, davar sağmış, yerde oturmuş, yer sofrasında yemek yemiş, bazen hasır üzerinde uyumayı tercih etmiştir. Davet edilen yemeğin ne olduğuna; davet edenin köle mi hür mü olduğuna bakmaksızın icabet etmiştir. Yardımına ihtiyaç duyduğunu belirten aklî dengesi yerinde olmayan birinin veya bir câriyenin talebine karşılık vermiştir. Kul peygamberlik ile melik peygamberlik arasında tercih yapması istendiğinde tevazu göstererek kul peygamber olmayı tercih etmiştir. Dağın kendisi için altına dönüştürülmesi teklifini kabul etmeyip bazen aç bazen tok olmayı tercih etmiştir.

Fakirlerle oturmak, merkebe binmek, hayvan sağlamak, kendi söküğünü dikmek, ayakkabısını tamir etmek, alnı secdeye koymak kişinin kibrini kırmaya yardımcı olur. Ayrıca, insan, kendisinin neden yaratıldığını, nasıl dünyaya geldiğini; büyük abdesti geldiğinde nasıl aciz bir duruma düştüğünü, yediği onca güzel nimetin karnında ne hale dönüştüğünü düşünerek kibirden kurtulması gerekir.

Kibrin kendini en çok dışa vurduğu hususlardan biri giyim-kuşam meselesidir. Kimi zühd müellifleri, bu hususa dair müstakil başlık açmışlardır. Kibirlenerek elbisesinin eteğini yerde sürüyen kişiye Allah öbür dünyada rahmet nazarıyla bakmaz. Önceki ümmetlerden böyle yapan bir kişi yerin dibine batırılmıştır. Her hususta olduğu gibi giyimde mütevâzi olmak da iman gereğidir. Prensip olarak israfa ve tekebbüre kaçmadan yemek, içmek, giymek caizdir. Buna karşın sahabenin önde gelenleri son derece mütevâzi, zâhidâne giyinmeyi tercih etmişlerdir. Ancak, kişinin kalbindeki kibri yok etmeden zâhidlerin giydiği kıyafetleri giymesi riyâkarlıktır. Hz. İsâ, İsrâiloğullarından böyle yapanları sert bir şekilde eleştirmiştir. Asıl olan gönüle haşyetullahı yerleştirebilmektir. Hasan-ı Basrî'ye göre asıl zühdü yeme-içme, giyim-kuşamda aramak yerine kişinin

karşılaştığı herkesi kendinden daha üstün görebilecek kadar mütevâzi olmakta aramak gerekir.¹⁹⁰⁸

2.4.4. Kanaat

“Kanaat” konusuna İbnü’l-Mübârek 116 ve 118. sırada; İbn Mâce, 9. sırada yer vermiştir.

Rasûlullah (s.a) İslâm’a ulaştırıldıktan sonra rızkı kendisine yetecek kadar verilen ve buna kanaat eden kişinin kurtuluşa erdiğini müjdelemiştir: “İslam’a ulaştırılan, rızkı kendisine yetecek kadar verilen ve buna kanaat eden kişi kurtuluşa ermiştir”.¹⁹⁰⁹ Bu hadis çoğu zühd kitabında yer almıştır. Burada müelliflerin tasnif ve başlıklandırma tercihlerine bakıldığında sabır ile kanaat konularının birbirleriyle irtibat kurdukları görülmektedir.

Zühd müellifleri, gönül zenginliğini de kanaat konusunun kapsamında görmüşlerdir. Buna göre konuyla ilgili zikredilen ilke şudur: “Gerçek zenginlik mal çokluğu değildir. Gerçek zenginlik gönül zenginliğidir.”¹⁹¹⁰

¹⁹⁰⁸ Hennâd b. Serî’nin “kibir” bâbında yer verdiği hadislerden biri şudur: “çobanların gafil olduğu ve geride kaldığı bir koyun sürüsü içinde bulunan ve birinin sürünün önünde birinin sürünün arkasında olduğu iki aç vahşi kurdun vereceği zarar mal ve makam peşinde koşan Müslüman kişinin dinine vereceği zarardan daha fazla değildir.” (Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/426 (No. 833); *ez-Zühd-Hadislerle İslâmi hayat*, 423 (No. 833); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/99 (No. 35521); Dârimî, “Rikâk”, 21 (No. 2772); Tirmizî, “Zühd”, 43 (No. 2376); İbn Ebü’d-Dünya, *Zemmü’d-dünyâ*, 155 (No. 336); *İslâhu’l-mâl*, 20 (No. 14); Beyhakî, *Şuabü’l-îmân*, 12/487 (No. 9783).

Buhârî’nin “Tevâzu” bâbında yer verdiği bir diğer hadis şudur:

Ebû Hüreyre (r.a) Rasûlullah (s.a)’in şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: Allah buyurdu ki ‘Kim benimle bir veli (kulum) hakkında düşmanlık ederse ona harb ilan ederim. Kulum ona farz kıldığım şeylerden daha sevimli bir şeyle bana yaklaşamaz. Kulum nafilelerle bana yaklaşmaya devam eder taki onu severim. Onu sevdim mi işittiği kulağı, gördüğü gözü, tuttuğu eli, yürüdüğü ayağı olurum. Benden isterse mutlaka veririm. Bana sığınırsa onu korurum. Mü’minin canını almak konusundaki tereddüt ettiğim kadar başka bir şey konusunda tereddüt etmem... Kulum ölümden hoşlanmaz ben de kuluma acı gelen şeyi sevmem.’ (Buhârî, “Rikâk”, 38 (No. 6137); Ma’mer b. Râşid, *el-Câmi’*, 11/192 (No. 20301); İbn Ebü’d-Dünya, *el-Evliyâ*, 23 (No. 45); Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 270 (No. 699). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 43/261 (No. 26192).

¹⁹⁰⁹ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/194; Muafâ b. İmrân, *ez-Zühd*, 276 (No. 168) (el-Kefâf); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 11 (No. 40 ve 41); Tirmizî, “Zühd”; 35 (No. 2348 ve 2349) (el-Kefâf ve’s-sabru aleyh); İbn Ebü’d-Dünya, *es-Sabr*, 55 (No. 69); *el-Kanâa ve’t-teaffüf*, 62 (No. 140); İbnü’l-A’râbî, *Ma’ne’z-zühd*, 56 (No. 93); Beyhakî, *Şuabü’l-îman*, 12/546, (No. 9862) (Bâbün fi’z-zühd ve kısari’l-emel). Ayrıca bk. Müslim, “Zekât”, 125 (No. 1054).

¹⁹¹⁰ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/356 (No. 1008); Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/425 (No. 181). (Zikrû’l-ğınâ); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 19 (No. 99); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/339 (Men kerihem cem’a’l-mâl), Buhârî, “Rikâk”, 15 (No. 6081) (el-Ğinâ ğine’n-nefs); Tirmizî, “Zühd”, 40 (No. 2373) (el-Ğinâ ğine’n-nefs); İbn Mâce, “Zühd”, 9 (No. 4137) (el-Kanâ’a); Beyhakî, *Şuabü’l-îmân*, 12/543 (No. 9859); (*ez-Zühd ve kısari’l-emel*).

Hız. Peygamber (s.a) Allah'tan kendi ailesinin rızkını yetecek kadar kıması için dua etmiştir.¹⁹¹¹ Zengin olsun fakir olsun kıyamet gününde herkes dünyadaki rızkının yetecek kadar olmasını isteyecektir.¹⁹¹² Sağlıklı bir şekilde güven içinde ve günlük yemeği yanında olarak sabahlayan kişi dünyanın en kıymetli nimetlerine eriştiğini bilmelidir.¹⁹¹³ Kişi kanaat ehlinde olabilmesi için nimet ve imkanlar açısından kendinden aşağıda olan kişilere bakmalıdır. Bu yaklaşım kişiyi şükredenlerden olmasına yardımcı olur.¹⁹¹⁴

2.4.5. Hilim ve Rıfk

Vekî' b. Cerrâh 58. sırada; İbn Mâce 18. sırada, Hennâd b. Serî 105. sırada "Hilim" bâbı açmışlardır. İbn Ebû'd-Dünya'nın bu başlıkta kitabı mevcuttur.

Vekî' b. Cerrâh, 65. sırada, Dârimî 74. Sırada; Hüseyin b. Saîd 3. sırada "Rıfk" bâbı açmışlardır. Hennâd b. Serî ise "er-Rıfk fi'l-ma'îşe" konusuna yer vermiştir.

Zühd müellifleri hilim başlığı altında "öfkeyi yutmak" konusuna vurgu yapmışlardır. Şu iki hadis öfkeyi yutmanın faziletini haber vermektedir: "*Kim yerine getirebilecek gücü varken öfkesini yutarsa Allah onu kıyamet günü insanların başı üzerinden çağırır ve dilediği hûrîyi seçmekte onu hür bırakır*"¹⁹¹⁵ Öfkeyi yutmanın faziletine dair zühd kitaplarında tahric edilen bir diğer hadis şudur: "*Allah katında kulun Allah rızasını umarak yuttuğu öfke yudumundan daha büyük ecre sahip lokma*

¹⁹¹¹ Muâfâ b. İmrân, *ez-Zühd*, 275, (No. 165); Vekî b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/340 (No. 115 ve 119); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/97-98 (No. 35519); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 11 (No. 36); Müslim, "Zühd ve Rekâik", 19 (No. 1055); Tirmizî, "Zühd", 38, (No. 2361); İbn Mâce, "Zühd", 9, (No. 4139). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 15/468 (No. 9752).

¹⁹¹² İbn Mâce, "Zühd", 9 (No.: 4139).

¹⁹¹³ İbn Mâce, "Zühd", 9 (No. 4141); Tirmizî, "Zühd", 34 (No. 2346). Tirmizî, hadis için hasen garîb demiştir. İbn Ebû Âsım, *Zikru'd-dünyâ*, 103 (No. 204); Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 88 (No.: 105); Şuabü'l-îmân, 13/10 (No. 9878).

¹⁹¹⁴ Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/380 (No. 145) (Menziletü'l-fakr); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 19 (No. 98); Buhârî, "Rikâik", 30 (No. 6125). Buhârî, hadisi bâb başlığına taşımıştır. Onun metninde "mal ve yaratılış konusunda" ziyadesi mevcuttur. Müslim, "Zühd ve rekâik", 9 (No. 2963); Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme ve'r-rekâik ve'l-vera'", 58 (No. 2513); İbn Mâce, "Zühd", 9 (No. 4142); İbn Ebû'd-Dünya, *eş-Şükr*, 56 (No. 162); Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, 12/504 (No. 9804). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 12/419 (No. 7449). Muhakkik, bu hadisin Buhârî ve Müslim'in şartı üzere sahih olduğunu belirtmiştir.

¹⁹¹⁵ Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme ve'r-rekâik ve'l-vera'", 48 (No. 2493); İbn Mâce, "Zühd", 18 (No. 4186). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 24/398 (No. 15637). Muhakkik, hadisin isnadının hasen olduğunu belirtmiştir.; Ebû Dâvud, "Edeb", 3 (No. 4777); Tirmizî, "Birr ve sıla", 74 (No. 2021); Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, 10/536 (No. 7950).

yoktur.”¹⁹¹⁶ İbn Mâce, teennî ile hareket etmeyi hilmin kapsamında görmüştür. Teennî Allah’ın (c.c) sevdiği hasletlerdendir.¹⁹¹⁷

Zühd kitaplarındaki ilgili başlıkların muhtevasına bakıldığında hilim kavramıyla rıfk kavramının birlikte ele alındığı görülmektedir. Rasûlullah (s.a) ümmetine rıfk ile davranana Allah’ın da rıfk ile muamele etmesi için dua etmiştir.¹⁹¹⁸ Allah refiktir; rıfk ehli olanları sever. Kaba olan kullarına vermediği nimetleri yumuşak olan kullarına verir.¹⁹¹⁹

Bazı zühd müelliflerinin hilim başlığı altında “affetmek” konusuna da girdikleri olmuştur. Rasûlullah (s.a) Muaz b. Cebel’i Yemen’e gönderirken son derece affedici olmasını istemiştir.¹⁹²⁰ Rasûlullah (s.a) Allah’tan kendisini hilim ile süslemesi için dua etmiştir.¹⁹²¹ Hilim, peygamberlerin beş ortak sünnetlerinden biridir.¹⁹²² İnsan şunu bilmelidir ki; hata yapa yapa hilme ulaşılır.¹⁹²³ Kişinin kendisine cahilce davranan birine karşı yumuşak davranması hilmin gereklerindendir.¹⁹²⁴ Rıfk, dâhil olduğu her davranışı güzelliştirir. Rıfkın

¹⁹¹⁶ İbn Mâce, “Zühd”, 18, (No. 4189).

¹⁹¹⁷ İbn Mâce, “Zühd”, 18, (No.: 4187, 4188). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 17/266 (No. 11175); Müslim, “İmân”, 26 (No. 18); Tirmizî, “Birr ve sıla”, 66 (No. 2011); İbn Ebü’l-Dünyâ, *el-Hilm*, 32, 39 (No. 21, 36).

¹⁹¹⁸ Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 3/779 (No. 462); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/603 (No. 1283). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 40/393 (No. 24337). Muhakkik hadisin sahih olduğunu belirtmiştir.

¹⁹¹⁹ Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 3/777 (No. 459); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/603 (No. 1284); Dârimî, “Rikâk”, 74 (No. 2835) (Rıfk bâbı). Ayrıca bk. Buhârî, “İstîtabü’l-mürteddîn”, 4 (No. 6528); Müslim, “Birr ve sıla”, 77 (No. 2593); İbn Mâce, “Edeb”, 9 (No. 3688).

¹⁹²⁰ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/604 (No. 1287). Bu hadisi Hennâd’dan başka tahric eden Zühd müellifi tespit edilememiştir.

¹⁹²¹ İbn Ebü’l-Dünyâ, *el-Hilm*, 20 (No. 3). Bu rivayet, İbn Ebü’l-Dünyâ’nın kitabı dışında diğer hadis kitaplarında tespit edilememiştir.; Elbânî, *Dâife*, 7/278 (No. 3278).

¹⁹²² İbn Ebü’l-Dünyâ, *el-Hilm*, 22 (No. 6).

¹⁹²³ İbn Ebü’l-Dünyâ, *el-Hilm*, 19 (No. 1). Ayrıca bk. Tirmizî, “Birr ve sıla”, 86 (No. 2033). Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 17/110 (No. 11056); Tirmizî, hadisin hasen garîb olduğunu belirtmiştir.; Buhârî, *el-Edebü’l-müfred*, 199 (No. 565); Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/326 (No. 7799); Beyhakî, *Şuabü’l-imân*, 6/359 (No. 4327).

¹⁹²⁴ Bk. Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 3/410 (No. 410) (Sılatü’r-rahim); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/493 (No. 1014, 1015); İbn Ebü’l-Dünyâ, *el-Hilm*, 23 (No. 7); *Mekârimü’l-ahlâk*, 22-24 (No. 19-25); Beyhakî, *Şuabü’l-imân*, 10/335 (No. 7584). Ayrıca bk. Ma’mer b. Râşid, *el-Câmi’*, 11/172 (No. 20237); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 18/569 (No. 17334). Muhakkik, hadisin hasen olduğunu belirtmiştir.; Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/178 (No. 7285). Zehebi, Telhîs’inde bu hadis hakkında sükût etmiştir.; Elbânî, *Sahiha*, 2/552 (No. 891).

bulunmadığı her davranış ise kusurludur.¹⁹²⁵ Kişi, hilimle gündüzü oruçlu geceyi ibaretle geçiren kişinin derecesine ulaşır. Hilim sahibi olmayan kişi zorbalığa düşer. Zorbanın etrafında ailesinden başka kimse kalmaz.¹⁹²⁶

2.4.6. Samimiyet

Dârimî, 41. sırada “ed-Dinü’n-nasîha” bâbı; Buhârî, 6. sırada “Bâbu’l-amel ellezi yübteğa bihi vechullah” bâbı açmışlardır. Bu kavram, riya ve şirkin zıddında yer almaktadır.

Dinin temelinde samimiyet yer almaktadır. İbn Ömer (r.a), Rasûlullah’ın (s.a) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “*Din samimiyetten ibarettir.*” İbn Ömer sözüne şöyle devam etmiştir: O zaman biz ‘Kime karşı?’ diye sorduk. O da şöyle buyurdu: ‘*Allah’a, resulüne, kitabına, Müslüman’ların önderlerine ve bütün Müslüman’lara karşı!*’ cevabını verdi.”¹⁹²⁷

Sadece Allah rızası umularak söylenen kelime-i tevhid kıyamet gününde kişiyi cehennemden kurtarmaya yeter.”¹⁹²⁸ Allah Teâlâ, kendisinden başkasının rızası arzulanarak yapılan ameli kabul etmez. Şu rivayet bu hususu haber vermektedir: Şehr b. Havşeb şöyle nakletmiştir: “Bir adam gelip Ubâde b. Sâmit’e ‘Bir kişi Allah için namaz kılıyor ama aynı zamanda insanların kendisini övmesinden de hoşlanıyor’ deyince Ubâde b. Sâmit (r.a) şöyle cevap vermiştir: ‘Bu namazın hiçbir değeri yoktur. Yüce Allah ‘Ben ortak koşulanların en zenginiyim. Kim işlediği amelde başkalarını bana ortak koşarsa işlediği amel ortak koştuğu kişindir ve benim o amele ihtiyacım yoktur.’ buyurur.”¹⁹²⁹ Allah, kullarının sadece amellerine bakmaz. Kalplerinde taşıdıkları niyete ve samimiyete de bakar. Kulların yaptıkları ameller ihlâs üzere değilse onları kabul etmez.¹⁹³⁰

¹⁹²⁵ Vekî‘ b. Cerrâh, *ez-Zühed*, 3/781 (No. 464); Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/653 (No. 1433). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 40/353 (No. 24306). Muhakkik hadisin sahih olduğunu belirtmiştir.; Buhârî, *el-Edebü’l-müfred*, 166 (No. 469); Müslim, “Birr ve sıla”, 78 (No. 2594); Ebû Dâvud, “Edeb”, 11 (No. 4808).

¹⁹²⁶ İbn Ebû’l-Dünya, *el-Hilm*, 24 (No. 8); Muâfâ b. İmrân, *ez-Zühed*, 244 (No. 103).

¹⁹²⁷ Dârimî, “Rikâk”, 41 (No. 2796).

¹⁹²⁸ Buhârî, “Rikâk”, 6; *Sahîh-i Buhârî*, 6/115 (No. 6423).

¹⁹²⁹ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/255 (No. 35957); *el-Musannef T*, 14/619 (No. 15957).

¹⁹³⁰ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/227 (No. 513).

2.4.7. *Birr ve ism*

Tirmizî, 52. sırada; Dârimî, 72. sırada “el-Birr ve’l-ism” bâbı açmıştır. Hüseyin b. Saîd ise 4. sırada “Maruf ve münker” başlığı açmıştır. İbnü’l-Mubârek, 158. sırada “el-İsmu mâ hâke fi’s-sadr” bâbına yer vermiştir.

Bazı müellifler, “birr” kavramı yerine onun kapsamında bulunan hususları başlığa taşımışlardır. İbnü’l-Mubârek, 142. sırada; Hennâd b. Serî ise 86. sırada “İmâtetü’l-ezâ anî’t-tarik” bâbı açmışlardır. İbn Mubârek, 79. sırada, “Sevabu’l-mü'min ale'n-nafakati yünfikuha” bâbı açmıştır.

Birr, güzel ahlaktır. İsm ise insanın içini daraltan ve insanların görmesini istemediği kötü davranışlardır. Şu hadis bu durumu haber vermektedir: Nevvâs b. Sem‘ân (r.a) şöyle buyurmuştur: “Bir adam Rasûlullah’a birr ve ism hakkında sordu. Bunun üzerine Nebi (s.a) ‘*Birr, güzel ahlaktır. İsm ise içini daraltan ve insanların görmesinden hoşlanmadığın şeydir*’ buyurdu.”¹⁹³¹

Yetim başı okşamak birrin kapsamında yer alan davranışlardandır. Yetimin başını okşayan kişi değdiği saç kılı adedince sevap kazanır.¹⁹³² Bir yetimin bakımını üstlenen Cennet’te Rasûlullah’a (s.a) çok yakın olacaktır.¹⁹³³ İçinde bir yetime iyilik edilen ev, en hayırlı evlerdendir. İçinde bir yetime kötülük edilen ev ise evlerin en şerlilerindendir.¹⁹³⁴

¹⁹³¹ Tirmizî, “Zühd”, 52 (No. 2389). Tirmizî, hadisin hasen sahih olduğunu belirtmiştir.; Dârimî, “Rikâk”, 72 (No. 2831, 2832); İbn Ebü’d-Dünyâ, *Mudârâtü’n-nâs*, 77 (No. 85). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 29/179 (No. 17631); Buhârî, *el-Edebü’l-müfred*, 110 (No. 295); Müslim, “Birr ve Sıla”, 14 (No. 2553).

¹⁹³² İbnü’l-Mubârek, *er-Rekâik*, 2/391 (No. 837); *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/229 (No. 652, 655); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 21 (No. 113); İbn Ebü’d-Dünyâ, *en-Nafaka ‘ale’l-‘iyâl*, II, 815 (No. 614). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 36/474 (No. 22153).

¹⁹³³ İbnü’l-Mubârek, *er-Rekâik*, 2/391 (No. 838); *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/229 (No. 653); Müslim, “Zühd ve Rekâik”, 42 (No. 2983); İbn Ebü’d-Dünyâ, *en-Nafaka ‘ale’l-‘iyâl*, 2/808 (No. 607). Ayrıca bk. Buhârî, “Edeb”, 24 (No. 5659); Ebü Dâvud, “Edeb”, 131 (No. 5150); Tirmizî, “Birr ve Sıla”, 14 (No. 1918).

¹⁹³⁴ İbnü’l-Mubârek, *er-Rekâik*, 2/391 (No. 839); *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/230 (No. 654); İbn Ebü’d-Dünyâ, *en-Nafaka ‘ale’l-‘iyâl*, 2/808 (No. 607). Ayrıca bk. Buhârî, *el-Edebü’l-müfred*, 61 (No. 137); İbn Mâce, “Edeb”, 6 (No. 3679). Muhakkik isnadın zayıf olduğunu belirtmiştir.

İyilik edene benzer bir iyilikle karşılık vermek gerekir. Kişi, kendisine iyilik edene hediye edecek bir şey bulamazsa onun arkasından dua etmelidir.¹⁹³⁵ Kişi, kendisiyle ilişkisini kesene gitmeli, arayıp sormalıdır. Vermeyene vermelidir. Kendisine zulmedeni affetmelidir. Sıla-i rahim bağını güçlü tutmalı, zulmedeni affetmelidir.¹⁹³⁶

Allah bir kuluna nimetlerini bolca verdiği halde o kişinin kendisine, ailesine, akrabalarına karşı cimrilik etmesi doğru olmaz. O kişi, israfa kaçmadan güzelce giyinmeli, pejmürde gezmeli, ailesine ve akrabalarına kendisine verilen rızıktan yedirip içirmelidir.¹⁹³⁷

Müslümanların geçtiği yollardan onlara eziyet verecek herhangi bir şeyi kaldırmak “iyilikler”dendir ve Allah’ın rızasına, mağfiretine vesiledir.¹⁹³⁸ Müslümanın her gün vermesi gereken sadaka vardır. Yoldan insanlara eziyet verecek bir şeyi kaldırmak, birisine yol tarif etmek, hastayı ziyaret etmek, cenazeye katılmak, iyiliği emredip kötülükten alıkoymak, selama karşılık vermek birer sadakadır.¹⁹³⁹

İslam’da iyilik yapmamanın bahanesi yoktur. Herkes kendi imkânları ve şartlarına göre iyilik yapabilir. Kişi sadece malından değil ilminden ve gücükuvvetinden de sadaka verebilir.¹⁹⁴⁰ Kişi, kendisinin iyilerden mi yoksa kötülerden bi olduğunu komşularının kendisi hakkındaki kanaatini sorarak öğrenebilir. Komşuları, kendisi için hüsn-i şehadette bulunuyorsa o kişi iyilerdendir. Komşuların şahitlikleri kişinin kötü olduğuna dair ise kendisine çeki düzen vermeli, ahlakını gözden

¹⁹³⁵ Hüseyin b. Sa’îd, *ez-Zühd*, 68 (No. 79). Ayrıca bk. Ma’mer b. Râşid, *el-Câmi*, 10/436 (No. 19622); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 9/266 (No. 5365). Muhakkik, hadisin Şeyhayn’ın şartı üzere sahih olduğunu belirtmiştir.; Ebû Dâvud, “Edeb”, 116; Nesâî, *es-Sünenü’l-kübra*, 3/65 (No. 2359).

¹⁹³⁶ Hüseyin b. Sa’îd, *ez-Zühd*, 76 (No. 104); Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 3/410 (No. 410) (Sılatü’r-rahim); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/493 (No. 1014, 1015); İbn Ebü’d-Dünya, *el-Hilm*, 23 (No. 7); *Mekârimü’l-ahlâk*, 22-24 (No. 19-25); Beyhakî, *Şuabü’l-îmân*, 10/335 (No. 7584). Ayrıca bk. Ma’mer b. Râşid, *el-Câmi*, 11/172 (No. 20237); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 18/569 (No. 17334). Muhakkik, hadisin hasen olduğunu belirtmiştir.; Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/178 (No. 7285). Zehebî, *Telhîs*’inde bu hadis hakkında sükût etmiştir.; Elbânî, *Sahiha*, 2/552 (No. 891).

¹⁹³⁷ Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/448 (No. 194); Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 33/159 (No. 19933); Tirmizî, “Edeb”, 54 (No. 2819); Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/150 (No. 7188).

¹⁹³⁸ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/433 (No. 915); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/523 (No. 1077); Ayrıca bk. Buhârî, “Mezâlim”, 29 (No. 2340); Müslim, “İmâre”, 164 (No. 1914); Tirmizî, “Birr ve Sıla”, 38 (No. 1958).

¹⁹³⁹ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/525 (No. 1082).

¹⁹⁴⁰ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/525 (No. 1083).

geçirmelidir.¹⁹⁴¹ Müslümanların birbirleri üzerine yaptıkları şahitlik Allah katında son derece kıymetlidir. Aynı durum ölmüş bir kişinin arkasından yapılan şahitlik için de geçerlidir.¹⁹⁴² Mü'min kulun güzel ahlakı ve güzel yaşantısı sebebiyle din kardeşleri tarafından sevilmesi onun için öne alınmış bir müjdedir.¹⁹⁴³

Kişi amelini gizlemeye çalışmalıdır. Ancak onun bu çabasına rağmen bir şekilde işlediği güzel amel ortaya çıkarsa Allah ona iki ecir verir.¹⁹⁴⁴ Mü'min her şeyden; eşinin ağza götürdüğü lokmaktan dahi ecir alır.¹⁹⁴⁵ Kişi yeme, içme gibi biyolojik ihtiyaçlarını helal yoldan karşıladığı müddetçe bunlardan sevap kazanır. Çünkü kişi, bu ihtiyaçlarını Allah'a inandığı, ondan korktuğu için haram yoldan değil de helal yoldan karşılamayı tercih etmiştir.¹⁹⁴⁶

2.4.8. *es-Samt ve Hıfzu'l-lisan*

İbnü'l-Mübârek, Hüseyin el-Mervezî nüshasının 20. sırasında “Hıfzu'l-lisân” bâbı açmıştır. Nuaym b. Hammad nüshasının 50. başlığı “Mâ yecnîhu'l-lisân mine'l-ism”dir. Bu iki başlık lafzen farklı olsalar da muhtevaları birbirine çok yakındır. Vekî' b. Cerrâh, 40. sırada “et-Tevbe ve hıfzu'l-lisân” bâbı açmıştır. Hennâd b. Serî, 87. sırada; Buhârî, 23. sırada; Dârimî, 4. sırada; Tirmizî, 61, 62 ve 63. sırada “hıfzu'l-lisân” bâbı açmışlardır. Tirmizî, ayrıca “zühd” bölümünün 12. sırasında “Killetü'l-keîlâm” bâbı açmıştır.

İbn Mâce “Keffü'l-lisân fi'l-fitne” bâbına “Fiten” bölümünde yer vermeyi tercih etmiştir.

¹⁹⁴¹ İbn Mâce, “Zühd”, 25 (No. 4222 ve 4223); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/505 (No. 1040) (Hakku'l-câr). Ayrıca bk. Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 11/8 (No. 19749); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/357 (No. 3808). Muhakkik, isnadın Şeyhayn'ın şartı üzere sahih olduğunu belirtmiştir.

¹⁹⁴² İbn Mâce, “Zühd”, 25 (No. 4221) .

¹⁹⁴³ İbn Mâce, “Zühd”, 25 (No. 4225); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/250 (No. 717); Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/509 (No. 244) (Fadlu ameli's-sır). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 35/317 (No. 21400); Müslim, “Birr ve Sıla”, 166 (No. 2642); Beyhakî, *Şuabü'l-îmân*, 9/236 (No. 6603).

¹⁹⁴⁴ İbn Mâce, “Zühd”, 25 (No. 4226); Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2, 510 (No. 245) (Fadlu ameli's-sır); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/501 (No. 36859) (Kitâbü'z-zühd); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/444 (No. 880); Tirmizî, “Zühd”, 49 (No. 2384) (‘Amelü's-Sır). Tirmizî hadisin garib olduğunu belirtmiştir.; Beyhakî, *Şuabü'l-îman*, 9/241 (No. 6611).

¹⁹⁴⁵ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/261 (No. 581); Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/323 (No. 98, 99, 100) (Mâ yeczi bihi'l-mü'min); Dârimî, “Rikâk” 61 (No. 2819). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/82 (No. 1486); Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, 263 (No. 752).

¹⁹⁴⁶ Bk. İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/261 (No. 582).

Zühd kitaplarında “Hıfzu’l-lisân” konusuyla birlikte düşünülmesi gereken kavram “Samt”tır. “Samt” bâbı İbnü’l-Mübârek’in Nuaym b. Hammad nüshasında 4 ve 162. sırada yer almaktadır. Hennâd b. Serî “Samt” bâbına 89. sırada; Dârimî, 5. sırada; Hüseyin b. Saîd 1. sırada yer vermiştir. İbn Ebü’d-Dünyâ, 760 rivayetle külliyyatının en geniş muhtevaya sahip kitabı olan *es-Samt ve âdâbü’l-lisân*’ı kaleme almıştır.

İbn Ebü’d-Dünyâ’yı hariç tutarsak, zühd müellifleri içinde “hıfzu’l-lisân” ile ilgili konulara en geniş şekilde yer veren Hennâd b. Serî olmuştur. O, bu konuyla ilgili olarak ard arda şu başlıkları açmıştır: “Hıfzu’l-lisân”, “men kâle lâ etekellemü illa bi hayr”, “Samt”, “el-Müslimü men selime’l-müslimüne min lisânihi ve yedihi”, “Teşkîku’l-keâm”, “el-Mürâ”, “Men kerihê sebbe’l-mevtâ”, “Gıybet”, “Hikâye”, “el-Vuzû mine’l-ğıybe”, “el-Ğıybe lis’s-sâim”, “en-Nemîme ve’l-mecâlis bi’l-emâne”.¹⁹⁴⁷ Hennâd b. Serî, konuyla ilgili olarak, ayrıca 91. Sırada “Raculün yetekellemu bi mâ yeshatullah” ve 107. sırada “Men kerihê’l-la’n” bâbları açmıştır.

İslam’da “Hıfzu’l-lisân” son derece kritik öneme sahip ahlaki bir ilkedir. Allah, Kurân-ı Kerîm’de “*İnsan hiçbir söz söylemez ki onun yanında (yaptıklarını) gözetleyen ve (kaydeden) hazır bir melek bulunmasın.*”¹⁹⁴⁸ buyurmuştur. Allah Rasûlü (s.a) dili tutmayı Allah’a ve ahiret gününe inanmanın bir gereği olarak görmüştür. Bu hususu bildiren hadis, zühd müelliflerinin “hıfzu’l-lisân” ve “samt” başlığı altında en çok yer verdikleri rivayettir: Ebû Hüreyre (r.a), Rasûlullah’ın (s.a) şöyle buyurduğunu haber vermiştir: “... *Kim, Allah’a ve ahiret gününe iman ediyorsa ya hayır konuşsun ya da sussun!*” Bu hadis, muttefekun aleyhtir. Bu hadise, İbnü’l-Mübârek, Hüyesin el-Mervezî nüshasının “hıfzu’l-lisân” bâbında; Hennâd b. Serî, “men kâle lâ etekellemü illâ bi hayr” bâbında; Buhârî, “hıfzu’l-lisân” bâbında; Tirmizî, “Sıfatü’l-kıyâme ve’r-rekâik ve’l-vera” bölümünde bâb başlığı olmaksızın; Nesaî, “Rekâik” bölümünde tahric etmişlerdir.

¹⁹⁴⁷ Bk. Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/529-579.

¹⁹⁴⁸ Kâf, 50/18.

Hennâd b. Serî'nin Ebû Şüreyh el-Huzâî'den tahriç ettiği tarîkte “*Ya doğru/hakk söz söylesin ya da sussun*” ifadesi yer almaktadır.¹⁹⁴⁹ Beyhakî'nin Ebû Ümâme'den (r.a) tahriç ettiği hadiste metin biraz farklıdır: “... *Kim Allah'a, ahiret gününe, benim Allah'ın resûlü olduğuma şahitlik ederse hayır konuşsun ve bundan faydalansın; dilini şerden korusun ve selâmete ersin!*”¹⁹⁵⁰ Ebu Zer el-Gıfârî, yukarıdaki hadisin ortaya koyduğu ilkeyi tamamlayıcı olarak “Hayır konuşan susandan; susan şer konuşandan daha hayırlıdır.”¹⁹⁵¹ demiştir.

Dili tutmanın önemini bildiren bir diğer hadis “*Susan kurtuldu.*”¹⁹⁵² şeklindedir. Zühd müellifleri Hz. Süleyman'ın (a.s) “Söz gümüşse sükut altındır” sözünü nakletmişlerdir.¹⁹⁵³ İbnü'l-Mübârek bu ilkeyi “Eğer Allah'a itaat maksadıyla olursa konuşmak gümüştür. Şayet Allah'a isyan etmekten korunmak maksadıyla olursa susmak altındır.” şeklinde izah etmiştir.¹⁹⁵⁴

Rasûlullah (s.a), dilini ve tenasül uzvunu haramdan koruma konusunda kendisine kefil olabilen kişiye cennete girmesi hususunda kefil olacağını müjdelemiştir.¹⁹⁵⁵ İnsanların cehenneme girmelerine en çok sebep olacak iki organı ağız ve tenasül uzvudur.¹⁹⁵⁶ İnsan, muklaka konuştuklarından sorguya çekilecektir. Kişinin cehenneme gitmesine en çok sebep olan organlarından biri dilidir. Bu

¹⁹⁴⁹ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/535 (No. 1104). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 33/407 (No. 20285).

¹⁹⁵⁰ Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 129 (No. 232).

¹⁹⁵¹ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/209 (No. 35828); *el-Musannef T*, 14/580 (No. 35828).

¹⁹⁵² İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/130 (No. 385) (Hıfzü'l-lisân); İbn Ebû Âsım, *ez-Zühd*, 15 (No. 1); Tirmizî, “Sıfatü'l-kıyâme ve'r-rekâik ve'l-vera’”, 50 (No. 2501); Dârimî, “Rikâk”, 5 (No. 2755). Ayrıca bk. İbn Vehb, *el-Câmi'*, 416 (No. 302); Tâberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 13/47 (No. 114).

¹⁹⁵³ İbn Ebû'd-Dünyâ, *İbn Ebû'd-Dünyâ külliyyatı (es-Samt ve âdâbü'l-lisân)*, 5/224 (No. 611).

¹⁹⁵⁴ İbn Ebû'd-Dünyâ, *İbn Ebû'd-Dünyâ külliyyatı (es-Samt ve âdâbü'l-lisân)*, 5/266 (No. 742).

¹⁹⁵⁵ Buhârî, “Rikâk”, 23 (No. 6109) (Hıfzü'l-lisân); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/533 (No. 1098) (Hıfzü'l-lisân); Tirmizî, “Zühd”, 60 (No. 2408) (Hıfzü'l-lisân); İbn Ebû'd-Dünyâ, *es-Samt ve âdâbü'l-lisân*, 43 (No. 3); *el-Vera'*, 92 (No. 134).

¹⁹⁵⁶ İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/379 (No. 1073) Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 322 (No. 2350). Lafız, Ahmed b. Hanbel'e aittir.; İbn Mâce, “Zühd”, 29 (No. 4246) (Zikru'z-zünûb); Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/360 (No. 7919) (Rikâk); Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 347 (No. 955). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 13/287 (No. 7907); Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, 108 (No. 289).

nedenle kişi ya hayır konuşmalı ya da susmalıdır. İnsanın her konuştuğu ya lehine ya da aleyhinedir.¹⁹⁵⁷

Az konuşmak, peygamberlerin ve sâlih kulların ortak tavsiyesidir. Zühd müelliflerinin daha çok “bükâ” bâbında tahriç ettiği “*Dilini tut, evin sana yetsin ve hatalarına ağla!*” sözü, söyleyeni açısından oldukça ilginç bir duruma sahiptir. Bu söz, zühd kitaplarında Hz. Peygamber’den (s.a)¹⁹⁵⁸, Hz. İsa’dan (s.a)¹⁹⁵⁹, Hz. Hızır’dan (a.s)¹⁹⁶⁰, İbn Mes‘ud’dan (r.a)¹⁹⁶¹, Hz. Peygamber’in azatlısı Sevbân’dan (r.a)¹⁹⁶² ve Saîd b. Cübeyr’den¹⁹⁶³ nakledildiği olmuştur.

Rasûlullah (s.a), kişinin Müslüman sayılabilmesi için elinden ve dilinden diğer Müslümanların zarar görmemesini şart koşturmuştur.¹⁹⁶⁴ Kişi, ağzından çıkan sözlere son derece dikkat etmelidir. Ne anlama geldiğini, nere varacağını kestiremediği bir söz yüzünden Allah’ın gazabına düçar olabilir. Bunun aksi de gerçekleşebilir. Şöyle ki kişi nereye varacağını bilmediği bir söz söyler ve Allah bu sözden razı olur. Sonuç olarak Allah bu kulunu cennetine alır.¹⁹⁶⁵ Hennâd b. Serî, bu ilkeye dair müstakil başlık açmıştır.¹⁹⁶⁶ Kişi, şirk veya küfür içeren ifadelerden uzak

¹⁹⁵⁷ Ma‘mer b. Râşid, *el-Câmi‘*, 11/194 (No. 20303) (el-Fürûz mine’l-a‘mâl ve’n-nevâfil); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/529 (No. 1090, 1091) (Hıfzu’l-lisân); *ez-Zühd- Hadislerle İslâmi hayat*, 543 (No. 1090, 1091).

Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, Tirmizî, “İman”, 8 (No. 2616); İbn Mâce, “Fiten”, 12 (No. 3973) (Keffü’l-lisân fi’l-fitne); Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/447 (No. 3548).

¹⁹⁵⁸ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/43 (No. 134).

¹⁹⁵⁹ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/40 (No. 124) (Hüzn ve bükâ); Veki‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/259 (No. 31) (Bükâ); 2/519 (No. 255) (Men kâne yuhibbû’l-halve); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 49 (No. 303, 305); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/266 (No. 462) (Bükâ); 2/545 (No. 1128) (Samt).

¹⁹⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 53 (No. 340); İbn Ebü’d-Dünyâ, *et-Tevbe*, 69 (No. 56).

¹⁹⁶¹ İbn Ebü Şeybe, *el-Musannef*, 19/161 (No. 35666); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/545 (No. 1127)

¹⁹⁶² Ebü Dâvud, *ez-Zühd*, 317 (No. 364); İbn Ebü Âsım, *ez-Zühd*, 29 (no. 34).

¹⁹⁶³ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 258 (No. 1854).

¹⁹⁶⁴ Buhârî, “Rikâk”, 26 (No. 6119) (el-intihâ ‘ani’l-me‘âsî); Dârimî, “Rikâk”, 4 (No. 2754) (Hıfzu’l-lisân); Tirmizî, “Sıfatü’l-kıyâme ve’r-rekâik ve’l-vera‘”, 52 (No. 2504); İbn Ebü’d-Danyâ, *es-Samt ve âdâbü’l-lisân*, 59 (No. 29). Ayrıca bk. Buhârî, “İman”, 4 (No. 11); Müslim, “İman”, 64, 66 (No. 40, 42); Tirmizî, “İmân”, 12 (No. 2628).

¹⁹⁶⁵ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/489 (No. 1393); Buhârî, “Rikâk”, 23 (No. 6113) (Hıfzu’l-lisân). Ayrıca bk. İbn Mâce, “Fiten”, 12 (No. 3970) (Keffü’l-lisân fi’l-fitne).

¹⁹⁶⁶ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/551.

durmalıdır. Örneğin “Bu yağmur Micdeh yıldızının doğuşundan dolayı yağdı” demek kişinin imanına zarar verir.¹⁹⁶⁷

Allah Teâlâ’nın gazab edeceği bir sözle insanları güldürmeye kalkışmak kişinin Cennet’ten gök ile yer arası kadar hatta daha fazla uzaklaşmasına sebep olur.¹⁹⁶⁸ Bazı müellifler bu hususa dair müstakil başlık açmışlardır.¹⁹⁶⁹ Ayrıca bu sözün söylendiği topluluk da bu yanlış fiilden ötürü manevi olarak zarar görürler.¹⁹⁷⁰

Kişinin kendisini ilgilendirmeyen şeyleri terk etmesi Müslümanlığının güzelliğini, kalitesini gösterir.¹⁹⁷¹ Kişinin kendisini ilgilendirmeyen konularda az konuşması da bu kapsama girer.¹⁹⁷²

Kişi, bir menfaat elde etme arzusuyla idarecilerin yanına girip onlara Allah’ın razı olmayacağı şeyler söyleyerek dininden olabilir.¹⁹⁷³ Hennâd b. Serî bu hususu (تشقيق الكلام) bâbında ele almıştır. Ümmetin en şerlileri nimetler içinde doğup onlarla beslenerek büyümüş olan, bütün dertleri çeşit çeşit kıyafet giymek ve yemek yemek olan sonra da lügat paralayanlardır.¹⁹⁷⁴ Kişinin dini değerlerini kullanarak dünyevi menfaatler elde etmesi son derece kötüdür. Bu haslettaki kişiler ahir zamanda daha çok görülecektir.¹⁹⁷⁵

¹⁹⁶⁷ Dârimî, “Rikâk, 49 (No. 2804); Dârimî, *Sünen-i Dârimî*, trc. Aydın, 6/53 (no. 2765).

¹⁹⁶⁸ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühed ve’r-rekâik*, 1/254 (No. 733) (Men kezebe fi hadîsihi liyudhike bihi’l-kavm); *er-Rekâik*, 2/434 (No. 919); Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/553 (No. 1150); Tirmizî, “Zühed”, 10 (No. 2315).

¹⁹⁶⁹ Bk. İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/435 (Fî men yuhaddis fe yekzibu liyudhike bihi); Tirmizî, “Zühed”, 10 (Fî men tekelleme bi kelimetin yudhike bihe’n-nâs).

¹⁹⁷⁰ Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/553 (No. 1146) (er-Raculü yetekellemü bimâ yeshatullah).

¹⁹⁷¹ Ma’mer b. Râşid, *el-Câmi’*, 11/307 (No. 20617) (Terkü’l-mer’i mâlâ ya’nîhi); Mâlik b. Enes, *el-Muvatta* (Şeybânî rivayeti), 306 (No. 949) (Fadlû’l-hayâ); Vekî‘ b. Cerrah, *ez-Zühed*, 2/645 (No. 364); Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/539 (No. 1117) (Lâ etekellemü illâ bi hayr); İbn Ebû Âsım, *ez-Zühed*, 55 (No. 103); Tirmizî, “Zühed”, 11 (No. 2318); Tirmizî, “Zühed”; 11 (No. 2317); İbn Mâce, “Fiten”, 12 (Keffû’l-lisan fi’l-fitne).

¹⁹⁷² Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/541 (No. 1118) (Lâ etekellemü illâ bi hayr).

¹⁹⁷³ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühed ve’r-rekâik*, 1/129 (no. 382); Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/555 (No. 1152) (Teşgîgü’l-kelâm); *ez-Zühed-Hadislerle İslami hayat*, 571 (No. 1152); Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/555 (No. 1153).

¹⁹⁷⁴ İbn Ebû’d-Dünyâ, *İbn Ebû’d-Dünyâ külliyyatı (es-Samt ve âdâbü’l-lisân)*, 5/62 (No. 148); İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühed ve’r-rekâik*, 1/262 (Zemmü’t-tena’um fi’d-dünyâ).

¹⁹⁷⁵ İbn Vehb, *el-Câmi’*, 521 (No. 413); Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 3/556 (No. 1154); *ez-Zühed-Hadislerle İslami hayat*, 572 (No. 1154); İbn Ebû Âsım, *ez-Zühed*, 140 (No. 280).

2.4.8.1. Münâkaşa

“Münâkaşa” konusu zühd kitaplarında (المراء) kelemesiyle ifade edilmiştir. Bu konu “hıfzu’l-lisân”ın kapsamında değerlendirilebilir. Hennâd b. Serî bu konuya dair “el-Mirâ” bâbı açmıştır. İbn Ebü’l-Dünyâ ise *es-Samt ve âdabü’l-lisân* kitabında “Zemmü’l-mirâ” bâbı açmıştır.

Tâbiûnun küçüklerinden olan Urve b. Rüveyym’in mürsel olarak naklettiği şu hadis tartışmadan uzak durmak gerektiğini haber vermektedir: Rasûlullah’ın (s.a) şöyle buyurduğu nakledilmiştir “*Rabbimin bana putlara tapmaktan sonra yasakladığı ilk şey içki içmek ve insanlarla münâkaşa etmektir.*”¹⁹⁷⁶ Şu hadis de bu konu bağlamında tahriç edilmiştir: İbn Abbas’ın (r.a) Rasûlullah’tan (s.a) şöyle naklettiği haber verilmiştir: “*Kardeşinle münâkaşa etme, onunla dalga geçme, ona tutamayacağın sözü verme.*”¹⁹⁷⁷ Aclûnî bu hadisin senedinin zayıf olduğunu belirtmiştir.¹⁹⁷⁸

Rasûlullah (s.a) münâkaşadan uzak durmayı tavsiye etmiş ve kendisi de boş yere tartışmaktan son derece uzak durmuştur. Kişi, münâkaşada haklı dahi olsa tartışmaktan uzak durmalıdır. Bu tavır insana, imanın hakikatine erişme imkânı sağlar. Haklı olduğu halde tartışmayı terk edene Rasûlullah (s.a) cennetin kenarında köşk müjdelemiştir.¹⁹⁷⁹

Münâkaşa, kardeşlerin arasına düşmanlık girmesine sebebiyet verir.¹⁹⁸⁰ Münâkaşanın en zararlısı din hakkında olanıdır. İnsanlar İslâm’ı tartışmanın odağı

¹⁹⁷⁶ İbn Vehb, *el-Câmi’*, 489 (No. 376); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/557 (No. 1158); *ez-Zühd-Hadislerle İslâmi hayat*, 574 (No. 1158); İbn Ebü’l-Dünyâ, *es-Samt ve âdabü’l-lisân*, 102 (No. 134). Ayrıca bk. Ebû Dâvud, *el-Merâsîl*, 344 (No. 506); Bezzâr, *el-Müsned*, 10/66 (No. 4130); Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, 20/83 (No. 157) ,Elbânî, *Daîfe*, 7/357 (No. 3345). Elbânî, hadisin çok zayıf olduğunu belirtmiştir.

¹⁹⁷⁷ İbn Ebü’l-Dünyâ, *es-Samt ve âdabü’l-lisân*, 99 (No. 123). Ayrıca bk. Tirmizî, “Birr ve sıla”, 58 (No. 1995); Buhârî, *el-Edebü’l-müfred*, 142 (No. 394).

¹⁹⁷⁸ Aclûnî, *Keşfu’l-hafâ*, 2/443.

¹⁹⁷⁹ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/557 (el-Mirâ); *ez-Zühd-Hadislerle İslâmi hayat*, 573 (No. 1156); İbn Vehb, *el-Câmi’*, 624 (No. 528) (Uzlet); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/278 (No. 8630). Muhakkikler, Mekhûl’un Ebû Hüreyre’den hadis işitmediğini, bu nedenle hadisin munkatı’ olduğunu belirtmişlerdir. Ebû Dâvud, “Edeb”, 8 (No. 4800); Elbânî, *Sahîha*, 1/552 (No. 273).

¹⁹⁸⁰ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/557 (el-Mirâ); *ez-Zühd-Hadislerle İslâmi hayat*, 573 (No. 1155).

haline getirirlerse helake sürüklenirler.¹⁹⁸¹ Âlimlerle tartışıp, onları mağlup edebilmek için ilim öğrenmek kişiyi cehenneme sürükler.¹⁹⁸² Bu bilgilerden İslam'ın hiçbir şekilde ilmî müzakereye izin vermediği sonucu çıkarılmamalıdır.

2.4.8.2. Gıybet

İbnü'l-Mübârek, 138. sırada; Vekî' b. Cerrâh, 61. sırada; Hennâd b. Serî, 96. sırada; Dârimî, 6. sırada “Gıybet” başlığı açmışlardır. Hennâd b. Serî, ayrıca 97, 98 ve 99. sıralarda “Hikâye”, “el-Vuzû mine'l-ğıybe”, “el-Ğıybe lis's-sâim” başlıklarına yer vermiştir. İbn Ebü'd-Dünyâ, *es-Samt ve âbâbü'l-lisân* kitabında “el-Ğıybe ve zemmiâ” ve “Tefsîru'l-ğıybe” başlığı bulunmaktadır. İbnü'l-Mübârek, 146. sırada “Kerahiyetü'l-hikaye li'n-nas” bâbı açmıştır.

Buhârî ve Ebû Dâvud gıybet konusuna “Edeb” bölümünde; Müslim ve Tirmizî ise “Birr ve Sıla” bölümünde yer vermiştir. Bu durum, *Kitâbü'z-zühd*'lerde yer alan ahlakla ilgili konuların *Kütüb-i Sitte*'nin daha çok “edeb” ve “birr ve sıla” bölümlerinde yer aldıklarını göstermektedir.

“Gıybet” konusu “Hıfzu'l-lisan” ile ilişkili konulardan biridir. Allah Teâlâ, “*Biriniz ölmüş kardeşinin etini yemekten hoşlanır mı? Elbette bundan tiksiniyorsunuz.*”¹⁹⁸³ ayet-i kerimesinde gıybeti kişinin ölmüş kardeşinin etini yemesi kadar iğrenç bir davranış olarak görmüştür.

Gıybet iftiradan farklıdır ve kişinin gıyabında hoşlanmayacağı bir şeyle anılmasıdır. Muttalib b. Abdullah b. Hantab el-Mahzûmî'nin haber verdiği şu hadis gıybetin ne olduğunu ve iftiradan farkını haber vermektedir: “Bir adam Rasûlullah'a (s.a) ‘gıybet nedir?’ diye sordu. Rasûlullah (s.a), ‘*Kişinin duymaktan hoşlanmayacağı şeyi senin zikretmendir.*’ buyurdu. Adam ‘Yâ Rasûlallah! (söylediğim şey) doğruysa da mı?’ diye sordu. Rasûlullah (s.a) ‘*Söylediğin şey eğer*

¹⁹⁸¹ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (es-Samt ve âdabü'l-lisan)*, 5/57 (No. 134). Ayrıca bk. Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 44 (No. 3253); İbn Mâce, “Sünne”, 7 (İctinâbü'l-bida' ve'l-cedel); Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/486 (No. 3674). Zehebî hadisin sahih olduğunu belirtmiştir.

¹⁹⁸² İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (es-Samt ve âdabü'l-lisan)*, 5/59 (No. 139). Ayrıca bk. Tirmizî, “İlim”, 6 (No. 2654) (Mâ câe fimen yatlub bi 'ilmihi'd-dünyâ). Tirmizî, bu hadisin garib olduğunu, İsnadında yer alan İshak b. Yahya b. Talha'nın muhaddislerin nazarında kavi olmadığını, hıfzıyla alakalı olumsuz ifadeler bulunduğunu belirtmiştir.; İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/338 (No. 952); İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (es-Samt ve âdabü'l-lisan)*, 5/59 (No. 140); Dârimî, “Mukaddime”, 36 (No. 389).

¹⁹⁸³ Hucurât, 49/12.

doğruysa bu zaten gıybet olur. Eğer sen o adamda olmayan bir şeyi söylersen bu iftira olur.’ buyurdu.”¹⁹⁸⁴ Benzer bir ifadeyi Ma‘mer b. Râşid, Hasan-ı Basrî’nin kavli olarak tahriç etmiştir.¹⁹⁸⁵

Veki‘ b. Cerrâh ve Hennâd b. Serî’nin tahriç ettikleri hadisin metni biraz farklıdır: Muttalib b. Abdullah b. Hantab (r.a) şöyle haber vermiştir: “Rasûlullah’ın (s.a) yanında gıybetten söz ettim. Allah Resûlü (s.a) ‘*Gıybet, kişinin yaratılışı veya ahlakına dair (olumsuz) bir hususla anılmasıdır.*’ buyurdu. Sahabîler, ‘Ey Allah’ın Resûlü! Biz gıybeti, kişinin kendisinde bulunmayan bir huyla anılması olarak görüyoruz.’ dediler. Bunun üzerine Nebî (s.a) ‘*Bu söylediğiniz şey iftiradır*’ buyurdu.”¹⁹⁸⁶ Tâbiûn neslinin meşhur müfessirlerinden Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721) (وَيْلٌ لِّكُلِّ هُمَزَةٍ لُّمَزَةٍ)¹⁹⁸⁷ âyetinde “hümeze” kelimesinden “insanların etlerini yiyenler” kastedildiğini; “lümeze” kelimesinden ise ayıplayan/karalayan/iftira atanlar kastedildiğini belirtmiştir.¹⁹⁸⁸

Yanında din kardeşinin gıybeti yapılan kişi, gücü yetiyorsa onu savunmalı veya topluluğu bundan alikoymalıdır. Aksi takdirde o topluluğu terk etmesi gerekir.¹⁹⁸⁹ Bu ilkeyi haber veren hadis bazı kaynaklarda İbn Mes‘ud’un sözü olarak tahriç edilmiştir.¹⁹⁹⁰

Rasûlullah (s.a), kişinin kendisinde düzeltilmesi gereken hatalar bulunduğu halde başkaları hakkında konuşmasını doğru bulmamıştır.¹⁹⁹¹ Kişinin fiziki

¹⁹⁸⁴ Malik b. Enes, *el-Muvattâ* (Şeybânî rivayeti), 336 (No. 956) (el-Ğıybe ve’l-bühtân); *el-Muvattâ*, thk. A‘zamî, 5/1437 (Mâ câe fi’l-ğıybe); İbn Vehb, *el-Câmi*‘, 524 (No. 417) (Bâbü’l-uzle).

İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühed ve’r-rekâik*, 1/245 (Şuh); Dârimî, “Rikâk”, 6 (No. 2756) (Ğıybe); İbn Ebü’d-Dünyâ, *es-Samt ve âdâbü’l-lisan*, 134 (No. 204) (Tefsîru’l-ğıybe). Ayrıca bk. Müslim, “Birr ve sıla”, 70 (No. 2589); Ebû Dâvud, “Edeb”, 40 (No. 4874); Tirmizî, “Birr ve sıla”, 23 (No. 1934).

¹⁹⁸⁵ Ma‘mer b. Râşid, *el-Câmi*‘, 11/176 (No. 20254) (el-İğtiyab ve’ş-şetm).

¹⁹⁸⁶ Veki‘ b. Cerrâh, *ez-Zühed*, 2/751 (No. 437) (Ğıybe); Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/563 (No. 1172) (Ğıybe); *ez-Zühed-Hadislerle İslâmi hayat*, 579 (No. 1172).

¹⁹⁸⁷ Hümeze, 104/1.

¹⁹⁸⁸ Veki‘ b. Cerrâh, *ez-Zühed*, 3/753 (No. 439); İbn Ebü’d-Dünyâ, *es-Samt ve âdâbü’l-lisân*, 127 (No. 185).

¹⁹⁸⁹ Ma‘mer b. Râşid, *el-Câmi*‘, 11/178 (No. 20258) (el-İğtiyab); İbn Vehb, *el-Câmi*‘, 531 (No. 424) (Uzle); Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/566 (No. 1181); *ez-Zühed-Hadislerle İslâmi hayat*, 582 (No. 1181); İbn Ebü’d-Dünyâ, *es-Samt ve âdâbü’l-lisan*, 149 (No. 243).

¹⁹⁹⁰ İbn Vehb, *el-Câmi*‘, 425 (No. 311); Buhârî, *el-Edebü’l-müfred*, 255 (No. 734).

¹⁹⁹¹ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühed ve’r-rekâik*, 1/257 (No. 742) (İslâhu zâtî’l-beyn); Veki‘ b. Cerrâh, *ez-Zühed*, 750 (No. 436) (Ğıybe); Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/568 (No. 1189); *ez-Zühed-Hadislerle İslâmi hayat*, 585 (No. 1189); Tirmizî, “Sıfatü’l-kıyâme ve’r-rekâik ve’l-vera’”, 51 (No. 2503).

özelliklerine dair bir şeyler söylemek veya îma etmek dahi giybetin kapsamına girmektedir.¹⁹⁹² Konuyla ilgili gelen hadislerde giybetin “ölü insan eti yemek” olduğu vurgusunun mecâzî olmaktan öte hakikat tarafının olduğu anlaşılmaktadır.¹⁹⁹³

2.4.8.3. Nemmamlık

Veki‘ b. Cerrâh, 63. sırada “Nemîme” bâbı; Hennâd b. Serî, 100. sırada “en-Nemîme ve’l-mecâlis bi’l-emâne” bâbı açmışlardır. İbn Ebü’d-Dünyâ’nın *es-Samt ve âdâbü’l-lisan* kitabında “Zemmü’n-nemîme” bâbı mevcuttur.

İmam Malik’in *Muvattâ* adlı eserinin Şeybânî rivayetinde “Nemîme” ile ilgili bir başlık mevcuttur. Buhârî, “Nemîme” ile ilgili iki başlığa “Edeb” bölümünde; Müslim, biri “İman” bölümünde diğeri “Birr ve sıla” bölümünde “nemime” hakkındaki hadislere yer vermiştir. Ebû Dâvud ise nemîme ile aynı anlama gelen “Kattât” bâbına “Edeb” bölümünde yer vermiştir.

Rasûlullah (s.a), laf taşıyıcının cennete giremeyeceğini belirtmiştir. Hüzeyfe b. Yemân (r.a), Rasûlullâh’ın (a.s) şöyle buyurduğunu haber vermiştir: “*Laf taşıyan cennete giremez.*” Bu hadisi, Veki‘ b. Cerrâh, Hennâd b. Serî, İbn Ebü’d-Dünyâ, Huzeyfe b. Yemân’a (r.a) ulaşan isnadla tahrîç etmişlerdir. Hennâd b. Serî bu hadisi Veki‘ b. Cerrâh’tan almıştır. İbn Ebü’d-Dünyâ’nın isnadı ise meşhur hadis hafızı Ebû Hayseme Züheyr b. Harb vasıtasıyla Veki‘ b. Cerrâh’a ulaşmaktadır.¹⁹⁹⁴ Bu durum, literatür içi irtibata güzel bir örnektir. İmam Müslim, bu hadisi “iman” bölümünde; Ebû Dâvud, “kattât” bâbında; Tirmizî, “Birr ve sıla” bölümünde yine Huzeyfe b. Yemân’dan gelen tarikle tahrîç etmişlerdir.¹⁹⁹⁵

¹⁹⁹² Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/568 (No. 1190) (Hikâye).

¹⁹⁹³ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühed ve’r-rekâik*, 2/94 (Sıfatü’n-nâr); Esed b. Musâ, *ez-Zühed*, 35 (No. 40); Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/577 (No. 1218) (en-Nemîme); İbn Ebü’d-Dünyâ, *İbn Ebü’d-Dünyâ külliyyatı*, (*es-Samt ve âdâbü’l-lisan*, 5/80 (No. 184); İbn Ebü’d-Dünyâ, *Sıfatü’n-nâr*, 142 (No. 229). Ayrıca bk. Taberânî, *el-Mu‘cemü’l-kebîr*, 7/310 (No. 7226).

¹⁹⁹⁴ Veki‘ b. Cerrâh, *ez-Zühed*, 3/756 (No. 442) (Nemîme); Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/574 (No. 1208) (en-Nemîme ve’l-mecâlis bi’l-emâne); İbn Ebü’d-Dünyâ, *İbn Ebü’d-Dünyâ külliyyatı* (*es-Samt ve âdâbü’l-lisân*), 5/102 (No. 250).

¹⁹⁹⁵ Müslim, “İmân”, 169 (No. 105); Ebû Dâvud, “Edeb”, 38 (No. 4871); Tirmizî, “Birr ve sıla”, 79 (No. 2026).

Rasûlullah (s.a) nemmamlığın fiiliyatta basit bir kusur gibi görünse de berzah âleminde kabir azabına sebep olacağını belirtmiştir.¹⁹⁹⁶ Koğuculuk yapanlar ahirette veya kabirde kancalar avurtlarına geçirilip çenelerine kadar yırtmak suretiyle son derece feci bir azaba düçar olacaklardır.¹⁹⁹⁷

Laf taşımak, pek çok kötülüğün kapısını aralar. Kan dökmek ve haramları helal saymak bunlardandır. Hatta selef âlimlerinden Abdurrahman b. Abdullah b. Sâbit koğuculuk yapanın Mekke'ye giremeyeceğini belirtmiştir.¹⁹⁹⁸ Cehennemde veyl çukuruna atılacak insanların günahlarından biri de koğuculuk yapmalarıdır.¹⁹⁹⁹ Kişiyi kurbiyyet kazandıran hususlardan biri de laf taşımaktan uzak durmaktır.²⁰⁰⁰

2.4.8.4. Namusa dil uzatmak

Bu hususla ilgili olarak İbnü'l-Mübârek, “ez-Zebb ‘an ırzi’l-mü’min” bâbı açmıştır. Diğer müellifler bu konuyu daha çok gıybet başlığı altında ele almışlardır.

Rasûlullah (s.a) Müslüman’ların kanlarını, mallarını ve ırzlarını birbirlerine haram kılmıştır. Bu nedenle başkasının ırzına, namusuna asla dil uzatmamak gerekir. Şu hadis bu hususu haber vermektedir: Ebû Hüreyre (r.a) Rasûlullah’ın şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “... *Her müslümanın öteki müslümana kanı, malı ve ırzı (namusu) haramdır.*”²⁰⁰¹

Yanında bir din kardeşinin gıybeti yapılan kişi, kardeşini gıyabında savunursa Rasûlullah (s.a) onun cehennemden azad edileceğini müjdelemiştir.²⁰⁰² Benzer bir

¹⁹⁹⁶ Veki‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/464 (No. 1312). Ayrıca bk. Buhârî, “Vudû’”, 54 (No. 213); “Cenâiz”, 87 (No. 1312); “Edeb”, 46 (No. 5705); Müslim, “Tahâre”, 111 (No. 292); Ebû Dâvud, “Tahâre”, 11 (No. 21); Tirmizî, “Tahâre”, 53 (No. 70).

¹⁹⁹⁷ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (es-Samt ve âdâbü’l-lisân)*, 5/106 (No. 263).

¹⁹⁹⁸ Veki‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 3/763 (No. 446) (Nemîme); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/575 (No. 1211) (Nemîme). Hennâd b. Serî, bu rivayeti Veki‘ b. Cerrâh’tan almıştır.

¹⁹⁹⁹ Veki‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 3/764 (No. 447); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/576 (No. 1214); *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 595 (No. 1214).

²⁰⁰⁰ Veki‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 3/762 (No. 445); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/574 (No. 1209) (en-Nemîme ve’l-mecâlis bi’l-emâne). Hennâd b. Serî bu hadisi Veki‘ b. Cerrâh’tan almıştır.

²⁰⁰¹ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı, (es-Samt ve âdâbü’l-lisan)*, 5/68 (No. 160). Ayrıca bk. Müslim, “Birr ve sıla”, 32 (No. 2564); Ebû Dâvud, “Edeb”, 40 (No. 4882); Tirmizî, “Birr ve sıla”, 18 (No. 1927); İbn Mâce, “Fiten”, 2 (No. 3933).

²⁰⁰² İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/412 (No. 871). Muhakkik, Âmir Hasan Sabrî, isnada yer alan Ubeydullah b. Ebû Ziyâd ve Şehr b. Havşeb’in zayıf olduklarını belirtmiştir.; *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/239 (No. 687); İbn Ebü’l-Dünyâ, *es-Samt*, 147 (No. 239) (Zebbü’l-müslim ‘an ırzi ehîhi). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 45/583 (No. 27609)

şekilde kişi, yanında bir din kardeşinin ırzına, şerefine veya haysiyetine dil uzatıldığını duyduğunda kardeşini savunursa Allah ona çok arzu ettiği bir yerde yardım eder.²⁰⁰³

Rasûlullah (s.a), müslümanın ırzına, namusuna dil uzatılmasını büyük günahlardan biri olan²⁰⁰⁴ ribaların en kötüsü olarak değerlendirmiştir.²⁰⁰⁵ Hz. Ömer (r.a) kişinin dış görünüşüne aldanmamak gerektiğini onun samimi bir mü'min olup olmadığını anlamak için gerekli gördüğü hususlardan birisi insanların ırzlarına dil uzatmamaktır.²⁰⁰⁶

2.4.8.5. İki yüzlülük

Dârimî, “Zü'l-vecheyn” başlığına 50. sırada yer vermiştir. İbn Ebü'd-Dünyâ ise “Zemmu zi'l-lisâneyn” bâbına *es-Samt ve âdâbü'l-lisân* adlı kitabında yer vermiştir.

Ma'mer b. Râşid'in kitabında “Zü'l-vecheyn” bâbı; Mâlik b. Enes'in kitabında ise “İzâ'atü'l-mâl ve zü'l-vecheyn” bâbı mevcuttur. İmam Buhâri ve Ebû Dâvud, “Zü'l-vecheyn” bâbına “Edeb” bölümünde; Tirmizî, “Birr ve sıla” bölümünde yer vermiştir.

Dünyada ikiyüzlü olanların ahirette ateşten iki dilleri olacaktır. Ammâr b. Yâsir'in (r.a) Nebî'den (s.a) şöyle buyurduğu nakledilmiştir: “*Kim dünyada ikiyüzlü*

²⁰⁰³ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/417 (No. 880); *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/243 (No. 696); İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı, (es-Samt ve âdâbü'l-lisan)*, 5/240 (No. 240). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 26/288 (No. 16368) Muhakkikler, hadisin isnadında yer alan Yahya b. Süleym b. Zeyd'in tanınmamasından ötürü zayıf olduğunu belirtmişlerdir. Bk. Dîpnot no: 1.; Ebû Dâvud, “Edeb”, 41 (No. 4884) (Men radde 'an müslimin ğiybeten).

²⁰⁰⁴ Ebû Dâvud, “Edeb”, 40 (No. 4877)

²⁰⁰⁵ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 11/176 (No. 20252) (el-İğtiyab). Muhtasar bir metinle tahric etmiştir.; Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/564 (No. 1176); *ez-Zühd- Hadislerle İslami hayat*, 580 (No. 1176); İbn Ebü'd-Dünyâ, *es-Samt ve âdâbü'l-lisân*, 123 (no. 173). Ayrıca bk. Ebû Dâvud, “Edeb”, 40 (No. 4876) (Ġiybe); Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/43 (No. 2259). Zehebî, bu hadisin Buhârî ve Müslim'in şartları üzerine olduğunu belirtmiştir.

²⁰⁰⁶ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/416 (No. 879); *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/242 (No. 695); *ez-Zühd-Kalbin incelikleri*, 215 (No. 615); İbn Ebü'd-Dünyâ, *Mekârimü'l-ahlâk*, 89 (no. 270) (Mâ câe fi'l-eman)

olursa kıyamet günü ateşten iki dili olur.” Bu hadisi, Dârimî’den başka Ahmed b. Hanbel, İbn Ebû Âsım, İbn Ebü’l-Dünyâ tahrîc etmişlerdir.²⁰⁰⁷

Kıyamet gününde insanların en şerlileri ikiyüzlü olanlardır.²⁰⁰⁸ Ashâb-ı kirâm, idarecilerin yanında onları övüp dışarı çıkınca onlara beddua edilmesini münafıklık olarak görmüştür.²⁰⁰⁹

2.4.8.6. Kişiyi yüzüne karşı övmek

İbnü’l-Mübârek, 64. sırada “Meddâhîn” Tirmizî, 54. sırada “Kerâhiyetü’l-midha ve’l-meddâhîn” bâbı açmıştır. Müslim, “Zühd ve rekâik” bölümünde bu konuya dair rivayetlere yer vermiştir.

Ma’mer b. Râşir, *el-Câmi*’de “Medih” bâbı açmıştır. İbn Mâce ayrıca “Edeb” bölümünde medh bâbı açmıştır. Buhârî, “Edeb” bölümünde “Mâ yukrahu mine’t-temâdüh”; Ebû Dâvûd, “Edeb” bölümünde “Kerâhiyetü’l-d-temâdüh” bâbı açmıştır.

Rasûlullah (s.a), kişiyi yüzüne karşı övmenin karşdakine zarar vereceği için doğru bulmamıştır. Çünkü bu davranış, karşdaki kişinin kendini beğenmesine sebep olabilir. Kişi, illaki kardeşini övecekse “öyle zannediyorum ki” “Ben Allah’a karşı kimseyi tezkiye etmem.” gibi ihtiyatlı ifadeler kullanmalıdır. Hasan-ı Basrî, mürsel olarak şöyle haber vermiştir: “Bir adam Nebî’nin (s.a) yanında arkadaşını övdü. Bunun üzerine Nebî (s.a) ‘Yazık sana! Arkadaşının boynunu kestin. Canım elinde olan Allah’a yemin olsun ki onun hakkında söylediğin şeyi arkadaşın işitseydi kıyamet gününe kadar (zararından) kurtulamazdı.’ buyurdu.”²⁰¹⁰ İmam Müslim, Ebû Bekre’den (r.a) gelen hadiste yukarıdaki hadiste geçen ifadelerden başka şu ifadeler mevcuttur: “Biriniz illaki arkadaşını övecekse ‘ben felancayı şöyle zannediyorum.

²⁰⁰⁷ Dârimî, “Rikâk”, 50 (No. 2806); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 176 (No. 1210); İbn Ebû Âsım, *ez-Zühd*, 108 (No. 213); İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (es-Samt ve âdâbü’l-lisân)*, 5/111 (No. 272). Ayrıca bk. Ebû Dâvud, “Edeb”, 39 (No. 4873); Elbânî, *Sahiha*, 2/554 (No. 892).

²⁰⁰⁸ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (es-Samt ve âdâbü’l-lisân)*, 5/276 (No. 274). Ayrıca bk. Buhârî, “Edeb”, 52 (No. 5711); Müslim, “Birr ve sıla”, 98 (No. 2526); Tirmizî, “Birr ve sıla”, 78 (No. 2025);

²⁰⁰⁹ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (es-Samt ve âdâbü’l-lisân)*, 5/113 (No. 277). Ayrıca bk. İbn Mâce, “Fiten”, 12 (No. 3975) (Keffü’l-lisân fi’l-fitne); Nesaî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 8/84 (No. 8706).

²⁰¹⁰ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/214 (No. 482); *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 2/13.

Onun gerçek halini Allah bilir', 'Ben Allah'a karşı kimseyi temize çıkarmam.' desin."²⁰¹¹

Rasûlullah (s.a) din kardeşini yüzüne karşı övmeyi bir nevi onu öldürmek olarak görmüştür.²⁰¹² Rasûlullah (s.a) kardeşini yüzüne karşı öven kişilerin üzerine toprak serpilmesini tavsiye etmiştir.²⁰¹³ Bir başka rivayete göre ise yüze karşı öven kişinin ağzına toprak saçmak tavsiye edilmiştir.²⁰¹⁴ İmam Nevevî bu hadisin şerhi sadedinde şunları söylemiştir: "Mikdâd (r.a) ve bazı zevât bu hadisteki 'toprak saçma' ifadesini hakîkî manada anlamış ve gerçekten yüze karşı öven kişinin yüzüne toprak saçmışlardır. Bazıları ise "toprak saçın" ifadesini mecâzî olarak almışlar ve "yüze karşı övenlere bir şey vermeyin, onların beklentilerini boşa çıkarın" şeklinde yorumlamışlardır. Bazıları ise hadisteki ifadeyi "yüzünüze karşı övüldüğünüzde topraktan yaratıldığınızı hatırlayın ve mütevazı olun, kendini beğenmişliğe kapılmayın." şeklinde yorumlamışlardır.²⁰¹⁵ Davudoğlu, *Sahîh-i Müslim* şerhinde yüze karşı övmenin cevaziyetine dair sahih hadisler olduğunu, yasaklayan hadisler ile izin verenlerin arasının şöyle tevil edildiğini belirtmiştir: "Yüze karşı medhin yasaklanması, pek ziyade ileri gidildiği veya övülen kişiyi kendini beğenmek gibi bir fitneye düşüreceğinden korkulduğu duruma hamledilmiştir. Akli başında, takvası yerinde olup, şımaracağından korkulmayan kimse fazla ileri gitmemek şartıyla yüzüne karşı methedilebilir."²⁰¹⁶

2.4.8.7. Şaka yapmak

İbnü'l-Mübârek, 59. Sırada "Mizâh" bâbına yer vermiştir. İbn Ebü'd-Dünyâ, *es-Samt ve âdâbü'l-lisân* kitabında bu konuyla ilgili olarak, "Zemmü'l-mizâh" ve "Zemmü'l-meddâhîn" başlıkları açmıştır. Tirmizî, "Mizâh" bâbına "Birr ve sıla" bölümünde; İbn Mâce, "Edeb" bölümünde; Dârimî, "İsti'zân" bölümünde yer vermiştir.

²⁰¹¹ Müslim, "Zühd ve rekâik", 65 (No. 3000). Ayrıca bk. Buhârî, "Şehâdât", 16 (No. 2519); "Edeb", 54 (No. 5714); Ebû Dâvud, "Edeb", 10 (No. 4805); İbn Mâce, "Edeb", 36 (No. 3743).

²⁰¹² Müslim, "Zühd ve rekâik", 66 (No. 3000).

²⁰¹³ Müslim, "Zühd ve rekâik", 68 (No. 3002).

²⁰¹⁴ Tirmizî, "Zühd", 54 (No. 2394) (Kerâhiyetü'l-medha ve'l-meddâhîn).

²⁰¹⁵ Nevevî, *el-Minhâc*, 18/128.

²⁰¹⁶ Davudoğlu, *Sahîh-i Müslim terceme ve şerhi*, 6/5213.

Rasûlullah (s.a) bazen şaka yapmıştır ancak o şaka da olsa hakikatten başka bir şey söylememiştir. Bu hususla ilgili olarak Ebû Hüreyre şu rivayeti nakletmiştir: “Ashâb-ı kirâm, Rasûlullah’a (s.a) ‘Yâ Rasûlallah! Sen bizimle şakalaşıyorsun?’ dediler. Nebî (s.a) ‘*Ben doğrudan başka bir şey söylemem.*’ buyurdu.”²⁰¹⁷ İbn Vehb, bu sözün sebab-i vürûduna dair şu sözü tahriç etmiştir: Zeyd b. Eslem şöyle haber vermiştir: “Bir adam Rasûlullah’a (s.a) ‘ben insanları güldürmek için bazıları batıl olan sözler söylüyorum’ dedi. Rasûlullah (s.a) ‘*batılda hayır yoktur.*’ buyurdu. Bunun üzerine aynı kişi ‘Ya Rasûlallah! Sen (de) latife yapıp gülüyorsun?’ dedi. Nebî (s.a) ‘*Ben haktan başka söz söylemem.*’ diye cevap verdi.”²⁰¹⁸

Müslümanın, din kardeşini incitecek, üzecek, kıracak derecede şakalar yapması doğru değildir. İbn Abbas’tan (r.a) Rasûlullâh’ın (s.a) şöyle buyurduğu nakledilmiştir: “*Kardeşinle tartışma. Onunla şakalaşma!*”²⁰¹⁹ Tirmizî, bu hadisin garib olduğunu belirtmiştir.²⁰²⁰ Aclûnî, ise Tirmizî’nin bu hadisi İbn Abbas’tan zayıf bir senedle naklettiğini belirtmiştir.²⁰²¹

Çok şakalaşmak kişinin heybetini, vakarını azaltır.²⁰²² Hz. Ömer (r.a) da çok şaka yapanın hafife alınacağını belirtmiştir.²⁰²³ Çok şakalaşmak, çocukların nezdinde dahi değer kaybedilmesine yol açar.²⁰²⁴

İmanın hakikatine erişebilmek için haklı da olsa tartışmayı ve şaka da olsa yalan söylemeyi terk etmek gerekir.²⁰²⁵ Ömer b. Abdülaziz, meclislerde (karşıdakini küçük düşürecek, mahcup edecek derecede) şakalaşmamak gerektiğini, bunun

²⁰¹⁷ İbn Ebü’-d-Dünyâ, *İbn Ebü’-d-Dünyâ külliyyatı (es-Samt ve âdâbü’l-lisân)*, 5/152 (No. 397). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/185 (No. 8481). Muhakkikler, hadisin isnadının kavi olduğunu belirtmişlerdir.; Buhârî, *el-Edebü’l-müfred*, 102 (No. 265); Tirmizî, “Birr ve sıla”, 57 (No. 1990); Elbânî, *Sahîha*, 4/304 (No. 1726)

²⁰¹⁸ İbn Vehb, *el-Câmi’*, 635 (No. 540);

²⁰¹⁹ İbn Ebü’-d-Dünyâ, *İbn Ebü’-d-Dünyâ külliyyatı (es-Samt ve âdâbü’l-lisân)*, 5/149 (No. 388). Ayrıca bk. Buhârî, “el-Edebü’l-müfred”, 142 (No. 394).

²⁰²⁰ Tirmizî, “Birr ve sıla”, 58 (No. 1995). Tirmizî, hadisin garib olduğunu belirtmiştir.

²⁰²¹ Aclûnî, *Keşfü’l-hafâ*, 2/443 (No. 3045).

²⁰²² İbn Ebü’-d-Dünyâ, *İbn Ebü’-d-Dünyâ külliyyatı (es-Samt ve âdâbü’l-lisân)*, 5/149 (No. 389).

²⁰²³ İbn Ebü’-d-Dünyâ, *İbn Ebü’-d-Dünyâ külliyyatı (es-Samt ve âdâbü’l-lisân)*, 5/150 (No. 392). Ayrıca bk. Taberânî, *el-Mu’cemü’l-ıvâsıt*, 2/370 (No. 2259)

²⁰²⁴ İbn Ebü’-d-Dünyâ, *İbn Ebü’-d-Dünyâ külliyyatı (es-Samt ve âdâbü’l-lisân)*, 5/150 (No. 390). Ayrıca bk. İbnü’l-Ca’d, *el-Müsned*, 255 (No. 1692).

²⁰²⁵ İbn Ebü’-d-Dünyâ, *İbn Ebü’-d-Dünyâ külliyyatı (es-Samt ve âdâbü’l-lisân)*, 5/150 (No. 393); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühâd*, 296 (No. 2134);

düşmanlığa ve nefrete sebep olacağını belirtmiştir. Halife, bunun yerine Kur'an okumayı ve onun üzerine konuşmayı; o ağır gelirse hikmetli sözleri nakletmeyi tavsiye etmiştir.²⁰²⁶ Yusuf Doğan, bu konuyu "Hz. Peygamber ve mizah" adlı makalesinde ele almıştır.²⁰²⁷

2.4.8.8. Alay etmek

Veki' b. Cerrâh, 45. sırada "Men kâle: el-Belâu müvekelün bi'l-kavl" bâbı; Hennâd b. Serî ise 97. sırada "el-Hikâye" bâbı, İbn Ebü'd-Dünyâ *es-Samt ve âdâbü'l-lisân* kitabında ise bu konuya dair müstakil bir başlık açmıştır.²⁰²⁸

Kişi, başkasını işlediği bir fiilden ötürü kınamışsa bu hadisenin kendi başına da gelmesinden korkmalıdır. Özellikle tevbe ettiği bir günahından ötürü kardeşini ayıplamak, kişiye büyük zarar verir. Muaz b. Cebel'den (r.a) Rasûlullâh'ın (s.a) şöyle buyurduğu nakledilmiştir: "Her kim din kardeşini bir günahından ötürü – İbn Menî' arkadaşlarının şu ifadeyi eklediğini haber vermiştir: 'Allah'a tevbe ettiği bir günahından ötürü' - ayıplarsa o günahı işlemeden ölmez."²⁰²⁹ Tirmizî, "Rekâik" bölümünde tahric ettikten sonra şu açıklamayı eklemiştir: "Bu hadis hasen garibtir. İsnadı muttasıl değildir. Hâlid b. Ma'dân, Muaz b. Cebel'e ulaşmamıştır. (Bununla birlikte) Hâlid b. Ma'dân'ın Rasûlullâh'ın (s.a) ashâbından 70 kişiye yettiği nakledilmiştir."²⁰³⁰ İbn Ebü'd-Dünyâ, benzer bir kavli Hasan-ı Basrî'den "Selef-i sâlihîn şöyle derlerdi" kaydıyla tahric etmiştir.²⁰³¹

Kişinin ayıpladığı davranışın başına gelmesi hususu zühd kitaplarında yer alan şu rivayetle de irtibatlıdır: "Belâ/imtihan, konuşmaya bağlıdır." Bu kavli, zühd

²⁰²⁶ İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 2/10; İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (es-Samt ve âdâbü'l-lisân)*, 5/151 (No. 394).

²⁰²⁷ Bk. Yusuf Doğan, "Hz. Peygamber ve mizah", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, cilt 8, sayı 2.

²⁰²⁸ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (es-Samt ve âdâbü'l-lisân)*, 5/114 (Bâbu mâ nuhiye anhu'l-ibâd en yeshar ba'zuhum min ba'z).

²⁰²⁹ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (es-Samt ve âdâbü'l-lisân)*, 5/116 (No. 286).

²⁰³⁰ Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme ve'r-rekâik ve'l-vera'", 53 (No. 2505).

²⁰³¹ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (es-Samt ve âdâbü'l-lisân)*, 5/116 (No. 287).

müellifleri bir tarikten Hasan-ı Basrî'nin mürseli²⁰³² diğer bir tarikten ise İbn Mes'ud'un (r.a) kavli olarak tahriç etmiştir.²⁰³³

Birisinin istemsizce yaptığı hataya gülmek doğru değildir.²⁰³⁴ Selef-i sâlihîn başkasını küçük görmekten, ayıplamaktan son derece ictinab etmişlerdir. İbn Mes'ud (r.a) hayvanları dahi küçük görmemek gerektiğini belirtmiştir.²⁰³⁵ Tâbiûn neslinin meşhur muhaddis ve fakihlerinden olan İbrâhin en-Nehaî (ö. 96/714), ayıpladığı şeyle imtihan olunurum korkusuyla hiçbir varlığı ayıplamamıştır.²⁰³⁶ Bu dünyada başkalarıyla alay etmeyi, dalga geçmeyi huy edinenler, ahirette benzer bir muamele ile karşılaşacaklardır.²⁰³⁷ Allah'ın mahlûkat arasında ayrı bir değer vererek yarattığı insana köpek, eşek, domuz gibi aşağılayıcı sözlerle seslenmek doğru değildir. Bunu yapan kişiler ahirette Allah'ın huzurunda mahçup olacaklardır.²⁰³⁸

2.4.8.9. Kıssa anlatmak

Dârimî, 63. sırada “en-Nehy ‘ani’l-kasas”; 64. sırada “er-Ruhsa fi’l-kasas” bâbı açmıştır. Ondan başka bu konuyu başlık olarak ele alan olmamıştır. İbn Vehb, *el-Câmi*’de “el-Cülûs ile’l-kâs” bâbı açmıştır. “Kasas” başlığına Ebû Dâvud “İlim” bölümünde; İbn Mâce, “Edeb” bölümünde yer vermiştir.

Zühd müelliflerinin değindiği “kıssa anlatmak” konusu insanları etkilemek için dînî içerikli hikayeler anlatmayı kastetmektedir. Kıssa anlatma hususunda hükümdar veya onun görevlendirdiği kişi yetkilidir. Bunun dışındakiler gösterişe düşme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Amr b. Şuayb, babasından o da dedesinden şöyle nakletmiştir: “Rasûlullah (s.a) şöyle buyurmuştur: ‘Yalnız hükümdar veya görevli

²⁰³² Vekî‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 3/585 (No. 310); İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (es-Samt ve âdâbü’l-lisân)*, 5/115 (No. 284).

²⁰³³ Vekî‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 3/587 (No. 311); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 134 (No. 895); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/570 (No. 1193) (Hikâye).

²⁰³⁴ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (es-Samt ve âdâbü’l-lisân)*, 5/115 (No. 282). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 26/162 (No. 16223). Muhakkikler, hadisin isnadının Şeyhayn’ın şartalır üzere sahih olduğunu belirtmişlerdir.

²⁰³⁵ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/256 (No. 741); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/570 (No. 1194); *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 586 (No. 1194).

²⁰³⁶ Vekî‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 3/588 (No. 313); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/570 (No. 1192); *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 587 (No. 1192); İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (es-Samt ve âdâbü’l-lisân)*, 5/116 (No. 285).

²⁰³⁷ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (es-Samt ve âdâbü’l-lisân)*, 5/115 (No. 283). Ayrıca bk. Beyhakî, *Şuabü’l-îman*, 9/109 (No. 6333).

²⁰³⁸ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/570 (No. 1196); *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 587 (No. 1196).

kimse yahut (baş olma sevdasındaki) gösterişçi kimse hikâyeler anlatır.’ (Hadisin râvilerinden) Abdullah b. Âmir, Amr b. Şuayb’a ‘Doğrusu biz bu hadisi ‘gösterişçi kimse’ yerine ‘kendisini ilgilendirmeyen şeye karışan kimse’ şeklinde işitirdik?’ dedim de o, ‘benim işittiğim budur’ karşılığını verdi.”²⁰³⁹

İmam Malik, Saîd b. Müseyyeb, Kâsım b. Muhammed ve Hârice b. Zeyd b. Sabit gibi devrin büyük âlimlerinin hadis meclislerine oturmayı tercih edip kıssacıların meclisine oturmadıklarını belirtmiştir.²⁰⁴⁰ Ümmü’l-Derdâ (r.anha) bir seferinde kıssa anlatan Nevf el-Bikâli ve bir başka adama ‘İnsanlara verdiği nasihati asıl kendine ver!’ demesi için elçi göndermiştir.²⁰⁴¹ Hz. Ali (r.a) ayetlerin nâsih ve mensûhunu bilmeyenlerin insanlara kıssa anlatmaması gerektiğini belirtmiştir.²⁰⁴² Kişinin yalnız başına Allah’ı zikretmesi, başkalarıyla beraber zikretmesinden kat kat üstündür.²⁰⁴³

Yukarıda “es-Samt ve Hıfzu’l-lisan” konusunun dokuz alt başlığı ele alındı. Burada “es-Samt ve hıfzu’l-lisân” konusunu hülâsa edecek olursak şunları söyleyebiliriz: “es-Samt ve hıfzu’l-lisân” konusu “Zühd Ahlâkı” başlığının en geniş konusudur. Bu konu, zühd kitaplarının üzerinde en çok durdukları konulardan biridir. Allah Resûlü (s.a) iman ve ahlak arasında doğrudan bir irtibat kurarak dili tutmayı ahiret gününe inanmanın bir gereği görmüştür. İnsanların cehenneme girmelerine en çok sebep olacak iki organından biri dilidir. Kişinin gerçek Müslüman sayılabilmesi için elinden ve dilinden diğer Müslümanların zarar görmemesi gerekir. “Hıfzu’l-lisân”, peygamberlerin ve sâlih kulların ortak tavsiyesidir. Kişi, ağzından çıkan sözlere son derece dikkat etmelidir. Çünkü insan, ne anlama geldiğini, nere varacağını bilmeden söylediği bir söz yüzünden Allah’ın gazabına düşer olabilir.

Allah Teâlâ’nın gazab edeceği bir sözle insanları güldürmeye kalkışmak kişiyi Allah’tan uzaklaştırır. Kişinin kendisini ilgilendirmeyen şeyleri terk etmesi, kendisini ilgilendirmeyen konularda az konuşması Müslümanlığının güzelliğini, kalitesini gösterir. İnsan, bir menfaat elde etme arzusuyla idarecilerin yanına girip

²⁰³⁹ Dârimî, “Rikâk”, 63 (No. 2782); Aydın, *Sünen-i Dârimî tercümesi*, 6/68 (No. 2782).

²⁰⁴⁰ İbn Vehb, *el-Câmi*’, 663 (No. 570) (el-Cülûs ile’l-kâs).

²⁰⁴¹ İbn Vehb, *el-Câmi*’, 661 (No. 566) (el-Cülûs ile’l-kâs).

²⁰⁴² İbn Vehb, *el-Câmi*’, 662 (No. 568) (el-Cülûs ile’l-kâs).

²⁰⁴³ İbn Vehb, *el-Câmi*’, 662 (No. 567) (el-Cülûs ile’l-kâs).

onlara Allah'ın razı olmayacağı şeyler söyleyorsa dinine zarar verir. Lügat parlayanlar ümmetin en şerlilerindendir. Kişinin dînî değerlerini kullanarak dünyevi menfaetler elde etmesi son derece çirkin bir davranıştır.

Münâkaşadan uzak durmak da “hıfzu'l-lisân” konusunun kapsamına girmektedir. Kişi haklı da olsa tartışmaktan uzak durması gerekir. Bu tavır ona, iman hakikatini elde etmesini sağlar. Tartışmak, kişiye hiçbir fayda sağlamaz. Ancak, kardeşlerin arasına düşmanlık girmesine sebep olur. Müslümanlar, dinlerini tartışmaların odağı haline getirirlerse helâke sürüklenirler. Alimlerle tartışıp, onları mağlup edebilmek için ilim öğrenmek, kişiyi cehenneme götürür.

Gıybet etmekten uzak durmak “hıfzu'l-lisân”ın kapsamı dâhilindedir. Gıybet iftiradan farklıdır ve kişinin gıyabında hoşlanmayacağı bir şeyle anılmasıdır. Yanında din kardeşinin gıybeti yapılmış kişi, gücü yetiyorsa kardeşini savunmalı veya topluluğu bundan alıkoymalıdır. Aksi takdirde o topluluğu terk etmelidir. Kişinin fiziki özelliklerine dair bir şeyler söylemek veya bunu îma etmek dahî gıybetin kapsamına girmektedir. Müslüman'ın ırzına dil uzatılması ribâların en kötüsüdür.

Nemam/laf taşıyıcı cennete giremez. Fiiliyatta ne kadar basit görünse de laf taşımak kabir azabına sebep olur. Koğuculuk yapanları ahirette çok çetin bir azap beklemektedir. Gıybet etmek “ölü insan eti yemek” gibidir. Zirâ ahirette gıybet yapan kişiler, kendi etlerini yemekle cezalandırılacaklardır.

Laf taşımak, pek çok kötülüğün kapısını aralar. Kan dökmek ve haramları helal saymak bunlardandır. Kişi, hasedi, laf taşıyıcılığını terk ederek ve anne-babasına karşı gelmeyerek Allah'a kurbiyet kazanabilir. Rasûlullah (s.a) Müslümanların kanlarını, mallarını ve ırzlarını birbirlerine haram kılmıştır. Bu nedenle başkasının ırzına, namusuna asla dil uzatmamak gerekir. Ashâb-ı kirâm, idarecilerin yanında onları övüp dışarı çıkınca onlara beddua edilmesini münafıklık olarak görmüştür.

“Kişiyi yüzüne karşı övmememek” konusu “Hıfzu'l-lisân” başlığının kapsamına girmektedir. Yüze karşı övmek, karşıdakinin kendisini beğenmesine sebep olacağından hoş görülmemiştir. Kişi, illaki kardeşini övecekse “öyle

zannediyorum ki” “Ben Allah’a karşı kimseyi tezkiye etmem.” gibi ihtiyatlı ifadeler kullanarak övmelidir.

Bazı zühd kitaplarında yer alan “mîzah” başlığının “hıfzu’l-lisân” konusuyla irtibatlı olduğunu düşünüyoruz. Bu hususla ilgili olarak zühd müellifleri Müslümanın, din kardeşini incitecek, üzecek, rahatsız edecek şakalar yapmasının doğru olmadığına dair hadisler nakletmişlerdir. Rasûlullah (s.a) bazen şaka yapmıştır ancak o şaka da olsa hakikatten başka bir şey söylememiştir ve asla kırıncı olmamıştır.

Çok şakalaşmak kişinin heybetini, vakarını azaltır. Bu davranış, çocukların nezdinde dahi değer kaybedilmesine yol açar. İmanın hakikatine erişebilmek için haklı da olsa tartışmayı ve şaka da olsa yalan söylemeyi terk etmek gerekir.

Kişi, başkasını ayıpladığı bir fiilin kendi başına da gelmesinden korkmalıdır. Özellikle tevbe ettiği bir günahdan dolayı kişiyi ayıplamak, yapana büyük zarar verir. Selef-i sâlihîn başkasını küçük görmekten, ayıplamaktan son derece ictinab etmişlerdir. Bu dünyada başkalarıyla alay etmeyi, dalga geçmeyi huy edinenler ahirette benzer bir akibetle karşılaşacaklardır. Kötülemek maksadıyla insanlara hayvan türlerinden biriyle seslenmek çok yanlıştır.

2.4.9. Sıdk ve kizb

Veki‘ b. Cerrâh, 56. sırada “el-Kizb ve’s-sıdk”; Hennâd b. Serî, 110. sırada “es-Sıdk ve’l-kizb”, Darimî, 7. Sırada “Kizb” başlığı açmıştır. İbn Ebü’d-Dünyâ’nın *es-Samt* adlı kitabının “Zemmü’l-kizb” bâbı mevcuttur. İbn Ebü’d-Dünyâ’nın *Mekârimü’l-ahlâk* kitabında aynı başlık yer almaktadır.

Kişi doğru söyleye söyleye sıddiklerden yazılır. Kişi sürekli yalan söylemeye devam ederse Allah katında yalancılardan yazılır. Şu hadis-i şerif bu hususu haber vermektedir: İbn Mes‘ûd’un (r.a) Rasûlullah’tan (s.a) şöyle işittiği nakledilmiştir: *“Sizi yalandan sakındırırım. Yalan kötülüğe sevk eder. Kötülük de cehenneme götürür. Kişi yalan söyler söyler taki Allah katında yalancı olarak yazılır. Size doğruluğu tavsiye ederim. Doğru sözlü olmak iyiliğe sevk eder. İyilik de cennete götürür. Kişi doğru söylemeye ve doğruyu araştırmaya devam eder tâki Allah*

*katında siddik olarak yazılır.”*²⁰⁴⁴ Hadisin bazı tarikleri Hz. Ebu Bekir’den (r.a) gelirken²⁰⁴⁵ bazıları ise İbn Mes’ud’dan²⁰⁴⁶ (r.a.) gelmiştir. Bazen de İbn Mes’ud’un kendi sözüymüş gibi nakledildiği olmuştur.²⁰⁴⁷ Dârimî’deki tarikte şöyle bir ziyade mevcuttur ki; bu ziyadeyi Vekî b. Cerrâh mevkufen tahriç etmiştir: “*Rivayetlerin en şerlisi yalan rivayettir. Yalanın şakası da ciddisi de doğru değildir. Kişi çocuğuna vaatte bulunur sonra onu yerine getirmez.*”²⁰⁴⁸

Yalanların en kötüsü Rasûlullah (s.a) üzerine söylenen yalandır. Kişi, asla yalan olduğunu düşündüğü bir hadisi nakletmemelidir. Aksi takdirde kendisi de yalancılardan sayılır.²⁰⁴⁹ Hz. Peygamber (s.a) üzerine bilerek yalan söyleyen kişinin ahirette gideceği yer cehennemdir.²⁰⁵⁰

Hz. Peygamber (s.a) tarafından karşılığında cennetin garanti edildiği hususlardan ikisi konuştuğunda doğru söylemek ve söz verdiğinde sözünü yerine getirmektir.²⁰⁵¹ Konuştuğunda yalan söylemek, söz verdiğinde sözünde durmamak münafıklığın alametlerindendir.²⁰⁵²

²⁰⁴⁴ Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühed*, 3/697 (No. 397); Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü’z-zühed*, 90 (No. 561); Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/631 (No. 1364 ve 1365); İbn Ebü’d-Dünya, *Mekârimü’l-ahlâk*, 46 (No. 120).

²⁰⁴⁵ Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/184 (No. 5); Buhârî, *el-Edebü’l-müfred*, 252 (No. 724); İbn Mâce, “Dûa”, 5 (No. 3849).

²⁰⁴⁶ Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/147 (No. 3638); Buhârî, *el-Edebü’l-müfred*, 140 (No. 386); Müslim, “Birr ve sıla”, 105 (No. 2607); Ebû Dâvud, “Edeb”, 87 (No. 4989); “Tirmizî, “Birr ve sıla”, 46 (Bâbu’s-sıdk ve’l-kizb). Tirmizî, hadisin hasen sahih olduğunu belirtmiştir.; İbn Mâce, “Sünne”, 7 (No. 46).

²⁰⁴⁷ Bk. Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühed*, 3/699 (No. 398); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühed A*, 123 (812); Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/632 (No. 1366).

²⁰⁴⁸ Bk. Dârimî, “Rikâk”, 7 (No. 2757).

²⁰⁴⁹ Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/636, 637 (No. 1381, 1382); İbn Ebü’d-Dünyâ, *es-Samt*, 256 (No. 533) (Zemmü’l-kizb); Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 30/150 (No. 18210). Muhakkik hadisin sahih olduğunu belirtmiştir.; Tirmizî, “İlim”, 9 (No. 2662); İbn Mâce, “Sünne”, 5 (38, 39, 40, 41).

²⁰⁵⁰ Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/638 (No. 1385). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 1/512 (No. 469); Buhârî, “İlim”, 39 (No. 109); İbn Mâce, “Sünne”, 4 (No. 34, 35); Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/639 (No. 1387); Müslim, “Zühed ve rekâik”, 72 (No. 3004); Ayrıca bk. Buhârî, “İlim”, 38 (No. 110); Müslim, “Mukaddime”, 3, 4 (No. 3, 4); Tirmizî, “İlim”, 8 (No. 2659); İbn Mâce, “Sünne”, 4 (No. 30).

²⁰⁵¹ Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/635 (No. 1376); İbn Ebü’d-Dünyâ, *Mekârimü’l-ahlâk*, 45 (No. 116); *es-Samt*, 226 (No. 444). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 37/417 (No. 22756). Muhakkik isnadının sahih olduğunu belirtmiştir.; Beyhakî, Şuabü’l-imân, 6/450 (No. 4464).

²⁰⁵² İbn Ebü’d-Dünya, *Mekârimü’l-ahlâk*, 46 (No. 118); *es-Samt*, 235 (No. 469, 470); Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/314 (No. 8635); Buhârî, “İman”, 23 (No. 33); Müslim, “İman”, 107 (No. 59); Tirmizî, “İman”, 14 (2631).

Bir kişinin yalan söylemesi melekleri çok rahatsız eder. Bu nedenle melekler yalan söyleyen kişiden uzaklaşırlar.²⁰⁵³ Çocuğa dahi yalan söylememek gerekir. Çocuğa “gelirsen sana bir şey vereceğim” gibi bir vaatte bulunan bunu yerine getirmelidir. Aksi halde yalan söylemiş olur.²⁰⁵⁴ Kişi, yalan söylemeyi ve onunla amel etmeyi bırakmadıkça oruç tutmasının kendisine bir faydası yoktur.²⁰⁵⁵

2.4.10. Gazab

Hennâd b. Serî 106. sırada “gazab”; Hüseyin b. Saîd ise 3. sırada “Bâbu hüsnî'l-huluk ve'r-rıfk ve'l-gazab” şeklinde başlık açmıştır.

Asıl önemli olan kavgada, güreşte başkasını yenebilmek değil; öfkelenildiğinde öfkeyi yenebilmektir. Bu hususu bildiren hadîs-i şerif şu şekildedir: “Abdullah b. Mes‘ud (r.a.) şöyle nakletmiştir: Rasûlullah (s.a) ashabına ‘Siz aranızda kime pehlivan dersiniz?’ diye sordu. ‘Erkeklerin kendisini yenemediği kimseye deriz’ dediler. Nebi (s.a) ‘Hayır! Asıl pehlivan öfkelenildiğinde öfkesini yenebilendir’ buyurdu.”²⁰⁵⁶ Hennâd b. Serî, bu hadisle aynı meyanda şu lafza yer vermiştir: “Güçlü kişi, insanları yenen değildir. Asıl güçlü, öfkelenildiği zaman öfkesini yenendir.”²⁰⁵⁷ Sahîh-i Buhârî’de lafız şu şekildedir: “Güçlü kişi herkesi yenen değildir. Asıl güçlü kişi öfke anında nefesine hâkim olandır.”²⁰⁵⁸

Kişi, büyük hayırlara erişmek istiyorsa öfkesini yenmeyi öğrenmelidir.²⁰⁵⁹ Kişi öfkelenildiğinde “eûzu besmele” çekmelidir.²⁰⁶⁰ Öfkeyi yutmak, gazab konusuyla

²⁰⁵³ İbn Ebü'd-Dünya, *Mekârimü'l-ahlâk*, 53 (No. 146); *es-Samt*, 238 (No. 477).

²⁰⁵⁴ İbn Ebü'd-Dünya, *Mekârimü'l-ahlâk*, 54 (No. 150); *es-Samt*, 252 (No. 519); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/127 (No. 375); Ayrıca bk. İbn Vehb, *el-Câmi*, 622 (No. 525); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 24/470 (No. 15702); Ebû Dâvud, “Edeb”, 87 (No. 4991).

²⁰⁵⁵ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/639 (No. 1358); *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/461 (No. 1307); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 40 (No. 242); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/572 (Bâbü'l-ğiybe li's-sâim). Ayrıca bk. Buhârî, “Savm”, 8 (No. 1804); Ebû Dâvud, “Savm”, 25 (No. 2362); Tirmizî, “Savm”, 16 (No. 707).

²⁰⁵⁶ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/608 (No. 1303). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/129 (No. 3626). Muhakkik, isnadın Şeyhayn'ın şartı üzerine sahih olduğunu belirtmiştir.; Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, 66 (No. 155).

²⁰⁵⁷ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/608 (No. 1302); İbn Ebü'd-Dünya, *Muhasebetü'n-nefs*, 96 (No. 61); Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 164 (No. 370). Ayrıca Bk. Buhârî, “Edeb”, 76 (No. 5763); Müslim, “Birr ve Sıla”, 106 (No. 2608); Ebû Dâvud, “Edeb”, 2 (No. 4779); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 9/153 (No. 10156).

²⁰⁵⁸ Bk. Buhârî, “Edeb”, 76 (No. 5763).

²⁰⁵⁹ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 41 (No. 250); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/607 (No. 1299 ve 1300); Hüseyin b. Saîd, *ez-Zühd*, 62 (No. 61). Daha tafsilatlı bir metin yer almaktadır.; Ayrıca bk. Ahmed b.

irtibatlı görünmektedir. İbnü'l-Mubârek'ten başka, “Kâzimu'l-ğayz” başlığına yer veren zühd müellifi olmamıştır. Onun bu konuda yer verdiği hadise göre kişinin öfkesini yenmek için yutkunması Allah'a en sevimli gelen amellerdendir.²⁰⁶¹

2.4.11. Müslümanların birbirleri üzerindeki hakları

Müslümanların din kardeşleri üzerindeki haklarına dair Hennâd b. Serî, 83. sırada “Hakku'l-müslimi ale'l-müslim” bâbı açmıştır. Hennâd b. Serî, ayrıca 81. sırada “Hakku'l-vâlideyn”; 84. sırada “Hakku'l-câr”; 85. sırada “Hakku'd-dayf” bâbı açmıştır.

Hiz. Ali'den (r.a) nakledildiğine göre Rasûlullah (s.a) müslümanın din kardeşleri üzerindeki hakları konusunda şöyle buyurmuştur: *“Müslümanın din kardeşi üzerinde bilinen altı hakkı vardır: Karşılaştığı zaman ona selam verir. Kendisini yemeğe davet ettiği zaman kabul eder. Hapşurduğu zaman ‘yerhamukallah’ diyerek karşılık verir. Hastalandığı zaman onu ziyaret eder. Öldüğü zaman cenaze namazına ve defin işlemlerine katılır. Kendisi için sevip istediğini başkası için de sevip ister.”*²⁰⁶² İmam Buhârî'nin tahrîc ettiği tarikte söz konusu hakların 5 tane olduğu belirtilmekte olup yukarıda geçen hadiste zikredilen “karşılaştığı zaman ona selam verir.” ifadesi yer almamaktadır.²⁰⁶³ İmam Müslim'in tahrîc ettiği tarikte de beş hasletten bahsedilmektedir.²⁰⁶⁴

Müslümanın din kardeşleri üzerindeki haklarından biri de mecliste kendisine yer açılmasıdır.²⁰⁶⁵ Ayrıca bu konuyla ilgili bir diğer husus ise mü'minlerin tek bir beden gibi olmalarıdır. Bedenin herhangi bir yerinde ağrı ortaya çıktığında bütün beden rahatsız olur. Herhangi bir mü'minin veya mü'min topluluğun başına bir

Hanbel, *el-Müsned*, 14/357 (No. 8744); Buhârî, “Edeb”, 76 (No. 5765); Tirmizî, “Birr ve Sıla”, 73 (No. 2020).

²⁰⁶⁰ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/609 (1306 ve 1307). Ayrıca bk. Buhârî, “Edeb”, 76 (No. 5764); Müslim, “Birr ve Sıla”, 109 (No. 2610); Tirmizî, “Deavât”, 52 (No. 3452).

²⁰⁶¹ İbnü'l-Mubârek, *er-Rekâik*, 2/401 (No. 858); *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/235 (No. 672); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/119 (No. 35550). İbn Ebû Şeybe'nin metni İbnü'l-Mubârek'inden biraz farklıdır.; İbn Mâce, “Zühd”, 18, (No. 4189).

²⁰⁶² Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/497 (No. 1022); *ez-Zühd-Hadislerle İslâmi hayat*, 506 (No. 1022).

²⁰⁶³ Buhârî, “Cenazâ” 2 (No. 1183).

²⁰⁶⁴ Müslim, “Selâm”, 4 (No. 2162).

²⁰⁶⁵ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd-Hadislerle İslâmi hayat*, 508 (No. 1025).

sıkıntı geldiğinde bütün Müslümanlar müteessir olmalı ve o sorunu çözmek için ellerinden gelen gayreti göstermelidirler.²⁰⁶⁶

Hennâd b. Serî, kitabının 81. Sırasında “anne-baba hakkı” konusunu ele almıştır. Kişi, maddi yardımda bulunmaya önce annesi ve babasından başlamalıdır. Ardından kız kardeşler gelir. Kız kardeşlerin ardından erkek kardeşler gelir. Sonra yakınlık derecesine göre diğer akrabalar gelir.²⁰⁶⁷ Vaktinde kılınan namazdan sonra en üstün amel anne babaya iyiliktir. Ondan sonra ise Allah yolunda cihad gelir.²⁰⁶⁸ Ancak kişinin bakıma muhtaç anne babası varsa cihada gitmek yerine onlarla ilgilenmesi gerekir. Bu da bir tür cihaddır.²⁰⁶⁹ Şu da bilinmelidir ki baba cennetin orta kapısıdır. Dileyen girer dileyen ise ihmal eder.²⁰⁷⁰

Kişi, anne-babasının üzerlerine şefkat kanatlarını girmesi gerekir. Hişâm b. Urve, babasının “*Onları (anne-babayı) esirgeyerek alçakgönüllükle üzerine kanat ger.*”²⁰⁷¹ ayeti hakkında “ayette geçen ‘züll’ kelimesi, sevdikleri hiçbir şeyden anne-babayı engellemek anlamındadır.” dediğini haber vermiştir.²⁰⁷² Meşhur tefsir âlimi Mücahid b. Cebr, “*Onlara öf bile deme*”²⁰⁷³ ayetini “Onlar ihtiyarlık çağına geldikleri zaman yani onlar kendi başlarına büyük ve küçük abdestelirini yapamaz hale geldikleri zaman onlara öf bile deme. Çünkü sen küçükken onlar senin altını temizlerken öf bile dememişlerdi” şeklinde tefsir etmiştir.²⁰⁷⁴ Aynı ayeti Atâ b. Ebî Rabah, “anne-babana karşı ellerini silkeleme (yaka silkeleme).” şeklinde tefsir etmiştir.²⁰⁷⁵

Müslümanların birbirleri üzerindeki haklarından bir diğeri komşuluk hakkıdır. Bu konuya dair Hennâd b. Serî, 83. sırada “Hakku’l-câr” bâbı açmıştır.

²⁰⁶⁶ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 509 (No. 1029).

²⁰⁶⁷ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 480 (No. 963). Ayrıca bk. Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 3/50 (No. 2323).

²⁰⁶⁸ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 487 (No. 983).

²⁰⁶⁹ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 490 (No. 989).

²⁰⁷⁰ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 489 (No. 987).

²⁰⁷¹ İsrâ, 17/24.

²⁰⁷² Hennâd b. Serî, *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 481 (No. 967); İbn Vehm, *el-Câmi’*, 189 (No. 118).

²⁰⁷³ İsrâ, 17/23.

²⁰⁷⁴ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 482 (No. 970).

²⁰⁷⁵ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 482 (No. 968).

Komşusu, kendisine zarar verip vermeyeceği konusunda emin olamadığı kişi kâmil mü'min olamaz. Bu kötülükler arasında komşusuna karşı kibirlenmek ve ona zulmetmek yer alır.²⁰⁷⁶

Hennâd b. Serî, kitabının 84. bâbında “misafirin hakkı” başlığı açmıştır. Rasûlullah (s.a) meşhur bir hadisinde komşuya eziyet etmemeyi Allah’a ve ahiret gününe iman etmenin gereği saymıştır. Ebû Hüreyre’nin (r.a) haber verdiğine göre Rasûlullah (s.a) şöyle buyurmuştur: “*Allah’a ve ahiret gününe inanan kimse komşusuna eziyet etmesin...*”²⁰⁷⁷

Kişi, kendisine misafir olan birisini bir gece boyunca ağırlamakla mükelleftir. Diğer günlerde misafir edip etmemek kendisine kalmıştır.²⁰⁷⁸

“Müslümanın Müslüman üzerindeki hakları” konusunun alt başlıklarından bir diğeri babanın evlat üzerindeki haklarıdır. Ebu Hüreyre (r.a) babanın çocuğu üzerindeki haklarını şöyle sıralamıştır: “Babasının önünde yürümemelidir. Ondan önce oturmamalıdır. Babasını, adıyla çağırmamalıdır. Ona sövülmesine sebep olmamalıdır.”²⁰⁷⁹ Yukarıda geçtiği üzere vaktinde kılınan namazdan sonra en üstün amel kişinin anne-babasına yapacağı iyiliklerdir.²⁰⁸⁰ Bu nedenle kişi babasını hastalığında ve sağlığında ihmal etmemeli, ona gereken hassasiyeti göstermelidir.

2.4.12. Haset

Vekî’ b. Cerrâh 63. sırada, Hennâd b. Serî 111. sırada; İbn Mâce 22. sırada “haset” konusuna yer vermiştir.

Ma’mer b. Râşid’in kitabında “el-Muhâcera ve’l-hased” başlığı bulunmaktadır. Ebû Dâvûd, “Haset” konusuna “Edeb” bölümünde; Tirmizî ise “Birr ve sıla” bölümünde yer vermiştir.

Haset, ateşin odunu yiyip bitirdiği gibi iyilikleri yer bitirir. Şu hadis bu hususu haber vermektedir: Enes b. Mâlik’in rivayet ettiğine göre Rasûlullah (s.a)

²⁰⁷⁶ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/502 (No. 1033); *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 510 (No. 1033).

²⁰⁷⁷ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 520 (No. 1050); Buhârî, “Rikâk”, 23 (No. 6110); Müslim, “İman”, 74 (No. 47).

²⁰⁷⁸ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 522 (No. 1055).

²⁰⁷⁹ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 484 (No. 976).

²⁰⁸⁰ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 487 (No. 983).

şöyle buyurmuştur: “*Haset, ateşin odunu yediği gibi iyilikleri yer. Sadaka, suyun ateşi söndürdüğü gibi hatayı söndürür. Namaz mü'minin nurudur. Sadaka cehennem ateşine karşı kalkandır.*”²⁰⁸¹

Müslümanlar birbirlerine asla haset etmemeli ve kardeşlik hukukuna uygun davranmalıdırlar.²⁰⁸² Haset etmek o kadar zararlıdır ki karşıdaki kişinin canına veya malına zarar verebilir. Rasûlullah (s.a) bu durumu bildirmek için “*Haset kaderi neredeyse geçecekti.*”²⁰⁸³ buyurmuştur. Kur’ân-ı Kerim’de ise haset ettiği zaman hased edenin şerrinden Allah’a sığınmak tavsiye edilmiştir.²⁰⁸⁴

Müslüman, din kardeşlerinden hiçbir kimseye karşı kin beslememeli ve haset etmemelidir. Bu kötülüklerden uzak durmak kişiye cenneti kazandıran hasletlerdendir. Rasûlullah (s.a) bu iki kötülükten uzak duran bir sahabîsinin cennetlik olduğunu haber vermiştir.²⁰⁸⁵

Haset ile gıpta etmek aynı şey değildir. Biri yasaklanmışken diğeri övülmüştür. Örneğin Allah’ın kendisine mal verdiği; o kişinin ise bu mali Allah yolunda infak ettiği kişiye gıpta edilir. Bir de Allah’ın kendisine Kur’ân-ı Kerim’i öğrettiği; o kişinin de gece gündüz onunla amel ettiği kişi gıpta edilmeyi hak etmektedir.²⁰⁸⁶

2.4.13. Hizmet

“Hıdme” bâbına Hennâd b. Serî, 70. Sırada; “Hıdme ve Tevâzû” bâbına Vekî’ b. Cerrâh 68. sırada yer vermiştir. Tirmizî’nin 21 ve 22. sıradaki “Tûl’l-umr

²⁰⁸¹ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/641 (No. 1391); İbn Mâce, “Zühd”, 22 (No. 4210). Muhakkik, hadisin, isnadında yer alan metruk râviden ötürü çok zayıf olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bk. Ebû Dâvud, “Edeb”, 51 (No. 4903); Beyhakî, *Şuabü’l-îmân*, 9/10 (No. 6184).

²⁰⁸² Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/640 (No. 1390); İbn Ebü’l-Dünya, *es-Samt*, 118 (No. 163). Ayrıca bk. Buhârî, “Edeb”, 57 (No. 5717); Müslim, “Birr ve Sıla”, 23 (No. 2558); Tirmizî, “Birr ve Sıla”, 24 (No. 1935), vd.

²⁰⁸³ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/641 (No. 1392); İbn Ebü’l-Dünyâ, *Islâhu’l-mâl*, 121 (No. 440); Beyhakî, *Şuabü’l-îmân*, 9/12 (No. 6188); Elbânî, *Daîfe*, 9/77 (No. 4080).

²⁰⁸⁴ Felak, 113/5.

²⁰⁸⁵ Ma’mur b. Râsîd, *el-Câmi’*, 11/287 (No. 20559) (er-Ruhas ve’s-şedâid); İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/415 (ez-Zebb ‘an ‘ırzî’l-mü’mîn); *ez-zühd ve’r-rekâik*, 1/241 (No. 694); *ez-Zühd- Kalbin incelikleri*, 214-215 (No. 694). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 20/124 (No. 12697). Muhakkikler, hadisin isnadının Şeyhayn’ın şartları üzerine sahih olduğunu belirtmişlerdir.; Nesâî, *es-Sünenü’l-kübrâ*, 9/318 (No. 10633) (Amelü’l-yevm ve’l-leyle).

²⁰⁸⁶ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/423 (No. 1203); Buhârî, “Fezâilü’l-Kur’ân”, 20 (No. 4737); Müslim, “Salâtü’l-müsâfirin”, 266 (No. 815).

li'l-mü'min bâbı” bu konuyla irtibatlı görülebilir. İbn Ebü'd-Dünyâ *Kazâu'l-havâic ve İstinâu'l-ma'ruf* kitaplarında konuyu oldukça geniş bir şekilde ele almıştır. İbn Ebü'd-Dünyâ'nın *en-Nafakatü ale'l-iyâl*'i de bu kapsamda değerlendirilebilir. O, bu eserle kişinin ailesinin geçimini temin etmeye çalışmasını, çocuklarının terbiyesiyle ilgilinmesini temel erdemlerden saymıştır.

Rasûlullah (s.a) şahsî işlerini başkalarına yaptırmak yerine kendisi yapmayı tercih etmiştir. Bu hususla ilgili olarak zühd müellifleri şu hadisi tahric etmişlerdir: “Esved b. Yezîd Hz. Aişe'ye (r.a) ‘Nebî (s.a) evine girdiğinde ne yaptı?’ diye sordu. Hz. Aişe (r.anha) ‘O (s.a) ailesinin işleriyle ilgilenirdi. Namaz vakti gelince kalkar namaz kılardı.’ şeklinde cevap vermiştir.”²⁰⁸⁷

Rasûlullah (s.a) kendi elleriyle ayakkabısını onarmış, elbisesini yamamıştır.²⁰⁸⁸ Rasûlullah (s.a) kendisinin katılmadığı serriyyelere gönderdiği arkadaşlarının aileleriyle bizzat ilgilmiş; dahası onlar için kendi elleriyle sağdığı sütlerden hediye etmiştir.²⁰⁸⁹ Kişinin din kardeşlerine hizmet etmesi Rasûlullah'ı çokça sevindiren işlerden biridir. Nebî (s.a) arkadaşlarına hizmet eden bir sahabiye gördüğü zaman ona hususî dua etmiştir.²⁰⁹⁰

“Bir müslümanın sıkıntısını gidermek” “Hizmet” başlığı kapsamında değerlendirilebilir. Ebû Hüreyre'nin (r.a) haber verdiğine göre Rasûlullah (s.a) şöyle buyurmuştur: “*Her kim bir müslümanın dünya sıkıntılarından birini giderirse, Yüce Allah da onun ahiret sıkıntılarından bir sıkıntısını giderir. ... Kul, kardeşine yardımcı olduğu sürece Allah da o kulun yardımcısı olur.*”²⁰⁹¹

Kendi sıkıntısının giderilmesini ve duasının kabul olunmasını isteyen kişi zorda kalan din kardeşlerine elinden geldiğince yardım etmelidir. Allah Teâlâ dara

²⁰⁸⁷ Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 3/807 (No. 496); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/348 (No. 979); Ahmed b. Hanbel, 8 (No. 9); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/408 (790); Tirmizî, “Sıfatü'l-kıyâme ve'r-rekâik ve'l-vera'”, 45 (No. 2489). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, el-Müsne'd, 40/274 (No. 24226); Buhârî, “Nafakât”, 8 (No. 5048) (Hidmetü'r-raculi fi ehlihî).

²⁰⁸⁸ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/408 (No. 791).

²⁰⁸⁹ Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 3/803 (No. 493); *ez-Zühd-Hayâtı Allah'a adamak*, 117; Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/409 (No. 794). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, el-Müsne'd, 34/549 (No. 21070). Muhakkik, isnadın zayıf olduğunu belirtmiştir.

²⁰⁹⁰ Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 3/801 (490); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/407 (No. 788). Ayrıca bk. Elbânî, *Daîfe*, 12/865 (No. 5932).

²⁰⁹¹ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (Kazâu'l-hevâic)*, 10/112 (No. 26).

düşen bir kuluna yardım edilmesinden son derece hoşnut olur.²⁰⁹² Bu dünyada kişinin din kardeşlerine yaptığı iyilik asla karşılıksız kalmaz. Kim bu dünyada kıyafeti olmayan birini giydirmişse Allah da onu insanların çıplak olarak haşrolduğu günde cennet libasları giydirecektir. Kim bu dünyada aç birisini doyurmuşsa Allah onu ahirette doyuracaktır. Kim bu dünyada bir kişinin sıkıntısını gidermişse Allah da sıkıntıların en büyük olduğu kıyamet gününde onun müşkilatını giderecektir.²⁰⁹³

Hiz. Hasan ve Hiz. Hüseyin ile ilgili şu rivayet Müslümanların ihtiyacını gidermenin ne kadar faziletli bir iş olduğunu haber vermektedir. Ebû Mihsan şöyle nakletmiştir: “Hüseyin b. Ali’ye bir adam geldi ve bir ihtiyacı için kendisiyle gelmesini istedi. Hiz. Hüseyin ‘itifaktayım’ dedi. Adam bunun üzerine Hiz. Hasan’a gelerek durumu anlattı. Hasan b. Ali dedi ki ‘(Hüseyin b. Ali) eğer onunla gitseydi bu davranışı itikafından hayırlı olurdu. Vallahi ihtiyacını gidermek için seninle gelmem bana bir aylık itikâftan daha sevimlidir.”²⁰⁹⁴

Kişinin hizmet etmesi gereken kişilerin başında ailesi gelir. Kişinin bakmakla yükümlü olduğu kişileri ihmal etmesi kendisine günah olarak yeter. Bu hususta Abdullah b. Ömer, Rasûlullah’ın (s.a) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “*Kişiyeye günah olarak bakmakla yükümlü olduğu kimseleri ihmal etmesi yeterlidir.*”²⁰⁹⁵

Kişî, sadaka vermeye ailesinden başlaması daha doğrudur. Bu hususla ilgili olarak Hennâd b. Serî ve İbn Ebü’-d-Dünyâ muttefekun aleyh olan şu hadise yer vermişlerdir: Ebû Hureyre (r.a) Rasûlullah’ın (s.a) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “*En iyi sadaka artandan vermektir. Veren el alan elden daha hayırlıdır. (Sadaka vermeye) bakmakla yükümlü olduklarından başla!*”²⁰⁹⁶ Hennâd b. Serî’nin naklettiği tarikte “yakınından başla” ifadesinin izahi olarak “annen, baban, kız kardeşin, erkek kardeşin ve yakınlık derecesine göre diğer akrabaların” ifadesi yer almaktadır.

²⁰⁹² İbn Ebü’-d-Dünyâ, *İbn Ebü’-d-Dünyâ külliyyatı (Kazâu’l-hevâic)*, 10/113 (No. 28).

²⁰⁹³ İbn Ebü’-d-Dünyâ, *İbn Ebü’-d-Dünyâ külliyyatı (Kazâu’l-hevâic)*, 10/114 (No. 30).

²⁰⁹⁴ İbn Ebü’-d-Dünyâ, *İbn Ebü’-d-Dünyâ külliyyatı (Kazâu’l-hevâic)*, 10/128 (No. 62).

²⁰⁹⁵ İbn Ebü’-d-Dünyâ, *İbn Ebü’-d-Dünyâ külliyyatı (en-Nafakatü ale’l-iyâl)*, 1/167 (No. 1). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 11/36 (No. 6495); Ebû Dâvud, “Zekât”, 45 (No. 1692); Hâkim, *el-Müstedrek*, 1/575 (No. 1515).

²⁰⁹⁶ Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/474 (Hakku’l-vâlidayn); İbn Ebü’-d-Dünyâ, *İbn Ebü’-d-Dünyâ külliyyatı (en-Nafakatü ale’l-iyâl)*, 1/169 (No. 6). Ayrıca bk. Buhârî, “Nafakât”, 2 (No. 5040); Müslim, “Zekât”, 95 (No. 1034).

Kişinin ailesine harcadığı malın sadakaların en üstünü olduğunu haber veren bir diğer hadis şudur: Ebû Hüreyre'nin bildirdiğine göre Rasûlullah (s.a) şöyle buyurmuştur: “Allah yolunda harcadığın dinar, köle azat etmek için harcadığın dinar, sadaka verdiğin dinar. Çoluk çocuğuna harcadığın bir dinar. Bunların en faziletlisi çoluk çocuğuna harcadığındır.”²⁰⁹⁷

İbn Ebü'd-Dünyâ, 668 rivayeti muhtevî *en-Nafakatü ale'l-iyâl* adlı kitabında ayrıca şu konulara da değinmiştir: Kişi çocukları arasında adaleti tesis etmelidir. Onlara eşit davranmalıdır.²⁰⁹⁸ Bir çocuğu dünyaya geldiğinde onun akîka kurbanını kesmelidir.²⁰⁹⁹ Rasûlullah (s.a) üç kızı olup da onları güzelce terbiye eden, onlara kol kanat geren ve onları evlendiren kişiye cenneti müjdelemiştir.²¹⁰⁰

Muhtevası itibarıyla orijinal bir eser olan *en-Nafaka ale'l-iyal* kitabı ayrıca çocukları taşımak, onları koklamak, öpmek, çocuklarla oynamak-şakalaşmak, çocuklara selam vermek, çocuklara namazı öğretmek, çocuklara Kur'an okumayı öğretmek, kişinin ailesini ilim öğretmesi, çocuklarına terbiye vermesi, kişinin ailesine karşı cömert olması, Müslüman nesiller yetiştirmenin fazileti, kadınların örgü işlerini ihmal etmemesi, kadınların kocalarından başkalarına süslenmeleleri, kadının ailesine sahip çıkması, Allah'tan göz aydınlığı eş ve nesiller istemek, çok çocuk sahibi olmanın zorlukları, eşler arası sevgi ve muhabbet, eşlerle iyi geçinmek, karı-koca hakları, kişinin eşiyle hoş vakit geçirmesi, sünnet olmak ve yetimler konularına dair rivayetleri derlemiştir.

2.4.14. Ameli gizlemenin fazileti

İbnü'l-Mübârek, 19. Sırada “Setru'l-‘amel” bâbı; Vekî‘ b. Cerrâh, 35. Sırada “Fadlu ‘amelî’s-sır” bâbı; Hennâd b. Serî, 76. Sırada “İhfâu'l-‘amel”; Tirmizî, 49. Sırada “Amelü’s-sır” bâbı açmıştır. Ayrıca, İbnü'l-Mübârek, 17. Sırada “el-‘Amel ve’z-zikru'l-hafî” bâbı; Vekî‘ b. Cerrâh 48. Sırada “İhfâu'd-duâ” babı açmıştır.

²⁰⁹⁷ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (en-Nafakatü ale'l-iyâl)*, 1/169 (No. 9). Ayrıca bk. Müslim, “Zekât”, 39 (No. 995).

²⁰⁹⁸ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (en-Nafakatü ale'l-iyâl)*, 1/179 (No. 33).

²⁰⁹⁹ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (en-Nafakatü ale'l-iyâl)*, 1/184 (No. 42).

²¹⁰⁰ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (en-Nafakatü ale'l-iyâl)*, 1/196 (No. 81).

Ayrıca İbn Ebü'd-Dünyâ, *et-Tevâzu'* ve *'l-humûl* kitabının ilk 75 rivayetinde “gizlenmek” ve “şöhretten kaçmak” konusunu ele almıştır.

İslam'da kişinin Allah rızası için yaptığı her türlü ameli gizlemesi esastır. Kişi gizlemeye çalıştığı halde birileri görmüşse o kişi için bir mesuliyet yoktur. Allah'a kişiyi en çok yaklaştıran amel gizlice Allah'ı zikretmektir. Bu hususla ilgili olarak Damra b. Habîb b. Süheyb mürsel olarak Rasûlullah'ın (s.a) şöyle buyurduğunu haber vermiştir: “*Kul, Allah Teâlâ için yapılmış gizli secdeden daha faziletli/üstün bir şeyle Allah'a yaklaşamaz.*”²¹⁰¹

Peygamberler, amele riya karışma korkusundan dolayı ameli gizlemek konusunda ümmetlerini çok sıkı bir şekilde uyarmışlardır. Hz. İsâ (a.s) ümmetine sadakayı “sağ elin verdiği sol el fark etmeyecek”²¹⁰² derecede gizlemerini tavsiye etmiştir. Ayrıca dua ederken içinde bulundukları hali gizlemek için gerekirse üstlerine örtü örtmelerini; oruç tutanların oruç oldukları fark edilmemesi için dudaklarına yağ sürmelerini tavsiye etmiştir.²¹⁰³

Kişi, nafile ibadetlerini gizlice yapmalıdır. Aynı şekilde ağlamasını da elinden geldiği kadar gizlemelidir. Sahabenin önde gelenleri bu hususa son derece hassasiyet göstermişlerdir. Ebû Ümâme el-Bâhilî'nin mescidde secdede ağlayarak rabbine dua eden bir adama rast gelince ‘Sen! Şunu evinde yapsana!’ diye hayıflanmıştır.²¹⁰⁴ Farz namazların cemaatle kılınması ne kadar faziletliyse nafile namazların da gizli kılınması o derece faziletlidir.²¹⁰⁵

“Ben şu kadar sene namaz kıldım, şu kadar ay oruç tuttum” demek niyete riya karıştırdığı için ibadetlerin boşa gitmesine sebep olur.²¹⁰⁶ Kişinin güzel ameli

²¹⁰¹ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/66 (No. 147); *ez-Zühhd ve'r-rekâik-Kalbin incelikleri*, 54 (No. 154).

²¹⁰² Merfu bir hadiste ahirette arşın gölgesinde gölgelenecek yedi sınıf insandan biri olarak “sağ elinin verdiği sadakayı sol eli görmeyecek kadar gizleyen adam” (ورجل تصدق بصدقة فأخفاها حتى لا تعلم شماله ما تنفق يمينه) ifadesi yer almıştır. Bk. Buhârî, “Zekât”, 15 (No. 1357); Tirmizî, “Zühhd”, 53 (No. 2391).

²¹⁰³ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/64 (No. 144) (Setrü'l-amel); Hennâd b. Serî, *ez-Zühhd-Hadislerle İslami hayat*, 443 (No. 879).

²¹⁰⁴ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/66 (No. 149); *ez-Zühhd ve'r-rekâik-Kalbin incelikleri*, 54 (No. 156).

²¹⁰⁵ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/65 (No. 145); *ez-Zühhd ve'r-rekâik-Kalbin incelikleri*, 53 (No. 151).

²¹⁰⁶ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/65 (No. 147).

kendi elinde olmaksızın ortaya çıkarsa bu kişi iki ecir birden alır.²¹⁰⁷ Sahabe-i kirâm bir araya geldiklerinde bildikleri en güzel sözü ve işledikleri amellerin en güzelini söylemekten hicab etmişlerdir.²¹⁰⁸

Hasan-ı Basrî'nin sahabe-i kirâm hakkında verdiği şu bilgi onların “ameli gizlemek” konusunda ne kadar hassas olduklarını göstermektedir: “Bir adam Kur'an'ı ezberlerdi de komşuları onu hissetmezlerdi. Yine fıkhıta derinleşirdi de insanlar onu fark etmezlerdi. Evinde misafirler olduğu halde uzun uzun namaz kılsa bile misafirler fark etmezdi. Biz öyle topluluklara ulaştık ki yeryüzünde gizli olarak yapabildikleri bir ameli asla açığa çıkarmazlardı. Müslümanlar duaya kendilerini verirlerdi de sesleri işitilmez, ancak kendileriyle Allah azze ve celle arasında bir fısıltı olurdu. Bu durum Allah Teâlâ'nın “*Rabbimize gönülden ve gizlice yalvarın*”²¹⁰⁹ buyurmasındandı. Yine bu durum Allah Teâlâ'nın salih ve sözünden razı olduğu bir kulu (Zekeriyya'yı) ‘O Rabbine içinden yalvarmıştı’²¹¹⁰ diye zikretmesindendi.”²¹¹¹

2.4.14.1. Tanınmaktan ve şöhretten kaçınma

Hz. Peygamber (s.a) gurura kapılmak, kendini beğenmek gibi hatalara düşme ve benzeri hikmetlere binaen meşhur olmaktan, yaygın bir şekilde tanınmaktan ümmetini sakındırmıştır. Bu hususla ilgili olarak zühd kitaplarında nakledilen rivayet şudur: Hasan-ı Basrî (r.a) mürsel olarak Rasûlullah'ın (s.a) “*Kişiyi şer olarak dini ve dünyasında parmakla işaret edilmesi yeter; ancak Allah'ın koruduğu hariçtir.*”²¹¹² Hadis-i şerifteki “Ancak Allah'ın koruduğu hariçtir” ifadesi oldukça dikkat çekicidir. Kendi dönemlerinde dahi meşhur olmuş alimler, imam sıfatına layık görülmüş şahıslar bu kapsama giriyor olsa gerektir. Bunun dışındakiler şöhretten, parmakla gösterilmekten son derece kaçınmalıydılar.

²¹⁰⁷ Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/510 (No. 245) (Fadlu ameli's-sır); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 444 (No. 880); İbn Mâce, “Zühd”, 25 (No. 4226) (es-Senâu'l-hasen).

²¹⁰⁸ İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/45 (No. 139); Vekî' b. Cerrâh, 2/593 (No. 319); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/445 (No. 881).

²¹⁰⁹ A'raf, 7/55.

²¹¹⁰ Meryem, 19/3.

²¹¹¹ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/58 (No. 134); *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/45 (No. 140); *Zühd kitabı*, 40 (No. 140).

²¹¹² İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/212 (No. 476); *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 2/12.

Aynı hususu haber veren ancak metni biraz farklı olan şu hadisi de burada zikretmek gerekir: İnsanlar arasında parmakla gösterilecek kadar meşhur olmak iyi bir şey değildir. Bu hususla ilgili olarak, Enes b. Malik (r.a) Hz. Peygamber'in (s.a) şöyle buyurduğunu haber vermiştir: “Allah'ın korudukları hariç dindarlığından ve dünyadaki mal veya makamından dolayı insanların parmaklarıyla gösterilmesi insana kötülük olarak yeter.”²¹¹³

Allah Teâlâ, gösterişe kaçmadan gizlice salih ameller işleyen, toplum içinde parmakla gösterilmemek için kendini gizleyen, bu nedenle pek tanınmayan kullarını çok sever.²¹¹⁴ Önemli olan kişinin insanlar arasında tanınması ve övülmesi değildir. Aksine asıl kıymetli olan kişinin Hak katındaki övülmüş kişiler arasına girebilmesidir.²¹¹⁵

Hz. Ömer, belli bir sayıda insanın bir kişinin ardından yürümesini, takip edenler için zillet, takip edilen için ise fitne olarak görmüştür. Bu hususla ilgili olarak Süleym b. Hanzala naklettiği şu hadise son derece câlib-i dikkattir: “Biz Übey b. Ka'b'ın (r.a) ardından yürürken Hz. Ömer (r.a.) onu gördü ve ona sopayla vurdu. Übey b. Ka'b ‘Şu yaptığına bak ey mü'minlerin emîri!’ dedi. Hz. Ömer ‘Bu hareket (halkın ardından yürümesi) peşinden gidenler için zillet peşinden gidilen için ise fitnedir.’ şeklinde karşılık verdi.”²¹¹⁶ Hz. Ömer'in gösterdiği tavra benzer bir tavır sahabenin önde gelen simalarından biri olan İbn Mes'ud (r.a) tarafından da sergilenmiştir. İbn Mes'ud (r.a) evinden çıktıktan sonra insanları peşinden gelmekten men etmiştir.²¹¹⁷

Selef-i sâlihîn toplum tarafından tanınmamaya, kalabalıkları peşinden sürüklememeye son derece hassasiyet göstermişlerdir. Hz. Ali (r.a) bu hususla ilgili olarak “İnsanların içine karışmayan kişiye ne mutlu...” demiştir.²¹¹⁸ Hz. Ali (r.a) bir başka sözünde meşhur olmamak için basit yaşamayı, kendini toplumda ön plana

²¹¹³ İbn Ebü'd-Danyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (et-Tevâzu' ve'l-humûl)*, 1/592 (No. 30).

²¹¹⁴ İbn Ebü'd-Danyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (et-Tevâzu' ve'l-humûl)*, 1/586 (No. 13); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühhd ve'r-rekâik*, 2/54; Veki' b. Cerrâh, *ez-Zühhd*, 2/359 (No. 133); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühhd*, 13 (No. 56); Tirmizî, “Zühhd”, 35 (No. 2347).

²¹¹⁵ İbn Ebü'd-Danyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (et-Tevâzu' ve'l-humûl)*, 1/588 (No. 17)

²¹¹⁶ İbn Ebü'd-Danyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (et-Tevâzu' ve'l-humûl)*, 1/596 (No. 51).

²¹¹⁷ İbn Ebü'd-Danyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (et-Tevâzu' ve'l-humûl)*, 1/597 (No. 52).

²¹¹⁸ İbn Ebü'd-Danyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (et-Tevâzu' ve'l-humûl)*, 1/586 (No. 10).

çıkarmamayı tavsiye etmiştir.²¹¹⁹ Kişinin şöhretten kaçınması, ahirette günahlarının setredilmesine vesile olur.²¹²⁰

Selef-i salihin tanınmayı hoş karşılamamışlar ve birbirlerini insanlarla fazla tanış olmaktan sakındırmışlardır.²¹²¹ Hatta Süfyân-ı Sevri kişinin çevresinin çokluğunu dininin zayıflığıyla ilişkilendirmiştir.²¹²² Selef-i sâlihinin önde gelenleri ders halkalarındaki öğrencilerinin sayısı belli bir miktara ulaşınca şöhret korkusuyla o halkayı terk etmişlerdir. Tâbiûn neslinin önemli simalarından olan hadis ve fıkıh alimi Hâlid b. Ma‘dan (ö. 103/721) bu yaklaşımı benimseyenlerdendir.²¹²³

2.4.15. Ayıpları gizlemek

Veki‘ b. Cerrâh, 64. sırada; Hennâd b. Serî, 113. sırada “Setr” bâbı açmıştır. Bu başlık kişinin kendisinin ve başkalarının hatalarını örtmesi, ifşa etmemesi hakkındadır.

Kim bir müslümanın ayıbını, hatasını, kusurunu örterse Allah da o kulun hatasını her iki cihanda örter. Ebû Hüreyre (r.a) Rasûlullah’ın (s.a) şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: “*Kim bir müslümanın (günahlarını ve hatalarını) gizlerse, Allah da dünya ve ahirette onun (hata ve günahlarını) gizler. Kişi kardeşine yardımcı olduğu sürece Allah da onun yardımcısıdır.*”²¹²⁴

İslam’da aslolan daima günahların örtülmesidir. Bir idareci dahi insanlara “gelin işlediğiniz günahları itiraf edin ki biz de sizi temizlemek için had cezası uygulayalım” dememelidir. Nitekim Hz. Ömer, Medâin dışındaki bir bölgeye gönderdiği Şurahbîl b. es-Sımt’ın bu şekilde halka çağrı yaptığını öğrenince “Anasız kalasica! Sen insanlara Allah’ın kendilerine örttüğü örtüsünü yırtmayı mı emrediyorsun.” şeklinde bir mektup yazmıştır.²¹²⁵

²¹¹⁹ İbn Ebü’-d-Danyâ, *İbn Ebü’-d-Dünyâ külliyyatı (et-Tevâzu‘ ve’l-humûl)*, 1/593 (No. 34).

²¹²⁰ İbn Ebü’-d-Danyâ, *İbn Ebü’-d-Dünyâ külliyyatı (et-Tevâzu‘ ve’l-humûl)*, 1/594 (No. 37).

²¹²¹ İbn Ebü’-d-Danyâ, *İbn Ebü’-d-Dünyâ külliyyatı (et-Tevâzu‘ ve’l-humûl)*, 1/595 (No. 40).

²¹²² İbn Ebü’-d-Danyâ, *İbn Ebü’-d-Dünyâ külliyyatı (et-Tevâzu‘ ve’l-humûl)*, 1/595 (No. 42).

²¹²³ Bk. İbn Ebü’-d-Danyâ, *İbn Ebü’-d-Dünyâ külliyyatı (et-Tevâzu‘ ve’l-humûl)*, 1/596 (No. 46).

²¹²⁴ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd- Hadislerle İslâmî hayat*, 676 (No. 1404).; Buhârî, “Mezâlim”, 4 (No. 2310); Müslim, “Birr ve sıla”, 58 (No. 2580).

²¹²⁵ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd-Hadislerle İslâmî hayat*, 677 (No. 1406).

Yukarıda zikredilen ilke gereği başkasının hakkına tecavüz kapsamına girmiyorsa kişi kendi günahlarını dahi örtmesi gerekir.²¹²⁶ İslam'ın bu ilkeyle ulaşmak istediği hedefler arasında kişinin şahsiyeti korunarak, toplum içinde dışlanmasına ve küçük görülmesine engel olmak gibi pek çok anlamlı husus bulunduğu söylenebilir.

Zühd müellifleri tarafından kötü sözü yaymamak ilkesi de “ayıpları örtmek” kapsamında değerlendirilmiştir. Kötü sözü yaymak, onu ilk defa söylemek gibi çirkin bir fiildir.²¹²⁷

Zühd kitaplarında kişinin güzel amellerini gizlemesi tavsiyesi mevcuttur. Bunun yanında kişinin hem başkalarının günahını hem de kendi günahını açığa vurmaması, setretmesi gerektiğine dair başlık açıldığı görülmektedir. Bu dünyada bir kulun ayıbını örten kişinin Allah ahirette o kulun ayıplarını örtecektir. İslam'da aslanan daima günahların örtülmesidir. İdareciler dahi insanlara “Gelin, günahlarınızı itiraf edin ki size had cezası uygulayalım da böylelikle temizlenesiniz” şeklinde çağrı yapamaz. Kişi, bir günah işlemişse bunu idarecilere “Ben şu günahı işledim” demek yerine o kötülüğü yok edecek hemen bir iyilik yapmalıdır.²¹²⁸

2.4.16. Helal lokma yemek

Darimî, 9. sırada “Eklü't-tayyib” bâbı; 60. sırada “Suht” bâbı açmıştır. İbnü'l-Mübârek, *Rekâik* kitabının 68. sırasında “es-Sadaka min mâli'l-haram” bâbı açmıştır. İbn Ebû'd-Dünyâ, *Kitâbü'l-vera* 'ın “vera' fi'l-batn” başlığında helal lokma meselesine değinmiştir.

Müslüman, her şeyden önce helal lokma yemelidir. Haram lokma ile beslenmiş bir vücutla yapılan ibadetler, dualar makbul değildir. Bu hususla ilgili olarak Dârimi, “Helal lokma yemek” bâbında şu hadise yer vermiştir: Ebû Hüreyre (r.a) Rasûlullah'ın (s.a) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “*Ey insanlar! Şüphesiz Allah temizdir, ancak temizi kabul eder. Muhakkak ki Allah mü'minlere, resullere emretmiş olduğu şeyleri emretmiştir. O şöyle buyurmuştur: 'Ey resuller! Temiz ve*

²¹²⁶ Hûd 11/114.

²¹²⁷ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 675 (No. 1401).

²¹²⁸ Hûd, 11/114. “İyilikler kötülükleri giderir.” ilkesi âyet-i kerime ile sabittir. Bu ayetin sebab-i vürûdu için bk. Buhârî, “Mevâkîtü's-salât”, 3 (No. 503); Müslim, “Tevbe”, 39 (No. 2763).

*helal şeylerden yiyin, yararlı işler işleyin. Doğrusu ben yaptığınızı çok iyi bilirim.*²¹²⁹ Allah (c.c) ayrıca, ‘*Ey iman edenler! Size verdiğimiz rızıkların temiz ve helallerinden yiyin.*’²¹³⁰ buyurmuştur. Sonra Rasûlullah (s.a) ‘*Adam, saç başı dağınık, toz içinde olduğu halde yolculuğu uzatıyor; yiyeceği haram, giyeceği haram, içeceği haram olduğu ve haramla beslendiği halde ellerini göğse uzatıp ‘Ya Rabbi! Ya Rabbi!’ diyor. Şimdi bunun duası nasıl kabul olunur?’* buyurmuştur.”²¹³¹

Haramla beslenip büyüyen hiçbir beden Cennet’e giremeyecektir.²¹³² Kişinin ağzını toprakla doldurması Allah’ın haram kıldığı bir şeyle doldurmasından hayırlıdır.²¹³³ Hz. İsa (a.s) kendisinden nasihat isteyen kişiye “Ekmeğini nasıl kazandığına bak!” demiştir.²¹³⁴

Sahabe, helal lokma konusunda son derece hassas davranmışlardır. Hz. Ebû Bekir, nasıl kazanıldığını bilmediği bir yiyeceğin sonradan kölesi tarafından fal bakarak elde edildiğini öğrenince elini boğazına götürerek kusmuştur.²¹³⁵

İslam dini, inananlarına rızıklarını helalinden kazanmalarını emretmiştir. Yediği, içtiği, giydiği harama dönüşmüş kişinin ne kadar muhtaç duruma düşerse düşsün yaptığı dua ve ibadetler makbul değildir. Bedeni haramlarla büyüyen kişi Cennet’e giremeyecektir. Selef-i sâlihîn helal lokma konusunda son derece hassas davranmışlardır.

2.4.17. Emanete riâyet

Buhârî, 35. sırada “Ref’u’l-emâne” bâbı açmıştır. İbn Ebü’l-Dünyâ’nın *Mekârimü’l-ahlâk* kitabında “Emanet” bâbı mevcuttur. Tirmizî ve İbn Mâce,

²¹²⁹ Mü’minûn, 23/51.

²¹³⁰ Bakara, 2/172.

²¹³¹ Dârimî, “Rikâk”, 9 (No.2759); Aydın, *Sünen-i Dârimî tercümesi*, 6/14 (No. 2720); İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/154 (No. 456); İbn Ebü’l-Dünyâ, *Islâhu’l-mâl*, 15 (No. 5); *el-Vera’*, 83 (No. 115); Ayrıca bk. Müslim, “Zekât”, 65 (No. 1015); Tirmizî, “Tefsîru’l-Kur’ân”, 3 (No. 2989).

²¹³² Dârimî, “Rikâk”, 60 (No. 2779).

²¹³³ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (el-Vera’)*, 2/661 (No. 117).

²¹³⁴ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (el-Vera’)*, 2/665 (No. 124)

²¹³⁵ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (el-Vera’)*, 2/661 (No. 118)

“Ref’u’l-emâne” bâbına “Fiten” bölümünde yer vermişlerdir.²¹³⁶ Buradan anlaşılıyor ki mezkûr konunun fiten bölümüyle de irtibatı mevcuttur.

Rasûlullah (s.a), emanete riâyeti imanın bir gereği olarak kabul etmiştir. Bu hususla ilgili olarak Enes b. Mâlik (r.a) şöyle buyurmuştur: “Rasûlullah (s.a) bize hitap ederken çok az hutbesi müstesna mutlaka şöyle buyururdu: “*Güvenilir olmayanın/emanete riayet etmeyeninin imanı yoktur. Sözünde durmayanın da dini yoktur!*”²¹³⁷ Kendisini Allah’a ve Resûlü’ne sevdirmek isteyen her zaman doğru konuşmalı, güvenilir olmalı ve emanete hıyanet etmemelidir.²¹³⁸

Sahabenin önde gelenlerinden Abdullah b. Amr (r.a) her bir organımızı Allah’ın insana verdiği birer emanet olarak görmüştür. Bu nedenle kişi Allah’ın kendisine emanet olarak verdiği uzvu haram olan fiillerde kullanmamalıdır.²¹³⁹

İslam, kişinin bu dünya hayatında deruhte ettiği mesleğini, işini veya vazifesini emanet olarak görmüştür. Bu yaklaşım iki ayrı sonuç doğurmaktadır. İlki, kişinin kendisine verilen vezifeyi hakkıyla yerine getirmezse emane ihanet etmiş olur. İkinci olarak devlet erkânında ihtiyaca göre insanları vazifelendirme sorumluluğunda olan kişiler emaneti ehil olmayan kişilere verirlerse bu da emanete ihanet olur. Her iki hata da hadis-i şeriflerde kıyametin alameti olarak bildirilmiştir.²¹⁴⁰

Emanete ihanet edilmesi toplumsal kıyametin kopmasına yol açacak kötülüklerdendir. Maalesef bazı faziletler sahip çıkılmadığı için zamanla yok olacaktır. Ümmet-i Muhammed’in yitireceği ilk fazilet emanettir. Hz. Ömer’e göre bir kişinin namaz kılıyor olması onun gerçekten ahlaklı ve dürüst olduğu anlamına gelmez. Asıl kişinin emaneti sahibine teslim etmesi ve kendisinden başkalarının incinmemesi o kişinin güzel ahlaklı olduğunu gösterir.²¹⁴¹ Ka’b el-Ahbâr (ö. 32/652) şöyle söylemiştir: “İnsanlar öyle bir zamana gelecekler ki onlardan emanet kalkacak,

²¹³⁶ Tirmizî, “Fiten”, 17; İbn Mâce, “Fiten”, 27.

²¹³⁷ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (Mekârimü’l-ahlâk)*, 4/121 (No. 272); Ma’mer b. Râşid, *el-Câmi’*, 11/157 (No. 20192); Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/502 (Hakku’l-câr). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 19/376 (No. 12383).

²¹³⁸ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (Mekârimü’l-ahlâk)*, 4/117 (No. 260).

²¹³⁹ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (Mekârimü’l-ahlâk)*, 4/120 (No. 269).

²¹⁴⁰ Buhârî, “Rikâk”, 35 (No. 6131).

²¹⁴¹ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (Mekârimü’l-ahlâk)*, 4/118 (No. 263).

merhamet çekilip alınacak, dilencilik yayılacak ve dilenene verildiği vakit de bereket kalmayacaktır.”²¹⁴²

Emanet erdemi, kendisine sahip çıkılmadığı için insanların kalplerinden çekilip alınacaktır. Öyle ki insanlar kalbinde hardal tanesi kadar imanı olmayan bir adamı ne kadar güvenilir birisi diye övmeye kalkacaklardır.²¹⁴³ İnsanlar arasında gerçekten güvenilir, kendisiyle dostluk kurmaya layık insanların sayısı oran olarak oldukça azdır.”²¹⁴⁴

Emanetleri zayi etmiş, ihtilafa düşüp birbirlerine girmiş bir topluluk içinde kalan kişi ma‘ruf ile amel etmeli, münker olanı bırakmalı, Allah’ın dinini yaşarken renkten renge girmekten sakınmalı, kişi öncelikle toplum yerine kendisiyle ilgilenmeli, avamın işini ise ikinci plana atmalıdır.²¹⁴⁵

Zühd müellifleri içinde “emanet” konusuna İmam Buhârî ve İbn Ebü’d-Dünyâ’dan başka müstakil başlık altında ele alan olmamıştır. Tirmizi ve İbn Mâce ise bu konuyu “Fiten” kapsamında değerlendirmişlerdir.

Rasûlullah (s.a) emanete riâyetin, güvenilir olmayı iman gereği olarak görmüştür. Kendisini Allah’a ve Resûlü’ne sevdirmek isteyen kişi güvenilir olmalı ve emanete hıyanet etmemelidir. Allah’ın insana verdiği her bir organ birer emanettir. Bu nedenle bu uzuvları meşru olmayan yerlerde kullanmamak gerekir.

Bir toplumun fertleri kendilerine verilen vazifelerini emanet olarak görmeyi bıraktıklarında ve görev dağılımından sorumlu kişilerin işe ehil olmayanları vazifelendirdiklerinde o toplumun kıyameti kopmuş demektir.

İslam toplumunda zâyi edilecek faziletlerin başında emanet gelmektedir. Emanet duygusu insanlar tarafından sahip çıkılmadığı için kaldırılacaktır. Öyle ki insanlar kalbinde hardal tanesi kadar imanı olmayan bir adamı ne kadar güvenilir

²¹⁴² İbn Ebü’d-Dünyâ, *İbn Ebü’d-Dünyâ külliyyatı (Mekârimü’l-ahlâk)*, 4/118 (No. 262).

²¹⁴³ Buhârî, “Rikâk”, 35 (No. 6132).

²¹⁴⁴ Buhârî, “Rikâk”, 35 (No. 6133).

²¹⁴⁵ İbn Ebü’d-Dünyâ, *İbn Ebü’d-Dünyâ külliyyatı (Mekârimü’l-ahlâk)*, 4/120 (No. 270); Ma‘mer b. Raşid, *el-Câmi‘*, 11/359 (No. 20741); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/583. Ayrıca bk. Ebû Davud, “Melâhim”. 17 (No. 4342); İbn Mace, “Fiten”, 10 (No. 3957) (et-Tesebbüt fi’l-fitne); Hâkim, *el-Müstedrek*, 2/171 (No. 2671). Zehebî, Buhari ve Müslim’in şartları üzere bu hadisin sahih olduğunu belirtmiştir.

birisi diye övmeye kalkacaklardır. İnsanlar arasında gerçekten güvenilir, kendisiyle dostluk kurmaya layık insanların sayısı oran olarak oldukça azdır. Emanetleri zayı etmiş, ihtilafa düşüp birbirlerine girmiş bir topluluk içinde kalan kişi ma‘ruf ile amel etmeli, münker olanı bırakmalı, Allah’ın dinini yaşarken renkten renge girmekten sakınmalı, kişi öncelikle toplum yerine kendisiyle ilgilenmeli, avamın işini ise ikinci plana atmalıdır.

2.4.18. Sıla-i rahim

Veki‘ b. Cerrâh, 57. sırada; Hennâd b. Serî, 82. sırada “Sılatü’r-rahim” bâbı açmışlardır. İbn Ebü’d-Dünyâ, *Mekârimü’l-ahlâk* adını taşıyan kitabında 59 rivayeti muhtevi “Sılatü’r-rahim” başlığı açmıştır.

“Sılatü’r-rahim” bâbına Buhârî, “Edeb” bölümünde; Müslim ilgili hadislerle “Birr ve sıla” bölümünde; Ebû Dâvûd, “Zekat” bölümünde; Tirmizî ise “Birr ve sıla” bölümünde yer vermişlerdir.²¹⁴⁶ Bu bilgilere göre *Kitâbü’z-zühd*’lerin “Edeb” ve “Birr ve sıla” konularıyla sıkı bir ilişkisi olduğu bir kez daha kendini göstermektedir.

Rahim, Allah’ın isminden alınmadır. Dolayısıyla Allah katındaki kıymeti çok yücedir. Müslümanlara düşen akrabalık bağı sıkı tutmaktır. Şu hadis bu durumu oldukça çarpıcı bir şekilde anlatmaktadır: Ebû Hureyre (r.a) Rasûlullah’ın (s.a) şöyle buyurduğunu haber vermiştir: “Allah Tebâreke ve Teâlâ ‘Ben Rahman’ım. O da rahimdir (akrabalık bağıdır). Ben onu ismimden ayırdım. Kim akrabalık bağlarını devam ettirirse ben de onunla ilgimi devam ettiririm. Her kim de akrabalık bağlarını keserse, ben de onunla ilgimi koparıyorum ve keserim.’”²¹⁴⁷

Allah, sıla-i rahim bağı sıkı tutan kişiyi kendine yaklaştıracakını, sıla-i rahim bağı kesen kişiyi ise kendinden uzaklaştıracakını vaad etmiştir.²¹⁴⁸ Akrabalık bağı kesmek, ayet-i kerîme yasaklanmıştır.²¹⁴⁹ Ömrünün uzamasını ve malının

²¹⁴⁶ Buhârî, “Edeb”, 10; Müslim, “Birr ve sıla”, 16-22; Ebû Dâvud, “Zekât”, 45; Tirmizî, “Birr ve sıla”, 10.

²¹⁴⁷ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/487; *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 494 (No. 998); Ma‘mer b. Raşid, *el-Câmi‘*, 11/171 (No. 20234); İbn Ebü’d-Dünyâ, *Mekârimü’l-ahlâk*, 71 (No. 203). Ayrıca bk. Ebû Dâvud, “Zekât”, 45 (No. 1694); Tirmizî, “Birr ve sıla”, 9 (No. 1907).

²¹⁴⁸ Veki‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 3/722 (No. 413); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 496 (No. 1001). Ayrıca bk. Buhârî, “Edeb”, 13 (No. 5641); Müslim, “Birr ve sıla”, 16 (No. 2554).

²¹⁴⁹ Muhammed, 47/22.

çoğalmasını isteyen kimse anne-babasına iyilik etmeli ve akrabalık bağına gözetmelidir.²¹⁵⁰

Kişi, kendisini ziyarete gelen akrabasına iade-i ziyarete gitmekle sıla-i rahim bağına gözetmiş sayılmaz. Asıl olarak kendisiyle ilişkiyi kesen yakınına ziyaret etmek sıla-i rahim açısından daha büyük bir erdemdir.²¹⁵¹ Selam vermekle dahi olsa akrabalık ilişkilerini sürdürmek gerekir.²¹⁵²

Rahim, Allah'ın isminden alınmadır. Dolayısıyla rahimin Allah katındaki kıymeti çok yücedir. Müslümanlara düşen akrabalık bağına sıkı tutmaktır. Allah, sıla-i rahim bağına sıkı tutan kulunu kendisine yaklaştırır; sıla-i rahim bağına koparan kimseyi ise uzaklaştırır. Gerçek sıla-i rahim gelene gitmek değil; aksine gelmeye gitmektir. Ömrünün uzatılmasını ve malının çoğaltılmasını isteyen kimse anne-babasına iyilik yapmalı ve akrabalık bağına gözetmelidir. Selam vermekle dahi olsa akrabalık ilişkilerini sürdürmek gerekir.

2.4.19. Cömertlik

İbnü'l-Mübârek, 121. sırada “Sevâbü's-sadaka”; Veki' b. Cerrâh, 54. sırada “es-Sehâ ve'l-buhl” bâbı açmıştır. İbnü'l-Mübârek, 123. sırada “eş-Şuh” bâbı açmıştır. İbn Ebü'd-Dünyâ, *Mekârimü'l-Ahlâk* kitabı içinde 110 rivayeti muhtevi “el-Cûd ve i'tâu's-sâil” bâbı açmıştır.

İnfak etmek, cehennem ateşinden korunmak konusunda en güçlü yardımcı ibadetlerden biridir. Sadaka vermek, Allah korkusundan dolayı akıtılan gözyaşı gibi cehennem ateşini söndürür. Şu hadis bu hususla ilgilidir: Adî b. Hâtim, Nebî'nin (s.a) şöyle buyurduğunu haber vermiştir: Nebî (s.a) cehennemi zikretti, ondan Allah'a sığındı ve yüzüyle iki üç kere ondan hoşlanmadığını belli etti. Sonra şöyle buyurdu:

²¹⁵⁰ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd-Hadislerle İslâmi hayat*, 498 (No. 1007).

²¹⁵¹ Veki' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 3/706 (No. 403); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd-Hadislerle İslâmi hayat*, 496 (No. 1002). Ayrıca bk. Buhârî, “Edeb”, 15 (No. 5645); Ebû Dâvud, “Zekât”, 45 (No. 1697); Tirmizî, “Birr ve sıla”, 10 (No. 1908).

²¹⁵² Veki' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 3/717 (No. 409); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd-Hadislerle İslâmi hayat*, 500 (No. 1011); İbn Ebü'd-Dünyâ, *Mekârimü'l-ahlâk*, 71 (No. 207).

“*Cehennemden yarım hurmayla infak ederek dahi korununuz. Eğer bunu bulamadıysanız hoş bir söz söyleyerek bunu yapınız.*”²¹⁵³

Cömertlik konusunda insanlığa en güzel örnek Allah Resûlü’dür. Rasûlullah (s.a) kendisinden bir şey istendiğinde asla “Hayır” dememiştir.²¹⁵⁴ Bu hususla ilgili olarak Cabir b. Abdullah (r.a) şöyle demiştir: “Rasûlullah (s.a) kendisinden istenilen bir şeye asla hayır demedi...”²¹⁵⁵

Rasûlullah (s.a) son derece cömertti. Rasûlullah (s.a) İslam’a teşvik için kendisinden ne istemişse vermiştir. Bir seferinde adamın birine vadi dolusu koyun vermiştir. Bu durumdan çok hoşlanan o kişi çevresindekileri de Müslüman olmaya davet etmiştir.²¹⁵⁶ Rasûlullah (s.a) Huneyn ganimetlerinden Akra’ b. Hâbis’e ise yüz deve vermiştir.²¹⁵⁷

İnsanların en cömerdi olan Rasûlullah’ın (s.a) bu hasleti Ramazan ayında daha da ziyadeleşirdi. İbn Abbas, Hz. Peygamber’in bu halini yağmur yüklü bulutları getiren rüzgara benzetmiştir.²¹⁵⁸ İbn Ömer (r.a) de Rasûlullah’tan (s.a) daha cömert, daha yiğit, daha korkusuz ve daha vefâkar birisini görmediğini belirtmiştir.²¹⁵⁹

Rasûlullah (s.a) çok cömert olmasının yanında son derece mütevekkil idi. Mal ve yiyecek biriktirmekten pek hoşlanmazdı. Bilâl-i Habeşî’nin (r.a) hurmalardan ileriki günler için bir miktar ayırdığını gördüğünde onları da infak etmesini salık vermiştir.²¹⁶⁰

²¹⁵³ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/387 (No. 829); *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/227 (No. 644); *ez-Zühd-Kalbin incelikleri*, 201 (No. 644); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/520; Beyhakî, *ez-Zühdü’l-kebîr*, 325 (No. 873).

²¹⁵⁴ İbn Ebü’d-Dünyâ, *İbn Ebü’d-Dünyâ külliyyatı (Mekârimü’l-ahlâk)*, 4/153 (No. 371).

²¹⁵⁵ İbn Ebü’d-Dünyâ, *İbn Ebü’d-Dünyâ külliyyatı (Mekârimü’l-ahlâk)*, 4/160 (No. 379).

²¹⁵⁶ İbn Ebü’d-Dünyâ, *İbn Ebü’d-Dünyâ külliyyatı (Mekârimü’l-ahlâk)*, 4/161 (No. 382).

²¹⁵⁷ İbn Ebü’d-Dünyâ, *İbn Ebü’d-Dünyâ külliyyatı (Mekârimü’l-ahlâk)*, 4/161 (No. 383).

²¹⁵⁸ İbn Ebü’d-Dünyâ, *İbn Ebü’d-Dünyâ külliyyatı (Mekârimü’l-ahlâk)*, 4/163 (No. 387); Buhârî, “Savm”, 7 (No. 1803); Müslim, “Fedâil”, 50 (No. 2308).

²¹⁵⁹ İbn Ebü’d-Dünyâ, *İbn Ebü’d-Dünyâ külliyyatı (Mekârimü’l-ahlâk)*, 4/163 (No. 389).

²¹⁶⁰ Vekî’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/666 (No. 378); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 12, 66 (No. 46, 403); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/340 (No. 626) (Men kerih cema’-l-mâl). Ayrıca bk. Beyhakî, *Şuabü’l-îman*, 2/483 (No. 1283).

Allah Teâlâ, kulun verdiği sadakayı olduğu gibi bırakmaz. O denli büyütür ki tâki o sadaka Uhud Dağı kadar olur.²¹⁶¹ İnsanlar, kıyamet gününde, insanlar arasında hüküm verilinceye kadar verdikleri sadakaların gölgeleri altında serinleyeceklerdir.²¹⁶² İslam’da genel bir ilke olarak iyilikler kötülükleri siler, yok eder. Allah yolunda verilen sadakalar da bu kabildendir ki kişiyi günahların zararından kurtarır.²¹⁶³ Cimrilik ise, Müslüman’a yakışmayan kötü bir ahlaktır. Kişi çok ibadet etse de cimrilik onun ahlakını bozar.²¹⁶⁴

Zühd müellifleri cömertlikle alakalı olarak “sadakanın sevabı”, “cimrilik”, “cömertlik ve cimrilik” gibi başlıklar açmışlardır. Bu başlıklardaki muhtevaya göre infak etmek kişiyi cehennem ateşinden korur. Sadaka vermek cehennem ateşini söndürür. Cömertlik konusunda Müslümanlara en güzel örnek Rasûlullah’tır. Allah (c.c), kulun verdiği sadakayı kendi katında büyütür. Tâ ki kişinin sadakası dağ kadar olur. Sadaka bazı günahlara kefarete olur, bağışlanmasına vesile olur.

2.4.20. Yiğitlik

İbn Ebü’l-Dünyâ, *Mekârimü’l-ahlâk* kitabında “Bâbün fi sıdkî’l-be’s” başlığı açmıştır.

Güzel ahlakın her bir hususunda olduğu gibi cesurluk ve yiğitlikte Rasûlullah’tan (s.a) daha üstün kimse yoktur. Bu hususla ilgili olarak Hz. Ali (r.a), şöyle haber vermektedir: “Savaş kızıştığı ve düşmanla yüz yüze karşılaştığımız vakit Rasûlullah’ın (s.a) arkasına sığınmakla kendimizi korurduk, düşmana ondan daha yakın kimse olmazdı.”²¹⁶⁵ Hz. Peygamber (s.a) Huneyn Savaşı’nda çok az kişi dışında etrafındakilerin kendisini yalnız bırakmasına rağmen “Yalan yok. Ben peygamberim. Ben Abdülmuttalib’in oğluyum.” diyerek bulunduğu yeri terk etmemiştir.²¹⁶⁶ Amr b. Dinar (r.a) ashâb-ı kirâm arasında şöyle söylendiğini

²¹⁶¹ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/388 (No. 833); *ez-Zühd-Kalbin incelikleri*, 202 (No. 648).

²¹⁶² İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/387 (No. 830); *ez-Zühd-Kalbin incelikleri*, 201 (No. 645).

²¹⁶³ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/298 (No. 658).

²¹⁶⁴ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd*, 1/257 (No. 743); Veki’ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/661 (No. 375); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/335 (No. 615) (Men kerîhe cem’a’l-mâl). Ayrıca bk. Beyhakî, *Şuabü’l-îman*, 8/322 (No. 10410).

²¹⁶⁵ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (Mekârimü’l-ahlâk)*, 4/63 (No. 150).

²¹⁶⁶ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (Mekârimü’l-ahlâk)*, 4/65 (No. 153).

nakletmiştir: “İnsanların en cesuru Zübeyr b. Avvam’dır. En atılganı Hz. Ali’dır. Ayrıca atılgan cesurdan daha üstündür.”²¹⁶⁷

2.4.21. Adalet ve zulüm

Vekî‘ b. Cerrâh, 60; Hennâd b. Serî, 112; İb Mâce, 23. sırada “Bağy” bâbı açmışlardır. İbnü’l-Mübârek 140. sırada “Kerâhiyetü’l-bağy ‘ale’n-nâs” bâbı açmıştır. Dârimî ise, 77. sırada “el-Adlu beyne’r-raiyyeti” bâbı açmıştır.

Müslümanlar tek bir vücut gibidir. Vücudun herhangi bir uzvu rahatsızlandığında bütün bir vücut rahatsız olur. Aynı zamanda bu yapı şu hususu da beraberinde getirir: İslam coğrafyasının herhangi bir yerinde gerçekleşen zulüm bütün Müslümanları rahatsız eder. Şu hadis-i şerif bu hususu haber vermektedir: Nu‘mân b. Beşîr (r.a) şöyle demiştir: “Ey İnsanlar! Birbirinize karşı merhametli olun. Ben Rasûlullah’ı (s.a) iki kulağımla şöyle buyurduğunu işittim: *Müslümanlar bir tek kişi gibidir. Uzuvlarından birisi rahatsızlandığında vücudun kalanı da rahatsız olur.*”²¹⁶⁸

Rütbesi, makamı ne olursa olsun Müslüman’lara idareci olarak vazifelendirilen kişi halkına ihanet ederse, onları aldatırsa Allah ona cenneti haram kılar.²¹⁶⁹ Hulefâ-yi Râşidin, hilâfet dönemlerinde adaleti tesis etmek için son derece hassas davranmışlar, bu konuda kusur işlemekten Allah’a sığınmışlardır. Hz. Ömer (r.a), “Fırat kenarında bir koyun yavrusu kaybolup ölse, Yüce Allah onu benden sorar” ilkesini gözetmiştir.²¹⁷⁰

Cezası en çabuk verilen iki kötülükten biri insanlara zulmetmektir.²¹⁷¹ Zâlimlerin, azgınlara şerrinden Allah’a sığınmak gerekir. Rasûlullah (s.a) “Allah’ım

²¹⁶⁷ İbn Ebü’l-Dünyâ, *İbn Ebü’l-Dünyâ külliyyatı (Mekârimü’l-ahlâk)*, 4/66 (No. 155).

²¹⁶⁸ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/430 (No. 908); İbn Ebü Şeybe, *el-Musannef*, 19/121 (No. 35556); Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/499 (No. 1029). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 30/323 (No. 18372); Buhârî, “Edeb”, 27 (No. 5665); Müslim, “Birr ve sıla”, 66 (No. 2586).

²¹⁶⁹ Dârimî, “Rikâk”, 77 (No. 2838). Ayrıca bk. Buhârî, “Ahkâm”, 8 (No. 6731); Müslim, “İman”, 227 (No. 142).

²¹⁷⁰ İbn Ebü Şeybe, *el-Musannef*, 19/150 (No. 35627); *el-Musannef T*, 14/521 (No. 35627)

²¹⁷¹ Vekî‘ b. Cerrâh, *ez-Zühed*, 3/743, (No. 429) (428 ve 431 no’lu hadisler aynı hadisin farklı târikleridir); İbn Ebü’l-Dünyâ, *Zemmü’l-bağy*, 45 (No. 1); İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühed ve’r-rekâik*, 1/252 (No. 724); *er-Rekâik*, 2/431 (No. 909); Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/643 (No. 1398). Hennâd b. Serî, hadisi Vekî‘den almıştır.; Tirmizî, “Sıfatü’l-kıyâme ve’r-rekâik ve’l-vera’”, 57 (No. 2511) Tirmizî hadisin sahih olduğunu belirtmiştir.; İbn Mâce, “Zühed”, 23 (No. 4211). Muhakkik isnadının sahih

bana azgınlık eden/ haddi aşan kişiye karşı bana yardım eyle!"²¹⁷² şeklinde dua etmiştir. Müslümanlar birbirlerine karşı mütevazı olmalıdırlar ve asla biri diğerine karşı haddi aşmamalıdır. Hatta dini ne olursa olsun hiçbir kimsenin karşıdakine zulmetme hakkı yoktur.²¹⁷³

Müslümanlar tek bir vücut gibidir. Vücudun herhangi bir uzvu rahatsızlandığında bütün bir vücut rahatsız olur. Aynı zamanda bu yapı şu hussu da beraberinde getirir: İslam coğrafyasının herhangi bir yerinde gerçekleşen zulüm bütün Müslümanları rahatsız eder.

Cezası en çabuk verilen kötülüklerden biri insanlara zulmetmektir. Zâlimlerin, azgınlara şerrinden Allah'a sığınmak gerekir. Müslümanlar birbirlerine karşı mütevazı olmalıdırlar ve asla biri diğerine karşı haddi aşmamalıdır. Hatta dini ne olursa olsun hiçbir kimsenin karşıdakine zulmetme hakkı yoktur.

2.5. Zühd ve İbâdetler

İslam dininin üç sacayağından biri olan "ibadet" konusu zühd kitaplarının da temel konularından biridir. Zühd müellifleri, bu konuyla ilgili olarak en üstün amellerin neler olduğu, ibadetlerde orta yolu tutmak, az da olsa devamlı ibadet etmek, ibadetler konusunda ihmalkâr davranmamak, yarıncılıktan sakınmak, çok ibadet etmek, ibadetlerde ihlâs üzere olmak, Kur'an-ı Kerim okumanın fazileti, teheccüd, cemaatle namazın önemi, oruç tutmanın fazileti gibi konular yer almıştır.

2.5.1. En üstün ameller

İbnü'l-Mübârek, 92. Sırada "Ehabbü'l-eşya illallah Tebâreke ve Te'âlâ" başlığına; Hennâd b. Serî, 86. Sırada "Mâ yestahibbü mine'l-a'mâl" başlığına; Dârimî, 28.sırada "Eyyü'l-a'mâl efdal"; 30. Sırada "Eyyü'l-mü'minîne hayr" başlığına yer vermiştir.

olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bk. Ebû Dâvud, "Edeb", 50 (No. 4902); Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, 24 (No. 29).

²¹⁷² Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 3/744 (No. 430); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/644 (No. 1400). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/452 (No. 1997); Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, 232 (No. 665); Ebû Dâvud, "Salât, 358 (No. 1510); Tirmizî, "Deavât", 103 (No. 3551).

²¹⁷³ İbn Mâce, "Zühd", 23 (No. 4214); İbn Ebü'd-Dünya, *Zemmü'l-bağy*, 52 (No. 4).

Allah’a iman etmek ve Allah yolunda cihad etmek amellerin en üstünüdür. Bu husus muttefekun aleyh olan şu hadis-i şerifte haber verilmiştir: Ebû Zerr (r.a) şöyle haber vermiştir: “Ben ‘Ey Allah’ın Resûlü! Hangi amel daha faziletlidir?” diye sordum. ‘Allah’a iman etmek ve Allah yolunda cihad etmektir.’ buyurdu...”²¹⁷⁴ Başka bir hadiste üçüncü üstün amelin kabul olunmuş hacc olduğu bildirilmiştir.²¹⁷⁵

İslam’da zikir en üstün ibadetlerden biridir. Rasûlullah (s.a), hadislerinde bazı zikirlerin faziletini haber vermiştir. Bu zikirlerden biri “Lâ Havle velâ Kuvvete illâ billah”tır. Bu zikir, Cennet hazinelerinden bir hazinedir.²¹⁷⁶ Bu nedenle kişinin her fırsatta bu zikri tekrar etmesi Allah’a hoşnutluğuna ulaştırır. “Lâ ilâhe illallah” zikri hayırların en güzellerindendir.²¹⁷⁷

Allah’a ibadet edip ona hiçbir şeyi ortak koşturmak, namazı kılmak, zekâtı vermek ve sıla-i rahim yapmak kişiyi Cennet’e yaklaştırır Cehennem’den uzaklaştırır.²¹⁷⁸

Allah rızası için küçük bir şey tasadduk etmek, birine yol göstermek, ‘La ilâhe illallahu vahdehû la şerikeleh lehül mülkü ve lehül hamdü ve hüve alâ külli şey’in kadîr’ (Allah’tan başka ilah yoktur. O tektir. O’nun ortağı yoktur. Mülk O’nundur. Hamd O’nadır. O, her şeye güç yetirir.) demek köle âzâd etmek gibidir. Cemaatle kılınan namazların ilk safında yer almak da Allah katında üstün amellerdendir.²¹⁷⁹

Müslüman, her nerede olursa olsun daimâ Allah’ın kendisini gördüğünü, işittiğini bilmeli ve Allah’tan korkmalıdır. Ayrıca kişi, bir hata, günah işlediğinde hemen ardından bir iyilik yapmalıdır ki o iyilik kötülüğü gidersin. Bu ilkeleri

²¹⁷⁴ Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/518 (No. 1066); *ez-Zühed-Hadislerle İslamî hayat*, 530 (No. 1066); Vekî‘ b. Cerrah, *ez-Zühed*, 1/331 (No. 106) (Mâ yeczi bihi’l-mü’mîn). Ayrıca bk. Buhârî, ‘İtk, 2 (No. 2382); Müslim, “İman”, 136 (No. 84).

²¹⁷⁵ Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, II, 518 (No. 1067); *Hadislerle İslami Hayat*, 530 (No. 1067). Ayrıca bk. Müslim, “İman”, 136 (No. 84); Dârimî, “Cihâd”, 4 (No. 2438).

²¹⁷⁶ Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/516 (No. 1065); *ez-Zühed-Hadislerle İslami hayat*, 529 (No. 1065). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsneid*, 35/437 (No. 21552). Muhakkik, isnadının zayıf olduğunu belirtmiştir.

²¹⁷⁷ Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/519 (No. 1071); *ez-Zühed-Hadislerle İslami hayat*, 532 (No. 1071)

²¹⁷⁸ Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/515 (No. 1062); *ez-Zühed-Hadislerle İslami hayat*, 526 (No. 1062). Ayrıca bk. Müslim, “İmân”, 12 (No. 13).

²¹⁷⁹ Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/519 (No. 1070); *ez-Zühed-Hadislerle İslami hayat*, 531 (No. 1070).

tamamlayıcı bir diğer unsur Müslüman kişinin, bütün din kardeşlerine güzel ahlakla muamele etmesidir.²¹⁸⁰ İnsanlara borç verip, ödeme konusunda onlara kolaylık göstermek kişiye Cennet'in kapılarını açan çok önemli amellerden biridir.²¹⁸¹ Ömrü uzun olup, ameli güzel olmak kişiyi insanların en hayırlıları arasına katan bir durumdur.²¹⁸²

Ashâb-ı kîram ve selef-i sâlihîn ibadetlerden öyle lezzet alıyorlardı ki bunlar onları hayata bağlayan zevklerdi. Öyle ki namaz kılmak, cihada çıkmak, ilim meclisi tertip etmek olmasa hayatın bir anlamı olmadığını düşünmüşlerdir. Hz. Ömer şöyle demiştir: “Allah yolunda cihada yürümesem veya Allah için alnımı toprağa koymasam ya da hurmayı seçtikleri gibi sözün güzelini seçip söyleyen bir toplulukla oturmasam, Allah’a kavuşmayı (ölmeyi) isterdim.”²¹⁸³

Zühd kitaplarında “hangi amelin daha üstün olduğu”na dair başlıklar açılmıştır. Allah’a iman etmek, Allah yolunda cihad etmek ve kabul olunmuş hacc en üstün amellerdir.

Allah’ı zikretmek en büyük ibadetlerdendir. “Lâ Havle velâ Kuvvete illâ billah” zikri cennet hazinelerinden bir hazinedir. “Lâ ilâhe illallah” zikri hayırların en güzellerindendir. Allah’a ibadet edip ona hiçbir şeyi ortak koşmamak, namazı kılmak, zekatı vermek, sıla-i rahim yapmak kişiyi cennete yaklaştırır cehennemden ise uzaklaştırır.

2.5.2. İbadetlerde orta yolu tutmak ve devamlılık

Vekî‘ b. Cerrâh, 33. sırada “el-İktisad fi’l-amel”, Dârimî, 24. sırada “Len yûnciye ehadeküm amelühû” bâbı; Buhârî, 18. sırada “el-Kast ve’l-müdavemeti ale’l-amel” bâbı; İbn Mâce, 28. sırada “el-Müdavemetü ale’l-amel” bâbı açmıştır.

²¹⁸⁰ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/520 (No. 1073, 1074); *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 533 (No. 1073); Vekî‘ b. Cerrâh, I, 318 (No. 94); Dârimî, “Rikâk”, 74 (No. 2833); Ayrıca bk. Tirmizî, “Birr ve Sıla”, 55 (No. 1987).

²¹⁸¹ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/522 (No. 1076); *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 534 (No. 1076). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 28/313 (No. 17083); Müslim, “Müsâkât”, 30 (No. 1561); Tirmizî, “Buyû‘”, 67 (No. 1307).

²¹⁸² Dârimî, “Rikâk”, 30 (No. 2784).

²¹⁸³ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/145 (No. 35607); *el-Musannef T*, 14/516 (No. 35607).

“İbadetlerde orta yol ve devamlılık” konusu zühd kitaplarının en önemli ve kritik konularından biridir. Zühd kitaplarında kulun Allah’ın rızasına ulaşabilmek için sürekli ve haddinden fazla ibadet etmesi tavsiye edilmemiştir. Onun yerine ibadetlerde orta yolu tutmak ve ibadetlerde devamlı olmak tavsiye edilmiştir. Rasûlullah’ın (s.a) sünneti bu denge üzerine kuruludur. Amel meselesinde çok kritik bir nokta daha bulunmaktadır. O nokta şudur: İslam’da farz olan amelleri terk etmek zemmedildiği gibi kişinin işlediği salih amellere güvenerek kendisinin kesin Cennetlik olduğunu düşünmesi de doğru bulunmamıştır. Müslüman, Cennet’e ancak Alllah’ın rahmetinin kendisini kuşatmasıyla girebileceğini bilmelidir. Bu hususu şu hadis-i şerif haber vermektedir: Câbir b. Abdullah (r.a) Rasûlullah’ın (s.a.) şöyle buyurduğunu haber vermiştir: *“Allah’a yaklaştırmaya çalışın, hedefe yönelin. Amel edin (ancak) sizden hiçbirinizi ameli kurtarmaz.”* ‘Seni de mi Ya Rasûlallah?’ dediler. *‘Allah katından bir rahmet ve ihsan ile kuşatmadığı sürece beni de’* buyurdu.”²¹⁸⁴ Buhârî, bu hadisin bir diğer tarîkinde *“Allah’a en sevimli gelen amel az da olsa devamlı olandır”* ziyadesini yapmıştır.²¹⁸⁵ Bu hususu haber veren bir diğer hadis şudur: Ebû Hüreyre (r.a) Rasûlullâh’ın şöyle buyurduğunu nakletmiştir: *“Sizden hiçbirinizi kendi ameli kurtaramaz.”* Sahabîler ‘Seni de mi Ya Rasûlallah?’ diye sordular. Nebî (s.a) şöyle cevap verdi: *‘Evet, beni de kendi amelim kurtaramaz. Ancak Allah beni rahmetiyle bürüyüp korur. Sizler doğru yolu tutun, ifrat etmeyin, gündüzün ilk ve son saatlerinde yürüyün, gecenin sonundan da bir miktar faydalanın ve sizler (her hal ve hareketinizde) itidale tutunun, itidale tutunun ki maksadınıza eresiniz.’*²¹⁸⁶

İslam son derece sağlam bir dindir. Kimse ona galip gelemez. Bu nedenle kişi ibadetler konusunda rıfk ve itina ile yürümelidir ki kendisine bıkkınlık gelmesin. Kişi, gereğinden fazla ibadetlere yüklenirse nefsi bunu kaldıramaz. Nihayetinde kişi

²¹⁸⁴ Dârimî, “Rikâk”, 24 (No. 2775); İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/411 (No. 1165); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 322 (No. 2352); Buhârî, “Rikâk”, 18 (No. 6098).

²¹⁸⁵ Buhârî, “Rikâk”, 18 (No. 6099). Ayrıca bk. (No. 6097).

²¹⁸⁶ Buhârî, “Rikâk”, 18 (No. 6098); *Sahîh-i Buhârî*, 6/130 (No. 6463); İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/411 (No. 1165); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 322 (No. 2352); İbn Mâce, “Zühd”, 20 (4201); Dârimî, “Rikâk”, 24 (No. 2775).

ibadetlerden bıkar ve ibadet etmeyi terk eder.²¹⁸⁷ Müslüman, her işinde olduğu gibi ibadetlerinde de ölçülü ve dengeli olmalıdır. Dinde aşırı gidene din galip gelir.²¹⁸⁸ Kişi sürekli yapacağı ameller konusunda gücünün yettiği kadarına sarılmalıdır. İbadetlerde esas olan az da olsa devamlı olandır.²¹⁸⁹ Unutulmamalıdır ki kul ibadet etmekten bıkmadıkça Allah da meleklerine sevap yazdırmaktan bıkmaz. Ayrıca, kişi yaşlılığında bu ibadetlerin ne kadarına güç yetirebileceğini de düşünmesi gerekir.²¹⁹⁰

İnsan, ruh ve bedenden müteşekkil bir varlıktır. Sürekli aynı hareketi tekrar etmek için üretilmiş bir makine değildir. Bu nedenle kişi, bazen coşkunluk bazen de durgunluk dönemine girebilir. Bu hususla ilgili temel ilke coşkunluk döneminde aşırıya kaçmamak, durgunluk döneminde de sünnet-i seniyyenin çizdiği sınırın dışına çıkmamak gerekir.²¹⁹¹

Sürekli gündüzleri oruç tutmak, gecenin tamamını ibadetle geçirmek doğru değildir. Nefsinin, ailesinin ve çocuklarının kendisi üzerinde hakları bulunmaktadır. Kişi, her birinin hakkını yerine getirmelidir. Selmân-ı Fârisi, ibadetlerde aşırı giden dostu Ebü'd-Derdâ'yı (r.a) bu konuda uyarmıştır. Rasûlullah (s.a) bu hadiseyi duyduğunda Selmân-ı Fârisî'nin uyarısını isabetli bulmuştur.²¹⁹²

Şeytan, ibadetler konusunda düzenli ve disiplinli müslümanla uğraşmaktan bıkar ve onunla uğraşmayı bırakır. Ancak, ibadetleri düzensiz olan kişiyi aldatabileceği konusunda ümit besler.²¹⁹³

“İbadetlerde orta yol ve devamlılık” konusu zühd kitaplarının en önemli ve kritik konularından biridir. Kişi işlediği güzel ameller sayesinde cennete gireceğini

²¹⁸⁷ Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/489 (No. 234); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/415 (No. 1178); *ez-Zühd-Kalbin incelikleri*, 374 (No. 1178). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 20/346 (No. 13052). Muhakkik hadisin şahitleriyle hasen olduğunu belirtmiştir.; Beyhakî, *Şuabü'l-iman*, 5/394 (No. 3602).

²¹⁸⁸ Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/493 (No. 235); *ez-Zühd-Hayatı Allah'a adamak*, 60 (No. 235); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/392 (No. 1113). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 38/61 (No. 22963). Muhakkik hadisin sahih olduğunu belirtmiştir.; Beyhakî, *Şuabü'l-iman*, 5/393 (No. 3600).

²¹⁸⁹ Buhârî, “Rikâk”, 18 (No. 60100); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/468 (No. 1329); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/392 (No. 11812).

²¹⁹⁰ Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/497 (No. 237); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/468 (No. 1330). Hasan-ı Basrî'nin uzunca bir sözünün içinde yer almıştır.

²¹⁹¹ İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/389 (No. 1102); *Zühd kitabı*, 294 (No. 1100).

²¹⁹² İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/204 (No. 35813); *el-Musannef T*, 14/574 (No. 35813).

²¹⁹³ İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/7 (No. 20).

zannetmemelidir. Müslüman, ancak Allah'ın rahmeti ve mağfiretinin kendisini kuşatmasıyla cennete girebilir. Bu nedenle müslümana düşen bir yandan ibadetlerde devamlılığı esas alması diğer yandan ise ibadetlerine güvenmemesidir.

İslam son derece sağlam bir dindir. Kimse ona galip gelemmez. Bu nedenle kişi ibadetler konusunda rıfk ve itina ile yürümelidir ki kendisine bıkkınlık gelmesin. Kişi, gereğinden fazla ibadetlere yüklenirse nefsi bunu kaldıramaz, bıkar ve sonuç olarak ibadeti terk eder.

İnsan, ruh ve bedenden müteşekkil bir varlıktır. Aynı hareketi tekrar etmek için üretilmiş bir makine değildir. Bu nedenle bazen coşkunluk bazen de durgunluk dönemine girebilir. Bunun temel ilkesi coşkunluk döneminde aşırıya kaçmamak, durgunluk döneminde de İslam'ın belirlediği sınırı aşmamaktır.

2.5.3. İbadetleri ertelememek

İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*'in ilk sırasında “et-Tergîb fi'l-mübâdera bi'l-‘amel”; Tirmizî, 3. sırada “el-Mübâdera bi'l-‘amel” bâbına yer vermiştir. İbn Ebü'd-Dünyâ *Kıсарu'l-emel* kitabında “el-Mübâdera bi'l-‘amel”; Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*'de “Kıсарu'l-emel” ile birlikte “el-Mübâdera bi'l-‘amel kable bulûği'l-ecel” faslı açmıştır.

Bu konuyla ilgili zühd kitaplarında yer alan bir diğer başlık “Zemmü't-tesvîf”tir. Vekî' b. Cerrah, 37. sırada “Men kerîhe't-tesvîf fi'l-‘amel”; İbn Ebü'd-Dünyâ *Kıсарu'l-emel* kitabında “Zemmü't-tesvîf” bâbı açmıştır.

İbnü'l-Mübârek, bu konuya o denli önem vermiştir ki kitabına bu konuyla başlamıştır. Onun kitabında bu konu, hem Nuaym b. Hammad nüshasında hem de Hüseyin el-Mervezî nüshasında ilk sırada yer almıştır. Dahası bu başlığın ilk sırasında yer alan “*İnsanlar iki nimeti değerlendirmе konusunda aldanmıştır*” hadisi İmam Buhârî, Tirmizî ve Dârimî tarafından bâb başlığı haline getirilmiştir.²¹⁹⁴ İmam Buhârî “Rikâk” bölümüne, İmam Tirmizî “Zühd” bölüne bu hadisle başlamışlardır.

²¹⁹⁴ Bk. Buhârî, “Rikâk”, 1 (No. 6049) (Mâ Câe fi's-sihha ve'l-ferâğ ve enne Lâ Ayşe illâ ayşü'l-âhira); Tirmizî, “Zühd”, 1 (No. 2304) (es-Sihha ve'l-ferâğ); Dârimî, “Rikâk”, 2 (Mâ câe fi's-sihha ve'l-ferâğ).

Zühd kitapları, muhtevaları itibariyle insana verilen bu nimetlerin nasıl değerlendirileceği sorusuna cevap niteliği taşımaktadır.

İnsana verilmiş en temel iki nimet sağlık ve boş vakittir. İnsanların kıymetini bilme konusunda en çok yanıldıkları hususlar bunlardır. Bu nedenle, Müslüman, Allah'ın lütuf ve kereminden ihsan ettiği ömrü ve zamanı, en faydalı bir şekilde değerlendirmelidir. Bu hususlar Kitâbü'z-zühd'lerde şu hadislerle vurgulanmıştır: İbn Abbas (r.a), Rasûlullah'ın (s.a) şöyle buyurduğunu haber vermiştir: “İki nimet vardır ki insanların çoğu o ikisi(ni değerlendirme konusunda) aldanmışlardır. (O iki nimet şudur): Sağlık ve boş vakit.”²¹⁹⁵ Ahmed b. Hanbel, Kitâbü'z-zühd'ünde bu sözü Hasan-ı Basrî'nin kavli olarak tahric etmiştir.²¹⁹⁶

Müslüman, yaşlanmadan önce gençliğin, hastalanmadan önce sağlığın, fakirlik gelmeden önce zenginliğin, meşgaleden önce boş vaktin, ölüm gelmeden önce hayatın kıymetini bilmelidir.²¹⁹⁷ Müslüman, bunlardan başka üzerine kıyametin kopmasından ve deccalin fitnesinden Allah'a sığınmalıdır.²¹⁹⁸ Kişi bu dünya hayatını yaşarken bir garib veya bir yolcu gibi olmalıdır. Yolcu, yola çıkmadan önce binitini ve azığını hazırlaması gerekir. Ayrıca yolcu olduğunu bilen kişi bu dünyada kalıcı olmadığını farkındadır. Ölümü tefekkür etmek, kişinin kendisini ölümlerden sayması, yukarıda zikredilen nimetlerin kıymetini bilmede son derece yardımcıdır. Bu nimetleri değerlendirirken kişinin esas alacağı ilkelerden biri anın kıymetini bilmektir. Kişi, sabaha çıktığında akşam neler olacak endişesiyle içined bulunduğu

²¹⁹⁵ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/6 (No. 1); *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/1 (No. 1); Buhârî, “Rikâk”, 1 (No.6049); İbn Mâce, “Zühd”, 15 (No. 4170) (Hikmet); Dârimî, “Rikâk”, 2 (No. 2749); İbn Ebü'd-Dünyâ, *Kısarü'l-emel*, 89 (No. 113, 114); Nesaî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/387 (No. 11800) (Rekâik); Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/341 (No. 7845) (Rikâk). Hâkim'in 'bu hadis Şeyhayn'ın şartları üzerine sahihtir ancak onlar tahric etmemiştir' demesi isabetli değildir. Buhârî bu hadisi yukarıda geçtiği üzere bölümün ilk sırasında tahric etmiştir.

²¹⁹⁶ Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 214 (No. 1493).

²¹⁹⁷ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/6 (No. 2); *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/2 (No. 2); Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/223 (No. 7); İbn Ebü Şeybe, *el-Musannef*, 19/57 (No. 35460) (Kitâbü'z-zühd); İbn Ebü'd-Dünyâ, *Kısarü'l-emel*, 89 (No. 111); Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/341 (No. 7846) (Kitâbü'r-rikâk)

²¹⁹⁸ İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/3 (No. 7); *ez-Zühd-Kalbin incelikleri*, 20 (No. 7); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/289 (No. 504) (Muhtasar bir metinle); Tirmizî, “Zühd”, 3 (No. 2306); İbn Ebü'd-Dünyâ, *Kısarü'l-emel*, 88 (No. 110); Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/356 (No. 7906) (Kitâbü'r-rikâk). Hâkim hadisi tahric ettikten sonra şu izahı eklemiştir: “Eğer Ma'mer b. Raşid bu hadisi Saîd el-Makbûrî'den işitmişse hadis, onlar tahric etemeseler de Buhari ve Müslim'in şartları üzere sahihtir.”

vakti heba etmemelidir. Aynı şekilde akşama ulaştığında acaba sabah neler olacak endisesiyle içinde bulunduğu vakti boşa harcamamalıdır.²¹⁹⁹

Kişi vaktini ibadete ayırdıkça Allah onun gönlünü zenginlik duygusuyla doldurur. Aksi takdirde dünya meşgaleleri onu sürekli oyalar.²²⁰⁰

Şeytanın tuzaklarından birisi “yarıncılık”tır. Müslüman, ibadetlere başlama, ilim öğrenme, hayır-hasenat işleme konusunda “yarıncılıktan” yani “ileride yaparım” yaklaşımından uzak durmalıdır. Hasan-ı Basrî bu hususla ilgili şunları söylemiştir: “Ey Ademoğlu! Sakın ha erteleme! Zira bugün senindir. Yarın ise senin değildir. Eğer yarına ulaşırsan tıpkı bugüne ulaştığın gibi onu da değerlendirebilir. Böylelikle eğer yarına çıkamazsan, bugün yapmadıklarından dolayı pişman olmazsın.”²²⁰¹ Hasan-ı Basrî, sahabenin zamana ne kadar değer verdiklerine dair “Öyle bir topluluğa eriştim ki onlar dinar ve dirhemlerinden daha çok zamanlarını nasıl geçirdiklerine önem veriyorlardı.” demiştir.²²⁰²

Yarıncılık hastalığı tûl-i emel hastalığıyla ilişkilidir. Oysa “sonra yaparım” diyen pek çok kişi o güne ulaşamadan ölmüştür. Kişi ecelin ne olduğunu anlasa, tûl-i emel ve yarıncılık hastalığına kapılmaz.²²⁰³

Her insan, öldükten sonra yeniden dirildiğinde her halükarda pişmanlık hissedecektir. Kişi muhsinlerden ise niçin daha fazla iyilik, hayır hasenat yapmadım diye; günahkâr biri ise niçin günah işlemeyi terk etmedim’ diye pişmanlık duyacaktır.²²⁰⁴

²¹⁹⁹ İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühed ve'r-rekâik*, 1/5 (No. 13); Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühed*, 1/230 (No. 11, 12); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/48 (No. 35445); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühed*, 11 (No. 43); Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 1/288 (No. 500); Buhârî, “Rikâk”, 3 (No. 6053); Tirmizî, “Zühed”, 25 (No. 2333); İbn Mâce, “Zühed”, 3 (No. 4114); İbn Ebû Âsım, *Zikru'd-dünyâ*, 92 (No. 185); İbn Ebû'd-Dünya, *Kısarü'l-emel*, 25 (No. 1); Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 193 (No. 465); *Suabü'l-imân*, 12/474 (No. 9764). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 9/48 (No. 5001); Elbânî, *Sahîha*, 3/147 (No. 1157).

²²⁰⁰ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/217 (No. 35844); *el-Musannef T*, 14/35844 (No. 35844).

²²⁰¹ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/9 (No. 7); *ez-Zühed ve'r-rekâik*, 1/3 (No. 6).

²²⁰² İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/9 (No. 7); *ez-Zühed ve'r-rekâik*, 1/3 (No. 6).

²²⁰³ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/9 (No. 10); *ez-Zühed ve'r-rekâik*, 1/4 (No. 10); *ez-Zühed-Kalbin incelikleri*, 21 (No. 10); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/299 (No. 36110); İbn Ebû'd-Dünyâ, *Kısarü'l-emel*, 56 (No. 58); Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 22 (No. 591).

²²⁰⁴ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/16 (No. 30); *ez-Zühed ve'r-rekâik*, 1/11 (No. 33); Tirmizî, “Zühed”, 58 (No. 2403); Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 279 (No. 716).

İnsana verilmiş en temel iki nimet sağlık ve boş vakittir. İnsanların kıymetini bilme konusunda en çok yanıldıkları hususlar da bunlardır. Bu nedenle, Müslüman, Allah'ın lütuf ve kereminden ihsan ettiği ömrü, zamanı, en bereketli ve faydalı bir şekilde değerlendirmelidir. Söz konusu nimetler elden gittiğinde “keşke” dememek için bu tavsiyeler ciddiye alınmalıdır. Zira, İslam'da ‘keşke’yle başlayan cümleler kurmak hoş karşılanmamıştır.

Müslüman, kendisine verilmiş en büyük nimetlerden olan sağlık, zaman, gençlik, zenginlik ve bütün bunları kapsayan ömrün kıymetini çok iyi bilmelidir. Değilse, bu nimetler elinden gittiğinde çok pişman olacaktır. Ancak, bu pişmanlık bir fayda sağlamayacaktır. Ayrıca Müslümanlar, ibadetlere başlama, ilim öğrenme, hayır-hasenat işleme konusunda “yarıncılıktan” yani “ileride yaparım” yaklaşımından kurtulmalıdır. Çünkü “ileride yaparım” sözü şeytanın bir tuzağıdır. Şeytan, insanı “daha sonra yaparsın” diyerek kişiyi ölüme dek oyalar. Sonunda o kişi hüsrana erenlerden olur.

2.5.4. Çok ibadet etmek

İbnü'l-Mübârek, 72. sırada, “el-İctihad fi'l-Amel”; 191. sırada “Kesratü'l-amel ve ehabbehu ilallah”; 193. sırada “Kesratü'l-ibade ve kerâhiyeti kiraati'l-Kur'an fi leyle” bâbına yer vermiştir. Vekî' b. Cerrâh, 20. sırada “Şiddetü'l-ictihad fi'l-amel”; 30. sırada “el-İctihad ve'l-vera” bâbına yer vermiştir. Hennâd b. Seri' ise “et-Teferruğ li'l-ibâde” konusuna yer vermiştir.

Rasûlullah (s.a), ibadetleri yerine getirilmesi gereken vazifeler olarak görmeyip; verdiği nimetlere karşı Allah'a şükretmenin bir ifadesi olarak görmüştür. Ashâbın bazılarından şöyle rivayet edilmiştir: Nebî (s.a) ayakları şişinceye kadar namaz kılıyordu. Kendisine ‘Allah senin geçmiş ve gelecek hatalarını bağışladığı halde bunu (niçin) yapıyorsun?’ denildiğinde ‘Şükreden bir kul olmayayım mı?’ buyurmuştur.²²⁰⁵

²²⁰⁵ Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühed*, 2/384 (No. 147, 148); İbn Ebü'd-Dünyâ, *eş-Şükr*, 28 (No. 73); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühed ve'r-rekâik*, 1/35 (No. 107) (Fadlû'l-ibâde); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühed*, 18 (No. 92); Buhârî, “Rikâk”, 20 (No. 6106). Ayrıca bk. Müslim, “Sıfatü'l-kıyâme”, 79 (No. 2819); Tirmizî, “Salât”, 304 (No. 412); İbn Mâce, “İkâmetü's-salavât”, 200 (No. 1419).

Allah'ın en çok hoşlandığı amel az da olsa devamlı olandır. İbnü'l-Mübârek'in bu ilkeyi “Çok amel etmek” bâbında ele alması oldukça dikkat çekicidir. Anlaşılan o ki müellif kuru kuruya, özünü yakalamaksızın çokça ibadet etmeyi zühde uygun bulmamıştır.²²⁰⁶

Kişinin amellerinin çok olmasından ziyade Allah'ın hoşnut olacağı şekilde içten, samimi ve özenli ve bütün bir ömre yayılmış vaziyette olması gerekir.²²⁰⁷ Allah'ın rızasına ulaşma yolunda kişiyi bekleyen tehlikelerden biri de yapılan amelleri çok görülmesidir. Bu durum, kişiyi nefsinin beğenme hastalığına düşürebilir.²²⁰⁸

2.5.5. İhlâs ve niyet

İbnü'l-Mübârek 25. sırada; Vekî' b. Cerrâh, 50. sırada, İbn Mâce, 26. sırada “Niyet” bâbına yer vermişlerdir. İbnü'l-Mübârek, 70. sırada “el-İhlâs fi'd-duâ” bâbı açmıştır. Buhârî, 6. sırada “el-‘Amel ellezî yübteğâ bihî vechullah” bâbı açmıştır. İbn Ebü'd-Dünyâ bu konuyla alakalı *el-İhlâs ve'n-niyye* kitabı kaleme almıştır.

İhlâs ve niyet konusu İslam'ın en kritik konularından biridir. İbadetlerin kabul olunmasında ihlas ve doğru niyetin şart koşulmuş olması İslam'ın şekilci bir din olmadığını ortaya koymaktadır.

Kişi, her bir ameli işlemeyen önce bu ameli işlemekle kimin rızasını kazanmayı arzu ettiğini net bir şekilde tespit etmelidir. Bu konuda hem kendisini hem de Allah'ı aldatmaya kalkışmamalıdır. Niyetinde bir bozukluk varsa derhal bunu düzeltmelidir. Nitekim, mahşerde “ben işlediğim amelleri Allah rızası için yapmıştım” diyen pek çok insanın amellerine riya karıştırdığı için Cehennem azabına düçar olacaktır. Şu hadis bu hususu haber vermektedir: Hz. Ömer (r.a) Rasûlullah'ın (s.a) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “*Ameller niyetlere göredir. Kişiyi niyet ettiği şey vardır. Kimin hicreti Allah'a ve Resûlü'ne ise onun hicreti Allah'a ve*

²²⁰⁶ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/641 (No. 1364); *ez-Zühed ve'r-rekâik*, 1/468 (No. 1329); Buhârî, “Rikâk”, 18 (No. 6100); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/392 (No. 11812).

²²⁰⁷ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/645 (No. 1375); *ez-Zühed ve'r-rekâik*, 1/472 (No. 1340); İbn Ebü Şeybe, *el-Musannef*, 19/124 (No. 35561); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühed*, 32 (No. 189); Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/402; Tirmizî, “Zühed”, 21, (No. 2329 ve 2330); Dârimî, “Rikâk”, 30 (No. 2784). Muhakkik isnadının zayıf olduğunu belirtmiştir.; İbn Ebü'd-Dünya, *el-Umr ve'seyb*, 45 (No. 1); Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 237 (No. 627).

²²⁰⁸ İbn Ebü Şeybe, *el-Musannef*, 19/164 (No. 35678); *el-Musannef T*, 14/535 (No. 35678).

Resûlü'nedir. Kimin hicreti ise elde edeceği dünyalığa ve evleneceği kadına ise onun hicreti hicret ettiği şeydir."²²⁰⁹ Aynı hadise aynı başlık altında hem Vekî' b. Cerrâh hem de İbn Mâce yer vermişlerdir. Vekî b. Cerrâh'ın söz konusu bâb başlığı altındaki tek merfu hadisi bu rivayettir.²²¹⁰ Niyet konusu o kadar kritiktir ki herkes mahşerde niyetleri üzere haşrolunacaktır.²²¹¹

Allah Teâla, rahmetinin sonsuzluğunun bir tecellisi olarak niyet edilen kötülükleri amel defterine yazılmasına izin vermezken niyet edilen iyilikleri, hayır-hasenatı uygulamaya geçememiş olsa bile sahibine ecir olarak yazdırmaktadır. Bir kişi hayır yollarına sarf edilen ilim ve zenginliğe erişemese de aynı niyetle bunları Allah'tan istese aynı ecir alır.²²¹²

Her ibadette olduğu gibi ihlas üzere yapılmayan dualar kabul olunmazlar. Kişi, dua ederken kabul olunacağına kesin bir itikatla yalvararak dua etmelidir.²²¹³

2.5.6. Kur'ân-ı Kerîm Kiraati

İbnü'l-Mübârek 152. Sırada "Fedâilü'l-Kur'an ve Kırâatih" bâbı açmıştır.

Bakara suresinin evlerde okunması son derece önemlidir. Çünkü şeytan Bakara Suresi'nin okunduğu evde duramaz. Ayrıca Kitâbullahın okunmadığı ev, hayırdan yoksundur. Bu hususu haber veren hadis şu şekildedir: Hasan-ı Basrî mürsel bir isnadla Rasûlullah'ın (s.a) şöyle buyurduğunu haber vermiştir: '*Dikkat edin! Hayırdan yoksun olan ev Allah'ın kitabından yoksun olan evdir. Muhammed'in canı elinde olana yemin olsun ki şeytan Bakara suresinin okunduğunu işittiği evden çıkar gider.*' buyurdu."²²¹⁴

²²⁰⁹ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/82 (No. 183); Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühed*, 2/628 (No. 351); Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/440; Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/389 (No. 11804); Beyhakî, *ez-Zühedü'l-kebîr*, 131 (No. 241); Ayrıca bk. Buhârî, "Bed'ü'l-vahy", 1 (No. 1); Müslim, "İmâre", 155 (No. 1907); Ebû Dâvud, "Talâk", 11 (No. 2201).

²²¹⁰ Bk. Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühed*, 2/628-634.

²²¹¹ İbn Mâce, "Zühed", 26 (No. 4229 ve 4230). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 15/44 (No. 9090); Buhârî, "Savm", 6; Tirmizî, "Fiten", 10 (No. 2171) (Daha uzun bir metin içinde).

²²¹² İbn Mâce, "Zühed", 26 (No. 4228); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühed*, 1/354 (No. 999); Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 1/323 (No. 586); *ez-Zühed-Hadislerle İslami hayat*, 306 (No. 586); Tirmizî, "Zühed", 17 (No. 2325) (Meselü'd-dünyâ meselü erba'ati nefer).

²²¹³ İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühed ve'r-rekâik*, 2/237 (No. 537).

²²¹⁴ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/461 (No. 976).

Kur'ân-ı Kerim'in emir ve yasaklarına tâbi olan, ortaya koyduğu ilkeleri benimseyen kişi dünyada sapıtmaz ahirette ise bedbaht olmaz.²²¹⁵ Ayrıca, Müslüman'ın cennetteki derecesi Kur'an'dan öğrendiği ayet miktarınca yükseltilecektir.²²¹⁶ Kur'ân-ı Kerîm'i sadece tecvid kurallarına göre okumak yeterli değildir. Müslüman, okuduğu ayetlerde yer alan ilahî hükümleri hayatında tatbik etmeye çalışmalıdır.²²¹⁷ Kur'ân-ı Kerim raflarda garib olarak bırakılmamalıdır. Onu okumalı, anlamaya çalışmalı, emir ve nehiyleriyle amel etmeye gayret etmelidir. Ayrıca unutulmamalıdır ki Allah, Kur'ân ile dolu kalbe azap etmez.²²¹⁸

Kur'ân-ı Kerîm'i birkaç günde hatmetmek sünnet-i seniyyeye çok uygun değildir. Aslolan en kısa zamanda hatim indirmek değil; her bir ayette durup düşünerek, ibretler alarak; Cehennem'den bahseden ayetlere geldiğinde Cehennem'den Allah'a sığınmak, Cennet'ten bahseden ayetlere denk geldiğinde Allah'tan Cennet'i istemek gerekir.²²¹⁹

Ashâb-ı kirâm Kur'ân-ı Kerim konusunda son derece hassas insanlardı. Kur'ân-ı Kerîm'i okurken bir ayetin tesiriyle saatlerce ağladıkları oluyordu.²²²⁰

Kendisine Kur'ân-ı Kerim'i ezberlemek ve onunla amel etmek nasip edilen kişi kendisine gıpta edilmeyi hak etmektedir.²²²¹ Kişi, kendisi Kur'an okumalıdır ancak Kur'ân-ı Kerim'i kıraatı ve ahlakı güzel başkasından dinlemeyi de ihmal etmemelidir. Bu uygulama, Rasûlullah'ın (s.a) sünnettir. Rasûlullah (s.a), Kur'ân-ı en güzel okuyan sahabîlerden biri olan İbn Mes'ud'dan kendisine Kur'ân okumasını istemiştir.²²²²

²²¹⁵ Tâhâ, 20/123. (Altuntaş, Şahin, *Kur'ân-ı Kerîm Meâlî*, 349).

²²¹⁶ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/247 (No. 35938); *el-Musannef T*, 14/612 (No: 35938).

²²¹⁷ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/471 (No. 1001); *ez-Zühed*, 1/280 (No. 813); *ez-Zühed-Kalbin incelikleri*, 248 (No. 813). Ayrıca bk. Beyhakî, *Şuabü'l-imân*, 4/206 (No. 2403).

²²¹⁸ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/228 (No. 35877); *el-Musannef T*, 14/596 (No. 35877).

²²¹⁹ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/722 (No. 1559); *ez-Zühed ve'r-rekâik*, 1/421 (No. 1196). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 41/369 (No. 24875).

²²²⁰ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/142 (No. 35598); *el-Musannef T*, 14/513 (No: 35598).

²²²¹ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/724 (No. 1567); *ez-Zühed ve'r-rekâik*, 1/423 (No. 1203); Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/640; İbn Mâce, "Zühed", 22 (No. 4209). Ayrıca bk. Buhârî, "İlim", 15 (No. 73); Müslim, "Salâtü'l-müsafirîn", 266 (No. 815); Tirmizî, "Birr ve Sıla", 24 (No. 1936).

²²²² İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/48 (No. 104); *ez-Zühed ve'r-rekâik*, 1/36 (No. 110).

Kişi, ezberlediği ayetleri veya sureleri sık sık ve düzenli bir şekilde tekrar etmelidir. Zira tekrar edilmediği takdirde ezberlenen ayetler kısa sürede unutulabilir.²²²³

Bakara Suresi'nin okunduğu eve şeytan giremez. Bu nedenle Müslümanlar bu sureyi ihmal etmemelidirler. Ayrıca Kitabullah'ın okunmadığı ev, hayırdan yoksundur. Kur'ân-ı Kerîm'i birkaç günde hatmetmek Sünnet'e uygun değildir. Aslolan en kısa zamanda hatim indirmek değil; ayetlerin manasını düşünüp ibret alarak, tefekkür ederek, yeri geldiğinde Cehennem'den Allah'a sığınarak, yeri geldiğinde Allah'tan Cennet'i isteyerek okumalıdır. Kişi, bazen ahlakı ve kıraati güzel kişilerden Kur'an'ı dinlemesi Sünnettir.

2.5.7. Namaz

İbnü'l-Mübârek, 188. sırada “Salâtü'n-Nebî”; 189. sırada “Sevâbü's-salât”; 202. sırada “Fadlû'l-huşû fi's-salât” bâbı açmıştır. Dârimî, 77. sırada “et-Tâ'a ve lüzumi'l-cema'a” bâbı açmıştır. İbnü'l-Mübârek, 175. sırada “Gaslû's-salavât ez-zünûb”; 186. sırada “es-Salât beyne'l-mağrib ve'l-işâ” bâbı açmıştır. İbnü'l-Mübârek 109. sırada; Dârimî 13. sırada “Muhafaza 'ale's-salât” bâbı açmıştır. İbnü'l-Mübârek, 184. sırada namazla irtibatlı olan “Sivâk” bâbı açmıştır.

Kişi, kıldığı namazın farzlarına, sünnetlerine, âdâbına riayet ederek kılmalıdır. Çünkü kişinin ihmal ettiği her bir husus namazdan elde edeceği faziletin bir derece eksilmesine sebep olur. Ömer b. Ebû Bekir şöyle nakletmiştir: Bir gün Ammar b. Yasir mescide girdi ve hafif iki rekat namaz kıldı. Bir adam ona “Ey Ebû'l-Yakazân! Onları hafif kıldın” deyince o: ‘Peki onlardan hakkını eksik bıraktığım oldu mu? Ben bunu hataya düşmemek için hızlı kıldım. Şüphesiz ki ben Rasûlullah'ın (s.a) şöyle buyurduğunu işittim: *‘Şüphesiz ki kişi namaz kılar da onun onda biri, dokuzda biri, sekizde biri, yedide biri, altıda biri, beşte biri hatta hiçbirini kendisine kalmayabilir.’*”²²²⁴

Rasûlullah (s.a) namaz kılacağında özenerek abdest almak, ardından ağır ağır namaz kılmak adeti idi. Ayrıca zeval vakti gök kapıları açıldığı için bu vakitte namaz

²²²³ Dârimî, “Rikâk”, 32 (No. 2787).

²²²⁴ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/636 (No. 1353); *ez-Zühed-Kalbin incelikleri*, 410 (No. 1301).

kılmıştır.²²²⁵ Kul namaza durduğunda Rabbi'nin huzuruna çıktığını ve O'na münacât ettiğini bilmelidir. Allah, kulunun sözlerini işitir, amelini görür. Hatta nefsinin ona verdiği vesveseleri dahi bilir. Bu nedenle kul, hem ruh hem beden ile huşû içinde Allah'a yönelmelidir. Bakışlarını secde mahallinde tutmalıdır ki mümkün mertebe dikkati dağılmamalıdır. Ayrıca kişi, namazda iken sağa ve sola yönelmemelidir.²²²⁶ Kulun Allah'a en yakın olduğu an secde anıdır. Bu nedenle kişi secdede ettiği duaları artırmalıdır.²²²⁷

Rasûlullah (s.a) her kim zihninden dünya işlerinden bir şey geçirmeksizin iki rekat namaz kılmayı başarırsa günahlarının bağışlanacağını müjdelemiştir. Ayrıca Allah, bunu başaran kişinin duasını kabul eder.²²²⁸ Kişi, huşûyu yakalayabilmesi için kıldığı namazın kendisinin son namazı olduğunu düşünerek kılmalıdır.²²²⁹

Müslümanlar, mescitte münferit halde namaz kılarken birbirlerini rahatsız edecek kadar seslerini yükseltmemelidir. Kul, namazda iken Rabbi'ne münacat makamındadır. Bu nedenle hem içinden geçirdiklerine hem de azalarına dikkat etmelidir.²²³⁰

Müezzinlik yapmanın ecir çok büyüktür. Onların elde ettiği bu sevaba ortak olmak isteyen ezan okunurken söylenenleri tekrar etmelidir. Ezandan sonra dua etmeyi de ihmal etmemelidir. Bu vakit, duanın kabul edildiği anlardandır.²²³¹

Rasûlullah (s.a) ümmetine farz namazlarını cemaatle kılmalarını şiddetle tavsiye etmiştir. Köyde veya çölde olsun üç kişi bir araya gelmişse farz namazlarını cemaatle kılmalıdırlar. Aksi halde şeytan onlara galip gelir.²²³² İmamlarla cemaat arasında rıza bulunmalıdır. İmam cemaatine hüsn-ü zan beslemeli ve onlar için dua etmelidir. Aynı şekilde cemaat de imamlarına hüsn-ü zan beslemeli ve hayır dua

²²²⁵ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/634 (No. 1349); *ez-Zühd-Kalbin incelikleri*, 409 (No. 1297)

²²²⁶ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/711 (No. 1528); *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/381 (No. 1076); *ez-Zühd-Kalbin incelikleri*, 343-344 (No. 1076).

²²²⁷ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/629 (No. 1339); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 160 (1090). Ayrıca bk. Müslim, "Salât", 215 (No. 482).

²²²⁸ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/713 (No. 1535); *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/402 (No. 1143).

²²²⁹ İbn Mâce, "Zühd", 15 (No. 4171); *Sünen-i İbn Mâce*, 6/445.

²²³⁰ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/713 (No. 1536); *ez-Zühd-Kalbin incelikleri*, 361 (No. 1144)

²²³¹ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/638 (No. 1357); *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 2/98.

²²³² İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/638 (No. 1356); *ez-Zühd-Kalbin incelikleri*, 411 (No. 1306). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 36/42 (No. 21710); Hâkim, *el-Müstedrek*, 1/330 (No. 765).

etmelidir. İmamın cemaatine, cemaatin imamına beddua etmesi, lanet etmesi son derece yanlıştır.²²³³

İbnü'l-Mübârek'in, namazla alakalı ele aldığı konulardan bir diğeri namazın günahları yıkamasıdır. Kişi, güzel bir abdest aldıktan sonra kalkıp namaz kılsa kıldığı namazla bir sonraki namaz arasında işlediği günahlar bağışlanır.²²³⁴

İbnü'l-Mübârek, evvabin namazına dair de başlık açmıştır. Akşam ile yatsı arasında nafîle namaz kılmak Allah'a çokça yönelen kulların sünnetlerindendir.²²³⁵ Akşam ile yatsı arasında on rekat namaz kılan kişiye Cennet'e bir köşk inşa edilir.²²³⁶

İbnü'l-Mübârek ve Dârimî'nin namazla ilgili yer verdikleri konulardan bir diğeri “namazları devamlı kılmak” hususudur. İlgili başlıkta yer alan hadise göre kişi namazı devamlı kılsa, bu namaz onun için nur, burhan ve kıyamet günü ateşten kurtuluş olur. Devamlı kılmayan ise namazın bu faydalarını kaçırmış olur.²²³⁷

Dışleri misvaklamak namazın faziletini artıran hususlardandır. Rasulullah'ın (s.a) titizlikle uyguladığı sünnetlerindendir.²²³⁸ Ebû Hüreyre (r.a) Rasûlullâh'ın şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “Eğer ümmetime zahmet vermeyecek olsam her namazda misvak kullanmalarını emrederdim...”²²³⁹

2.5.7.1. Mescitler

İbnü'l-Mübârek, 52. Sırada “İmâratü'l-mesâcid”; 55. Sırada “İntizâru's-salât fi'l-mesâcid”; 173. Sırada “el-Hutâ ile'l-mesâcid”; 187. Sırada “Tahiyyetü'l-mescid”; Hennâd b. Serî, 80. Sırada “Fazlü'l-mescid ve'l-cülûs fihi” bâbı açmışlardır. Görüldüğü gibi mescid ile ilgili konulara en fazla yer veren müellif İbnü'l-Mübârek'tir.

²²³³ Dârimî, “Rikâk”, 77 (No. 2839). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 34/406 (No. 23981); Müslim, “İmâre”, 66 (No. 1855).

²²³⁴ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/534 (No. 1119).

²²³⁵ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/625 (No. 1329).

²²³⁶ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/627 (No. 1335).

²²³⁷ Dârimî, “Rikâk”, 13 (No. 2763). Muhakkik, isnadın sahih olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 11/141 (No. 6576).

²²³⁸ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/610 (No. 1280, 1282); *ez-Zühed ve'r-rekâik*, 1/428 (No. 1218).

²²³⁹ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/612 (No. 1287).

Kişi güzelce abdest aldıktan sonra cemaatle namaz kılmak için evden çıkarsa her attığı adımda bir günahı silinir ve kendisine bir hasene yazılır. Dolayısıyla mescidlere gidip gelmek günahlara kefarettir. Kişi, bir de imamla birlikte vaktin farz namazını kıldı mı günahları dökülür. Bu hususla ilgili olarak Rasûlullah (s.a) şöyle buyurmuştur: “*Kim evinde abdestini güzelce alır sonra müslümanlardan oluşan bir toplulukla birlikte namaz kılmak için evinden çıkarsa sağ ayağını kaldırdığında buna Allah bir hasene yazar. Sol ayağını yere bastığında Allah bir hatasını siler. İster yakın olsun ister uzak olsun mescide gidinceye kadar (bu böyle devam eder). Farz namazı imamla kılıp bitirirse günahları bağışlanır...*”²²⁴⁰ Cemaatle namaz kılmak için atılan her adım sadakadır.²²⁴¹ Mescitlere gitmek için atılan adımları çoğaltmak günahlara kefarettir. Namazdan sonra diğer namazı beklemek de günahlara kefarettir.²²⁴²

Mescidler dünyanın en hayırlı mekânlarıdır. Orada namaz kılmak, Kur’an okumak, salavat getirmek Allah’ın razı olacağı ibadetlerdir. Mescitleri ancak muttaki olanlar evi olarak görürler. Mescidi evi görenlere Allah gönül huzuru verir. Sıratın kolayca geçmeyi taahhüt eder.²²⁴³

Kişi mescide giderken sevap kazandığı gibi aynı şekilde mescidden evine dönerken de sevap kazanır.²²⁴⁴ Mescide gitmek için evinden çıkan kişinin attığı her adıma on hasene yazılır. Abdestli bir şekilde namazı beklemek için mescitte oturan kişi sürekli namazda gibi ecir alır.²²⁴⁵

Mescidlerde, edepli bir şekilde dünyalık kelam etmeden, açık saçık çirkin sözler konuşmadan oturmak gerekir. Bu fiil, doğrudan “mescidleri imar etmek” kapsamına girmektedir.²²⁴⁶

²²⁴⁰ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/527 (No. 1103); *ez-Zühhd ve’r-rekâik*, 2/64.

²²⁴¹ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/178 (No. 403).

²²⁴² İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/182 (No. 412); *ez-Zühhd ve’r-rekâik*, 1/138 (No. 409).

²²⁴³ Hennâd b. Serî, *ez-Zühhd*, 2/471 (No. 951); *ez-Zühhd-Hadislerle İslami hayat*, 475 (No. 951).

²²⁴⁴ Hennâd b. Serî, *ez-Zühhd*, 2/472 (No. 956); İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/190 (No. 434).

²²⁴⁵ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/183 (No. 413); *ez-Zühhd ve’r-rekâik*, 1/139 (No. 410). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 28/658 (No. 17459). Muhakkik, hadisin sahih olduğunu belirtmiştir.

²²⁴⁶ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/179 (No. 406); *ez-Zühhd ve’r-rekâik*, 1/137 (No. 406).

Tahiyyetü'l-mescid namazı kılmak unutulmuş sünnetlerdendir. Bu nedenle vakti, gücü kuvveti el verenler, bu sünneti ihya etmelidirler. Şu hadis bu durumla ilgilidir: “Ebû Katâde Rasûlullah’ın (s.a) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: ‘Sizden biriniz mescide girdiğinde oturmadan önce iki rekat namaz kılsın.’”²²⁴⁷

Kişi güzelce abdest aldıktan sonra cemaatle namaz kılmak için evden çıkarsa her attığı adımda bir günahı silinir ve kendisine bir hasene yazılır. Dolayısıyla mescidlere gidip gelmek günahlara kefarettir. Kişi, bir de imamla birlikte vaktin farz namazını kıldı mı günahları dökülür.

Mescidler dünyayın en hayırlı yerleridir. Müttakilerin evidir. Orada, namaz kılmak, Kur’an okumak, salavat getirmek Allah’ın razı olacağı ibadetlerdir.

Kişi mescide giderken sevap kazandığı gibi aynı şekilde mescidden evine dönerken de sevap kazanır. Mescidlerde, edepli bir şekilde dünyalık kelimeler etmeden, açık saçık çirkin sözler konuşmadan oturmak gerekir. Bu fiil, doğrudan mescidleri imâr etmek” kapsamına girmektedir. Tahiyyetü'l-mescid namazı kılmak unutulmuş sünnetlerdendir. Bu ne denle vakti, gücü kuvveti el verenlerin bu sünneti ihya etmesinde çok büyük yarar vardır.

2.5.7.2. Teheccüd

İbnü'l-Mübârek, 183. Sırada; Dârimî 14. sırada “Kıyâmü'l-leyl” bâbı açmıştır. İbn Ebû'd-Dünyâ 516 rivayeti muhtevî *et-Teheccüd* kitabı kaleme almıştır.

Farz namazlardan sonra en üstün namaz teheccüd namazıdır. Bu husus Ebû Hureyre'nin Rasûlullah (s.a)'den haber verdiği şu hadiste bildirilmiştir: “... *Farz namazlardan sonra kılınan en üstün namaz teheccüd namazıdır.*”²²⁴⁸

Teheccüd namazı Rasûlullah’ın (s.a) çok güçlü bir sünnetidir. O, hasta olduğunda dahi bu namazı terk etmemiş gerekirse oturarak kılmıştır.²²⁴⁹ Abdullah b. Selâm’ın verdiği habere göre Rasûlullah’ın (s.a) Medine’ye hicret ettiğinde ilk

²²⁴⁷ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/630 (No. 1343); *ez-Zühed ve'r-rekâik*, 1/457 (No. 1293). Ayrıca bk. Buhârî, “Mesâcid”, 27 (No. 433); Müslim, “Salâtü'l-müsâfirîn”, 69 (No. 714); Tirmizî, “Salât”, 235 (No. 316); İbn Mâce, “İkâmetü's-salavât”, 57 (No. 1013).

²²⁴⁸ İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühed ve'r-rekâik*, 1/427 (No. 1214); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühed*, 23 (No. 125). Ayrıca bk. Müslim, “Sıyâm”, 202 (No. 1163) (Lafız Müslim’e aittir); Tirmizî, “Salât”, 324 (No. 438).

²²⁴⁹ İbn Ebû'd-Dünyâ, *İbn Ebû'd-Dünyâ külliyyatı (et-Teheccüd)*, 7/414 (No. 4).

tavsiye ettiği iki şeylerden biri insanlar uyurken namaz kılmaktır.²²⁵⁰ Kişiyi kolayca cennete girmesini sağlayacak ameller, yemek yedirmek, herkese selam vermek ve teheccüd namazına kalkmaktır.²²⁵¹ Rasûlullah (s.a) ümmetini teheccüd namazı kılmaya o denli teşvik etmiştir ki bir seferinde “bir rekât dahi olsa kılın” buyurmuştur.²²⁵²

Müslüman, rabbine yakınlaşmak istiyorsa, salih kulların yaptığı gibi elinden geldiği kadar teheccüd namazına kalkmalıdır. Çünkü, teheccüd günahlara kefarettir ve kötülüklerden alıkoyar.²²⁵³ Teheccüde kalkanlar ümmetin en şerefli üyeleri ünvanını elde ederler.²²⁵⁴

Gece kılınan namazda riyaya düşme tehlikesi yoktur. Teheccüdün gündüz namazlarına üstünlüğü gizli sadakanın açıktan verilen sadakaya üstünlüğü gibidir.²²⁵⁵

Farz namazlardan sonra en üstün namaz teheccüd namazıdır. Çünkü, Gece kılınan namazda riyaya düşme tehlikesi yoktur. Ayrıca, Rab Teâlâ, gece olunca dünya semasına iner. Bu kılınan namazın faziletini yüz binlerce kat artırır. Teheccüd namazı Rasûlullah'ın (s.a) çok güçlü bir sünnetidir. O, hasta olduğunda dahi bu namazı terk etmemiş gerekirse oturarak kılmıştır. Müslüman, rabbine yakınlaşmak istiyorsa, seleflerinin yaptığı gibi elinden geldiği kadar teheccüd namazına kalkmalıdır. Çünkü teheccüd günahlara kefarettir ve kötülüklerden alıkoyar.

2.5.8. Oruç

İbnü'l-Mübârek, 190. sırada “Sevabü's-savm fi'l-harr”; 75. sırada “Mâ yüstehabbü li's-sâim mine's-samt” bâbı açmıştır. İbnü'l-Mübârek, ayrıca 196. sırada, “Mâ yenbağî li's-sâim en yekûle iza eftara” bâbı açmıştır. Dârimî, 12. sırada, “Muhafaza ale's-savm” bâbı açmıştır.

²²⁵⁰ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (et-Teheccüd)*, 7/415 (No. 6)

²²⁵¹ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (et-Teheccüd)*, 7/415 (No. 7).

²²⁵² Dârimî, “Rikâk”, 14 (No. 2764) Muhakkik isnadının çok zayıf olduğunu belirtmiştir.

²²⁵³ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (et-Teheccüd)*, 7/413 (No. 2). Ayrıca bk. Tirmizî, “De'avât”, 102 (No. 3549).

²²⁵⁴ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (et-Teheccüd)*, 7/414 (No. 3).

²²⁵⁵ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (et-Teheccüd)*, 7/417 (No. 12); İbnü'l-Mübârek, *ez-Züh'd ve'r-rekâik*, 1/8 (No. 23) (et-Tahzîz 'alâ tâ'atillah).

Kişi, yalan söylemek, giybet etmek, harama bakmak, haram lokma yemek, insanların haklarına tecâvüz etmek gibi gayri ahlâki davranışları bırakmadığı sürece tuttuğu oruçtan bir fayda göremez. Ebû Hüreyre (r.a) Nebî'nin (s.a) şöyle buyurduğunu haber vermiştir: “*Kim yalan söz söylemeyi, onunla amel etmeyi ve cehaleti bırakmazsa Allah'ın onun yemesini ve içmesini terk etmesine ihtiyacı yoktur.*”²²⁵⁶ Yine Ebû Hüreyre'nin (r.a) Hz. Peygamber'den (s.a) naklettiği şu hadis aynı hususu vurgulamaktadır: “*Nice oruçlular vardır ki kendisine orucundan ancak açlık kalmıştır...*”²²⁵⁷

Câbir b. Abdullah'a göre kişi oruç tuttuğunda midesinden başka dili, gözü ve kulağı da oruç tutmalıdır. Oruç tuttuğu gün daha merhametli, daha ağır başlı olmalıdır. Kişinin oruç tuttuğu günle tutmadığı gün birbirinden farklı olmalıdır.²²⁵⁸ Mesela, dilini giybatten korumayan kişi tuttuğu orucun bir faydasını göremez.²²⁵⁹

Kişi, Ramazan orucunu âdâb ve erkânına riayet ederek tuttuğunda geçmiş günahlarına kefaret olur. Ebû Saîd el-Hudrî (r.a) Rasûlullah'tan şöyle işittiğini haber vermiştir: “*Kim Ramazan orucunu tutar, yasaklarını bilirse ve koruması gereken organlarını korursa bu oruç geçmiş günahlarına kefaret olur.*”²²⁶⁰

İbadetlerin kapısı oruçtur.²²⁶¹ Cennette, sadece oruçlu olanların çağrılacağı Reyyân adında bir kapı vardır.²²⁶² Oruçlunun iftardan önce yapacağı dua makbuldür.

²²⁵⁶ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/639 (No. 1358); *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/461 (No. 1307); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 40 (No. 242); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/572 (Bâbü'l-giye li's-sâim). Ayrıca bk. Buhârî, “Savm”, 8 (No. 1804); Ebû Dâvud, “Savm”, 25 (No. 2362); Tirmizî, “Savm”, 16 (No. 707).

²²⁵⁷ Dârimî, “Rikâk”, 12 (No. 2762) (el-Muhâfaza 'ale's-savm); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 40 (No. 241). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 15/428 (No. 9685).

²²⁵⁸ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/245 (No. 552) (Mâ yüstehabbu li's-sâim mine's-samt); *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/156 (No. 460) (Zemmü'r-riyâ ve'l-ucub);

²²⁵⁹ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/573 (No. 1206); *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 591 (No. 1206).

²²⁶⁰ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/245 (No. 551); İbn Ebü'd-Dünyâ, *Fezâilü Ramazân*, 35 (No. 11). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 18/84 (No. 11524). Muhakkikler, hadisin hasen olduğunu belirtmişlerdir.; İbn Hibbân, *es-Sahîh*, 8/220 (No. 3433); Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 4/501 (No. 8505).

²²⁶¹ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/664 (No. 1424); *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/500 (No. 1423); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/358 (No. 679).

²²⁶² İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/640 (No. 1362); *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/467 (No. 1327); *ez-Zühd-Kalbin incelikleri*, 417 (No. 1327). Ayrıca bk. Buhârî, “Savm”, 4 (No. 1798); “Cihad ve Siyer”, 37 (No. 2686); Müslim, “Zekât”, 85 (No. 1027); Tirmizî, “Menâkıb”, 16 (No. 3674).

Bu nedenle iftarda kişi Allah'tan bağışlanma dilemelidir.²²⁶³ Rasûlullah (s.a) iftar ettiğinde “*Allah'ım! Senin için oruç tuttum, Senin rızkınla orucumu açıyorum.*” diyerek dua etmiştir.”²²⁶⁴ Rasûlullah'ın (s.a) misafirlikte oruçken yaptığı dua ise “*Sofranızda iftarlılar oruç açsın, yemeğinizi iyiler yesin, üzerinize melekler insin – veya melekler size dua etsin*’ derdi.” Şeklindedir.²²⁶⁵

2.5.9. Temizlik

İbnü'l-Mübârek, 38. Sırada “Tahâret” konusuna; Vekî' b. Cerrâh, 41. Sırada “Tenazzuf” konusuna yer vermiştir.

Rasûlullah (s.a), abdestli durmak konusunda son derece hassasiyet göstermiştir. Şu rivayet bu hususu haber vermektedir: İbn Abbas şöyle haber vermiştir: Rasûlullah (s.a) ufak su dökmeye çıkardı. Sonra toprakla mesh ederek (abdest alır)dı. Bunun üzerine ben ‘Ya Rasûlallah! Su sana yakındır.’ Dedim. Nebî (s.a) ‘*Nereden bileyim belki de suya ulaşamayacağım.*’ Cevabını verdi.”²²⁶⁶ Bu hassasiyetin ashâb-ı kirâmın önde gelenlerinde de bulunduğu anlaşılmaktadır. Nâfi‘, İbn Ömer (r.a) hakkında “İbn Ömer, ancak abdestli olarak otururdu.” Demiştir.²²⁶⁷

Müslüman kişinin hem bedeni hem de üstü başı temiz ve düzenli, güzel görünümlü olmalıdır. Rasûlullah (s.a) bu hususa son derece dikkat etmiştir.²²⁶⁸ Müslüman, evini barkını, bineğini temiz tutmalıdır.²²⁶⁹

Taharet ve temizlik konusu Kitâbü'z-zühdlar'de yer alan konulardan biridir. Rasûlullah (s.a) abdestli durmaya, beden temizliğine, evinin temizliğine son derece özen göstermiştir. Maddi ve manevi temizlik, İslam'ın şiarlarından. Bu nedenle

²²⁶³ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/662 (No. 1421); *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/494 (No. 1409). Ayrıca bk. Beyhakî, *Şuabü'l-imân*, 5/407 (No. 3620).

²²⁶⁴ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/662 (No. 1422); *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/495 (No. 1410). Ayrıca bk. Ebû Dâvud, “Savm”, 22 (No. 2358).

²²⁶⁵ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/664 (No. 1423); *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/500 (No. 1422). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 19/215 (No. 12176); Ebû Dâvud, “Et'ime”, 54 (No. 3854); İbn Mâce, “Sıyâm”, 45 (No. 1747).

²²⁶⁶ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/129 (No. 294).

²²⁶⁷ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/128 (No. 292).

²²⁶⁸ Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/564 (No. 295); *ez-Zühd-Hayatı Allah'a adamak*, 74 (No. 295).

²²⁶⁹ Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 2/560 (No. 293). Ayrıca bk. Tirmizî, “Edeb”, 42 (No. 2799). Tirmizî, hadisin garîb olduğunu belirtmiştir.

Müslümanlara düşen temizlik konusuna ellerinden geldiği kadar hassasiyet göstermektedir.

2.6. Zühdü Özendiren Ölüm ve Ötesi

Kitâbü’z-zühd’ler incelendiğinde muhtevasının önemli bir kısmını ölüm ve ahiret ahvaline dair konular oluşturduğu görülmektedir. Zühd kitapları ölüm ve ötesiyle ilgili olarak ölüme hazırlık, kabir ahvali, kıyametin alametleri, kıyamet, haşr, hesap, mizan, cennet ve cehennemin özellikleri gibi konuları ihtiva etmektedir.

2.6.1. Ölüm

İbnü’l-Mübârek, 83. sırada “zikrû’l-mevt”; 84. sırada “Mâ yekûlüne ‘inde’l-mevt”, 86. sırada “Mâ yübeşşeru’l-mü’minu ‘inde’l-mevt”, Dârimî, 89. sırada “Zebhü’l-mevt” Buhârî, 5. sırada “Men beleğa sittîn sene fekad a‘zarallahu ileyhi fi’l-‘umr” 42. sırada “Sekerâtü’l-mevt” bâbı açmışlardır.

Vekî‘ b. Cerrâh, 7. sırada “el-Mevt ve sıfatühû”; Tirmizî, 4. sırada “Mâ Câe fi zikri’l-mevt”; İbn Mâce, 31. sırada “Zikru’l-mevt ve’l-isdi‘dâd lehû” bâbı açmışlardır.

Ölüm hadisesi o denli zordur ki Hz. Peygamber (s.a) dahi sekerât halinde ateşlenmiş, kendisinin suyla serinletilmesini istemiş, yüksek ateşten birkaç kez bayılmıştır. Bu hususu Hz. Aişe (r.anhâ) şöyle haber vermiştir: Rasûlullah (s.a)’in ölüm hastalığı boyunca önünde deriden ve ağaçtan içi su dolu bir kap dururdu. –râvi Ömer b. Said tereddüt etmiştir- Rasûlullah (s.a) ellerini suyun içine sokmaya ve (ıslak elleriyle) yüzünü mesh etmeye başladı ve ‘*Lâ ilâhe illallah ölümün birçok sekeratı vardır*’ dedi. Sonra elini kaldırdı ve ruhu alınmaya kadar ‘en yüce dosta’ demeye devam etti. Sonra eli yana düştü.”²²⁷⁰

Ölüm o kadar zor bir haldir ki eğer hayvanlar bu hali bilselerdi üzüntülerinin ve korkularının şiddetiyle yemek ve içmekten kesilirler; böylece cılız kalırlardı. Sonuç olarak insanlar etinden istifade edecekleri semiz bir hayvan bulamazlardı.²²⁷¹

²²⁷⁰ Buhârî, “Rikâk”, 42 (No. 6145).

²²⁷¹ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/279 (No. 624); Vekî‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/285 (No. 63).

İbnü'l-Mübârek 35. Sırada, Vekî' b. Cerrâh 3. Sırada “İsti'dâd li'l-mevt” bâbı; İbn Mâce ise 31. Sırada “Zikrû'l-mevt ve'l-isti'dâd lehû” bâbı açmıştır.

Müslüman kişi, aldatıcı dünya hayatına kendini kaptırmamak, dünyaya niçin gönderildiğini unutmamak için ölümü sık sık hatırlamalıdır. Ölümü sık sık hatırlamak kişinin zekiliğinin göstergelerindendir. Bu hususu şu hadis-i şerif haber vermektedir: “Sa'd b. Mes'ûd şöyle nakletmiştir: Nebî (s.a)'e ‘Hangi mü'min daha zekidir’ diye soruldu. ‘Ölümü en çok anan ve ona en güzel şekilde hazırlanandır’ buyurdu.”²²⁷² Bir başka hadiste de Hz. Peygamber (s.a), ölümden sonrası için hazırlanan kişiyi “zeki” olarak tavsif etmiştir: Şeddâd b. Evs (r.a) Rasûlullah (s.a)'in şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “Akıllı kişi nefisini hesaba çeken ve ölümden sonrası için amel işleyendir...”²²⁷³

Ölümü çokça anmak kişiye dünyanın süslerine kapılmamayı, ahirete yönelmeyi, dünyada zühd üzere yaşamayı sağlar.²²⁷⁴ Bir başka hadise göre ölümü anmak zühdün gereklerindendir.²²⁷⁵ İman nuru kalbe yerleştiğinde kişi aldanış yurdundan gerçek yurd olan ahirete yönelir ve öleme hazırlık yapmaya başlar.²²⁷⁶

Mü'minler, daima Allah'ın rahmetini umarak, yaşamlarını sürdürmelidirler.²²⁷⁷ Müslüman kişi, ölüm anı yaklaşınca dahi korku ve ümit arasında olmalıdır. Bunu başarabilen kişiyi Allah korktuklarından emin kılar.²²⁷⁸

²²⁷² İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/120 (No. 273); *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/92 (No. 272); İbn Mâce, “Zühd”, 31 (No. 4259). Muhakkik, hadisin hasen olduğunu belirtmiştir.; Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 190 (No. 456).

²²⁷³ İbn Mâce, “Zühd”, 31 (No. 4260); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/55 (No. 171); Tirmizî, “Sıfatü'l-kıyâme ve'r-rekâik ve'l-vera'", 25 (No. 2459); İbn Ebü'd-Dünyâ, *Muhâsebetü'n-nefs*, 19 (No. 1); Beyhakî, *Şuabü'l-imân*, 13/129 (No. 10062).

²²⁷⁴ İbn Mâce, “Zühd”, 31 (No. 4258); İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/277 (No. 617, 618); Tirmizî, “Zühd”, 4 (No. 2307); Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 266 (No. 690, 691).

²²⁷⁵ İbn Ebü'd-Dünyâ, *İbn Ebü'd-Dünyâ külliyyatı (Zemmü'd-dünyâ)*, 3/223 (No. 261).

²²⁷⁶ Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/238 (No. 15); *ez-Zühd-Hayatı Allah'a adamak*, 13 (No. 15); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/106 (No. 315); Beyhakî, *ez-Zühdü'l-kebîr*, 356 (No. 974).

²²⁷⁷ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/122 (No. 277); *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/93 (No. 276); İbn Ebü'd-Dünyâ, *Hüsnü'z-zan billah*, 23, (No. 10). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 36/390 (No. 22071). Muhakkik, isnadının hem zayıf râvi bulunmasından hem de inkıtâdan ötürü zayıf olduğunu belirtmiştir.

²²⁷⁸ İbn Mâce, “Zühd”, 31 (No. 4261); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 24 (No. 132); İbn Ebü'd-Dünyâ, *el-Muhtedârîn*, 33 (No. 17). Ayrıca bk. İbn Mâce, “Cenâiz”, 11 (No. 983).

Müslüman, cenazelerde mümkün mertebe susmalı, ölümün zorluğunu, kabir ahvalini, kabir sualine nasıl cevap vereceğini, ahiretteki ahvalinin nasıl olacağını tefekkür etmelidir.²²⁷⁹ Arasına mezarlıkları ziyaret etmek, cenaze merasimlerine katılmak, müslüman mezarlığına yakın oturmak ölüm tefekkürü yapmaya vesile olur. Ahireti hatırlatır ve kötülüklerden alıkoyar.²²⁸⁰ Kişi, öldükten sonra dünyada işlediği amellerle baş başa kalacaktır. Bu nedenle, bu dünya hayatını yaşarken bir gün gelip bu hal ile yüzleşeceğinin bilincinde olmalı ve hayatını buna göre tanzim etmelidir.²²⁸¹ Müslüman, yaptığı her işin sonucunun nereye varacağını düşünmelidir. Bu yaptığım iş benim ahretim için faydalı mı yoksa zararlı mı? Sorusunu sormalı ve buna göre hareket etmelidir.²²⁸²

Ölmekte olan her kişiye ahiretteki makamı, yeri gösterilir. Bu durum şu hadiste bildirilmiştir: İbn Ömer (r.a) Rasûlullah'ın (s.a) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: *Ölen her kişiye (ahiretteki) yeri gösterilir. Cennet ehlerinden ise cennet ehlihindendir (cennetteki yeri gösterilir). Cehennem ehlerinden ise cehennem ehlihindendir (cehennemdeki yeri gösterilir).*²²⁸³ Bir sonraki hadiste şu ziyade mevcuttur: *“Kıyamet günü Allah seni yeniden diriltinceye kadar senin yerin burasıdır”* denilir.²²⁸⁴ Bir sonraki hadiste ise *“Kişiye kabrinde sabah akşam cennetteki veya cehennemdeki yeri gösterilir.”* Buyrulmuştur.²²⁸⁵

Bu dünyada güzel yaşamış kişi, ölüm anı yaklaşınca kendisine gösterilen müjdelere sayesinde Allah'ın huzuruna çıkmaktan hoşlanır. Aksine, bu dünyada kötü

²²⁷⁹ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/107 (No. 241); *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/82 (No. 244); *ez-Zühd-Kalbin incelikleri*, 78 (No. 244).

²²⁸⁰ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/159 (No. 35655); *el-Musannef T*, 14/530 (No. 35655).

²²⁸¹ Buhârî, “Rikâk”, 42 (No. 6149); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/224 (No. 636); Müslim, “Zühd ve Rekâik”, 5 (No. 2960); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/376 (No. 11760).

²²⁸² Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/241 (No. 16); *ez-Zühd-Hayatı Allah'a adamak*, 13; İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/14 (No. 41); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/301 (No. 531).

²²⁸³ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/220 (No. 363). Ayrıca bk. Buhârî, “Bed'ü'l-halk”, 8 (No. 3068); Buhârî, “Cenâiz”, 88 (No. 1313); Tirmizî, “Cenâiz”, 70 (No. 1072).

²²⁸⁴ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/220 (No. 364); İbn Mâce, “Zühd”, 32 (No. 4270) (Zikrû'l-kabr ve'l-bilâ). Ayrıca bk. Müslim, “Cenne”, 65 (No. 2866).

²²⁸⁵ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/220 (No. 365); Buhârî, “Rikâk”, 42 (No. 6150).

yaşamış kişi kendisine ahiretteki yeri gösterilince Allah'ın huzuruna çıkmaktan hoşlanmaz.²²⁸⁶

Kişi, dünyada güzel yaşamışsa vefat ettiğinde ruhu misk gibi güzel kokacaktır. Ayrıca melekler onu överek karşılayacaklardır. Aksine eğer kötü yaşamışsa ruhu çok kötü kokacak ve melekler ona hakaret ederek karşılayacaktır.²²⁸⁷

Mü'minler, Allah'ın yeryüzündeki şahitleridir. Müslümanların ölmüş olan din kardeşleri hakkında yaptıkları hüsn-ü şehadetlerine Allah çok kıymet verir ve bu sayede o kişiyi cennetine koyar. Aynı şekilde eğer Müslümanlar bir kişi hakkında olumsuz kanaat belirtirlerse bu, o kişinin cehenneme girmesine sebep olur. Bu nedenle inanan kişi, dünya hayatında yaşarken Müslümanların kendisi hakkındaki değerlendirmelerine ehemmiyet vermeli, varsa hatası, kusuru bunları düzeltmelidir.²²⁸⁸ Ölülere sövmemek gerekir. Zira onlar önden gönderdikleri amellerle baş başa kalmışlardır.²²⁸⁹

Ahirette, cennetlikler Cennet'e, cehennemlikler de Cehennem'e girdikten sonra ölüm bir küçükbaş hayvan suresinde getirilir ve cennetlikler ve cehennemliklerin şahitliğinde kesilir. Yani ölüm öldürülür.²²⁹⁰ Bu durum, cennetlikleri derin bir mutluluğa, cehennemlikleri ise derin bir üzüntüye sevk eder.

Kişiyse, altmış sene ömür verilmişse, Rabbini tanıma, O'na iman etme, O'na kulluk etme, ölümden sonrasına hazırlanma konusunda o kulun mazereti kalmamıştır. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm'de “Size, düşünüp öğüt alacak bir kişinin, düşünüp öğüt alabileceği bir ömür vermedik mi?”²²⁹¹ buyrulmuştur.²²⁹²

²²⁸⁶ İbn Mâce, “Zühd”, 31 (No. 4264); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/345 (No. 971); Vekî' b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/314 (No. 89); Buhârî, “Rikâk”, 41 (No. 6142); Tirmizî, “Zühd”, 6 (No. 2309); Dârimî, “Rikâk”, 43 (No. 2798). Ayrıca bk. Müslim, “Zikr”, 14 (No. 2683).

²²⁸⁷ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/288 (No. 644); İbn Mâce, “Zühd”, 31 (No. 4262); *Sünen-i İbn Mâce tercemesi ve şerhi*, 10/544 (No. 4262).

²²⁸⁸ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/222 (No. 369); *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 197 (No. 369).

²²⁸⁹ Buhârî, “Rikâk”, 42 (No. 6151); *Sahîh-i Buhârî*, 6/148 (No. 6516). Ayrıca bk. Tirmizî, “Birr ve Sıla”, 51 (No. 1982).

²²⁹⁰ Dârimî, “Rikâk”, 89 (No. 2853).

²²⁹¹ Fatır, 35/37.

²²⁹² Buhârî, “Rikâk”, 5 (No. 6056).

Kişi, gerçekten inanan, dünya hayatını rabbinin rızası doğrultusunda yaşayan kullardan ise öldüğünde dünya meşakkatlerinden, fitnelerinden kurtulmuş demektir. Eğer kişi bu dünya hayatını facir olarak yaşamışsa, o öldüğünde ise bütün mahlukat ondan kurtulmuş, rahata ermiş demektir.²²⁹³

İnanan kişi ölümü arzulamamalıdır. Eğer başka çaresi kalmamışsa Hz. Peygamber'in haber verdiği “*Allah'ım yaşamak benim için hayırlıysa beni yaşat. Ölüm benim için hayırlıysa beni öldür.*” şeklindeki duayı yapmalıdır.²²⁹⁴

Ölüm o kadar zor bir haldir ki eğer hayvanlar bu hali bilselerdi üzüntülerinin ve korkularının şiddetiyle yemek ve içmekten kesilirler; böylece cılız kalırlardı. Ölüm hadisesi o denli zordur ki Hz. Peygamber (s.a) dahi sekerât halinde ateşlenmiş, kendisinin suyla serinletilmesini istemiş, yüksek ateşten birkaç kez bayılmıştır.

Müslüman kişi, aldatıcı dünya hayatına kendini kaptırmamak, dünyaya niçin gönderildiğini unutmamak için ölümü sık sık hatırlamalı ve ölümden sonrası için hazırlanmalıdır. Ölümü sık sık hatırlamak kişinin zekiliğinin göstergelerindendir. Ölümü çokça anmak kişiye dünyanın süslerine kapılmamayı, ahirete yönelmeyi, dünyada zühd üzere yaşamayı sağlar. İman nuru kalbe yerleştiğinde kişi aldanış yurdundan gerçek yurd olan ahirete yönelir ve öleme hazırlık yapmaya başlar. Kişi, öldükten sonra dünyada işlediği amellerle baş başa kalacaktır. Bu nedenle, bu dünya hayatını yaşarken bir gün gelip bu hal ile yüzleşeceğinin bilincinde olmalı ve hayatını buna göre tanzim etmelidir. Müslüman, yaptığı her işin sonucunun nereye varacağını düşünmelidir. Bu yaptığım iş benim ahiretim için faydalı mı yoksa zararlı mı? Sorusunu sormalı ve buna göre hareket etmelidir.

2.6.2. Kabir ahvali

Hennâd b. Serî, 36. Sırada “Kelâmü'l-kabr”; 37. Sırada “azâbü'l-kabr”; İbn Mâce, 32. Sırada “Zikru'l-kabr ve'l-bilâ” babı açmışlardır.

²²⁹³ Buhârî, “Rikâk”, 42 (No. 6147); *Sahîh-i Buhârî*, 6/147 (No. 6512); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 218; İbn Ebû Âsım, *Zikru'd-dünyâ*, 127 (No. 253). Ayrıca bk. Müslim, “Cenâiz”, 61 (No. 950).

²²⁹⁴ İbn Mâce, “Zühd”, 31 (No. 4265); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/358 (No. 1011); İbn Ebû'd-Dünyâ, *el-Mütemennin*, 66 (No. 106). Ayrıca bk. Buhârî, “De'avât”, 29 (No. 5990); Müslim, “Zikr”, 10 (No. 2680); Ebû Dâvud, “Cenâiz”, 13 (No. 3108).

Kabir, ahiret menzillerinin ilkidir. Münker nekir melekleri kabirde kişiyi sorguya çekeceklerdir. Kişi, bu ilk sorguda başarılı olursa sonraki badireler daha kolay geçer. Eğer, bu ilk sorguda başarısız olursa sonraki bâdireler onun için daha çetin geçecek demektir. Bu durum şu hadis-i şerif'te haber verilmiştir: Osman b. Affân'ın (r.a) azatlısı Hâni' şöyle anlatmıştır: Osman bir kabrin başında durduğunda sakalı ıslanincaya kadar ağladı. 'Cennet ve cehennem anılınca ağlamıyorsun da buna mı ağlıyorsun?' denildi. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a) şöyle buyurmuştur dedi: *'Kabir ahiret menzillerinin ilkidir. Kişi, ondan kurtulursa sonrası daha kolay olur. Ondan kurtulamazsa sonrası daha zor geçer.'* Buyurdu. Yine Nebî (s.a) *'Kabirden daha korkunç bir manzara görmedim'* buyurdu.”²²⁹⁵

Kabir azabı haktır.²²⁹⁶ Kabir azabını inkar etmemek gerekir. Hatta kabir azabından Allah'a sığınmak Rasûlullah'ın (s.a) sünnetidir.²²⁹⁷

Kişi, kabirde sorguya çekilecektir. Ayrıca iyilerden biri ise eğer dünya hayatında kötülerden olsaydı gideceği cehennem kendisine gösterilir. Aynı şekilde dünyada kötü ahlak üzere yaşayan kişiye şayet iyilerden olsaydı gideceği cennet gösterilir. Böylelikle iyilik ehli olanın sevinci artar, kötülük ehli olanın üzüntüsü artar.²²⁹⁸

Mü'min kulu, melekler cennet kefenleriyle, cennet kokularıyla karşılarlar. Mü'minin ruhu bardaktan suyun akması gibi kolayca alınır. Ruhu göğe doğru çıkarılırken melekler onun güzel kokusundan hoşnut olurlar ve onu överek tebci ederler. Nihayet o kul yedinci kat semaya çıkarılır. Allah o kulun illiyyûn cennetine yazılmasını ister. Sonra ruhunun bedenine döndürülmesi emredilir. Ardından kul, kabir sualine tabi tutulur. Sorulara doğru cevap verince ona cennetten yatak hazırlanır, cennet kokularını duymaya başlar ve kabri alabildiğince genişler.

²²⁹⁵ Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 1/211 (No. 344); Tirmizî, “Zühed”, 5 (No. 2308). Tirmizî, bu hadisi Hennâd b. Serî'den almıştır.; Beyhakî, *Şuabü'l-imân*, 13/134 (No. 10069).

²²⁹⁶ Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 1/212 (No. 347).

²²⁹⁷ Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 1/211 (No. 346). Ayrıca bk. Buhârî, “Cenâiz”, 85 (No. 1306); Ebû Dâvud, “Sünne”, 27 (No. 4751).

²²⁹⁸ İbn Mâce, “Zühed”, 32 (No. 4268); *Sünen- İbn Mâce*, trc. Hatipoğlu, 10/553-554. Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 42/12 (No. 25089). Muhakkik, hadisin Şeyhayn'ın şartı üzerine sahih olduğunu belirtmiştir.

Kâfir kul, siyah yüzlü melekler tarafından karşılanır ve kendisine Allah'ın gazab ettiği bildirilir. Ölüm meleği tarafından ruhu bedeninden, demir şişin ıslak yünden çıkarılışı gibi çıkarılır. Bu kul paçavraların içine konur. Semaya doğru çıkarılır. Onu gören melekler, onu kötü sözlerle anarlar. Dünya semasına ulaştıklarında onlara kapı açılmaz. Allah bu kulun Siccîn cehennemliklerinden yazılmasını emreder. O, gökten yere atılır. Rasûlullah (s.a) bu hali anlatan “*Kim Allah’a ortak koşarsa sanki o, gökten düşüp parçalanmış da kendisini kuşlar kapmış yahut rüzgâr onu uzak bir yere sürüklemiş (bir nesne) gibidir.*” Ayetini okumuştur.²²⁹⁹ Ruh bedene döndürülünce kötü kul, kabir sualine tabi tuludur. Sorulara cevap veremez. Bu nedenle Allah, bu kul için cehennemden yatak hazırlanmasını emreder. Sonra bu kişi cehennemin kötü kokularını almaya başlar. Nihayet kişinin kötü amelleri azaba dönüşerek kendisini kuşatır. Bu nedenle kötü kul asla kıyametin kopmasını istemez.²³⁰⁰

Bir hadiste haber verildiğine göre “*Allah iman edenleri sabit kavil (yani şehadet kelimesi) ile dünya hayatında ve ahirette metanetli kılar*”²³⁰¹ ayeti kabir suali hakkındadır. Mü'min kul, kabirde “Rabbim kim?” diye sorulduğunda ‘Rabbim Allah’tır ve peygamberim Muhammed’dir (s.a)’ diye cevap verir. İşte mü'minin kabirde böyle cevap verebilmesi Allah'ın onu metanetli kılması sayesinde gerçekleşir.²³⁰²

Mü'minin ruhu, merzah aleminde yeniden diriliş gününe kadar cennetin ağaçlarında asılı duran kuş suretinde duracaktır.²³⁰³ Mü'min kul, öldükten sonra berzah aleminde kabrinde oturur vaziyete getirilir. Kendisine güneş batıyormuş gibi gösterilir. Dünya’da namaz ehli olduğu için o gözlerini silip, ‘bırakın beni de namaz kılayım’ der.²³⁰⁴

²²⁹⁹ Hac, 22/31.

²³⁰⁰ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/205 (No. 340); *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 181-182 (No. 340). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 30/499 (No. 18534). Muhakkik, isnadın sahih olduğunu belirtmiştir.

²³⁰¹ İbrâhim, 14/27.

²³⁰² İbn Mâce, “Zühd”, 32 (No. 4269); *Sünen-i İbn Mâce*, trc. Hatipoğlu, 10/555 (No. 4269).

²³⁰³ İbn Mâce, “Zühd”, 32 (No. 4271); *Sünen-i İbn Mâce*, trc. Hatipoğlu, 10/558 (No. 4271).

²³⁰⁴ İbn Mâce, “Zühd”, 32 (No. 4272).

Kabir sulali esnasında ölen kişi mü'min ise namazı, orucu, zekatı, işlediği hasenat onu dört bir tarafından kuşatır ve azap meleklerinin yaklaşmasına izin vermezler. Kabirde kişiye rabbinin kim olduğu sualinden başka Rasûlullah (s.a) hakkındaki itikadı sorulur. Kişi rabbini bilir ve peygamberini tanırsa kabri genişletilir. Ardından eğer nefsine ve şeytana uyup asilerden olarak yaşasa gideceği cehennem gösterilir. Bunun üzerine o kulun sevinci artar. Sonra kendisine Cennet'teki makamı gösterilir. Bunu görünce sevinci ve imrenmesi artar. Sonra ceset topraktan başladığı şeye döndürülür. Ruhu ise cennet ağacına asılı bir kuşa dönüştürülür.

Azap ve sual melekleri kâfire baş ucundan gelirler. Kâfirin onları engeleyecek herhangi bir ameli bulunmaz. Bu nedenle korku ve endişe içinde oturur. Kendisine Rasûlullah (s.a) hakkındaki itikatı sorulur. O, Hz. Peygamber'i (s.a) tanıyamaz. Sonra cehennemden bir kapı açılır. Ona gideceği yerin orası olduğu söylenir. Bunun üzerine o kulun pişmanlık ve sıkıntısı artar. Sonra ona eğer Allah'a itaat ederek yaşasaydı gideceği cennet gösterilir. Bu nedenle o kâfirin üzüntüsü ve pişmanlığı artar. Sonra kabri kemikleri birbirine girinceye onu sıkar. Rasûlullah (s.a) Allah Azze ve Celle'nin *"Kim de beni anmaktan yüz çevirirse şüphesiz onun sıkıntılı bir geçimi olacak ve biz onu kıyamet günü kör olarak haşredeceğiz"* ayetinde sözünü ettiği geçimliliğin bu olduğunu haber vermiştir.²³⁰⁵ Kâfire, kabirde 99 devasa yılan musallat edilecektir. Bu yılanlar onu, kıyamete kadar ısıırıp duracaklardır. Hz. Peygamber (s.a) bu yılanlardan birinin nefesi dünyaya ulaşsa hiçbir yeşilliğin bitmeyeceğini bildirmiştir.²³⁰⁶

Cennete girecek herkese şükrünün artması için dünyada iken Allah'ın rızasına uygun yaşamadığı takdirde gideceği Cehennem gösterilir. Aynı şekilde cehenneme girecek herkese, üzüntüsü artması için dünyada iken Allah'ın rızasına uygun yaşadığı takdirde gideceği Cennet gösterilir.²³⁰⁷

²³⁰⁵ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/204 (No. 338); *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 176-178 (No. 338).

²³⁰⁶ Dârimî, "Rikâk", 94 (No. 2857); *Sünen-i Dârimî*, 6/101 (No. 2818). Benzer bir rivayet için bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 17/433 (No. 11334). Muhakkik, Derrâc Ebû's-Semh'in Ebû'l-Heysem'den rivayeti konusunda zayıf olduğu için isnadın zayıf olduğunu belirtmiştir.

²³⁰⁷ Buhârî, "Rikâk", 51 (No. 6200); *Sahih-i Buhârî*, 6/164 (No. 6569).

Kabir, ahiret menzillerinin ilkidir. Münker nekir melekleri kabirde kişiyi sorguya çekeceklerdir. Kişi, bu ilk sorguda başarılı olursa sonraki bâdireler daha kolay geçer. Eğer, bu ilk sorguda başarısız olursa sonraki bâdireler onun için daha çetin geçecek demektir. Kabir azabı haktır. Kabir azabını inkâr etmemek gerekir. Hatta kabir azabından Allah’a sığınmak Rasûlullah’ın (s.a) önemli sünnetlerinden biridir. Kabirde insanın bütün kemikleri çürür ancak, acbû’z-zeneb anlı kemik kalır. Öldükten sonra diriliş de bu kemik üzerinden olacaktır. Kişi, kabirde sorguya çekilecektir. Ayrıca iyilerden biri ise eğer kötülük ehli olsaydı gideceği cehennem kendisine gösterilir. Aynı şekilde dünyada kötü ahlak üzere yaşayan kişiye şayet iyilerden olsaydı gideceği cennet gösterilir. Böylelikle iyilik ehli olanın sevinci artar, kötülük ehli olanın üzüntüsü artar.

Allah, kabir suali sırasında mü’min kuluna kelime-i şهادeti getirmesini sağlayarak korur, metanetli kılar. Mü’minin ruhu, merzah aleminde yeniden diriliş gününe kadar cennetin ağaçlarında asılı duran kuş suretinde duracaktır. Mü’min kul, öldükten sonra berzah aleminde kabrinde oturur vaziyete getirilir. Kendisine güneş batıyormuş gibi gösterilir. Dünya’da namaz ehli olduğu için o gözlerini silip, ‘bırakın beni de namaz kılayım’ der.

2.6.3. Kıyametin alametleri

Buhârî, 35. sırada “Ref’u’l-emâne”; Buhârî, 39. sırada, Dârimî, 46. sırada “Kavlü’n-Nebi sallallahu aleyhi ve sellem ‘Buistu ene ve’s-sa’a kehâteyni’” bâbı; Buhârî, 40. sırada “Tülû’u’ş-şemsi min mağribihâ” bâbı açmıştır.

Emanetin (güven duygusu) kaldırılması kıyametin alametlerindendir. Emanetin kalkması ise vazifelerin ehil olmayanlara verilmesiyle gerçekleşir. Bu husus şu hadiste bildirilmiştir: Ebû Hüreyre (r.a) Rasûlullah’ın (s.a) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: ‘*Emanet zayi edildiğinde kıyameti bekle.*’ (Ebû Hüreyre) onun zayi edilmesi nasıl olur Yâ Rasûlallah’ diye sordu. ‘*İş/vazife, ehlinden başkasına verildiğinde kıyameti bekle!*’ buyurdu. Bu hadise İmam Buhârî, “Ref’u’l-emâne” bâbının ilk sırasında yer vermiştir.²³⁰⁸

²³⁰⁸ Buhârî, “Rikâk”, 35 (No. 6131); *Sahîh-i Buhârî*, 6/141 (No. 6496). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/344 (No. 8730).

Emanet hasleti insanların kalplerinden bu değere sahip çıkmadıkları için adım adım alınır/silinir. Kişi uyku uyur. O uyurken emanet kalbinden silinip alınır. Bu şekilde birkaç merhalede emanet hasleti insanların kalplerinden silinip alınır. Taki emaneti yerine getirecek kimse kalmaz. Öyle ki insanlar kalbinde hardal tanesi kadar iman bulunmayan bir kişiyi “*o ne akıllıdır, ne tedbirlidir, ne zerafetli bir adamdır, o ne kahramandır*” diyerek tezkiye ederler.

Huzeyfe b. Yemân yukarıdaki hususları haber veren hadisi naklettikten sonra asr-ı saadet döneminde müslümanların birbirlerine hıyanet etmelerine imanlarının alıkoyduğunu; Hristiyanları ise valilerin ortaya koyduğu adalet ve disiplin hıyanet etmekten alı koyduğunu; ancak yaşadığı son günlerde çok az kişiyle alışveriş yapabildiğini belirtmiştir.²³⁰⁹ İnsanlar arasında ahlaklı, güvenilir olanların sayısı oldukça azdır.²³¹⁰

Rasûlullah'ın (s.a) peygamber olarak gönderilmesi kıyametin alametlerindendir. İnsanlık tarihinin tamamı göz önüne alındığında Rasûlullah'ın peygamber olarak gönderilmesiyle kıyametin kopması arasında oldukça kısa bir süre bulunmaktadır.²³¹¹

Kıyamet alâmetlerinden bir diğeri güneşin battığı yerden doğmasıdır. “*Rabbinin bazı alametleri geldiği gün önceden inanmış ya da imamında bir hayır kazanmamış olan kimseye artık imanı bir fayda sağlamaz.*”²³¹² ayeti bu anla ilgilidir. Kıyamet muhakkak kopacaktır. Hayvanını sağan kişi o sütü içmeden, eline lokmasını alan ağzına götüremeden kıyamet kopacaktır.²³¹³

Ümmetin hayırlılarının bir bir ahirete göçmesi kıyametin alametlerindendir. Hasan-ı Basrî bu hususla ilgili olarak şöyle demiştir: “Kıyametin yaklaştığının

²³⁰⁹ Buhârî, “Rikâk”, 35 (No. 6132); *Sahîh-i Buhârî*, 6/141 (No. 6497). Ayrıca bk. İbn Mâce, “Fiten”, 27 (No. 4053) (Zehâbü'l-emâne).

²³¹⁰ Buhârî, “Rikâk”, 35 (No. 6133); *Sahîh-i Buhârî*, 6/142 (No. 6498); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühed ve'r-rekâik*, 1/62 (No. 186); Beyhakî, *ez-Zühedü'l-kebîr*, 118 (No. 208). Ayrıca bk. Müslim, “Fedâilü's-sahâbe”, 232 (No. 2547).

²³¹¹ Buhârî, “Rikâk”, 39 (No. 6138, 6139, 6140); *Sahîh-i Buhârî*, 6/144 (No. 6503); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühed ve'r-rekâik*, 1/555 (No. 1592); Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 1/297 (No. 523); Dârimî, “Rikâk”, 46 (No. 2801).; Ayrıca bk. Tirmizî, “Fiten”, 39 (No. 2213); İbn Mâce, “Fiten”, 25 (No. 4040).

²³¹² En'âm, 6/158.

²³¹³ Buhârî, “Rikâk”, 40 (No. 6141) (Tülû'u's-şemsi min mağribihâ). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 14/418 (No. 8824).

alametlerinden biri ölümün, sizin tabaktaki en güzel hurmaları seçmeniz gibi hayırlılarınızı seçmesidir.”²³¹⁴

Emanet hasletinin –insanlar bu haslete sahip çıkmadıkları için- kaldırılması kıyamet alametlerindendir. İnsanlar arasında kaliteli olanların sayısı oldukça azdır. Rasûlullah’ın (s.a) peygamber olarak gönderilmesi, emanetin kaldırılması, ölümün hayırlı insanları seçerek bir bir alması kıyametin alametlerindendir. Güneşin batıdan doğması kıyametin büyük alametlerinden biridir.

2.6.4. Kıyamet

İbnü’l-Mübârek, 204. sırada “Ahvâlü yevmi’l-kıyâme”; Hennâd b. Serî, 36. sırada “Yevmü’l-kıyâme” bâbı açmıştır. Tirmizî’nin “Sıfatü’l-kıyâme ve’r-rekâik ve’l-vera” bölümünün ilk bâbı “Kıyamet”tir. İbnü’l-Mübârek, 205. sırada “Mecîu ameli ibn âdem yevme’l-kıyâme” bâbına yer vermiştir. İbn Mâce, 35. sırada “Mâ yürcâ min Rahmetillahi yevme’l-kıyame” bâbına yer vermiştir.

Buhârî, 44. sırada “Yakbizullahu’l-arza yevme’l-kıyâme; 45. sırada “el-Kısaâs yevme’l-kıyâme” bâbına yer vermiştir. Buhârî, 46. sırada “Bâbu Kavlihî Azze ve celle ‘İnne zelzelete’s-sâ’ati şey’ün azîm’, ‘Ezifeti’l-âzife’, ‘İkterabeti’s-sâ’atü” bâbı açmıştır. Buhârî, ayrıca 47. sırada “Bâbu kavillahi Teâlâ ‘Elâ yezunnü ülâike ennehüm meb’ûsûn. li yevmin ‘azîm. Yevme yekûmu’n-nâsu lirabbi’l-âlemîn”; 48. sırada ise “el-Kısaâs yevme’l-kıyâme” başlığı açmıştır. Dârimî, 79. sırada “Şe’nu’s-sâati ve nuzülü’r-rab tealâ” bâbı açmıştır.

İnsanlar arasında Cennet’e gireceklerin oranı binde bir kadardır. Kıyamet gününün şiddetinden çocuklar birden ihtiyarlar, her gebe kadın karnındaki çocuğu düşürür, insanlar bu zorluğun tesirinden sarhoş olurlar. Bu husus şu hadis-i şerifte bildirilmiştir: Ebû Saîd el-Hudrî’nin nakline göre Rasûlullah (s.a) şöyle anlatmıştır “Yüce Allah ‘Ya Adem! Diye seslenir. Adem hemen cevap olarak ‘Lebbeyk ve sa’deyk’ (tekrar tekrar emrine hazırım ve her hayır senin iki elindedir) der. Allah Teâlâ ‘Ateşe girecekleri çıkarıp gönder!’ der. Adem ‘Ya Rab! Ateşe gönderilecekler ne kadardır?’ diye sorar. Yüce Allah ‘Her bin kişiden dokuz yüz doksan dokuzu!’ diye cevap verir. Bu, (o günkü şiddetli korkudan) çocuğun ihtiyarlayacağı, her gebe

²³¹⁴ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/395 (No. 36453); *el-Musannef T*, 15/51 (No: 36453)

kadının çocuğunu düşüreceği, insanları da –sarhoş olmadıkları halde Allah’ın azabı şiddetli olduğu için- sarhoş bir durumda göreceğin gündür.

Oradakilere bu haber ağır geldi ve ‘Ya Rasûlallah! Bu (binde bir) kişi hangimizdir?’ diye sordular. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a) ‘Size müjdelersun! Muhakkak ki sizden bir kişiye mukabil Ye’cüc ve Me’cüc’den bin kişi (cehenneme gönderilecektir)!’ Buyurdu. Sonra da ‘Nefsime elinde bulunan Allah’a yemin ederim ki ben sizlerin cennet ehlinin üçte biri olmanızı kuvvetle ummaktayım’ buyurdu.

Râvi dedi ki bunun üzerine biz yine Allah’a hamdettik ve tekbir getirdik. Bundan sonra Rasûlullah (s.a) ‘Canım elinde bulunan Allah’a yemin ederim ki ben sizlerin cennet ehlinin yarısı olmanızı kuvvetle ummaktayım. Çünkü ümmetlere nispetle sizin durumunuz, siyah öküzün derisi üzerindeki beyaz kıl gibidir, yahutta eşeğin ön ayaklarının iç taraflarında bulunan daire şeklindeki mühür gibidir.’ Buyurdu.”²³¹⁵

Kıyamet o kadar dehşetli bir hadisedir ki Rasûlullah (s.a) dahi kıyametten bahsederken yüzü kızarır ve sesi yükselirdi.²³¹⁶

Kıyamette insanlar Rablerinin huzurunda divana duracaklardır. O günün şiddetinden, zorluğundan ve güneşin yaklaştırılmasından çok terleyeceklerdir. Bu ter onların kulaklarına kadar varır. “İnsanlar o günde âlemlerin Rabbinin huzurunda divan duracaklardır”²³¹⁷ ayeti bu durumu haber vermektedir.²³¹⁸

Kıyamet günü güneş insanlar bir veya iki mil yaklaştırılacaktır. Güneş adeta onları eritecektir. Onlar, kötü amellerine göre ter içinde kalacaklardır. Kiminin teri topuğuna kadar, kimimin teri diz kapaklarına kadar, kimisi ise kulaklarına kadar ter içinde kalacaklardır.²³¹⁹

²³¹⁵ Buhârî, “Rikâk”, 46; *Sahîh-i Buhârî*, 6/154 (No. 6530).

²³¹⁶ Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 1/199 (No. 324).

²³¹⁷ Mutaaffîfîn, 83/6.

²³¹⁸ Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 1/200 (No. 326).

²³¹⁹ Tirmizî, “Sıfatü’l-kıyâme ve’r-rekâik ve’l-vera’”, 2 (No. 2421); *Sünen-i Tirmizî ve tercemesi*, trc. Mollamehmedoğlu, 4/231 (No. 2536); İbn Ebü’d-Dünyâ, *el-Ehvâl*, 73 (No. 90). Ayrıca bk. Müslim, “el-Cenne ve sıfatu na’îmihâ ve ehlihâ” 62 (No. 2864).

Ahirette Allah, her bir kulla arada tercüman bulunmaksızın konuşacaktır. O gün, kişi yaptığı amellerle baş başa kalacaktır. Bu nedenle kişi yarım hurmayla dahi olsa kendini cehennem azabından korumalıdır.²³²⁰

Ümmet-i Muhammed, Kur'an-ı Kerim'e ve Rasûlullah'a (s.a) iman ettikleri için kıyamet günü Allah'tan aldıkları vahyi ümmetlerine bildirdiklerine dair diğer peygamberler hakkında da şahitlik edeceklerdir.²³²¹ Bu durum, Kur'ân-ı Kerim'de yer alan “İşte böylece insanlığa şahitler olmanız ve Resûlün de size şahit olması için sizi mutedil bir ümmet kıldık.” Buyruğunun tahakkuk ettiği gündür.²³²²

Samimi bir kalple getirilen Kelime-i şehadet Allah katında o denli değerlidir ki yerler gökler dolusu günah işlemiş kişinin mizanında Kelime-i Şehâdet'in sevabı bütün günahlarına ağır gelecektir.²³²³

Cebbâr olan Allah, ahirette semavât ve arzı eline alır. Buruşturup buruşturup bırakır ve “Cebbar Benim. Melik benim.” Diyerek dünyadaki mütekebbirlere hadlerini bildirir.²³²⁴ Bu durum, “Onlar, Allah'ı gereği gibi takdir edip tanımadılar. Kıyamet gününde bütün arz O'nun avucundadır; gökler de O'nun elinde dırûlûp bükülmüştür.”²³²⁵ Ayetinde haber verilmiştir. Rasûlullah (s.a) bu durumu anlatırken minberde sağa sola o kadar meyl etmiştir ki sahabe, minberin yıkılmasından korkmuşlardır.²³²⁶

Kıyamet günü, her topluluk kendi taptıkları varlığın peşine düyeceklerdir. Mü'minler, Allah'a secde etmeye davet edildiklerinde secde edecekler ancak münafıklar secde etmeye güç yetiremeyeceklerdir. Batıla tapanlar taptıkları mahlukla

²³²⁰ Tirmizî, “Sıfatü'l-kıyâme ve'r-rekâik ve'l-vera'”, 1 (No. 2415); Esed b. Mûsa, Kitâbü'z-zühd, 75 (No. 95). Ayrıca bk. Buhârî, “Tevhid”, 36 (No. 7074); Müslim, “Zekât”, 67 (No. 1016); İbn Mâce, “Zekât”, 28 (No. 1843)

²³²¹ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/743 (No. 1602); *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/557 (No. 1598); *ez-Zühd-Kalbin incelikleri*, 497 (No. 1598); İbn Ebü'd-Dünyâ, *el-Ehvâl*, 161 (No. 195).

²³²² Bakara, 2/143.

²³²³ İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/744 (No. 1603); Ayrıca bk. Tirmizî, “İman”, 17 (No. 2639); *Sünen-i Tirmizî ve Tercemesi*, trc. Mollamehmetoğlu, 4/392 (No. 2776).

²³²⁴ İbn Mâce, “Zühd”, 33 (No. 4275); *Sünen-i İbn Mâce Tercemesi ve şerhi*, trc. Hatipoğlu, 10/568 (No. 4275).

²³²⁵ Zümer, 39/67.

²³²⁶ Buhârî, “Rikâk”, 44 (No. 6154); *Sahihî Buhârî T*, trc. Tüfekci, 6/149 (No. 6519); Dârimî, “Rikâk”, 79 (No. 2841); İbn Ebü'd-Dünyâ, *el-Ehvâl*, 47 (No. 57). Ayrıca bk. Müslim, “Sıfatü'l-kıyâme ve'l-cenne ve'n-nâr”, 23 (No. 2787); İbn Mâce, “Sünne”, 13 (No. 192).

birlikte cehenneme düşerken, Mü'minler Allah'ın nezaretinde Cennet'e gideceklerdir.²³²⁷

Kul, ahirette Allah ile arasında herhangi bir tercüman bulunmadan konuşacaktır. Cehennem ateşinden Allah'a sığınmak gerekir. Sadaka vermek kişiyi cehennem azabından korur. Bu nedenle Rasûlullah (s.a) yarım hurmayla da olsa cehennem azabından sakınmamızı tavsiye etmiştir.²³²⁸

2.6.5. Ahiret Ahvali

Bu başlık altında haşr, sûr ve ba's, hesap, arz ve kısas, sırat, Allah'ın ahirette inanan kullarına rahmeti olmak üzere beş ayrı konu ele alınacaktır.

2.6.5.1. Haşr

Dârimî, 81. Sırada "Sıfatü'l-haşr"; Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme ve'r-rekâik ve'l-vera'" bölümünün 3. Sırasında "Mâ câe fi şe'ni'l-haşr" bâbı açmıştır. Buhârî, 45. sırada "Keyfe'l-haşr" bâbı açmıştır. İbn Ebü'd-Dünyâ, el-Ehvâl adlı kitabında "Zikrû'l-haşr" bâbı açmıştır.

İnsanlar, Allah'ın huzuruna yalın ayak, çıplak, yaya ve sünnetsiz olarak çıkacaklardır. Şu hadis-i şerif bu durumu haber vermektedir: İbn Abbas'ın (r.a) nakline göre Rasûlullah (s.a) şöyle buyurmuştur: "*Muhakkak ki sizler Allah'a yalın ayak, çıplak, yaya ve sünnetsiz olarak kavuşacaksınız.*"²³²⁹ Bu hadisin bir benzerini İbnü'l-Mübârek de tahric etmiştir. İbn Abbas (r.a) şöyle haber vermiştir: "Rasûlullah (s.a) bir gün nasihat etmek için kalktı ve şöyle buyurdu: '*Ey insanlar! Muhakkak sizler Allah'ın huzurunda yalın ayak ve çıplak bir şekilde haşredileceksiniz.*' Sonra şu ayeti okudu: "*Onu ilk defa yaratmaya başladığımız gibi tekrar yaratırız. Üzerimize bir vaad olarak bunu mutlaka yapacağız.*"²³³⁰ Sonra şöyle buyurdu: '*Kıyamet günü ilk giydirilecek olan İbrahim'dir (a.s.)*'"²³³¹

²³²⁷ Bk. Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Yenda yay., 8/211.

²³²⁸ Buhârî, "Rikâk", 49 (No. 6174); *Sahih-i Buhârî T*, trc. Tüfekci, 6/157 (No. 6539-6540); Esed b. Musâ, *ez-Zühd*, 75 (No. 95); Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme ve'r-rekâik ve'l-vera'", 1 (No. 2415). Ayrıca bk. Müslim, "Zekât", 67 (No. 1016); İbn Mâce, "Sünne", 13 (No. 185).

²³²⁹ Buhârî, "Rikâk", 45 (No. 6159); *Sahih-i Buhârî T*, trc. Tüfekci, 6/151 (No. 6524).

²³³⁰ Enbiyâ, 21/104.

²³³¹ İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/462 (No. 1311); Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme ve'r-rekâik ve'l-vera'", 3 (No. 2423) (Şe'nü'l-haşr); Dârimî, "Rikâk", 81 (No. 2844).

Hız. Peyamber (s.a) Maşşer’de ümmetinden bazı kişilerin Cehennem’e doğru götürüldüklerini görünce müdahale etmek isteyecek ancak onların peygamberin vefatından sonra topukları üzere dinden döndükleri belirtilerek şefaate izin verilmeyecektir.²³³²

Haşır hadisesi o kadar şiddetlidir ki bu hal, çıplak oldukları halde erkeklerin ve kadınların birbirlerine bakmalarına mani olacaktır.²³³³

Maşşerde insanlar Rablerinin huzurunda divan duracaklardır. Haşır hadisesi o kadar zor ve ağırdır ki insanlar kulaklarına kadar terleyeceklerdir. “Onlar düşünmezler mi ki büyük bir günde (hesap vermek için) diriltilecekler! Öyle bir gün ki insanlar o günde alemlerin rabbinin huzurunda divan duracaklardır.”²³³⁴ Ayeti bu durumu haber vermektedir.²³³⁵

Maşşer yerinde güneşin yaklaştırılmasından ve o günün zorluğundan insanlar inanılmaz derecede terleyeceklerdir. Onların terleri kulaklarına kadar ulaşacaktır.²³³⁶ Allah kıyamet gününde kâfirleri yüzleri üzerinde sürünür vaziyette haşır edecektir. Allah bunu yapmaya kâdirdir.²³³⁷ Kıyamet gününde insanlar somun ekmek gibi beyaz bir sâha üzerinde toplanacaklardır.²³³⁸

Allah Teâlâ, ahirette insanları huzurunda toplayacaktır. Arşın gölgesine girmeyi hak edenlerin durumu iyi olacakken, güneşin yakıcı sıcaklığı altında kalanlar sıkıntıya düşeceklerdir. Cehennem’e herkes uğrayacaktır. İman nuru olanlar Sırat’tan kolaylıkla geçeceklerdir. Nuru olmayanlara Cehennem çengelleri, örümcekleri musallat olacaktır.²³³⁹

²³³² Buhârî, “Rikâk”, 45 (No. 6161); *Sahîh-i Buhârî T*, trc. Tüfekci, 6/151 (No. 6526); Tirmizî, “Sıfatü’l-kıyâme ve’r-rekâik ve’l-vera’”, 3 (No. 2423). Ayrıca bk. Müslim, “el-Cenne ve sıfatü na’îmihâ”, 58 (No. 2860).

²³³³ Buhârî, “Rikâk”, 45 (No. 6162); *Sahîh-i Buhârî T*, trc. Tüfekci, 6/152 (No. 6527); İbn Mâce, “Zühhd”, 33 (No. 4276).

²³³⁴ Mutaffîfin, 83/4, 5, 6.

²³³⁵ Buhârî, “Rikâk”, 47 (No. 6166); *Sahîh-i Buhârî T*, trc. Tüfekci, 6/154 (No. 6531).

²³³⁶ Buhârî, “Rikâk”, 47 (No. 6167); *Sahîh-i Buhârî T*, trc. Tüfekci, 6/155 (No. 6532).

²³³⁷ Buhârî, “Rikâk”, 45 (No. 6158); *Sahîh-i Buhârî T*, trc. Tüfekci, 6/151 (No. 6523). Ayrıca bk. Müslim, “Sıfatü’l-kıyâme ve’l-cenne ve’n-nâr”, 54 (No. 2806).

²³³⁸ Buhârî, “Rikâk”, 44 (No. 6156).

²³³⁹ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/184 (No. 35751); *el-Musannef T*, 14/557 (No. 35751).

2.6.5.2. Sûr ve Ba's

Buhârî, “Rikâk” bölümünün 43. sırasında; Tirmizî, “Sıfatü'l-kıyâme ve'r-rekâik ve'l-vera'” bölümünün 8. sırasında “Mâ câe fi şe'ni's-sûr” bâbı açmıştır. Dârimî, 78. sırada “Sûr” bâbı açmıştır. İbn Mâce, 33. sırada “Zikru'l-Ba's” bâbı açmıştır.

Sûr, kendisine üflenen bir boynuzdur. Şu hadis bu durumu haber vermektedir: Abdullah b. Amr (r.a) şöyle haber vermiştir: “Bir bedevi Nebî'ye (s.a) geldi ve ‘Sûr’ nedir diye sordu. Nebî (s.a) ‘içine üflenen bir boynuzdur’ Buyurdu.”²³⁴⁰

Rasûlullah'ın (s.a) Sûr'a üfürecek meleklerin emri yerine getirmeye hazır vaziyette beklediklerini bildiği için “Boynuzcu boynuzu ağzına almış ve üfleme emri gelir gelmez derhal üflemek için izin beklemeye koyulmuşken ben nasıl safâ sürerim!” buyurarak ümmetini uyarmıştır. Bu bilgi sahabeye ağır gelince o günün şiddetinden korunabilmek için ashabına ‘Hasbunallah ve ni'me'l-vekîl ‘alellahi tevekkelnâ’ zikrini tavsiye etmiştir.²³⁴¹

Sûra birinci üfürülmeye Allah'ın istisna tuttuğu kullar hariç bütün insanlar bayılacaklardır. Rasûlullah (s.a) ayıldığında Hz. Musa'yı arşa sıkıca tutunmuş vaziyette görecektir.²³⁴² Bu durum Kur'ân-ı Kerim'de yer alan “Ve Sûr'a üflenir. Bunun üzerine Allah'ın dilediği kimseler hariç, göklerde olanlar ve yerde olanlar çarpılıp yıkılırlar. Sonra Sûr'a bir daha üflenir. Bu defa onlar (kabirlerinden) hemen kalkarak bakınıp dururlar.”²³⁴³ ayetini haber verdiği durumdur.²³⁴⁴

2.6.5.3. Hesab, Arz ve Kısas

Veki' b. Cerrâh, 53. sırada; Tirmizî ise “Sıfatü'l-kâyame ve'r-rekâik ve'l-vera'” bölümünün 2. Sırasında “Mâ câe fi şe'ni'l-hisâb ve'l-kısâs” bâbı açmıştır. İmam Buhârî, 48. sırada “el-Kısâs yevme'l-kıyâme” bâbı; 49. sırada “Men nûkişe'l-

²³⁴⁰ Tirmizî, “Sıfatü'l-kıyâme ve'r-rekâik ve'l-vera'”, 8 (No. 2430).

²³⁴¹ Tirmizî, “Sıfatü'l-kıyâme ve'r-rekâik ve'l-vera'”, 8 (No. 2431).

²³⁴² Buhârî, “Rikâk”, 43 (No. 6152); *Sahîh-i Buhârî T*, trc. Tüfekci, 6/149 (No. 6517).

²³⁴³ Zümer, 39/68.

²³⁴⁴ İbn Mâce, “Zühhd”, 33 (No. 4274); *Sünen-i İbn Mâce Tercemesi ve şerhi*, trc. Hatipoğlu, 10/563 (No. 4274).

hisâb ‘uzzibe” bâbı açmıştır. Sünen-i Tirmizî’nin “Sıfatü’l-kıyâme ve’r-rekâik ve’l-vera” bölümünün 4-8 arasındaki bâbları arz ile ilgilidir.

Ahirette, kişi şu beş şeyin hesabını vermeden huzurdan ayrılamaz: İbn Mes’ûd (r.a) Nebî’nin şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “*Kıyamet günü âdemoğlu beş şeyin hesabını vermeden Rabbinin huzurundan ayrılamaz. Ömrünü nerede tükettiğinden, gençliğini nerede yıprattığından, malını nereden kazanıp nereye harcadığından, bildikleri konusunda ne amel işlediğinden.*”²³⁴⁵ Bu rivayetin diğer zühd kitaplarında Muaz b. Cebel’den mevkufen geldiği görülmektedir.²³⁴⁶

İnsanlara zulmetmiş kişi, namaz, oruç, zekât ehli olsa da kısasa tabi tutulacak ve yaptığı kötülöklere karşılık iyiliklerinden silinecektir. İyilikleri yetmezse, karşıdaki kişinin günahlarını üstlenecektir. Bu şekilde iflas ederse cehenneme atılacaktır.²³⁴⁷ Kıyamet günü inceden inceye hesaba çekilen kişi helak olacaktır.²³⁴⁸ Hesap günü kısas gerçekleşecektir. Öyle ki boynuzsuz davar boynuzlu davardan hakkını alacaktır.²³⁴⁹ Hesap günü görececek ilk dava kan davalarıdır.²³⁵⁰ Müslüman, üzerinde başka bir din kardeşinin hakkı var ise onunla helalleşmelidir. Eğer bu dünyada helalleşmezse ahirette o kişinin günahlarından üstlenmek zorunda kalır. Çünkü kıyamette dinar veya dirhem geçerli değildir.²³⁵¹

Kıyamet günü kafir azaptan kurtulmak için dünya dolusu altını fidye olarak vermek isteyecek ama bu çabası boşa çıkacaktır. Hatta kendisine “senden dünyada

²³⁴⁵ Tirmizî, “Sıfatü’l-kıyâme ve’r-rekâik ve’l-vera”, 1 (No. 2416).

²³⁴⁶ Vekî‘ b. Cerrâh, *ez-Zühd*, 1/227 (No. 10); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/215 (No. 35839); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/375 (Men kerihel-binâ).

²³⁴⁷ Tirmizî, “Sıfatü’l-kıyâme ve’r-rekâik ve’l-vera”, 2 (No. 2419); *Sünen-i Tirmizî Tercemesi*, trc. Mollamehmetoğlu, 4/230 (No. 2534). Ayrıca bk. Buhârî, “Mezâlim”, 11 (No. 2317).

²³⁴⁸ İbnü’l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/740 (No. 1600); *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/465 (No. 1319); *ez-Zühd-Kalbin incelikleri*, 415 (No. 1319); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/113 (No. 35540); Buhârî, “Rikâk”, 49; Tirmizî, “Sıfatü’l-kıyâme ve’r-rekâik ve’l-vera”, 5 (No. 2426).

²³⁴⁹ Tirmizî, “Sıfatü’l-kıyâme ve’r-rekâik ve’l-vera”, 2 (No. 2420); *Sünen-i Tirmizî Tercemesi*, trc. Mollamehmetoğlu, 4/230 (No. 2535); Esed b. Musâ, *ez-Zühd*, 79 (No. 102). Ayrıca bk. Müslim, “Birr ve sıla”, 60 (No. 2582).

²³⁵⁰ Buhârî, “Rikâk”, 48 (No. 6168); *Sahîh-i Buhârî T*, 6/155 (No. 6533).

²³⁵¹ Buhârî, “Rikâk”, 48 (No. 6169); *Sahîh-i Buhârî T*, 6/155 (No. 6534); Tirmizî, “Sıfatü’l-kıyâme ve’r-rekâik ve’l-vera”, 2 (Şe’nü’l-hisâb ve’l-kisâs).

bundan daha kolay olan Kelime-i tevhid getirmek istendi ancak yapmadın” denecektir.²³⁵²

Ümmet-i Muhammed’den yetmiş bin kişi sorgusuz sualsiz cennete girecektir. Onların bu dereceye ulaşmalarının sebebi ateşle dağlanmamaları, rukye yapmamaları, uğursuzluğa inanmamalarıdır.²³⁵³

Allah insana sayılamayacak kadar çok nimetler vermiştir. Kul, bu nimetlerin şükrünü eda etmek amacıyla, Allah’ın razı olacağı doğrultuda hayatını sürmeli; iş isten geçmeden kendisine verilen her türlü imkanı Allah’ın rızası doğrultusunda sarf etmelidir. Değilse Allah’ın huzurunda kendisine verilen onca nimeti nasıl değerlendirdiği sorulan kul “*Onları biriktirdim, artırdım ve olduğundan daha fazla olarak bıraktım. Beni (dünyaya) çevir de onların hepsini sana getireyim.*” demek zorunda kalır. Oysa Ahiret’te dünyaya dönmek asla mümkün değildir.²³⁵⁴ Allah Teâlâ, Kendi huzuruna getirilip hesaba çekileceğini unutan kulunu azaba terk edecektir.²³⁵⁵

Kıyamet gününde insanlar Allah’ın huzurunda üç defa hesaba çekilecekler, Allah’a arz olunacaklardır. İlk ikisinde insanlar kendilerini temize çıkarmaya çalışacaklar, mazeretler ileri süreceklerdir. Sonuncusunda ise amel defterleri insanların sağından veya solundan kendilerine verilecektir.²³⁵⁶

2.6.5.4. Sırat

Buhârî, “Rikâk” bölümünün 52. Sırasında “es-Sırât cisru Cehennem” bâbı; Tirmizî, “Sıfatü’l-kıyâme ve’r-rekâik ve’l-vera” bölümünün 9. Sırasında “Mâ câe fi şe’ni’s-Sırât” bâbı açmışlardır. İbn Mâce, “Zühd” bölümünün 33. Sırasındaki “Ba’s” bâbında Sırat hakkında birkaç hadis tahriç etmiştir.

²³⁵² Buhârî, “Rikâk”, 49 (No. 6173); Esed b. Musâ, *ez-Zühd*, 69 (No. 85); İbn Ebü’d-Dünyâ, *el-Mütemennîn*, 84 (No. 146). Ayrıca bk. Müslim, “Sıfatü’l-kıyâme ve’l-cenne ve’n-nâr”, 52 (No. 2805).

²³⁵³ Buhârî, “Rikâk”, 50 (No. 6175); *Sahîh-i Buhârî T*, trc. Tüfekci, 6/157 (No. 6541); Tirmizî, “Sıfatü’l-kıyâme ve’r-rekâik ve’l-vera”, 16 (No. 2446); İbn Ebü’d-Dünyâ, *et-Tevekkül*, 58 (No. 25). Ayrıca bk. Müslim, “İman”, 371 (No. 218).

²³⁵⁴ İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 2/116; Tirmizî, “Sıfatü’l-kıyâme ve’r-rekâik ve’l-vera”, 6 (No. 2427); *Sünen-i Tirmizî Tercemesi*, trc. Mollamehmetoğlu, 4/236 (No. 2544).

²³⁵⁵ Tirmizî, “Sıfatü’l-kıyâme ve’r-rekâik ve’l-vera”, 6 (No. 2428); *Sünen-i Tirmizî Tercemesi*, trc. Mollamehmetoğlu, 4/237 (No. 2545).

²³⁵⁶ İbn Mâce, “Zühd”, 33 (No. 4277); *Sünen-i İbn Mâce Tercemesi ve şerhi*, trc. Hatipoğlu, 10/570 (No. 4277).

Sırat'ın üzerinde dikenler bulunmaktadır. Bu hususu, şu hadis bildirmektedir: Ebû Saîd (el-Hudrî) (r.a)'den rivayet edildiğine göre Rasûlullah (s.a) şöyle buyurmuştur: “*Sırat (köprüsü) Cehennem'in ortasının üstüne, sa'dân dikenleri gibi dikenler üzerine (kurulup) konulur. Sonra insanlar (onun üstünden) geçmeye çalışacaklar. Ardık kimisi sapasağlam (geçip) kurtulur. Kimisi o dikenle tırmalanmış olup sonra kurtulur. Kimisi de o dikene takılarak cehenneme baş aşağı atılır.*”²³⁵⁷

Yerin başka bir yerle; göklerin de başka göklere dönüştürüldüğü gün insanlar Sırat üzerinde olacaklardır.²³⁵⁸

Herkes Sırat'tan geçerken Cehennem'e uğramış olacaktır. Ancak, Allah kendisinden sakınanları korur.²³⁵⁹ Sırat üzerinde çengeller bulunacaktır. Bu çengeller bazı kişileri yaralarken bazılarının cehenneme düşmesine sebep olacaktır. Kıyamet gününde mü'minler hiçbir izdiham ve zorluk olmadan Allah'ı göreceklerdir. Kıyamette herkes dünyada iken her neye tapıyorsa onun peşine düşsün denilecektir. Mü'minler Rablerini bekleyecekler ve O'nun ardına düşüp Cennet'e gideceklerdir.

Mü'minler kıyamet günü rablerini ayın on dördünü zorlanmadan gördükleri gibi göreceklerdir. Allah sonsuz kerem sahibidir. Cennet'e en son girecek kuluna dahi akla hayale sığmayacak nimetler verecektir. Kıyamet günü Allah'a ortak koşanlar, Allah'tan başka ilahlara tapanlar taptıkları şeyin peşine düşeceklerdir. Müslümanlar ise Allah'a kavuşuncaya kadar bekleyeceklerdir. Bu hadiseden sonra Cehennem köprüsü kurulur. Ümmetini Sırat'tan geçirecek ilk peygamber Rasûlullah'tır (s.a). Sırat üzerinde çengeller bulunmaktadır. Bu çengeller ameli kötü olanları çekip alır.²³⁶⁰

Mü'minler, ahirette Rasûlullah'ı (s.a) Sırat üzerinde orada bulamazlarsa terazinin başında orada da bulamazlarsa havzın başında aramalıdırlar. Bu husus şu hadis-i şerifte bildirilmiştir: Enes b. Mâlik (r.a) şöyle buyurmuştur: “Ben,

²³⁵⁷ İbn Mâce, “Zühd”, 33 (No. 4280); *Sünen-i İbn Mâce Tercemesi ve şerhi*, trc. Hatipoğlu, 10/573 (No. 4280).

²³⁵⁸ İbn Mâce, “Zühd”, 33 (No. 4279); *Sünen-i İbn Mâce Tercemesi ve şerhi*, trc. Hatipoğlu, 10/572 (No. 4279).

²³⁵⁹ İbn Mâce, “Zühd”, 33 (No. 4281); *Sünen-i İbn Mâce Tercemesi ve şerhi*, trc. Hatipoğlu, 10/574 (No. 4281).

²³⁶⁰ Buhârî, “Rikâk”, 52 (No. 6204); *Sahih-i Buhârî T*, trc. Tüfekci, 6/168-169 (No. 6573). Ayrıca bk. Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 11/407 (No. 20856); Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 13/143 (No. 7717).

Rasûlullah'tan (s.a) kıyamet gününde bana şefa'at etmesini istedim de 'ederim' buyurdu. 'Ya Rasûlallah! Sizi nerede arayayım?' diye sordum. '*Beni ilk arayacağın zaman sırat üzerinde ara!*' buyurdu. Ben, 'Şayet sırat üzerinde sizi bulamazsam?' dedim. '*O zaman beni amel terazisinin yanında ara!*' buyurdu. Ben 'Sizi, terazinin yanında da bulamazsam?' dedim. '*O zaman beni, havuzun başında ara! Çünkü, ben bu üç yerden şaşmam (bunların birinde behemehal bulunurum)*' buyurdu."²³⁶¹

2.6.5.5. Allah'ın ahirrette inanan kullarına merhameti

Allah'ın yüz parça rahmeti vardır. Bunlardan bir parçasını dünyadaki mahlukat arasında taksim etmiştir. Doksan dokuzunu ise ahirete alıkoymuştur. Bu husus, şu hadis-i şerifte bildirilmiştir: Ebû Hüreyre'den (r.a) nakledildiğine göre Rasûlullah (s.a) şöyle buyurmuştur: "*Allah'ın yüz rahmeti vardır. Onlardan bir rahmeti bütün mahlukat arasında taksim etmiştir. İşte mahlukat birbirlerine ancak o rahmet sebebiyle merhamet ederler, bu sebeple şefkatlaşırlar. Vahşi hayvan da yavrularına bu rahmet sebebiyle acır. Allah, doksan dokuz rahmeti de geciktirerek kıyamet günü (mü'min) kullarına onlarla merhamet edecektir.*"²³⁶²

Allah'ın rahmeti gazabını geçmiştir. Bu nedenle inanan kullar Allah'ın rahmetinden ümit kesmemelidirler.²³⁶³ Allah'ın kulları üzerindeki hakkı, insanların O'na kulluk etmeleri ve O'na hiçbir şeyi ortak koşmamalarıdır. Kullar bu iki hususu hakkıyla yerine getirdikleri takdirde Allah onlara azab etmeyecektir.²³⁶⁴

Allah, merhametlilerin en merhametlisidir. Çocuğunun yanmasına razı olmayan bir anneden daha merhametlidir. Allah, hak yoldan sapıp O'na itaat etmeye tenezzül etmeyen ve kelime-i tevhidi söylemekten imtina eden azgın kulları hariç

²³⁶¹ Tirmizî, "Sıfatü'l-kıyâme ve'r-rekâik ve'l-vera'", 9 (No. 2433); *Sünen-i Tirmizî ve Tercemesi*, trc. Mollamehmedoğlu, 4/240 (No. 2550).

²³⁶² İbn Mâce, "Zühd", 35 (No. 4293, 4294); *Sünen-i İbn Mâce terceme ve şerhi*, 10/536 (No. 4293); İbnü'l-Mübârek, *er-Rekâik*, 2/529 (No. 1109); *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/312 (No. 893, 894); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/614 (No. 1318, 1319); Buhârî, "Rikâk", 19 (No. 6104) (er-Recâ me'a'l-havf); Dârimî, "Rikâk", 68 (No. 2827); İbn Ebü'd-Dünyâ, *Hüsnü'z-zan billah*, 120 (No. 145).

²³⁶³ İbn Mâce, "Zühd", 35 (No. 4295); *Sünen-i İbn Mâce terceme ve şerhi*, 10/587 (No. 4295); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 138 (No. 941); İbn Ebü'd-Dünyâ, *Hüsnü'z-zan billah*, 44 (No. 33). Ayrıca bk: Buhârî, "Tevhîd", 55 (No. 7114); Müslim, "Tevbe", 14 (No. 2751); Tirmizî, "Deavât", 100 (No. 3543).

²³⁶⁴ İbn Mâce, "Zühd", 35 (No. 4296); Buhârî, "Rikâk", 37 (No. 6135).

diğer kullarına azap etmeyecektir.²³⁶⁵ Allah, kendisinden sakınılmaya en çok layık olandır. Kendisinden sakınarak başkasına kulluk etmeyenleri bağışlamaya yine en layık olan odur.²³⁶⁶

Amel defterinde kelime-i şehadet bulununan kişi, uzunluğu göklere ulaşan 99 klasör dolusu günahı dahi olsa hiçbir şey Allah'ın isminden yüce olmadığı için amel defteri ağır basacaktır.²³⁶⁷

2.6.6. Havz ve Kevser

Buhârî, “Rikâk” bölümünün 53. Başlığı olarak; Tirmizî, “Sıfatü'l-kıyâme ve'r-rekâik ve'l-vera” bölümünün 14 ve 15. başlıklarında; İbn Mâce, “Zühd” bölümünün 36. başlığında “Havz” bâbı açmıştır.

Hennâd b. Serî, *Zühd* kitabının 16. başlığında “Mâ câe fi'l-kevser” bâbı açmıştır. Dârimî, “Rikâk” bölümünün 112. bâbında “Bâbun fi'l-Kevser” başlığı açmıştır.

Havzın büyüklüğü Medine ile San'a arasındaki mesafe kadardır. İki ucu arası bir aylık yol mesafesindedir. Havzda, yıldızların adedince bardaklar bulunacaktır. Havzın suyu sütten daha beyaz baldan daha tatlı, kokusu miskten daha güzeldir. Havzdan içenler bir daha asla susamayacaklardır. İbn Ömer (r.a) Rasûlullah'ın (s.a) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “*Önünüzde bir havz vardır ki (büyüklüğü) Cerbâ ve Ezruh arası gibidir*” buyurmuştur.²³⁶⁸ Enes b. Mâlik'in nakline göre Resûlullah (s.a) şöyle buyurmuştur: “*Şüphesiz havzımın sahası Eyle ile Yemen'in San'a şehri arasındaki mesafe gibidir. Muhakkak ki havzda semanın yıldızları sayısınca ibrikler vardır.*”²³⁶⁹ Abdullah b. Amr'ın (r.a) nakline göre Rasûlullah (s.a) şöyle buyurmuştur: “*Benim havzım bir aylık yol genişliğindedir. Onun suyu sütten daha beyaz, kokusu miskten daha hoştur. Bardakları da gökyüzünün yıldızları gibi çoktur.*

²³⁶⁵ İbn Mâce, “Zühd”, 35 (No. 4297); *Sünen-i İbn Mâce terceme ve şerhi*, 10/590 (No. 4297).

²³⁶⁶ İbn Mâce, “Zühd”, 35 (No. 4299); *Sünen-i İbn Mâce terceme ve şerhi*, 10/591 (No. 4299).

²³⁶⁷ İbn Mâce, “Zühd”, 35 (No. 4300); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 2/109. Ayrıca bk. Tirmizî, “İmân”, 17 (No. 2639); Hâkim, *el-Müstedrek*, 1/46 (No. 9).

²³⁶⁸ Buhârî, “Rikâk”, 53 (6206); *Sahîh-i Buhârî T*, 6/170 (No. 6577).

²³⁶⁹ Buhârî, “Rikâk”, 53 (6209); *Sahîh-i Buhârî T*, 6/171 (No. 6580).

*Her kim ondan içerse, o kimse artık ebediyen susamaz.”*²³⁷⁰ Harise b. Vehb şöyle demiştir: Ben peygamberden içtım. Kendisi havzdan söz etti ve ‘*Onun büyüklüğü Medine ile San’a arasındaki saha gibidir*’ dedi. Harise’nin nakline göre Rasûlullah (s.a) ‘*Onun havuzu Medine ile San’a arasındaki mesafe sahası kadardır.*’ demiştir. Müstevid hadisin râvisine ‘‘Sen ondan kapları söylediğini içtın mı?’’ diye sordu. Ravi hayır diye cevap verdi. Bunun üzerine Müstevid ‘‘Orada yıldızlar gibi kaplar görülür’’ dedi.²³⁷¹

Havzın başına gelecek ilk Müslümanlar saçları dağınık, elbiseleri kirli vaziyette gelen, bazı kimseler tarafından küçük görülen ve dışlanan Muhacirlerin fakirleri olacaktır.²³⁷²

Havz’dan başka cennette Rasûlullah’a verilmiş Kevser ırmağı vardır. Allah Teâlâ, ‘‘*Kuşkusuz biz sana kevseri verdik*’’²³⁷³ buyurarak Hz. Peygamber’i (s.a) müjdelemiştir. Rasûlullah (s.a) da ashabına ‘‘*Havuz başında bana kavuşana kadar sabrediniz.*’’²³⁷⁴ buyurmuştur. İmam Buhârî, bâb başlığına taşıdığı bu ayetin altında havz hadisini naklederek havz ile kevser arasında irtibat kurmuştur. Bâbın altıncı hadisine göre kevserin iki tarafında inciden yapılan kubbeler bulunmaktadır. Toprağı misktendir.²³⁷⁵

Dünya ile cennet arasında insan idrakini aşan bir şekilde irtibat bulunmaktadır. Nitekim Rasûlullah (s.a) evi ile minberi arasındaki alanın cennet bahçelerinden bir bahçe olduğunu belirtmiştir.²³⁷⁶ Bu habere göre Rasûlullah’ın minberi Havz’ın üzerindedir.

²³⁷⁰ Buhârî, ‘‘Rikâk’’, 53 (6208); *Sahîh-i Buhârî T*, 6/171 (No. 6579); Tirmizî, ‘‘Sıfatü’l-kıyâme ve’r-rekâik ve’l-vera’’, 14 (No. 2442).

²³⁷¹ Buhârî, ‘‘Rikâk’’, 53 (No. 6219); *Sahîh-i Buhârî*, 6/174 (No. 6591-6592).

²³⁷² Tirmizî, ‘‘Sıfatü’l-kıyâme ve’r-rekâik ve’l-vera’’, 15 (No. 2444); *Sünen-i Tirmizi ve tercemesi*, trc. Mollamehmedoğlu, 4/250 (No. 2561).

²³⁷³ Kevser, 108/1.

²³⁷⁴ Buhârî, ‘‘Rikâk’’, 53.

²³⁷⁵ Buhârî, ‘‘Rikâk’’, 53 (6210); *Sahîh-i Buhârî*, 6/171 (No. 6581).

²³⁷⁶ Buhârî, ‘‘Rikâk’’, 53 (No. 6216); *Sahîh-i Buhârî*, 6/171 (No. 6588). Ayrıca bk. Müslim, ‘‘Hacc’’, 500; Tirmizî, ‘‘Menâkıb’’, 68 (No. 3915).

Rasûlullah (s.a) Havz'a ilk ulaşan kişi olacaktır ve Havz'ın başında ümmetini bekleyecektir.²³⁷⁷ Rasûlullah'ın (s.a) vefatından sonra dinde bid'atler çıkaranlar, İslam'dan irtidat edenler havzın başından uzaklaştırılacaklardır.²³⁷⁸

Kevser, Cennet nehirlerinden biridir. İki yakası altındandır. Suyu kardan daha beyaz, baldan daha tatlıdır. Toprağı miskten daha güzeldir.²³⁷⁹

Kevser suresi'nde müjdelenen nehir Cennet'te yer alır. Bu nehirde pek çok hayırlar vardır. Rasûlullah'ın (s.a) Havz'ı Kevser'in üzerinde yer alır.²³⁸⁰ Atâ b. Ebû Rabâh, Kevser'in cennette yer alan Rasûlullah'ın Havz'ı olduğunu belirtmiştir.²³⁸¹

Kevser ırmağının kokusu misktir. İki yakasında inciden çadırlar bulunmaktadır.²³⁸² Kevser ırmağından içenlerin güzelliği, Kevser'in güzelliğinden fazladır.²³⁸³

Havzın büyüklüğü Medine ile San'â arasındaki mesafe kadardır. İki ucu arası bir aylık yol mesafesindedir. Havzda, yıldızların adedince kadehler bulunacaktır. Havzın suyu sütten daha beyaz baldan daha tatlı, kokusu miskten daha güzeldir. Havzdan içenler bir daha asla susamayacaklardır. Havzın kapları, gökteki yıldızlardan bile çoktur. Havzın başına gelecek ilk Müslümanlar Muhacirlerin fakirleri olacaktır. Rasûlullah'ın (s.a) evi ile minberi arasındaki alan cennet bahçelerinden bir bahçedir. Rasûlullah'ın (s.a) minberi Havz'ın üzerindedir. Havz'dan başka cennette Rasûlullah'a (s.a) verilmiş Kevser ırmağı vardır. Kevser'in iki tarafında inciden yapılan süslemeler bulunmaktadır.

²³⁷⁷ Buhârî, "Rikâk", 53 (6205); *Sahîh-i Buhârî T*, 6/170 (No. 6576).

²³⁷⁸ Buhârî, "Rikâk", 53 (No. 6215); *Sahîh-i Buhârî*, 6/173 (No. 6587).

²³⁷⁹ Hennâd b. Serî, *ez-Züh'd*, 1/108 (No. 132); *ez-Züh'd-Hadislerle İslami hayat*, 74 (No. 132); İbnü'l-Mübârek, *ez-Züh'd ve'r-rekâik*, 1/562 (No. 1613); Buhârî, "Rikâk", 51 (No. 6168); İbn Mâce, "Züh'd", 39 (No. 4335) (Sıfatü'l-cenne); Dârimî, "Rikâk", 114 (No. 2879) (Bâbun fi'l-kevser); . Ayrıca bk. Tirmizî, "Sıfatü'l-cenne", 1 (No. 2524).

²³⁸⁰ Hennâd b. Serî, *ez-Züh'd*, 1/108 (No. 133); *ez-Züh'd-Hadislerle İslami hayat*, 75 (No. 133). Ayrıca bk. Müslim, "Salât", 53 (No. 400); Ebû Dâvud, "Sünne", 26 (No. 4747) (Bâbun fi'l-Havz); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/345 (No. 11638).

²³⁸¹ İbnü'l-Mübârek, *ez-Züh'd ve'r-rekâik*, 1/561 (No. 1611).

²³⁸² Hennâd b. Serî, *ez-Züh'd*, 1/109 (No. 134); *ez-Züh'd-Hadislerle İslami hayat*, 75 (No. 134); İbnü'l-Mübârek, *ez-Züh'd ve'r-rekâik*, 1/561 (No. 1612); Buhârî, "Rikâk", 53; İbn Ebü'd-Dünyâ, *Sıfatü'l-cenne*, 89 (No. 66). Ayrıca bk. Tirmizî, "Tefsir", 89 (No. 3359).

²³⁸³ Hennâd b. Serî, *ez-Züh'd*, 1/110 (No. 136); *ez-Züh'd-Hadislerle İslami hayat*, 76 (No. 136).

Rasûlullah'ın (s.a) vefatından sonra dinde bid'atler çıkaranlar, İslam'dan irtidat edenler havzın başından uzaklaştırılacaklardır.

Kevser, adıyla anılan sûrede müjdelendiği üzere Rasûlullah'a (s.a) özel olarak verilmiş Cennet nehirlerinden biridir. İki yakası altındandır. Suyu kardan daha beyaz, baldan daha tatlıdır. Toprağı miskten daha güzeldir. Bu nehirde pek çok hayırlar vardır. Rasûlullah'ın (s.a) Havz'ı, Kevser'in üzerinde yer alır. İki yakasında inciden çadırlar bulunmaktadır. Kevser ırmağından içenlerin güzelliği, Kevser'in güzelliğinden fazladır.

2.6.7. Şefaât

Hennâd b. Serî, *ez-Züh'd* kitabının 22. bâbında; İbn Mâce, "Züh'd" bölümünün 37. bâbında, Dârimî, "Rikâk" bölümünün 84. bâbında şefaât konusuna yer vermişlerdir. *Sahîhu'l-Buhârî*'nin "Rikâk" bölümünün "Sıfatü'l-cenne ve'n-nâr" bâbında şefaât konusuna dair rivayetler bulunmaktadır. Hennâd b. Serî, 25. sırada "el-Hurûc mine'n-Nâr" bâbına yer vermiştir.

Rasûlullah'ın (s.a) ahiretteki şefaati haktır. İnsanlar ahirette toplandıklarında Hz. Âdem, Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Musa ve Hz. İsa'ya gidecekler ancak her biri şefaate ehil olmadıklarını söyleyeceklerdir. Nihayetinde Rasûlullah (s.a) şefaât etmesine izin verilmesi için secdeye kapanacak, Allah'ın kendisine bildireceği özel bir hamd ile Allah'ı övecektir. Böylelikle kendisine şefaât etme yetkisi verilecektir. Rasûlullah (s.a) bu yetki sayesinde Kur'ân-ı Kerim'de Cehennem'de ebedi kalacağı bildirilen kişilerin haricindekilerin Cehennem'den kurtulmasını sağlayacaktır. Şu hadis, bu hususu haber vermektedir: Enes b. Mâlik'in (r.a) nakline göre Rasûlullah (s.a) şöyle buyurmuştur. *"Allah kıyamet gününde insanları toplar. Onlar 'içinde bulunduğumuz şu sıkıntılı durumdan bizleri kurtarması için Rabbimize karşı şefaât istesek!'* derler. *Ardından Adem'e (a.s) gelirler ve ona 'Sen Allah'ın kendi eliyle yarattığı, sana kendi ruhundan hayat verdiği meleklere emredip de meleklerin senin için secde ettikleri kimsesin. Sen, bizim için Rabb'inin huzurunda şefaât et!'* derler. *Adem de 'Ben buna ehil değilim'* der ve o işlemiş olduğu hatasını zikreder. *'Siz Allah'ın gönderdiği ilk resul olan Nuh'a gidin'* der. *Sonra onlar Nuh'a (a.s) giderler. Nuh işlemiş olduğu hatasını anar ve 'Ben buna ehil değilim. Siz Allah'ın kendisini bir dost edindiği İbrahim'e gidin'* der. *Akabinde onlar İbrahim'e*

(a.s) gelirler. İbrahim de işlediği hatasını anarak 'Ben buna ehil değilim. Siz Yüce Allah'ın kendisi ile konuştuğu Musa'ya gidin' der. Musa (a.s) onlara 'ben buna ehil değilim' der. Sonra işlediği hatasından söz eder ve 'siz İsa'ya (a.s) gidin' der. Akabinde İsa'a (a.s) gelirler. O da 'ben buna ehil değilim, siz Muhammed'e (s.a) gidin. Allah onun geçmiş ve geri kalmış bütün günahlarını mağfiret buyurmuştur!' der. Bunun üzerine insanlar bana gelirler. Ben Rabbimin huzuruna izin isterim. Onu görünce hemen secdeye kapanırım. Allah dilediği kadar beni bu vaziyette bırakır. Sonra Allah tarafından bana 'Başını kaldır! İşte, sana verilir; söyle sözün dinlenir; şefaet et şefaatin kabul olunur!' buyrulur. Ben secdeden başımı kaldırır ve Rabbimin bana öğreteceği bir hamd ile Rabbime hamd ederim. Sonra şefaet ederim. Benim için bir sınır tayin buyurur. Sonra ben insanları ateşten çıkarır ve Cennet'e gönderirim. Sonra üçüncü veya dördüncü defada olduğu gibi döner yine secdeye kapanırım. Kur'an'ın Cehennem'de ebediyen kalmalarına hükmettiği kimseler hariç hiçbir insan kalmayıncaya kadar buna devam ederim.”²³⁸⁴ Bu hadis, muttefekun aleyhtir.

Rasûlullah (s.a) bir övünme maksadı olmaksızın ahirette peygamberlerin imamı olduğunu, büyük şefaet yetkisinin kendisine verileceğini bildirmiştir.²³⁸⁵

Rasûlullah (s.a) Kıyâmet gününde insanların efendisidir. Allah bütün insanları düz bir yerde toplayıp Güneş yaklaştırıldığında insanlar çok zor bir duruma düşeceklerdir. Bunun üzerine şefaet edebilecek bir peygamber aramaya başlarlar. Rasûlullah (s.a) dışında gittikleri peygamberler Allah'ın o günkü gazabının şiddetinden Şefa'at'e cesaret edemezler. Rasûlullah (s.a) ise Allah katındaki üstün derecesinden ötürü şefa'at talep etmek için secdeye kapanacaktır. Allah bu hususta ona –belli bir sınır çizerek- izin verecektir. Rasûlullah (s.a) dört kere Cehennem'e girip Şefa'at'e layık olanları Cehennem'den çıkaracaktır. Tâ ki kalbinde arpa F iman

²³⁸⁴ Buhârî, “Rikâk”, 51 (No. 6197); *Sahîh-i Buhârî*, 6/164 (No. 6565). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 19/196 (No. 12153); Müslim, “İman”, 322 (No. 193).

²³⁸⁵ İbnü'l-Mübârek, *ez-Züh'd ve'r-rekâik*, 1/562 (No. 1617); İbn Mâce, “Züh'd”, 37 (No. 4314); *Sünen-i İbn Mâce*, 10/620 (No. 4314). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 35/169 (No. 21245). Muhakkik, hadisin sahih ligayrihi olduğunu belirtmiştir.; Tirmizî, “Menâkıb”, 1 (No. 3613); Hâkim, *el-Müstedrek*, 1/143 (No. 240).

bulunduğu halde ‘La ilahe illallah’ diyen, kalbinde zerre miktarınca hayır bulunan kişiler Cehennem’den çıkacaktır.²³⁸⁶

Cehennemde Cüvvâniyye ve Berrâniyye isminde iki kapı bulunmaktadır. Cüvvaniyye kapısından kimse dışarı çıkamaz. Berrâniyye kapısından günahkâr mü'minler Allah'ın şefa'at etmelerine izin verdiği Peygamberler, Melekler, Salih kulların şefaatiyle Allah'ın dilediği müddet kadar azab gördükten sonra çıkarlar. Kömürleşmiş olan mü'minler üzerlerine Hayat Nehri'nden su serpilince beden bütünlüğüne kavuşurlar. Sonra Hayat Nehri'nde yıkanarak azabın kalıntıları tamamen izale olur.²³⁹³

Bazı tevhid ehli kişiler cehennemde azab gördükten sonra şefa'atler vesilesiyle cehennemden çıkarlar. Cennetlikler onların üzerine su atarlar. Bu sayede vücutları düzelir ve cennete girerler.²³⁹⁴

Rasûlullah (s.a) cehennemden en son çıkacak kişinin durumunu haber vermiştir. O kişi, Cehennem'den sürünerek çıkar. Cennete girmesi söylenince cennete yönelir ancak kendisine Cennet, kendisine dolu gösterilir. Üzülerek geri döner. Kendisine işlediği bazı günahları sorulunca bunları kabul eder. Bunun üzerine Allah Teâlâ, tâbiri caizse “dile benden ne dilersen” buyurur. Ayrıca taleplerine ilave olarak dünya ve içindekilerinin on mislinin kendisine verileceğini bildirince o kul “Sen Melik olduğun halde benimle alay mı ediyorsun?” der. Bu tablo Hz. Peygamber'in (s.a) çok hoşuna gitmiştir.²³⁹⁵

Cehennemin en üst tabakasında olanlar kendilerini azabdan kurtarması için Allah'a yalvarırlar. Nihayet cehennemden çıkarılırlar. Allah Teâlâ, cennetlik kullarına istedikleri her şeyi vereceğini taahhüt ettiği için bu kullarına da aynı şekilde istedikleri her şeyi verir.²³⁹⁶

Cennete son girecek kişinin yaşayacakları Rasûlullah'ı (s.a) güldürmüştür.²³⁹⁷ Söz konusu kişinin büyük günahları gizlenip küçük günahları arz edilir. Felanca zaman sen şöyle şöyle yapmadın mı? Diye sorulur. O, yaptığı hataları kabul eder. Bir yandan ise büyük günahlarının sorulmasından korkar. Sonra kendisinin hatalarına

²³⁹³ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/153 (No. 205); *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 119 (No. 205).

²³⁹⁴ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/153 (No. 206); *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 120 (No. 206).

²³⁹⁵ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/154 (No. 207); *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 121 (No. 207); Buhârî, “Rikâk”, 51 (6202); İbn Mâce, “Zühd”, 39 (No. 4339).

²³⁹⁶ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/155 (No. 210); *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 122 (No. 210).

²³⁹⁷ Müslim, “İman”, 314 (No. 190).

karşılık hasenat verilir. Bunun üzerine o kul ‘benim burada göremediğim başka günahlarım var’ demekten kendini alamaz.²³⁹⁸

Rasûlullah (s.a), şefaât yetkisinin hayatı boyunca kendisine iyiliği dokunan amcası Ebû Tâlib’e dahi ulaşarak, azabının hafiflemesine sebep olmasını ummuştur.²³⁹⁹

Rasûlullah’ın (s.a) ahiretteki şefaati haktır. İnsanlar ahirette toplandıklarında Hz. Adem, Hz. Nuh, Hz. İbrahim, Hz. Musa ve Hz. İsa’ya gidecekler ancak her biri şefaate ehil olmadıklarını söyleyeceklerdir. Nihayetinde Rasûlullah (s.a) şefaât etmesine izin verilmesi için secdeye kapanacak, Allah’ın kendisine bildireceği özel bir hamd ile Allah’ı övecektir. Böylelikle kendisine şefaât etme yetkisi verilecektir. Rasûlullah (s.a) bu yetki sayesinde Kur’ân-ı Kerim’de cehennemde ebedi kalacağı bildirilen kişilerin haricindekilerin cehennemden kurtulmasını sağlayacaktır.

Rasûlullah (s.a) bir övünme maksadı olmaksızın ahirette peygamberlerin imamı olduğunu, büyük şefaât yetkisinin kendisine verileceğini bildirmiştir. Rasûlullah (s.a) Kıyâmet gününde insanların efendisidir. Allah bütün insanları düz bir yerde toplayıp Güneş yaklaştırıldığında insanlar çok zor bir duruma düşeceklerdir. Bunun üzerine şefaât edebilecek bir peygamber aramaya başlarlar. Rasûlullah (s.a) dışında gittikleri peygamberler Allah’ın o günkü gazabının şiddetinden Şefaât’e cesaret edemezler. Rasûlullah (s.a) ise Allah katındaki üstün derecesinden ötürü şefaât talep etmek için secdeye kapanacaktır. Allah bu hususta ona –belli bir sınır çizerek- izin verecektir. Rasûlullah (s.a) dört kere Cehennem’e girip Şefaât’e layık olanları Cehennem’den çıkaracaktır. Tâ ki kalbinde arpa ağırlığınca iman bulunduğu halde ‘La ilahe illallah’ diyen, kalbinde zerre miktarınca hayır bulunan kişiler Cehennem’den çıkacaktır.

Rasûlullah’ın (s.a) şefaatiyle cehennemden azad olan kişiler, cennetliklerin bu durumu fark edebilecekleri bir isimle çağrılacaklardır. Rasûlullah (s.a) ümmetinin yarısının Cennet’e alınmasıyla Şefaât etme yetkisi arasında muhayyer bırakılmıştır.

²³⁹⁸ Vekî’ b. Cerrah, *ez-Zühed*, 3/651 (No. 367) (Hisâb); Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 1/155 (No. 211); *ez-Zühed-Hadislerle İslami hayat*, 123 (No. 211). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 35/313 (No. 21393); Müslim, “İman”, 314 (No. 190).

²³⁹⁹ Buhârî, “Rikâk”, 51 (No. 6196); *Sahih-i Buhârî*, 6/163 (No. 6564).

Rasûlullah (s.a) daha kapsayıcı ve daha yeterli olduğu için şefaati tercih etmiştir. Rasûlullah'ın Şefaati'yi özellikle ümmetinden büyük günahlar işleyenler için tahakkuk edecektir. Allah Teâlâ, her peygambere ümmetleri için hususi bir dua etme hakkı tanımıştır. Diğer peygamberler bu haklarını dünya hayatındayken kullanmışken Rasûlullah (s.a) bunu ahirete saklamıştır. Bu hakkını ahirette Şefaati yetkisi isterken kullanacaktır. Onun şefaati ümmetinden Allah'a şirk koşmadan ölenler için tahakkuk edecektir.

Rasûlullah (s.a) âdemoğlunun efendisidir. Kıyamet günü insanlar yeniden dirileceğinde kabrinden ilk kalkacak, ilk şefaati edecek odur. Kıyamet günü Hamd Sancağı onun elinde (s.a) olacaktır. Ümmet-i Muhammed içinde Şefaatiyle Cehennem'den pek çok insanın kurtulmasını sağlayacak kullar olacaktır.

Cehennem'de Cüvvâniyye ve Berrâniyye isminde iki kapı bulunmaktadır. Cüvvaniyye kapısından kimse dışarı çıkamaz. Berrâniyye kapısından günahkâr mü'minler Allah'ın şefaati etmelerine izin verdiği Peygamberler, Melekler, Salih kulların şefaatiyle Allah'ın dilediği müddet kadar azab gördükten sonra çıkarlar. Kömürleşmiş olan mü'minler Üzerlerine Hayat Nehri'nden su serpilince beden bütünlüğüne kavuşurlar. Sonra Hayat Nehri'nde yıkanarak azabın kalıntıları tamamen izale olur.

Bazı tevhid ehli kişiler cehennemde azab gördükten sonra şefaati vesilesiyle Cehennem'den çıkarlar. Cennetlikler onların üzerine su atarlar. Bu sayede vücutları düzelir ve Cennet'e girerler.

Rasûlullah (s.a) Cehennem'den en son çıkacak kişinin durumunu haber vermiştir. O kişi, Cehennem'den sürünerek çıkar. Cennet'e girmesi söylenince Cennet'e yönelir ancak kendisine Cennet, dolu gösterilir. Üzülmeye geri döner. Kendisine işlediği bazı günahları sorulunca bunları kabul eder. Bunun üzerine Allah Teâlâ, tâbiri caizse "dile benden ne dilerse" buyurur. Ayrıca taleplerine ilave olarak dünya ve içindekilerinin on mislinin kendisine verileceğini buyurunca o kul "Sen Melik olduğun halde benimle dalga mı geçiyorsun? Der." Bu tablo Peygamber Efendimiz'in (s.a) çok hoşuna gitmiştir.

2.6.8. Cennet

Buhârî, 51. Sırada “Sıfatü’l-Cenne ve’n-Nâr” bâbı; İbnü’l-Mübârek, 179. Sırada; İbn Mâce 39. sırada “Sıfatü’l-cenne” bâbı açmıştır. Buhârî, 29. Sırada “El-Cennetü akrabu ila ehadikum min şirâki na’lihî” bâbı açmıştır. İbnü’l-Mübârek, 209. Sırada, Hennâd b. Serî ise 3. Sırada “Sıfatü Ehli’l-Cenne” bâbına yer vermiştir.

Dârimî, Rikâk bölümünün son kısmını Cennet bâblarına ayırmıştır. Söz konusu başlıklar şu şekildedir: Ebvâbü’l-cenne, “Le mevzi’u savtin fi’l-cenne...”, Binâu’l-cenne, Cennâtü’l-Firdevs, Evvelü zümratın yedhulûne’l-cenne, mâ yukâlû li ehli’l-cenneti izâ dehalûhâ, Ehlü’l-cenneti ve na’îmuhâ, mâ e’addallahu li ibadihi’s-sâlihîn, Ednâ ehli’l-cenneti menzilen, Ğurafü’l-cenne, Sıfatü’l-hûri’l-‘iyn, Hiyâmü’l-cenne, Veledü ehli’l-cenne, Sufûfu ehli’l-cenne, Enhâru’l-cenne, Kevser, Eşcâru’l-cenne, Acve, Sûku’l-cenne, Huffetü’l-cenne bi’l-mekârih, Duhûlü’l-fukarâi’l-cennete kable’l-ağniyâ. Ayrıca “Mâ yuhricullahu mine’n-Nâr bi rahmetihî” bâbı açmıştır.

Hennâd b. Serî’nin 1 ilâ 21. bâbları Cennet ile ilgili başlıklardır. Söz konusu başlıklar şunlardır: Sıfatü hûri’l-‘iyn, Sıfatü nisâi’l-cenne, Sıfatü ehli’l-cenne, Sûru ehli’l-cenne, Ta’âmu ehli’l-cenne, Şerâbu ehli’l-cenne, Merâtibu ehli’l-cenne, Enhâru ehli’l-cenne, Nahlu ehli’l-cenne, Şecerü’l-cenne, Tayru’l-cenne, Kusûru ehli’l-cenne, Mâ Câe fi’l-kevser, Kisvetü ehli’l-cenne, Menâzilü’l-enbiyâ, Menâzilü’ş-şühedâ, Kavluhû li’llezîne ahsenü’l-hüsna, Duhûlü’l-cenne.

Bollukta ve darlıkta Allah’a hamd edenler, teheccüde kalkanlar, korkarak ve umarak Allah’a yalvaranlar, kendilerine verilen rızıklardan Allah yolunda harcayanlar, ticaret ve alışverişin kendilerini Allah’ı anmaktan, namaz ve zekattan alıkoymadığı kişiler, kıyamet gününden korkanlar hesaba tabi tutulmadan Cennet’e gireceklerdir. Bu kişilerin özellikleri şu hadis-i şerifte bildirilmiştir: Esmâ bint Yezîd (r.a) Rasûlullah’ın (s.a) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: “Allah Teâlâ insanları kıyamet günü tek bir yerde toplar. Onlara münadinin sesini işittirir. Onların gözlerini açar. Bir münadi kalkar ve ‘Bollukta ve darlıkta Allah’a hamd edenler nerede?’ diye seslenir. Onlar ayağa kalkarlar. Sayıları azdır. Hesapsız olarak cennete girerler. Sonra “Onlar (gece namazı için) yataklarından kalkarlar, korkarak ve umarak Rablerine yalvarırlar ve kendilerine verdiğimiz rızıktan da (hayır

yolunda) harcarlar.”²⁴⁰⁰ Ayetindeki gibi olanlar kalksın’ diye tekrar seslenir. Onlar da kalkarlar. Onların da sayıları azdır. Hesaba çekilmeden cennete girerler. Sonra münadi kalkıp ‘Onlar ne ticaret ne de alışverişin kendilerini Allah’ı anmaktan, namaz kılmaktan ve zekat vermekten alıkoyamadığı insanlardır. Onlar, kalplerin ve gözlerin allak bullak olduğu bir günden korkarlar’²⁴⁰¹ ayetindeki gibi olanlar kalksın’ der. Onlar da kalkarlar, sayıca azdırlar ve hesaba çekilmeden cennete girerler. Sonra diğer insanlar hakkında emir verilir ve onlar hesaba çekilirler.”²⁴⁰²

Rasûlullah’ın (s.a) şefaatiyle yetmiş bin veya yetmiş milyon kişi hatta daha fazlası hesaba çekilmeksizin Cennet’e girecektir. ²⁴⁰³ Bu kişilerin yüzleri ayın öndürdü gibi pasparlak olacaktır. Bunlar birbirlerine sımsıkı tutunmuşlar ve saf olmuş vaziyettedirler. Bunların en son safındakiler cennete girmeden ilk saftakiler girmeyecektir.²⁴⁰⁴

Allah kendisinden sakınanları Cehennem ateşinden koruyacaktır.²⁴⁰⁵ Cennet ve cehennemle aramızda manevi bir perde vardır. Her ikisi de insana ayakkabısının bağcığı kadar yakındır.²⁴⁰⁶

Cennet insan nefesine hoş gelmeyen şeylerle, cehennem ise aksine insan nefsinin meylettği şeylerle kuşatılmıştır. Bu nedenle insan, kendini nefesine zor gelen ibadetleri işlemeye, güzel ahlakın gereklerini yerine getirmeye zorlamalıdır. Diğer taraftan nefesine hoş gelecek tembellikten, fuhşiyattan ictinab etmelidir.²⁴⁰⁷

Firdevs cennetleri dört tanedir. İkisinin bütün tefrişatı altındandır. İkisinki ise gümüştedir. Adn Cenneti’ndeki mü’minlerin Rableriyle aralarında sadece

²⁴⁰⁰ Secde 32/16.

²⁴⁰¹ Nur, 24/37.

²⁴⁰² Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/134 (No. 176); *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 102 (No. 176)

²⁴⁰³ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/135 (No. 178); *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 103 (No. 178).

²⁴⁰⁴ Buhârî, “Rikâk”, 51 (No. 6187); *Sahih-i Buhârî*, 6/161 (No. 6554).

²⁴⁰⁵ Hennad b. Serî, *ez-Zühd*, 1/165 (No. 230); *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 131 (No. 230); İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd*, 1/498 (No. 1417); İbn Mâce, “Zühd”, 33 (No. 4281) (Zikru’l-ba’s). Ayrıca bk. Müslim, “Fedâilü’s-Sahâbe”, 163 (No. 2496).

²⁴⁰⁶ Buhârî, “Rikâk”, 29 (No. 6123); Beyhakî, Şuabü’l-iman, 12/472 (No. 97672); Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/184 (No. 3667).

²⁴⁰⁷ Dârimî, “Rikâk”, 116 (No. 2885); *Sünen-i Dârimî*, 6/121 (No. 2846); İbnü’l-Mübârek, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, 1/228 (No. 650); Ayrıca bk. Tirmizî, “Sıfatü’l-cenne”, 21 (No. 2559).

Kibriyâ perdesi bulunmaktadır.²⁴⁰⁸ Şehitler, ahirette Firdevs cennetine gideceklerdir.²⁴⁰⁹

Cennet ehlinin yiyeceği ilk yemek balık ciğerinin bir parçasıdır.²⁴¹⁰ Cennet ehlinin çoğunluğunu fakir Müslümanlar oluşturmaktadır. Cehennem ehlinin çoğunluğunu ise kadınlar oluşturmaktadır.²⁴¹¹ Zenginler, kıyamette hesap vermek üzere alıkonulacaklardır.²⁴¹²

Cennet ehli yüz yirmi saftır. Bunların seksenini Ümmet-i Muhammed oluşturacaktır.²⁴¹³

Allah'ın ahirette mü'min kullarına vereceği en üstün nimet onlardan razı olmasıdır. Allah, ahirette bir gün Cennet ehline onlardan razı olduğunu ve onlara bir daha asla kızmayacağını müjdeleyecektir.²⁴¹⁴

Cennette Tûbâ ağacı vardır. Bu ağacın büyüklüğü insan idrakinin sınırlarını aşmaktadır.²⁴¹⁵

Cennetliklerin dereceleri arasındaki fark, dünya ile yıldızlar arasındaki mesafe kadar büyüktür.²⁴¹⁶ Cennet ehli kendilerinden daha yüksekte bulunan kişilerin makamlarını insanların gökte inci gibi parlayan yıldızları görmeleri gibi göreceklerdir.²⁴¹⁷

Muhacirlerin fakirleri Cennet'e, zenginlerinden kırk yıl önce gireceklerdir.²⁴¹⁸

²⁴⁰⁸ Dârimî, "Rikâk", 100 (No. 2864); *Sünen-i Dârimî*, 6/106 (No. 2825).

²⁴⁰⁹ Buhârî, "Rikâk", 51 (No. 6184); *Sahîh-i Buhârî*, 6/160 (No. 6550).

²⁴¹⁰ Buhârî, "Rikâk", 51.

²⁴¹¹ Buhârî, "Rikâk", 51 (No. 6180); *Sahîh-i Buhârî*, 6/159; Muafâ b. İmrân, *ez-Zühd*, 245 (No. 104); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühd*, 172 (No. 1171); Hennâd b. Serî, 1/171 (No. 246); Tirmizî, "Sıfatü Cehennem", 11 (No. 2602).

²⁴¹² Buhârî, "Rikâk", 51 (No. 6181).

²⁴¹³ Dârimî, "Rikâk", 111 (No. 2877); *Sünen-i Dârimî*, 6/116 (No. 2838); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/548 (No. 1572); Tirmizî, "Sıfatü'l-Cenne", 13 (No. 2546); İbn Ebü'd-Dünya, *Hüsnü'z-zan billah*, 84 (No. 74).

²⁴¹⁴ Buhârî, "Rikâk", 51 (No. 6183); *Sahîh-i Buhârî*, 6/160 (No. 6549).

²⁴¹⁵ Buhârî, "Rikâk", 51 (No. 6185); *Sahîh-i Buhârî*, 6/161 (No. 6552); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/523 (No. 1485); Tirmizî, "Sıfatü'l-cenn", 1 (No. 2523); İbn Mâce, "Zühd", 39 (No. 4332).

²⁴¹⁶ Buhârî, "Rikâk", 51 (No. 6188); *Sahîh-i Buhârî*, 6/161 (No. 6555).

²⁴¹⁷ Dârimî, "Rikâk", 106 (No. 2872); *Sünen-i Dârimî*, 6/113 (No. 2833).

²⁴¹⁸ Dârimî, "Rikâk", 117 (No. 2886); *Sünen-i Dârimî*, 6/123 (No. 2847); Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, 10/ 385 (No. 11792).

Cehennemde azap görenler arasında kalplerinde hardal tanesi ağırlığınca iman bulunan kişiler, ateşten kapkara kesilmiş halde cehennemden çıkartılacaklar ve ‘hayat nehri’ne daldırılacaklardır. Bu sayede kömürleşmiş bedenleri yeniden hayat bulacaktır.²⁴¹⁹ Bu kişilerin sonradan cehennemden azad olundukları cennetlikler tarafından bilinecektir.²⁴²⁰

Cennetteki kırbaç kadar yer dünya ve içindekilerden hayırlıdır. Kim Cehennem’den uzaklaştırılıp Cennet’e konursa kurtuluşa erer. “*O zaman kim (Cehennem) ateşinden uzaklaştırılır, Cennet’e konursa, o kurtulmuştur*”²⁴²¹ bu hususu haber vermektedir.²⁴²²

Cennete girecek herkese şükrünün artması için dünyada iken Allah’ın rızasına uygun yaşamadığı takdirde gideceği Cehennem gösterilir. Aynı şekilde cehenneme girecek herkese, üzüntüsü artması için dünyada iken Allah’ın rızasına uygun yaşadığı takdirde gideceği Cennet gösterilir.²⁴²³

Cehennemden en son çıkıp Cennet’e en son girecek kişiye Allah, dünya ve onun içindekilerinin on misli kadar nimet verecektir.²⁴²⁴

Kul, Cennet’e girmek istedikçe Cennet de o kulu Allah’tan ister. Kul, Cehennem’den Allah’a sığındıkça Cehennem de o kulun kendisinden kurtulması için Allah’a yalvarır.²⁴²⁵

Cennet’in sekiz kapısı bulunmaktadır.²⁴²⁶ Cennette, süt, bal ve sarhoş etmeyen özel bir içecek nehri vardır.²⁴²⁷

²⁴¹⁹ Buhârî, “Rikâk”, 51 (No. 6192); *Sahîh-i Buhârî*, 6/163 (No. 6560).

²⁴²⁰ Buhârî, “Rikâk”, 51 (No. 6191); *Sahîh-i Buhârî*, 6/162 (No. 6559).

²⁴²¹ Âl-i İmrân, 3/185.

²⁴²² Dârimî, “Rikâk”, 99 (No. 2862); İbn Mâce, “Zühd”, 39 (No. 4330).

²⁴²³ Buhârî, “Rikâk”, 51 (No. 6200); *Sahîh-i Buhârî*, 6/164 (No. 6569).

²⁴²⁴ Buhârî, “Rikâk”, 51 (No. 6201); *Sahîh-i Buhârî*, 6/166 (No. 6569).

²⁴²⁵ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/133 (No. 173); *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 100 (No. 173).

²⁴²⁶ Dârimî, “Rikâk”, 96 (No. 2860); *Sünen-i Dârimî*, 6/103 (No. 2821); İbn Ebü’l-Dünyâ, *Sıfatü’l-cenne*, 167 (No. 224).

²⁴²⁷ Dârimî, “Rikâk”, 111 (No. 2879); *Sünen-i Dârimî*, 6/116 (No. 2839); Tirmizî, “Sıfatü’l-cenne”, 27 (No. 2571). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 33/246 (No. 20051). Muhakkik, hadisin isnadının hasen olduğunu belirtmiştir.

Cennetin tuğlaları altın ve gümüştedir. Harcı son derece güzel kokan misktir. Süslemeleri yakut ve incilerdendir. Toprağı safrandır. Cennete giren bolluk içinde yaşar. Asla sıkıntı çekmez ve yoksulluk görmeden ebediyen orada kalır. Giysileri hiç eskimez ve kendisi asla yaşlanmaz.²⁴²⁸

Cennette de çarşılar bulunmaktadır. Bu çarşılar misktendir. Ayrıca Cennet ehlinin gün be gün güzellikleri artacaktır.²⁴²⁹

Yedinci kat semanın sonunda yer alan Sidretü'l-müntehâ ağacının yaprakları ve meyveleri son derece büyüktür. Bu ağacın dibinden dört nehir akmaktadır. Bunların ikisi cennette kalırken ikisi ise dünyaya akmaktadır.²⁴³⁰

Cennet ehli her yönden dünyadaki yüz adam gücünde olacaktır. Cennet ehli helâya gitmeyecektir. Bu ihtiyacını terleme yoluyla giderecektir.²⁴³¹

Cennet ehli cennette gençliklerinin en güzel çağında, en güzel surette, kılsız, tüysüz ve gözleri sürmeli olacaktır. Yaşlanmayacaklar ve giysileri eskimeyecektir.²⁴³²

Mü'minler, dünyada yapmış oldukları salih ameller, iyiliklerden ötürü cennetin varisi olacaklardır.²⁴³³ Mü'minler, cennette dert ve kedere düşer olmayacaklar; yaşlanmayacaklar, hastalanmayacaklar ve yokluk görmeyeceklerdir.²⁴³⁴

Ümmet-i Muhammed içinde Cennete ilk girecek zümrenin yüzleri ayın on dördü gibi parlak olacaktır. Cennette insanlar tuvalet ihtiyacı duymayacaklardır.

²⁴²⁸ Dârimî, "Rikâk", 99 (No. 2863); *Sünen-i Dârimî*, 6/105 (No. 2824); İbnü'l-Mübârek, *ez-Züh'd ve'r-rekâik*, 1/380 (No. 1075); Hennâd b. Serî, *ez-Züh'd*, 1/106 (No. 130); İbn Ebü'd-Dünyâ, *Sıfatü'l-cenne*, 43 (No. 4). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 15/464 (No. 9744). Muhakkik, hadisin sahih olduğunu belirtmiştir.; Tirmizî, "Sıfatü'l-cenne", 2 (No. 2526).

²⁴²⁹ Dârimî, "Rikâk", 115 (No. 2883); *Sünen-i Dârimî*, 6/121 (No. 2844); İbnü'l-Mübârek, *ez-Züh'd ve'r-rekâik*, 1/524 (No. 1491). Enes b. Mâlik'ten mevkuf olarak gelmiştir.

²⁴³⁰ Hennâd b. Serî, *ez-Züh'd*, 1/99 (No. 117); *ez-Züh'd-Hadislerle İslami hayat*, 66 (No. 117). Ayrıca bk. Buhârî, "Fedâilü's-sahâbe", 71 (No. 3674). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 29/374 (No. 17834).

²⁴³¹ Dârimî, "Rikâk", 104 (No. 2867); *Sünen-i Dârimî*, 6/109 (No. 2828).

²⁴³² Dârimî, "Rikâk", 104 (No. 2868); *Sünen-i Dârimî*, 6/110 (No. 2829).

²⁴³³ A'râf, 7/43. (Feyizli, *Feyzu'l-furkân*, 154).

²⁴³⁴ Dârimî, "Rikâk", 103 (No. 2866); *Sünen-i Dârimî*, 6/108 (No. 2827); Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 18/400 (No. 11905); Müslim, "Cenne", 22 (No. 2837).

Sümürme, tükürme gibi beşeri özellikler bulunmayacaktır. Terleri misk gibi kokacaktır. Cennet ehlinin kullanacağı eşyalar dahi altın ve gümüşten olacaktır. Vücutları Hz. Adem'inki gibi altmış zira uzunluğunda olacaktır.²⁴³⁵ Kendilerine nefes almaları ilham edildiği gibi Allah'ı tesbih etmeleri ve Allah'a hamd etmeleri kendilerine ilham edilecektir.²⁴³⁶

Cennette, mü'min kulun eşlerinin bulunduğu çadırlar bulunmaktadır. Bu çadırlar inciden imal edilmiştir.²⁴³⁷

Cennette mü'minler için eşsiz güzellikte hûriler vardır. Bu hûriler “Bizler ebedileriz, asla yok olmayız. Bizler nimetler içindeyiz, yokluk nedir bilmeyiz. Bizler Rabbimizden razıyız, asla öfkelenmeyiz. Bizim olan ve kendilerinin olduğumuz kimselere ne mutlu!” sözlerini terennüm edeceklerdir. Ayrıca, Cennet'te erkek ve kadın suretlerinin bulunduğu bir çarşı bulunmaktadır. Cennet ehli bu çarşılara gidip hoşuna giden bir sûrete girebilecektir.²⁴³⁸

Cennet kadınları son derece güzel ten rengine ve vücut yapısına sahip olacaklardır. Allah onlar hakkında “Sanki onlar yakut ve mercandırlar.”²⁴³⁹ buyurmuştur.²⁴⁴⁰

Dünya hayatında yaşlanmış, derisi büzüşmüş, güzelliğini kaybetmiş kadınlar “Gerçekten biz, hurileri apayrı biçimde yeniden yarattık.”²⁴⁴¹ ayetinde buyrulduğu üzere Cennet'te yeni bir yaratılışla yaratılacaklar ve son derece güzel hale geleceklerdir.²⁴⁴²

²⁴³⁵ İbnü'l-Mübârek, *ez-Züh'd ve'r-rekâik*, 1/549 (No. 1575); Hennâd b. Serî, *ez-Züh'd*, 1/70 (No. 55); İbn Mâce, “Züh'd”, 39 (Sıfatü'l-cenne).

²⁴³⁶ Dârimî, “Rikâk”, 104 (No. 2869); *Sünen-i Dârimi*, 6/110 (No. 2830).

²⁴³⁷ Dârimî, “Rikâk”, 109 (No. 2875). Ayrıca bk. Buhârî, “Bed'ü'l-halk”, 8 (No. 3071).

²⁴³⁸ Hennâd b. Serî, *ez-Züh'd*, 1/52 (No. 9); *ez-Züh'd-Hadislerle İslami hayat*, 26 (No. 9); İbnü'l-Mübârek, *ez-Züh'd ve'r-rekâik*, 1/523 (No. 1487); İbn Ebü'd-Dünya, *Sıfatü'l-cenne*, 183 (No. 252). Ayrıca bk. Tirmizî, “Sıfatü'l-cenne”, 15 (No. 2550).

²⁴³⁹ Rahman, 55/58.

²⁴⁴⁰ Hennâd b. Serî, *ez-Züh'd*, 1/54 (No. 11); *ez-Züh'd-Hadislerle İslami hayat*, 27 (No. 11); Tirmizî, “Sıfatü'l-cenne”, 5 (No. 2533).

²⁴⁴¹ Vâkıa 56/35.

²⁴⁴² Hennâd b. Serî, *ez-Züh'd*, 1/57 (No. 21); *ez-Züh'd-Hadislerle İslami hayat*, 30 (No. 21); İbn Ebü'd-Dünyâ, *Sıfatü'l-cenne*, 198 (No. 284). Ayrıca bk. Tirmizî, “Tefsiru'l-Kur'an”, 56 (No. 3296). Tirmizî, hadisin garib olduğunu, Musa b. Ubeyde er-Rakkâşî'den başka merfu tarikini bilmediğini, bu ravinin zayıf bulunduğunu belirtmiştir.

Cennette dünyada iken güzel söz söyleyen, yemek yediren, selamı yayan ve teheccüd namazı kılanlar için çok güzel, saydam köşkler verilecektir.²⁴⁴³

Rasûlullah (s.a) ashabından bazılarını cennetle müjdelemiştir. Hz. Ömer onlardan biridir. Hz. Ömer'in Cennet'teki köşkü altındandır.²⁴⁴⁴ Sa'd b. Muâz (r.a) cennetlidir. Onun cennetteki mendilleri dünyadaki ipekten kat kat üstündür.²⁴⁴⁵

Allah, salih kulları için cennette hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği, hiçbir insanın aklına gelmeyen nimetler hazırlamıştır. “*Artık, yaptıklarına bir karşılık olarak, onlar için göz aydınlığı nice (nimetlerin) saklandığını hiç kimse bilmez.*”²⁴⁴⁶ Ayeti bu hususu haber vermektedir.²⁴⁴⁷ Cennette derecesi en alta bulunan kişinin dahi evi inciden yapılmıştır.²⁴⁴⁸

Ahirette, ölüm bir koç suretinde getirilir. Cennet ile Cehennem arasında boğazlanır. Böylelikle cennetlikler cennette, cehennemlikler cehennemde ebedi kalacaklarını anlamış olurlar. Bu durum cennet ehlinin sevincini; cehennem ehlinin hüznü ve kederini artırır.²⁴⁴⁹

Allah Teâlâ, Cennetlik kullarının dünyada iken çok hoşlandıkları şeyleri Cennet'te var edecektir. Örneğin deveyi çok seven kulları için kendilerini istedikleri yere götüren yakuttan develer var edecektir.²⁴⁵⁰ Cennet ehlinden bir kişi orada bir çocuğu olmasını istediğinde bütün aşamalar birden gerçekleşecektir.²⁴⁵¹

²⁴⁴³ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/103 (No. 123); *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 70 (No. 123).

²⁴⁴⁴ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/104, (No. 127); *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 71 (No. 127). Ayrıca bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 19/103 (No. 12046). Muhakkik, hadisin Buhari ve Müslim'in şartı üzere sahih olduğunu belirtmiştir.

²⁴⁴⁵ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/114 (No. 143, 144); *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 80 (No. 143, 144).

²⁴⁴⁶ Secde, 32/17. (Feyizli, *Feyzu'l-Furkân*, 415).

²⁴⁴⁷ Dârimî, “Rikâk”, 104 (No. 2870); *Sünen-i Dârimî*, 6/111 (No. 2831); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/49 (No. 2); İbn Mâce, “Zühd”, 39 (No. 4328). Ayrıca bk. Müslim, “Cenne”, 2 (No. 2824); Tirmizî, “Tefsîru'l-Kur'ân”, 33 (No. 3197).

²⁴⁴⁸ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/104 (No. 126); *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 71 (No. 126); İbn Ebü'd-Danyâ, *Sıfatü'l-cenne*, 144 (No. 179).

²⁴⁴⁹ Buhârî, “Rikâk”, 51 (No. 6182); *Sahîh-i Buhârî*, 6/160 (No. 6548).

²⁴⁵⁰ Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/83 (No. 84); *ez-Zühd-Hadislerle İslami hayat*, 53 (No. 84).

²⁴⁵¹ Dârimî, “Rikâk”, 110 (No. 2876); *Sünen-i Dârimî*, 6/115

2.6.9. Cehennem

İbnü'l-Mübârek er-Rekâik kitabının 80. Bâbında; İbn Mâce, “Zühd” bölümünün 38. sırasında “Sıfatü’-Nâr” başlığı açmıştır. Buhârî, 51. Sırada “Sıfatü’l-Cenne ve’n-Nâr” bâbı açmıştır.

Hennâd b. Serî konuyla ilgili olarak 25 ila 33 numaralı bâblar arasında şu başlıklara yer vermiştir: el-Hulûd fi’n-Nâr ne’üzü billahi minhu, Vürûdü’n-nâr, Sıfatü harri’n-nâr, Sıfatü’n-nâr ve ka’rihâ, Mâ e’addallahu li ehli’n-nâri mine’l-azâb, Evdiyetü Cehennem ve şerâbühâ, Halku ehli’n-nâr ve elvânihim, Ehvenü ehli’n-Nâr azâben.²⁴⁵²

Dârimi ise 89 ila 95. bâblar arasında Vürûdü’n-nâr, Tahzîru’n-nâr, “Dehalet imraetün en-nâra fi hırratin”, Fî şiddeti azâbi ehli’n-nâr, Evdiyetü Cehennem başlıkları açmıştır.

Rasûlullah (s.a) ashabını ve ümmetini Cehennem ateşinden şiddetli bir şekilde sakındırmıştır. Şu hadis-i şerif bu durumu haber vermektedir: Nu’mân b. Beşir (r.a) şöyle haber vermiştir: “Ben Rasûlullah’ı (s.a) hutbe irad ederken işitmiştim. Derken o ‘Ben sizi (cehennem) ateşine karşı uyardım! Ben sizi ateşe karşı uyardım! Ben sizi ateşe karşı uyardım!’ buyurdu ve bunu (yüksek sesle) söylemeye devam etti. Öyle ki çarşı-pazardakiler benim bulunduğum yerde olsalardı, onu mutlaka işitirlerdi. Sonunda Hz. Peygamber’in (s.a) üzerinde olan abâ ayaklarının yanına düştü.”²⁴⁵³

Cehennem nefsin hoşuna giden arzularla çevrilidir. Kim helal olmayan bu arzuların peşine düşerse Cehennem azabına düçar olur.²⁴⁵⁴

Cehennem azabından sakınmak gerekir. Rasûlullah dahi Cehennem ateşinden Allah’a sığınmıştır. Sadaka vermek, iyilik yapmak Cehennem ateşini söndürür. Bu nedenle yarım hurmayla bile olsa Cehennem ateşinden sakınmak gerekir.²⁴⁵⁵

²⁴⁵² Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/157-188.

²⁴⁵³ Dârimi, “Rikâk”, 91 (No. 2854); *Sünen-i Dârimî*, 6/98 (No. 2815).

²⁴⁵⁴ Buhârî, “Rikâk”, 28 (No. 6112); *Sahîh-i Buhârî*, 6/137 (No. 6487); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 1/228 (No. 650); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 1/171 (No. 244) (Sıfatü harri’n-Nâr).

²⁴⁵⁵ Buhârî, “Rikâk”, 51 (No. 6195); *Sahîh-i Buhârî*, 6/163 (No. 6563); İbnü'l-Mübârek, *ez-Zühd ve'r-rekâik*, 227 (No. 644); Hennâd b. Serî, *ez-Zühd*, 2/520; İbn Ebü'd-Dünya, *es-Samt*, 179 (No. 314). Ayrıca bk. Müslim, “Zekât”, 66 (No. 1016) ; İbn Mâce, “Zekât”, 28 (No. 1843)

Kul, ahirette Allah ile arasında herhangi bir tercüman bulunmadan konuşacaktır. Kişi, dünya hayatında kendini bu güne hazırlamalıdır. Bu amaçla gücünün yettiği kadar iyiliklerini çoğaltıp kötülüklerden uzak durmalıdır.²⁴⁵⁶

Cehennemlikler, düçar oldukları azapdan kurtulabilmek için dünya ve içindekilerin tamamını fıdye olarak vermek isteyecekler ancak Allah Teâlâ, vakti zamanında kendilerinden bundan çok daha kolay olanı yani kendisine şirk koşmamalarını istediği halde bunu yerine getirmediklerini söyleyecektir.²⁴⁵⁷

Cehennem ehlinin azabı en hafif olan kişisine ayaklarının altına iki kor konulacak veya ateşten ayakkabı giydirilecektir. Bu korlar veya ayakkabılar sebebiyle onun beyni kaynar,²⁴⁵⁸ kulakları ve dişleri kor ateş gibi olur. İç organları ayaklarının dibine akar. Diğer organları da benzer duruma gelir.²⁴⁵⁹

Cehennemlikler o kadar çok ağlayacaklar ki sonunda gözyaşları tükenecek ve kan ağlamaya başlayacaklardır.²⁴⁶⁰ Ahirette kâfirin bedeni azâbı daha fazla hissetmesi için büyütülecektir.²⁴⁶¹

Cehennem, kendisine atılan bir taşın yetmiş sene boyunca düştükten sonra ancak dibi bulabileceği bir derinliğe sahiptir. Bu derinlik, insan hayalinin sınırlarını aşmaktadır.²⁴⁶²

Cehennemde ateşle azabın yanında soğukla da azab edilecektir. Dünyada görülen en sıcak ve en soğuk günler Cehennem'deki bu durumun küçük bir örneğidir.²⁴⁶³

²⁴⁵⁶ Buhârî, “Rikâk”, 49 (No. 6174); *Sahih-i Buhârî T*, trc. Tüfekci, 6/157 (No. 6539-6540); Esed b. Musâ, *ez-Zühhd*, 75 (No. 95); Tirmizî, “Sıfatü'l-kıyâme ve'r-rekâik ve'l-vera”, 1 (No. 2415); , Ayrıca bk. Müslim, “Zekât”, 67 (No. 1016); İbn Mâce, “Sünne”, 13 (No. 185).

²⁴⁵⁷ Buhârî, “Rikâk”, 51 (No. 6189); *Sahih-i Buhârî*, 6/162 (No. 6557).

²⁴⁵⁸ Buhârî, “Rikâk”, 51 (No. 6193, 6194); *Sahih-i Buhârî*, 6/163 (No. 6561, 6562); Esed b. Musa, *ez-Zühhd*, 17 (No. 5); Ahmed b. Hanbel, *ez-Zühhd*, 323 (No. 2362); Tirmizî, “Sıfatü Cehennem”, 12 (No. 2604).

²⁴⁵⁹ Hennad b. Serî, *ez-Zühhd*, 1/193 (No. 309); *ez-Zühhd-Hadislerle İslami hayat*, 161 (No. 309); Esed b. Mûsâ, *ez-Zühhd*, 20 (No. 8); Dârimî, “Rikâk”, 120 (No. 2890).

²⁴⁶⁰ Hennad b. Serî, *ez-Zühhd*, 1/194 (No. 311); *ez-Zühhd-Hadislerle İslami hayat*, 161 (No. 311).

²⁴⁶¹ Buhârî, “Rikâk”, 51 (No. 6185); *Sahih-i Buhârî*, 6/160 (No. 6551).

²⁴⁶² Hennad b. Serî, *ez-Zühhd*, 1/174 (No. 129); *ez-Zühhd-Hadislerle İslami hayat*, 140 (No. 249).

²⁴⁶³ Dârimî, “Rikâk”, 119 (No. 2887); *Sünen-i Dârimî*, 6/124 (No. 2848); Hennad b. Serî, *ez-Zühhd*, 1/169 (No. 240) (Sıfatü harri'n-Nâr); İbn Mâce, “Zühhd”, 38 (No. 4319). Ayrıca bk. Buhârî, “Bed'ü'l-Halk”, 10 (No. 3087); Tirmizî, “Sıfatü Cehennem”, 9 (No. 2592).

Allah Teâlâ, Cehennemlik kulunu somut bir ateş olmaksızın dahi yakabilir. Dünyadaki ateşli hastalıklar bu duruma birer örnektir. Bu nedenle, insanlar ateşli hastalıklara yakalandıklarında Cehennem’i tefekkür etmeliler ve ibret almalıdırlar.²⁴⁶⁴

Dünya’da yer alan en güçlü ateş dahi ancak Cehennem ateşinin yetmiş cüz’ünden bir parçadır. İnsanlar, dünyadaki ateşlere bakıp Cehennem ateşinin şiddetini tefekkür etmeli, netice olarak Allah’a şirk koştuktan, büyük günahlar işlemekten, küçük günahlarda ısrar etmekten uzaklaşmalı; Allah’ın rızası doğrultusunda bir hayat sürmelidirler.²⁴⁶⁵

İnsanlar, hangi günahın kendisini Cehennem’e sürükleyeceğini bilemeyecekleri için günahlar konusunda son derece dikkatli olmalıdırlar. Allah’ın yarattığı canlılara işkence etmek, onların ölümüne kasıtlı sebep olmak büyük günahlardandır.²⁴⁶⁶

Cehennemlikler, Cennet ehline kendilerine verilen nimetlerden biraz da olsa vermeleri için yalvaracaklardır.²⁴⁶⁷ Ancak Cennetlikler bu talebe karşı “*Doğrusu Allah bunları kafirlere haram kılmıştır*”²⁴⁶⁸ diyerek cevap vereceklerdir.²⁴⁶⁹

Rasûlullah (s.a) ashabını ve ümmetini Cehennem ateşinden şiddetli bir şekilde sakındırmıştır. Cehennem azabından sakınmak gerekir. Rasûlullah dahi Cehennem ateşinden Allah’a sığınmıştır. Sadaka vermek, iyilik yapmak Cehennem ateşini söndürür. Bu nedenle yarım hurmayla bile olsa Cehennem ateşinden sakınmak gerekir. Kul, ahirette Allah ile arasında herhangi bir tercüman bulunmadan konuşacaktır. Sadaka vermek kişiyi cehennem azabından korur. Çünkü

²⁴⁶⁴ Dârimî, “Rikâk”, 55 (No. 2811); *Sünen-i Dârimî*, 6/59 (No. 2772). Ayrıca bk. Tirmizî, “Tıb”, 25 (No. 2074); İbn Mâce, “Tıb”, 19 (No. 3471).

²⁴⁶⁵ Dârimî, “Rikâk”, 120 (No. 2889); *Sünen-i Dârimî*, 6/125 (No. 2850); Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 1/167 (No. 234) (Sıfatü harri’n-Nâr); İbn Mâce, “Zühed”, 38 (No. 4318) (Sıfatü’n-nâr); İbn Ebû’l-Dünyâ, *Sıfatü’n-nâr*, 99 (No. 148). Ayrıca bk. Tirmizî, “Sıfatü Cehennem”, 7 (No. 2589).

²⁴⁶⁶ Dârimî, “Rikâk”, 93 (2856); *Sünen-i Dârimî*, 6/100 (No. 2817); Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 2/622 (No. 1341) (Bâbu’r-rahme); İbn Mâce, “Zühed”, 30 (No. 4256) (Zikru’t-Tevbe) Ayrıca bk. Buhârî, “Bed’ü’l-Halk”, 16 (No. 3140); Müslim, “Selâm”, 152 (No. 2243).

²⁴⁶⁷ A’râf, 7/50.

²⁴⁶⁸ A’râf, 7/50.

²⁴⁶⁹ Hennâd b. Serî, *ez-Zühed*, 1/186 (No. 288); İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 19/241 (No. 35918); *el-Musannef T*, 14/607 (No. 35918).

Cehennemlikler, dūçar oldukları azabdan kurtulabilmek için dūnya ve içindekilerin tamamını fidye olarak vermek isteyecekler ancak Allah Te   , vakti zamanında kendilerinden bundan çok daha kolay olanı, Kendisi'ne  irk ko mamalarını istediėi halde bunu yerine getirmedi lerini söyleyecektir.

Cehennem ehlinin azabı en hafif olan ki isine ayaklarının altına iki kor konulacak veya kendisine ateşten iki ayakkabı giydirilecektir. Bu azab sebebiyle onun beyni kaynayacak, kulakları ve dişleri kor ateşe dönüşecek, iç organları ayaklarının dibine akacaktır.

Allah'ın bağı laması ve kullarından izin verdiği kişilerin  efaatlari vesilesiyle Cehennemden ıkarılacaklar kurtulduktan sonra  l m Cennetlikler ve Cehennemlik'lerin  ahitliğinde öldürülür. Böylelikle bulundukları yerde ebedi kalacaklarını anlarlar. Cehennemlikler o kadar çok ağlayacaklar ki sonunda gözyaşları tükenecek ve kan ağlamaya ba layacaklar. Ahirette k firin bedeni az bı daha fazla hissetmesi için büyütülecektir.

Cehennem, kendisine atılan bir taşın yetmiş sene boyunca düştükten sonra ancak dibi bulabileceği bir derinliğe sahiptir. Bu derinlik, insan hayalinin sınırlarını a maktadır. Cehennemde ate le azabın yanında soğukla da azab edilecektir. Dünyada görülen en sıcak ve en soğuk günler Cehennem'deki bu durumun birer yansımasıdır. Allah Te   , Cehennemlik kulunu somut bir ateş olmaksızın dahi yakabilir. Dünyadaki ateşli hastalıklar bu duruma birer örnektir. Bu nedenle, insanlar ateşli hastalıklara yakalandıklarında Cehennem'i tefekkür etmeliler ve ibret almalıdırlar. Dünya'da yer alan en güçlü ateş dahi ancak Cehennem ateşinin yetmiş c z' nden bir parçadır. İnsanlar, dünyadaki ate lere bakıp Cehennem ateşinin şiddetini tefekkür etmeli, netice olarak Allah'a  irk ko maktan, büyük günahlar içmekten, küçük günahlarda ısrar etmekten uzakla malı; Allah'ın rızası doğrultusunda bir hayat s rmelidirler.

İnsanlar, hangi günahın kendisini Cehennem'e sürükleyeceğini bilemeyecekleri için günahlar konusunda son derece dikkatli olmalıdırlar. Allah'ın yarattığı canlılara işkence etmek, onların ölümüne kasıtlı sebep olmak büyük günahlardandır.

2.7. Genel Değerlendirme

İkinci bölümde yapılan analiz zühd kitaplarının muhtevaları esas alınarak ortaya konmuştur. İncelenen zühd kitapları taranarak tespit edilen 941 bâb başlığı “zühdün Kur’ân-ı Kerîm’den şahitleri”, “zühd ve hikmet”, “zühdün temel kavramları”, “zühd ahlakı”, “zühd ve ibâdât” ve “zühdü özendiren ölüm ve ötesi” başlıkları altında tasnif edilmiştir.

Zühd kavramı Kur’ân-ı Kerim’de “zâhidîn” olarak yalnız bir kere geçse de *Kitâbü’z-zühd*’lerin muhtevasında yer alan konuların çoğu Kur’ân-ı Kerim’de de yer almaktadır. Dahası zühd kitaplarında müelliflerin konuyla ilgili gördükleri bazı ayetlerin tefsirlerine dair rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetler işlenerek “zühdün Kur’an’dan şahitleri” başlığı kaleme alınmıştır.

Zühd müellifleri arasında “hikmet” başlığına yer veren tek müellif İbn Mâce olmuştur. “Zühd ve hikmet” konusu onun bu başlıkta yer verdiği hadisler kullanılarak inşa edilmiştir. Bu başlık altında ayrıca bazı zühd kitaplarının başında vurguladıkları husus ve zühdün temel ilkeleri sayılabilecek konular ele alınmıştır.

Zühd kitaplarında konuyla ilgili yer alan rivayetlere göre Mü’minin Allah katındaki değeri çok yüksektir. Allah, mü’min kulundan yanadır. İnsana verilen en büyük iki nimet sağlık ve zamandır. Zühd, bu nimetleri Allah’ın rızası doğrultusunda İslam’a uygun değerlendirmeye dayanmaktadır. Zâhid, yaşadığı devirde unutulmuş sünnetleri ihya ederek “garib”lerden olmak arzusundadır. Zühd, aslında sünnet-i seniyye üzere yaşama gayretidir. Zâhid, bid’at olan itikat ve amellerden son derece sakınmalıdır. Ayrıca zühd dini yaşantısı kendinden üstte olana; imkanlar bakımından ise kendinden aşağıda olanlara bakmayı gerektirir. Bu yaklaşım, kişinin Müslümanlığının kalitesini artırmaya çalışmasını ve içinde bulunduğu hale şükretmeyi sağlar.

Zühd, dinde derinleşmek, dinde ince anlayış sahibi olmak için ilim öğrenmeyi gerektirir. İlim, kişiye dinini nasıl yaşayacağını öğretir. İlim öğrenmede niyet Allah’ın rızasına kavuşmak olmalıdır. Tefakkuh, kişiye ahireti konusunda nelerin faydalı nelerin zararlı olduğunu ayırabilme kabiliyeti sağlar. Zühd, Allah’ın büyüklüğünü, kainatı ve insanı yaratmadaki hikmetini, insana verdiği nimetleri,

ölümü ve hayatı, ahireti tefekkür edip buna göre hayatına çeki düzen vermeyi gerektirir. Kişinin yetkisi ve sorumluluğu altındakilere iyiliği emredip onları kötülükten alıkoymasına zühdün temel unsurlarındandır.

Her dinin, felsefi düşünce sisteminin kendine has kavramları olduğu gibi zühdün de kendine has kavramları bulunmaktadır. Bu kavramlar doğrudan hadislerle dayanmaktadır. Mü'min vaktini gerektiği gibi değerlendirebilmek için kendisini ilgilendirmeyen, dünya ve ahiretine fayda vermeyen şeyleri “terk” etmelidir. Allah katında dünyanın bir değeri yoktur. Cennete göre dünya son derece değersizdir. Bu nedenle mü'min de “dünya sevgisini” kalbinden çıkarmalıdır. Dünya hayatında mümkün olan en azla yetinmelidir. Lüks ve israftan uzak durmalıdır. Zühd, dünyadan yüz çevirmek, dünyaya değer vermemek, ahirete rağbet etmektir. Zühd, mü'minin kalbini rahatlatır, yükünü hafifletir. Zühd konusunda Rasûlullah'tan (s.a) sonra bize en güzel örnek ashâb-ı kirâmdır. Mal (servet) bir imtihan aracıdır. Hayatı idâme ettirmek için gereklidir ancak kişi mala hırsıyla yönelirse dinine zarar verir. Dünya hayatına dair uzun emellere kapılmak da kişinin dinine zarar verir. Rasûlullah (s.a) bir yıl yetecek kadar erzak biriktirmeye izin vermiştir. Bunun dışında hiç ölmeyecekmiş gibi servet yağmak doğru değildir.

Bununla birlikte zühd, dünyadan tamamen el etek çekmek, çalışmayı terk etmek, hiçbir şekilde plan yapmamak olarak anlaşılmamalıdır. Tarihte bu şekilde zühdü ve tevekkülü yanlış anlayanlar çıkmış olacak ki İbn Ebü'd-Dünyâ diğer müelliflerden farklı olarak *Islâhu'l-mâl* isminde bir kitap kaleme almıştır. Mü'min, kendisinin, bakmakla yükümlü olduğu ailesinin ihtiyaçlarını karşılamak için çalışmalıdır. “Ben dünyaya değer vermiyorum” diyerek Allah'ın kendisine helal yollardan verdiği rızkı telef etmemeli, o rızkı gerektiği gibi değerlendirmeli ve tasarruf etmelidir.

Uzlet, bireyin içinde bulunduğu toplum ve sosyal çevresiyle ilişkisini nasıl düzenleyeceğini belirlemeyi hedeflemektedir. Büyük fitneler zuhur ettiğinde kişi dinini korumak için toplumdan uzaklaşması gerekebilir. Normal şartlarda halkın içinde bulunup onlardan gelebilecek sıkıntılara sabretmek daha faziletli görülmüştür. Ancak, uzlet konusunda kendini toplumdan üstün görme hatasına düşülmemelidir. “İnsanlar benden zarar görmesin” yaklaşımı daha mütevazi ve riyadan uzaktır.

Kullukta ve ibadetlerde aslolan ihlas üzere olmaktır. İnsanların beğenisini kazanmak için amel işlemek riyâdır. Allah'tan başkasının rızası, beğenisi gözetildiği için riyâ bir nevi şirktir. Bu nedenle riyadan son derece sakınmak gerekir.

Sabır ve şükür, zühdün temel kavramlarındandır. Bu dünya imtihan dünyasıdır. Kişi başına gelen imtihanlara, sıkıntılara sabretmelidir. Buhârî, sabrı haramlara düşmemek için gösterilen gayreti de sabrın kapsamı dahilinde görmüştür. Allah'ın verdiği nimetlere rıza göstermek şükürdür. Kişi, Allah'ın kendisine verdiği nimetleri tefekkür ederek şükretmelidir. İnsanlara yaptıkları iyilikler karşılığında teşekkür etmek de şükürün kapsamına girer. Kul, Allah'ın takdirine razı olmalıdır. Bu erdem, Allah'a hüsnüzan beslemek ile de irtibatlıdır.

Kulun Allah ile ilişkisini düzenleyen kavramlardan biri takvâdır. Kul, Allah'ın emirlerini yerine getirmeye son derece gayret sarfetmeli, yasaklarından kaçınmaktan olabildiğince sakınmalıdır. Vera' bir şeyin haram mı helal mi olduğu konusunda hassasiyet gösterip haramlara düşmekten son derece sakınmayı ifade eder.

Zühd kitaplarında fakirliği öven başlıklar ve rivayetler bulunmaktadır. Fakir, eğer sabrederse içinde bulunduğu durum cennete girmesine vesile olur. Fakir, zengine göre kendisine verilen nimetler daha az olduğu için ahiretteki hesabı daha kolaydır. Zenginlik oldukça zor bir imtihandır ve insanı azdırabilir; kibre ve israfa sürükleyebilir. Nitekim Rasûlullah (s.a) zenginliğin de fakirliğin de şerrinden Allah'a sığınmıştır.

Zikir, kulu Allah'a yaklaştıran güzel amellerin en üstünlerindendir. Zikir Allah'ı överek, yücelterek anmaktır. Hadis kitaplarında Rasûlullah'ın (s.a) farklı zaman ve şartlarda yaptığı dualar için müstakil bölümler tertip edilmiştir. Allah'ı hatırlardan çıkarmamak da zikrin kapsamında yer alır. Kul, Allah'ı anmaya devam eder. Tâki Allah kulundan hoşnut olur ve O, kulunu anar. Allah'ın kulunu anması kul için en büyük fazilettir. Hamd kavramı zikir kavramıyla irtibatlıdır. Hamd, Allah'ı övmektir. Gerçekten övülmeye layık olan varlık Allah'tır. Kul ile Allah arasındaki ilişkiyi dair kavramlardan bir diğeri tevbe ve istiğfardır. Tevbe kapısı güneş batıdan doğuncaya kadar açıktır. Kul, ne denli büyük günah işlerse işlesin günahları terk edip

tevbe edebilir. Kul, hiçbir zaman Allah'ın rahmetinden ümit kesmemelidir. Tevbeyi izhar etmek için “estağfirullah” (Allah'ım beni bağışla) demek gerekir. Rasûlullah (s.a) günde yetmiş veya yüz kere “estağfirullah” demiştir.

Kul, rabbini sevmelidir. Kul ile Allah arasındaki ilişki sevgi üzere olmalıdır. İnsan, kendisini yaratan, sonsuz nimetler veren rabbini sevmelidir. Allah'a hüsnüzan beslemek hubbullah ile ilişkilidir. Kul, Allah'ı güzel tanımalıdır. İslam'da kötücül tanrı anlayışı yoktur. Özellikle kişi, ölüm anı yaklaştığında Allah'ın kendisini mağfiretiyle karşılayacağını umarak Allah'ın huzuruna çıkmalıdır. Allah'ın rahmeti gazabını geçmiştir. Allah'ın rahmeti bu kadar genişken O'nun mağfiretinden ümit kesmek büyük günahdır.

Kur'ân-ı Kerim'de Allah'ın kendisine isyan eden azgın kullara vereceği cezaların büyüklüğü anlatılmıştır. Mü'min, bu nedenle Allah'tan korkmalı; Allah'a karşı gelmekten, bile bile günah işlemekten sakınmalıdır. Kulun havfı haddinden fazla olursa hayatı yaşayamaz hale gelir. Tamamen recâya yönelirse bu sefer ibadetlerde gevşeklik gösterebilir. Bu nedenle mü'min havf ile recâ arasında bulunmalıdır. Bir yandan Allah'tan korkarken diğer yandan Allah'ın mağfiretini umarak yaşamalıdır.

Haşyetullah kul ile Allah arasındaki ilişkiyi anlatan kavramlardandır. Mü'min, Allah'ın büyüklüğünü, yüceliğini, ilmini, kudretini idrak ettikçe kalbindeki haşyet duygusu artar. Bu duygu kuvvetlendiğinde, insan gözyaşı döker. Allah korkusundan ağlayan gözleri cehennem ateşi yakmaz. Allah katında akıtılan gözyaşı ile Allah yolunda akıtılan kan damlası eşittir. Hüzün, mü'minin bu dünyada genel duygusunu anlatmaktadır. Kişi, ahirette nereye gideceğini bilmediği, dünya imtihanı çetin olduğu, ahiret ahvalinin son derece zorluğunu bildiği için hüzünlenir. Bu nedenle inanan kulların çok fazla gülmeleri hoş görülmemiştir. Çok gülmek ayrıca kişinin heybetini azaltır. Ancak, bu durum Müslümanların asık suratlı insanlar olmalarını gerektirmez.

Müslümanlar, ibadetlerinde huşû üzere olmalıdırlar. Kişi, namaza durduğunda sağa sola bakmamalı, elbisesini fazla çekiştirmemeli, kıyamdayken sağa sola meyletmeden durmalıdır. Kalbiyle de bütün dikkatini Rabbine yöneltmelidir.

Uhuvvet, Müslümanların din kardeşleriyle olan ilişkisini belirlemektedir. Mü'minler birbirlerini Allah için sevmelidirler. Zor günlerinde din kardeşini yalnız bırakmamalıdır. Ayrıca selam verdiğiinde selamını almalı, davetine icabet etmeli, cenazesi olduğunda iştirak etmeli, hapsediğinde hayır dua etmelidir. Müslümanın din kardeşleriyle ilişkisini tanzim eden kavramlardan bir diğeri sohbettir. Müslüman, din kardeşlerine karşı samimi olmalı, onların dertlerini, sorunlarını dinlemelidir. Dahası onları ferahlatacak, kırınlığını, dargınlığını giderecek sözler söylemelidir. Bu husus o kadar önemlidir ki bu konuya dair İbnü'l-Mübârek *Kitâbü'r-rekâik*'te müstakil başlık açmıştır. Kişi, imkanı ölçüsünde ailesine ve arkadaşlarına ikramda bulunmalı, yemek yedirmelidir. Ayrıca aç olan insanları doyurmak, kıyafeti olmayanları giydirmek Hak katında son derece üstün amellerdendir. Hastayı ziyaret etmek, küsleri barıştırmak, maddi olarak sıkışan din kardeşine borç vermek, alacağını ertelemek veya taksitlendirmek Allah'ın rızasına ulaştıran eylemlerdendir.

Zühd, insanın kendisiyle olan ilişkisini de düzenler. Muhalefetü'n-nefs ve'l-hevâ ve muhasebetü'n-nefs kavramları bu hususa dairdir. İnsanın nefsi, ibadetlerden uzak durmayı, hazlarını kurlsız, sınırsız yaşamayı, çıkarları neyi gerektiriyorsa onları yapmayı arzular. Bu nedenle, mü'min nefsinin ve hevâsının arzularına karşı durmalıdı, ona muhalefet etmeli ve nefsini dizginlemeyi öğrenmelidir. Nefsinin, Allah'ın rızasına uygun bir şekilde yaşamak üzere terbiye etmelidir. Yoksa nefsi, şeytanın da yönlendirmesiyle onu cehenneme sürükler. Ayrıca kişi, gün içinde yaptıklarının ve genel olarak yaşantısının Allah'ın rızasına uygun olup olmadığını tespit etmek için kendini hesaba çekmelidir. Nefis muhasebesini gerektiği gibi yapan kişinin ahirette gerçekleşecek olan hesabı kolaylaşır.

Zühd kitaplarında toplam 21 kavram tespit edilmiştir. Bunlardan "es-Samt ve âdâbü'l-lisân"ın 9 alt başlığı bulunmaktadır. Bu tablo, zühd-ahlak ilişkisinin gücünü ortaya koymaktadır. Bu başlıklar altında özetle şu hususlar vurgulanmıştır: Müslüman güzel ahlaklı olmalıdır. Güzel ahlak, kişiyi geceyi ibadetle geçiren gündüzü oruçla geçiren kişinin derecesine ulaştırır. Mü'min, Allah'tan ve O'nun kullarından utanmalıdır. Duş ve tuvalet ihtiyacını kapalı ortamlarda gidermelidir. Açık saçık, çirkin sözler söylemekten dilini korumalıdır. Zühd kitaplarının en çok üzerinde durduğu kavramlardan biri tevazudur. Zira, kalbinde hardal tanesi kadar

kibir bulunan cennete giremez. Müslüman, aralarında ayırım yapmaksızın din kardeşlerine karşı mütevazı olmalıdır. Kişi, elinden gayreti gösterdikten sonra ulaştığı imkanlar konusunda kanaat etmeli; hep daha fazlasını eldetme hırsına kapılmamalıdır. Müslüman, insanlarla ilişkisinin hilim ve rıfk üzere tutmalıdır. Karşıdaki hata ettiğinde hemen cezalandırmaya kalkmamalıdır. Alışveriş yaparken dahi rıfk/yumuşaklık üzere hareket etmelidir. Müslüman, Allah’a, peygambere, Kur’ân’a, müslümanların idarecilerine ve genel olarak bütün müslümanlara karşı samimi ve dürüst olmalıdır. Din kardeşleri hakkında hayırdan başka bir şey düşünmemelidir.

Zühd müelliflerinin en çok üzerinde durdukları ahlâkî erdemlerden biri “hıfzu’l-lisân”dır. Diğer zühd müellifleri sadece “hıfzu’l-lisân” veya “es-Samt” bâbı açarken Hennâd b. Serî bu konuyu oldukça detaylandırmıştır. İbn Ebü’d-Dünyâ ise kaleme aldığı külliyat içinde en çok rivayete sahip olan *es-Samt ve âdâbü’l-lisân* kitabını kaleme alarak konuyu en detaylı şekilde kaleme alan müellif olmuştur. Buna göre söz konusu literatürde özetle şu hususlar vurgulanmıştır: Müslüman, din kardeşinin gıybetini yapmamalı, yapılan ortamda kardeşini savunmalıdır. Laf taşımak dilin afetlerindendir. Kabir azabına sebep olur. İnsanların ilişkilerini bozar. İslam namusa dil uzatmayı kesin bir dille yasaklamıştır. İkiyüzlülük, kişiyi münafıklığa götürür. Din kardeşini yüzüne karşı övmek, onun gurura kapılıp kibre düşmesine neden olacağı için doğru bulunmamıştır. Müslüman, kardeşiyle alay etmemeli, onu küçümseyen ifaderden sakınmalı ve razı olmayacağı şekilde şakalar yapmamalıdır.

Zühd müelliflerinin ele aldığı ahlâkî erdemlerden bir diğeri “hizmet”tir. Özellikle, dul ve yetim gibi yardıma, desteğe ihtiyaç duyan kişilere yardımcı olmak kulu Allah’a yaklaştıran faziletlerdendir. İbn Ebü’d-Dünyâ bu konu üzerinde daha çok durmuştur. Onun kaleme aldığı *en-Nafaka ale’l-iyâl* kitabı son derece kıymetli haiz bir eserdir. Müslüman, başta ailesi olmak üzere akrabalarına ve arkadaşlarına hizmet etmekten kaçmamalı, aksine keyif almalıdır. Kişi, bir meslek öğrenmeli; bu meslek sayesinde hem insanlara faydalı olmalı hem de ailesinin geçimliğini helal yoldan kazanmalıdır. Ayrıca, çocuklarının eğitimiyle ilgilenmeli, onları İslam edebi

ve terbiyesi üzere yetişitmeli, eşiyle arasındaki ülfet ve muhabbetini canlı tutmalı ve ev işlerinde elinden geldiğince ona yardım etmelidir.

Mü'min ameline riây karışmaması için “amellerini gizlemeli”; ibadetlerinin reklamını yapmamalıdır. Bu nedenle gücü yettiğince nafîle ibadetlerini gizlemelidir. Selef-i sâlihın yalnızca amellerini gizlemekle kalmamış kendilerini de ellerinden geldiğî kadar gizlemişlerdir. Onlar, olabildiğince şöhretten kaçınmışlardır. Tanındığı için yaşadığı şehri terk edenler dahi olmuştur.

Burada üzerinde durulması gereken ahlâkî ilkelerden bir diğeri “helal lokma yemek”tir. Kişi, rızkını helal yoldan kazanmadığı müddetçe işlediğî amellerin hiçbirinden ecir kazanamaz. Bu nedenle helal lokma kazanmak, zühdün en temel ilkesi olarak kabul edilebilir. Müslüman, emanete riâyet etmeli, dâimâ “kendisine güvenilen kişi” olarak kalmalıdır. Ayrıca, sıla-i rahim bağıını gözetmelidir. Cömertlik, mü'minin ahlakını güzelleştiren bir erdemdir. Cimri olmak müslümana yakışmaz. Müslüman, mert, cesur olmalı, hiçbir kimseye zulmetmemeli, her durumda adaleti tercih etmelidir.

Zühd kitaplarında “ibadet” konusu zannedildiğî kadar çok detaylandırılmış bir konu değildir. İncelene zühd kitaplarında ibadetlerle ilgili toplam 9 ana başlık tespit edilmiştir. Zühd kitaplarında ibadetle ilgili şu hususlar üzerinde durulmuştur: Zühd kitaplarında ısrarla “ibadetlerde orta yolu tutmak ve devamlılık” tavsiye edilmiştir. Bu nedenle ibadetlerde aşırıya kaçmaktan sakınmak gerekir. İbadetleri fasılalarla, bir başlayıp bir bırakarak yerine getirmek de istenen bir durum değildir. Ayrıca Müslüman “yarıncılıktan” yani “sonra/ileride yaparım” demekten son derece kaçınmalıdır. Müslüman ibadetleri yerine getirirken tembel olmamalı gayretkeş olmalıdır. İbadetlerde ihlas ve samimî niyet vazgeçilmez bir unsurdur. Kişi, kendisine Kur'ân-ı Kerim viridi edinmeli, günlük belirli bir miktar kıraat etmelidir. Bakara suresi okunan eve cin ve şeytanlar giremez. Ayrıca ehli sünnet alimler tarafından kaleme alınmış meal ve tefsirlerden yararlanarak Allah'ın yüce kelamını anlamaya çalışmalıdır.

Allah'ın rızasına ermek, O'nun kurbiyyetini kazanmak isteyen kişi namazlarına hassasiyet göstermeli, farz namazlarını devamlı kılmalıdır. Fırsat

buldukça farz namazları cemaatle kılmaya özen göstermelidir. Teheccüt namazı zühd müelliflerinin özellikle vurguladıkları konulardandır. Kişi, farz namazlar gibi Ramazan orucuna da ihtimam göstermelidir. Oruç tutarkan, gıybet, dedikodu gibi oruca zarar verecek çirkin işlerden uzak durmalıdır. Zühd müelliflerinin vurguladığı bir diğer konu temizliktir. Aslında zühdü, insanın zahirini ve bâtını temizleme gayreti olarak görmek mümkündür. Bu nedenle, Müslüman, ağız, beden, elbise ve çevre temizliğine son derece önem vermelidir.

“Ölüm ve ötesi” zühd kitaplarının ortak vurgusudur. İbnü’l-Mübârek’in kitabının daha çok son taraflarında ölüm ve ötesine dair konular yer almaktadır. Hennâd b. Serî ve Dârimi cennet ve cehennem başlıklarını oldukça detaylandıran müelliflerdendir. Buhârî, “Rikâk” bölümünün yarısını ölüm ve ötesi konusuna ayırmıştır. Tirmizî “Sıfatü’l-kıyâme ve’r-rekâik ve’l-vera” bölümünden sonra müstakil “Sıfatü’l-cenne” ve “Sıfatü’n-nâr” bölümü açmıştır. İbn Ebü’d-Dünyâ, 364 rivayeti muhtevî *Sıfatü’l-cenne* kitabı; 262 rivayeti muhtevî *Sıfatü’n-nâr* kitabı kaleme almıştır. Bu nedenle literatürün oluşturduğu bu veri araştırmanın ikinci bölümünün son başlığı olarak “Zühdü özendiren ölüm ve ötesi” başlığı altında işlenmiştir. Bu muhtevanın özet olarak vurgusu şudur: Dünyaya gelen herkes bir gün ölecek ve kabir suâline maruz kalacaktır. Bu dünyada Allah’ın rızası doğrultusunda yaşamışsa kabir sâline doğru cevaplar verebilecektir. Aksi takdirde kabrinde azap görecektir. Dahası kıyamet koptuktan sonra insanlar tekrar diriltilecek, mahşer alanında toplanıp Allah’ın huzunda hesap vereceklerdir. Mü’min bu durumlarla karşılaşacağına kesin bir şekilde inanmalı ve hayatını İslam’a göre yaşamaya gayret etmelidir. Sürekli, ölüm ve ahiret bilinciyle yaşamalıdır. Bir diğer pencereden baktığımızda ölüm ve ahiret bilinci kişiyi kendisine verilen ömür nimetini doğru bir şekilde kullanmaya, zamanının kıymetini bilmeye, ibadetlerini hakkıyla yerine getirmeye, ahlakını güzelleştirmeye, nefis muhasebesi yapmaya, böylelikle ölümden sonrası için hazır hale gelmeye sevk eder.

SONUÇ

Zühd, kelime olarak dünyadan en azla yetinmek anlamına gelmektedir. Kavram olarak Kur'ân-ı Kerim'de yer almamaktadır. Zühd kavramına merfu hadislerde de yaygın bir şekilde rastlanmamaktadır. Ancak, zühd müelliflerinin ortaya koyduğu muhteva Kur'ân-ı Kerim'e ve muteber hadislere dayanmaktadır. Zühd kavramı, sahabe tarafından yaygın bir şekilde kullanılmıştır ve bu durum tâbiûn neslinde zirveye çıkmıştır. Hicrî 94 yılında vefat eden Zeynelâbidîn Ali b. Hüseyin, günümüze yazılı kaynaklarla ulaşmayı başaran bir konuşmasında zühdü ve irtibatlı olduğu birçok kavramı kullanmıştır. Hicrî 120 yılında vefat eden Alkame b. Mersed, kendisinde zühdün zirveye çıktığını belirttiği meşhur sekiz tâbiînin isimlerini derlediği bir risale kaleme almıştır. Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi* 'inde zühd kitaplarına intikal etmiş 30'dan fazla başlık bulunmaktadır.

Tasnif devri başladığında muhaddisler *Kitâbü's-salât*, *Kitâbü'l-imân* gibi müstakil bir konuya hasredilmiş kitaplar kaleme almaya başlamışlardır. Bu türlerden biri de *Kitâbü'z-zühd*'lerdir. Bu tasnif türü, Hicrî ilk beş asır boyunca hakkında en çok kitap telif edilen konulardan biri olmuştur. Öyle ki zühd ve rikâk, hadisin altın çağının ürünleri olan *Kütüb-i Sitte* içinde müstakil bir bölüm olarak yer almayı başarmıştır. İbnü'l-Mübârek'in kitabının Nuaym b. Hammad nüshasının *Kitâbü'r-rekâik* adını taşımasından olsa gerek *Sahîhu'l-Buhârî* ve *Sünen-i Dârimî*'deki ilgili konunun başlığı *Kitâbü'r-rikâk* adını taşımaktadır.

Hadis tarihinde ilk hadis kitabı tasnif eden müelliflerden sayılan İbnü'l-Mübârek'in kaleme aldığı *Kitâbü'z-zühd* günümüze ulaşmıştır. Bu eser literatürün günümüze ulaşan ilk örneğidir ve Hüseyin b. Hasan el-Mervezî ve Nuaym b. Hammad olmak üzere iki ayrı râvi kanalıyla günümüze ulaşmıştır. İki nüsha arasında bariz farklılıklar bulunmaktadır. Nuaym b. Hammad nüshası *Kitâbü'r-rekâik* adını taşımaktadır. Bu nüshada 200'den fazla bâb başlığı bulunmaktadır. Baskısı ve çevirileriyle Hüseyin el-Mervezî nüshası daha yaygın olsa da Nuaym b. Hammad nüshasının bâb başlığı-rivayet uyumu daha başarılıdır. İbnü'l-Mübârek'in kitabı kendisinden sonra gelen müelliflerin konu tercihinde ve rivayet ağını belirlemede oldukça etkili olmuştur. Akran sayılabilecek ilk üç zühd müellifi olan İbnü'l-Mübârek, Vekî' b. Cerrâh ve Mu'âfâ b. İmrân'ın en çok istifade ettikleri ve en çok

rivayet aldıkları hocalarının meşhur alim ve zâhidlerden olan Süfyan es-Sevrî olması oldukça dikkat çekicidir. Veki‘ b. Cerrâh’ın kitabı İbnü’l-Mübârek’in kitabının üçte biri kadardır. Veki‘ b. Cerrâh’ın kitabının muhtevası diğer zühd kitaplarıyla uyumludur. Ancak bu kitapta ölüm ve ahiret bahisleri bulunmamaktadır. Mu‘âfâ b. İmrân, uzun, birleşik başlıklar kullanmıştır. Fitne dönemlerinde çocuk sahibi olmayı zemmeden rivayetlerin sıhhat bakımından sorunlu olması eserin kıymetini düşürmektedir.

İbn Ebû Şeybe’nin *el-Musannef* adlı eserinde 1515 rivayeti muhtevi *Kitâbü’z-zühd* bölümü bulunmaktadır. Bu bölüm ale’r-ricâl tasnif sistemine sahiptir. Başlık-rivayet uyumu başarılıdır. Rivayetlerin “Zühdü’l-enbiyâ”, “Zühdü’n-Nebî”, “Zühdü’s-sahâbe”, “zühdü’t-tâbiîn” şeklinde tasnif edilmiş olması zühdün peygamberlerin takip ettiği ortak yol ve yaşam tarzı olduğunu göstermektedir. Bu kitaplar, aynı zamanda zühdüyle ön plana çıkan sahabîleri ve tâbiîleri belirtmesi ve kavli en çok olan kişilerin tespitini kolaylaştırması açısından son derece kıymetlidir.

Ahmed b. Hanbel’in *Kitâbü’z-zühd*’ü 2367 rivayeti muhtevidir ve ale’r-ricâl tasnif sistemine sahiptir. Bu kitap günümüze eksik olarak ulaşmıştır. Zühdü’l-enbiyâ bölümündeki rivayetler İbn Ebû Şeybe’ninkine kıyasla daha fazladır. Eserde, Abdullah b. Ahmed b. Hanbel’in pek çok ilâvesi bulunmaktadır.

Hennâd b. Serî, Veki‘ b. Cerrâh’ın önde gelen öğrencilerindendir. Kitabında ondan onlarca rivayet almıştır. Hennâd b. Serî’nin kitabı hacim olarak İbnü’l-Mübârek’in kitabına yakındır. Konuların tertibi, merfu hadis kullanımı ve rivayetler arası uyum açısından Hennâd b. Serî’nin kitabı daha başarılıdır. Ayrıca cennet ve cehennemle ilgili bâbları baş tarafta yer vermesi diğer müelliflerde görülmeyen bir tercihtir. Onun ahirete dair açtığı başlıklar seleflerinden daha tafsilatlıdır.

Sünen-i Dârimî’nin *Rikâk* bölümü 20. sırada yer almaktadır ve 122 bâb, 144 rivayet içermektedir. Bâb başlıkları ve rivayetleri açısından selef zühd kitaplarıyla uyumludur. *Sahîhu’l-Buhârî*’nin *Kitâbü’r-rikâk* bölümü 172 rivâyet ve 53 bâb içermektedir. Bâb başlığı-rivâyet uyumunun en üst seviyede sağlandığı eserdir. Buhârî, bölümün yarısını ahiret bahislerine ayırmıştır. Buhârî’nin isnadları selef zühd müelliflerine ulaşmasa da konu çerçevesi olarak onlarla uyum halindedir. Müellifin

bazı bâb başlıklarında konuyla ilgili gördüğü ayetleri zikretmesi zühdün Kur'ân-ı Kerim'deki şahitlerini göstermesi bakımından kıymetlidir.

Sahîh-i Müslim'de literatürle ilgili bölümlere bakıldığında karışıklık bulunmaktadır. 48. bölümden sonra *Kitâbü'-rikâk* bölümü yer almaktadır ancak bölümdeki birkaç rivayetin konuyla irtibatını kurmak zordur. Bir de 53. sırada *Kitâbü'z-zühd ve'r-rekâik* bölümü bulunmaktadır. Bu başlık altında diğer zühd kitaplarında bulunmayan bazı rivayetler mevcuttur. Ayrıca Müslim, mal ile ilgili rivayetleri daha çok "Zekât" bölümünde yer vermeyi tercih etmiştir. *Kitâbü'z-zühd ve'r-rekâik*'in kendinden önceki bölümlerle irtibatı oldukça güçlüdür. Bazı isnadlarda Müslim'in hocası İbn Ebû Şeybe'dir.

Sünen-i İbn Mâce'nin son bölümü *Kitâbü'z-zühd*'tür. 39 bâb ve 241 rivayeti muhtevidir. Konuları ve rivayetleri genel olarak selef zühd kitaplarının muhtevasıyla uyumludur. Bu bölümde naklettiği bazı rivayetlerin senedinde mecruh ravi bulunmasından dolayı tenkid edilmiştir.

Sünen-i Tirmizî'de literatürümüzle ilgili iki ayrı bölüm bulunmaktadır. Biri *Ebvâbü'z-zühd* diğeri ise *Sifatü'l-kıyâme ve'r-rekâik ve'l-vera'* başlığını taşımaktadır. İkinci bölümde yer alan rivayetler genel olarak selef zühd kitaplarında mevcut bulunan rivayetlerdir. Tirmizî'nin, pek çok rivayette bir hocası vasıtasıyla İbnü'l-Mübârek'e ulaştığı görülmektedir. Hennâd b. Serî ise Tirmizî'nin zühd bölümünde bizzat hadis aldığı hocalarındandır.

İbn Ebü'd-Dünyâ, literatürün en dikkaç çekici ve literatüre en çok yenilik getiren müellifidir. O, selef zühd kitaplarında yer alan bâb başlıklarına dair 53 müstakil kitap kaleme almıştır. Onun aslında zühde dair 11.987 rivayeti barındıran bir külliyat kaleme aldığı anlaşılmaktadır. İbn Ebü'd-Dünyâ, bazı kritik konulara selef zühd müelliflerinde görülmeyen yaklaşımlar getirmiştir. Örneğin *Zemmü'd-dünyâ* kitabını kaleme alarak önceki müelliflerin yaklaşımını devam ettirirken aynı konuda bir de *Islâhu'l-mâl* kitabı kaleme alarak zühdün malı zayi etmek olmadığını, müslümanların servetlerini doğru bir şekilde tasarruf etmeleri gerektiğini vurgulamıştır. Zühd müellifleri takvâ-vera' konusunda sadece bir başlık açmayı tercih ederken o, bu konuda 231 rivayeti muhtevi oldukça kapsamlı bir kitap kaleme

almıştır. Onun eserlerinin pek çoğunda durum bu şekildedir. Onun uyguladığı yeniliklerden bir diğeri kitaplarında tâbiûn neslinden sonraki zahidlerin ve bazı sûfilerin kavillerine de yer vermesidir. Bu haliyle İbn Ebü'd-Dünyâ'nın kitapları literatür açısından keşfedilmeyi bekleyen hazine konumundadır.

Beyhakî, literatüre iki ayrı eserle katkı sağlamıştır. Biri *Şuabü'l-imân* adlı eserinin 71. sıradaki "Zühd ve kısarü'l-emel" şubesidir. 552 rivayeti muhtevî olan bu bölüm merfu ve mevkuf rivayetlerden oluşmaktadır. Muhteva olarak erken dönem zühd kitaplarıyla uyumludur. Müellifin, zühdü imanın şubelerinden biri olarak görmesi zühdün İslam'daki yerini göstermesi açısından dikkate değer bir husustur. Beyhakî'nin konumuzla ilgili diğer kitabı *ez-Zühdü'l-kebîr* adını taşımaktadır. Bu kitap dört ana fasıldan oluşmaktadır. Bu kitabın öncekilerden farklı olan yönü Zünnûn-ı Mısırî gibi sûfilerin kavillerine de yer vermiş olmasıdır.

İncelenen *Kitâbü'z-zühd*'ler, muhaddisler tarafından kaleme alınmışlardır. Bu nedenle müellifler, ehl-i hadisin yaklaşımına uygun olarak zühdün tanımıyla ilgilnmek yerine kaleme aldıkları kitaplarda ortaya koydukları muhtevayla zühdün çerçevesini belirleme yoluna gitmişlerdir. İbn Ebü'd-Dünyâ ve Beyhakî hariç hepsi eserlerini merfu, mevkuf, maktu ve nisbeten az sayıda Rasûlullah'tan (s.a) önce gelmiş peygamberlerden nakledilen kavilleri derleyerek oluşturmuşlardır. İbn Ebü'd-Dünyâ ve Beyhakî ise tebe-i tâbiîn ve sonraki nesillerden gelen kavillere ve sûfî sözlerine de yer vermişlerdir.

Zühd müellifleri zühdün tanımıyla pek ilgilenmedikleri için zühd müellifinin, nasıl bir zühd anlayışına sahip olduğunu tespit edebilmek için eserinin tamamını göz önüne almak gerekmektedir. Çalışmada bu yol izlenmiştir.

Hem ale'r-ricâl hem de ale'l-ebvâb zühd kitaplarının kaynaklarına genel olarak bakıldığında sahabî kavillerinin ağırlıklı olarak Hz. Ömer, İbn Mes'ud, Hz. Ali, Ebü'd-Derdâ, Hz. Aişe, İbn Ömer gibi ilim, zühd ve takvasıyla ön plana çıkan sahabelerden geldiği görülmektedir. Aynı şekilde tâbiî kavillerinin kaynaklarına bakıldığında Hasan-ı Basrî başta olmak üzere Mücâhid b. Cebr, Katâde b. Diâme el-Basrî, Âmir b. Abdikays el-Basrî, Rebî' b. Huseym el-Kûfî, Ömer b. Abdülaziz gibi ilmi, zühd ve takvasıyla meşhur ve maruf tâbiîler karşımıza çıkmaktadır. Ale'r-ricâl

kitaplardaki zühdü'l-enbiyâ bölümleri ve ale'l-ebvâb kitaplardaki Rasûlullah'tan (s.a) önce gelmiş peygamberlerden nakledilen rivayetler, zühdün peygamberlerin ortak yolu kabul edildiğini; bunun en güzel en kamil temsilcisinin ise peygamberimiz Muhammed Mustafa (s.a) olduğunu göstermektedir.

Zühd müelliflerinin geneli, ilk zühd müelliflerinin ortaya koyduğu rivayet çerçevesi dışına pek çıkmamışlardır. Buna *Kütüb-i Sitte* müellifleri de dahildir. Her müellifin isnadları İbnü'l-Mübârek, Vekî' b. Cerrâh gibi ilk zühd müelliflerine çıkmasa da her bir zühd müellifinin naklettiği rivayetler yüksek oranda benzerdir. Bu durum zühd müelliflerinin hadis alimlerince muteber kabul edilen hadis rivayet ağından beslendiklerini ortaya koymaktadır. Geniş muhtevalı zühd kitaplarında birkaç tane mecruh ravi bulunmaktadır. Ancak onlardan gelen rivayetler eserin bütününe ortaya konan tabloya zarar vermemektedir. Ayrıca şunu belirtmek gerekir ki muhteva analizi gerçekleştirilirken tespit edilebildiği kadarıyla isnadında hadis uydurmakla tanının bir ravinin bulunduğu hiçbir hadis kullanılmamıştır.

Kronolojik olarak bakıldığında Beyhakî hariç selef-halef zühd müellifleri arasında hoca-talebe ilişkisi bulunmaktadır. İbn Ebû Şeybe, Hennâd b. Serî ve Ahmed b. Hanbel'in ortak hocası Vekî' b. Cerrâh'tır. Müslim'in zühd bölümünde hadis aldığı hocalar arasında İbn Ebû Şeybe bulunmaktadır. Ahmed b. Hanbel ile Ebû Dâvud arasında hoca-talebe ilişkisi mevcuttur. Tirmizî'nin zühd bölümünde hadis aldığı hocalardan biri Hennâd b. Serî'dir. Ayrıca Tirmizî, bir hocası vasıtasıyla İbnü'l-Mübârek'ten pek çok hadis almıştır. İbn Ebû'd-Dünyâ'nın isnadlarında Ahmed b. Hanbel'e pek rastlanmamaktadır ancak onun Hanbelî bir âlim olduğu bilinmektedir. Ebû Saîd İbnü'l-A'râbî'nin isnadlarının çoğu İbn Ebû'd-Dünyâ'ya ulaşmaktadır.

Zühd müellifleri, zühdü dünyadan bütünüyle yüz çevirmekten ibaret olarak görmemişlerdir. Onların koyduğu muhteva incelendiğinde bir dünya görüşü ortaya koydukları anlaşılmaktadır. Zühdün temeli, insana verilen en büyük nimet olan ömrün ve sağlığın Allah rızası doğrultusunda değerlendirilmesine dayanmaktadır. Bu hayatı yaşarken kendisinin faydasına ve zararına olan hususları ayırabilmesi için kişinin ilim öğrenmesi ve dinde derinleşmesi (tefakkuh) gerekir. Zühd aynı zamanda

dinde derinleşme gayretidir. İslam’da ilim, Kur’an-ı Kerîm’e ve Sünnet’e dayanır. Zühd kitaplarının muhtevası Kur’an-ı Kerim ile uyum halindedir.

Temel kavramlar konusu, zühd müelliflerinin en çok üzerinde durdukları, hakkında en çok başlık açtıkları hususlardan biridir. Zühd kitaplarında şu kavramlara dair başlıklar açılmıştır: “Terk, uzlet, riya ve süm’a, sabır ve şükür, rıza, takva ve vera‘, tevekkül ve yakin, fakr, zikir, hamd ve şükür, tevbe ve istiğfar, hubbullah, havf, haşyetullah, huşû, uhuvvet, sohbet, muhalefetü’n-nefs ve’l-hevâ, muhasebetü’n-nefs, mekâidü’ş-şeytan ve vesvesedir”. Bazı kavramların birden çok alt başlığı mevcuttur. Örneğin terk kavramının “hevânü’d-dünyâ, zühd fi’d-dünya, ahabın yaşayı, fitnetü’l-mâl, ıslâhu’l-mâl ve kıсарu’l-emel” olmak üzere altı alt başlığı bulunmaktadır. Bu haliyle zühdün temel kavramları konusu hem kavram çeşitliği hem de muhteva genişliğiyle çalışmanın en geniş konusudur.

Ahlâk konusu, zühd kitaplarının en temel sacayaklarından biridir. Zühd kitaplarında ahlakla ilgili yirmi iki kavram tespit edilmiştir. Bunlar “hüsnü’l-huluk, hayâ, tevazu ve kibir, kanaat, hilim ve rıfk, ihlâs, birr ve ism, hıfzu’l-lisan, sıdk ve kizb, gazab, Müslümanların birbirleri üzlerindeki hakları, haset, hizmet, ameli gizlemek, ayıpları gizlemek, helal lokma, emanete riayet, sıla-i rahim, cömertlik, yiğitlik, adalet ve zulüm”dür. Bu kavramlardan hıfzu’l-lisanın “münâkaşa, gıybet, koğuculuk, ırza dil uzatmak, kişiyi yüzüne karşı övmek, şaka yapmak alay etmek, kıssa anlatmak” şeklinde dokuz tane alt başlığı bulunmaktadır. Bu durum, zühd-ahlak ilişkisinin ne kadar derin olduğunu göstermektedir. Kütüb-i Sitte müellifleri zühd bölümündeki ahlakla ilgili bâbları çok detaylandırmamayı, ilgili başlıkları daha çok “Edeb” ve “Birr ve sıla” bölümlerinde yer vermeyi tercih etmişlerdir. Daha farklı ifade etmek gerekirse geniş muhtevalı zühd kitaplarında yer alan ahlakla ilgili bâb başlıklarını Kütüb-i Sitte’de hangi bölümde yer aldıkları incelendiğinde onların eğer zühd bölümünde değilse yüksek oranda “Edeb” veya “Birr ve Sıla” bölümüne alındıkları görülecektir. Bu durum, zühd-ahlak ilişkisinin derinliğini ortaya koymaktadır.

İbadet, zühd yaşantısının olmazsa olmaz unsurlarından biridir. Namaz, oruç, cihad, sadaka, zikir, İslam’ın en üstün ibadetlerindendir. Sadaka, kişiyi cehennem ateşinden korur. Bu nedenle yarım hurmayla dahi olsa cehennem ateşinden sakınmak

tavsiye edilmiştir. İslam’da her türlü iyilik sadaka kapsamına alınmıştır. Herkes, gücü ve imkanı nispetinde iyilik yapabilir.

Dinde her türlü aşırılık kınanmıştır. Zühd müellifleri bu yaklaşıma uygun bir şekilde ibadette orta yolu tutmak ve az da olsa devamlı ibadet etmek gerektiği üzerinde ısrarla durmuşlardır. İbadetlerle ilgili bir diğer ilke “yarıncılık”tan sakınmaktır. Kişi ömrünün ne zaman sona ereceğini bilmediği için ilk fırsatta ibadetlerini yerine getirmeye başlamalıdır. Kişi ibadetler konusunda disiplinli olmalı, günlük yaşantısını farz olan ibadetlerini şartlarına uygun bir şekilde yerine getirebilecek şekilde düzenlemelidir. Her fırsatta Allah’ı zikretmeli, farz ibadetlerden başka şartları uygun ise nafil oruç tutmalı, kuşluk, evvabin, teheccüd gibi nafil namazları kılmaya, farz namazlarda cemaate katılmaya gayret etmelidir. Oruç tutarken dilin, kulağın, gözün de oruç tutması gerektiğini bilmelidir. Bütün ibadetlerde ihlas üzere olmak temel ilkedir. Müslüman, Kur’an-ı Kerim’le hayatı boyunca ilişkisini sıkı tutmalı, günlük belli bir miktar okuyarak belli bir düzende Kur’ân-ı Kerîm’i hatmetmeye çalışmalıdır.

Ölümü hatırlamak, ölümü tefekkür etmek zühdün temel ilkelerindendir. Zühd, dünya hayatına çeki düzen verirken ahiretten bigâne kalmaz. Müslüman bu dünyada bir garib veya yolcu gibi yaşamalı, bu dünyaya bel bağlamamalı, dünya hayatından er veya geç göçeceğini bilmelidir. Müslüman ölümden sonrası için hazırlık yapmalıdır. Çünkü kişi bu dünyada işlediği her amelden ahirette sorguya çekilecektir. Ahiretteki hesap ve mizandan önce kişi kabirde sorguya çekilecektir. Kendisine Allah ve Resûlü hakkındaki itikadı sorulacaktır. Sorulara doğru cevap verebilirse kabri genişletilecektir. Aksi takdirde kişi kabir azabına maruz kalır.

Kıyamet bir gün mutlaka kopacaktır. İnsanlık tarihi göz önüne alındığında Hz. Muhammed’in (s.a) peygamber olarak gönderilmesi ile kıyametin kopması arasında oldukça kısa bir zaman bulunmaktadır. Emanetin kaldırılması, vazifelerin işin ehli olmayan kişilere verilmesi kıyametin alametlerindendir. Toplumlar emanet gibi adaleti, sosyal düzeni ayakta tutan ahlakî erdemlere sahip çıkmazlarsa zamanla bu erdemler insanların kalplerinden çekip alınır. Böylelikle toplumsal kıyamet kaçınılmaz hale gelir.

İsrafil (a.s) sûra üflemek için hazır vaziyette Allah'tan emir beklemektedir. Bunu bilmek dahi dünyada safâ sürmeye engeldir. Hesab günü bütün kullar, Allah'ın huzurunda divan duracaklar ve hesap vereceklerdir. Hesabın son merhalesi olan amel defterlerinin dağıtılması gerçekleştikten sonra kullar cennete veya cehenneme sevk edileceklerdir. Cennet insanın estetik ve güzellik tasavvuruna sığmayacak bir biçimde inşa edilmiştir. Cehennem ise insanın dünya hayatında bir an bile dayanamayacağı derecede acı ve ıstırap verici bir biçimde inşa edilmiştir. Rasûlullah'ın (s.a) şefaati haktır. Rasûlullah (s.a), iman ile can vermiş kişilere ahirette şefaet edecektir.

Kitâbü'z-zühd edebiyatı üzerine farklı ayrıntılara odaklanabilmek için iki veya daha fazla *Kitbü'z-zühd* arasında mukayeseler yapılabilir. Özellikle on bini aşan rivayet sayısı ile İbn Ebü'd-Dünyâ'nın eserleri, araştırılmayı bekleyen hazine niteliği taşımaktadır.

Buhârî'nin "Rikak" bölümü gibi, üzerine literatür oluşmaya başlayan zühd çalışmalarının artması, bu alanın daha çok işlenmesini ve yorumlanmasını sağlayacaktır. Zira Buhârî üzerine çok sayıda çalışma olması, yorum ve bilgi zenginliğine yol açmıştır.

Kitâbü'z-zühd'lerin neredeyse tamamı hadis ilminde muteber muhaddis ve hadis hafızları tarafından kaleme alınmış; hem hadis ilminin hem de tasavvuf ilminin ana kaynaklarındandır. Bu durum söz konusu literatürün kıymetini bir kat daha artırmaktadır. Tasavvuf alanındaki bazı araştırmacıların *Kitâbü'z-zühd*'leri inceleyen çalışmalar kaleme almasıyla; *Kitâbü'z-zühd*'lerin bir bir tercümelerinin yayınlanması literatüre yönelik ilgiyi her geçen gün biraz daha artırmaktadır.

Klasik tasavvuf kaynaklarının muhtevaları ile zühd kitaplarının muhteva mukayesesi hakkında daha fazla çalışma yapıldığında literatürün kıymeti daha da artacaktır. Bu araştırma hadis-tasavvuf ilişkisine dair ortaya konmuş literatüre farklı bir bakış açısı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût - Âdil Mürşid. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1995.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî. *Kitâbü'z-zühd A*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî. *Kitâbü'z-zühd C*. thk. Muhammed Ahmed Îsâ. Mısır: Dâru'l-Gadi'l-Cedîd, 2005.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî. *Kitâbü'z-zühd T*. çev. Mehmed Emin İhsanoğlu. 2 Cilt. İstanbul: İz Yayınları, 1993.
- Akgün, Hüseyin. "Bölgelerarası Rivâyet Farklılıkları Açısından Mısır'daki Hadis Kültürünün Tahlili (Yezîd b. Ebî Habîb'in (ö. 128) Rivâyetleri Özelinde)". *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5 (30 Kasım 2015), 7-29. <https://doi.org/10.18498/amauidf.52582>
- Alkan, Arif. *Ahmed b. Hanbel'in Hadis Anlayışı ve Müsned'i*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.
- Arslan, Ali. "El-Câmiu's-Sahîh'in Kitâbu'r-Rikâk Bölümünün Bâb Başlıklarına Göre Buhârî'nin Rikâk Anlayışı". *Journal Of History School* 8/23 (01 Ocak 2015), 139-162. <https://doi.org/10.14225/Joh772>
- Ateş, Süleyman. "Cüneyd-i Bağdâdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/119-121. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Avcı, Casim. "Suğûr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/473-474. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Aydınlı, Abdullah. "Dârimî, Abdullah b. Abdurrahmân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/494-495. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Aydınlı, Abdullah. "Ebû'd-Derdâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/310-311. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Aydınlı, *Doğuş devrinde Tasavvuf ve Hadis*, (Ankara, Sehâ Neşriyat, trs.)
- Aydınlı, Abdullah, *Hadis ıstılahları sözlüğü*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2009)
- A'zamî, Muhammed Mustafa el-. "Buhârî, Muhammed b. İsmâil". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/368-372. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Bağdâdî, İsmail b. Muhammed Emin el-. *İzâhu'l-meknûn fi'z-zeyl 'alâ Keşfi'z-zunûn*. thk. Muhammed Şerefüddin Yaltkaya. 1 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.
- Bağdatlı İsmail Paşa. *Hediyyetü'l-ârifîn, esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.

- Baktır, Mustafa, “Suffe”, (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul: TDV yayınları, 2009).
- Bedir, Murteza, “Sünnet”, (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul: TDV yayınları, 2010)
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin, *ez-Zühdü'l-kebîr*. thk. Âmir Ahmed Haydar. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1996.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin, *ez-Zühdü'l-kebîr B.* çev. Enbiya Yıldırım. İstanbul: Semerkand Yayınları, 2005.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin, *Şuabü'l-îmân*. thk. Abdülali Abdülhamîd Hâmîd. 14 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd li'n-Neşr ve't-Tevzî', 2003.
- Birişik, Abdulhamid. “Katâde b. Diâme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/22-23. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahîh*. thk. Mustafa Dîb el-Buga. 6 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1987.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *el-Edebü'l-müfred*. thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1989.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *et-Târihu'l-evsat*. thk. Muhammed İbrâhim Zâyd. 2 Cilt. Halep: Dâru'l-Va'y, 1977.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *et-Târihu'l-kebîr*. thk. Muhammed Abdülmüîdhan. 8 Cilt. Haydarâbâd: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-Osmaniyye, ts.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, *Sahîh-i Buhârî*. çev. M. Beşir Eryarsoy vd. İstanbul: Polen, 2009.
- Buhârî, Muhammed Saîd. *el-İmâm Abdullah b. el-Mübârek el-Mervezî*, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, ts.
- Bûsîrî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ebû Bekir, *Zevâidü İbn Mâce*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993.
- Canan, İbrahim, “Ebû Hâtîm er-Râzî, Muhammed b. İdrîs”, (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul: TDV yayınları, 1994)
- Ca'fer el-Hüldî, Ebû Muhammed Ca'fer b. Muhammed, *el-Fevâid ve'z-zühd ve'r-rekâik ve'l-merâsî*. thk. Mecdî Fethî es-Seyyid. Tanta: Daru's-Sahâbe li't-Turâs li'n-Neşr ve't-Tahkîk ve't-Tevzî', 1989.
- Cebecioğlu, Ethem. “İbnü'l-A'râbî, Ebû Saîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 493. TDV Yayınları, 1999.
- Cerrahoğlu, İsmail. “Abdullah b. Mes'ûd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/114-117. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Dâvûdî, Muhammed b. Ali, *Tabakâtü'l-müfessirîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983.
- Demirci, Mustafa. “Zenc”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/249. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Doğan, Yusuf, “Hz. Peygamber ve mizah”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2004, cilt 8, sayı 2.

Ebû Abdîrrahmân Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî-İbrahim es-Sâmerrâî (Mektebetü'l-Hilâl, trs.)

Ebû Bekir Muhammed b. Hasan İbn Düreyd el-Ezdî, *Cemheretü'l-luğa*, thk. Remzi Münir Ba'İbekkî (Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1987).

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Kitâbü'z-zühd*. thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhim - Ebû Bilâl Ganîm b. Abbâs. 1 Cilt. Hulvân: Daru'l-Mişkât li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1993.

Ebû Hâtîm, Muhammed b. İdris, *Kitâbü'z-zühd*, thk. Hanzer Selîm Mahmûd ed-Dûmî, (Riyad: Dâru Atlas, 2000).

Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mûkerrem er-Rüveyfî, *Lisânü'l-arab*, (Beyrut: Dâru Sâdır, h. 1414).

Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luğa*, thk. Muhammed Avd Mur'ib, (Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-Arabî, 2001).

Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-asfiyâ*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.

Ebû Saîd İbnü'l-A'râbî, Ahmed b. Muhammed el-Basrî, *Ma'ne'z-zühd ve'l-makâlât ve sıfatü'z-zâhidîn B*. thk. Hatîce Muhammed Kâmil. Kahire: Matbaatu Dâri'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1997.

Ebû Saîd İbnü'l-A'râbî, Ahmed b. Muhammed el-Basrî, *Ma'ne'z-zühd ve'l-makâlât ve sıfatü'z-zâhidîn A*. thk. Sa'd Abdülğaffâr Ali. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.

Ebû Saîd İbnü'l-A'râbî, Ahmed b. Muhammed el-Basrî, *Mu'cemu İbnü'l-A'râbî*. thk. Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî. 3 Cilt. Dâru İbni'l-Cevzî, 1997.

Ebû Süleyman Hamd b. Muhammed el-Hattâbî, *Meâlimü's-Sünen*, (Haleb: el-Matbaatü'l-ilmiyye, 1-4, 1932).

Ebû Muhammed Abdullah b. Vehb el-Mısırî, *el-Câmi'*, thk. Mustafa Hasan Hüseyin Muhammed Ebû'l-Hayr (Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1995)

Efendioğlu, Mehmet. “el-Musannef”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/237-238. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Ekrem Ziya el-Umerî. *Mevâridü'l-Hatîb el-Bağdâdî fî Târîhi Bağdâd*. Riyad: Dâru Taybe, 1985.

Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak dîni Kur'ân dili Kur'ân-ı Kerîm ve Türkçe Meali*, haz. Ertuğrul Özalp (İstanbul: İşaret yayınları, 2006)

Eroğlu, Muhammed, “Dahhâk b. Müzâhim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul: TDV Yayınları, 1993, 8/410-411.

Esed b. Mûsâ, Ebû Saîd el-Ümevî, *Kitâbü'z-zühd*. thk. Ebû İshâk el-Hüveynî, Mektebetü't-Tev'iyetü'l-İsâmiyye, Mektebetü'l-Va'yi'l-İslâmî, 1993.

Fâdıl b. Halef el-Hammâde, *İbn Ebi'd-Dünyâ muhaddisen ve muslihan* (Riyad: Dâru atlasî'l-hadrâ, 2012) 119-121.

Faryal Salem, *The Emergence of early sufi piety and Sunnî scholasticism- Abdullah b. al-Mubârek and teh formation of sunî identity in the second Islamic Century*, Leiden: Brill, 2016.

Feyizli, Hasan Tahsin, *Feyzü'l-Furkân Kur'ân-ı Kerîm ve açıklamalı mealı* (İstanbul: Server İletişim, 2010).

Gazâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed, *İhyâu ulûmi'd-dîn*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.

Güşen, Seyit Ali, *İlk İki Asır Hadis Eserlerindeki Rivayetlerin Temel Hadis Kaynaklarına İntikali*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

Hâkim, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah en-Nisabûrî, *el-Müstedrek 'ale's-Sahîhayn*. thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.

Halîlî, Ebû Ya'lâ Halîl b. Abdillâh, *el-İrşâd fî ma'rifeti ulemâi'l-hadîs*. thk. Muhammed Saîd Umer İdrîs. 3 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.

Hatîb el-Bağdadî, EAhmed b. Ali, *Târîhu Bağdâd ve Züyûlüh*. 24 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2004.

Hatîb el-Bağdadî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *el-Müttefik ve'l-müfterik*. thk. Muhammed Sâdık el-Hâmidî, 3 Cilt, Dâru'l-Kâdirî li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1997.

Hatiboğlu, İbrahim, “İbn Ebü'd-Dünya”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/457-462. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Hatiboğlu, İbrahim, “Muâfâ b. İmrân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/303-304. Ankara: TDV Yayınları, 2020.

Hennâd b. Serî, Ebû's-Serî el-Küfî, *Kitâbü'z-zühd*, thk. Abdurrahmân b. Abdülcebbâr el-Ferîvâî, 2 Cilt, Kuveyt: Dâru'l-Hulefâ li'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1985.

Hennâd b. Serî, Ebû's-Serî el-Küfî. *Kitâbü'z-zühd-Hadislerle İslâmî hayat*. çev. Musa Akpınar - Faik Akcaoglu. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2017.

İbn Adî, Ebû Ahmed el-Cürcânî. *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*. thk. Âdil Ahmed - Ali Muhammed Muavviz. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997.

- İbn Arrâk, Nureddin Ali b. Muhammed. *Tenzîhu 'ş-şerîati 'l-merfûa ani 'l-ahbâri 'ş-şenîati 'l-mevzûa*. thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf, Abdullah Muhammed Sıddîk el-Ğumârî. 2 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1399.
- İbn Asâkir, Ebu'l-Kâsım Ali b. Hasan. *Târîhu Dimeşk*. thk. Amr b. Ğarâme el-'Amrî. 80 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1995.
- İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib. *Fihristü İbn Atiyye*. thk. Muhammed Ebu'l-Ecfân, Muhammed ez-Zâhî. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1983.
- İbn Ebû Âsım, Ebû Bekir Ahmed b. Amr eş-Şeybânî. *el-Müzekkir ve't-tezkîr ve'z-zikr*. thk. Ebû Yâsir Hâlid b. Kâsım. Dâru'l-Menâr, 1993.
- İbn Ebû Âsım, Ebû Bekir Ahmed b. Amr eş-Şeybânî. *Kitâbü'n fîhi şey'ün min zikri'd-dünyâ ve fîhi hıfzu'l-lisân ve's-samt ve'l-uzle*. thk. Abdülâlî Abdülhamîd Hâmid. Bombay: Dâru's-Selefiyye, 1987.
- İbn Ebû Hâtım, Abdurrahmân b. Muhammed. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1953.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *el-Musannef*. thk. Muhammed Avvâme. 26 Cilt. Cidde: Dâru'l-Kıble li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 2006.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *el-Musannef*. thk. Muhammed Avvâme. 26 Cilt. Dâru'l-Kıble- Mevsûatü 'ulûmi'l-Kur'an, 2006.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *el-Musannef A*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Beyrut: Dâru't-Tâc, 1989.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *el-Musannef B*. thk. Abdülhâlık Han el-Afgânî vd. 16 Cilt. Bombay: Dâru's-Selefiyye, 1979.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *el-Musannef C*. thk. Hamd b. Abdullah el-Cum'a - Muhammed b. İbrâhîm el-Lahîdân. 16 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2004.
- İbn Ebû Ya'lâ, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Muhammed. *Tabakâtü'l-Hanâbile*. thk. Muhammed Hâmid el-Fakî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- İbn Ebü'd-Dünyâ, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *el-Ferec ba'de's-şidde*. Mısır: Daru'r-Reyyân li't-Turâs, 1988.
- İbn Ebü'd-Dünyâ, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *el-İhvân*. thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.
- İbn Ebü'd-Dünyâ, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *el-Kanâ'a ve't-teaffüf*. thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1993.
- İbn Ebü'd-Dünyâ, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *el-Uzle ve'l-infîrâd*. thk. Abdülhamîd Muhammed es-Sa'denî. Kahire: Mektebetü'l-Furkân, ts.
- İbn Ebü'd-Dünyâ, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *en-Nafakatü 'ale'l-iyâl*. thk. Necm Abdurrahmân Halef. 2 Cilt. Daru İbn Kayyim, 1990.
- İbn Ebü'd-Dünyâ, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *er-Rızâ anillâhi bi kazâihî*. thk. Ziyâ Hasen es-Selefî. 1 Cilt. Bombay: ed-Dâru's-Selefiyye, 1410.

- İbn Ebü'd-Dünyâ, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *er-Rikka ve'l-bükâ*. thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf. 1 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1998.
- İbn Ebü'd-Dünyâ, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *es-Sabr ve's-sevâb aleyh*. thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1997.
- İbn Ebü'd-Dünyâ, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *eş-Şükr*. thk. Bedr el-Bedr. Kuveyt: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1980.
- İbn Ebü'd-Dünyâ, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *et-Teheccüd ve kıyâmü'l-leyl*. thk. Muslih b. Cezâ el-Hârisî. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1998.
- İbn Ebü'd-Dünyâ, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *et-Tevekkül 'alallah*. thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1993.
- İbn Ebü'd-Dünyâ, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *Hüsnü'z-zan billah*. thk. Muhlis Muhammed. Riyad: Daru Taybe, 1988.
- İbn Ebü'd-Dünyâ, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *Islâhu'l-mâl*. thk. M. Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1993.
- İbn Ebü'd-Dünyâ, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *İstinâ'u'l-ma'rûf*. thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf. Daru İbn Hazm, 2002.
- İbn Ebü'd-Dünyâ, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *Kazâu'l-havâic*. thk. Mecdî es-Seyyîd İbrâhîm. Kahire: Mektebetü'l-Kur'ân, ts.
- İbn Ebü'd-Dünyâ, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *Kıсарu'l-emel*. 1 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1997.
- İbn Ebü'd-Dünyâ, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *Kitâbu's-samt*. thk. Ebû İshâk el-Hüveynî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Arabî, 1410.
- İbn Ebü'd-Dünyâ, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *Kitâbu's-samt ve âdâbu'l-lisân*. thk. Necm Abdurrahmân Halef. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1986.
- İbn Ebü'd-Dünyâ, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *Kitâbü'l-vera'*. thk. Ebû Abdullah Muhammed b. Hamd el-Hamûd. Kuveyt: Dâru's-Selefiyye, 1988.
- İbn Ebü'd-Dünyâ, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *Mekârimü'l-ahlâk*. thk. Mecdî es-Seyyîd İbrâhîm. Kahire: Mektebetü'l-Kur'ân, ts.
- İbn Ebü'd-Dünyâ, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *Mudârâtü'n-nâs*. thk. Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf. Beyrut: Daru İbn Hazm, 1998.
- İbn Ebü'd-Dünyâ, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *Zemmü'd-dünyâ*. 1 Cilt. Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1999.
- İbn Ebü'd-Dünyâ, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed. *Zemmü'l-gıybe ve'n-nemîme*. thk. Beşîr Muhammed Uyûn. Dımaşk: Mektebetü Dâri'l-Beyân, 1992.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali. *el-Mu'cemü'l-müfehres*. thk. Muhammed Şekûr el-Meydânî. 1 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1998.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali. *Lisânü'l-mîzân*. thk. Dâiratü'l-Me'ârifî'n-Nizâmiyye. 7 Cilt. Beyrut: Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, 1971.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali. *Ta'cîlü'l-menfa'a*. thk. İkrâmullah İmdâdülhak. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâir, 1996.

- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali. *Tehzîbü't-Tehzîb*. 12 Cilt. Haydarâbâd: Dâiratü'l-Me'ârifî'n-Nizâmiyye, ts.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Fethu'l-Bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*. 13 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Bermekî. *Vefeyâtü'l-a'yân ve ebnâu ebnâi'z-zamân*. thk. İhsân Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Daru Sâdır, 1994.
- İbn Hayr, Ebû Bekr Muhammed b. Hayr el-İşbîlî. *Fehresetü İbn Hayr el-İşbîlî*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf- Mahmûd Beşşâr Avvâd. 1 Cilt. Tunus: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2009.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Hibbân el-Büsti. *es-Sikât*. 9 Cilt. Haydarâbâd: Dâiratü'l-Me'ârifî'l-Osmaniyye, 1973.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnaût - Muhammed Kâmil Kurra. 5 Cilt. Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.
- İbn Mencûyeh, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *Ricâlü Sahîhi Müslim*. thk. Abdullah el-Leysî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1407.
- İbn Mende, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Muhammed el-İsfehânî. *el-Müstahrec min kütübi'n-nâs li't-tezkire ve'l-müstetraf min ahvali'n-nâs li'l-ma'rife*. thk. Âmir Hasan Sabrî. 3 Cilt. Bahreyn: Vüzâratü'l-Adl ve's-Şuûni'l-İslâmiyye, ts.
- İbn Nukta, Ebû Bekir Muhammed b. Abdülğani el-Bağdâdî. *et-Takyîd li ma'rifeti ruvâti's-Sünen ve'l-Mesânîd*. thk. Kemal Yûsuf el-Hût. Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1988.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1990.
- İbnü'l-Cevzî, Cemaleddin Abdurrahmân b. Ali. *el-Mevzûât*. thk. Abdurrahmân Muhammed Osman. 3 Cilt. Medine: Mektebetü's-Selefiyye, 1966.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali. *el-'İlelü'l-mütenâhiye fî'l-ehâdisi'l-vâhiye*. thk. İrşâdülhak el-Eserî. 2 Cilt. Faysalâbâd: İdâratü'l-Ulûmi'l-Eseriyye, 1981.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *Menâkibü'l-İmam Ahmed*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. Dâru'l-Hicr, 1409.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali. *Sifatü's-safve*. thk. Ahmed b. Ali. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2000.
- İbnü'l-Cevzi, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali el-Bağdâdî. *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ - Mustafa Abdülkâdir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- İbnü'l-Mübârek, Abdullah. *ez-Zühed ve'r-rekâik*. thk. Habîbürrahmân el-A'zamî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1966.
- İbnü'l-Mübârek, Abdullah. *Kitâbü'l-cihâd*. thk. Nezîh Hammâd. 1 Cilt. Cidde: Dâru'l-Matbûâtî'l-Hadîse, ts.

- İbnü'l-Mübârek, Ebû Abdurrahmân Abdullah b. el-Mübârek el-Mervezî. *Kitâbu'z-zühd-Kalbin incelikleri*. çev. Abdullah Samed Afaracı. İstanbul: İ'tisam Yayınları, 2018.
- İbnü'l-Mübârek, Ebû Abdurrahmân Abdullah b. el-Mübârek el-Mervezî. *Kitâbü'r-rekâik*. thk. Âmir Hasan Sabrî. 2 Cilt. Bahreyn: Mektebetü'l-Bahreyn, 2014.
- İbnü'l-Mübârek, Ebû Abdurrahmân Abdullah b. el-Mübârek el-Mervezî. *Kitâbü'z-zühd B*. çev. İshak Doğan. Konya: Yediveren, 2006.
- İbnü'l-Mübârek, Ebû Abdurrahmân Abdullah b. el-Mübârek el-Mervezî. *Kitâbü'z-zühd ve'r-rekâik M*. thk. Ahmed Ferid. 2 Cilt. Riyad: Dâru'l-Mi'râci'd-Devliyye, 1995.
- İbnü'l-Mübârek, Ebû Abdurrahmân Abdullah b. el-Mübârek el-Mervezî. *Müsne'dü'l-İmam Abdullah b. el-Mübârek*. thk. Subhî Bedrî es-Sâmerrâî. 1 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1987.
- İbnü'n-Nedîm, Ebû'l-Ferec Muhammed b. İshâk. *el-Fihrist*. thk. İbrahim Ramazan. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1997.
- İshak Doğan. *Zühd - Hasan-ı Basrî*. Konya: Hüner, 2012.
- Kandemir, Mehmet Yaşar. "Ahmed b. Hanbel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/75-80. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Kandemir, Mehmet Yaşar. "Beyhakî, Ahmed b. Hüseyin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/58-61. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kandemir, Mehmet Yaşar. "Ebû Âsım en-Nebîl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 99-100. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kandemir, Mehmet Yaşar. "Ebû Dâvûd es-Sicistânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/119-121. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kandemir, Mehmet Yaşar. "el-Câmiu's-Sahîh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/124-129. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Kandemir, Mehmet Yaşar. "es-Sünen (İbn Mâce)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/143-145. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Kandemir, Mehmet Yaşar. "İbn Mâce". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 20/161-162. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Kandemir, Mehmet Yaşar. "Mutarrif b. Abdullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/374. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Kandemir, Mehmet Yaşar. "Müslim b. Haccâc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/93-94. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kandemir, Mehmet Yaşar. "Tirmizî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/202-204. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Kara, Mustafa. "Ca'fer el-Huldî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/551. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Katib Çelebi, Hacı Halîfe Mustafa b. Abdullah. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'i'l-kütüb ve'l-fünûn*. 6 Cilt. Mektebetü'l-Müsenna, 1941.

- Kazvîni, Ebû Hafs Ömer b. Ali. *Meşyâhatü'l-Kazvîni*. thk. Âmir Hasan Sabrî[^]. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2005.
- Kelâbâzî, Ahmed b. Muhammed el-. *Ricâli Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Abdullah el-Leysî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1407.
- Kesler, Muhammed Fatih. "Mücâhid b. Cebr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/441. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin el-. *Er-Risâle*. thk. Abdülhalîm Mahmûd - Mahmûd b. eş-Şerîf. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.
- Kutluay, İbrahim. "Tasavvuf İstilahlarının Oluşumunda Hadislerin Kaynaklık Değeri: Sahîh-i Buhârî'nin Kitâbü'r-Rikâk'ta Kullandığı Bâb Başlıkları Özelinde". *Buhara'dan Konya'ya İrfan Mirası ve XIII. Yy. Medeniyet Merkezi Konya*. ed. Dilaver Güner. 262-294. Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2018.
- Küçük, Raşit. "Abdullah b. Mübârek". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/122-124. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Küçük, Raşit. "İbn Ebû Âsım". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/422-423. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Merrûzî, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-. *Kitâbü'l-vera'*. thk. Semîr b. Emîn ez-Züheyri. Riyad: Dâru's-Sumey'i, 1997.
- Mervezî, Ebû Abdullah Hüseyin b. Hasan el-. *el-Birr ve's-sıla*. thk. Muhammed Saîd Buhârî. 1 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 1419.
- Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahmân el-. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1980.
- Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdullah. *İkmâlu tehzîbi'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Ebû Abdurrahman Âdil b. Muhammed-Ebû Muhammed Üsâme b. İbrâhim. 12 Cilt. el-Fârûku'l-Hadîsiyye, 2001.
- Muâfâ b. İmrân, Ebû Mes'ûd el-Mevsîlî. *Kitâbü'z-zühd*. thk. Âmir Hasan Sabrî. 1 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1999.
- Muâfâ b. İmrân, Ebû Mes'ûd el-Mevsîlî. *Kitâbü'z-zühd T. çev. Ahmet Yıldırım-Halil İbrahim Doğan*. 1 Cilt. İstanbul: Ensar Yayınları, 2018.
- Müneccid, Selahaddin. "Mu'cemu musannefâti İbn Ebi'd-Dünyâ". *Mecelletü Mecma'i'l-Lugati'l-Arabiyye* 49/3-4 (1974).
- Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmiu's-Sahîh B*. thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Daru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc. *Sahîh-i Müslim A*. Riyad: Daru Taybe, 2006.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc. *el-Künâ ve'l-esmâ*. thk. Abdurrahîm Muhammed Ahmed el-Kaşkarî. 2 Cilt. Medine: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, 1984.

Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min cevâhîri'l-kâmus*, "Rakka", thk. Abdüssettar Ahmed, Ali Hilâlî ve diğerkleri (Kuveyt: et-Turâsü'l-Arabî: 1987) 25/355.

Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b Şuayb. *Tesmiyetü fukahâi'l-emsâr*. thk. Muhammed İbrâhim Zâyd. 1 Cilt. Halep: Dâru'l-Va'y, 1369.

Nesâî, Ebû Abdurrahmân Ahmed b Şuayb. *Tesmiyetü ş-şüyûh*. thk. eş-Şerîf Hâtim b. Ârif el-Avnî. Mekke: Dâru Âlemi'l-Kavâid, 1423.

Önkal, Ahmet, "Ahnef b. Kays", (Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul: TDV yayınları, 1989).

Özafşar, Mehmet Emin. "Vekî' b. Cerrâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/8-9. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Özel, Ahmet. "Merrûzî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/210-211. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Özkuyumcu, Nadir. "İbn Abdülhakem, Ebû'l-Kâsım". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/278-279. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

Özvarlı, M. Sait, "Hârikulâde", (Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul: TDV yayınları, 1997)

Polat, Selahattin. "Rebî' b. Huseym". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/495-496. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Râğîb el-İsfehânî, *Müfredâtü elfâzi'l-Kur'ân*, thk. Safvân Adnân Dâvûdî, Dımaşk: Dâru'l-kalem, 2002

Safedî, Salahaddin Halil b. Aybek. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnâvut - Mustafa Türkî. 29 Cilt. Beyrut: Daru İhyâi't-Turâs, 2000.

Saklan, Bilal. "Esed b. Mûsâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/367-368. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Saklan, Bilal, *Hadis tarihinde muhaddis sūfîler* (İstanbul: İnsan yayınları, 2012).

Sâlih b. Ahmed, Ebû'l-Fadl eş-Şeybânî. *Sîretü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Fuad Abdülmün'im Ahmed. İskenderiye: Dâru'd-Da've, 1404.

Salihî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Tabakâtü ulemâi'l-hadîs*. thk. Ekrem el-Bûşî, İbrahim ez-Zeybek. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1996.

Sandıkçı, Kemal. *Sahîh-i Buhârî üzerine yapılan çalışmalar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed. *el-Ensâb*. thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Yemânî. Haydarâbâd: Meclisu Dâirati'l-Me'ârifî'l-Osmâniyye, 1962.

Sezgin, Fuat. *Târîhu't-türâsi'l-Arabî*. çev. Mahmud Fehmi Hicâzî. 3 Cilt, 1991.

- Subkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Ali. *Tabakâtü's-Şâfi'îyyeti'l-kübrâ*. thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî - Abdulfettâh Muhammed el-Hulv. 10 Cilt. Hecr li't-Tibâ'a ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1413.
- Sülemi, Ebû Abdurrahmân Muhammed b. Hüseyin. *Tabakâtu's-sûfiyye*. thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- Şimşek, İbrahim. *Abdullah ibn el-Mübârek'in Kitâbü'z-zühd ve Buhârî'nin Kitabı'r-rikâk Bölümlerinin Mukayesesi ve Tefsir İlmi Açısından Değerlendirilmesi*. Ordu: Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Tekin, Dilek. "Müslim'in Sahîh'inin Yazılı Kaynakları Üzerine Bazı Tespitler". *Hadis ve Siyer Araştırmaları Dergisi* 1/1 (2015), 124-163.
- Tirmizî, Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ et-. *el-Câmiu'l-kebîr A*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.
- Tirmizî, Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ et-. *el-Câmiu'l-kebîr B*. thk. Şuayb el-Arnaût ve diğerleri. 6 Cilt. Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyeye, 2009.
- Tuğlu, Nuri - Yıldırım, Ahmet. "Vekî' b. Cerrâh ve Kitabı'z-Zuhd Adlı Eseri". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25.
- Uysal, Muhittin. "Dünyayı Yeren Asılsız Haberler, Tasavvuf ve İslam" 12/12 (2001).
- Uysal, Muhittin, *Tasavvuf kültüründe hadis-Tasavvuf kaynaklarındaki tartışılabilir rivayetler*, (Konya: Yediveren yayınevi, 2001)
- Vekî' b. Cerrâh, Ebû Süfyân. *Kitâbü'z-zühd*. thk. Abdurrahmân Abdülcebbâr el-Ferîvâî. 3 Cilt. Riyad: Dâru's-Sumey'î, 1994.
- Yardım, Ali. "Ebü's-Şeyh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/343-344. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yardım, Ali. "İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19/442-443. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Yatkin, Nihat. *İbn Ebû Şeybe ve Musannef'i*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998.
- Yıldırım, Ahmet. *Dârimî ve Sünen'i*. Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1990.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehû rivâye fî'l-Kütübî's-Sitte*. thk. Muhammed Avvâme. 1 Cilt. Dâru'l-Kıble, 1992.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed el-Bicâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1963.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Şuayb el-Arnâvud. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Tezkiratü'l-huffâz*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1998.
- Zirikî, Hayreddin. *el-A'lâm*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 2002.

EKLER

1. Kitâbü'z-zühd'lerin bâb ve rivayet sayıları

	Müellif adı	Eser/Bölüm adı	Tasnif türü	Bâb Sayısı	Rivâyet sayısı
1	İbnü'l-Mübârek (ö. 181/797)	Kitâbü'r-rikâk	Ale'l-ebvâb	209	1674
2	Mu'âfâ b. İmrân (ö. 185/801)	Kitâbü'z-zühd	Ale'l-ebvâb	14	268
3	Vekî' b. Cerrâh (ö. 197/812)	Kitâbü'z-zühd	Ale'l-ebvâb	73	539
4	Esed b. Musâ (ö. 212/827)	Kitâbü'z-zühd	Ale'l-ebvâb	13	103
5	İbn Ebû Şeybe (ö. 235/849)	Kitâbü'z-zühd	Ale'r-ricâl		1515
6	Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)	Kitâbü'z-zühd	Ale'r-ricâl		2368
7	Hennâd b. Serî (ö. 243/857)	Kitâbü'z-zühd	Ale'l-ebvâb	115	1442
8	Dârimî (ö. 255/869)	Kitâbü'r-rikâk	Ale'l-ebvâb	122	143
9	Buhârî (ö. 256/870)	Kitâbü'r-rikâk	Ale'l-ebvâb	53	171
10	Müslim (ö. 261/875)	Kitâbü'z-zühd ve'r-rekâik	Ale'l-ebvâb		75
11	İbn Mâce (ö. 273/887)	Kitâbü'z-zühd	Ale'l-ebvâb	39	241
12	Ebû Bekir Merrûzî (ö. 275/888)	Kitâbü'l-vera'	Ale'l-ebvâb	95	639
13	Ebû Dâvud (ö. 275/889)	Kitâbü'z-zühd	Ale'r-ricâl		521
14	Ebû Hâtim er-Râzî (ö. 277/890)	Kitâbü'z-zühd			105
15	Tirmizî (ö. 279/892)	Ebvâbü'z-zühd	Ale'l-ebvâb	65	110
16	Tirmizî (ö. 279/892)	Sıfatü'l-kıyâme ve'r-rekâik ve'l-vera'	Ale'l-ebvâb	60	107
17	İbn Ebû'd-Dünyâ (ö. 281/894)	Zühd külliyyatı			11.987
17	İbn Ebû Âsım (ö. 281/894)	Zikrû'd-dünyâ	Ale'l-ebvâb	58	288

	287/900)	ve'z-zühd			
18	Hüseyin b. Saîd el-Ehvâzî	Kitâbü'z-zühd	Ale'l-ebvâb	20	290
19	Ebû Saîd İbnü'l-A'râbî	Ma'ne'z-zühd			140
20	Nesâî	Kitâbü'r-rekâik			72
21	Nesâî	Kitâbü'l-mevâiz			47
22	Hâkim en-Nîsâbü'rî	Kitâbü'r-rikâk			103
23	Beyhakî	Ez-Zühd ve kısaru'l-emel			552
24	Beyhakî	Ez-Zühdü'l-kebîr	Ale'l-ebvâb	5	982
	Toplam			941	24.482

2. İbn Ebü'd-Dünyâ'nın zühde dair eserleri ve rivayet sayıları

İbn Ebü'd-Dünyâ'nın <i>el-Mektebetü's-şâmile</i> 'deki zühde dair eserle rivayet sayılarına göre sıralanışı				
Sıra No	Kitap Adı	Rivayet Sayısı	Sıra No	Kitap Adı
1	Es-Samt	754	28	El-Hevâtif
2	En-Nafaka 'ale'l-'iyâl	673	29	Mudârâtü'n-nâs
3	Zemmü'd-dünyâ	561	30	Zemmü'l-melâhi
4	Et-Teheccü'd ve kıyâmü'l-leyl	518	31	Zemmü'l-ğiybe ve'n-n
5	Islâhu'l-mâl	513	32	El-Mütemennin
6	Mekârimü'l-ahlâk	488	33	Hüsnu'z-zan billah
7	Er-Rikka ve'l-bükâ	428	34	Muhâsebetü'n-nefs
8	El-Muhtedarin	369	35	Mücâbü'd-da've
9	Sıfatü'l-Cenne	364	36	El-Hilm
10	El-Ukubât	360	37	El-Emr bi'l-ma'rûf ve 'ani'l-münker
11	Kısarü'l-emel	349	38	El-Evliyâ
12	El-Menâmât	344	39	Kazâu'l-havâic
13	El-Cû'	320	40	El-Akl ve fazlüh
14	El-Kubûr	274	41	Er-Rızâ 'anillah bi kaz
15	El-Ehvâl	272	42	El-Ferec ba'de's-şidde
16	Sıfatü'n-nâr	262	43	El-Umr ve's-şeyb
17	El-Maraz ve'l-keffârât	262	44	Mekâidü's-şeytân
18	Et-Tevâzu' ve'l-humûl	251	45	Zemmü'l-müskir
19	El-Vera'	231	46	El-İ'tibâr ve a'kâbü's-
20	El-İhvân	228	47	Kıra'd-dayf
21	El-'Uzle ve'l-infirâd	208	48	Men 'âşe ba'de'l-mevt